

Un tetto di radici : Talijanska književnost druge polovice 20. stoljeća u Rijeci

Mazzieri-Sanković, Gianna; Gerbaz Giuliano, Corinna

Authored book / Autorska knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2021**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:244279>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-18**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Gianna Mazzieri-Sanković – Corinna Gerbaz Giuliano

Un tetto di radici

Talijanska književnost
druge polovice 20. stoljeća u Rijeci

ffri

Gianna Mazzieri-Sanković – Corinna Gerbaz Giuliano

UN TETTO DI RADICI

Talijanska književnost
druge polovice 20. stoljeća u Rijeci

Gianna Mazzieri-Sanković – Corinna Gerbaz Giuliano

Un tetto di radici
Talijanska književnost
druge polovice 20. stoljeća u Rijeci

*Se le case squarciate
terranno aperte le bocche
avide della perdita intimità,
noi scaveremo la terra
per costruirci un tetto di radici.*

OSVALDO RAMOUS *Un tetto di radici* in *Realtà dell'assurdo*

Sveučilište u Rijeci,
Filozofski fakultet

Un tetto di radici

Talijanska književnost druge polovice 20. stoljeća u Rijeci

Izdavač

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za talijanistiku
Università degli Studi di Fiume, Facoltà di Lettere e Filosofia, Dipartimento di Italianistica
University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Italian studies

Za izdavača

Ines Srdoč-Konestra

Recenzenti

Dolores Miškulin
Saša Potočnjak

Lektor

Diana Stolac

Korekura

Iva Peršić

Grafička priprema i dizajn

Foxstudio

ISBN 978-953-361-025-2

“CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Sveučilišne knjižnice Rijeka pod brojem 150114019.”

KAZALO

Predgovor	9
-----------------	---

PRVI DIO

<i>Un tetto di radici / Krov od korijenja</i>	23
Počeci talijanske književnosti riječkoga područja: od srednjega vijeka do prosvjetiteljstva, od romantizma do narodnoga preporoda	23
Riječka antejska konvencija/tradicija i stvaralaštvo na mjesnome govoru	31
Književnost na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće	35
Odlasci i dolasci: prodor realnoga u književnost (1945. – 1964.)	45
Vrijeme velikih promjena nakon Drugoga svjetskog rata:	
neka druga Rijeka	45
Drugačija talijanska književnost: postati manjinom u Rijeci	48
Između socijalističkoga realizma i neorealizma	52
Rast otvorenosti: od socijalističkoga realizma do autonomnih književnih oblika (1964. – 1989.)	59
Italija i Jugoslavija: dva različita svijeta ujedinjena talijanskom manjinom	59
Riječki autori i njihovi autonomni književni izričaji	64
Kraj jednoga tisućljeća	71
Pad zida i granice	71
Rijeka u kulturnim itinerarima: raskrižje naroda i velikih promjena	72
Kako bi se sve promijenilo... još jedan rat	75
Mjesto pod suncem?	78
Književnost na kraju tisućljeća i sastanak s poviješću	80
Postmodernizam: talijanska književnost naspram manjine	82
Književnost egzodusa	87
Dijalektalna književnost	97

DRUGI DIO

Osvaldo Ramous (Rijeka, 1905. – 1981.)	107
Život i stvaralaštvo	107
Hrabrost čovjeka koji je želio biti Jedan	115
Onaj „krov od korijenja“ – Ramousova pjesnička ostavština	118
Stvarnost apsurdna u dodiru zore i sutona	125
Čovjek 19. stoljeća u Ramousovoj prozi	131
Ona Rijeka od kaširanoga papira	134
Enrico Morovich (Sušak/Rijeka, 1906. – Lavagna, 1994.)	137
Život i stvaralaštvo	137
Književni počeci i razvoj	142
Autobiografija koja prodire u san	145

Paolo Santarcangeli (Pål Schweitzer) (Rijeka, 1909. – Torino, 1995.)	152
Život i stvaralaštvo.....	152
Luka koja te prati kud god ti krenuo.....	155
<i>U babilonskome zatočeništvu</i>	161
Skriiveni identitet između <i>Homo ridensa</i> i labirinata	166
Svaki pijetlov pjev podsjeća na izdaju.....	167
Eros Sequi (Possagno, 1912. – Beograd, 1995.).....	170
Život i djelo	170
Angažiranost Sequija u poučavanju i kulturi	171
Književno stvaralaštvo i nastanak časopisa »La battana«	174
Franco Vegliani (Sincovich) (Trst, 1915. – Malcesine, 1982.).....	180
Liburnijska granica	180
Lucifero Martini (Firenca, 1916. – Rijeka, 2001.).....	185
Život i djelo	185
Od predanosti realnom socijalizmu do razočaranja na kraju stoljeća.....	189
Uredničko djelovanje u časopisu »La battana«.....	193
Roman života <i>La scelta</i>	195
Gino Brazzoduro (Rijeka, 1925. – Pisa, 1989.)	197
Odredište: Atlantida	197
Sergio Turconi (Caronno Pertusella, 1928. – Rijeka, 2019.).....	202
Život i djelo	202
Pisac i svestrani kulturni radnik	203
Alessandro Damiani (Sant' Andrea Ionio, 1928. – Rijeka, 2015.)	208
Život i stvaralaštvo	208
Od novog čovjeka do razočaranja.....	212
U razgovoru s tradicijom.....	219
<i>Prokletnici koji imahu mjesec</i>	222
Između spasa i samouništenja	224
Giacomo Scotti (Saviano, 1928.).....	227
Život i djelo	227
Rani socijalistički realizam	234
Autor s nepresušnom inspiracijom	237
Pripadnost i razumijevanje u podijeljenome čovjeku	240
Anita Forlani (Rijeka, 1930.)	242
Kulturna angažiranost i književna produkcija.....	242
Mario Schiavato (Quinto di Treviso, 1931. – Rijeka, 2020.)	244
Život i djelo	244
Taj mitski i fantastični svijet djetinjstva	249
Pripovijedanje o životu.....	251
Priroda i Ja u <i>fanciullinu</i> koji predstavlja život.....	257

Marisa Madieri (Rijeka, 1938. – Trst, 1996.).....	261
Život i djelo.....	261
Povratak u Itaku.....	264
Valentino Zeichen (Giovanni Mario) (Rijeka, 1938. – Rim, 2016.).....	271
Poetski glas izvan okvira.....	271
Diego Bastianutti (Rijeka, 1939.).....	274
Život i stvaralaštvo.....	274
Ezio Mestrovich (Brdo, 1941. – Rijeka, 2003.)	277
Kratke priče iz prošlosti: riječki mikrokozmos	277
Diego Zandel (Servigliano, 1948.)	282
Život i djelo	282
Od špijunske priče do dostojanstva drugosti: ti nijemi svjedoci	284
Metaknjiževni diskurs: <i>Essere Bob Lang</i>	291
Nirvana Beltrame Ferletta (Rijeka, 1953.).....	293
Portreti i slike Rijeke	293
Laura Marchig (Rijeka, 1962.)	295
Život i djelo	295
Riječima u potrazi za vlastitim tragovima.....	298
Nezaustavljivo djelovanje naličja	302
Proza snažnih tonova	306
Kritički doprinosi fijumanologiji.....	311
Zaključak.....	315
Bibliografija	323
Popis internetskih izvora.....	357

Predgovor

Od iznimne je važnosti proučavati talijansku književnost regionalnih obilježja, naročito onu 20. stoljeća, uzimajući u obzir specifičnosti svakoga pojedinog područja. Istraživanja te vrste dotiču se tema koje pridonose vrednovanju kreativnih iskustava koja bi, u protivnom, pala u zaborav. Mnogim segmentima talijanske književnosti 20. stoljeća prijete slična sudbina, no najranjivije je kulturno nasljeđe koje je zbog povijesnih razloga ostalo isključeno iz talijanskih geografskih granica i koje je, posljedično, izgubilo svoj pravi položaj.

Tuđa u kraju u kojem nastaje, s obzirom na to da se radi o mjestima u kojima talijanski više nije jezik većine stanovništva, ostaje izričajem Zajednice koja je svakim danom sve malobrojnija, ali koja nastoji zadržati svoje kulturne tradicije. Takva je književnost isključena iz talijanske nacionalne rasprave jer je nastala na području koje je, u drugoj polovici 20. stoljeća, postalo dio nove, drugačije državne stvarnosti.

Uvodne riječi remek-djela Osvalda Ramousa posebno su značajne za shvaćanje svih previranja koja su se odvijala na ovom malom teritoriju koji je i Dante spomenuo u IX. pjevanju *Božanstvene komedije*. U spomenutom djelu, kroz govor glavnoga lika, Roberta, autor prikazuje fijumansku stvarnost koja postaje univerzalna: »cinque cittadinanze avute senza chiederne alcuna. È la sorte della città dov'è nato [...] si trova nel cuore dell'Europa, sulla riva dell'Adriatico, e precisamente a pochi chilometri dall'angolo estremo del golfo che Dante ricordò nella 'Commedia' col nome di Quarnaro«. ¹ U Babilonu regionalnih književnih iskustava, kvarnerska regija, a posebice njezin glavni grad, zasigurno zaslužuju posebnu pozornost.

Oduvijek smatrana strateškom trgovačkom lukom Mađarske, mjestom stoljetnih susreta i sukoba, gradom koji spaja, pograničnim gradom, Rijeka je kroz stoljeća upoznala razne vladare, isprepletene kulture, ekonomska bogatstva povezana s prometom i razmjenama, koja su je početkom 20. stoljeća učinila devetom europskom lukom. Nadalje, radi se o mjestu u kojem je susret kultura izrodio i razvio jedinstvenu intelektualnu vitalnost i iznimne sposobnosti dijaloga.

1 OSVALDO RAMOUS, *Il cavallo di cartapesta*, Rijeka, Zajednica Talijana u Rijeci, 2007., str. 17; ... »pet državljanstava, a da nije tražio nijedno. To je sudbina grada u kojemu je rođen [...] nalazi se u srcu Europe, na obali Jadrana, točnije na nekoliko kilometara udaljenosti od krajnjeg kutka zaljeva koji Dante spominje u *Božanstvenoj komediji* pod nazivom Quarnaro«.

Napomena autorica: ako nije izravno navedeno drugačije, svi su prijevodi djelo autorica.

Pojam granice, u njegovom najširem shvaćanju, podrazumijeva istovremeno postojanje linije razgraničenja i linije susreta. Zbivanja koja su obilježila istočnu granicu Italije moraju se čitati i tumačiti upravo kroz tu dualnost. Nije dovoljno pojmiti ovo područje samo u njegovom geografskom smislu, već je potrebno proširiti njegovo značenje: s jedne strane, poimati ga kao mjesto kulturnoga razvoja i uklanjanja barijera, s druge kao teritorij kojem su kroz povijest mnogi težili pa je bio podložan ratovima i sukobima. Poimanje granice u smislu otvorenosti vodi do sociokulturnoga razvoja teritorija koji se nužno mora suočiti sa svojstvenim mu faktorom nestabilnosti. Kronologija istočne granice Jadrana bilježi, stoga, niz povratka, međusobnih stapanja, sjedinjavanja te razdvajanja, suparništava i dugotrajnih šutnji.²

Često se govori o izostanku velikih imena ili književnika u kvarnerskom glavnom gradu, ali možda je potrebno samo znati prepoznati i cijeniti postojeće bogatstvo.

Ova će knjiga nastojati rasvijetliti neke značajke koje su slabo poznate, naročito publici koja nije upućena u ovu temu, te ispuniti prazninu i, mogli bismo reći, nepravdu koju fijumanska književnost trpi zbog dubokih previranja koja su obilježila 20. stoljeće.

U trenutku svoje književne zrelosti, Ramous, najveći fijumanski pisac, iako se prvenstveno smatrao pjesnikom, osjetio je kao svoju dužnost zapisati u prozi ono što se događalo. Književnost tada nastaje iz proživljenoga života, iz iskustava koja mijenjaju grad, preinačuju mu identitet i stvaraju nove književne oblike koje vrijedi proučiti. Za Rijeku (Fiume) 20. stoljeće postaje rudnik koji je potrebno istražiti.

Ova knjiga donosi analizu manje poznatih činjenica ove zanimljive intelektualne panorame koja još i danas nudi vrijednosti, ideje i razmatranja, djelomice pozivajući se na bogatu prošlost, djelomice prilagođavajući se novim društvenim izazovima, a djelomice otkrivajući svoje jedinstveno i specifično iskustvo. Nije namjera autorica iscrpno predstaviti kreativno stvaralaštvo svih autora ili ih sve obuhvatiti, već im barem dodijeliti mjesto u službenoj talijanskoj književnosti koja ih još uvijek ne prepoznaje.

Cilj je kritički analizirati navedenu književnost kako bi se omogućilo njezino vrednovanje te kako bi se kroz njezine stranice prikazao identitet kojem prijete nestajanje. Postizanje zadanoga cilja nije nimalo jednostavno. Potrebno je ponovno spojiti isprekidane niti jedne kulture pritom rješavajući i vječiti problem odnosa između identiteta i drugosti prisutan u ovim našim krajevima.³

Ovom se analizom želi pridonijeti shvaćanju bogatstva glavnoga kvarnerskog grada: samo će sinergijskim pristupom i posljedičnim mirenjem višestrukih točaka gledišta biti jasnije što sve ovaj grad čuva. Zahvaljujući piscima i njihovom senzibilitetu moguće je premostiti sve granice koje društvo postavlja, ali otvoreni um spremno odbacuje, težeći, po svojoj prirodi, beskonačnim prostorima. Književnost nastala u Rijeci, iako potaknuta surovošću povijesti, bogata je fabula-

2 CORINNA GERBAZ GIULIANO, *Il patrimonio culturale di una regione di confine: riflessioni sulla salvaguardia della letteratura giuliano-dalmata*, u *Studi e memorie dell'IRCI*, Trieste, IRCI, 2018., str. 55.

3 ELVIO BACCARINI, EZIO GIURICIN, MAURIZIO TREMUL, *Le ragioni di un percorso*, u »La battana«, br. 99-102, Fiume/Rijeka, EDIT, 1991., str. 10.

ma, pričama, doživljajima, idejama i vrijednostima koji se, ako ih mudro nadvladamo, mogu smatrati univerzalnim vrijednostima nastalim u kolektivnoj svijesti kvarnerskih intelektualaca, u uvjetima koji se izdižu iznad pukih povijesnih i političkih činjenica.

No što podrazumijevamo pod kvarnerskim književnim stvaralaštvom? U Strasbourgu, 1992. godine, nastaje Europska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima čiji je kulturni cilj zaštita i promocija regionalnih/manjinskih jezika autohtonoga stanovništva koje koristi jezik različit od onoga kojim se služi većina stanovništva pripadajuće države. Zaštita jezika i zaštita kulture, odnosno književnosti, dva su usko povezana procesa.

Danas, paradoksalno, zbog pitanja teritorijalne pripadnosti sve što je povezano s 20. stoljećem u Rijeci ili, bolje, s talijanskom kulturom toga razdoblja, službene književnosti sustavno zanemaruju. Razmatranje granica određenih Pariškim mirovnim ugovorima, koje su 10. veljače 1947. potpisale talijanska država i pobjedničke sile Drugoga svjetskog rata, zapravo briše sve ono što je u gradu nastalo u svim povijesnim razdobljima, zanemarujući pritom sve bogatstvo raznolike kulture nastale na prostoru oko kojeg su se stoljećima sporili Mađari, Talijani, Hrvati i Nijemci. Ideološka komponenta, neovisno o kojoj je ideologiji riječ, potiskuje kreativnu komponentu do potpunoga zanemarivanja.

Ovom se knjigom želi dokumentirati i definirati, u općim okvirima, posebnost fijumanske književnosti, pogranične književnosti satkane od iskustava povezanih s povijesnim, ali i ljudskim, egzistencijalnim, kulturnim okolnostima. Djelo se sastoji od općih razmatranja o utvrđenim književnim razdobljima, o kulturnim značajkama grada u tim razdobljima, o profilima autora koje se smatra najznačajnijima. Budući da je Rijeka u središtu zanimanja te uzimajući u obzir zavičajne motive, analizirani su i autori koji su se rodili, živjeli ili preminuli u Rijeci, i oni koji su se rodili drugdje, a ovaj su grad odabrali za svoj dom, potom oni rođeni Fijumani koji su zbog dramatičnih povijesnih zbivanja bili prisiljeni napustiti svoj grad, ali su se nastavili baviti književnošću u drugim krajevima – često u Italiji, kao i u prekoceanskim zemljama (npr. Grohovaz u Kanadi) – i koji su se nerijetko u svojim djelima prisjećali kulturnoga života, tradicija i identiteta grada. Radi se o pristupu koji prate kratki biobibliografski podaci uz esejističke argumentacije koje nude kritički osvrt i smiren povijesni i kulturni pogled na autore i na razbolje u kojem su djelovali.

Zasebno je poglavlje posvećeno dijalektalnom stvaralaštvu te se, nadovezujući se na antejsku tradiciju,⁴ bavi nastavkom književnosti koja je često bila zabilježena u brošurama ili rubrikama raznih novina pisanih na jeziku komunikacije, odnosno na jeziku kojim su se služili Talijani i govornici talijanskoga u Rijeci: na fijumanskom dijalektu.

Ograničenja ovoga djela, kojih su autorice svjesne, proizlaze iz djelomičnih, iako detaljnih istraživanja i rasprava, često objelodanjenih na znanstvenim skupovima, ali nikada monografski

4 U svome radu A. Pužar obrazlaže *antejsku konvenciju* kao struju koja potpunije obuhvaća sva strukturalno-stilska i predmetnotematika, ali donekle i sociokulturna određenja književnoga stvaranja, koja dijelom izlaze iz okvira možebitne hijerarhijske struktura. Pojam *antejskog* ili *anteizma*, shvaćenoga kao „vezanost za rodnu grudu“, Pužar nalazi u Rijeci već polovicom 19. stoljeća u okvirima nekih oblika književno-folklorne produkcije talijanske književnosti. *Città di carta / Papirnati grad. La letteratura italiana di Fiume nell'Ottocento e nel Novecento*, ur. Aljoša Pužar, Fiume/Rijeka, EDIT, 1999., str. 404–408.

razrađenih do te mjere da prikazuju autora u svim aspektima. Radi se o brojnim zasebnim kritičkim osvrtima koje je potrebno sistematizirati kako bi se mogli ispravno klasificirati autori, struje, pjesničke teorije i književna baština.

U ovoj su knjizi autorice ujedinile istraživanja provedena u različitim razdobljima, tijekom kojih su ih mijenjale i dorađivale, dodavajući tekstove i izvorne dokumente, ali uvijek zadržavajući princip dosljednosti izvornim smjernicama i polaznim hipotezama. Ovdje nije riječ o novom tumačenju ove, još uvijek slabo poznate, književnosti, već o nastojanju da se pridonese razmatranju i promišljanju o njoj i potakne, kroz nove postavke i podatke, stvaranje novoga poimanja književne produkcije i konteksta u kojem nastaje. Književnici koji su ovdje analizirani pisali su i nastavljaju pisati na talijanskom jeziku, s ozbiljnim i originalnim pristupom, bez obzira na činjenicu da su ostavljeni na marginama talijanske nacionalne književnosti.

Tijekom posljednjih desetljeća provedena su brojna istraživanja usmjerena popularizaciji ove teme, pretežito u okviru aktivnosti raznih odsjeka za talijanistiku, bilo kroz diplomatske radove, bilo kroz znanstvene skupove o zavičajnim temama. Od posebne su važnosti izdanja tršćanskoga instituta IRCI (Knjižnica Časopisa o talijanskoj književnosti), nastala na temelju skupova koje je organizirao u suradnji sa Sveučilištem u Trstu, a poglavito svesci *Letteratura dell'esodo* i *Letteratura dalmata italiana*, koji pridonose istraživanjima na tu temu kroz analize nekih slabo poznatih kulturnih značajki, a i zahvaljujući suradnji s intelektualcima svjetskoga glasa.

Doprinosi ovoj temi i rastuća pažnja koju izdavačka kuća EDIT posvećuje fijumanskoj i istarskoj književnosti objavom serije knjiga *Altre lettere italiane*.

Dosad provedena istraživanja, djelomice obrazložena, a djelomice izmijenjena na temelju novih pronađenih podataka, ažurirana su biobibliografskim zapisima, uputnicama na suvremena djela, u nadi da će u budućnosti biti korisna kod polaznoga čitanja tekstova koji još nisu iscrpili ni svoju kritičku ni književnu funkciju.

Kritički je diskurs o riječkoj književnosti na talijanskom jeziku zadnjih godina iznesen s više strana i iz različitih kutova gledišta. Zanimanje za istraživanjem potaknuto je pojedinim osobnostima ili specifičnim značajkama njihovih književnih teorija te određenim tekstovima, od kojih su neki nedostupni. Zbog toga je kritički diskurs djelomičan i lišen strukturalne cjelovitosti te iziskuje uvijek nova istraživanja s ciljem obnavljanja, na povijesno-kulturnom planu, osnove ove osebuje književnosti. Pomoću istraživanja i temeljitih analiza nastojali su se izdvojiti specifični oblici kojima se prikazuje pogled na život i umjetnost kroz autentične književne izričaje.

Želja je autorica izvući fijumansku književnost iz inferiornoga položaja na koji je smještena posljednjih sedamdeset godina, odnosno od završetka Drugoga svjetskog rata, te od nje napraviti predmet proučavanja koje će služiti kao temelj za buduća istraživanja i pomoći u shvaćanju ovoga specifičnoga pograničnog mikrokozmosa. Namjera da se nadvladaju granice književne kritike i filološkoga istraživanja tako da ih se ne gleda isključivo s aspekta državnih granica, već da se uzimaju u obzir kultura, jezik i njihov najživlji i najautentičniji način izražavanja, tj. književni izričaj, realizira se kroz prikaze pregleda cjeline, naputaka, interpretativnih smjernica, poglavlja

ispunjenih poviješću i političko-kulturnim raspravama. Sve to u uvjerenju kako nije moguće analizirati tekst u krajnjoj izolaciji od njegovoga povijesno-kulturnog konteksta. Takvim se pristupom čitatelju želi ponuditi alat kojim se može približiti fijumanskoj književnosti s osnovnim spoznajama, nužnima za razlikovanje, unutar granica sveopće suvremenosti, različitoga djelovanja škola, pokreta, autora, struja. Potreba za širom spoznajom talijanskoga književnog stvaralaštva u Rijeci u drugoj polovici 20. stoljeća prisutna je već godinama. S jedne strane imamo poglavlja o književnim i kulturnim kontekstima koji su obilježili različite trenutke stvaralaštva na ovom prostoru, s druge strane profile određenih autora popraćene kritičkim osvrtom i analizom njihovih djela, ključnom za utvrđivanje pojedinih poetika. Odabir autora, širok i ažuran, omogućuje izmjenjivanje analiza pisanih stranica, koje se smatra reprezentativnima, i kritičkih savjeta nužnih za ispravno čitanje djela.

Pri razmatranju i uvrštavanju autora, njihovih djela i poetika, te programskih struja, nastojalo se predstaviti odabir koji jasno dokumentira osnovna obilježja riječkoga književnog stvaralaštva na talijanskom jeziku u drugoj polovici 20. stoljeća, pritom žrtvujući neke autore čijim bi se uključivanjem mogla izgubiti ona opća linija vodilja, ključna u stvaranju koherentne cjeline. Kako bi se razmatranja usmjerila prema glavnim značajkama teze, u djelu se nude moguća tumačenja tekstova i navode stručna stajališta o obrađenim temama, uz naznake radova, ali i stadija do kojih su došla znanstvena istraživanja na pojedine teme.

Potrebno je, u prvom redu, istaknuti razlike između socijalnoga realizma ruskoga tipa, koji je prisutan ponajviše u autorima koji su se doselili na ova područja i onima iz radničke klase, i neorealizma talijanskoga tipa. Ako izuzmemo kratki period književnosti komemorativnoga tipa u kojem su autori pripovijedali o Drugom svjetskom ratu i poraću, možemo primijetiti da su autori druge polovice 20. stoljeća skrojili vlastiti diskurs kroz književne teorije koje se često ogledavaju na službenu talijansku književnost, stil koji u dodiru s književnostima prisutnima na teritoriju nove jugoslavenske države postaje bogatiji i originalniji. Svjesno odustajanje od isticanja nekih autora proizlazi iz principa podređenosti pojedinačnih dijelova općoj temi te principa smještanja i stavljanja riječke književnosti u kontekst šire rasprave o talijanskoj suvremenoj književnosti.

S obzirom na to da je riječ o specifičnom poglavlju u povijesti talijanske književnosti, taj postupak zahtijeva i sažetu povijesnu i društvenu kontekstualizaciju. Teritorij poput riječkoga, koji je stoljećima bio predmet spora između raznih vladara, uvijek je zadržavao tradiciju osmoze između raznih jezika i kultura s njihovim, ponekad vrlo različitim, običajima i vrijednostima.

Drugi svjetski rat uzrokovao je globalnu promjenu neviđenu do toga povijesnog trenutka. Nije tu bila riječ samo o sukobu između kultura, a u tom se pogledu talijanska kultura previše olako poistovjećuje s fašizmom, već o konfliktu između političkih sila, država i staleža koji je neupitno doveo i do osjećaja bespomoćnosti i uzrokovao psihološke rane u pojedincu.

Na mikrorazini Rijeka je uzdrmana baš u svom intimnom bitku jer su se počele preispitivati njezine stoljetne vrijednosti. Razgovorni talijanski jezik (posebice fijumanski dijalekt, jezik svakidašnjice) novi su stanovnici, podrijetlom iz drugih mjesta bivše Jugoslavije, smatrali jezikom

okupatora, a ne izričajem građana koji stoljećima žive u kvarnerskom glavnom gradu. O tome svjedoči Osvaldo Ramous, prvi autor koji otvoreno piše o egzodusu,⁵ ali koji sedamdesetih godina 20. stoljeća ne nalazi izdavača za svoju iznimno važnu knjigu delikatne teme: *Il cavallo di cartapesta*. Iznenada je talijanski jezik pometen s ulica, nije se više mogla čuti „lingua del si”, a autohtoni stanovnici, prolazeći istim ulicama, nisu više prepoznavali vlastiti grad.

Nakon ulaska jugoslavenskih trupa u Rijeku počinje se nametati uporaba drugoga jezika, svjedoči se nestanku građana u okrilju noći, napadima koji su prikazivani kao nezgode,⁶ a tek su nakon hrvatskoga stjecanja neovisnosti talijansko Ministarstvo za kulturna dobra i aktivnosti (Opća služba za arhive) i Hrvatski institut za povijest u Zagrebu zajedno počeli proučavati i tražiti podatke o nestancima i ubojstvima talijanskih građana. Kao rezultat istraživanja izdana je knjiga *Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939.-1947.) – Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939-1947)*⁷ koja sadrži imena i podatke o žrtvama:

»Drugačiji, disident, poistovjećivao se s „državnim neprijateljem” kojeg treba istrijebiti: Talijan je često – za mnoge – bio sinonim za fašista, Italija je bila demonizirana«. ⁸ Nakon prvoga vala represija, koji je bio nacionalne i ideološke prirode, neposredno nakon Drugoga svjetskog rata stanovnike Rijeke pogodila je tragedija Kominforma: u godini krajnjeg raskida između Tita i Staljina, isključenja Komunističke partije Jugoslavije iz Kominforma⁹ te 1948. godine mnogobrojni su Talijani osuđeni na prisilni rad na Golom Otoku popraćen represivnim mjerama usmjerenima k njihovim obiteljima, smatranima „državnim neprijateljima”.

Posljednji krizni period povezuje se s takozvanim tršćanskim pitanjem, a rastuće tenzije između Italije i Jugoslavije u Rijeci rezultiraju uništenjem svega što nosi znakove prisutnosti talijanskoga jezika i kulture u gradu. U glavnom kvarnerskom gradu zatvorene su mnogobrojne predškolske ustanove i škole na talijanskom jeziku.¹⁰ Godine 1952. inspektor Odbora za obra-

5 U jugoslavenskom popisu stanovništva iz 1948. godine od 68.352 stanovnika njih se 25.319 izjasnilo Talijanima, u popisu iz 1953. od 75.328 stanovnika 7.770 izjasnilo se Talijanima, dok je prema popisu stanovništva iz 1961. od 118.799 stanovnika u Rijeci 3.247 Talijana (u AA.VV., *La Comunità Nazionale Italiana nei censimenti jugoslavi 1945-1991*, ur. Centro di Ricerche Storiche di Rovigno/Centar za povijesna istraživanja Rovinj, Rovigno/Rovinj-Fiume/Rijeka, UI-UPT/Talijanska unija-Narodno sveučilište u Trstu, 2001., str. 295.).

6 NELIDA MILANI KRULJAC, *Introduzione*, u *La forza della fragilità*, sv. I, ur. Elis Deghenghi Olujčić, Fiume/Rijeka, EDIT, 2004., str. 15.

7 Osim potvrđenih žrtava u tom su izdanju zasebno zabilježeni i zatvorenici u jugoslavenskim logorima (od 1945. do 1947.) te osude na prisilni rad, zatvor, novčane kazne, nalozi za oduzimanje i zapljenu dobara građana bivše Kvarnerske pokrajine. Società di Studi Fiumani Roma, Hrvatski institut za povijest Zagreb, *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939-1947)*, *Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939.-1947.)*, ur. AMLETO BALLARINI i MIHAEL SOBOLEVSKI, Società di Studi Fiumani Roma, Hrvatski institut za povijest Zagreb, Roma, Ministero per i beni e le attività culturali – Direzione generale per gli archivi, 2002., str. 209–238.

8 ANTONIO PELLIZZER, *L'esodo collante e chiave di lettura*, u »La battana«, br. 145, 2002., Fiume/Rijeka, EDIT, str. 53.

9 Kominform je drugi naziv za Informbiro, odnosno Informacijski biro komunističkih i radničkih partija, utemeljen 1947. kao savjetodavni organ komunističkih partija iz SSSR-a Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunjske, Bugarske, Francuske, Italije i Jugoslavije, koja je iz njega isključena 1948. Kominform je prestao djelovati 1956. Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, *Introduzione*, u: GIULIANA MARCHIG MATEŠIĆ, ILARIA ROCCHI RUKAVINA, *Storia dell'istruzione media superiore italiana a Fiume dal 1945 ad oggi*, ur. CORINNA GERBAZ GIULIANO, Fiume/Rijeka, CI Fiume/Zajednica Talijana u Rijeci, 2008., str. 19.

10 Više informacija o zatvaranju škola u CORRADO ILLIASICH, *Un modello di istruzione in lingua italiana: la scuola di via Ciotta dal 1888 al 1945*, u AA.VV., *Tra storia e ricordi*, Fiume/Rijeka, izd. SMSI Fiume/Srednja Talijanska Škola u Rijeci, 1999., str. 15-33. Od sedam talijanskih srednjih škola s vremenom je ostala samo Gimnazija (danas Srednja talijanska škola u Rijeci), GIULIANA MARCHIG MATEŠIĆ, ILARIA ROCCHI RUKAVINA, *Storia dell'istruzione media superiore italiana a Fiume dal 1945 ad oggi*, ur. CORINNA GERBAZ GIULIANO, *op. cit.*, str. 89.

zovanje i kulturu Anton Peruško izravno je odgovoran za zatvaranje više talijanskih škola i za administrativni premještaj u hrvatske škole svih učenika čija su prezimena završavala na *-ich*.¹¹

Razdoblje između 1953. i 1960. priznato je kao jedno od najgorih trenutaka za Talijansku nacionalnu zajednicu u Rijeci, pogođenu teškim mjerama nacionalističkoga karaktera.¹² Stanovništvo živi u strahu i reagira na razne načine: egzodus postaje gotovo opći, sa sumnjom se prate kretanja i djela pojedinaca, Talijani koji su ostali osjećaju se strancima u vlastitoj Rijeci.

U više su faza stanovnici napuštali grad, a početkom šezdesetih godina 20. stoljeća etnička je slika stanovništva nepovratno promijenjena. U svom radu Giuricin navodi 35.257¹³ dok podaci iz hrvatskih izvora navode 31.840 talijanskih prognanika iz Rijeke kojima je, prema dokumentu „Opera di Assistenza Profughi italiana“,¹⁴ potvrđen status izbjeglica na temelju talijanskih zakona. Brojke postaju relevantne ako se usporede s podacima o sveukupnoj populaciji Rijeke 1953. godine, koja broji 75.328 stanovnika.¹⁵

Za Talijane koji su ostali u Rijeci postupno uklanjanje jezika, zatvaranje škola, nestanak i ubojstva sunarodnjaka te progon sugrađana dovode do razvoja novoga odnosa s gradom, ali i sa samima sobom. Ta će se svijest odraziti u mnogim stranicama riječke književnosti.

Pridavanje pažnje izrečenome, želja za upoznavanjem i razmatranjem nove vladajuće ideologije, novi susjedi i njihove kulture, osvrtno na daleku domovinu samo u dozvoljenim granicama, cenzura Komiteta,¹⁶ bila su samo neka od obilježja konteksta u kojemu su talijanski intelektualci koji su ostali bili prisiljeni djelovati. Zbog zatvorenosti i neprobojnosti granica onemogućeni su čak i osobni odnosi te obiteljske veze: »Knjige, novine, filmovi, kazališne predstave i sva kulturna zbivanja nastala na talijanskom prostoru bili su zabranjeni. Književna se baština, uključujući javne i privatne knjižnice, sve više osiromašivala u nemogućnosti obnavljanja, između ostalog i zbog cenzure koju je provodio jugoslavenski režim na tekstovima i djelima morskima novoj vlasti«. ¹⁷

Znatno je bilo upravo iseljavanje intelektualaca, što je moguće uvidjeti naročito u istraživanjima o školama s obzirom na to da se u školskim dnevnicima bilježi postupno nestajanje nastavnoga osoblja te iznimne poteškoće u daljnjem izvođenju nastave na talijanskom jeziku.¹⁸

11 GIULIANA MARCHIG MATEŠIĆ, ILARIA ROCCHI RUKAVINA, *Storia dell'istruzione media superiore italiana a Fiume dal 1945 ad oggi*, ur. CORINNA GERBAZ GIULIANO, *op. cit.*, str. 79.

12 GIULIANA MARCHIG MATEŠIĆ, ILARIA ROCCHI RUKAVINA, *Storia dell'istruzione media superiore italiana a Fiume dal 1945 ad oggi*, ur. CORINNA GERBAZ GIULIANO, *op. cit.*, str. 19.

13 Giuricin precizira da se radi o 35.257 osoba, a broj je određen kao razlika između stanovništva (koje je ostalo) prema popisu iz 1961. i stanovništva prema popisu iz 1945. EZIO GIURICIN, *I censimenti jugoslavi* u AA.VV., *La Comunità Nazionale Italiana nei censimenti jugoslavi 1945-1991*, ur. Centro di Ricerche Storiche Rovigno / Centar za povijesna istraživanja Rovinj, Rovigno/Rovinj-Fiume/Rijeka, UI-UPT/Talijanska unija – Narodno sveučilište u Trstu, 2001., str. 52.

14 ILARIA ROCCHI RUKAVINA, *op. cit.*, str. 79.

15 *Ibidem*.

16 Upravno tijelo Komunističke partije.

17 Usp. EZIO I LUCIANO GIURICIN, *Trent'anni di collaborazione Unione Italiana-Università popolare di Trieste*, Rovinj, Centro di Ricerche Storiche Rovigno / Centar za povijesna istraživanja Rovinj, 1994., str. 1.

18 CORINNA GERBAZ GIULIANO, *Introduzione*, u GIULIANA MARCHIG MATEŠIĆ, ILARIA ROCCHI RUKAVINA, *Storia dell'istruzione media superiore italiana a Fiume dal 1945 ad oggi*, ur. CORINNA GERBAZ GIULIANO, *op. cit.*, str. 18.

Tek su se 60-ih godina ukazali prvi znakovi blagoga zatopljenja odnosa. Od 1958. godine zaživjele su kulturne i nastavne inicijative koje je provodio „Ured za vezu s Ministarstvom vanjskih poslova Republike Italije”. Ured je započeo s organizacijom važnih kulturnih i nastavnih aktivnosti u obliku potpore školama manjine, potičući na taj način ne samo susrete i korisne razmjene iskustava među nastavnicima već i jačanje komunikacije između manjine i predstavnika raznih talijanskih kulturnih institucija.¹⁹ Suradnja između Narodnoga sveučilišta u Trstu i Talijanske unije za Istru i Rijeku započela je u rujnu 1964. godine.²⁰ Tada su se definirali temeljni principi suradnje: »uzajamno neuplitanje u unutarnja pitanja institucija, poštivanje potpune autonomije dviju ustanova i ograničavanje suradnje isključivo na područja kulture i očuvanja nacionalnog identiteta manjine.«²¹

U tom periodu progresivnoga smirivanja tenzija nastaje »La battana«,²² tromjesečni kulturni časopis. U predgovoru novi časopis objašnjava svrhu svoga prisustva sljedećim riječima:

Nadamo se da će naša „Battana“ imati dug život poput onih nepotopivih barčica ribara s ove i s one strane Jadrana, spremnih nakon oluja ponovno se otisnuti na more s neophodnim zakrparama. Jer je naslov skroman toliko koliko je, možda, gorda namjera onih koji ga pokreću.²³

Redakcija se obvezuje poticati kulturnu politiku koja će uzimati u obzir čovjeka i njegovu kreativnost. Nakon otprilike dvadeset godina od završetka rata Talijani u Jugoslaviji izdaju časopis koji će, nadvladavajući stanje marginalizacije na granicama dviju kultura, isticati zapravo njihove dodirne točke. Čak i otvorene granice, poput onih koje spajaju Jugoslaviju i Italiju, neizbježno stvaraju rizik kulturne stagnacije zbog udaljenosti od matične kulture; u pogledu kulturne i književne aktivnosti Talijana Istre i Rijeke »La battana« s jedne strane želi izbjeći rizike „manjinske provincijalizacije“ održavajući prisutnost talijanske i jugoslavenske kulture, a s druge strane želi podržati entuzijazam i nadu u aktivno sudjelovanje u književnom stvaralaštvu.

»La battana« postaje most između kultura, mjesto usporedbi, susreta i razmjena različitosti povijesnih previranja, kulturnih tradicija i društvenih poredaka između dviju zemalja koje spaja manjina koja održava odnose s kulturnom tradicijom istodobno razvijajući književnost ukorijenjenu u novom društvu, koja upija specifična i raznolika kulturna stajališta.²⁴

Prva ostvarenja suradnje između Talijanske unije za Istru i Rijeku te Narodnoga sveučilišta u Trstu zabilježila su u raznim člancima novine s obje strane granice. Dnevni list »Il Piccolo« 24. travnja 1965. u reportaži pod naslovom *L'Università popolare all'opera in Istria* (Narodno sveučilište na djelu u Istri) najavljuje²⁵ intenzivan niz kulturnih aktivnosti koje ta ustanova or-

19 GIANNA MAZZIERI, *La „Voce“ di una minoranza. Analisi della pagina culturale de „La Voce del Popolo“ negli anni '50*, Torino, izd. La rosa, 1998., str. 127.

20 EZIO i LUCIANO GIURICIN, *Trent'anni di collaborazione Unione Italiana e Università Popolare di Trieste*, op. cit., str. 11–12.

21 LUCIANO ROSSIT, *Università Popolare, quella sera del 1899. Treće poglavlje: od 1964 do 1992*, u »La ricerca«, n. 5, Rovigno/Rovinj, Centro di Ricerche Storiche Rovigno/Centar za povijesna istraživanja Rovinj, prosinac 1992., str. 5–11.

22 »La battana«, tromjesečni kulturni časopis, Fiume/Rijeka, EDIT. Izlazi od 1964.

23 »La battana«, tromjesečni kulturni časopis, uvodnik, br. 1, Fiume/Rijeka, EDIT, 1964., str. 1.

24 GIANNA MAZZIERI, op. cit., str. 65.

25 Program za 1965. godinu uključuje koncerte, izlete u Trst, skupove, slanje knjiga i nastavnog materijala, pretplate na časopise i novine,

ganizira za Talijane Istre i Rijeke.²⁶ Na početku Odbor je pozdravio organizaciju Prvoga talijansko-jugoslavenskoga književnog skupa u Opatiji (6. – 10. svibnja 1965.) koju potpisuje časopis »La battana«, a na kojem izlaže tridesetak među najpoznatijim i najcjenjenijim piscima dviju zemalja.²⁷ Izdavačka politika na početku politika je intelektualnoga angažmana koja podržava aktivno sudjelovanje kulturnih djelatnika. Najviši cilj koji si je tromjesečnik postavio jest postati spojnicom između talijanskih i jugoslavenskih pisaca.

Nakon petnaest godina od završetka Drugoga svjetskog rata, autori, kao i čitavo talijansko stanovništvo koje je „ostalo“, svjesni su svoga manjinskog statusa, svojih prava, ali i ograničenja koja taj status podrazumijeva, pa u ulozi mosta nastoje pronaći, na njima svojstven način, svoje mjesto, povlašteno u nekim aspektima, u novom društvu. Ta im je uloga mosta potpuno prirodna s obzirom na to da su svakodnevno izloženi višestrukim kulturama i jezičnom Babilonu kao rijetko koja druga populacija. Rijeka, koja je oduvijek na raskrižju naroda, u drugom poslijeratnom razdoblju proživljava novi val promjena i kulturnih susreta/srazova.

Ramous je 1964. godine organizirao prvi međunarodni skup talijanskih i jugoslavenskih pisaca. Skup u Cittadelli, lišen političkih uplitanja te isključivo književnoga karaktera, isprva je opstruiralo vodstvo Predsjedništva Društva jugoslavenskih književnika, pa je njegova provedba od fijumanskoga pisca zahtijevala mnogo napora, ali je, usprkos svemu, rezultirao uspjehom.²⁸

Od sljedeće se se godine redovito počeli održavati skupovi časopisa »La battana«, od kojih su mnogobrojni bili pod vodstvom E. Sequija, L. Martinija i S. Turconija.

Nakon svih ovih godina veliku povijesnu i kulturnu važnost dobiva trinaest skupova koje je organizirao časopis, a na kojima su sudjelovali kritičari i književnici s obje jadranske obale.²⁹ Nije teško usporediti inicijativu časopisa »Orizzonti«³⁰ s onom »La battane« te shvatiti kako vremena nisu bila zrela za ambiciozne zahtjeve prvoga lista.

izlet u Ravennu (u svibnju 1965.) i posjet Danteovoj grobnici u sklopu proslave sedme stogodišnjice njegova rođenja. Usp. EZIO i LUCIANO GIURICIN, *op. cit.*, str. 16–17.

26 Usp. GIANNA MAZZIERI, *op. cit.*, str. 65.

27 Usp. EZIO i LUCIANO GIURICIN, *op. cit.*, str. 15–18.

28 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Non parto, non resto... I percorsi narrativi di Osvaldo Ramous e Marisa Madieri*, Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia, Treća serija: Memorie, V, Trieste, Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia, 2013., str. 100.

29 Za razvoj rasprave o etničkoj pripadnosti posebno su značajni sljedeći skupovi: *Tradizione e innovazione nella cultura del gruppo nazionale dell'Istria e di Fiume* (Opatija, 9. travnja 1983.), *L'attività culturale degli italiani nella guerra popolare di liberazione* (Rijeka, 2. travnja 1977.), *Letteratura di confine* (Rijeka, ožujak 1980.), *Storia e letteratura nel secondo dopoguerra: analisi di un rapporto nella regione Friuli-Venezia Giulia e Istria-Fiume*, (Trst, 9. – 10. studenog 1984.), *I memorialisti della Guerra popolare di liberazione e della Resistenza dell'Istria, di Fiume e del Friuli-Venezia Giulia* (Rovinj, 8. – 9. studenog 1985.) i *Dialeto e letteratura* (Grado, 20. – 22. studenog 1981.). Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, *La Battana e i suoi cinquant'anni...* u »La battana«, br. 194, 2014., Fiume/Rijeka, EDIT, str. 9–19.

30 Manje obilježen ideološkim i političkim konotacijama, a s originalnim pristupom, dvomjesečni kulturni časopis »Orizzonti« nažalost se ugasio nakon samo jednog tiskanog broja. »Orizzonti« je izašao u svibnju-lipnju 1951. Uredništvo i uprava ovisili su o Izvršnom odboru Talijanske unije za Istru i Rijeku. Tiskan je na 44 stranice u pulskoj gradskoj tiskari, a Eros Sequi bio je glavni urednik. Iako je koristio jednostavan i jasan jezik, bez retoričkih i tehničkih izraza, časopis je ostao ograničen na publiku znalaca i stručnjaka i nije dopro do masovne publike. U uvodniku je uredništvo izrazilo želju da časopis postane most i kulturna veza između Jugoslavije i Italije u svrhu pobratimljenja naroda, učvršćivanja mira i suradnje na svim životnim poljima, a posebice u kulturi. Vidi GIANNA MAZZIERI, *op. cit.*, str. 60–61.

Kako bi preživio, časopis »La battana« prisiljen je pronaći kompromis pa umjesto da antologijski predstavlja kreativnost književnosti nacionalne manjine (što je svojevremeno pokušao napraviti časopis »Orizzonti«), postaje tumačem kulturnih razmjena uključujući utjecajne južnoslavenske pisce u kulturne rasprave³¹ te prilagođavajući svoju izdavačku politiku vremenima. Na taj si je način osigurao dugovječnost.

Počevši od 1966. godine održali su se drugi Znanstveni skup u Opatiji, *Letteratura e pubblico*; prvi filmografski skup u Lovranu (1970.) te drugi skup također u Lovranu iste godine; *Simposio sulla poesia dialettale dell'area veneto-istriota* 1973. godine; *La poesia degli italiani dell'Istria e di Fiume* 1976. godine; *Arti figurative tra gli italiani della Jugoslavia* 1976. godine; *L'attività culturale degli italiani nella guerra popolare di liberazione* (Rijeka, 1977.); *Lo scrittore gestore della propria opera* 1979. godine; *Letteratura di confine* 1980. godine; *Dialecto e letteratura* (Grado, 1981.); *Tradizione e innovazione nella cultura del gruppo nazionale italiano dell'Istria e di Fiume* 1983. godine; *Storia e letteratura nel secondo dopoguerra: analisi di un rapporto nella regione Friuli-Venezia Giulia e Istria-Fiume* 1985. godine; XVII. skup časopisa »La battana« 1986. godine; *Il Convegno internazionale degli scrittori di frontiera* 1987. godine; kojima je uslijedilo šest posebnih brojeva »La battana« koji sadrže Zbornike radova sa sljedećih skupova: *Identità-alterità*, pod uredništvom Nelide Milani Kruljac i Srđe Orbanića (Br. 1/1995); *Fiume: itinerari culturali*, pod uredništvom Nelide Milani Kruljac i Elise Zaine (N. 2/1996); *Cesare Ruffato nel suo settantesimo compleanno*, pod uredništvom Nelide Milani Kruljac i Elise Zaine (Br. 3/1997); *Elis Deghenghi Olujčić. Per molti versi*, pod uredništvom Nelide Milani Kruljac i Elise Zaine (Br. 4/1998); *Moderno veneziano*, pod uredništvom Nelide Milani Kruljac i Elise Zaine (Br. 5/1998); i *Erna Toncinich. Il segno dell'enigma*, pod uredništvom Nelide Milani Kruljac i Elise Zaine (Br. 6/1999). U obzoru novoga milenija organiziran je znanstveni skup pod naslovom *La letteratura della CNI all'alba del terzo millennio – Analisi e strategie di sviluppo* (Lovran, 28. veljače 2001.), dok je zadnji skup u organizaciji časopisa, *Scrittura sopra i confini: letteratura dell'esodo*, održan u Trstu 2005. godine.³² Nepovoljne ekonomske prilike u kojima se nalazi izdavačka kuća EDIT nakon 2013. godine onemogućile su daljnje održavanje skupova kao događaja idealnih za rasprave i razmjene ideja.

Nakon što je izglasan Drugi jugoslavenski ustav, koji sadrži temeljne principe samoupravno-gocijalizma kao i neke ustavne reforme, među kojima i ekonomsku reformu provedenu 1965. godine, radikalno se izmijenio državni ustroj SFRJ-a. Početak prvih kontakata između talijanske nacionalne zajednice i Narodnoga sveučilišta u Trstu, tijela kojemu je talijansko Ministarstvo vanjskih poslova dodijelilo ovlasti za posredovanje s Talijanskom unijom za Istru i Rijeku (danas Talijanskom unijom), ima za cilj očuvanje nacionalnoga identiteta. Organiziraju se koncerti, izlaganja, izleti, dostavljaju se vrijedne knjige iz Italije, a talijanski se pisac u Rijeci osjeća sve

31 Znanstveni skupovi koje je organizirala »La battana«, a vezani su za književne teme bez nacionalnih implikacija jesu sljedeći: *Lo scrittore gestore della propria opera* (Opatija, ožujak 1979.), *Il cinema coscienza della società* (Lovran, veljača 1970.), *Funzioni e strumenti della critica* (Opatija, studeni 1967.) i *Scrittore e poetica* (Umag, listopad 1968.). GIANNA MAZZIERI, *op.cit.*, str. 65.

32 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, *La Battana e i suoi cinquant'anni...*, u »La battana«, br. 194, Fiume/Rijeka, EDIT, 2014., str. 9–19.

manje izoliranim. Otprilike u ovom razdoblju dolazi do izlaska iz klime socijalističkoga realizma, no u odnosu na književnost talijanskoga poluotoka dulje traje sklonost asimilaciji elemenata proznoga neorealizma koji se prepoznaje kao linija vodilja i književna tendencija koju treba pratiti. Književnost je to koja je uvjetovana specifičnim kulturnim i književnim razvojem te obojana regionalizmom. Tek će se u sedamdesetima moći posvjedočiti snažnijoj estetskoj svijesti i slobodi izražavanja u smislu prihvaćanja postmodernizma, bilo u formalnom bilo u sadržajnom pogledu. Ramousova zrela djela, obilježena vrlo osobnim pristupom i definirana kroz jedinstvenu poetiku, dočaravaju jedinstvenu stilsku svijest, kako u posljednjim zbirkaama poezija tako i u još uvijek neobjavljenim tekstovima. Novija ostvarenja Alessandra Damianija i Giacoma Scottija, lišena prethodnih ideoloških implikacija, također svjedoče potrazi za novim izražajnim oblicima.

Istovremeno se razvija i dijalektalno stvaralaštvo koje se još uvijek ogleda u antejskoj tradiciji, što je razvidno i u Milinovichevih stihovima i u humorističnim rubrikama Ettore Mazzijerija koje su objavljivane u novinama i emitirane na radiju. Posljednja će dva desetljeća prošloga stoljeća dovesti do preispitivanja načina stvaranja i tema. U razdoblju krize dotad stabilnoga sustava i nastanka novoga demokratskog društva, svjedoči se potpunom oslobođenju od oblika kao i od sadržaja koji su do toga trenutka smatrani tabuom. U formalnom smislu, novinu donose pisci nove generacije koji, lišeni ideoloških nameta te rođeni i odrasli u otvorenijem ozračju, ne oklijevaju pri predlaganju destrukuiranja prethodnoga, fosiliziranog modela. Među njima, Laura Marchig.³³

33 ALJOŠA PUŽAR, *La letteratura italiana di Fiume nell'Ottocento e nel Novecento*, u *Città di Carta/Papirnat grad*, op. cit., str. 448.

Zahvale

Autorice zahvaljuju recenzenticama ove knjige izv. prof. dr.sc. Dolores Miškulin i doc. dr. sc Saši Potočnjak za detaljan kritički osvrt na djelo i dragocjene savjete koji su obogatili zahtjevnu građu, kao i za izrečene lijepe riječi potpore.

Posebna zahvala ide lektorici prof. dr. sc. Diani Stolac za veliku predanost, ogromno strpljenje i bezuvjetni doprinos na obogaćivanju teksta.

Autorice zahvaljuju kolegici Ivi Peršić, koja je bila uvijek na raspolaganju i velika potpora u radu: hvala na budnom oku u korekturi teksta i na posebnoj pažnji za detalje.

Zahvaljuju i Sanjinu Mačaru na marljivom radu na izradi nacрта i grafičkoj pripremi, te Brunu Bontempu koji je sa svojom fotografijom pridonio uljepšanju knjige.

Posebna zahvala obiteljima Gerbaz, Giuliano, Mazzieri, Sanković, Ivančić i Glavan na kontinuiranoj, neumornoj podršci ali, prije svega, na angažmanu i strpljenju iskazanom u dugim mjesecima našeg intenzivnog rada.

Prvi dio

Un tetto di radici / Krov od korijenja

Počeci talijanske književnosti riječkoga područja: od srednjega vijeka do prosvjetiteljstva, od romantizma do narodnoga preporoda

»Riječka književnost na talijanskom jeziku, [...] ostala je vjernom pratiljom grada koji ju je strpljivo podnosio, slavio ili naoko ignorirao«³⁴. Završne su to riječi istraživačkoga rada Aljoše Pužara o talijanskoj književnosti Rijeke u 19. i 20. stoljeću, jednoga od rijetkih alata dostupnih znanstvenicima, ali ne i jedinom.³⁵ Lako se složiti s mišlju kako je na riječkome području književno stvaralaštvo na talijanskome jeziku još uvijek neistraženo jer je, baš kao što smatra Ines Srdoč-Konestra, predmetna književnost najčešće bila ignorirana ili samo djelomično istražena.³⁶

Tragove književnosti koja podržava i slavi glavni kvarnerski grad i njegovu okolicu, sudeći po istraživanjima koja su dosad provedena, a koja su se bavila ponajviše kulturnim aktivnostima 19. i 20. stoljeća, nalazimo u razdoblju austro-ugarske vladavine koja provodi proces urbanizacije grada. Povećanjem trgovačkih i industrijskih djelatnosti grad postaje lučko područje od velike važnosti za Carstvo. Kulturni supstrat koji nastaje stvarajući autentični književni izričaj prožet je onim načelima koja oduvijek obilježavaju riječko područje, kao što su zanimanje za druge, kulturna i jezična otvorenost, načela tolerancije i uzajamnoga poštovanja.

Do danas, dakle, rijetke su publikacije koje se bave talijanskom književnošću srednjega vijeka, renesanse, baroka i prosvjetiteljstva, pa je to tema koju bi bilo vrijedno istražiti. Ipak, neizravne tragove toga ranijeg stvaralaštva nalazimo u studijama Riccarda Gigantea o fijumanskome folkloru u kojima autor izvještava o postojanju satiričnih priča o stanovnicima Kastva i drugih priča kao što su *Il vascello fantasma* i *L'amore delle tre melarance* nepoznatog autora, za koje se smatra da su nastale pod utjecajem francuske književnosti, a ne iz naroda.³⁷

34 Usp. ALJOŠA PUŽAR, u *Città di carta/Papirnat grad*, op. cit., str. 451.

35 Za više informacija vidi djelo ILONE FRIED, *Fiume città della memoria 1868-1945*, Udine, Del Bianco, 2001.

36 Usp. INES SRDOČ-KONESTRA, *Riječka književnost na talijanskom jeziku*, »Kolo«, časopis Matice Hrvatske, 14, 4, Zagreb, 2004., str. 242–252.

37 Usp. RICCARDO GIGANTE, *Il folklore fiumano*, ur. SALVATORE SAMANI, Padova, Libero comune di Fiume in esilio, 1980., str. 17–19.

Kako bi se riječkom književnom stvaralaštvu na talijanskome jeziku moglo pristupiti iz znanstvene perspektive, potrebno je krenuti od vrijednoga izdanja Bruna Maiera *La letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento*. U predgovoru autor navodi motivaciju za pisanje »ove povijesti ili, bolje rečeno, ovoga pokušaja, skice, sažetka književne povijesti Istre i riječkoga područja«³⁸, djela u kojem riječki kontekst zauzima zasebno mjesto. Autor tvrdi da njegovo istraživanje predstavlja »isključivo povijesnu raspravu u kojoj su različiti autori i njihova djela svrstani u razdoblja i kulturne pokrete kojima pripadaju«. ³⁹ U tom duhu pisac započinje bilježnje književne povijesti od 12. i 13. stoljeća, razdoblja u kojem prevladavaju istarski intelektualci s Koprom kao kulturnim središtem poluotoka. Jedna od prvih značajnih kvarnerskih ličnosti prema Maieru je filozof Francesco Patrizi/Frane Petrić,⁴⁰ rodом s Cresa, kojega kritičar pogrešno svrstava među najveće predstavnike istarske književnosti i kulture 16. stoljeća.⁴¹ Prema biografskim podacima, Petrić nije imao izravnih kontakata s istarskom *intelligenzijom* i nije boravio ni u kojem istarskom gradu. Creskoga filozofa ne valja cijeniti samo kao mislioca i autora slavnoga djela *Nova de universis philosophia*, već i kao autora književnih tekstova kao što su *L'Eridano*, dijalozi *Della retorica* i *Della poetica* i drugi.⁴² Već iz ovoga prvog primjera razvidni su problemi povezani s dijakronijskom podjelom riječke književnosti.

Urednik dvojezičnoga izdanja *Città di carta / Papirnati grad. La letteratura italiana di Fiume nell'Ottocento e nel Novecento. / Talijanska književnost u Rijeci u XIX i XX. stoljeću* započinje svoj osvrt usmenim stvaralaštvom ovoga područja. Poglavlje pod nazivom *Riječki književni folklor na talijanskome mjesnom govoru* podijeljeno je u dva dijela: jedan dio sadrži djela usmene, odnosno narodne književnosti, a drugi obuhvaća pisano stvaralaštvo toga razdoblja inspirirano književnošću koju autor naziva pučkom.⁴³ Prema autorovim tvrdnjama, među prvim znanstvenicima koji se počimnju zanimati za riječki folklor, uz neke mađarske autore, spominje se Fijuman Riccardo Gigante.⁴⁴

Iako se u Istri, od 16. stoljeća nadalje, razvijaju Akademije (kao što su to na primjer *Intricati* u Piranu i *Dei Risorti e dei Divertiti* u Koprju), na riječkome području ne nalazimo informacije o sličnim aktivnostima. U tom je smislu dragocjena studija Luigija Marije Torcolettija jer se bavi prvom tiskarom koju je u Rijeci utemeljio Simone Begna - Šimun Kožičić Benja (1460-1536).⁴⁵ Prva

38 Usp. BRUNO MAIER, *Letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento*, Trieste, Edizioni Italo Svevo, 1996., str. 6.

39 BRUNO MAIER, *op. cit.*, str. 8.

40 Francesco Patrizi rođen je na otoku Cresu 1529. godine i tu je započeo svoje školovanje. Godine 1543. odlazi u Veneciju gdje uči o trgovini, a zatim o gramatici te latinski i grčki jezik, što mu omogućava čitanje Aristotela i njegovih komentatora. Godine 1547. seli se u Padovu gdje studira medicinu i filozofiju. Filozofiju zatim predaje na Sveučilištu u Ferrari, a 1592. predaje na institutu Studium Urbis. Umire u Rimu 1597.

41 Usp. BRUNO MAIER, *op. cit.*, str. 23.

42 Za detaljniji pregled Petrićeve misli i poetike upućuje se na već citirano djelo BRUNO MAIERA, *op. cit.*, str. 26–28.

43 Usp. ALJOŠA PUŽAR, u *Città di carta/Papirnati grad*, *op. cit.*, str. 395.

44 Riccardo Gigante rođen je u Rijeci 1881. godine; po zanimanju novinar aktivno se bavi politikom. Vršio dužnost Senatora Kraljevine Italije, Tajnika Komisije za nacionalno obrazovanje i narodnu kulturu i riječkoga gradonačelnika. Bez suđenja, a po nalogu jugoslavenske tajne policije OZNA-e, 4. svibnja 1945. ubijen je na Kastvu zajedno s drugim sunarodnjacima. Tek zahvaljujući naporima udruge Società di Studi Fiumani ostaci senatora Gigantea dostojno su pokopani u Gardone Rivieri u veljači 2020.

45 Simone Begna – Šimun Kožičić Benja (1460. – 1536.) je izbjeglica pristigao u kvarnerski glavni grad iz Zadra uslijed invazije Turaka 1529. godine. 1531. se okreće i svojim župljanima iz obalnih mjesta pa tiska svete knjige na hrvatskoj glagoljici.

knjiga tiskana u Rijeci datirana je 15. prosinca 1530. godine i nosi naslov *L'Ufficio della Beata Vergine*. Torcoletti nas obavještava o postojanju uglednih autora knjiga na latinskome i talijanskom jeziku o kojima govori u djelu *Scrittori Fiumani*.⁴⁶ Radi se o autorima koji pišu filozofske traktate, znanstvene tekstove iz područja fizike, matematike, nautike, botanike. Djela koja autor otkriva sasvim slučajno, i na što se žali u uvodu knjige, jer su uglavnom objavljena u velikim europskim gradovima (Veneciji, Grazu, Beču, Milanu) pa ih je, stoga, gotovo nemoguće naći u Rijeci. Sve podsjeća pomalo na povijesne cikluse koji se ponavljaju, koje je opisao Gian Battista Vico, pa se i nakon stotinu godina možemo složiti s autorom i, paradoksalno, možemo potpisati svaku njegovu riječ iz *Predgovora* jer se povijest ponavlja, a mi smo danas još uvijek u potrazi za korijenima:

Prije oko tri godine, uvidom u biografski rječnik »Dizionario Biografico universale« profesora Garolla, koji je 1907. izdao Hoepli u Milanu, shvatili smo da su u njemu citirana imena dvaju fijumanskih književnika 18. stoljeća, Niccolò Hosta i Giuseppa Bardarinija. Ali njihova su nam imena bila nepoznata. Obratili smo se, stoga, raznim poznavateljima zavičajnih tema kako bismo dobili biografske podatke o ove dvije uvažene ličnosti našega grada, ali nitko nam nije mogao dati ni najmanju informaciju o njihovome životu. Karnead! Tko je taj? začuđeno je bio uzviknuo Don Abbondio u Manzonijevom *Zaručnicima* jer nije poznavao filozofa iz Kirene, a mi smo si morali postaviti isto pitanje pred Garollovom knjigom kada smo primijetili imena ovih dvaju književnika, koji su imali tu čast da ih se spominje u jednome stranom biografskom rječniku, a svojim su sugrađanima bili potpuno nepoznati!

Ali prepustiti zaboravu vlastita velika imena za svakoga Fijumana koji osjeća duboku ljubav prema svome rodnom gradu predstavljalo bi neobzirni i nezahvalni čin. Stoga smo rado krenuli tražiti informacije o životima ovih dvaju „nepoznatih“, a naša istraživanja nisu bila uzaludna, dapače, okrunila su se nenadanim uspjehom jer su dovela do otkrića još četrnaest književnika iz 17. i 18. stoljeća.⁴⁷

Od fijumanskih pisaca Torcoletti najprije spominje oca Simpliciana iz Rijeke,⁴⁸ iz Reda Svetoga Augustina, o kojemu autor neizravno saznaje od povjesničara s Trsata Francesca Glavinicha koji u svome djelu *Manus Christi Amoris*, objavljenom u Veneciji 1625. godine, navodi jedan njegov sonet. Torcoletti pretpostavlja da je riječ o ocu Simplicianu Franzulichu koji je 1633., 1638. i 1648. godine bio prior Augustinskog samostana. Sonet *Candido spirito, se gentil desio* prvi je, dakle, do sad pronađeni književni tekst jednoga Fijumana. U svome istraživanju Torcoletti spominje i sljedeća imena: Saverio Clemente de Marburg,⁴⁹ Nicolò Hermon,⁵⁰ Stefano

46 LUIGI MARIA TORCOLETTI, *Scrittori fiumani*, Fiume, E. Mohovich, 1911.

47 LUIGI MARIA TORCOLETTI, *op. cit.*, str. 5–6.

48 LUIGI MARIA TORCOLETTI, *op. cit.*, str. 8–9.

49 Saverio Clemente de Marburg ustvari je Saverio Francesco kojeg spominje GIOVANNI KOBLER u svome djelu *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*, vol. III, Fiume/Rijeka-Trieste/Trst, izd. UIIF-UPT/Talijanska unija za Istru i Rijeku – Narodno sveučilište u Trstu, 1978., str. 148. Saveriju, koji je 1720. obnašao dužnost gradskoga, a šest godina kasnije arhidakonskoga kancelara, kralj Carlo VI. dodijelio je plemićku titulu. Torcoletti ga spominje kao autora brošure, koju je sam definirao pričom, u kojoj pripovijeda o kraljevom posjetu gradu 1728. godine. LUIGI MARIA TORCOLETTI, *op. cit.*, str. 11–12. O sadržaju djela, koje je u to vrijeme objavljeno u Ljubljani, kazuje VINCENZO TOMSICH u *Notizie Storiche sulla Città di Fiume cronologicamente svolte*, Fiume, Mohovich, 1886., str. 219 i sljedeće.

50 Nicolò Hermon rođen je oko 1650. u Rijeci, a zabilježeno je nekoliko varijanti njegovoga prezimena. Prema nekima, prezime bi bilo Hormann, prema drugima Hoermann. Hermon je ime koje se pojavljuje u kronici isusovačkoga kolegija. Nakon završetka gimnazije

Dinarich,⁵¹ Pietro Francetich,⁵² Giuseppe de Bardarini,⁵³ Giuseppe de Zanchi,⁵⁴ Francesco Saverio de Orlando,⁵⁵ Antonio Miller,⁵⁶ P. Giovanni da Fiume,⁵⁷ Agostino Michelazzi,⁵⁸ Giovanni

u Rijeci, pridružio se isusovcima u Beču, a zatim je studirao filozofiju u Grazu. Predavao je kao „magister“ u Gorici, a zatim u Rijeci u gimnaziji, razredima od prvog do četvrtog. U to su vrijeme gimnazije trajale šest godina, a u trećem i četvrtom razredu učenici su se nazivali *Grammatistima* (Gramatičarima) i *Sintassistima* (Sintaktičarima), tj. učili su srednju i visoku gramatiku. Nakon završetka teološkoga studija zaređen je u svećenika; osim što je bio prokurator u Trstu i Rijeci, nekoliko je godina djelovao i kao hrvatski propovjednik u Rijeci. Za osobe koje nisu poznavale talijanski jezik dao je otisnuti molitvenik na hrvatskome jeziku *Brašno duhovno*. LUIGI MARIA TORCOLETTI, *op. cit.*, str. 17–18.

- 51 Stefano Dinarich rođen je u Rijeci 1668. Nakon završetka redovitih studija koje je predviđao isusovački red čiji je bio član, predavao je filozofiju i teologiju na fakultetima u Grazu i Beču. Kao ispovjednik i savjetnik carice Eleonore (udovice Leopolda I.) bio je uvažena ličnost na carskome dvoru. Godine 1720. napisao je biografiju u carici pod naslovom *Vita et virtutes Magdalenae Teresae Imperatricis Augustae, con scripta a quodam e Societate Jesu sacerdote*. Umro je 1734. LUIGI MARIA TORCOLETTI, *op. cit.*, str. 22.
- 52 Pietro Francetich bio je čuvar u franjevačkome samostanu na Trsatu. Detaljno je izvijestio o svim vjerskim blagdanima u Rijeci 1718. godine. Objavio je knjigu *Tersactum Coronata Deipara Virgine insigne sive triumphuf gloriosissimus B. Mariae Viriginis Matris Gratiarum*. LUIGI MARIA TORCOLETTI, *op. cit.*, str. 24.
- 53 Giuseppe de Bardarini rođen je u Rijeci 1708. u plemićkoj patricijskoj obitelji, a umro u rodnome gradu 1791. Radi se o jednoj od najučinenijih osoba toga vremena, poznavatelju brojnih stranih jezika. Osim talijanskoga, svoga materinskog jezika, vrlo dobro je govorio i latinski, grčki, hrvatski, njemački, češki, slovenski i francuski. Studirao je filozofiju i teologiju. Predavao je na raznim isusovačkim institutima. Obnašao je dužnost rektora Fakulteta u Gorici. Carica Marija Terezija imenovala ga je dvorskim kapelanom. Napisao je djelo *De bello Silesiaco ab ejus initio usque ad pacem 1763 Hubertsburgi conciliatam. Libri XIV. Flumine 1782* u 14 svezaka. Potpisuje i tri teološka djela: *Dissertatio critica de Cathedra Romana, Theologicorum dogmatum de Peccatis et Gratia i Theologicorum dogmatum de Virtutibus theologicis Fide, Spe et Charitate*. LUIGI MARIA TORCOLETTI, *op. cit.*, str. 28–29.
- 54 Giuseppe de Zanchi rođen je u Rijeci 1710. u bogatoj patricijskoj obitelji. Završio je gimnaziju u Gorici i Beču, a 1725. pristupio isusovačkom redu. Studirao je filozofiju i teologiju te postao svećenik. Predavao je na raznim isusovačkim institutima. Predavao je retoriku u Grazu, filozofiju i fiziku u Beču, te obnašao dužnost rektora na fakultetima u Gorici, Passau, Grazu i Beču. Bio je vrlo aktivan na književnome polju. Ističe se među riječkim piscima po važnosti i brojnosti pisanih djela, kao što su pjesma napisana 1714. povodom rođenja arhiduke Josipa te disertacija o Newtonovoj filozofiji iz 1747. naslovljena *Epistola anonymi gallice scripta, qua Volterrani vulgata Philosophia Newtoniana in esamen vocatur, latine reddita*. Iz područja je filozofije i djelo iz 1748. – *Dissertatio de mutuo commercio inter mentem humanam et corpus*. Autor je genealogije kraljevske obitelji Lorena pod nazivom *Synopsis historiae genealogicae Reggae Domus Lotharingicae. Pars secunda. Honoribus Perillustrorum Revendorum Praenobilium, nobilium, ac eruditorum Dominorum dom. Neo Doctorum cum in antiquissima, ac celeberrima universitate Viennensi, promotore R.R. Josepho Zanchi e Soc. Jesu, A.A. L.L. e Phil. Doctore eiusdemque Professore emerito, nec non p.t. Inclitae Facultatis Philosophiae senior ac concistoriali suprema A.A.L.L. e Philosophiae Laurea insignirentur, ab Illustrissima Rhetorica Viennensi D.D.D.* Uz brojna djela iz fizike i teologije, važan je i teološki traktat *Institutionum teologicarum tractatus de Gratia Salvatoris* tiskan u Beču 1754. Zahvaljujući svojim posebnim zaslugama imenovan je Vitezom Svetoga rimskog carstva i dobio kanonikat u Gorici, gdje je umro 1786. LUIGI MARIA TORCOLETTI, *op. cit.*, str. 33–41.
- 55 Isusovac Francesco Saverio de Orlando osnovao je školu brodogradnje u Trstu i Rijeci. Rođen je u patricijskoj obitelji 1723. godine u Rijeci, gdje je i umro 1784. Pohađao je gimnaziju u rodnome gradu. Nakon novicijata studirao je filozofiju pa bio poslan u Trst kako bi predavao matematiku na institutu Santa Maria Maggiore. Nakon tršćanskoga razdoblja vratio se u Rijeku gdje je podučavao matematičke discipline na Riječkoj književnoj akademiji. Akademija je osnovana 1777. u prostorima Kraljevske državne gimnazije, uslijed ukidanja, 1773. godine, isusovačkoga reda prema nalogu Klementa XIV. Znatan je njegov doprinos na području matematičkih znanosti. Svjedoče tome djela iz geometrije, ravninske i sferne trigonometrije, astronomije, geografije i hidrografije. LUIGI MARIA TORCOLETTI, *op. cit.*, str. 42–70.
- 56 Antonio Miller rođen je u uglednoj obitelji u Rijeci 1722. Pohađao je lokalni internat, a 1740. postao članom isusovačkoga reda. Nakon studija teologije u gradu predaje filozofiju dvije godine. Zatim seli u Goricu, a od 1762. do 1770. predaje teologiju u Zagrebu. Imenovan predsjednikom kongregacije Talijanske nacionalne crkve u Beču, ostaje u tom gradu na dužnosti sve do svoje smrti 1799. Spominje se kao autor djela *Carmen in censors templi S. Mariae ad Nives*. LUIGI MARIA TORCOLETTI, *op. cit.*, str. 81.
- 57 Nije poznat datum rođenja Giovannija da Fiume, ali zna se da umire u Rijeci 1732. Autor je knjige pod naslovom *Compendio della minoritica Povertà*. LUIGI MARIA TORCOLETTI, *op. cit.*, str. 82.
- 58 Agostino Michelazzi rođen je u Rijeci 1732. u imućnoj obitelji. U dobi od osamnaest godina postao je članom isusovačkoga reda. Šest godina predavao je talijanski jezik na Terezijanskom institutu u Beču, a dvije godine u Gorici. Njegov je omiljeni predmet bilo prirodoslovlje pa je 1775. objavio priručnik o mineralogije pod nazivom *Compendium Regni Fossilium*, Napisao je i udžbenik iz botanike pod naslovom *Compendium Regni Vegetabilis quod in usum suorum auditorum elucubratus est Augustinus Michelazzi*

B. Giustini,⁵⁹ Ignazio bar. de Rain,⁶⁰ Giovanni de Celebrini,⁶¹ Giuseppe Host⁶² i Niccolò Host.⁶³

Vrlo su oskudni bibliografski podaci o književnosti kvarnerske regije pa iznimno važne postaju druge informacije, čak i neizravne, na koje nailazimo u publikacijama povezanim s riječkom kulturom i književnošću. Tako, na primjer, u obliku rekonstrukcije još neistraženih područja, pronalazak podataka o izostavljenim djelima i autorima, unutar 1093 izdanja navedenih u radu autora Attilija Depolija naslovljenom *Bibliografia storica fiumana* i objavljenom u časopisu »Fiume«⁶⁴ 1924. godine, uvelike pomaže u stvaranju širega pregleda ove teme. Depoli u uvodnim crtama svoga rada ističe poteškoće u provođenju sustavnih istraživanja povijesne i kulturne baštine Rijeke posebice zbog disperzije tiskanih izvora.⁶⁵ U svome se radu autor dotiče različitih razdoblja i žanrova te spominje poseban broj časopisa »Italia Industriale Artistica« naslovljen *A Fiume e al suo Redentore* (ožujak, 1924.);⁶⁶ brojeve časopisa »Almanacco Fiumano«: godina I. (1855.) – Venecija 1854., godina II. (1856.) – Trst 1856., godina III. – Rijeka 1857., godina IV. – Rijeka 1858. i godina V. (1859. – 1860.) – Rijeka 1860.,⁶⁷ koji svjedoče o prisutnosti kulturnih publikacija; rad Icilija Baccicha *Fiume, il Quarnaro e gli interessi d'Italia nell'Adriatico* izdan u Torinu 1915.,⁶⁸ rad

Protonotarius Apost. Caes. Reg. in Gorit. Liceo Phisices et Hist. Nat. Prof. Pubbl. et Ord. Umro je 1820. LUIGI MARIA TORCOLETTI, *op. cit.*, str. 82–87.

- 59 Giovanni Battista Giustini, trgovac, vicekonzul Napulja, višegodišnji predstavnik građanske klase u patricijskome vijeću. Pod francuskim režimom radio je kao računovoda u policiji, a zatim kao carinski kontrolor. Godine 1823. postao je patricijski vijećnik i općinski tajnik. Preveo je na talijanski djelo *La Guida dei negozianti e Tenitori di libri o sieno primi scritturali del Sig. R. De La Porte, esperto e giurato professore, verificatore e tegnitore dei libri di conti ed aritmetico in Parigi*, koje je posvetio Paulu Almasyju de Zsadanju, guverneru čitave mađarske morske obale. LUIGI MARIA TORCOLETTI, *op. cit.*, str. 88–89.
- 60 Ignazio de Rain, barun rođen u Rijeci 1737. u plemićkoj obitelji, bavio se astronomijom. Studirao je na Terezijanskome institutu u Beču, a zatim postao članom isusovačkoga reda te bio imenovan asistentom zvjezdarnice u Beču. Predavao je matematiku i računovodstvo u Linzu. Kao svjetovni svećenik vratio se u zvjezdarnicu u Beč pa je kao astronom carskoga i kraljevskoga sveučilišta objavio astronomska zapažanja godine 1776. LUIGI MARIA TORCOLETTI, *op. cit.*, str. 92.
- 61 Giovanni Nepomuceno Celebrini rođen je na otoku Krku. Diplomirao je pravo te postao općinskim vijećnikom i sucem rektorom. Preselio se u Ljubljanu kao žalbeni sudac. Pod mađarskim režimom 1823. djelovao je kao odvjetnik, a naredne godine kao sudski pomoćnik. Bio je i Predsjednik Riječkoga kraljevskoga trgovačkog suda. Umro je u Rijeci 1834. Autor je djela *Dissertatio de Juribus Majestaticis*, posvećenog riječkom guverneru Paulu Almasyju Zsadanju, i traktata *Tractatus de Commercio et Meraatura e purissimis juriū fontibus exceptum*. LUIGI MARIA TORCOLETTI, *op. cit.*, str. 93–97.
- 62 Giuseppe Host rođen je u Rijeci 1754. Bio je učenik isusovačke škole i član Bratstva osnovanoga u crkvi Sv. Vida u čast raspela. Zaredio se u svećenika i predavao u raznim riječkim školama. Postao je vojni kapelan u mornarici, a 1806. kanonik zagrebačkoga kaptola, opat samostana sv. Andrije u Bistrici. Bavio se botanikom i katalogizacijom priobalnih biljaka. Umro je u Zagrebu 1836. LUIGI MARIA TORCOLETTI, *op. cit.*, str. 97–107.
- 63 Niccolò Tommaso Host bio je jedan od najistaknutijih poznavatelja botanike u Austro-ugarskome carstvu. Bio je osobni liječnik Franje I. Rođen je u Rijeci 1761. Pohađao je osnovnu školu i gimnaziju u rodnome gradu, a diplomirao medicinu na Sveučilištu u Beču. Bio je jedan od najznačajnijih austrijskih botaničara i vrsni poznavatelj flore austrijskih pokrajina. Car ga je imenovao carskim savjetnikom i postao je profesor botanike na Terezijanskome institutu u Beču. Obnašao je dužnost osobnoga carskog liječnika do 1834., godine kada je umro u Beču. Vodio je botanički vrt princa nasljednika Franje Ferdinanda, koji nosi njegovo ime, Hostius Garten. Njegovo djelo iz 1797. nosi naslov *Synopsis plantarum in Austria provinciūque adjacentibus sponte crescentium*, ali postao je slavan zahvaljujući djelu u tri sveska *Icones et Descriptiones graminum Austriacorum*. Nakon trideset godina objavio je djelo *Flora Austriaca* u dva sveska. Njegovo posljednje ostvarenje iz 1838. posvećeno je Franji I., a naslovljeno *Salix*. LUIGI MARIA TORCOLETTI, *op. cit.*, str. 108–127.
- 64 ATTILIO DEPOLI, *Bibliografia storica fiumana*, u »Fiume« rivista semestrale della Società di Studi Fiumani, Fiume, stabilimento tipografico Urania, 1924., str. 65–120.
- 65 ATTILIO DEPOLI, *op. cit.*, str. 65.
- 66 *Ibidem*.
- 67 ATTILIO DEPOLI, *op. cit.*, str. 67.
- 68 ATTILIO DEPOLI, *op. cit.*, str. 68.

Erazma Barčića pod naslovom *La voce di un patriotta*, Rijeka, Rezza, 1860.;⁶⁹ mnogobrojne radove Mađara Aladara Festa;⁷⁰ toponomastičku studiju *Cenni storici e biografici riferentisi alla nuova nomenclatura delle vie, piazze ecc. di Fiume* autora Tuchtana i Mittnera, izdanu u Rijeci 1911.,⁷¹ te ostale. U djelu ne nedostaju reference na jezikoslovna istraživanja, posebice ona o fijumanskome dijalektu, kao što su na primjer: rad Giuseppea Berghoffera *Contributi allo studio del dialetto fiumano*⁷² iz 1894., rad Sigismonda Bonfiglia *I termini d'Italia dal Nevoso al Quarnero*⁷³ iz 1866., te rad samoga Depolija *Il dialetto fiumano*⁷⁴ iz 1913. godine. Djelo je vrijedno jer se u njemu navode i kulturno-književni doprinosi kao što su: rad Enrica Buricha objavljen u časopisu »La Voce« 1913. pod naslovom *Fiume*,⁷⁵ rad Artura Marpicatija *La passione di Fiume* iz 1919.,⁷⁶ *La lega di Cambray e la presa di Fiume*⁷⁷ iz 1889. autora Marija Schittara, *Cenni bibliografici (Libri rari o poco comuni)* (Biografske crtice) autora Marija Smoquine⁷⁸ te već spomenuto djelo Luigija Marije Torcolettija, *Scrittori fiumani*⁷⁹ iz 1911.

Fijumanska književnost poprima prave obrise tek u 19. stoljeću. Otvara se nova tiskara u gradu, ona obitelji Karletzky,⁸⁰ dva stoljeća nakon prethodne. Prve tiskane novine koje iz nje izlaze, »Notizie del Giorno« (1813. – 1814.), pisane su na talijanskome jeziku, kao i ostale novine koje slijede za njima u istoj, ali i u drugim riječkim tiskarama: »Eco del Litorale Ungarico« (1843. – 1846.), »L'Eco di Fiume« (1857. – 1860.), »Gazzetta di Fiume« (1860. – 1862.), »Il giornale di Fiume« (1865. – 1871.), »La Gazzetta di Fiume – Fiumaner Zeitung« (1867.), »La Bilancia« (1867. – 1919.), »Studio e lavoro« (1873. – 1875.), »La Varietà« (1881. – 1896.), »Fiume« (1882. – 1892.), »Il Corriere di Fiume« (1883.), »L'Operaio« (1884. – 1889.), »L'Artiere« (1886. – 1888.), »La Voce del Popolo« (1889. – 1921.), »Gazzetta di Fiume« (1890. – 1891.), »La Difesa« (1897. – 1903. i 1922. – 1924.), »Il Popolo« (1902. – 1920.), »La Giovine Fiume« (1907. – 1910.), »Il Corriere« (1907. – 1909.), »Il

69 *Ibidem*.

70 ATTILIO DEPOLI, *op. cit.*, str. 81.

71 Podaci o publikaciji: GIUSEPPE BERGHOFFER, *Contributi allo studio del dialetto fiumano. Programma del Regio Ginnasio di Stato in Fiume 1894*, u ATTILIO DEPOLI, *op. cit.*, str. 117.

72 GIUSEPPE BERGHOFFER, *op. cit.*, str. 70.

73 Podaci o publikaciji: SIGISMONDO BONFIGLIO, *I termini d'Italia dal Nevoso al Quarnero – Firenze 1866*, u ATTILIO DEPOLI, *op. cit.*, str. 71.

74 ATTILIO DEPOLI, *Il dialetto fiumano*, Deputazione di Storia Patria, LII, Fiume, 1913., *op. cit.*, str. 76.

75 ATTILIO DEPOLI, *Bibliografia storica fiumana*, *op. cit.*, str. 72. Depoli navodi Burichev rad pod naslovom *Fiume* iako je naslov koji se nalazi na stranicama časopisa „La Voce“ *La tragedia dell'italianità di Fiume* i autor ga potpisuje pod pseudonimom Un fiumano (jedan Fijuman).

76 Podaci o publikaciji: ARTURO MARPICATI, *La passione di Fiume*, Brescia, 1919., u ATTILIO DEPOLI, *Bibliografia storica fiumana*, *op. cit.*, str. 101.

77 Podaci o publikaciji: MARIO SCHITTAR, *La lega di Cambray e la presa di Fiume*, I Annuario del Club Alpino Fiumano, Fiume, 1889, u ATTILIO DEPOLI, *Bibliografia storica fiumana*, *op. cit.*, str. 112.

78 Podaci o publikaciji: MARIO SMOQUINA *Cenni bibliografici (Libri rari o poco comuni)*, Fiume, 1924., u ATTILIO DEPOLI, *Bibliografia storica fiumana*, *op. cit.*, str. 113.

79 Podaci o publikaciji: LUIGI MARIA TORCOLETTI, *Scrittori fiumani*. Fiume, 1911, u ATTILIO DEPOLI, *Bibliografia storica fiumana*, *op. cit.*, str. 117.

80 LUIGI MARIA TORCOLETTI, *I primi libri stampati a Fiume*, u AAVV, *Studi saggi appunti*, Fiume, Deputazione di Storia Patria per le Venezia, 1944, str. 157–158. Za više informacija o literaturi o radu tiskare Karletzky, uključujući tisak na talijanskom jeziku, vidi doktorsku disertaciju SANJE HOLJEVAC, *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*, Rijeka, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, 2011., rkp.

Lavoratore« (1909. – 1913.), »Il Giornale« (1912. – 1920.), »La Vedetta d'Italia« (1919. – 1945.), »Yoga« (1920.), »La Testa di Ferro« (1920.), »La Nuova Riscossa« (1920. – 1921.), »Stile Fascista« (1941. – 1943.).⁸¹ Dolores Miškulin u svome radu *Književne teme u riječkoj periodici na talijansko-me jeziku od 1900. do 1919. godine* primjećuje da od 1813. godine, kada se pojavljuju novine »Notizie del giorno«, u Rijeci dolazi do procvata periodike pa tako tijekom cijeloga 19. stoljeća u gradu djeluje 13 časopisa, od kojih 9 na talijanskome, dva na hrvatskome i dva na mađarskome jeziku.⁸² Pregled publikacija donosi i Ilona Fried u poglavlju svoje knjige *Fiume città della memoria 1868-1945* naslovljenom *Giornalismo e stampa*. Mađarska znanstvenica naglašava živost multikulturnoga diskursa u gradu tijekom 19. stoljeća. Slijedom mitteleuropskih običaja Beča i Budimpešte, u Rijeci se novine čitaju u gradskim kavanama. Iako se novine bave prvenstveno ekonomskim i pomorskim temama, sadrže i stranice posvećene kulturi čije tekstove, među ostalima, potpisuje i tršćanski povjesničar Pietro Kandler. Tako na primjer »Bilancia«, koja u početku izlazi kao tjednik, a zatim, od 1895., kao dnevni tisak, uspijeva opstati dugi niz godina te postaje poznata i izvan gradskih granica kao najpouzdaniji izvor informacija o gradskome životu i njegovome razvoju, a donosi i vijesti iz inozemstva, članke i kratke priče. Među suradnicima nalazimo javnoga bilježnika Nicolu Gelleticha, autora pravnih djela Enrica Brelicha, prevoditelja Aladara Festa.⁸³ Fried, također, upozorava na važan književni časopis »La Vita Fiumana« (1896. – 1897.), koji upoznaje čitatelje sa suvremenim talijanskim piscima, kao što su Antonio Fogazzaro i Gabriele D'Annunzio, pisci koji tada tek stupaju na talijansku književnu scenu. Štoviše, časopis kritizira Dannunzijev dekadentni stil i smatra ga "suviše baroknim".⁸⁴ Autorica navodi i časopis »Giornale Cinema Parigi«, promotivni filmski dvotjednik, koji objavljuje sažetke filmova, posebno filmova talijanske kinematografije koja se počinje razvijati između 1913. i 1914. godine. Ta iznimno plodna djelatnost prestaje s izbijanjem Prvoga svjetskog rata kada većina novinara mora na front.⁸⁵ U tom razdoblju i tjednik, kasnije dnevne novine, na mađarskom jeziku, »Magyar Tergerpart«, uglavnom kao prilog, ali ponekad i među književnim vijestima, predstavlja talijanske pisce dobro poznate u to vrijeme, kao što su Mario Rapisardi, Ada Negri, Edmondo de Amicis, Giosuè Carducci, Gabriele D'Annunzio, Antonio Fogazzaro, uz lokalnu talijansku književnost koju predstavlja Gino Antoni. Ne nedostaje ni dvojezičnih publikacija na talijanskome i mađarskome jeziku.⁸⁶

U drugoj polovici 19. stoljeća stvari se mijenjaju: grad se širi i postaje veliki europski lučki grad. Povjesničar Giovanni Stelli opisuje ga kako slijedi:

Dovoljno je pogledati statističke podatke koji se odnose na razdoblje od 1869. do 1913. [...] Tada, u trećemu mađarskom razdoblju u Rijeci, stanovništvo prelazi sa 17.884 na 48.492 osobe, broj brodova na ulazu i izlazu iz luke s 5.549 na 19.051, a

81 Usp. GIANFRANCO MIKSA, *Le pubblicazioni giornalistiche italiane a Fiume*, u »Quaderni« del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno/ Centar za povijesna istraživanja Rovinj, br. XXVII, Rovigno/Rovinj, 2016., str. 477–506.

82 Usp. DOLORES MIŠKULIN, *Književne teme u riječkoj periodici na talijansko-me jeziku od 1900. do 1919. godine*, u »Fluminensia«, godina 25 (2013), br. 12, Rijeka, str. 91.

83 Usp. ILONA FRIED, *op. cit.*, str. 165–166.

84 Usp. ILONA FRIED, *op. cit.*, str. 167.

85 ILONA FRIED, *op. cit.*, str. 168.

86 ILONA FRIED, *op. cit.*, str. 174.

njihova tonaža s 261.488 na 5.791.272. Ovo potonje povećanje rezultat je i prelaska s jedrenja na parnu plovidbu koja predviđa uporabu mnogo većih brodova. Podaci su to koji dokumentiraju ekonomski uzlet grada svetoga Vida i njegovu preobrazbu u veliki lučki europski grad.⁸⁷

Mijenjaju se i potrebe u književnome stvaralaštvu – na kulturnoj sceni grada pojavljuju se autori koje možemo nazvati *sporadičnima*, a čiji su predstavnici: Nicolò Gradi, autor triju poema objavljenih u djelu pod naslovom *Il poeta e il genio della terra*;⁸⁸ Emidio Mohovich, fijumanski tiskar i autor nekoliko književnih djela; Enrico Matcovich sa svojim pripovijetkama *Racconti biondi* iz 1873.; Pasquale Depoli s djelom *La vendetta di Elisa*. Tada u književni svijet ulazi i prva autorica fijumanske književnosti, **Erminia Cassio-Bure**,⁸⁹ rođena Dalmatinka, autorica lirskih pjesama, novela i nekoliko romana koji se objavljuju u svim časopisima toga razdoblja i koje potpisuje s dva pseudonima, Italo di Brazza i Dioclea.⁹⁰ Ne znaju se točni podaci o njezinome dolasku u Rijeku, ali su nepobitni oni o njezinoj književnoj djelatnosti u gradu. Cassio-Bure započinje suradnju s novinama »La Bilancia« koje objavljuju njezine tekstove kao prilog; među potonjima vrijedno je spomenuti esej *Rileggendo „La donna fatale“ del dr. Antonio Grossich* i roman *Sangue di zingara*.⁹¹ Prilično je plodonosna suradnja s tjednikom o umjetnosti i književnosti »Vita fiumana«, koji objavljuje tiskara Emidija Mohovicha, a u kojemu nalazimo njezine pjesme, ode i eseje. Osobito je zanimljiv njezin esej pod naslovom *Saggio di declamazione e canto delle scuole civiche femminili* objavljen u spomenutom časopisu 28. ožujka 1897. Melita Sciuca u njemu vidi prizore iz života grada:

...kronika događanja na kojemu su se predstavljale učenice ženskih gradskih škola; nastupi na klavičembalu, predstave na mađarskome i njemačkome, kakva komedijica, melodrama. Te su djevojke često kćeri poznatih riječkih ličnosti: kći Antonija Via, gradonačelnika, „mladica Rinaldi“, učenica Celligoi.⁹²

Spomenutim autorima nužno je dodati sljedeća imena: liječnika Antonija Grossicha, odvjetnika Vincenza Hosta, autora većega broja pjesama, kritičara Francesca Sirolu i druge. Fried naglašava:

Nakon 1868. prevladavaju istraživanja na temu mađarskoga jezika i gramatike (talijanski elementi u mađarskome jeziku, njemački elementi u talijanskom jeziku itd.) te rječnika, slijede zatim povijest i prijevodi nekih talijanskih književnih djela (kao i istraživanja o Rijeci, običajima, domovinskoj povijesti i jeziku).⁹³

U tom se periodu bilježe brojni prijevodi čiji su neki od autora: Ernesto Brelich, Niccolò Gellech, Edoardo Susmel i Francesco Sirola.⁹⁴ Susmel je i autor brojnih djela o lokalnoj povijesti.

87 Usp. GIOVANNI STELLI, *Storia di Fiume dalle origini ai giorni nostri*, Pordenone, Ed. Biblioteca dell'immagine, 2017., str. 161.

88 Usp. *Città di carta/Papirnat grad*, op. cit., str. 422.

89 Erminia Cassio-Bure rođena je u Supetru na otoku Braču 1861. Otac joj je bio Dalmatinac, a majka Talijanka. Umrla je u Rijeci 1898. u dobi od 37 godina.

90 Usp. MELITA SCIUCCA, *La scrittura femminile a Fiume (dalla metà dell'Ottocento alla Reggenza del Carnaro)*, u *La forza della fragilità*, sv. 2, ur. ELIS DEGHENGI OLUJIĆ, collana *L'identità dentro*, Serie Pietas Julia, EDIT, Fiume, 2004., str. 90.

91 *Ibidem*.

92 MELITA SCIUCCA, op. cit., str. 92.

93 Usp. ILONA FRIED, op. cit., str. 185.

94 Usp. ILONA FRIED, op. cit., str. 190–191.

Grad na prijelazu između dva stoljeća bilježi znatan porast stanovnika, razvijaju se trgovina i industrija te tako započinje proces urbanizacije glavnoga grada Kvarnera, grada koji će u malo vremena utkati u se kozmopolitski duh. U prvoj polovici 19. stoljeća bilježimo skromnu književnu produkciju, ali je zato u porastu objava kazališnih libreta u izdanju tiskare Karletzky.⁹⁵

Riječka antejska konvencija/tradicija i stvaralaštvo na mjesnome govoru

Književnu produkciju riječkoga područja s kraja 19. stoljeća obilježili su autori koji u svojim djelima opisuju snažnu povezanost s rodnim mjestom i narodnom tradicijom. Književni korpus riječkoga područja sačinjavaju, stoga, mikrokozmosi nastanjeni likovima i karikaturama tipičnima za ovo kvarnersko središte, mjesta okupljanja običnih ljudi, kao što su gostionice, gradske uličice, trgovi, predgrađa, luka itd. Nastaje tako bogata dijalektalna književna produkcija koja obuhvaća i lirski i prozni izričaj. Pužar je svrstava pod pojam takozvane *antejske konvencije*.⁹⁶

Prvoj generaciji pisaca koje ubrajamo u antejsku tradiciju pripada **Mario Schittar** poznat pod pseudonimom Zuane de la Marsecia (Rijeka, 1862. – 1890.).⁹⁷ Preteča antejske konvencije u talijanskoj poeziji u Rijeci, Schittar pjeva „sa srcem i dušom“ o svome voljenom Starome gradu.⁹⁸ Martina Sanković Ivančić upućuje na snažnu piščevu privrženost rodnome mjestu, posebice Starome gradu, zbog društva i tradicija,⁹⁹ dok Maria Schiavato i Graziella Srelz¹⁰⁰ naglašavaju ekscentrični duh autora i njegovo suštinsko pripadanje narodu.

Poznata je njegova himna *Inno Marseciano!*¹⁰¹ napisana na dijalektu 1898. godine, koja pjeva o ljubavi prema rodnome gradu i slavi svaku njegovu uličicu. Antejska obilježja vidljiva su naročito u završnim stihovima himne, stihovima koji izražavaju privrženost rodnoj grudi: »Sempre Gomila / Ster e la Marsecia, / Viva che solo questa tera vecia / Dà origine, dà origine al Fiuman! Viva. / Viva.«.¹⁰² Schittar dokumentira ulogu žene u fjumanskome društvu svoga vremena. Svjedoči tome pjesma pod naslovom *Leni tradita*: »Leni, Leni, el tuo judizio / In malora ti lo gà; / Perchè alfin ti piangerà. / Lassa star i scartozeti, / Che nissun te sposarà, / Non xe ben

95 Usp. GIANFRANCO MIKSA, *op. cit.*, str. 478.

96 Aljoša Pužar u antejskoj konvenciji nalazi ključ za interpretaciju književne produkcije, posebice dijalektalne, povezane s tematikom rodnoga kraja. Usp. *Città di carta/Papirnat grad*, *op. cit.*, str. 411.

97 U pogledu izbora pseudonima Schittar je, kako ističe Ilona Fried u svojoj knjizi, »kao i druge kolege, izabrao pseudonim „koji sam po sebi govori“, odnosno on sam sebe naziva Zuane de Marsecia (potonji je bio naziv jedne četvrti u gradu)«. Usp. ILONA FRIED, *op. cit.*, str. 184.

98 Za više informacija vidi djelo IRVINA LUKEŽIĆA, *Mario Schittar*, Crikvenica, Libellus, 1995.

99 MARTINA SANKOVIĆ IVANČIĆ, *Quel Zuane nato in Marsecia n. 20*, u MARIO SCHITTAR-ZUANE DE LA MARSECCHIA, *Rime de Fiume*, Fiume, EDIT, 2018., str. 9.

100 Usp. *El nostro dialeto. Raccolta di poesie in vernacolo fiumano*, ur. MARIA SCHIAVATO, GRAZIELLA SRELZ, Fiume, ed. Comunità degli Italiani di Fiume, 1983.

101 MARIO SCHITTAR, *Inno marseciano!*, u *Città di carta/Papirnat grad*, *op. cit.*, str. 52.

102 MARIO SCHITTAR, *Inno marseciano!*, u *Città di carta/Papirnat grad*, *op. cit.*, str. 52.; »Vavek Gomila, Ster i Marseća. / Živila, zač samo ova stara zemja / Dava porijeklo, dava porijeklo Rečanu! / Živila. Živila.« Preveo Zoran Kompanjet; u *Città di carta/Papirnat grad*, *op. cit.*, str. 53.

che ti ziveti / Perchè dote non ti ga...[...] L'altra sera nel Scojeto / Co' una serva el t'ha tradi«;¹⁰³ razvidno je iz njegovih stihova da se pisac ne slaže sa slobodnim duhom žene. Ili, pak, pjesma *Ste a sentirme* koja govori o tome kako ga je voljena žena napustila: »Ste a sentirme, cari tosi, / Come son ben disgraziado: / Una dona d'amorosi / Caldi basi m'ha insemplià / Come al con un lazzo involto / Ga sta infame al colo mio, / La me ga pe 'l naso ciolto, / E son stado«. ¹⁰⁴ Ali u njegovim stihovima ne nedostaje ni veličanja ljubavi; pjesnik se obraća voljenoj tražeći od nje oprost jer je posumnjao u njezinu vjernost pa kaže: »Ritorna, bella Catiza / Ritorna all'amor mio, / Senza de ti impossibile / Viver me xe perdiò! / Perdonime, bell'angelo / Che contenton sarò«. ¹⁰⁵

Nedavno je izdavačka kuća EDIT iz Rijeke izdala reprint dva djela Marija Schittara. Radi se o komediji pod naslovom *El trionfo de S. Micciel* i zbirci pjesama *I sfoghi del cor*, čija je prva tiskana izdanja objavila tiskara Emidija Mohovicha 1888. godine. U predgovoru se ističe veza komedije s talijanskom književnošću. Želja za stvaranjem novoga kao nastavka nečega što već postoji, što je vrijedno i oblikovano u sadašnjosti, vidljiva je već u uvodnim riječima djela inspiriranima Ariostom. Uvodne stihove njegova *Bijesnog Orlanda: Le donne, i cavallier, l'arme, gli amori, / le cortesie e l'audaci imprese io canto*, reinterpretaciju dobro poznatih Vergilijevih stihova (*Arma virumque cano*), Schittar pretvara u: »Mi vojo comediar le barbarie, / i amori, [...] le barufade / e i sforzi grandi de le donne mie«. ¹⁰⁶ Pri usporedbi Vergilija i Ariosta autorica Predgovora primjećuje prelazak s ratnoga na ljubavni motiv te ulazak žene na scenu, žene koja je istovremeno nadahnuće viteškim podvizima, ali i element distrakcije koji muškarca udaljava od dužnosti vrlo ratnika. Zuane pridodaje još jedan preokret. Žena postaje protagonistica i zagovarateljica velikih pothvata: »Ma brave, ma brave – le nostre donete, / Che non le sa solo – gucciar le calzete; / Daver se potemo – noi tutti gloriar, / De aver de le done – con questo bel far«. ¹⁰⁷ Iz teksta komedije *El trionfo de San Micciel* izviru tipične karakterne crte riječkih žena, neovisnost i energičnost. ¹⁰⁸ U usporedbi s Ariostom, nastavlja se u kritičkome osvrtu, prelazak s epskoga na burleskni stil vidljiv je u promjeni riječi *canto* (pjevam) u *vojo comediar* (želim se šaliti). Specifična je čak i muza kojoj se Zuane obraća; uklapa se u podrugljiv ton kojim je djelo pisano. Jele, muza iz Barbacana, bori se za istinu (*spalancadora d'ogni porta ciusa* – koja otvara sva zatvorena vrata), ali za onu istinu koja se otkriva u gostionicama stvarajući pritom nered.

103 ZUANE DE LA MARSECIA (MARIO SCHITTAR), *Leni tadita*, u MARIA SCHIAVATO, GRAZIELLA SRELZ, *op. cit.*, str. 5–6.; »Leni, Leni, svoj razum / u vjetar bacaš; / Jer na kraju ćeš plakati. / Pusti jadrnike, / Jer te nitko neće oženiti, / Nema smisla da očijukaš / Jer ti to baš ne ide [...] Neku večer u Scojetu / S jednom te sluškinjom prevario«.

104 ZUANE DE LA MARSECIA (MARIO SCHITTAR), *Ste a sentirme*, u MARIA SCHIAVATO, GRAZIELLA SRELZ, *op. cit.*, str. 6.; »Poslušajte me, dragi moji dečki, / Kako sam baš jadan: / Jedna me žena ljubavnim / Toplim poljupcima zaludila / Kao psu uzicu je stavila / ta besramnica na moj vrat, / Uхватила me za nos, / I narugala mi se«.

105 ZUANE DE LA MARSECIA (MARIO SCHITTAR), *Ala mia Catiza*, u MARIA SCHIAVATO, GRAZIELLA SRELZ, *op. cit.*, str. 7.; »Vrati se, lijepa Catizza / Vrati se u moju ljubav, / Bez tebe nemoguće / Mi je živjeti pobogu! / Oprost mi, lijepi anđele / Pa ću presretan biti«.

106 MARIO SCHITTAR-ZUANE DE LA MARSECCHIA, *op. cit.*, str. 31.; »Želim pjevati o barbarstvima, / o ljubavima, [...], svađama / i velikim naporima mojih žena«.

107 MARIO SCHITTAR-ZUANE DE LA MARSECCHIA, *op. cit.*, str. 48.; »Odlične su, odlične – ženice naše, / jer ne znaju samo čarape krpati; / Uistinu se možemo – svi mi dičiti, / Da imamo žene – ovako lijepih manira«.

108 Korisno je sjetiti se u ovome kontekstu da su upravo riječke žene te koje su vodile projekt realizacije ideje o postavljanju dvoglavoga orla na vrh Gradskoga tornja.

Radi se o božanstvenome biću jedinstvenih i trivijalnih osobina – sposobna je piti puno vina, strastveni je pušač – a na upite pjesnika odgovara samo ako joj se velikodušno plati. Kao ironični prosvjednik protiv „modernih vremena“ Zuane uvodi u duhovnu umjetničku sferu elemente koji proizlaze iz naroda, s dna, te divlji materijalizam.¹⁰⁹ S tematskoga stajališta komedija se savršeno uklapa u romanticizam 19. stoljeća: u središtu su joj domovina i ljubav, autorov moralistički osjećaj kažnjava i nagrađuje likove prema etici u kojoj nema mjesta za sumnju, kao što je slučaj u Manzoničevim djelima.¹¹⁰ Zuane de la Marsecia izvrsno se uključuje u književni diskurs 19. stoljeća koji je Bruno Maier opisao u djelu *Letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento*: radi se o književnosti koja je u skladu s nacionalnim pokretom za ujedinjenje (*Risorgimento*) i pokazuje eksplicitnu domoljubnu svrhu; o sporednom izrazu romantične književnosti.¹¹¹ Prema riječima Sanković Ivančić, marsećanski pisac uspijeva obnoviti fijumanski mikrokozmos imajući u vidu sve ključne aspekte gradskoga života, kao što su tradicije, pjesme, praznovjerja, navike, osobe i ulice, osjećaji i nade. Sve ono što sadrži i doprinosi stvaranju duše grada.¹¹²

Drugi je predstavnik antejske konvencije Arturo Caffieri (pseudonim de Rocambole) (Rijeka, 1867. – 1941.), Schittarov suvremenik. Prema Pužaru, on je »za života smatran najpopularnijim riječkim pučkim versifikatorom. Sklon predmetnotematskom svakodnevlju, formalnoj jednostavnosti i neusiljenu humoru«,¹¹³ iako nije objavio ni jednu knjigu, njegova se slava vrlo brzo proširila zahvaljujući usmenome prijenosu njegovih stihova. Srelz i Schiavato primjećuju da je autorov pjesnički izričaj skroman, ali mu je »prednost ta da prikazuje vijesti iz grada, događaje i godišnjice«. ¹¹⁴

Jedan je od primjera dokumentiranja događaja povezanih s gradskim životom pjesma *Per seguir la moda/U skladu s modom*¹¹⁵ u kojoj pisac daje detaljan opis gladi koja je harala gradom tijekom Prvoga svjetskog rata i nakon njega. Uvodni stihovi jasna su osuda rata: »Maledeta infame guera / Che da oltre quattro ani / Ti ga dado su la tera / Tante noie e tanti afani!«¹¹⁶ I u Caffierijevim djelima žene imaju važnu ulogu. Ponekad autor kao da suosjeća sa ženom koja više nije mlada i kojoj se nitko više ne udvara pa piše: »Povereta, povereta / che costanza, che pazienza, / la ga proprio una disdeta / che davvero stringe el cor. / Se capise che ghe manca, / un'altra anima gemela / per poder sfinida e stanca / ristorarse un fià in amor«. ¹¹⁷ Ponekad, pak, progovara o ne-

109 MARTINA SANKOVIĆ IVANČIĆ, *op. cit.*, str. 13.

110 MARTINA SANKOVIĆ IVANČIĆ, *op. cit.*, str. 15.

111 Usp. BRUNO MAIER, *op. cit.*, str. 43.

112 MARTINA SANKOVIĆ IVANČIĆ, *op. cit.*, str. 16.

113 *Città di carta / Papirnati grad*, *op. cit.*, str. 89.

114 Usp. *Il dialetto fiumano. Parole e realtà*, ur. IRENE MESTROVICH, MARTINA SANKOVIĆ IVANČIĆ, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, Fiume/Rijeka, Consiglio della minoranza nazionale italiana di Fiume/Vijeće talijanske nacionalne manjine za Grad Rijeku – Università degli Studi di Fiume, Facoltà di Lettere e Filosofia, Dipartimento di Italianistica/Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za talijanistiku, 2020., str. 95.

115 Usp. ANTONIO CAFFIERI, *Per seguir la moda*, u *Città di carta/Papirnati grad*, *op. cit.*, str. 90–91.

116 ANTONIO CAFFIERI, *Per seguir la moda*, *op. cit.*, str. 91.; »O prokleti rate zao, / Već četiri duga ljeta / Ovoj zemlji ti si dao / Mnogo tuga, mnogo sjeta!«. Preveo Luko Paljetak.

117 ANTONIO CAFFIERI, *Cose de ogni giorno*, u *Il dialetto fiumano. Parole e realtà*, *op. cit.*, str. 96–97.; »Jadnica, jadnica, / kakva upornost, kakvo strpljenje, / ima takav peh / da ti srce steže. / Jasno je da joj fali, / jedna srodna duša / kako bi mogla iscrpljena i umorna / okrijepiti se bar malo u ljubavi«.

vjeri. U autorovim su tekstovima veoma često opjevane i detaljno prikazane nevjere kojima su svjedočile ulice Staroga grada. U pjesmi *Aventura...coniugal* Caffieri nas upoznaje s nezgodom koja je zadesila prijatelja Pepija. Potonji je, dok je šetao gradskim Korzom, sreo maskiranu ženu koja ga je pozvala na ples, da bi se na kraju ispostavilo da mu je to supruga koja je odlučila nevjernika uhvatiti na djelu. Očito je izrugivanje u stihovima: »Finido el balo el vol menarla a casa / Ela dise no per cortesia, / Ma lui crede de averla za persuasa / Mentre ela zerca de scamparghe via. / El se fa ardito. Ma la mascareta / Cambia maniera, cava el volto, e forte / la ziga: Ah sì, carogna maledeta! / Era Maria, la sua gentil consorte«.¹¹⁸

Gino Antony¹¹⁹ (pseudonim Cavaliere di Garbo) nije rođen u Rijeci, već u Trstu 1877. godine, a umro je u Casalecchiju 1941. Njegova se obitelj preselila u Rijeku dok je još bio dijete i veći je dio svoga života proveo u ovome kvarnerskom gradu (tu je ostao do 1923.). Neosporna je ljubav koju osjeća prema gradu koji ga je primio. Bio je pravnik, političar i pisac. Ilona Fried naglašava njegov položaj „istinskoga Riječanina“¹²⁰ i popularnost koju je stekao na kulturnom polju posebno zahvaljujući svome satiričnom duhu.¹²¹ Dolores Miškulin navodi da je poznat kao autor elzevira i vrsni poznavatelj kazališta i glazbe. Pet je komedija napisao na talijanskome jeziku: *Eroi senza gloria* (1904.), *Poveri illusi* (1905.), *La prima e l'ultima* (1905.), *Aria nuova* (1905.) i *Anime schiave* (1906.), a dvije na fijumanskome dijalektu: *El ritorno* i *El zogo*, ali ove posljednje nažalost nikada nisu objavljene. Antony ipak u to vrijeme postaje slavan zahvaljujući svome dijalektalnom stvaralaštvu.¹²² Motivi koje nalazimo u njegovoj poeziji preuzeti su iz kvarnerskoga grada. Što se tiče jezika, njegov je »dijalekt prilično „učen“ i iz njega nedvojbeno izvire jak utjecaj talijanskoga književnog jezika«.¹²³

Antejski element (premda u ovome slučaju govorimo o dijalektalnome pjesniku kojemu glavni grad Kvarnera nije rodni grad) prisutan je u svim tekstovima koje autor posvećuje Rijeci. Primjerice, u pjesmi *Al Quarnero* autor izražava svoj osjećaj pripadnosti gradu: »Quarnero mio, col mondo no me intrigo / No ti me à ti impignido el cor de rose? / Amar ti me à insegnà, ti caro amigo. / Barche, patrie miserie, arte e morose«.¹²⁴ Ni druga mjesta Kvarnerskoga zaljevu nisu manje zastupljena: u pjesmi *Laurana*, »bel muso de istriana«¹²⁵ (lijepa istarska njuškica), zamjetna je ljubav koju osjeća prema obalnome gradu kada se prisjeća kako je kao dijete tu skakutao po kamenju.

U dijalektalnoj produkciji s kraja stoljeća u Rijeci pojavljuje se ime Oscarrea Russija (pseu-

118 ANTONIO CAFFIERI, *Aventura...coniugal*, u *Il dialetto fiumano. Parole e realtà*, op. cit., str. 98.; »Na kraju plesa želi je voditi kući / Ona kaže, molim te, ne, / A on vjeruje da ju je već pridobio / Dok mu ona nastoji pobjeći. / On se okuraži. Ali maškara / Promijeni stav, skine lice, i glasno / uzvikne: A da, prokleta smeće! / Bila je to Maria, njegova draga žena«.

119 Aljoša Pužar navodi različite oblike njegovoga prezimena, od Antoj do Antoni. ALJOŠA PUŽAR, op. cit., str. 93.

120 Usp. ILONA FRIED, op. cit., str. 184.

121 *Ibidem*.

122 Usp. DOLORES MIŠKULIN, *Pregled stvaralačkoga opusa riječkoga pisca Gina Antonyja (Cavaliere di Garbo) kroz presjek riječkoga tiska na talijanskome jeziku*, u »Fluminensia«, godina 25, br. 2, Rijeka, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku, 2013., str. 7.

123 GINO ANTONY, u MARIA SCHIAVATO, GRAZIELLA SRELZ, op. cit., str. 13.

124 GINO ANTONY, *Al Quarnero*, u *Il dialetto fiumano. Parole e realtà*, op. cit., str. 100.; »Kvarneru moj, sa svijetom se igram / Nisi li mi ti napunio srce ružama? / Voljeti te naučio si me, ti dragi prijatelju. / Čamci, jadne domovine, umjetnost i djevojke«.

125 GINO ANTONY, *Laurana*, u *Il dialetto fiumano. Parole e realtà*, op. cit., str. 100.

donim Russeto), rođenoga 1887. godine u Rijeci gdje je i umro 1910. u dobi od samo 23 godine. Oskudni bibliografski izvori ne omogućavaju nam stvaranje cjelovite slike njegovoga djelovanja. Do nas je stigla njegova zbirka soneta na dijalektu pod nazivom *Cativerie!*,¹²⁶ koju je objavila izdavačka kuća Mohovich u Rijeci 1907. godine, u kojoj »bez književnih težnji autor izražava svoje osjećaje „iskrenim jezikom“, bez previše skrupula«. ¹²⁷ Russi nam ostavlja u nasljedstvo pjesme na dijalektu iz kojih izvire kritika društva njegovoga doba. Neposredni jezični izričaj, bez dlake na jeziku, očit je u pjesmi pod naslovom *Pedoci refai* u kojoj se autor ne šteti pred skorijevićima koje prikazuje ovako: »Quei tipi insoportabili e pedanti / Che no ghe piase e comoda mai gnente / Xe quasi sempre proprio quela gente, / Che crede d'esser furbi e i xe ignoranti. / Quei là xe stadi fati andar avanti / Senza saver perché, con la corente, / E apena dopo ghe xe vegnù in mente / De farse creder omini importanti«. ¹²⁸

Fried, nadalje, ističe koliko se promijenila uloga pisaca; u Austro-Ugarskoj Monarhiji profesionalne pisce zamijenili su pravnici, učenjaci, općinski službenici i učitelji koji su se počeli baviti književnošću. Slijedom toga, autorica naglašava: »Identitet autora izražavao se na razne načine, kroz kulturu, različite jezike, raznolike stilove, raznovrsne književne utjecaje, žanrove, teme«. ¹²⁹

Književnost na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

Talijanska književnost u Rijeci na prijelazu između dva stoljeća prihvaća elemente koji proizlaze iz novoga pogleda na povijest, a na nju utječe i misticizam koji se tada počinje pojavljivati. Piše Pužar: »U okvirima književne baštine dannunzijevskog razdoblja (1919. – 1920.) najzanimljivijim se mogu smatrati tragovi importirane talijanske (poglavito futurističke) avangarde«. ¹³⁰ Navodi, također, kako novinarske vijesti i neposredna svjedočanstva riječkih futurističkih događanja nalazimo u memoarskoj prozi dvadesetih i s početka tridesetih godina, u desecima tekstova širokoga znanstvenog interesa među kojima u Riječkome futurističkom manifestu, datiranom 1919., u zborniku *Città di vita* pokreta *Yoga* iz 1920. i u tjednome avangardističkom časopisu *Yoga*. ¹³¹

Na kulturni život Rijeke utječu politički trendovi. Mazzieri-Sanković i Predovan u tome pogledu navode kao primjer D'Annunzijev pothvat u Rijeci:

za vrijeme kojega su, između 1919. i 1920., u grad stigli brojni intelektualci i umjetnici privučeni samim D'Annunzijevim prisustvom. Tako su, u tome kratkom, ali značajnom razdoblju, u grad, otvoren i uvijek spreman prihvatiti novine bilo koje vrste, ušli trendovi književne i umjetničke avangarde kao što su talijanski futuri-

126 Usp. OSCARRE RUSSI, *Cativerie!*, Fiume, Ed. Mohovich, 1907.

127 Usp. OSCARRE RUSSI, *Pedoci refai*, u *Il dialetto fiumano. Parole e realtà*, op. cit., str. 107.

128 *Ibidem.*; »Oni nemogući i sitničavi tipovi / kojima se nikad ništa ne sviđa i ništa im nije po volji / Gotovo su uvijek oni, / Koji misle da su lukavi, a ustvari su glupi. / Upravo takvi su poslani naprijed / a da ne znaju zašto, sa strujom, / I tek im je kasnije sinulo / Da si umisle da su neki važni ljudi«.

129 ILONA FRIED, op. cit., str. 183.

130 ALJOŠA PUŽAR, op. cit., str. 429.

131 Usp. ALJOŠA PUŽAR, op. cit., str. 429-431.

zam, bečka moderna i talijanski dekadentizam, te arhaični književni utjecaji tipični za talijanski narodni preporod i romantizam, bliski D'Annunzijevoj riječkoj avanturi.¹³²

Od 1920. godine svjedočimo nastanku takozvanoga drugog fenomena riječkoga futurizma koji promoviraju pisci Giovanni Comisso i Guido Keller, utemeljitelji intelektualnoga pokreta Yoga, koji se obvezuju izdavati istoimeni tjednik u kojemu iznose futurističke teorije. U opreci s futurističkom ideologijom koja veliča industrijalizaciju i napredak, osnivači udruge Yoga teže dubokoj duhovnosti koja je u skladu s prirodom, a u snažnoj suprotnosti s kapitalističkim svijetom. Yoga predstavlja, stoga, više pokret moralnog, idealnog i umjetničkog buđenja nego stvarnu političku stranku, iako pokazuje političke afinitete usmjerene na suprotstavljanje konzervativnim elementima tipičnima za D'Annunzija. Uz podršku legionarske ljevice te uporabom letaka, plakata i novina, pokret provodi stalnu propagandnu akciju i otvara se javnosti kroz organizaciju sastanaka s ciljem izlaganja programskih linija pokreta. Nerijetko koristi neobične metode djelovanja kao što su izrugivanje protivnika, organizacija zabava koje se zatim pretvaraju u ismijavanje institucija.¹³³

Pored književnih doprinosa pojavljuju se istraživanja domovinske povijesti: 1896. godine postumno izlazi djelo Riječana Giovannija Koblera, *Memorie per la liburnica città di Fiume*, koje, uz Stellijevo, predstavlja sredstvo od temeljne važnosti za povijesne studije. Godine 1893. utemeljen je književni kružok *Circolo letterario* koji će »proširiti talijanski koncept kulturalnog irendentizma«. ¹³⁴ *Circolo* dobiva stratešku ulogu u gradu i zapravo postaje kulturno središte Rijeke koje okuplja veliki broj intelektualaca. Uz njega djeluju brojni književnici koji objavljuju dva časopisa, »Vita Fiumana« i »La Vedetta«. Potonja izlazi od 1906. do 1907. i predstavlja kulturni i književni medij od velikoga značaja za riječki politički i kulturni život, posebice po pitanju tema iz suvremene književnosti. Riječka publika ima, tako, mogućnost upoznati pisce poznate u to vrijeme, kao što su D'Annunzio, Fogazzaro i drugi, te njihovo stvaralaštvo kroz precizne kritike i komentare.¹³⁵

Djelovanje *Circola* raznovrsno je i širokoga spektra. Svjedoči tome i Godišnjak iz 1913. u kojemu se navodi:

Circolo letterario objavio je nagradni natječaj za najbolje dramsko djelo u dva čina. Natječaj se pokazao uspješnim: čak je šest djela pristiglo u Upravu Circola. Nakon pažljivoga pregleda Uprava je jednoglasno nagradila komediju u dva čina: *Lo zio d'America* (motto "Quegli che vince, e non colui che perde") gospodina Riccarda Gigantea.¹³⁶

Isti će autor objaviti i djelo *I.R. Canzoniere patriottico di Ferdinando Passotti*. Godine 1904. Piero Pillepich,¹³⁷ koristeći pseudonim Aurora d'Arcano, objavljuje djelo *Alma verità*, zbirku

132 GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, ROBERT PREDOVAN, *Le avanguardie letterarie del primo Novecento nella cultura italiana a Fiume*, u »La battana«, br. 210, 2018., Fiume/Rijeka, EDIT, str. 14.

133 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, ROBERT PREDOVAN, *op. cit.*, str. 15.

134 ALJOŠA PUŽAR, *op. cit.*, str. 425.

135 GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, ROBERT PREDOVAN, *op. cit.*, str. 13.

136 Usp. *Annuario del Circolo Letterario di Fiume, Anno 1913*, Fiume, Stabilimento Tipo-Litografico di E. Mohovich, 1913., str. 96.

137 Piero Pillepich umire u Rijeci 1932.

antiklerikalnoga karaktera, dok je 1909. na redu poema iredentističkoga tona *A Fiume e a mare*. Piero Pillepich, rođen u Rijeci 1886., književnik je i književni kritičar, aktivan na političkome planu, pripada gradskoj autonomnaškoj struji i ne slaže se s odlukama fašističkoga režima.¹³⁸

Riječka književna i kulturna scena na prijelazu između dva stoljeća diči se i jednom ženom, mladom učiteljicom Gemmom Harasim. Rođena u Rijeci 15. srpnja 1876. od oca Vjenceslava (Venceslao), kapetana duge plovidbe, i majke Antonije Lucich, provodi djetinjstvo sa sestrom i dva brata na uličicama Staroga grada pohađajući tamošnje škole. Od najranijih godina pokazuje strast prema čitanju i glumi. Pohađa učiteljske studije u Gorici, a završava ih u Kopru. Po povratku u Rijeku zapošljava se kao učiteljica u osnovnoj, a zatim i u srednjoj školi. Upravo je to učiteljsko iskustvo utabalo put njezinim znanstvenim istraživanjima. Nastali su tako radovi: *Esercitazioni di lingua* (1907.), *Esercitazioni di lingua i Civiltà italiana e civiltà ungherese* (1908.). U razdoblju između 1907. i 1909. Gemma Harasim seli u Firencu gdje pohađa sveučilišni studij zahvaljujući i stipendiji koju joj dodjeljuje Općina Rijeka. U tome firentinskom periodu upoznaje kulturu toga vremena i prijateljuje se s Riječanima Enricom Burichem, Aldom Oberdorferom, Egistom Rossijem, Eugeniom Morellijem i drugima. Nakon povratka u Rijeku udaje se za Giuseppea Lombarda Radicea, istaknutu ličnost u talijanskim sveučilišnim i kulturnim krugovima, koji od 1922. do 1924. priprema nastavne programe za Ministarstvo obrazovanja koje vodi Giovanni Gentile.¹³⁹ Njezine kritičarske sposobnosti omogućuju joj suradnju s »La Voce«, jednim od najpoznatijih firentinskih časopisa s početka stoljeća, oko kojega se razvija cjelokupni kulturni diskurs talijanskoga poluotoka. Nadalje, autorica je djela *Sull'insegnamento della lingua italiana*, kojim dostiže slavu jer je i sam Benedetto Croce objavio recenziju spomenutoga djela u poznatome časopisu »Critica«. Teme iznesene u tekstu dotiču se Harasiminih interesa kao što su »vrednovanje žene u njezinoj specifičnosti supruge i majke, ali uz istodobnu intelektualnu neovisnost kojom stoji uz bok muškarcu, te pažnja posvećena djeci uz posljedični angažman na odgojnome planu«. ¹⁴⁰ Harasim napušta rodni grad s tugom te ostaje povezana s njim cijeloga života, čemu svjedoče i brojni dolasci na riječko područje. Gemma Harasim žena je čvrstih moralnih vrijednosti koja ne odustaje od uloge emancipirane žene jer je emancipacija temeljni dio njezine biti. Harasim odrasta u mitteleuropskoj sredini, u višejezičnome i multikulturnome obiteljskom ozračju (polubrat Riccardo Lenaz strastveni je pobornik talijansko-hrvatskoga suživota u Rijeci). U riječkoj kulturi uloga žena oduvijek je istovjetna ulozi muškaraca i Harasim nikad ne napušta taj stav, čak ni kad se mora suočiti sa sicilijanskim društvom. U Cataniji, gdje živi sa suprugom i obitelji, postaje suurednica, zajedno s mužem, časopisa »Nuovi Doveri« te putem novinskih stranica nastoji proširiti ideje o ženskoj emancipaciji, što je veoma smion čin jer sicilijansko društvo toga vremena veoma teško prihvaća promjene ove vrste.

138 CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *op. cit.*, str. 25.

139 U braku s Lombardom Radiceom (Rijeka, 1910.) rodit će tri sina, a Harasim će pratiti muža u različite talijanske gradove, kao što su Catania i Rim, gdje će živjeti do smrti 31. srpnja 1961.

140 Usp., SISTOLI PAOLI N., *Gemma Harasim. Rijeka 1876-Roma 1961*, u *Enciclopedia delle donne*, <http://www.enciclopediadelledonne.it/biografie/gemma-harasim/>; datum pristupa stranici: 21. lipnja 2020.

Harasimino djelovanje predstavlja svestrani društveni angažman jer je uz nastavnički poziv aktivna i na političkome polju, što »nije uobičajeno za ženu onoga doba«. ¹⁴¹ Od iznimne su važnosti njezina pisma iz Rijeke, *Lettere da Fiume*, u kojima iznosi svoj stav: temeljna ideja koja se provlači kroz tekst sadrži ono što svaki Riječanin osjeća, odnosno zajedništvo talijanske i hrvatske kulture koje određuje bit svakoga građanina kvarnerskoga glavnog grada. Njezino prvo djelo nastavne tematike objavljuje 1906. umjetnička tiskara Novak, a podijeljeno je na četiri poglavlja: *La grammatica nelle scuole popolari, L'intuizione, Il comporre e La „retorica“ nelle scuole medie inferiori in relazione alla lettura ed al comporre*. Inovativna su Harasimina razmišljanja o učenju gramatike kada

obrazlaže besmislenost toga područja te u potpunosti podržava ono što naziva „protugramatičkom strankom“. Pridržava se, pak, one narodne poslovice da više vrijedi praksa nego gramatika (*vale più la pratica che la grammatica*) jer definicije koje treba ponavljati poput papagaja, pravila, iznimke koje treba znati napamet sada su u potpunosti izbačene iz škole kao i štap i bič. ¹⁴²

Riječka učiteljica nije, međutim, jedina žena koja je ostavila trag na kvarnerskoj kulturnoj sceni. Njezinom se imenu pridružuju i druge spisateljice. Među njima: Maria Ester Nedim svoje tekstove objavljuje u novinama »La Difesa« ¹⁴³ koje se bave političkim, ekonomskim i književnim temama; Timea Kesserich Serafini objavljuje zbirku pjesama pod naslovom *Delusione*, ¹⁴⁴ dok se Margherita Keller Besozzi, sestrična Guida Kellera, pojavljuje na stranicama časopisa »Quaderno dello Yoga« s djelom *Il ballo di San Vito* pod pseudonimom Fiammetta. Sciucca smatra kako je tekst zanimljiv poziv na buđenje Riječankama. ¹⁴⁵ Maria Vitali, rođena u La Speziji, ima poseban odnos s Rijekom gdje živi do 1936. i gdje objavljuje svoja djela, među kojima *Col sangue i La fidanzata dei morti*. Nakon povratka u Italiju radi za novine »Giornale parlato« koje kasnije i vodi. Na taj način ima mogućnost objavljivati tekstove koji prikazuju ulogu riječkih žena u društvu. Vrijedi spomenuti i imena Amerikanke Madeleine Whitterspoon Dent, intelektualke koja u Rijeku dolazi s D'Annunzijom 1919. i radi za ured Ufficio Assistenza Civile del Comando, poznate po svojim pismima, te Clementine Scale Bonetti, autorice zbirke pjesama naslovljene *Attraverso l'ideale – poesie varie* i objavljene 1922. u tiskari Lloyd u Rijeci. ¹⁴⁶

Na književnoj sceni pojavljuje se i Mario Angheben, autor koji otvara kulturnu sezonu u dvama važnim časopisima: »La Fiumanella« (1921.) i »Delta« (1923.-1925.). S potonjima će surađivati i riječki književnici kao što su: Antonio Widmar, Piero Pillepich, Gino Sirola, Osvaldo Ramous, Francesco Drenig, s namjerom promicanja politike otvorenosti lokalne talijanske kulture prema mitteleuropskome stvaralaštvu. Programska linija časopisa »La Fiumanella« razvidna je već u prvim redcima uvodnika:

141 MELITA SCIUCCA, *op. cit.*, str. 73.

142 MELITA SCIUCCA, *op. cit.*, str. 79.

143 Novine je objavljivala tiskara Giovannija Ruddolfa na Sušaku od 1900. godine.

144 MELITA SCIUCCA, *op. cit.*, str. 99.

145 *Ibidem*.

146 MELITA SCIUCCA, *op. cit.*, str. 106.

Namjera nam je: promicati talijansku kulturu u Zemljama našega zaleđa (Jugoslaviji, Mađarskoj, Čehoslovačkoj, Austriji i Njemačkoj); upoznati Italiju s Književnošću i Umjetnošću tih Zemalja; priopćavati o umjetničko-književnoj djelatnosti naše Regije, kako u Italiji tako i u gore spomenutim Zemljama.¹⁴⁷

Časopis

kojemu je ime nadjenio D'Annunzio [...] objavljivao se na mjesečnoj bazi kratko vrijeme počevši od 1921. [...] Važno je primijetiti kako su, uz spomenute autore, objavljivana djela, eseji, pjesme i drugih istaknutih личности hrvatske, njemačke i mađarske književnosti kao što su Miroslav Krleža i Janko Polić Kamov, Rainer Maria Rilke i Friedrich Schiller, Kalman Mikszath i drugi. Također je važna činjenica da se ti autori, nastojeći uključiti riječku književnost u europski kontekst, nisu služili avangardnim književnim trendovima toga doba već su koristili tradicionalni književni izričaj.¹⁴⁸

Veoma blizak »La Fiumanelli«, časopis »Delta«, koji izlazi između 1923. i 1925., sudeći prema Predgovoru, teži postati mostom između susjednih kultura.

»Delta« će biti mjesečnik čija je namjera dovesti do sve boljega međusobnog poznavanja različitih književnosti: talijanske, slavenske, mađarske, njemačke, čehoslovačke. Rijeka – koja doduše izgleda poput "delte" na kojoj je naša drevna civilizacija došla u kontakt s novim civilizacijama u previranju – čini nam se da pospješuje našu namjeru. Nećemo se ni na tren osvrnuti na talijanski karakter Rijeke. Za nas je to neuništiva istina. Prihvatit ćemo, iz kojega god pravca pristigla, ozbiljnu suradnju, i želimo pokazati, kroz iskrenost djela i mirnoću ideja, kako je moguće uzdignuti se i razumjeti na višoj razini, posebice u ovome gradu, kojemu je povjerena idealna misija širenja latinske misli prema istočnim zemljama te, istovremeno, sakupljanja svega originalnoga i plodnoga što one stvaraju. Djelovat ćemo strašću onih koji osjećaju nestrpljenje suvremenoga života te radošću onih koji znaju voljeti svaki pravi intelektualni izričaj, u miru i dobroti.¹⁴⁹

No, unatoč dobrim namjerama i želji promicatelja izdavačkoga projekta da postane točka ujedinjenja različitih kultura, časopis je ugašen.

Pored Ramousa, kojemu je u ovoj knjizi posvećeno jedno zasebno poglavlje, vrijedna je spomena i djelatnost triju već spomenutih личности, važnih za književnu i kulturnu scenu tih godina.

Antonio Widmar jedan je od utemeljitelja časopisa »Delta« zajedno s Arturoom Marpicatijem i Brunom Nerijem, odnosno Francescom Drenigom. Radi se o jednoj od najvažnijih личности na kulturnome polju toga doba. Rođen u Rijeci 1899. umire u Chiavariju 1980. Pjesnik, prozaik, publicist, ali, prije svega, kulturni posrednik i prevoditelj.¹⁵⁰ Obrazuje se u kozmopolitskoj Rijeci, pohađa Mađarsku gimnaziju koju završava 1918. i upravo u školskim klupama uči mađarski, ali odlično poznaje i druge jezike. Znanje mađarskoga ključno je za autora jer je baš zahvaljujući prijevodima postao

147 »La Fiumanella«, br. 1, listopad 1921., Fiume, str. 4.

148 GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, ROBERT PREDOVAN, *op. cit.*, str. 18–19.

149 GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, ROBERT PREDOVAN, *op. cit.*, str. 19.

150 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, *Antonio Widmar mediatore culturale e traduttore*, u »Quaderni giuliani di storia«, br. 1, Trieste, 2015., str. 121–129.

poznat mađarskoj publici. Widmar nastavlja studij književnosti u Bologni, a po povratku u Rijeku postaje promicatelj brojnih kulturnih inicijativa. Intenzivno surađuje s časopisima »La Fiumanella« i »Delta« te postaje urednikom ove potonje. Godine 1926. počinje njegov mađarski period; Widmar ostaje u Budimpešti do kraja Drugoga svjetskog rata. Postaje glasnogovornik Talijanske legacije zahvaljujući pisanoj preporuci Riccarda Gigantea. U Budimpešti upoznaje spisateljicu Judith Sziáky koja će mu postati supruga i s kojom će dobiti jednu kćer, Luciu. Upravo će ga supruga uvesti u mađarsku kulturnu sredinu. Riječki intelektualac svjesno preuzima ulogu mosta među kulturama, izgrađenu u rodnome gradu, prevodi na mađarski talijanske klasike, među kojima Dantea Alighierija, Luigija Pirandella i druge. Ubrzo postaje suradnik časopisa »Nyugat« u kojemu objavljuje članak o suvremenome talijanskom kazalištu i prevodi na talijanski djela mađarskih pisaca. Tridesetih godina postaje dopisnik iz Budimpešte časopisa »Sipario« u kojemu objavljuje članke o mađarskome kazalištu. Nakon ulaska sovjetske vojske u Mađarsku biva uhićen te se vraća u Italiju gdje nastavlja pisati i objavljivati članke i knjige. Postaje, zatim, savjetnik za kulturu talijanskoga veleposlanstva u Tokiju, a tijekom svoga boravka u Japanu objavljuje na engleskome roman pod naslovom *Nostalgia*. Seli se u Sant' Andrea di Rovereto u Liguriji, drugi put se ženi i ponovno uspostavlja odnose s prijateljima u Rijeci. Widmar je povučena, zagonetna osoba, obavijena velom tajne. Potpisuje svoja djela koristeći različite pseudonime: tako je Antal Widmar i Renzo Awe u prijevodima, a Anthony Whitemore u romanu. Emiliano Loria smatra da se autor odlučuje sakriti iza pseudonima kako bi uspio prikazati »mnogobrojna lica osobe koja želi ostati zagonetna i neuhvatljiva«. ¹⁵¹ I izbor tema koje obrađuje u svojim djelima kao da potvrđuje tu njegovu tamnu stranu:

...mladalački radovi A. Widmara nastali u Bologni i Rijeci, dijelom religijskog nadahnuća, odišu mističnim simbolizmom i kasnoromantičkom psihologizacijom tipičnom za dekadentistički krug oko »La Fiumanella« i »Delte«. U japanskome se razdoblju posvećuje Widmar niponologiji, ostavivši vrijedna orijentalistička izvješća, dnevničke i memoarske bilješke (među kojima pripovjednom zaokruženošću plijeni autobiografski zapis *Nostalgija*, sastavljen na engleskome jeziku pod pseudonimom Anthony Whitemore). ¹⁵²

Nakon umirovljenja 1964. Widmar se povlači na ligursku obalu. Proći će godine prije nego ponovno uspostavi odnose s prijateljima u Rijeci, onim istima s kojima je dijelio težnju za vođenjem kulturnoga diskursa na način da Talijane upozna sa slavenskom kulturom, a slavenske narode s talijanskom književnošću i umjetnošću. ¹⁵³ A u pismima prijatelju Ramousu Widmar se predaje osjećajima i sjećanjima na prošla vremena:

Dragi Osvaldo, zahvalan sam ti, naravno, na tvojemu pismu od prošloga 23. studenoga koje mi je donijelo vijesti o tebi, vijesti koje sam već predugo čekao, s iznenađenjem u obliku isječka iz »La Fiumanella«. Koliko uspomena: dok sam ga

151 Usp. EMILIANO LORIA, *Antonio Widmar, intellettuale fiumano. (1899-1981)*, u »Fiume«. Rivista di studi adriatici (Nuova serie), br. 12, Roma, 2005., str. 126.

152 Usp. *Città di carta / Papirnat grad, op. cit.*, str. 127.

153 Usp. ERVIN DUBROVIĆ, *Francesco Drenig – Personaggio d'avanguardia e guida spirituale dei giovani*, u »La battana«, br. 2, u *Zborniku radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Fiume: itinerari culturali*, ur. NELIDA MILANI KRULJAC i ELISA ZAINA, Fiume/Rijeka, EDIT, 1997, str. 34.

čitao i ponovno čitao – imao sam osjećaj – živi osjećaj u ovoj jeseni koju živimo u stvarnosti – da se nalazim na pustoj zelenoj livadi pod laganom kišicom punom iglica snijega. Kako smo iskreni bili tada, kako smo bili uvjereni da radimo dobro i čak za dobrobit svih [...] A taj mi je isječak prizvao u sjećanje i mnoge prijatelje.¹⁵⁴

Korespondencija s Osvaldom Ramousom postaje neizostavni dio života obojice: Ramous, koji je ostao živjeti u Rijeci, osjeća potrebu za obnavljanjem odnosa s prijateljima koji su napustili rodno mjesto, a Widmar za uspostavljanjem kontakta s gradom u kojemu se rodio. U jedno-me pismu, datiranom 23. listopada 1975., potonji govori o važnosti časopisa »Delta« i naglašava:

...sigurno se sjećaš, prvi smo u Italiji objavili broj »Moderne ruske književnosti« (dakle boljševičke) zahvaljujući suradnji s Ettoreom Lo Gattom, koji je još uvijek živ, u devedesetoj ili blizu čini mi se, a objavili smo i »Talijanski spiritualni broj« u suradnji s Papinijem i Prezzolinijem, broj koji je tada uistinu bio odraz najvećih talijanskih književnih izričaja.¹⁵⁵

Jasno je da tamo gdje nedostaje arhivske građe, pisma postaju ključna za razumijevanje glavnih značajki osoba koje su obilježile ovo razdoblje prepuno povijesnih previranja. Rekonstrukcijom korespondencije između Widmara i Ramousa uvida se eklektična i selektivna osobnost ovoga riječkog intelektualca koji je poznatiji i vjerojatno cjenjeniji u Mađarskoj negoli u Italiji, oko čijega života, kao primjerice oko njegova diplomatskog statusa, još postoje tajne. Widmar je zaslužan za promociju i širenje talijanske i mađarske književnosti kao nastavak najbolje gradske tradicije riječkih intelektualaca.

Još jedna važna osobnost povezana s časopisima »La Fiumanella« i »Delta«, iznimna figura na riječkoj književnoj i kulturnoj sceni tih godina, jest Francesco Drenig, pseudonim Bruno Neri: pjesnik, prevoditelj, urednik, književni kritičar, esejist i umjetnički fotograf. Rođen u Rijeci 1893., umire u Fabrianu 1950. Drenigov najznačajniji doprinos književnome životu Rijeke u prvim desetljećima 20. stoljeća iščitava se u njegovoj ulozi promicatelja i prevoditelja, na državnoj razini, književnosti naroda srednjoistočne Europe, čime vrednuje kozmopolitsku Rijeku. Ovaj intelektualac čvrsto vjeruje u ideju kulture kao mosta koji spaja različite stvarnosti, a osim prevođenju i pisanju, autor veliku pažnju posvećuje vizualnoj komunikaciji pa od tridesetih godina fotografija postaje središte njegova interesa. No njegov nemirni umjetnički duh primjećuje se i u sudjelovanju u društvenome životu u mladenačkim danima. Nakon završetka Drugoga svjetskog rata Drenig dijeli sudbinu mnogih Talijana koji se ne žele odreći svoga talijanstva. Godine 1947. odlučuje zadržati talijansko državljanstvo te se suočava s egzilom zajedno s mnogim drugim sunarodnjacima.

Uz Widmara i Dreniga svrstava se i ime Gina Sirole, riječkoga intelektualca koji također pripada krugu književnika koji djeluju pri riječkim časopisima. Autor kratkih impresionističkih proza, učenik Pascolija i ravnatelj, nakon 1918., Tehničkoga instituta Leonardo da Vinci, posljednji je gradonačelnik Rijeke na kraju Drugoga svjetskog rata. Među najistaknutijim je

¹⁵⁴ ANTONIO WIDMAR, *Pismo Osvaldu Ramousu*, datirano 1. prosinca 1977., iz obiteljske arhive.

¹⁵⁵ ANTONIO WIDMAR, *Pismo Osvaldu Ramousu*, datirano 23. listopada 1975., iz obiteljske arhive.

pripadnicima Liburnijskoga pokreta za autonomiju (*Movimento Autonomista Liburnico*); ubijaju ga partizanske trupe 1945. Među suradnicima spomenutih časopisa Pužar navodi i ime Marija de Hajnala o kojemu ne postoje sigurne informacije.¹⁵⁶

Tridesete godine obilježene su pojavom fašističkoga pokreta koji utječe na društvenu i kulturnu sferu Rijeke te oslabljuje stoljetne odnose suživota i multikulturalnosti. One elemente koji su bili zaštitni znak kulturnoga identiteta glavnoga kvarnerskog grada. Mnoge istaknute ličnosti napuštaju grad, drugi, pak, kao što je to Piero Pillepich, odlučuju djelovati iz pozadine ismijavajući autoritete u svojim satiričnim djelima.¹⁵⁷

Od 1936., u potpuno izmijenjenome ozračju nastaje časopis »Termini« koji u početku djeluje kao mjesečnik, zatim dvomjesečnik, a na kraju kao semestralni časopis:

»Termini« se odlikovao književnim dostojanstvom i zavidnom autonomijom. [...] Otvoren za suradnju s piscima bilo kojega smjera, »Termini« je ugostio brojne mlade i već afirmirane autore: od Luzija do Montalea, od Galliana do Stuparicha, od Capronija do Serenija, od Alvara do Bontempellija. Lionello Fiumi je 1942. naglašavao duh velikodušnoga suživota koji prihvaća bivšega suradnika »Solarije« zajedno s bivšim suradnikom »La Ronde« rame uz rame s bivšim suradnikom »La Voce«.¹⁵⁸

Među suradnicima časopisa, osim navedenih, ističu se važni pripadnici fijumanske književnosti kao što su Enrico Morovich i Franco Vegliani, kojima će u nastavku biti posvećeni zasebni odlomci. Živo je i na području vizualnih znanosti. Među mladim riječkim umjetnicima koje predvodi Romolo Venucci, istaknuti predstavnik riječke avangardne umjetnosti, spominju se Ladislao de Gauss, Miranda Raichich, Maria Arnold, Lucio Susmel i Anita Antoniazio Bocchina.

Tršćanski književni kritičar Bruno Maier poziva nas da uzmemo u obzir ono što on naziva *liburnijskom linijom*,¹⁵⁹ kojoj pripadaju ličnosti kao što su Enrico Morovich, umjetnički kritičar i prevoditelj Garibaldo Marussi, pripovjedač Paolo Santarcangeli, esejist i autor većega broja pjesničkih zbirki Gino Brazzoduro, književni kritičar i esejist Oliviero Honoré Bianchi iz Opaticje, germanist i suradnik časopisa »La Voce« Enrico Burich, Mario Ladislao Mittner, germanist i Burichev nećak, antifašist Leo Valiani, osuđen na izgon, Giovanni Flezer, oficir Vojne mornarice, pjesnik, romanopisac i prevoditelj, te Mario Dassovich, autor raznih povijesnih studija. Intelektualci su to koji odlaze u egzil, ali svejedno uspijevaju pridonijeti očuvanju bogate kulturne baštine i fijumanskoga identiteta i iz dijaspore.

Još će jednom Povijest, pisana velikim početnim slovom, promijeniti riječko područje: nakon kraja Drugoga svjetskog rata i nastanka Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije otvorit će se tužna stranica egzodusa, progona, straha i osjećaja izgubljenosti. Grad će se isprazniti, a fijumansko stanovništvo koje se odluči (nekad i pod prisilom) na optiranje, morat će se boriti

156 Usp. *Città di carta/Papirnat grad*, *op. cit.*, str. 430.

157 GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, ROBERT PREDOVAN, *op. cit.*, str. 21.

158 GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, ROBERT PREDOVAN, *op. cit.*, str. 22.

159 Usp. BRUNO MAIER, *op. cit.*, str. 104.

kako bi se integriralo u društvo koje mu nije blagonaklono. S druge strane, u Rijeci će se voditi snažna borba za očuvanje talijanskoga jezika i kulture onih koji su ostali. Tek će u devedesetim godinama prošloga stoljeća, nakon osamostaljenja Slovenije i Hrvatske, biti moguće ponovno povezati dijelove povijesnoga mozaika isto-kvarnerskoga područja i opet će u tome kulturni diskurs djelovati kao posrednik. Razvit će se, stoga, dvije grane književnoga stvaralaštva: jedna koju nazivamo „književnošću egzodusa“, koju predstavljaju autori koji su živjeli u Rijeci, ali su napustili svoj rodni kraj po završetku Drugoga svjetskog rata, i druga koja se odnosi na baštinu onih koji su ostali u gradu i nastavili stvarati književnost, a koju kritika naziva „književnošću onih koji su ostali“.

Odlasci i dolasci: prodor realnoga u književnost (1945. – 1964.)

Vrijeme velikih promjena nakon Drugoga svjetskog rata: neka druga Rijeka

Razdoblje neposredno nakon Drugoga svjetskog rata obilježeno je velikim povijesnim, političkim i društvenim promjenama koje stvaraju novi tip kulture, definiran čovjekovim djelovanjem. To djelovanje nužno uključuje intelektualce čineći ih odgovornima i aktivnima u stvaranju novoga društva.

Koliko je sudjelovanje intelektualaca svojevrijedno, a koliko nametnuto, vidljivo je u kritikama koje su isti 90-ih godina upućivali metodama i prinudama koje nisu uvijek svi podržavali. Zajednička borba protiv iracionalnosti, koja je proizvela zvjerstva tijekom dva svjetska rata, u drugome poslijeratnom razdoblju dovela je pojedince do osjećaja solidarnosti prema drugim ljudima, sa zajedničkim ciljem obnove ranjenoga društva. Rađaju se političke i kulturne debate u koje se uključuju povijesna tumačenja, a preispituju se ukorijenjene tradicije zapadnoga društva i revolucionarni projekti. Te su prve godine nakon rata, prema Eugeniju Garinu, obilježene strastima i snovima.¹⁶⁰ Nakon što se suočila s poteškoćama, krizama i padom civilizacija, „nova književnost“ usmjerava pozornost na promjene oblika života i kulture, na nova poimanja čovjeka i svijeta te odnosa među ljudima, koje su karakteristične za drugo poslijeratno razdoblje.

U tom se pogledu namjere Italije i Jugoslavije u književnosti i kulturi poklapaju, no u potonjoj se kraj Drugoga svjetskog rata podudara s društvenom, gospodarskom i političkom revolucijom koja je drastično izmijenila multietnički pogranični grad, Rijeku, koja je postala dijelom mlade federacije. Grad koji se, prema I. Lukežiću, s vremenom razvijao težeći da postane metropola na svjetskome nivou, metropola u kojoj postoji intelektualna elita na visokoj međunarodnoj razini, koja može prenijeti nešto novo i važno intelektualnim slojevima drugih država,¹⁶¹ odjednom gubi

¹⁶⁰ Usp. EUGENIO GARIN, *Avvertenza a questa edizione*, u *L'umanesimo latino*, Roma-Bari, Laterza, 1986., str. 2.

¹⁶¹ IRVIN LUKEŽIĆ, *L'identità fumana*, u *Fiume crocevia di popoli e culture: Atti del Convegno internazionale Roma 27 ottobre 2005*, ur. GIOVANNI STELLI, Roma, Società di Studi Fiumani di Roma i Accademia d'Ungheria di Roma, 2006., str. 82.

svoju raznovrsnu identitetsku sastavnicu i složenu stoljetnu kulturu. Kultura koja je nastala iz raznolikih previranja i kulturnih susreta različitih nacionalnih skupina u Rijeci koja se ponosila svojim kozmopolitizmom, u nekoliko je godina duhovno oslabljena, postala je monotona, dosadna i „provincijalna“.¹⁶²

Talijanska je književnost u Rijeci snažno pogođena demografskim i kulturnim slomom koji je uzrokovao egzodus, ali se, bez obzira na raskol nastao između prognanih autora i onih koji su ostali u Rijeci, prema Pužaru, nastavila razvijati s obje strane novih državnih granica, kao temeljna komponenta u zaštiti identiteta talijanskoga stanovništva.¹⁶³ Hrvatski kritičar ovoj književnosti dodaje atribut „u nestajanju“, no možda će vrijeme dokazati suprotno. Criscione i Hansen taj fenomen objašnjavaju sljedećim riječima:

Povijest [...] je nametnula da se nakon Drugoga svjetskog rata istarsko-dalmatinska književnost, stjecajem okolnosti, podijeli u dvije grane: na autore koji su pred opcijom pripajanja titoističkoj Jugoslaviji odabrali izgnanstvo u domovinu, i autore koji su, iz raznih razloga ili pod prisilom, odlučili ostati u svome rodnome gradu, dodijeljenome novom režimu, pod kojim su postali stranci sebi samima, u kojemu su uskraćeni za materinski jezik, ravnopravnost, slobodu izražavanja. Taj specifični razdor između »onih koji su otišli« i »onih koji su ostali« nije bio izolirani slučaj – dovoljno je prisjetiti se ruskih intelektualaca prognanih u Francusku nakon Oktobarske revolucije – ali je dio povijesti koja nas se tiče kao Talijana. [...] Devedesetih su godina učinjeni prvi koraci ka zbližavanju prognanih Istrana i sugrađana koji su ostali.¹⁶⁴

Podjelom na nova područja teritorijalne pripadnosti, talijanska književnost riječkoga područja podliježe dubokim promjenama u različitim aspektima. S jedne strane nalazi se dijaspora koja, ne odustajući od bitke za očuvanje talijanske književne baštine u Rijeci, uspijeva u rimskome Društvu za riječka istraživanja (Società di studi Fiumani), u Arhivu-povijesnome muzeju Rijeke sa sjedištem u Rimu te u časopisu »Fiume« pronaći osovину oko koje nastaju sva izdanja, svi časopisi, sva istraživanja i sve stvaralaštvo. S druge su strane autori koji su ostali u Rijeci, brojčano desetkovani, koji proživljavaju znatna kulturna previranja kojima se redefinira njihov bitak. Oni se moraju suočiti s književnom tradicijom, novostima koje je nametnula kulturna politika, odnosima s matičnom prekograničnom književnošću koja im je tek filtrirana pristizala u prvim desetljećima nakon rata. U Italiji se književnost fijumanskih izgnanika odlikuju dnevničkim sadržajima, sjećanjima na često intimne slike događaja, kojima se sudbina pojedinca veže za sudbinu zajednice. U Rijeci se, pak, oblikuje neka nova književnost prema smjericama kulturne politike koja je na početku vezana za sovjetske pravce, a nakon 1948. slijedi autonomnu, ali ne uvijek i jedinstvenu putanju. Suočen s novostima kulturne politike koja je svakim danom restriktivnija, **Enrico Morovich** (usp. pog.)¹⁶⁵ izabire put prognanstva. Nerijetko će tijekom 70-

162 IRVIN LUKEŽIĆ, *op. cit.*, str. 82.

163 Usp. ALJOŠA PUŽAR, *op. cit.*, str. 434–438.

164 *Prefazione*, u GIUSY CRISCIONE, PATRIZIA C. HANSEN, *Dove andare, dove tornare. Autori italiani dell'Istria, di Fiume e della Dalmazia dal Novecento al nuovo millennio*, Roma, Carta Adriatica, 2018., str. XI–XII.

165 Usp.pog = usporedi poglavlje. Navedena kratica odnosi se na autore kojima je u knjizi posvećeno zasebno poglavlje.

ih godina u pismima podsjećati svoga prijatelja **Osvalda Ramousa** (usp. pog.) na razdoblje toga izbora: onaj mu grad više ne pripada, ni po običajima ni po ciljevima. Iste će odluke, iz raznih razloga, donijeti i **Gino Brazzoduro** (usp. pog.), **Gianni Angelo Grohovaz**, **Sergio M. Katunarich**, **Ariele Pillepich**, **Franco Vegliani** (usp. pog.), **Nino Perini**, **Anita Antoniazio Bocchina**, **Dario Donati**, **Erich Vio**, **Serenella Zottinis**, roditelji Amleta Ballarinija, Franca Enrica Gaspardisa, Diega Bastianuttija, Valentina Zeichena, Marise Madieri i Diega Zandela. **Paolo Santarcangeli** (usp. pog.) ostat će u Italiji i više se neće vratiti u Rijeku, ali će kroz svoje živopisne stranice opisati njezin duh, njezinu kulturu i specifičnosti. Ni Erich Vio neće se vratiti u svoj rodni grad, a poput njega ni Antonio Widmar ni mnogi drugi. Neminovno je da je ovaj popis nepotpun i nedostatan, jer povijest kao da je usmjerila *rijeku* preko brane, a ona se zatim prelila po čitavome svijetu: u Kanadu, SAD, Latinsku Ameriku, Australiju, kao najčešće mete, pored logičnoga izbora doma u nekoj talijanskoj regiji. Nastoje se definirati književni putevi, no gotovo je nemoguće sastaviti iscrpan popis svih književnih i kulturnih ličnosti s obzirom na to da su se mnoge, nakon pretrpljene traume, svojevrijedno integrirale u državama koje su ih primile. Mnogobrojne su osobe odlučile u potpunosti se prilagoditi novome okruženju, pa su izbjegavale Državne udruge Venecije-Julije i Dalmacije (ANDVG) te druge organizacije izgnanika, nastojeći zaboraviti proživljeno i okrenuti novi list u svojem životu. Navedenu tezu potvrđuju podaci, koji se povremeno pojavljuju, o važnim ličnostima koje su rođene u Rijeci.

U tom će pogledu biti potrebna desetljeća kako bi se izradila podjela i kategorizacija izgnanih autora. Za više informacija upućujemo na dvobroje časopisa »La battana«, 98/99 i 100-102,¹⁶⁶ kao i na Zbornik radova sa skupa koji su 26. listopada 1996. organizirali časopis »La battana« i Zajednica Talijana u Rijeci u sklopu 50. obljetnice od osnutka potonje, pod naslovom *Fiume: itinerari culturali* (Rijeka: kulturni itinerari). Od iznimne je važnosti i zbornik radova s narednoga skupa *L'esodo giuliano dalmata nella letteratura* na temu istarsko-dalmatinskoga egzodusa u književnosti, koji je u Trstu organizirao IRCI (Istituto Regionale Per La Cultura Istriana) 2013. godine, kao i ostali skupovi o ovoj tematici u organizaciji IRCI-ja.¹⁶⁷ Na ovim se skupovima progovaralo o problematici o kojoj se desetljećima šutjelo, a zahvaljujući doprinosu znanstvenika iz nekih od najvažnijih sveučilišta i istraživačkih centra na državnoj i međunarodnoj razini, otvorila su se vrata promišljanju o pitanjima koja na prvi pogled mogu djelovati kao da su „ograničena“ na određeno mjesto i vrijeme. Taj doprinos, suprotno od očekivanoga, uspijeva stvoriti korpus koji nadmašuje zbivanja koje je proživjelo istarsko-dalmatinsko stanovništvo i otvara se univerzalnim iskustvima. Bogat je književnim djelima i autorima, što potvrđuje njegovu kako

166 *Letteratura dell'esodo*, »La battana«, br. 97-98, Fiume/Rijeka, EDIT, 1991., i *Letteratura dell'esodo pagine scelte*, »La battana«, godina XXVIII, br. 99-102, Fiume/Rijeka, EDIT, 1991.

167 *L'esodo giuliano dalmata nella letteratura, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, u organizaciji I.R.C.I., Trieste, od 28. veljače do 1. ožujka 2013., u Biblioteca della »Rivista di Letteratura italiana« br. 22, ur. di GIORGIO BARONI i CRISTINA BENUSSI, Pisa – Roma, izd. Fabrizio Serra, 2014; *Letteratura dalmata italiana, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, u organizaciji I.R.C.I., Trieste, od 27. veljače do 28. veljače 2015., u Biblioteca della »Rivista di Letteratura italiana«, br. 23, ur. GIORGIO BARONI i CRISTINA BENUSSI, Pisa-Roma, izd. Fabrizio Serra, 2014., i *Visioni d'Istria, Fiume e Dalmazia nella letteratura italiana, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, Trieste, 7.–8. studenoga 2019., u Biblioteca della »Rivista di Letteratura italiana« br. 30, ur. GIORGIO BARONI i CRISTINA BENUSSI, Pisa-Roma, izd. Fabrizio Serra, 2020.

količinsku tako i sadržajnu važnost, kao i interes intelektualaca za temu koja se često namjerno izbjegavala.¹⁶⁸

Ne nedostaje, u književnome stvaralaštvu autora koji su ostali i onih koji su otišli, nadovezivanje na antejsku tradiciju, usmjerenu na očuvanje kolektivnih tradicionalnih vrijednosti. S obje strane granice, kako u izgnanim autorima poput **Giannija Angela Grohovza** i **Sergija M. Katunaricha**, tako i u onima koji su ostali u Rijeci poput **Egidija Milinoviča** i **Ettora Mazzierija**, nastavlja se književnost na jeziku stanovnika Rijeke, na fijumanskome dijalektu. Promišljenija kod potonjih pisaca i često uvjetovana metaforičkim oblicima u opisivanju svojevrsne „mitske“ stvarnosti, ova književnost u svim svojim autorima, čak i onima koji su kilometrima udaljeni, prikazuje teme i mjesta bliska kulturnom identitetu, folkloru i običajima prošlih vremena; pripovijeda ih u tipičnome ironičnom i autoironičnom tonu, koji lokalna vlast često nije shvaćala ili je, štoviše, tumačila kao političku netrpeljivost, pa ih je cenzurirala.

Drugačija talijanska književnost: postati manjinom u Rijeci

Prema Maieru, talijanska književnost koja se u Rijeci i Istri razvija od druge polovice četrdesetih pa do pedesetih godina utemeljena je na etičkim i političkim vrijednostima tipičnima za društvo koje se tada oblikovalo; riječ je o književnosti koja je očuvala svoju jezičnu specifičnost uvijek razmatrajući okolnu društvenu stvarnost. Egzodus je prouzrokovao neizmjernu prazninu u lokalnoj *inteligenciji*: rijetki su autohtoni autori koji stvaraju u tome razdoblju – među njima se ističu Osvaldo Ramous i Enrico Morovich. Osvaldo Ramous ostaje u Rijeci i svojim jedinstvenim iskustvom ne predstavlja samo jednoga od najvećih ovdašnjih pisaca devetnaestoga stoljeća, već i autora koji prikazuje i simbolizira povijesni kontinuitet talijanske književnosti u Rijeci i u Istri.¹⁶⁹ Iz Italije u tim godinama stižu nove snage koje pridonose promicanju i podupiranju talijanske kulture, među kojima su **Eros Sequi** (usp. pog.), **Lucifero Martini** (usp. pog.), **Sergio Turconi** (usp. pog.), **Giacomo Scotti** (usp. pog.), **Alessandro Damiani** (usp. pog.) i **Mario Schiavato** (usp. pog.).¹⁷⁰ U vezi sa specifičnom situacijom riječkoga područja Maier navodi sljedeće:

...prisutnost dvojice vrsnih intelektualaca, već spomenutih Sequija i Martinija, glasnogovornika herojske mitologije narodne borbe, od iznimne je važnosti; isto vrijedi i za djelovanje Fijumana Ramousa, koji predstavlja i simbolizira povijesni kontinuitet književnosti, posebice talijanske poezije u Istri i Rijeci. Potrebno je također naglasiti da su se mnogi talijanski intelektualci, poput Sergia Turconija, Giacomia Scottija i Alessandra Damianija, u to doba nastanili na istarsko-kvarnerskom teritoriju i da su aktivno surađivali u stvaranju kulture na tim prostorima. Oni donose različita

168 GIORGIO BARONI, CRISTINA BENUSSI, *Introduzioni*, u *L'esodo giuliano dalmata nella letteratura*, *Atti del Convegno Internazionale*, op. cit., str. 12.

169 BRUNO MAIER, *Il gioco dell'alfabeto. Altri saggi triestini*, Gorizia, Istituto Giuliano di Storia, Cultura e Documentazione, 1990., str. 164.

170 CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Non parto, non resto...I percorsi narrativi di Osvaldo Ramous e Marisa Madiere*, *Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia*, Treća serija: Memorie, V, Trst, Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia, 2013., str. 29–30.

ljudska i književna iskustava, daju lokalnoj književnosti novi polet, iz nje stvaraju nove izdanke; a nadoknađuju, barem djelomično, i prazninu koju su ostavili brojni intelektualci uslijed masovnoga egzodusa talijanskog stanovništva Istre.¹⁷¹

Nakon Drugoga svjetskog rata nastaju neke od povijesnih institucija Talijanske nacionalne zajednice (CNI), osovine kulturne politike, specifične i razgranate, koja je zadržala svoje osobitosti te ulogu mosta.¹⁷² U kontekstu istarsko-kvarnerske književnosti autora koji su ostali, Rijeka u neposrednome poslijeratnom razdoblju postaje referentnim gradom čitave talijanske manjine koja je ostala na području svojega povijesnog staništa, postaje sjedištem Talijanske unije za Istru i Rijeku (UIIF), EDIT-a, Talijanske drame, te prve i najbrojnije Talijanske zajednice kulture (Circolo degli Italiani di Cultura), današnje Zajednice Talijana.

Pedesete su godine obilježene snažnim proturječjima: s jedne strane nastaju brojna izdanja na talijanskome jeziku (novine, tjednici, dvotjednici, mjesečnici),¹⁷³ koja na neki način nadoknađuju nedostatak knjiga. Novinarski su oblici tako postali glavni prijenosnici književnoga diskursa. S druge, pak, strane spomenute novine imaju kratak životni vijek pa je krajem 50-ih godina, nakon niza izdavačkih pokušaja koji su postigli priličan uspjeh u javnosti, manjina ostala sa samo tri lista: »La Voce del Popolo«, »Panorama« te »Il Pioniere«. Politički, ekonomski i ini razlozi¹⁷⁴ ograničavali su mogućnosti informiranja nacionalne skupine, a tri novine koje su odoljele vremenu preuzele su svu odgovornost za stvaranje i odgovaranje na potrebe Talijana koji su ostali.¹⁷⁵ Književno stvaralaštvo drugoga poslijeratnog razdoblja u Rijeci treba proučavati kao svjedočanstvo političkoga i kulturnog života manjinske skupine te kao povijesni dokument o razvoju i ustaljenju društvenoga položaja Talijana u zemlji drugačijoj po jeziku, kulturi, interesima, ali, prije svega, ideologiji.

171 BRUNO MAIER, *op. cit.*, str. 164.

172 Godine 1952. nastaje u Rijeci izdavačka kuća EDIT, 1963. osnovan je *Il Circolo dei poeti, dei letterati e degli artisti* (Kružok pjesnika, književnika i umjetnika), 1964. utemeljen je u Rijeci tromjesečni kulturni časopis »La battana«, 1969. nastaje u Rovinju *Centro di Ricerche Storiche* (Centar za povijesna istraživanja), dok 1971. nastaje koparska televizijska postaja. Valja istaknuti da u Rijeci lokalna radio postaja nikada nije prestala emitirati vijesti na talijanskome jeziku, iako su od rujna 1945. radijske emisije na talijanskom bile znatno skraćene.

173 Među novinama koje su se čitale 50-tih godina možemo istaknuti: mjesečnik o aktualnostima, modi, kulturi »Donne« (glavna urednica Etta Sanzin), mjesečni časopis za djecu »Il Pioniere« (glavna urednica Fedora Susnich), dvotjednik o aktualnostima »Panorama« (glavni urednik Giacomo Raunich), dvomjesečnik o kulturi »Orizzonti« (glavni urednik Eros Sequi), enigmatski časopis »Passatempi«, rovinjski dvotjednik – koji će kasnije postati tjednikom – »Piassa granda« (glavni urednik Bruno Vidotto), »Pagine istriane« (glavni urednik Giuseppe Lucchi) te dnevni list iz Kopra »La Nostra Lotta« (glavni urednik Mario Barak) koji se kasnije pripojio novinama »La Voce del Popolo«. Slijedit će znanstveno-popularni časopis »Tecnica e sport« (glavni urednik Bruno Bradicich), časopis »Arte e lavoro«, »L'Illustrato« – talijansko izdanje »Ilustriranog Vjesnika«, »L'almanacco« (pod uredništvom Talijanske unije za Istru i Rijeku), časopis o školskim problematikama »Scuola nuova« (urednik Eros Sequi) te dvotjednik za mlade (pod uredništvom Luciana Giuricina) »Vie giovanili«. Usp. GIANNA MAZZIERI, *La „Voce“ di una minoranza. Analisi della pagina culturale de „La Voce del Popolo“ negli anni '50*, Torino, izd. La Rosa Editrice, 1998., str. 8.

174 Potrebno je prisjetiti se optužbe koja je upućena Sequiju nakon brojnih kulturnih intervencija UIIF-a koje su trebale predstavljati svojevrstne protumjere alarmantnoj pojavi egzodusa. Unija je u tome razdoblju pokrenula prvi književni časopis s većim uspjehom, »Orizzonti«, i potaknula osnivanje izdavačke kuće EDIT. Ova raznolika djelatnost, praćena i nagovještajima reformi te zahtjevima za većom autonomijom (kao što je izrečeno na skupštini UIIF-a u Rovinju 16. rujna 1951.), uzbunila je tadašnje političke vlasti koje su zaustavile sve daljnje inicijative i prisilile dvojicu tajnika udruge, Erosa Sequija i Erija Franchija, da podnesu ostavke. Usp. LUCIANO I EZIO GIURICIN, *Trent' anni di collaborazione, Unione Italiana e Università Popolare di Trieste*, Centro di ricerche storiche di Rovigno/Centar za povijesna istraživanja Rovinj, Rovigno/Rovinj 1994., str. 2–3.

175 Usp. GIANNA MAZZIERI, *op. cit.*, str. 63–64.

U novome državnom poretku počinje se govoriti o talijanskoj manjini; odjednom se osjećati manjinom dovodi do dvije različite reakcije koje karakteriziraju identitet Talijana koji su ostali u ovim krajevima: s jedne strane, tu je želja da ostanu povezani s talijanskom kulturnom jezgrom, a s druge nužnost djelovanja u jednome različitom, multikulturnom kontekstu te poštivanja i upoznavanja kultura drugih jugoslavenskih naroda.¹⁷⁶

Koje su kulturne mogućnosti književnika koji odluči, u dobru i u zlu, ostati u Rijeci? Opadanje broja talijanskih stanovnika u gradu sužava broj potencijalnih čitatelja, a smanjenje medija za prijenos kulturnih poruka, u pedesetima, dodatno otežava situaciju. Mogućnost objavljivanja svojih djela na izvornome jeziku ograničena je na djelatnost izdavačke kuće EDIT, koja je u tim godinama bila prekomjerno opterećena prijevodima i raspodjelom udžbenika za talijanske škole koje su ostale bez nastavnih materijala i bez mogućnosti da ih dobiju iz Italije. Kulturna je aktivnost ograničena na izvedbe riječke Talijanske drame, na djelatnost novina i časopisa na talijanskom jeziku te talijanskih škola i riječke Zajednice Talijana. Reorganizacija izdavačke politike koju je proveo novi režim, a koja uključuje i načela informiranja, utječe i na talijanske novine.

Autorima koji počinju pisati u poslijeratnome razdoblju, a odlučuju ostati u rodnome kraju, pristaje definicija talijanistice Deghenghi Olujčić, prema kojoj se istro-kvarnerska književnost rodila ponajprije iz potrebe Talijana Istre i Rijeke, koji su nakon Drugoga svjetskog rata ostali u svojim krajevima, u novome društvenom i političkom okruženju, za očuvanjem vlastitoga kulturnog i nacionalnog identiteta putem pisane riječi.¹⁷⁷ S druge strane, autori koji žele prenijeti književne tradicije neumorno traže nove izražajne oblike kako bi to postigli te, oprezno izbjegavajući sukobe s dominantnim ideologijama i trendovima, uspijevaju stvoriti brojna kreativna književna djela. Rađa se nova podskupina koju čine autori koji su se doselili na ova područja, odnosno koji su Rijeku odabrali za svoje prebivalište, privučeni projektima koje je nova socijalistička stvarnost provodila. Iako nisu pod kontrolom i stalnim usporedbama s kulturnom politikom Sovjetskoga Saveza, jugoslavenski intelektualci krajem 40-ih godina još uvijek nisu bili spremni unijeti značajnije novine na književnome polju, već su se naslanjali na uvezene modele socijalističkoga realizma. Odgovor na nesigurnost u vezi s odabirom smjera kojim krenuti bio je niz raznovrsnih inicijativa iz sfere kulturne politike: borba protiv nepismenosti, nastanak radničkih kulturno-umjetničko društava, povećanje broja izlaganja na narodnim sveučilištima, otvaranje i prilagodba rada gradskih knjižnica, uvođenje knjižnica i čitaonica u tvornice itd. Među njima, posebno mjesto pripada, prema Milovanu Đilasu,¹⁷⁸ ideološkome uzdizanju *kulturnih djelatnika*. Intelektualcima se, naime, mora povjeriti velika odgovornost: obrazovanje i akulturacija masa. Međutim, potrebno je da se i oni sami obrazuju sukladno novim socijalističkim načelima.¹⁷⁹ Novinar »La Voce del Popolo« prisiljen je postati, više ili manje zadovoljan, pristaša

176 Usp. GIANNA MAZZIERI, *op. cit.*, str. 5.

177 Usp. ELIS DEGHENGI OLUJČIĆ, *La letteratura italiana dell'Istro quarnerino fra tradizione e innovazione*, u *Comunicare letterature*, br. 4, Bologna, Il Mulino, 2004., str. 307.

178 Usp. MILOVAN ĐILAS, *Relazione sul lavoro di agitazione e propaganda*, Beograd, Uprava za informiranje pri vladi FNRI, 1948., str. 43-66 (izvještaj predstavljen na 5. kongresu Komunističke partije Jugoslavije).

179 Usp. GIANNA MAZZIERI, *op. cit.*, str. 117.

Partije. Novine su, između ostaloga, partijski organ pa u sebi nose marksističke ideološke oznake prihvaćajući, od samoga početka, usklađivanje s državnom politikom, čak i njezinom kulturnom politikom, te poričući, pritom, avangardnu kulturu koju definiraju dekadentnom, buržoazijskom i, posljedično, protivnom načelima nove države koja je pozitivno usmjerena na budućnost. Iako je službena kulturna politika višekratno ponavljala da je tisak ključan instrument kritike i autokritike, oštro osuđuje svako iznošenje poražavajućih kritika o slabostima, nedostacima i pogreškama.¹⁸⁰ Drugim riječima, *kulturni je djelatnik* prisiljen, naročito u godinama koje su neposredno slijedile ratu, kulturne stranice novina pretvoriti u ogledalo vedrine, entuzijazma i uzvišenja naroda. Promjene uredništva mijenjaju i izgled kulturne stranice ovih manjinskih novina. Tako, primjerice, za vrijeme uredništva Luciana Michelazzija prevladava zanimanje za pitanja koja se odnose na partizanski pokret. Manje su zastupljeni talijanski autori, ali razlog tome moguće je pronaći kako u oprezu zbog rigoroznih zakona o izdavaštvu, tako i u posebno napetim političkim odnosima između dviju zemalja u tim godinama. Najveća zasluga za stvaranje i oblikovanje kulturnih stranica pripada Luciferu Martiniju koji je 50-ih godina uređivao novine »La Voce del Popolo«. Martini, bivši borac, kreira kulturnu politiku koja uzima u obzir i odredbe partije i političke promjene (zahlađenje odnosa sa SSSR-om, ugovore o podjeli talijanskih i jugoslavenskih teritorija), ali i potrebe nacionalne skupine. Pedesetih godina prošloga stoljeća Mario Schiavato, po zanimanju tipograf, također započinje suradnju s manjinskim novinama.

180 Usp. MILOVAN DJILAS, *op. cit.*, str. 48.

Između socijalističkoga realizma i neorealizma

Industrijalizaciju izdavaštva, pojavu nastalu na prijelazu iz pedesetih u šezdesete godine prošloga stoljeća, G. Manacorda definira „globalno pozitivnom“ unatoč njezinim manje prihvatljivim aspektima. Naime, stare kategorije čitatelja promijenile su svoje preferencije; nisu se u ovo polje uključila nova društvena područja, čemu su se mnogi nadali:¹⁸¹

U konačnici, sukladno vrlo jasnoj ekonomskoj logici, industrijske sile sve su više prodirale na polje umjetničkih izbora, kako kroz svoje predstavljanje u časopisima i novinama povezanima sa samom izdavačkom djelatnošću, tako i kroz privlačne nagrade koje su osiguravale, a čiji su broj i važnost postupno rasli, čak i previše [...]. Sada se činilo da se u sve sumnja i da se sve dovodi u pitanje, ne samo zbog širenja ove pojave, već i zbog osjećaja prisutnog u svima, i snažnijeg iz godine u godinu, da su tržišni razlozi naposljetku prevladali nad književnima.¹⁸²

U razdoblju o kojemu govori Manacorda situacija u Rijeci sasvim je drugačija. U pedesetim godinama nije postojala talijanska izdavačka kuća koja bi mogla namiriti sve potrebe talijanske nacionalne skupine jer je EDIT uspijevala samo djelomično zadovoljiti potrebe školskoga sektora. Njezina je djelatnost bila ograničena na izdavanje školskih udžbenika, poneke zbirke pjesama talijanskih pisaca i prijevoda Titovih, Kardeljevih te knjiga drugih političara, koje se više tiču ideološko-političkoga djelovanja, nego književnosti. Nadalje, nedostaje redovita komunikacija s Italijom,¹⁸³ a nova država istovremeno obeshrabruje „dekadentnu“, odnosno „buržoazijsku“ književnost zapadnih zemalja.¹⁸⁴ To je razlog zbog kojega analiza izdanja EDIT-a mora uzeti u obzir povijesni i društveno-politički kontekst u kojemu su živjeli Talijani na ovim prostorima, a uvođenjem pojma industrijalizacije u ovaj diskurs, to se ne čini. Ovo je pitanje bilo blisko i vrlo prisutno u pogledu novih izazova i trendova s kojima se izdavačka kuća morala suočiti u 90-ima. U specifičnim uvjetima koji su uslijedili nakon Drugoga svjetskog rata, Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) trebala je organizirati novi sustav izdavačke djelatnosti i srušiti onaj stari, kapitalistički, odnosno reorganizirati tehničke osnove izdavačke djelatnosti i definirati načela informiranja:

U našoj zemlji više ne postoji privatna izdavačka djelatnost. Načela na temelju kojih se naša izdavačka djelatnost temelji u osnovi su bila i ostala sljedeća: 1) objavljivanje klasika marksizma-lenjinizma u što većoj mjeri, vodeći računa da su prijevodi dobri, 2) objavljivanje marksističke literature, 3) objavljivanje djela od velike znanstvene vrijednosti, 4) objavljivanje domaćih i stranih klasičnih književnih djela te objavljivanje realistične i suvremene revolucionarne literature.¹⁸⁵

181 GIULIANO MANACORDA, *Letteratura e industria*, in *Storia della letteratura italiana contemporanea*, Roma, Editori Riuniti, 1974., str. 353–354.

182 GIULIANO MANACORDA, *op. cit.*, str. 354.

183 Tek je šezdesetih godina Narodno sveučilište u Trstu preuzelo ulogu posrednika između Talijanske nacionalne zajednice i Italije.

184 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *La radice della nostra identità letteraria nelle pagine riscoperte di Osvaldo Ramous*, u «La battana», br. 173–174, Fiume/Rijeka, EDIT, 2009., str. 33–50.

185 Usp. MILOVAN DJILAS, *op. cit.*, str. 49.

Pedesete su godine obilježili brojni pokušaji uprava novina i samoga UIFF-a da na najbolji mogući način i u potpunosti odgovore na potrebe etničke skupine. U tome se trenutku spontano javilo pitanje o strukturi ove manjine. U osnovi je to bila masovna publika, iako bismo je mogli definirati „minijaturnom“ s obzirom na mali broj njezinih članova. Nadalje, praznina nastala uslijed egzodusa većine talijanskih intelektualaca s ovih prostora uzrokovala je poteškoće, posebice u školama i izdavaštvu. Stoga je došlo gotovo do prekida u književnosti talijanske nacionalne skupine i mali je broj autora koji su, kako je istaknuo Bruno Maier u knjizi *Il gioco dell'alfabeto*, predstavljali povijesni kontinuitet talijanske književnosti na ovome području.¹⁸⁶

Ako se uzme u obzir Gramscijeva teorija prema kojoj je potrebno uspostaviti nužnu i organsku vezu između oblika umjetničkoga djela i njegovoga sadržaja, odnosno između umjetnosti i povijesti, književnost postaje ideološka potpora angažiranoj umjetnosti u kojoj bi se čitava nacionalna zajednica trebala pronaći. Pobijanje značajki prethodne književnosti, koja je praktički osuđena kao dekadentna, zamjenjuje se izravnim poimanjem stvarnosti. Riječ je i o stilskoj inovaciji koja se, nadvladavajući hermetički jezik i s namjerom da se obrati raznolikoj, ali ne nužno i obrazovanoj publici, a zasigurno ne znalcima na tome području, opredjeljuje za pisanje kronika, svjedočanstava,¹⁸⁷ koristeći kolokvijalni, neposredni pa i antiknjiževni jezik. Po pitanju stila, postupno se prešlo s priča pisanih u duhu realnoga socijalizma na neorealistička djela, pod izravnim utjecajem talijanskoga proznog stvaralaštva. No, za razliku od potonjega, u talijanskoj književnosti u Rijeci ne nalazimo svjesnu antiakademsku uporabu fijumanskoga dijalekta ili njegovu uporabu s ciljem imitacije stvarnoga života naroda, već se, nažalost, posebice iz političkih razloga, fijumanski koristi jedino u humorističnim kolumnama.¹⁸⁸

Većina intelektualaca djeluje u izdavaštvu čiji se programski smjerovi, bilo eksplicitni bilo implicitni, mogu iščitati između redaka izdanja EDIT-a, izdavačke kuće utemeljene 1952. godine. Krizni se trenuci iste podudaraju sa specifičnom izdavačkom politikom koja je bila usmjerena isključivo na tisak školskih udžbenika.¹⁸⁹ Talijanskome je piscu u Rijeci, stoga, nemoguće objavljivati knjige pa se mora oslanjati na većinske izdavačke kuće, prevodeći svoja djela na jezik većine ili, uz mnogobrojne poteškoće, na izdavačke kuće s druge strane granice. To je, primjerice, slučaj Osvalda Ramousa, čiji roman *Galebovi na krovu* još uvijek nije izdan u originalnoj verziji, *I gabbiani sul tetto*. Isto vrijedi i za *Edizione straordinaria*,¹⁹⁰ jedno od rijetkih Ramousovih neorealističkih dramskih djela, koje je osim u talijanskoj objavljeno i u hrvatskoj verziji

186 Usp. BRUNO MAIER, *Il gioco dell'alfabeto*, Gorizia, Istituto Giuliano di Storia, Cultura, Documentazione, 1990, str. 166.

187 Primjer su za to pripovijetke koje su na stranici posvećenoj kulturi novina »La Voce del Popolo« objavljivali Giacomo Scotti, Lucifero Martini, Oscar Pillepich, Pietro Guerrini i drugi.

188 O dijalektu i o mišljenjima tadašnjih vlasti o njegovoj uporabi za iskazivanje naklonosti autonomističkim zannelijanskim teorijama vidi poglavlje o dijalektalnoj književnosti.

189 U više je navrata EDIT doživjela krizu poput one iz 1959. godine, koju spominju EZIO i LUCIANO GIURICIN u knjizi *La Comunità Nazionale Italiana. Storia e Istituzioni degli Italiani dell'Istria, Rijeka e Dalmazia (1944-2006)*, Rovigno/Rovinj, Fiume/Rijeka, Trieste/Trst, Centro Ricerche Storiche di Rovigno/Centar za povijesna Istraživanja Rovinj, UI-UPT, 2009., str. 216.

190 OSVALDO RAMOUS, *Edizione straordinaria*, Zagreb, Zora, 1950. Hrvatski prijevod Nevenke Malić pod naslovom *Posebno izdanje*, Zagreb, Glas rada, 1951.

zahvaljujući izdavaču Zora iz Zagreba.¹⁹¹ Jednaku sudbinu dijeli i Sequi sa svojim književnim remek-djelom koje je najprije objavljeno na hrvatskome jeziku, a tek naknadno u originalu.¹⁹²

Nakon ratnoga iskustva nastaje bogati opus partizanskih memoara. Sequi, primjerice, piše pripovijetku-dnevnik *Bilo nas je mnogo* u kojoj želi biti neposredan, oslanja se na bilježenje proživljenih događaja s preciznošću vrijednom kronike. Slavi se narodnooslobodilačka borba (NOB), koja je prikazana u isključivo pozitivnom svjetlu, kroz prilično naivan shematizam. Postoji sklonost, posebno u tekstovima koji se jasno naslanjaju na realni socijalizam, mitiziranju partizanske borbe postupnim zamjenjivanjem, u kolektivnoj svijesti, starih narodnih junaka novim likovima preuzetima iz posljednjega svjetskog rata. Likovi su to koji u osnovi imaju pozitivne osobine, koji riskiraju vlastiti život kako bi dostigli slobodu, koji su ponekad preuzeti iz kronika partizanskoga života (a često su mijenjani kako bi ih se učinilo zanimljivijima), a ponekad su plod mašte pisaca. Sequi i Martini bili su svojevrsni glasnogovornici herojske mitologije NOB-a. Više se prostora dalo ratnim temama, prikazu partizanske borbe kao jedinom mogućem načinu postizanja mira, prikazu izvedenom na vrlo jednostavan način, tehnikom u kojoj se jasno razlikuju „pozitivni“ od „negativnih“ likova. Jedan od mnogobrojnih primjera može biti članak Giacoma Scottija, *Per quelli dei "Fratelli Bandiera" giunse l'ora di entrare in azione*,¹⁹³ u kojemu je teško razabrati kada kroniku zamjenjuje autorova mašta kako bi uljepšala priču i ponudila interpretaciju povezanu s kontekstom. U drugim slučajevima, kao na primjer u pričama Lucifera Martinija objavljenima na kulturnim stranicama novina, uočljiva je sklonost opisivanju života radnika polazeći od stvarnosti i precizno je dokumentirajući. Te su „priče“, stoga, autentične biografije u kojima je redosljed pripovijedanja zadan redosljedom događaja u životu lika. Točno se ističe njegovo ime, prezime i, u većini slučajeva, njegov postupni uspjeh (od običnoga do kvalificiranoga radnika). Vrhunac njegovoga ostvarenja podudara se s dostizanjem određenoga statusa u socijalističkome društvu, statusa koji je u oštroj suprotnosti s njegovim (u većini slučajeva) siromašnim podrijetlom.¹⁹⁴ U pripovijetkama nastalima pod jasnim utjecajem real-socijalizma, veličaju se revolucija, radnici i njihova nova vodeća uloga u društvu, NOB, poljoprivredne zadruge, blistavi pogledi na budućnost koji ne daju prostora nesigurnosti ili sumnji. Pietro Guerrini u „priči iz stvarnosti“ (*racconto dal vero*)¹⁹⁵ *Toio un uomo come tanti altri* opisuje život radnika koji je godinama radio kao lučki radnik i kao tiskar. Okušao je sreću i u Americi, ali se ubrzo vratio, »bez ikakvih iluzija«. Pripovjedač ističe Toiove „blistave“ oči dok pomaže partizanima, objašnjava njegov „entuzijizam“ u vezi s obnovom grada i nudi njezinu naivnu sliku, posebno na političkome i društvenome planu: »No, često bi se zapitao kako to da u Rijeci ljudi dobro žive, dok su u drugim gradovima, u Milanu

191 Egzemplarna komedija neorealističkoga kazališta odvija se u južnoj Italiji, a dotiče se tada aktualnih motiva borbe seljaka bez zemlje za okupaciju posjeda. Jug, upravo zbog tematika povezanih s bijedom i zaostalošću, predstavljao je jednu od najčešće korištenih tema u neorealističkoj književnosti (po uzoru na verizam, odnosno talijanski realizam).

192 EROS SEQUI, *Bilo nas je mnogo*, Zagreb, Zora, 1952.; *Eravamo in tanti*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1953. i reprint 1979.

193 GIACOMO SCOTTI, *Per quelli dei "Fratelli Bandiera" giunse l'ora di entrare in azione*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 15. veljače 1951., str. 3.

194 LUCIFERO MARTINI, *Ritratti*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 23. srpnja 1952., str. 3.

195 Ovim izrazom uredništvo novina označava novi žanr.

primjerice, ili u Torinu – bio je tamo i vidio – radnici gladovali.«¹⁹⁶ U navedenom je odlomku značajno isticanje onog „bio je tamo i vidio je“, čime Guerrini potvrđuje vjerodostojnost onoga o čemu pripovijeda, a svojoj priči daje dokumentarnu vrijednost. Nekoliko desetljeća kasnije, navedeno pojašnjenje postaje uzorno zbog svoga retoričkog značenja.

Među mladim novinarima, koji su iz Poreča i okolice doselili u Rijeku, pronalazimo **Romana Farinu**,¹⁹⁷ koji se tijekom godina specijalizirao na polju reportaža. U potrazi za povijesnim istinama i običajima koji su karakteristični za rodnu mu Istru, izravnim, humanim, a na trenutke opuštenim i ironičnim stilom, autor opisuje činjenice, mjesta i ljude.¹⁹⁸ U njegovim je prvim člancima ipak moguće prepoznati smjernice dominantne ideologije, iako ona sama nije pretjerano istaknuta. Napredak nove poslijeratne popularne kulture, akulturacija radnika, položaj nacionalnih manjina teme su koje izvire iz članaka koji se tiču drugih regija.¹⁹⁹ Farina piše i prozu koja se odlikuje dobrodušnim humorom i ljubavlju prema malim stvarima.²⁰⁰ Tijekom godina u časopisu »Panorama« posvetio je brojne stranice omiljenome žanru koristeći izuzetno osobni jezik i stil. U predgovoru knjige *Itinerari istriani*,²⁰¹ Saraval naglašava autorovu jednostavnost i skromnost te njegovo rijetko umijeće spajanja osjećaja za umjetnost i znanstvene preciznosti, nudeći pritom čitatelju uvid u političku povijest i povijest umjetnosti, etnografska i ekonomska istraživanja, zapise o flori i fauni, narodne legende i praznovjerja te poznate i nepoznate osobe iz prošlosti i današnjice, koji nam, zahvaljujući spisateljevu živahnome i osobnom stilu, postaju bliski.²⁰²

Na polju kreativne književnosti kritička se pažnja usmjerava radije na pripovijedanje nego na poeziju, a u provedbi kanona neorealističke poetike pripovjedači su u prednosti. Dok se proza dobro snalazi u novim narativnim tehnikama, poezija ima veće poteškoće u prilagođavanju svojega jezika novim potrebama. U uspostavljanju nužnoga tematskog preokreta, koji u središte postavlja kolektivne probleme i skladni prikaz osjećaja i nada svih ljudi, lirika nailazi na znatne poteškoće. Kod talijanskih se autora primjećuju dva pristupa u pisanju: jedni podržavaju i šire novi žanr stihovima koji slave novonastalu društvenu stvarnost, s optimizmom gledajući u budućnost (vidi, primjerice, stihove i prijevode tekstova koji slave lik maršala Tita koje je pisao mladi idealist Scotti i koji su objavljeni u školskim udžbenicima), dok se drugi, barem

196 Usp. PIETRO GUERRINI, *Toio un uomo come tanti altri*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, Nova Godina 1950., str. 3.

197 Roden u obitelji poljoprivrednika 17. ožujka 1929. u Fariniju, blizu Poreča, ROMANO FARINA ušao je vrlo mlad u uredništvo novina »La Voce del Popolo« nakon što je surađivao s pulskim »Il Nostro Giornale«. Kasnije se pripružio novinarima »Panorame«. Godine 1976., za seriju članaka o istarskim običajima i tradicijama, dodijeljeno mu je „Zlatno pero“ Društva novinara Hrvatske. Nagrađen je u kategoriji „novinarska reportaža“ na natječaju iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima*, koji su organizirali Talijanska unija za Istru i Rijeku te Narodno sveučilišta u Trstu, 1981., 1983. i 1986. godine. Njegova su djela objavljena u antologijama nagrađenih djela, *Antologie delle opere premiate*. Godine 1989. objavljena je zbirka *Itinerari istriani*. Usp. ROMANO FARINA, *Itinerari istriani*, Trst, izd. Italo Svevo, »Biblioteca istriana«, br. 10, 1989. Umro je u Rijeci 27. kolovoza 2000.

198 Vidi *Vendemie e cantine istriane*, u »La Voce del Popolo«, 4. studenoga 1951., str. 3 i *Tra gelsi, vigneti e fichi le case scure di Medolino* u »La Voce del Popolo«, 11. siječnja 1953., str. 3.

199 Vidi reportažu *In Macedonia fiorisce la cultura del popolo*, u »La Voce del Popolo«, 28. listopada 1951., str. 3.

200 Usp. ROMANO FARINA, *La febbre di Giuseppe*, u »La Voce del Popolo«, 18. ožujka 1956., str. 3.

201 Zbirka pripovijetki izdanih u riječkom časopisu »Panorama« između 1980. i 1986. Kasnije su pripojene zbirci *Itinerari istriani*.

202 Usp. DINO SARAVAL, *Presentazione*, u ROMANO FARINA, *Itinerari istriani*, Trieste, Italo Svevo, 1989., str. 7.

nakratko, okušavaju u novim temama.²⁰³ Poput Giuseppea Ungarettija u *Il dolore* i Salvatorea Quasimoda u *Giorno dopo giorno*, to jest autora koji su u poslijeratnome razdoblju započeli angažiraniju fazu svojega pjesničkog stvaralaštva, iako je prvi uveo, a drugi razvio talijanski hermetizam, u Rijeci 50-ih godina djelovali su autori, među kojima Martini i Sequi, koji su stvarali drugačiju poeziju, usmjerenu na kolektivne probleme. Ta poezija odražava konkretne probleme svakoga čovjeka, ona izričito odbija elitistički stil hermetizma.

Zbog kašnjenja informacija o talijanskoj kulturi, koje su se pedesetih godina još uvijek filtrirale, na riječkoj književnoj sceni izostalo je sudjelovanje u raspravama oko talijanskoga neorealizma i znatnoga nezadovoljstva uvriježenim kanonima. Nezadovoljstva koje je uvjetovano razočarenjem u predanost borbi i načine realističnoga prikazivanja. Riječ je o krizi koju je prikazao i Pasolini koji, u djelu *Ragazzi di vita*, svjedoči o stanju izgubljenosti. Riječkim je intelektualcima bila strana i kontroverza nastala oko Pratolinijeva *Metella* koji, prema Muscettinju kritici, postaje dokaz ideološke zbuđenosti, nedostatka klasne svijesti i neodređenosti u predstavljanju „pozitivnoga“ heroja.²⁰⁴ Možebitni iskazi o problematičnim aspektima života navedeni su na stranicama »La Voce del Popolo« kao karakteristične manifestacije kapitalističkoga društva (talijanskoga ili nekoga drugog) bez pozitivnih ideala. Prema Turconiju, razlog kasnoga razvoja neorealizma u isto-kvarnerskim krajevima nije uvjetovan njihovim (perifernim, provincijskim) položajem, već objektivnim povijesno-književnim stanjem obilježenim nedostatkom krize društvenih vrijednosti koja je prouzročila pad neorealizma u Italiji.²⁰⁵ Turconi smatra da se tek početkom šezdesetih godina svjedoči ublažavanju općega narodnog aktivizma na prostorima bivše Jugoslavije i otvaranju novih poglavlja u književnosti. Književnost postaje kritično sredstvo za spoznaju i preobrazbu stvarnosti te ponovno potvrđuje političku, ideološku i društvenu odgovornost pisca u potrazi za korelacijom između književnosti i društva. U tome smislu treba tumačiti doprinos intelektualaca transformaciji društva. Međusobni odnos koji je Gramsci uviđao između književnosti i društva, na prostorima bivše Jugoslavije zamijenjen je jasno definiranom kulturnom politikom usmjerenom na akulturaciju masa prema marksističkim načelima, ali uvijek na oprezu od bilo kojega oblika komunikacije koja bi, iz zapadnoga svijeta, mogla kontaminirati ideološke principe. S ciljem savladavanja prepreka kulturnoj otvorenosti, Ramous, nakon što je 1959. izdao prvu antologiju jugoslavenskih pjesnika 20. stoljeća, *Poesia jugoslava contemporanea*,²⁰⁶ prevodeći i predstavljajući Italiji, kroz sažete autorske profile, slabo poznatu književnost

203 To je slučaj kratkoga Ramousova neorealističkog pokušaja: u spjevu *Sulle strade del mondo* iz zbirke *Vento sullo stagno* iz 1953. (Rijeka, EDIT), autor vraća dimenziju javstva na dimenziju kolektiva, pa se hermetički autor pridružuje piscima bliskima tematikama iz stvarnosti. Ramous se zatim ponovno vraća, već 1960. s idućom zbirkom, *Pianto vegetale*, hermetičkomu stilu koji mu je bliži i zahvaljujući kojemu će sve više usavršiti svoj izričaj sve do dostizanja i uvođenja postmodernih izraza.

204 Usp. SALVATORE GUGLIELMINO, *Guida al Novecento*, Milano, Principato, 2009., str. 325.

205 Turconi navodi dva razloga krize neorealizma u Italiji: s jedne strane, politička i društvena involucija praćena nepovjerenjem u mogućnost ostvarivanja, u talijanskome društvu, antifašističkih ideala za koje su se borili, te slom koji je pretrpjela ljevičarska kultura nakon sovjetske intervencije u Mađarskoj. S druge je strane razlog književne naravi, koji se može pripisati pretjerano pojednostavljenome čitanju stvarnosti, izražajnoj plitkosti koja je proizlazila iz ustrajnoga oponašanja govornoga jezika. Usp. SERGIO TURCONI, *Una tarda stagione del neorealismo: la letteratura degli Italiani in Istria*, u »La battana«, br. 83, Fiume/Rijeka, EDIT, 1983., str. 92–93.

206 Antologija *Poesia jugoslava contemporanea* koju je uredio OSVALDO RAMOUS 1959. godine objavio je izdavač Rebellato iz Padove.

južnih Slavena, obećao je nastaviti tim putem te djelovati na spajanju dviju obala Jadrana. O antologiji je opširno pisala Sanja Roić te uočila specifičnost izbora tekstova riječkoga autora. Naime, u to vrijeme nijedan od uključenih pjesnika nije bio posebno poznat u Italiji, a njihov je slabi odjek bio posljedica ratnih događaja:

Za većinu uključenih pjesnika radilo se o prvome prijevodu njihovih stihova na talijanski jezik. Zbirka je dobila izvrsne kritike talijanskih novina i časopisa koji su izražavali čuđenje nad obližnjim pjesničkom svijetom »koji ima mnogo toga zajedničkoga« s talijanskom poezijom i duhom, a pritom »uspijeva prenijeti različite sadržaje od onih prisutnih u većem dijelu suvremene talijanske poezije«.²⁰⁷

Sredinom 60-ih godina započeo je oporavak značajnih kulturnih inicijativa zahvaljujući, između ostaloga, i uspostavljanju suradnje s Narodnim sveučilištem u Trstu, organizacijom koju potpomaže Ministarstvo vanjskih poslova, osnivanju Kružoka pjesnika, književnika i umjetnika (*Circolo dei poeti, letterati ed artisti*) 1963. godine, utemeljenju tromjesečnoga kulturnog časopisa »La battana« 1964. godine, Ramousovoj organizaciji, 1964. godine, prvoga Znanstvenog skupa jugoslavenskih i talijanskih pisaca u Cittadelli (pod pokroviteljstvom Rotaryja i Rebellata) te pokretanju natječaja iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima* 1967. godine.²⁰⁸ Riječ je o prvim plahim, ali izuzetno važnim, znakovima kulturnoga otvaranja.

207 SANJA ROIĆ, *Osvaldo Ramous traduttore e mediatore delle culture slavomeridionali in Italia*, u *Il giornalismo, l'impegno culturale e critico di Osvaldo Ramous. Atti del Convegno del 26 maggio 2007*, ur. GIANNA MAZZIERI SANKOVIĆ, Fiume/Rijeka, CI Fiume/ Zajednica Talijana u Rijeci, 2008., str. 41–42.

208 GIUSY CRISCIONE, PATRIZIA C. HANSEN, *op. cit.*, str. 89.

Rast otvorenosti: od socijalističkoga realizma do autonomnih književnih oblika (1964. – 1989.)

Italija i Jugoslavija: dva različita svijeta ujedinjena talijanskom manjinom

Europu u drugoj polovici 60-ih obilježava društvo blagostanja. Nakon godina žrtvovanja i zalaganja za obnovu svijeta rastrganoga ratom, čovječanstvo počinje vjerovati u viziju boljega svijeta. Narodne mase snažno vjeruju u vrijednosti slobode, demokracije, političke neovisnosti i emancipacije pojedinca. Tijekom šezdesetih godina dolazi do snažnoga razvoja industrije, poljoprivreda ulazi u proces modernizacije, a posljedično se razvija i tercijarni sektor. Govori se, stoga, o ekonomskome „procvatu“ ili „čudu“ upravo kako bi se upozorilo na veliki porast svjetskoga gospodarstva. Skoku naprijed u gospodarskome sektoru pogodio je niz čimbenika koji se mogu razlučiti, prije svega, u snažnome poslijeratnom demografskom porastu što za Sabbatuccija i Vidotta znači i povećanje potražnje za robom široke potrošnje, smještajem, društvenim strukturama (školama, bolnicama) te, dugoročno gledano, uvođenje nove mlade i kvalificiranije radne snage u proizvodne procese (zahvaljujući napretku u obrazovanju).²⁰⁹ Uz demografski, još je faktora koji su pridonijeli porastu potrošnje, među kojima su američka ekonomska potpora kroz Marshallov plan,²¹⁰ slobodan promet robe i politička stabilnost država. Velike sile međusobno se sukobljavaju te određuju podjelu svijeta na dvije hemisfere: s jedne se strane nalaze države pridružene Atlantskome paktu,²¹¹ dok su s druge strane zemlje takozvanoga sovjetskoga bloka pridružene Varšavskome paktu.²¹² Kako bi se suprotstavio velikim silama, stvara se i tre-

209 Usp. GIOVANNI SABBATUCCI, VITTORIO VIDOTTO, *Storia del nostro tempo*, Roma-Bari, Editori Laterza, 1990., str. 637.

210 Marshallov plan, službenoga naziva Europski program obnove, plan je financijske pomoći koji su SAD dodijelile za obnovu Europe nakon Drugoga svjetskog rata.

211 Atlantski pakt ili Sjeveroatlantski ugovor obrambeni je ugovor koji su potpisale Sjedinjene Američke Države, Kanada i neke zapadnoeuropske zemlje 1949. godine. Iz njega je nastao NATO savez.

212 Varšavski pakt ili Ugovor o prijateljstvu, suradnji i uzajamnoj pomoći vojni je ugovor sklopljen između zemalja sovjetskoga bloka.

ći savez, odnosno Pokret nesvrstanih.²¹³ Italija, koja je jedna od potpisnica Atlantskoga pakta, postaje industrijalizirana i tehnološki napredna zemlja, unatoč velikoj razlici između njezinoga sjevera i juga. Sjever proživljava procvat, dok Jug zaostaje i ne uspijeva se uzdignuti. Veliki dio stanovništva napušta Jug u potrazi za boljim životom te emigrira u industrijski trokut Sjevera, a država se suočava s osjetljivim pitanjem unutarnje migracije.

Drugačiji je položaj Jugoslavije, koja socijalistički sustav (samoupravljanja) uvodi u sva područja: političko, ekonomsko, socijalno i kulturno. Država izlazi iz Kominforma 1948.²¹⁴ Godine 1961. osnovan je Pokret nesvrstanih zemalja koji se suprotstavlja politici velikih sila, odnosno dvaju svjetskih blokova, a Titova Jugoslavija preuzima ulogu vođe pokreta. Na ekonomskoj razini, SFRJ se mora nositi s posljedicama ekonomske krize iz 1960. godine, koja je uzrokovala podijeljenost i otvorenu polemiku unutar Saveza komunista. Dana 7. travnja 1963. donesen je treći ustav SFRJ-a koji sadrži, pored temeljnih principa samoupravnoga socijalizma, i neke ustavne reforme, među kojima i ekonomsku reformu provedenu 1965. godine, koja je duboko izmijenila državni ustroj zemlje i doprinijela njezinome ekonomskom procvatu.

Na ekonomsko-društvenome planu Italija i Jugoslavija kreću se paralelnim kolosijecima, ali primjenjuju različita rješenja: Italija je zemlja kapitalističkoga sustava, industrijalizirana i konkurentna na globalnoj razini, koja doživljava duboke civilizacijske promjene koje se jasno odražavaju i na kulturnu sferu, dok je Jugoslavija socijalistička zemlja koja se suprotstavlja Staljinu promičući ekonomski i politički diskurs zasnovan na načelu radničkoga samoupravljanja i podvrgnut ideološkoj kontroli države. Godinu 1968. obilježili su prosvjedi mladih²¹⁵ u kojima se okupila mladež cijeloga svijeta pa tako i većine europskih zemalja. U Italiji prosvjedi započinju na sveučilištima, a M. Pazzaglia piše:

Zapravo je simptomatično da se duh pobune razvio na sveučilištima. Iako je na kraju zahvatio samo određene strukture i zastarjele načine ponašanja i nije pružio neku novu, stvarnu propulzivnu snagu, ipak valja priznati da se od tada nešto promijenilo i u društvenim običajima. Prosvjed mladih predstavljao je prije svega zahtjev za nekom drugom kulturom, za novim načinom razumijevanja društvenih odnosa i položaja mladih u industrijskome društvu.²¹⁶

213 Pokret nesvrstanih zemalja uključuje države koje se smatraju nesvrstanimi u odnosu na velike svjetske sile. Prva konferencija održala se u Beogradu 1961. godine i na njoj je sudjelovalo 25 država koje su se izjasnile o protivljenju kolonijalizmu, imperijalizmu i neokolonijalizmu. Sljedeći se sastanak održao 1964. i na njemu je sudjelovalo 46 država, od kojih su mnoge bile afričke zemlje koje su nedavno prije toga postale neovisne. Pokret se kasnije usredotočio na izgradnju trajne ekonomske i političke strukture, a danas broji 120 država članica.

214 Prema Komunističkoj partiji Jugoslavije, razlog prekida s Kominformom bilo je SSSR-ovo ekonomsko iskorištavanje drugih zemalja sovjetskoga bloka putem međunarodnoga tržišta. Budući da je jedna država nametnula drugim socijalističkim zemljama ekonomske odnose temeljene na kapitalističkoj izmjeni dobara, zaključeno je da uzroci takvoga ponašanja moraju nužno ležati u unutarnjim strukturama zemlje.

215 Prvi su se prosvjedi dogodili u Americi gdje su mladi prosvjedovali protiv svih vrsta ugnjetavanja. Održani su marševi protiv rata u Vijetnamu i za građanska prava afroameričkoga stanovništva. Pobuna se zatim proširila i cijelom Europom.

216 Usp. MARIO PAZZAGLIA, *Scrittori e critici della letteratura italiana. Il Novecento. Antologia con pagine critiche e un profilo di storia letteraria*, Bologna, Zanichelli, 1992., str. 727.

U Italiji u početku politika i tisak podcjenjuju studentske prosvjede, ali potonji uspiju doprijeti i do radničke klase. U Jugoslaviji studentski pokret poprima raznolike oblike i struje, različite u gotovo svakome gradu, ali svima je zajedničko jedno: duh pobune protiv zasada starijih generacija, kritična reakcija na neizvjesni ekonomski položaj Jugoslavije, financijske poteškoće, autoritarni sustav upravljanja sveučilištima i zemljom općenito. Sve ove dijalektičke vizije dostižu veću zrelost i svijest o društvenim problemima u programu beogradskoga studentskog pokreta u lipnju 1968. godine, u kojemu mladi traže ukidanje svih privilegija i svih društvenih razlika, demokratizaciju Saveza komunista, sindikata, kulturnih organizacija i društvenoga života uopće. Temeljni značaj jugoslavenskoga studentskog pokreta leži u reakciji na društvene i političke zakone tada na snazi u Jugoslaviji. Oni se suprotstavljaju hibridnome sustavu koji je nastao, a koji se temelji na samoupravljanju, ali je na višim razinama obilježen snažnim etatizmom. Država i vodstvo Partije, koje počinje brinuti mogućnost da studentski pokret prouzroči istu reakciju među radnicima, nastoje izolirati studente od ostatka stanovništva, posebice od radnika. To se, međutim, ne događa u Italiji. KPJ pokušava mistificirati studentske zahtjeve prikazujući ih isključivo kao težnju za poboljšanjem vlastitih materijalnih položaja, dok radnička klasa nosi teret ekonomske reforme.

Orijentacije talijanske i jugoslavenske kulture snažno su pod utjecajem poticaja koji dolaze iz društvene sfere. Za talijansku kulturu šezdesetih godina tipično je uvođenje eksperimentalizma u neoavangardnu umjetnost. U novonastalome talijanskom društvu blagostanja i potrošnje, koje potpomažu moćni masovni mediji, intelektualci preispituju svoju ulogu i usavršavaju svoja izražajna sredstva. Prema Trereu i Gallegatiju:

Umjetnost i kultura na proturječni način prenose slike ovoga društva koje ekvilibriira između integracije i marginalizacije: ponekad postaju suodgovorni akteri industrijske kulture koji nastoje osigurati potporu potrošačkome društvu; a ponekad otvorenom kritikom progovaraju protiv ideje masovnoga čovjeka, lažnih mitova o blagostanju i „repressivnome zadovoljstvu“.²¹⁷

Na književnome polju prelazi se iz neorealizma u neoavangardu. Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina još uvijek prevladava neorealistički prikaz stvarnosti. Turconi ovu fazu književnosti naziva „kasno doba neorealizma“ te objašnjava njezin nastanak, a primjećuje da ove stavove autori zadržavaju još jedno desetljeće, u prozi još i duže.²¹⁸ Kritičar, nadalje, ističe da, za razliku od Italije, u Jugoslaviji društvene vrijednosti koje stvaraju neorealizam ostaju netaknute: društveno ozračje mijenja se mnogo kasnije. Na polju neoavangarde književnici u Italiji eksperimentiraju s novim oblicima izražavanja kojima žele stvoriti književni model koji će dovesti do raskida s tradicijom. U tom se kontekstu rada Grupa 63 (*Gruppo 63*), avangardna skupina osnovana povodom konvencije u Palermu 1963. Giulio Ferroni ističe slabe točke toga pokreta i pojašnjava razloge koji su doveli do njegovoga samoraspuštanja. Prema kritičaru, ra-

217 SANTE TRERÉ, GRAZIELLA GALLEGATI, *Nuovi itinerari nella comunicazione letteraria*, Firenze, Editore Bulgarini, 1990., str. 1102.

218 Usp. SERGIO TURCONI, *Una tarda stagione del neorealismo: la letteratura degli Italiani in Istria*, u »La battana«, br. 83, Fiume/Rijeka, EDIT, 1987., str. 93.

sprave u Grupi razvijaju se iz zajedničkih temelja, to jest iz negativnih kritika postojećega stanja, ali vode do različitih rezultata, odnosno nastaje:

„fenomenološki“ tip orijentacije, usmjeren na eksperimentiranje s novim teorijskim i kreativnim mogućnostima, otvoren i dostupan zahtjevima vanjskoga svijeta, te „ideološki“ tip orijentacije, koji teži povezivanju s marksističkom tradicijom, ali s jasnom sviješću o idealističkim i povijesnim granicama talijanskoga marksizma. Susrećući se s revolucionarnim nagonom šezdesetosme, s novim oblicima savjesti i novim ideologijama, Grupa 63 povećala je udaljenost između različitih pozicija, stvarajući razdore koji su doveli do njezinoga raspada.²¹⁹

Na Kvarneru se ne bilježe značajniji odgovori na neoavangardne pozicije, osim nekih Damianijevih književnih izraza, koji je ironizirao djela alternativnih žanrova,²²⁰ te određenih Ramousovih rješenja u pripovijetkama i radiodramama koje se bave problematikom čovjeka-stroja.²²¹ Nije slučajno da Rijeka postaje središte širenja kulture i književnosti talijanske manjine na teritoriju njezinoga povijesnog naseljavanja. Glavni grad Kvarnera šezdesetih i sedamdesetih godina postao je jedno od ključnih industrijskih sjedišta bivše jugoslavenske federacije s obzirom na veliki razvoj lučkoga područja i brodogradilišta »3. maj«. U kulturnome i identitetskome pogledu Rijeka je i središte značajnih aktivnosti talijanske manjine: u njemu je sjedište UIIF-a, izdavačke kuće EDIT i svih njezinih publikacija, Talijanske drame, Radija Rijeka i pet škola na talijanskome jeziku. Od 60-ih život manjine doživljava polet. Suradnja s tršćanskim Narodnim sveučilištem intenzivirala se tijekom sljedećih dvadeset godina, a u tome razdoblju i natječaj za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima* postaje prepoznatljiv događaj u kojemu se okušavaju brojni umjetnici i pisci manjinskoga svijeta, jedan od najsajajnijih trenutaka njegovoga izražavanja, njegove autohtone građanske i kulturne prisutnosti.²²² Suradnja s Narodnim sveučilištem u Trstu oživljava Talijanske zajednice kulture povećavajući trenutke socijalizacije stvaranjem onoga što Maier naziva posebnom *promotivnom* funkcijom.²²³ Radiotelevizija, tiskani mediji, a naročito časopis o kulturi »La battana« otopljivi su primjeri talijanske kulturne prisutnosti u gradu. Časopis za kulturu nikada se nije odmaknuo od svoje početne programske linije, od namjere da se postavi kao kulturni most između dviju obala Jadrana. Urednici ustraju na tome da je glavni zadatak tromjesečnika djelovati upravo kao poveznica između pisaca dviju zemalja. Prvi urednički tim Sequi-Martini-Turconi, angažiran na kulturnoj i društvenoj razini, potpuno je svjestan položaja intelektualaca u jugoslavenskome društvu kao i militantne uloge koju kultura mora preuzeti. Prisjećajući se pedesete godišnjice nastanka časopisa, Gerbaz Giuliano ističe da je:

219 GIULIO FERRONI, *Letteratura italiana contemporanea 1945-2014*, Firenze, Mondadori Università, 2015., str. 102.

220 Služeći se semantičkim igrama Damiani ironizira o načinima djelovanja neoavangarda, propitujući i njihovu tehniku stvaranja i samu suštinu. ALESSANDRO DAMIANI, *Gioco*, u *Appunti romani*, u *Il fiore gelido*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013., str. 75.

221 Referenca se odnosi na Damianijevu *Ipotesi* te na Ramousove radiodrame i pripovijetke *Le pecore e il mostro*, *Un cuore quasi umano*, *I figli della cometa*, *Il palchetto volante*.

222 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *op. cit.*, str. 32.

223 Usp. BRUNO MAIER, *Il gioco dell'alfabeto*, *op. cit.*, str. 167.

angažiranost dominantna tema toga uredničkog tima, a u njoj književni diskurs predstavlja najbolji način za predstavljanje manjinske kulture kako talijanskim tako i jugoslavenskim autorima.²²⁴

Mnogo je ličnosti iz književnoga svijeta CNI-a kao i poznatih imena jugoslavenske i talijanske književne scene koji odlučuju objaviti svoje tekstove u časopisu. Osim birokratskih poteškoća na samim počecima, pozadina koju otkriva Turconi omogućuje nam da shvatimo zašto su važne ličnosti talijanske književne scene odlučile surađivati s istim.²²⁵ Programska linija prvoga uredništva čini časopis prepoznatljivim postavljajući ga na središnju poziciju. Ta je redakcija zaslužna za organizaciju brojnih skupova. Prvi se ciklus časopisa zatvara u rujnu 1989. gotovo kao predviđajući epohalne promjene koje će uskoro potresti cijeli svijet.²²⁶

Posljednjih mjeseci 1971. velika čistka potresla je sve hrvatske organizacije, počevši od Središnjega odbora hrvatske Partije. Iznese su optužbe za nacionalizam,²²⁷ separatizam i antisocijalizam. Protiv savezne birokracije četrdeset tisuća studenata Sveučilišta u Zagrebu pokrenulo je štrajk i brojne demonstracije koje su dovele do nesreća i uhićenja.²²⁸ Štrajk je promicala skupina koja je 1970. okupila sve desničarske grupe. Odgovor federativne Partije vrlo je oštar. Ponovno se uvode neke represivne mjere korištene u staljinističkome razdoblju, a meta su napada intelektualci.

Dok se Italija osamdesetih godina bori s „olovnim godinama“, s terorističkim napadima i Crvenim brigadama koje provode oružanu borbu i nasilje, Jugoslavija doživljava epohalne promjene. Godine 1980. umire Josip Broz Tito i započinje raspad čvrste političke strukture zemlje koji je zatim doveo do ratova za jugoslavensko nasljeđe. Dok se na međunarodnoj razini privodi kraj hladnome ratu, u Jugoslaviji se raspada savezna država, a na površinu izviru stoljetne mržnje koje vode do krvavoga domovinskog rata nakon kojega se Hrvatska proglašava neovisnom državom 8. listopada 1991. godine. Pad Berlinskoga zida 1989. godine označava i početak nove ere za sve narode Istočne Europe, ali za Jugoslaviju to znači rat.

224 Za više informacija vidi kritički osvrt CORINNE GERBAZ GIULIANO, *La battana e i suoi cinquant'anni...*, u »La battana«, br. 194, Fiume/Rijeka, EDIT, 2014., str. 9–19.

225 U intervjuu Lauri Marchig, Sergio Turconi pojašnjava: »1963. godine, kada su Sequi i Martini, zajedno s upravom EDIT-a rješavali razne administrativne probleme, a ujedno postavili i temelje za rođenje časopisa, ja sam bio u Firenci. Dobio sam stipendiju za doktorat [...] Ušao sam u krugove avangardnih pisaca i pjesnika, poput Grupe 63, i pričao im da bi časopis trebao izaći. Govorio sam „morate nam pomoći“. Zbog toga su na prve skupove organizirane u Opatiji stigle osobe kalibra Umberta Eca te mladi autori iz skupina konkretne poezije, poput Spatole, koji je prerano umro.« Usp. LAURA MARCHIG, *Intervista a Sergio Turconi. „La Battana“ degli archetipi: rivista ponte fra le culture in contatto*, u »La battana«, br. 151/152, Fiume/Rijeka, EDIT, 2004., str. 14.

226 Godine 1989. Sequi, Martini i Turconi redakciju časopisa prepuštaju Eziju Giuricinu, Elviju Baccariniju i Mauriziju Tremulu i time započinje druga faza časopisa.

227 Hrvatski nacionalizam vuče podrijetlo daleko u prošlosti, a veže se pretežno za ekonomska pitanja: najprije ujedinjena s Mađarskom i stoga ovisna o njoj, a zatim u jugoslavenskoj federaciji, Hrvatska je uvijek osjećala da je Srbija i ostale nerazvijene južne republike na neki način iskorištavaju. Taj se „ekonomski nacionalizam“ Hrvata temeljio na činjenici da je njihova republika pridonosila s 33 % stvaranju nacionalnoga dohotka, a samo se 17 % državnih ulaganja trošilo u Hrvatskoj. Hrvatska je također doprinisila uvozu jakih valuta, a dobivala natrag samo desetinu ukupne podjele među republikama prema odluci Središnje banke. Usp. GABRIELLA FUSI, *L'opposizione filosofica e politica in Jugoslavia: la rivista „Praxis“*, u »aut aut«, br. 148, Milano, srpanj-kolovoz 1975., str. 26.

228 Ovaj je štrajk potaknula skupina koja je 1970. godine okupila sve napredne studentske skupine, iskoristivši slabljenje sveučilišnoga marksističkog pokreta koji se podijelio u više frakcija. Organizatori štrajka praktički su na ulice iznijeli zahtjeve zagrebačkih političkih čelnika koji su tražili čitav niz ekonomskih inovacija, od autonomije lokalnih banaka i trgovačkih operacija s inozemstvom do veće dostupnosti zapadne valute koju su uprihodile hrvatske tvrtke. Usp. GABRIELLA FUSI, *op. cit.*, str. 27.

Riječki autori i njihovi autonomni književni izričaji

Na riječku književnost ni na koji način (osim u sporadičnim crtama) ne utječu eksperimentalizmi na sceni u Italiji, već se ona okreće povijesnim temama, čovjeku koji djeluje i preobražava svijet. Stoga je promatrani svijet, svijet čovjeka, preobražene prirode i ljudskih odnosa zajedno, što zapravo odgovara preobrazbi svijesti. U književnosti kvarnerskoga područja autori nastavljaju sa svojim istraživanjima iscrtavajući potpuno autonomne putove. Oni se ni na koji način ne poistovjećuju s književnim modelima talijanskoga neoeksperimentalizma, već u početku slijede modele neorealizma, a kasnije modernizma. Književnost više ne izražava pluralnost, već istražuje zakutke ljudske duše. Dolazi tako do prijelaza s grupe na pojedinca, čak i kada poneki autori nastavljaju održavati živom vezu s neorealizmom.

U Rijeci djeluju najznačajnija imena talijanske manjinske književnosti. Imaju vodeću ulogu u manjinskim organizacijama i svesrdno se trude organizirati susrete, skupove, književne večeri, kazališne predstave i tako dalje. To je slučaj **Osvalda Ramousa** (usp. pog.) koji prvi postaje svjestan obnovljene uloge pograničnoga grada kao mosta, inherentne i samome bitku manjine. Nakon umirovljenja, neprestano održavajući otvorene odnose s intelektualcima na svjetskoj razini, autor usavršava svoj pjesnički izraz u modernizmu, pažljivo dočaravajući odnos čovjeka i strojeva, nesigurnu svjetsku ravnotežu, izraženi egzistencijalizam, teme koje pripadaju mitovima modernoga doba (putovanje, vrijeme, smrt, labirint, prema Rellinoj definiciji),²²⁹ a zatvara svoju poetiku u skladu s novim izričajima u talijanskoj književnosti, odnosno ostavljajući mnoga otvorena pitanja. Iako je prije svega pjesnik, Ramous započinje i dovršava roman svojega života, posvećen prešućenoj povijesti svojega grada, te nastavlja pisati pripovijetke, romane, radiodrame i eseje, usavršavajući psihološku studiju pojedinca i povremeno dotičući nadrealizam u naraciji. Najutjecajni glas talijanske književnosti dvadesetoga stoljeća u Rijeci umire u svome rodnom gradu 1981. godine.

U književnosti ovoga područja postupno se prorjeđuju, partizanske pripovijetke, koje su česte nakon Drugoga svjetskoga rata.. One lagano mijenjaju oblike kako se mijenja kulturna politika. Od tipično ždanovskih tekstova hvale i veličanja borbe i radnika, dolazi se do oskrvnjujuće vizije povijesti i čovjeka, kojega često preuzmu događaji i koji više nije aktivni sudionik i pokretač priče. U tome kontekstu probijaju se pripovijetke prožete osjećajem nostalgije za prošlošću. U ovaj se okvir mogu smjestiti pripovijetke **Marija Schiavata**. Schiavato počinje pišući dječju književnost, ali tijekom sedamdesetih ostvaruje se u realističnim pripovijetkama te s vremenom postaje:

kompleksni autor koji osjeća i proučava proživljenu stvarnost, pripovijeda o njoj i to čini držeći se podalje od beskorisne viktimizacije. U realističnoj i zreloj perspektivi, autor čitateljima nudi profile muškaraca koje je upoznao, poljoprivrednika sa stoljetnim običajima, članova obitelji, prijatelja i poznanika iz Rijeke ili drugih krajeva, koji se bore s novim svijetom, sa sve složenijom i kontradiktornijom urbanom stvarnošću.²³⁰

229 FRANCO RELLA, *Miti e figure del moderno*, Parma, Pratiche Editrice, 1983., str. 47.

230 GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, *Non c'è più Mario Schiavato. Rimane il lascito dei suoi valori genuini. Ricordando l'autore*, u »La battana«, br. 217, Fiume/Rijeka, EDIT, 2020., str. 9–10.

Njegov doprinos proznome stvaralaštvu očit je u brojnim radovima koje je objavljivao od pedesetih godina nadalje, dok se poeziji posvetio kasnije, u osamdesetima, godinama u kojima pisac promišlja o svojim planinarskim iskustvima te ih pretvara u stihove.

Eros Sequi, ljevičarski intelektualac i povijesna ličnost istro-kvarnerskoga kulturnog okruženja, književnik i političar, neumorni promicatelj kulture i tvorac brojnih časopisa unutar CNI-a, krajem 60-ih napušta glavni grad Kvarnera i nastavlja pisati neorealističke tekstove. I on će se kasnije suočiti s razočaranjem u društvo koje se raspada. Njegov doprinos književnosti utjelovljen je u opsežnoj esejističkoj i prevoditeljskoj djelatnosti koja odgovara i njegovoj institucionalnoj ulozi sveučilišnoga profesora. **Sergio Turconi** prati svoga učitelja u Beograd gdje predaje na sveučilištu i uglavnom se bavi esejistikom. **Lucifero Martini**, koji radi kao novinar u izdavačkoj kući EDIT više od četrdeset godina, nastavlja stvarati u gradu koji ga je usvojio. U svojoj književnoj djelatnosti, koja se razvija između novinarstva i publicistike, poezije i proze, filmske, književne i kazališne kritike do produkcije radiodrama, Martini ostaje vjeran neorealističkim načelima koja je u zrelim godinama zamijenio intimističkim elementima. **Alessandro Damiani** ima vodeću ulogu u riječkoj književnosti. Piše prozu, poeziju, eseje i drame. Njegovi prvi pjesnički oblici ogledaju se u neorealizmu, ali kasnije autor kreće autonomnim putem. Otprilike sredinom 60-ih na njegovu poetiku utječe neoavangarda.²³¹ Damiani uspijeva zadržati književni smjer povezan sa stvarnim svijetom i društvenim promjenama te učvršćuje svoj put u egzistencijalnoj perspektivi. Dok se u nekim fazama svoga književnog djelovanja autor približava neoavangardi, u zreleme stvaralaštvu primjenjuje dijalektiku između tradicije i inovacije. Čini to slijedeći počela modernista koji se u svome tradicionalizmu neprestano vraćaju u prošlost, ali vole u svoja djela unositi nešto novo predlažući alternativne teme koje često vode ka kaosu. U taj se kontekst može smjestiti i njegovo djelo *Ipotesi*.

Giacomo Scotti, najplodniji književnik CNI-a, utjelovljuje figuru „kulturnog djelatnika“. Njegov se književni izričaj ostvaruje u svim žanrovima, ali mu je ipak najdraže izražavati se stihovima. Na svome književnom putu polazi od definiranoga ideološkog okruženja koristeći neorealistički jezik da bi, u zrelijoj fazi svojega stvaralaštva, promišljao o intimističkim i egzistencijalnim pitanjima. Književnik je tek nedavno uspio uskladiti svoje dvije duše, napuljsku i usvojenu riječku.

Počevši od sedamdesetih i osamdesetih godina, započinje nova faza talijanske književnosti u Rijeci, koja označava učvršćivanje i uzlet toga književnog iskustva, koje se sve više i bolje oblikuje kao autonomni, izvorni izričaj „pogranične književnosti“ te postaje zanimljivija znanstvenicima zbog raznolikosti autora te količine i kvalitete njihovih djela.²³²

231 Turconi ističe da »proces napuštanja neorealističkih modela u poeziji postupno dobiva nepovratan tijek, premda oni ostaju značajno prisutni i kod samoga Scottija i kod Lucifera Martinija, sve do njihovoga nestanka u djelu Alessandra Damianija (*Frammenti*, 1967.), u kojemu su vidljive pouke neoeksperimentalnoga časopisa »Officina« te naročito Pasolinija.« Usp. SERGIO TURCONI, *op. cit.*, str. 94.

232 Usp. BRUNO MAIER, *Il gioco dell'alfabeto. Altri saggi triestini*, *op. cit.*, str. 169.

Među novim je licima i novinar **Mario Simonovich**²³³ koji je debitirao s poezijom u mladim danima, ali je prve uspjehe postigao književnim izražavanjem u prozi. U knjizi *Congedi illimitati*²³⁴ autor pripovijeda o tužnome životu Giovannija di Designana koji vodi težak život, rastrgan između brige o životinjama i zemlje koju treba obrađivati. Jedini dašak živahnosti predstavlja ljubav prema Jolandi, ali ona napušta seoce kako bi emigrirala u nove slikovite krajeve. U djelu *Il leone in sacco*²³⁵ autor se bavi temom egzodusa, koji je prikazan kroz Guidova viđenja i Pierove priče.

Na književnoj se sceni pojavljuju nova imena autora koji pripadaju drugoj generaciji pisaca s Kvarnera. Poticaj dolazi od onoga što Ezio Giuricin naziva preporodom talijanske manjine. Godine 1988. skupina mladih ljudi (pokret se naziva Grupa 88) označava konačnu prekretnicu u povijesti CNI-a:

...velike društvene promjene koje su se događale u tome razdoblju omogućile su sazrijevanje uvjeta za radikalnu obnovu organizacije „onih koji su ostali“ te za transformaciju Talijanske unije za Istru i Rijeku (UIIF) u Talijansku uniju (UI).²³⁶

Mladi postaju novi pobornici identitetskih vrijednosti manjine. Već se 1978. na književnoj sceni pojavljuje **Arnalda Bulva**.²³⁷ Njezina pjesnička pojava ograničena je na kratak vremenski period, jer se nakon boravka u Milanu autorica posvećuje likovnoj umjetnosti. U svojim mladenačkim stihovima, koji sačinjavaju zbirku *I pensieri dell'ovvio*, autorica promišlja o značenju ljudskoga postojanja. Na tome je polju značajna pjesma *La mano dell'uomo*, koja prikazuje svu neizvjesnost budućnosti. Autorica kaže: »Koliko je vlastite budućnosti / potrošila ljudska ruka. / Koliko je vremena čovjek izgubio / na sažaljevanje / zbog beskorisnih sukoba. / U lažnim vezama / u godinama zajedničkoga života«. ²³⁸ Njezin glas iskazuje neslaganje s obmanama svojstvenima modernom društvu.

233 MARIO SIMONOVICH rođen je u Rijeci 1948. godine i tu je pohađao talijanske škole sve do mature. Potom se upisao na tršćanski Filozofski fakultet, ali ga nije završio. Godine 1974. pridružio se redakciji novina »La Voce del Popolo« i započeo novinarsku karijeru koja je trajala punih četrdeset godina. Uglavnom se bavi kulturom i politikom. . Od 1995. do 1998. bio je glavni urednik ovih dnevnih novina. Godine 2000. prešao je u uredništvo »Panorama«, a dvije godine kasnije postao je glavni urednik toga časopisa i ostao na toj funkciji do umirovljenja 2014. godine. U isto je vrijeme nekoliko godina predavao u Srednjoj talijanskoj školi u Rijeci, najprije kao zamjena nastavnika talijanskoga jezika i književnosti te geografije, a zatim kao nastavnik predmeta iz novinarstva.

234 Godine 1975. osvojio je drugu nagradu na natječaju koji je raspisala regija Sicilija, a 1986. drugu nagradu za prozno djelo na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima* za *Congedi illimitati*.

235 Godine 1991. osvaja drugu nagradu za prozno djelo s *Il leone in sacco*. U okviru istoga natječaja Simonovich je nagrađen još dvaput za novinarski rad (2004., 2016.- opera omnia i 2020. posebno priznanje.).

236 EZIO i LUCIANO GIURICIN, *Mezzo secolo di collaborazione (1964-2014). Lineamenti per la storia delle relazioni tra la Comunità italiana in Istria, Rijeka e Dalmazia e la Nazione madre*, u »Etnia«, br. 3, Rovigno/Rovinj, Fiume/Rijeka, Trieste/Trst, Centro Ricerche Storiche di Rovigno / Centar za povijesna istraživanja Rovinj, UI-UPT, 2015., str. 72.

237 ARNALDA BULVA rođena je u Rijeci 1956. godine i tu je pohađala talijanske škole te se formirala u novinarskome okruženju EDIT-a. Najprije se preselila u Milano, a zatim u Samobor gdje živi i danas. Kao mlada bila je vrlo aktivna u manjinskom svijetu, a debitirala je s poezijom na stranicama »Panorama Giovani«. Nekoliko je godina bila urednica časopisa »Panorama«. Na jedanaestome natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima* 1978. godine nagrađena je počasnim priznanjem u kategoriji poezije za zbirku *I pensieri dell'ovvio*. Bulva se kasnije posvetila likovnoj umjetnosti i njezino se ime pojavljuje među pobjednicima u kategoriji likovnih umjetnosti na *Istria Nobilissima* za 2011., 2013. i 2018. godinu.

238 ARNALDA BULVA, *La mano dell'uomo*, u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Fiume/Rijeka-Trieste/Trst, UIIF-UPT, 1978., str. 47.

Godine 1978. susrećemo mladu **Lauru Marchig** (usp. pog.) koja na natječaju *Istria Nobilissima* osvaja nagradu u kategoriji mladih sa zbirkom *Quel che mi passa per la mente*. Na istome je natječaju kroz godine autorica nanizala još brojne nagrade u različitim kategorijama. Književni prvijenac **Ezija Giuricina**²³⁹ nastao je vrlo rano: sa samo 18 godina osvojio je prvu nagradu u kategoriji proznih djela na natječaju *Istria Nobilissima* 1975. godine za kratku priču *Condanna all'inesistenza*. Priča prikazuje lika zatvorenoga u ludnici koji, u teškome psihičkom stanju, znaku opće otuđenosti od svijeta, sanja o slobodi. Priča je simbolična, u njoj se isprepliću egzistencijalizam, nadrealizam i ekspresionizam, a ludnica postaje simbolom egzistencijalnoga kaveza našega doba, općega stanja otuđenosti – socijalne i psihološke – kao rezultata nemogućnosti komunikacije, nesposobnosti pojedinaca da podijele vrijednosti i nade koje nadvladavaju bolna postojanja, život lišen perspektiva, stegnut zatvorenošću u sebe. Stanje otuđenosti pojedinca uočava se u uvodnim rečenicama djela u kojima si glavni junak postavlja sljedeća pitanja:

Mi meraviglio di questa condanna. Ma come si può credere a dei pazzi; come possono condannarmi, quali poteri possono avere, come un uomo vivo può divenire inesistente? Tutto ciò non può essere che il frutto di menti malate.²⁴⁰

U sivilu psihijatrijske bolnice, glavni junak otkriva humanost i simboličku kreativnost ostalih pacijenata, koji se zajedno pokrenu i odluče pomoći u činu kulturne i umjetničke pobune kao činu oslobođenja; ambicioznome činu koji, naravno, doživljava neuspjeh i biva potisnut, a glavni je junak prisiljen pobjeći, napustiti svoje drugove, nestati u noći. Time mu se gubi svaki trag, spomen na njega nestaje, briše se, baš kao znak „osude na nepostojanje“. Na istome natječaju autor dobiva i počasno priznanje za zbirku kratkih priča (proznih pjesama) pod naslovom *Prima dell'alba*. Radi se zapravo o pjesmama u kojima autor kroz dubokoumna pitanja promišlja o postojanju. Nije slučajno da je naslov jedne od pjesama-pripovijetki *Che cosa?*. U njoj se govori o neprospavanoj noći glavnoga junaka, koji provodi vrijeme pokušavajući odgonetnuti nedokučive dileme postojanja. Autor piše:

Come un bambino felice, domani, al risveglio, chiederò ancora, domanda stupida, mugolante: «che cosa?» meravigliosamente: «che cosa?».²⁴¹

239 EZIO GIURICIN rođen je u Rijeci 1957. godine i tu je pohađao osnovnu školu i talijansku gimnaziju. Uvijek je bio aktivan u manjinskom svijetu, a krajem osamdesetih značajno je pridonio razvoju novih struktura talijanske manjine, dajući odlučujući doprinos, Pokretom za ustrojavanje (*Movimento per la costituente*), demokratskoj obnovi CNI-a. Dugi niz godina radio je kao novinar u časopisu »Panorama« te u talijanskoj redakciji Radija Rijeka. Osamdesetih godina obnašao je dužnost glavnoga tajnika UIIF-a, a bio je i glavni urednik književnoga i kulturnoga časopisa »La battana«, promovirajući niz važnih konferencija i uredničkih inicijativa s tematskim brojevima o etničkoj pripadnosti i državi (1989.). Autor je, zajedno s redakcijom časopisa, dvaju monografskih brojeva posvećenih egzodusu (1990.). Godine 1990. Giuricin se angažirao u izdavanju posebnoga broja »La battana« s neobjavljenim romanom Ligia Zaninija *Martina Mume*. Nakon toga nekoliko je godina radio u regionalnome uredu RAI-a za Furlaniju-Julijsku krajinu kao voditelj radioemisije *Voci e volti dell'Istria (Glasovi i lica Istre)*, također surađujući s raznim lokalnim i nacionalnim novinama. Već je nekoliko desetljeća zaposlen na RTV-u Kopar kao urednik informativnih programa na talijanskome jeziku, voditelj vijesti i brojnih drugih emisija o kulturi i politici i povijesti. Živi u Trstu.

240 EZIO GIURICIN, *Condanna all'inesistenza* u *Antologiji nagrađenih radova* na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima, Fiume/Rijeka-Trieste/Trst, UIIF-UPT, 1975., str. 63.;

»Čudim se ovoj kazni. Ali kako se može vjerovati ludacima; kako me mogu osuditi, koje moći mogu imati, kako živi čovjek može postati nepostojeći? Sve to može biti samo plod bolesnih umova«.

241 EZIO GIURICIN, *Che cosa?*, u *Prima dell'alba*, op. cit., str. 82.

»Poput sretnoga djeteta, sutra, kad se probudim, ponovno ću postaviti glupo, cvileće pitanje: 'što', nevjerojatno: 'što?'«.

Ostale priče u zbirci također svjedoče o autorovoj filozofskoj introspekciji, promišljanjima i potrazi za novim književnim jezikom. Giuricin se pojavljuje s još jednim književnim djelom sedam godina kasnije te osvaja prvu nagradu u kategoriji proznih djela na natječaju *Istria Nobilissima* 1982. za kratku priču *La morsa*. I u ovome se slučaju prozni tekst, na posve originalan način, naslanja na egzistencijalizam i nadrealizam, pripovijedajući o još jednom nemogućem bijegu glavnoga junaka iz potlačene, otuđujuće dimenzije koja simbolički predstavlja ustaljeno stanje čovjeka u tadašnjemu društvu. U ovome je slučaju pažnja usmjerena na poslovni svijet, tvornice, stanje urbanoga života, strukturu velikoga grada, koji obilježavaju raznovrsni ljudi, koji postepeno padaju u golemu klopku, u kandže čudovišta – kao u *Ratu svjetova* – koje drobi, zatvara sve stvari i od kojega je nemoguće pobjeći. Autor naglašava:

le vie sono quasi deserte: è troppo osare d'infrangere questo silenzio. La notte nulla può essere osato: entro il peso di una patina gelatinosa i marciapiedi, le contrade sono divenute gli strumenti segreti di una fredda scoperta che l'alba non è ancora in grado di svelare.²⁴²

Giuricinova će se pažnja u narednim godinama usmjeriti na esejistiku, kulturne teme, novinarstvo, povijesna i društvena istraživanja, popularizaciju kulture, ali autor nikada neće u potpunosti odustati od književnosti.²⁴³

Tih se godina javnosti predstavljaju i **Anita Forlani** (usp. pog.) te **Nirvana Ferletta** (usp. pog.). Dijalektalno stvaralaštvo dobiva prostor u iskrenim stihovima **Egidija Milinovicha** i **Ettorea Mazzierija** koji nastavlja sa svojim satiričkim produkcijama na fijumanskome dijalektu. Na suprotnoj strani Jadrana, prognani riječki autori bilježe svoja iskustva. To je slučaj: **Enrica Morovicha**, **Anite Antoniazza Bocchine**, **Paola Santarcangelija**, **Franca Veglianija**, **Gina Brazzodura**, **Giannija Angela Grohovza**, **Marise Madieri** (usp. pog.), **Valentina Zeichena** (usp. pog.), **Diega Bastianuttija** (usp. pog.), **Franca Enrica Gaspardisa** i **Diega Zandela** (usp. pog.).

Od osamdesetih godina talijanska književnost u Rijeci proživljava fazu književne obnove u kojoj su se okušali novi autori koji su tako postali žila kucavica i znak kontinuirane prisutnosti talijanskoga jezika i književnosti na ovome području.

242 EZIO GIURICIN, *Che cosa?*, op. cit., str. 105.;

»Ulice su gotovo puste: previše je usuditi se prekinuti ovu tišinu. Noću se ni na što nije moguće odvažiti: pod težinom želatinozne patine, pločnici, ulice postali su tajno oruđe hladnoga otkrića koje zora još nije u stanju prokazati.«

243 Za rovinjski Centar za povijesna istraživanja objavio je brojne knjige, eseje i studije o povijesti talijanske manjine i njezinih institucija na istočnome Jadranu od poslijeratnoga razdoblja do danas. Koautor je, sa svojim ocem Lucianom, nekoliko knjiga koje dokumentiraju aktivnosti Talijana koji su ostali živjeti na ovim područjima, među kojima su: EZIO i LUCIANO GIURICIN, *La Comunità Nazionale Italiana. Storia e Istituzioni degli Italiani dell'Istria, Fiume e Dalmazia (1944-2006)*, Rovigno/Rovinj, Fiume/Rijeka, Trieste/Trst, Centro Ricerche Storiche di Rovigno / Centar za povijesna istraživanja Rovinj, UI-UPT, 2008., EZIO i LUCIANO GIURICIN, *Trent'anni di collaborazione*, Trieste/Trst-Rovigno/Rovinj, UI-UPT-CRS, 1994., EZIO i LUCIANO GIURICIN, *Mezzo secolo di collaborazione (1964-2014)*, Rovigno/Rovinj, Centro Ricerche Storiche di Rovigno / Centar za povijesna istraživanja Rovinj, 2015. Značajne su i njegove studije i eseje o obilježjima jugoslavenskih popisa stanovništva, o povijesti istarskoga i riječkoga radničkog pokreta i pokreta otpora na ovim prostorima. Osobito su važni njegovi radovi o egzodusu Talijana s ovoga teritorija, o razvoju odnosa između Talijana koji su ostali i onih koji su bili prisiljeni napustiti svoju zemlju te o posljedicama Rezolucije Kominforma.

Pad Berlinskoga zida 1989. godine zatvara jedno poglavlje kulturnoga i političkoga života talijanske nacionalne manjine, ali otvara drugo, novo. Epohalne promjene koje radikalno mijenjaju politički i društveni poredak zemlje ponovno stavljaju talijansku manjinu pred nove izazove i bitke.

Kraj jednoga tisućljeća

Pad zida i granice

Godine 1989. pad Berlinskoga zida i brzo smanjenje broja komunističkih režima u istočnim zemljama, uključujući Jugoslaviju, označili su početak radikalnih promjena u organizaciji manjine, koja se odmah morala suočiti s proglašenjem neovisnosti Slovenije u prosincu 1990., te Hrvatske u lipnju 1991. i s teškim ratom koji je uslijedio.²⁴⁴

Promijenila su se i upravna tijela Talijanske nacionalne zajednice. Dana 16. srpnja iz UIIF-a (Talijanske unije za Istru i Rijeku) nastaje Talijanska unija, novo demokratsko tijelo koje zastupa manjinu. Nadalje, razvija se i novi odnos između izgnanih i Talijana koji su ostali, 1989. godine, još u vrijeme jugoslavenske države. Društvo Società di Studi Fiumani u dogovoru s udrugom Libero Comune di Fiume in esilio šalje izaslanstvo u rodni grad. Susret nije predstavljao samo emotivno okupljanje, već se razvio iz stvarne potrebe za očuvanjem talijanskoga kulturnog identiteta, koje je moguće ostvariti isključivo sinergijskom suradnjom prognanih i onih koji su ostali, nadvladavajući ono što se u tome povijesnom trenutku činilo anakronističnom podjelom. Prvi korak u uspostavljanju dijaloga između fjumanskih izgnanika i Grada Rijeke datiran je 1990. godine, a 15. lipnja 1991. izaslanstvo predstavnika udruge Libero Comune di Fiume in esilio, uz predstavnike lokalne Zajednice Talijana, službeno je sudjelovalo u susretu s gradskim čelnicima povodom obnovljenih proslava svetoga Vida, zaštitnika grada. U dogovoru s hrvatskim vlastima dogovorilo se dodjeljivanje godišnje književne nagrade za kulturna i književna istraživanja o gradu za učenike talijanskih škola u Rijeci.²⁴⁵

Novost koju početkom 90-ih²⁴⁶ uvodi časopis »La battana« odnosi se na ulogu književnosti kao nezamjenjivoga sredstva u obnovi najautentičnijih sadržaja regionalnoga i etničkoga identiteta.²⁴⁷ U tome pogledu uredništvo smatra ključnim rješavanje problema književnosti koja

244 Usp. GIOVANNI STELLI, *Storia di Fiume dalle origini ai giorni nostri*, op. cit., str. 314.

245 Usp. GIOVANNI STELLI, *Storia di Fiume dalle origini ai giorni nostri*, op. cit., str. 315.

246 Vidi časopis »La battana« posvećen književnosti egzodusa – *Letteratura dell'esodo*, br. 97-98, Fiume/Rijeka, EDIT, 1990. i idući, dupli broj 99–102.

247 Usp. AA.VV., *La letteratura dell'esodo fra sradicamento e persistenza*, Uredništvo, u »La battana«, *Letteratura dell'esodo*, br. 97-

je, poput povijesti, podijelila stanovništvo nakon Drugoga svjetskog rata. Namjera je rasvijetliti istro-kvarnersku književnost, prepoznatljivu kao neiscrpn i izvor pouka uvjetovanih osjećajem nedostatka korijena i izgnanstvom, prisutnim u poslijeratnome razdoblju s obje strane granice.²⁴⁸ Uredništvo žali zbog desetogodišnje marginalizacije tema koje su namjerno skrivane od čitatelja, zbog čega je generacijama mladih Fijumana uskraćeno pravo na sjećanje i prepoznavanje povijesti i izvornih kulturnih korijena, a to je pridonijelo sužavanju opsega i umanjivanju čitavoga jednog književnog segmenta.²⁴⁹

»La Battana«, ovim tematskim brojem posvećenim književnosti egzodusa, kao i kulturnim zbivanjima koja će uslijediti, namjerava valorizirati stvaralaštvo koje je nepravedno oduzeto svojim čitateljima: potomcima ezula kao i onih Talijana koji su ostali, starim i novim stanovnicima ovih krajeva. Kroz pravo na sjećanje želi naglasiti želju da se obnove prekinute veze kulture nastale unutar i s druge strane državnih granica, da se ponovno uspostavi prekinuti dijalog i da se ponovno može slobodno gledati u budućnost.²⁵⁰

Želi se rasvijetliti značajan dio kulturne baštine te sama prošlost, u nadi da će se na kraju ujediniti ono što je desetljećima bilo razdvojeno kroz suočavanje s otvorenim povijesnim pitanjima. U dva dvostruka sveska klasicima **Osvaldu Ramousu, Luciferu Martiniju, Alessandru Damianiju, Giacomu Scottiju, Mariju Schiavatu, Lauri Marchig** pridružuju se autori-ezuli među kojima su **Enrico Morovich, Gino Brazzoduro, Paolo Santarcangeli, Marisa Madieri, Diego Zandel**.²⁵¹

Rijeka u kulturnim itinerarima: raskrižje naroda i velikih promjena

Želja za povezivanjem i ponovnim uspostavljanjem dijaloga, ali prije svega za slobodnim gledanjem u budućnost, bila je polazište novih istraživanja koja su se provodila u izuzetnoj sinergiji. Najvažnije djelo koje ističe otvaranje prema budućnosti i iznimno važnu suradnju zajedničko je istraživanje koje su proveli društvo Società di Studi Fiumani iz Rima i Hrvatski institut za povijest iz Zagreba, koje je započelo 1997. godine. Pod pokroviteljstvom talijanskoga Ministarstva za kulturnu baštinu (Resora uprave za arhive) i Hrvatskoga instituta za povijest, objavljeno je djelo *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939-1947) / Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939. – 1947.)*²⁵² u dvojezičnome talijan-

98, Fiume/Rijeka, EDIT, 1990, str. 9.

248 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Vent'anni di dibattito letterario nel panorama culturale istroquarnerino*, u »Studi e memorie dell'IRCI«, ur. Istituto Regionale per la Cultura Istriano-fiumano-dalmata, Trieste, izd. Mosetti, str. 67–68.

249 Usp. *La letteratura dell'esodo fra sradicamento e persistenza*, ur. Uredništvo, u »La battana«, *Letteratura dell'esodo*, br. 97-98, Fiume-Rijeka, EDIT, 1990., str. 10.

250 Usp. *La letteratura dell'esodo fra sradicamento e persistenza*, op. cit., str. 10–11.

251 Kulturna rasprava odnosi se na dva dvostruka broja časopisa »La battana«, br. 97-98 i 99-102, dragocjena u esejištike kao i antologijskome pogledu, jedinstvena te vrste u tim godinama. Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Vent'anni di dibattito letterario nel panorama culturale istroquarnerino*, op. cit., str. 67–68.

252 Osim potvrđenih žrtava, u djelu su izneseni i podaci o osobama, stanovnicima bivše Kvarnerske pokrajine, zatvorenima u zatvoreničkim logorima u Jugoslaviji (1939. – 1947.) te osuđenima na prisilni rad, na novčane kazne, pljenidbu i oduzimanje imovine. *Le*

sko-hrvatskom izdanju, u kojemu se iznose podaci o nestanku i ubojstvima talijanskih državljana u navedenom razdoblju. Potiču se znanstvena istraživanja zahvaljujući novim odnosima između Italije i Hrvatske, koji vode k pomirenju i zajedničkome europskom cilju (Hrvatska je ušla u Europsku uniju 2013. godine). Zbližavanjima na polju znanstvenih, književnih i općenito kulturoloških studija, koje uključuju europske znanstvenike, posebice talijanske, hrvatske, slovenske, mađarske i austrijske, otvaraju se vrata istraživanjima tema koje su se dugo zanemarivale. Kao znak početka dijaloga može se istaknuti međunarodni znanstveni skup pod nazivom *Fiume: itinerari culturali* (Rijeka: kulturni itinerari), koji se održao u Rijeci 26. listopada 1996. U organizaciji časopisa »La battana«, a povodom 50. obljetnice od osnutka riječke Zajednice Talijana, skup iskazuje želju za revizijom povijesti te uvodi teme o kojima se dugo šutjelo povezane s riječkim kulturnim identitetom, povezane s Rijekom na koju se gleda kao na:

mjesto susreta, ali često i sukoba između različitih svjetova, kultura i tradicija, sažetak svih problema, moglo bi se reći, od trenutka kada ideja nacije prerasta u nacionalizam, Fiume/Rijeka postaje najznačajnijim simbolom svojega dobra i zla koje je obilježilo Europu u devetnaestome i dvadesetom stoljeću.²⁵³

U „mitu“ o pograničnoj multikulturalnosti govornici pronalaze mogućnost za ozdravljenje i preobrazbu koja bi u budućnosti obnovila interes i tradiciju multidisciplinarnoga pristupa u iščitavanju povijesti grada.²⁵⁴ Smatra se da je ovaj „mit“ ponovno procvao krajem osamdesetih kroz „fijumanologiju“, odnosno interdisciplinarni pristup povijesti grada. Potvrđuju to zanimanje za djelovanje umjetnika Romola Venuccija, izdanja časopisa »Fluminensia«, povratak simbola u ikonografiju grada, obnavljanje gradskih svetkovina slavljenja zaštitnika kao i sam karneval. Kroz te nove sadržaje prošlost susreće sadašnjost kako bi joj pripovijedala, a:

tradicija može dati smisao budućnosti, jer ona predstavlja ono što je moguće u odnosu na povijest koja, pak, predstavlja samo neki događaj. [...] Rijeka bi mogla biti buduća stvarnost ako je budemo smatrali svojom tradicijom, onom za kojom osjećamo potrebu u smislu ponovnoga otkrića i potvrde postojanja. Zakon ne može mijenjati običaje. Osjećaji, emocije, mentalitet ne mijenjaju se ediktima. Grad koji ne podnosi ugnjetavanje i balkanizaciju duha, ovdje stvaranje kulture predstavlja borbu protiv iskušenja i pokušaja preobrazbi domovinske ljubavi u ogorčeni nacionalizam pozivanjem na meta-povijesno poistovjećivanje između ljudi, teritorija i političke vladavine države; ovdje stvaranje kulture predstavlja suočavanje sa samim sobom i drugima, izražavanje i vrednovanje *geniusa loci*, dostizanje visokih rezultata na polju kulture i odnosa među narodima te međusobnoga upoznavanja, kao što su to učinile neke vrlo zapažene i izuzetno vrijedne osobe.²⁵⁵

vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939-1947) / Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939. – 1947.), op. cit., str. 209–238.

253 Usp. NELIDA MILANI KRULJAC, *Premessa*, u »La battana«, br. 2., *Fiume itinerari culturali*. Zbornik skupa, ur. NELIDA MILANI KRULJAC, Fiume/Rijeka, EDIT, 1997., str. 8.

254 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Vent'anni di dibattito letterario nel panorama culturale istroquarnerino*, op. cit., str. 69.

255 Usp. NELIDA MILANI KRULJAC, *Premessa*, u *Fiume itinerari culturali*, op. cit., str. 9.

Svoj je početni cilj ovaj skup, jedan od prvih takve vrste, postigao u kulturnome i građanskom sučeljavanju usmjerenom na obostrano obogaćivanje kako bi se održali oni mostovi koji su do sada izgrađeni usprkos mnogobrojnim preprekama.²⁵⁶ U želji da se omogući konkretan kontakt između znanstvenika u egzilu te istaknutih intelektualaca hrvatske većine i talijanske manjine, skup je uključio i doprinose koji se odnose na književno stvaralaštvo.²⁵⁷ Susret se s razlogom održao u Rijeci, gradu koji se najviše istaknuo u pogledu poboljšavanja odnosa s iseljenim talijanskim stanovništvom. Među izlaganjima o kulturnim, književnim, povijesnim, sociološkim i političkim temama ističe se ono Marina Micicha koji u ponovno uspostavljenoj dijalogu između ezula i Talijana iščitava mogućnost nove kritičke interpretacije povijesti, lišene ideoloških iskušenja i vođene dubokim osjećajem poštovanja, koja bi moglo dovesti do međusobnoga razumijevanja i tolerancije među stranama. Smatra da politički razlozi i nesuglasice iz prošlosti ne smiju predstavljati prepreku budućoj integraciji i suradnji između različitih civilizacija i kultura koje pripadaju ovom djeliću Europe, svijeta zajedničkih vrijednosti i iskustava koji se naslanjaju na najistinitiju izvornu europsku tradiciju.²⁵⁸ Značajan je i osvrt Damira Grubiše o novim izazovima s kojima se susreće mlada hrvatska država. Prema njegovome mišljenju, ona se mora suočiti s novom vladajućom klasom ruralnoga podrijetla, nositeljicom tradicionalističkih i patrijarhalnih vrijednosti, koje su ojačale tijekom rata za hrvatsku neovisnost. Znanstvenik uočava nove nesporazume u vezi s ulogama manjina. Posebno se osvrće na talijansku manjinu koja se u tim godinama mora uhvatiti ukoštac s restriktivnim mjerama u pogledu uporabe materinskoga jezika i kulture kako u Statutu Grada Rijeke tako i u ministarskim uredbama kojima se talijanske škole getoiziraju. Nadajući se ponovnome rođenju riječkoga multikulturalizma, Grubiša primjećuje ulogu talijanske manjine u Rijeci u kontekstu prethodnoga jednopartijskog sustava. Ona je, prema njegovome mišljenju, uspjela nametnuti, bogatom i raznolikom kulturnom produkcijom, kulturu dijaloga ublažavajući monističku ideologiju koja je vršila pritisak na etničke i kulturne raznolikosti, a istovremeno ih prividno dopuštajući. Stoga uloga talijanske manjine nije bila samo uloga mosta između dviju kultura ili obala Jadrana, već je bila i uloga nosioca građansko-ga napretka²⁵⁹ jednoga sustava. Između mnogih drugih susreta na tu temu, značajni su skupovi *Fiume nel secolo dei grandi mutamenti (Rijeka u stoljeću velikih promjena)* iz 1999.,²⁶⁰ *Fiume crocevia di popoli e culture (Rijeka raskrsnica naroda i kultura)* koji se održao u Rimu 2005.²⁶¹

256 Usp. NELIDA MILANI KRULJAC, *Premessa*, u *Fiume itinerari culturali*, str. 10.

257 Izlaganja Vere Glavinić, Edde Ledda, Gianne Mazzieri-Sanković i Glorije Rabac Čondrić bave se riječkom kulturom u razdoblju D'Annunzijeve vlasti, Ramousovim prilozima u obranu talijanske manjine, te periodizacijom riječke književnosti i ulogom časopisa »La Bilancia«.

258 Usp. MARINO MICICH, *Le organizzazioni culturali e sportive degli esuli fiumani in Italia*, u *Fiume itinerari culturali*, op.cit., str. 81.

259 Usp. DAMIR GRUBIŠA, *Multiculturalismo e democrazia pluralista: il caso di Fiume*, u *Fiume itinerari culturali*, op. cit., str. 52.

260 Skup je pokrenulo društvo Società di Studi Fiumani iz Rima u suradnji s Gradom Rijeekom, a bavi se književnim, povijesnim, jezičnim i identitetskim pitanjima. *Fiume nel secolo dei grandi mutamenti – Rijeka u stoljeću velikih promjena*, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa u organizaciji Società di Studi Fiumani di Roma i Grada Rijeke, održanog u Rijeci 1999., ur. MELITA SCIUCCA, Fiume-Rijeka, EDIT, 2001.

261 *Fiume, crocevia di popoli*, ur. GIOVANNI STELLI, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa organiziranoga pri Mađarskoj Akademiji u Rimu 27. listopada 2005., pod predsjedavanjem Claudija Magrisa, Rim, Società di Studi Fiumani i Archivio Museo Storico di Roma, 2006.

te *Il giornalismo, l'impegno culturale e critico di Osvaldo Ramous (Novinarstvo, kulturna i kritička djelatnost Osvalda Ramousa)*²⁶² iz 2007.

Kako bi se sve promijenilo... još jedan rat

Sloboda izražavanja i kretanja, raspad Jugoslavije, nove mogućnosti otvaranja prema svjetskim kulturama, prilika za suočavanje sa svijetom mnogobrojnih misli i boja, sve to ostavlja duboke tragove u povijesti i u samome pojedincu.

Početak posljednjega desetljeća 20. stoljeća talijanska manjina, poput cjelokupnoga stanovništva bivše Jugoslavije, proživljava okrutni rat. Radi se o sukobu koji je brutalniji od mnogih drugih jer su u njemu bili suprotstavljeni ljudi koji su pedesetak godina dijelili kulturu, ideologiju, ekonomiju i poteškoće. Nagli krah Jugoslavije odražava se i na manjine. Ona talijanskoga stanovništva proživljava dijametralno suprotna iskustva. S jedne je strane razočaranje onih koji su godinama čvrsto vjerovali u mit o društvu jednakih, a zatim iskusili rušenje snova, nesvjesni o njima skrivenim događanjima. To je slučaj Sequija koji u svojem autobiografskom djelu *Jučer i danas (Chiaroscuro)* preispituje vlastiti život razmišljajući pritom o razlozima koji su doveli do krize i kraja jednoga ideala društva, te izražava zabrinutost zbog situacije na Balkanu tijekom devedesetih godina uslijed neostvarenih ideala drugoga poslijeratnog razdoblja. Uz njega, tu je i Alessandro Damiani, kritičan do te mjere da u djelu *Ed ebbero la luna* ironizira razmišljajući o neuspjehu komunističkoga sna i o nespremnome čovječanstvu koje nije znalo iskoristiti tu epohalnu priliku. Godine 1987. izražava svoje razočaranje u pogledu velikoga projekta ljudske emancipacije. Ne valja zaboraviti ni Martinija čiji likovi u romanima, nastalima nakon podosta godina, promišljaju o donesenim odlukama.

S druge su strane oni koji, uz autore hrvatske većine, progovaraju o nasilju, iskorištavanjima i zastrašivanjima o kojima se desetljećima šutjelo. Riječ je o temama koje su dugo bile tabu, o kojima se nije smjelo raspravljati, već ih je jednostavno trebalo prepustiti zaboravu kako bi se osigurao miran suživot. Preteča je svakako Ramous, koji je umro 1981. Čitatelj će za njega doznati tek 2007. godine kada je napokon objavljen, nakon četrdeset godina od nastajanja, njegov roman *Il cavallo di cartapesta*, napisan 1967. Djelo predstavlja hrabro sučeljavanje s neostvarenim obećanjima i sporazumima o statusu manjina, nastalima tijekom partizanskoga otpora, te masovnim egzodusom uslijed zastrašivanja fijumanskoga stanovništva. Slijedit će njegov primjer mlađa generacija pisaca. Tako će **Mario Schiavato** pričati o velikoj praznini drugoga poslijeratnog razdoblja, dok će **Ennio Machin** u svome djelu *Rimembranze fumane* ispisati stranice o teškim

262 Objavom romana *Il cavallo di cartapesta*, Fiume-Rijeka, Zajednica Talijana Rijeka-CI di Fiume, 2007. (koji je četrdeset godina ostao neobjavljen) te *Zbornika radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanoga 26. svibnja 2007. u Rijeci pod nazivom Osvaldo Ramous. Il giornalismo l'impegno culturale e critico*, Zajednica Talijana Rijeka-CI di Fiume (oba djela u uredništvu GIANNE MAZZIERI-SANKOVIĆ), završen je projekt predviđen Ugovorom br. 61 od 15. rujna 2006. (Zakon talijanskoga parlamenta od 28. srpnja 2004., br. 193 / Sporazum MAE-UI, odnosno talijanskoga Ministarstva vanjskih poslova i Talijanske unije, broj 2751 od 13. listopada 2005. čl. 1.).

trenucima za opstanak talijanskoga jezika. **Ezio Mestrovich** ispričat će što se dogodilo *A Fiume un'estate*, odnosno u Rijeci jednoga ljeta, onoga ljeta kada su Fijumani morali odlučiti hoće li ostati ili napustiti svoj grad, dobro objašnjavajući razloge progonstva koje je za mnoge bilo prisilno, dok se u drugome romanu, *Foiba in autunno*, pozabavio skrivanom temom vezanom uz fojbe. **Enrico Morovich** u posljednjim je pripovijetkama dao više prostora prisjećanjima odmičući se pritom od svoga karakterističnog nadrealizma, a **Paolo Santarcangeli** potanko je opisao razloge zbog kojih mu nije bio dozvoljen povratak u Rijeku. **Laura Marchig** i **Diego Zandel** otvorit će Pandorinu kutiju i četveroručno napisati predstavu o jednome od vođa brojnih pokolja u poslijeratnoj Rijeci naslovljenu *Processo a Oskar Piškulić, il boia degli autonomisti fiumani – Chi ha paura di un'utopia?*. Zandel je u djelu *I testimoni muti* govorio o tabu-temama bez gorčine, objašnjavajući grad u svim njegovim proturječjima.

Povećava se raspon tema o kojima riječki autori pripovijedaju. U trenutku kada su pisci u Italiji u krizi jer su uljuljkani dobrobitima gospodarski rastućega društva, u kojemu se čini da je sve već rečeno i da nema uredničkih inovacija koje bi se mogle ponuditi, osim neoavangardnih pokušaja, pisac rođen u Rijeci ima čitav jedan svijet o kojemu može progovarati. Desetljećima marginalizirani i uštkavani, odlučuju progovoriti o svojim životnim iskustvima. A popis djela i autora koji to čine jest popriličan.

Knjige se još ne bave tom tematikom, ali talijanska manjina proživljava još jedan tihi egzodus onih koji se ne prepoznaju u novoj stvarnosti pa emigriraju iz grada. Riječ je o još jednoj osakaćenoj generaciji. Nove su obitelji podijeljene između onih koji ostaju u Rijeci i onih koji se sele u Italiju iz ekonomskih razloga ili jednostavno odlaze jer ne žele biti uključeni u oružane sukobe. U tim godinama, primjerice, povjesničar **William Klinger** ostaje u Italiji,²⁶³ novinar i jedan od vodećih ljudi Talijanske unije, **Ezio Giuricin**, zapošljava se na TV Kopru/TV Capodistria,²⁶⁴ a stanuje u Trstu te sa suprugom i publicisticom Rossannom Turcinovich Giuricin nastavlja surađivati s manjinom i za manjinu unutar udruga ezula, ali i onih Riječana koji su ostali u gradu.²⁶⁵

Izražavanje ljubavi prema državi i patriotizma hrvatskoga naroda koji stječe svoj suverenitet očituje se, naročito, u odgovarajućoj ikonografiji koja pretvara u nacionalne boje sve aspekte svakodnevice. Posljedično se ponovno dovodi u pitanje sve ono što nije nacionalno, odnosno što

263 WILLIAM KLINGER ostaje u Italiji nakon što je završio studij u Trstu. Radi na naplatnim kućicama talijanskih autocesta kako bi uzdržavao obitelj, ali istovremeno ostaje u bliskom kontaktu i surađuje s Filozofskim fakultetom u Rijeci i s rovinjskim Centrom za povijesna istraživanja, te posvećuje nezaboravne stranice povijesti svojega rodnog grada, Rijeke. Tragično umire ubijen u nerazjašnjenim okolnostima u SAD-u 2015. godine. Autor je mnogobrojnih znanstvenih radova i knjiga među kojima su *Germania e Fiume. La questione fiumana nella diplomazia tedesca (1921-1924)*, Trieste, Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia, 2011. te *Il terrore del popolo: storia dell'Ozna, la polizia politica di Tito*, Trieste, Italo Svevo Editore, 2012.

264 EZIO GIURICIN, riječki novinar, godinama je bio u vrhu Talijanske unije za Istru i Rijeku te Talijanske unije, prešao je u redakciju TV Koper/TV Capodistria, ali je održao bliske veze s Centrom za povijesna istraživanja Rovinj i zajednicom Talijana koji su ostali na ovim prostorima.

265 Rođena u Rovinju, godinama novinarka u »La Voce del Popolo« iz Rijeke, danas dopisnica iz Trsta za isti list. Glavna je urednica vijesti »La Voce di Fiume« udruge ezula AFIM-LCFE (Associazione dei Fiumani Italiani nel Mondo-Libero comune di Fiume in Esilio) te autor brojnih knjiga među kojima su *Mangiamoci l'Istria* (Trieste, MGS Press, 1998.), *Una raffica all'improvviso*, (Verona, izd. Frangente, 2011.) i roman *Maddalena ha gli occhi viola* (Trieste, Comunicarte, 2016.). Dobitnica je nagrade *Fulvio Tomizza* 2021.

pripada drugoj naciji. Ponovno se propitkuje uloga talijanske manjine pa je ona prisiljena braniti svoja stečena prava. Školski sustav početkom devedesetih doživljava veliki broj reformi koje ga udaljavaju od ideološkoga diskursa prethodnoga režima i otvaraju nove demokratske izazove. Kreativno književno stvaralaštvo ponovno je na čekanju jer su prioritet u izdavaštvu talijanske nakladničke kuće EDIT udžbenici za škole s talijanskim nastavnim jezikom.

Pisci više putuju, nastaju prve generacije studenata koji diplomiraju u Italiji gdje je moguće studirati zahvaljujući stipendijama koje dodjeljuju Talijanska unija i Narodno sveučilište u Trstu. Studij na sveučilištima u Trstu, Udinama, Firenci, Padovi, Bologni, Rimu omogućuje dotad nezamislivu otvorenost, posebice u iskustvima mladih ljudi koji su se školovali u socijalističkoj Jugoslaviji pa nisu navikli na otvorenost i debate oprečnih političkih profila i na dijalektične diskurse dijametralno suprotstavljenih ideologija. Ta je nova generacija donijela životnost talijanskoj književnosti u Rijeci, pomladila je i ponovno ujedinila, bez cenzura, s matičnom talijanskom književnošću. Jedno od glavnih građanskih postignuća u kontekstu obnovljenih veza s Italijom, i s političkoga i pravnoga stajališta, jest vraćanje talijanskoga državljanstva onima koji su ga izgubili u poslijeratnome razdoblju, na temelju odredbi Mirovnoga ugovora: radi se o pravu na dvojno državljanstvo temeljem zakona br. 91/92 (na snazi od kolovoza 1992.). Taj je čin, velike etičke i moralne vrijednosti za Talijane i njihove potomke, dao novi poticaj i vitalnost ponosu i identitetu Talijana koji su ostali na istro-kvarnerskome području te istovremeno predstavljao važno moralno priznanje u tom povijesnome trenutku, trenutku raspada jugoslavenske države i rađanja novih nezavisnih država Hrvatske i Slovenije, koji je bio među najturbulentnijim i najtežim razdobljima u povijesti Zajednice Talijana.²⁶⁶

U razdoblju u kojemu Italiju karakterizira otvorenost prema novim kulturnim reinterpretacijama, koje je uvelo stanovništvo imigriralo iz zemalja Trećega svijeta, pa se počinje govoriti o odnosu jezika i kulturnog identiteta u toj državi, Talijani koji su živjeli u bivšoj Jugoslaviji već su bili prošli kroz simbiozu različitih kultura i prihvatili su ono najbolje što donosi uloga mosta koji nastaje kada se suočavaju/susreću i sukobljavaju jezici, običaji, tradicije, ali i vrijednosti te načini bivanja. Na neki način, ta „jugoslavenska praksa“ pomogla je talijanskim piscima Rijeke da spremno prihvate ponovno kulturno ujedinjenje s matičnom kulturom, da ne budu na njezinim marginama ili nespremni, nego upravo suprotno: autori su puni novih snaga, elana i prijedloga, novih ideja koje žele prenijeti polazeći od proživljenih iskustava.

Pisci su objavljivali u izdavačkim kućama diljem Italije i osvajali važne nagrade. Bit će, međutim, teže dobiti priznanje talijanskoga akademskog svijeta koji u antologijama posvećenima talijanskoj književnosti i dalje izostavlja i ignorira toliko kvarnerske i istarske književnosti.²⁶⁷

266 Usp. EZIO i LUCIANO GIURICIN, *La Comunità Nazionale Italiana. Storia e Istituzioni degli Italiani dell'Istria, Fiume e Dalmazia (1944-2006)*, op. cit., str. 391-392.

267 Među izdavačima koji objavljuju djela riječkih autora nalaze se: Campanotto editore (Udine), LINT (Trieste), Hefti (Como), Ramo d'oro (Trieste), Edizioni Cynthia (Firenze), Notor (Saviano – Napoli), La sfinge (Roma), Kappa Vu (Udine), Hammerle (Trieste), Atripalda (Avellino), Edizioni Mephite (Empoli -Firenze), Editrice Risolo Ibiskos (Roma), Gremese ed. (Milano), Fratelli Fabbri (Napoli), Loffredo ed. (Nardò – Lecce), Edizioni Oltre (Sestri Levante), La città del sole (Napoli), Europa (Roma), edizioni Formigine (Modena).

Mjesto pod suncem?

Oslobođena političkih i ideoloških ograničenja, riječka književnost na talijanskome jeziku treba pronaći svoje pravo mjesto u širokoj nacionalnoj kulturnoj baštini. Mazzieri-Sanković žali zbog izostanka talijanskih autora u školskim antologijama Republike Italije i primjećuje njihovu specifičnu situaciju: ne razumiju ih intelektualci većine u zemlji prebivališta, stranci su onima koji žive preko granice, odnosno u matičnoj domovini Italiji.²⁶⁸ Hansen osuđuje često iskrivljavanje uredničkih strategija koje sistematično izostavljaju pisce iz julijanskoga područja kao i pripadnike CNI-a Istre i Rijeke. Primjećuje njihovu odsutnost u glavnim antološkim ili povijesnim i književnim kritikama te povezuje tu činjenicu s izostankom i brisanjem tema vezanih za povijest istočne granice.²⁶⁹ Među rijetkim autorima antologija i povijesti talijanske književnosti, u kojima se daje prostora istro-kvarnerskim piscima, posebno mjesto pripada Brunu Maieru koji u djelima *Il gioco dell'alfabeto, Altri saggi triestini*²⁷⁰ te *La letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento*²⁷¹ donosi prvu sistematizaciju kvarnerske književnosti i posvećuje joj opširnu kritiku. Znanstvenik opravdava uvođenje poglavlja *La letteratura del gruppo nazionale dell'Istria e di Fiume* namjerom da ponudi:

globalnu sliku, između kronike i povijesti, onoga što su, unutar književnih i kulturnih institucija, proizveli Talijani koji su ostali u istarskoj zemlji nakon bolnoga, masivnog egzodusa [...] i istovremeno kritički razmatra književne prostore koji gravitiraju iz idealnih, kulturnih i jezičnih razloga našoj suvremenoj književnosti te predstavlja jedan njezin aspekt, u toj mjeri dostojan pažnje koliko je do sada bio zanemaren ili ignoriran.²⁷²

Unatoč ovome zamršenom kontekstu, riječka talijanska književnost doživljava svoj procvat. Oslobađa se onoga oblika provincijalizma u kojemu je desetljećima bila zatočena i obraća se svijetu, posebice Italiji. Unutar živahne aktivnosti preispitivanja prošlosti i općenito talijanske književne produkcije u Rijeci potrebno je istaknuti antologijsko djelo *Città di carta. La letteratura italiana di Fiume nell'Ottocento e nel Novecento / Papirnati grad. Talijanska književnost Rijeke u XIX. i XX. stoljeću*, koje je u dvojezičnoj verziji uredio Aljoša Pužar. Projekt je to koji je zamišljen kao tekstualna osnova za buduće opsežnije teorijske sinteze o graničnoj, konkretno talijanskoj riječkoj književnosti.²⁷³

268 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Lettere fiumane. Morovich e Ramous: due scelte*, u »Archeografo triestino«, Serie IV, v. LXVIII, Trieste, La Minerva, 2008., str. 227–239.

269 PATRIZIA C. HANSEN, *Personalità della letteratura fiumana*, u *Scrittura sopra i confini: letteratura dell'esodo, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, ur. LAURA MARCHIG, »La battana«, br. 160, Fiume-Rijeka, EDIT, 2006., str. 151–152. Govoreći o povijesti istočne granice Hansen ističe kako se o njoj počelo promišljati tek posljednjih godina, ali opet na kontroverzan i naporan, iako svakako otvoreniji način kako bi se ispunile praznine u sjećanjima i svijesti te uklonile posljedice neznanja i cenzure, koje je zajedničko ideološko pravovjerje ostavilo na historiografiji i kolektivnome znanju. Usp. PATRIZIA C. HANSEN, *op. cit.*, str. 152.

270 BRUNO MAIER, *Il gioco dell'alfabeto. Altri saggi triestini*, *op. cit.*

271 BRUNO MAIER, *La letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento*, Trieste, Edizioni Italo Svevo, 1996.

272 Usp. BRUNO MAIER, *Il gioco dell'alfabeto, Altri saggi triestini*, *op. cit.*, str. 6–7.

273 Usp. ALJOŠA PUŽAR, *Proslav*, u *Città di carta. / Papirnati grad*, *op. cit.*, str. 5.

U posljednjemu desetljeću 20. stoljeća potonja je znatno porasla i bilježi znatan broj autora. Ta se književnost razvija od raspada komunističkoga sustava, a pojavom nove turbulentne demokracije pokazuje autonomiju u izražavanju već od svojih prvih pojava. Maier i drugi kritičari nazivaju je „pograničnom književnošću“ ili „graničnom književnošću“, a ona, zahvaljujući svojoj raznolikosti kao i razini njezinih djela, počinje dobivati određenu kritičku pozornost nacionalnoga književnog kruga, iako na poprilično neusklađeni način.²⁷⁴ Nemali je broj autora koji se, iskorištavajući tematsku otvorenost kraja stoljeća, iako potekli iz novinarskih krugova, u devedesetim godinama izražavaju u kreativnome pisanju. Među tim „povremenim“ piscima ističu se **Ennio Machin**, **Mario Simonovich**, **Nirvana Beltrame Ferletta**, **Tiziana Dabović** i **Ezio Mestrovich** (usp. pog.).

Ennio Machin²⁷⁵ približava se književnosti u zreloj dobi. Njegove pripovijetke objavljene u zbirci *Rimembranze fiumane*²⁷⁶ iz 2008. predstavljaju pokušaj povratka vlastitim kulturnim korijenima. Autor daje oduška sjećanjima ispisujući ih na prozne stranice čime ostvaruje ono što Forza naziva auto-terapeutskim memorijalističkim pisanjem.²⁷⁷ Osim zbog povijesnoga značenja, djelo je važno i u pogledu jezične uporabe jer sadrži dijaloge na fijumanskom dijalektu, jeziku komunikacije izvornih riječkih Talijana. U njegovim sjećanjima posebno mjesto zauzimaju okupljališta njegove generacije: od okolice starogradske jezgre, gradske agore i četvrti San Niccolò u kojoj je stanovao, kupališta Riviera, ljetnoga okupljališta Fijumana na Kantridi, do udaljenijih plaža Medveje i Lovrana, uz nezaboravne vožnje biciklom. U potrazi za preciznošću, prisjećanja na manjinski život u tadašnjoj Talijanskoj zajednici kulture i Biciklističkome klubu Rijeka (Club Ciclistico Fiume) obogaćena su detaljima kao što su imena, prezimena, anegdote, te nude rekonstrukciju umjetničko-kulturne aktivnosti 50-ih i 60-ih, i kroz sretne trenutke u nastojanjima da se na životu održi nacionalni identitet i kroz poteškoće s kojima su se morali suočavati:

...una certa esperienza e notorietà l'avevo acquisita cantando per l'intera stagione estiva, prima di partire soldato, sull'ampia terrazza del 'Club Ciclistico Fiume', che si trovava ai piedi della scalinata sul lato destro dell'albergo 'Bonavia'. I miei datori di lavoro erano allora il segretario Ettore Mazzieri e Flaminio Bianchi, il presidente del club. Si suonava quattro volte la settimana. Facevano parte del complesso i tre fratelli Stipanov: Willi alla fisarmonica, Paolo al clarino e Dido alla chitarra. Alla tromba c'era l'ottimo Rudi Gherlaz, il batterista era Argeo Turcovich [...] Al Circolo stavano intanto emergendo tante voci nuove: Bruno Gradolnik, Aldo Raccanè, Roberto Pilepich, le sorelle Grozdana e Ruža Supićić,

274 Usp. BRUNO MAIER, *La letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento*, op. cit., str. 16.

275 ENNIO MACHIN (Fiume, 1931. – 2014.) istaknuta je ličnost talijanske nacionalne zajednice. Obnašao je važne dužnosti u upravi EDIT-a te u političkome i gospodarskome sektoru. Četnaest godina bio je direktor EDIT-a, a prethodno i Kompassa. Izražena je njegova aktivnost unutar Zajednice u KUD-u Fratellanza u kojemu je, osim obnašanja čelne uloge, bio aktivan i kao pjevač. U nekoliko je mandata bio član Skupštine riječke Zajednice Talijana, Talijanske unije i Vijeća za talijansku manjinu Primorsko-goranske županije. Tri njegove pripovijetke, *Il bottiglione del vino di Chianti* (2001.), *Quell'estate istriana del piccolo fiumano* (2006.), *L'attesa di Menigo* (2008.), nagrađene su na natječajima za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima* 2001., 2006. i 2008. godine.

276 ENNIO MACHIN, *Rimembranze fiumane*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2008.

277 Usp. SILVIO FORZA, *Prefazione*, in ENNIO MACHIN, *Rimembranze fiumane*, op. cit., str. 11.

Anna e Mirella Runco che insieme ai filodrammatici e ai cantanti dell'orchestrina sociale creeranno una serie di spettacoli di successo non solo a Fiume ma in tutta la regione istro-quarnerina, Slovenia compresa.²⁷⁸

Književnost na kraju tisućljeća i sastanak s poviješću

Dva su smjera kojima je krenula riječka talijanska književnost: s jedne se strane ona suočava s poviješću i događanjima o kojima želi pripovijedati, taj etički i moralni credo koji ujedinjuje gotovo sve autore, s druge je književna pozornost usmjerena prema novitetima u talijanskoj i svjetskoj produkciji. Potonja, iako ne zanemaruje svoje lokalne književne korijene, raste u skladu s novim stilskim izborima koji, u postmoderni, nude različite mogućnosti izražavanja.

Polazeći od Luperinijeve definicije prema kojoj je nacionalni identitet baština ideja i kulture, tradicija vrijednosti, zajedničkoga pamćenja,²⁷⁹ Forza primjećuje da je talijanski jezik na istro-kvarnerskome području stekao bitnu „društvenu ulogu“ jer više nije mogao predstavljati samo umjetničko pitanje.²⁸⁰ Dok u drugoj polovici 20. stoljeća talijanski nacionalni identitet u Italiji uranja u krizu zbog dubokih promjena koje je proizveo „ekonomski procvat“,²⁸¹ a talijanska književnost nastoji izbjeći pitanja povezana s idejom nacije,²⁸² istovremeno i anakronistički, talijanska književnost Istre i Kvarnera mora, pak, pronaći svoju izgubljenu naciju, pa koristi sjećanje kao sredstvo kojim bi to postigla. Krećući od važnosti književnosti kao utjecajnoga sredstva u identitetskome, estetskome i kulturnome procesu općenito, književna rasprava, utkana u kulturnoj i uredničkoj politici šire Talijanske nacionalne zajednice na kraju stoljeća, u određenome smislu „opravdava“ tematsko-kronološki jaz između službene talijanske i istro-kvarnerske književnosti.²⁸³ Riječ je o pronalazaženju slika izbrisanih iz povijesti kako bi se ponovno pokušala uspostaviti veza između prošlosti i sadašnjosti, u spoznaji da se samo suočavanjem s prošlošću može ostati vjerni sebi. Cristina Benussi ističe kako povijest obično pišu pobjednici, a književnost, naprotiv, gubitnici, jer ona izvire iz osjećaja neprijemljenosti, etičke ili epistemološke, iz osjećaja nedostatka, gubitka nečega vitalnoga.²⁸⁴ Sjećanje postaje etička nužnost, sredstvo koje omogućuje utvrđivanje istine, odgovor na okrutnost sudbi-

278 ENNIO MACHIN, *op. cit.*, str. 148–155.; »...stekao sam određeno iskustvo i slavu pjevanjem kroz cijelu ljetnu sezonu, prije odlaska na služenje vojnoga roka, na velikoj terasi „Biciklističkoga kluba Rijeka“, koji se nalazio u podnožju stubišta s desne strane hotela „Bonavia“. Moji su poslodavci tada bili tajnik Ettore Mazzieri i Flaminio Bianchi, predsjednik kluba. Sviralo se četiri puta tjedno. Sastav su sačinjavali braća Stipanov: Willi na harmonici, Paolo na klarinetu i Dido na gitari. Trubu je svirao izvrsni Rudi Gherlaz, a bubnjar je bio Argeo Turcovich [...] U Zajednici (*Circolo*) u međuvremenu su se pojavili mnogi novi glasovi: Bruno Grdadolnik, Aldo Raccanè, Roberto Pilepich, sestre Grozdana i Ruža Supičić, Anna i Mirella Runco koje su zajedno s dramskim skupinama i pjevačima tamošnjega orkestra priredile niz uspješnih predstava ne samo u Rijeci nego diljem istro-kvarnerske regije, uključujući Sloveniju«.

279 Usp. AA.VV., *Letteratura e identità nazionale nel Novecento*, ur. Romano LUPERINI, DANIELA BROGI, Lecce, Manni editore, 2004., str. 9.

280 Usp. SILVIO FORZA, *L'editoria minoritaria tra cultura e identità*, u »La battana«, br. 173–174, Fiume/Rijeka, EDIT, 2009., str. 21.

281 AA.VV., *Letteratura e identità nazionale nel Novecento*, *op. cit.*, str. 10.

282 Ideja nacije se, prema Forzi, u Italiji izbjegava, jer bi se mogla lako povezivati s fašističkom pojavom i temom teritorija izgubljenoga nakon rata. Usp. SILVIO FORZA, *op. cit.*, str. 21.

283 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Vent'anni di dibattito letterario nel panorama culturale istroquarnerino*, *op. cit.*, str. 75–76.

284 Usp. CRISTINA BENUSSI, *Storie e memorie letterarie, in Scrittura sopra i confini: letteratura dell'esodo, Atti del convegno*, ur. LAURA MARCHIG, u »La battana«, br. 160, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006., str. 31.

ne, prilika za pripovijedanje i doživljavanje neke vrste oslobođenja; ali također poprima funkciju kognitivnoga modela za mlade ljude. Važno je za oporavak koji mora poteći iz književnosti. Stoga izdavačka kuća EDIT krajem stoljeća nudi projekt čiji je glavni cilj sistematizacija, otkrivanje, objavljivanje i promocija talijanske istro-kvarnerske književne produkcije, čime se je želi učiniti vidljivom.²⁸⁵ Grotesknim motivima Enrica Morovicha devedesetih se godina suprotstavlja način pripovijedanja koji se temelji na stvarnosti, u željenoj usporedbi s revidiranim povijesnim događajima.

Za razliku od udaljavanja od politike, tipičnoga za Italiju na kraju stoljeća, a koje se, prema Telliniju, pretvara u trajni *modus vivendi* u masovnome konformizmu, kao homologacija ukusa, narcizam, agresivna težnja za uspjehom u ozračju ekonomske ekspanzije, zajedno s procvatom hedonizma, zabavne kulture i primatom prolaznosti,²⁸⁶ talijanski manjinski svijet Istre i Kvarnera proživljava novu povijesnu i društvenu svijest. Dezorijentiranost, pojačana strahotama hrvatskoga domovinskog rata, nameće kritički pristup i proživljenome i svakodnevi. Pa dok se pisac i čitatelj u Italiji projiciraju u sve frenetičniji svemir planetarne komunikacije, uslijed tržišne hegemonije nad državom, raspada ideologija i tradicionalnih stranaka, mobilnosti međunarodnoga financijskog kapitala, na prelasku iz razdoblja „moderne“ u „postmoderizam“, talijanski pisac u Rijeci proživljava reinterpretaciju povijesti, raspad dominantne ideologije, ekonomsku krizu praćenu krvavim ratom. Tako proces konzumerističke manipulacije književnim djelima putem informativnih kanala, koji dovodi u krizu procese razlučivanja i kritičkoga pristupa, kao da su u tekstovima važne isključivo promjene i inovacije, karakterizira tržište knjiga u Italiji, ali ne dotiče proizvodnju talijanske riječke književnosti.²⁸⁷

Suočen s neizvjesnošću rata, s potrebom da ponovno potvrdi svoja prava kao člana autohtone manjine, s otkrićima prešućene povijesti proživljene prethodnih desetljeća, talijanski pisac u Rijeci piše tekstove koji dokumentiraju iskustva i povijest. Na njega ne utječe najnovija moda prikazivanja osjećaja u skladu s ubrzanim tempom života ili potreba za vlastitom vidljivošću, već osjeća dužnost zabilježiti najnovije spoznaje koje mu u potpunosti mijenjaju pogled na život. Privilegiraju se romani i pripovijetke, izražena je želja za prepričavanjem. Priče, međutim, nisu odraz mašte i kreativnosti pisca, već su u njih utkani stvarni događaji koji, nakon mnogo godina, poprimaju novo značenje. Evociranje mračnih atmosfera, pokolja i smrti te proučavanje nesigurnih puteva svijesti nakon proživljenih trenutaka odražavaju jačinu političkoga razočaranja.

Uloga čitatelja postaje važna u interpretaciji teksta, čitatelj vapi za istinom skrivenom desetljećima. Usporedo s romanom i povijesnom pripovijetkom piše se i memorijalistička proza. Pozornost je usmjerena na povijesna zbivanja, nude se istančane i detaljne rekonstrukcije, a autori uranjaju u prošlost kako bi prikazali njezine „iskrivljenosti“ i nasilja. Prevladava polemički stav prema suvremenome svijetu i prema dominantnim modelima kulture i društva.

Autor pisanim putem propituje uvjete postojanja rastrganoga između različitih točaka gledišta, potkopanoga proturječnostima u kojima je svijest o krizi jedne civilizacije u potrazi za

285 Usp. SILVIO FORZA, *L'editoria minoritaria tra cultura e identità*, op. cit., str. 17–20.

286 Usp. GINO TELLINI, *I romanzi tra Ottocento e Novecento*, Milano, Bruno Mondadori, 2003., str. 476.

287 Usp. GINO TELLINI, op. cit., str. 477.

neophodnom građanskom ravnotežom, propituje razderotine povijesti, vezu između ideala i pogrešaka u kojoj su se raspale utopije dvadesetoga stoljeća. Autori kao što su **Mario Schiavato**, **Diego Zandel** i **Ezio Mestrovich** (a prije njih **Osvaldo Ramous**) preispituju stranice povijesti i vlastitih iskustava odričući se mnogih sigurnosti. Nastaju knjige koje žanrovski nalaze svoj prostor između esejistike, autobiografije, moralne i etičke meditacije, svjedočanstva, narativnoga pripovijedanja i promatranja mjesta. Tragovima povijesti i njezinim ranama, iz Schiavatovoga dnevnika-kronike u kojemu se iznose sjećanja i nade, pridružuju se razočaranje i osjećaj kraja **Alessandra Damianija**.

U poeziji prevladava istraživanje egzistencijalnoga sumraka i emotivne nutrine kojoj se pristupa gotovo klinički kako bi se odgovorilo na nova pitanja književnika. Poezija **Giacoma Scottija**, **Alessandra Damianija**, **Ezija Mestrovicha**, **Laure Marchig** pronalazi vlastiti autonomni prostor u potrebi za glasovima koji bi protumačili povijesno-društvenu situaciju na područjima obilježenima novim sukobom. Rađa se socijalna poezija puna vitalne napetosti, u kojoj se isprepliću žaljenje zbog urušavanja utopija i političkih strasti **Alessandra Damianija** i melankolija privatnosti **Giacoma Scottija**, kroz jezična rješenja koja teže izravnome imenovanju činjenica i oblikovanju stihova tradicionalnom metrikom.

Postmodernizam: talijanska književnost naspram manjine

Talijanska književnost u Rijeci ne staje na društvenoj angažiranosti stvaralaštva koje dokumentira i progovara o proživljenome. U želji da se o činjenicama govori putem različitih struktura, slijedom tehnika kojima se služe pisci u Italiji krajem 20. stoljeća, u riječku talijansku književnost ulaze nova stilska rješenja: ironija, autoironija, groteska, miješanje takozvanih „visokih“ i „niskih“ žanrova, uporaba dijalekta i oponašanje društva. Ta rješenja prihvaćaju i već afirmirani autori, ali ih svjesno razvijaju i nove generacije: autori koji proživljavaju krah velikih ideoloških objašnjenja koja su nekoć davala smisao povijesti i napretku, ali i neuspjeh mnogih dostignuća znanosti i tehnologije koje smatraju odgovornima za raspad ekoloških i etičkih ravnoteža diljem svijeta. Postmodernizam se suprotstavlja modernizmu svojim nedostatkom sukoba s prošlošću: u suočavanju sa složenošću stvarnosti bez predrasuda podjednako se koriste svi kulturni modeli. Prema Telliniju, postmoderna se ne može smatrati ni pokretom ni stilom, već povijesnim stanjem, krizom projektne racionalnosti koja je postala nesposobna orijentirati se u kaosu suvremenosti i ponuditi neki smisao budućnosti: u društvu kojim vladaju slike i privid, nestaje pojam dubine i suštine.²⁸⁸ Osjećaji koji se izražavaju predstavljaju jednu epohu, eru izgubljene nevinosti, kako je naziva Umberto Eco,²⁸⁹ koju su stvorili problemi prošlosti pa se čini kao da je sve već rečeno, a reći to ponovno nije dopušteno osim ako se autor svjesno igra s ironijom. Na obzoru postmoderne nisu bitni individualnost stila, kao neponovljivi estetski izum, ni ideološka

288 Usp. GINO TELLINI, *op. cit.*, str. 484.

289 Usp. UMBERTO ECO, *Postille a 'Il nome della rosa' (1983)*, in *Il nome della rosa*, Milano, Bompiani, 1984., str. 529.

odgovornost, ni tjeskoba unutar kaosa, već zabavno i samodopadno putovanje u njemu kroz spoznaju o nedostižnome prividu istine. Odbacivanje snažnih ideologija znači i preuzimanje različitih poetika, dalekih od avangardi 20. stoljeća i mnogo više povezanih s parodijskom reinterpretacijom prošlosti.

Poezija u Italiji upućuje na to da još uvijek postoji distanca između nje i čitatelja, u njoj se iščitava kriza u samoj umjetničkoj i jezičnoj komunikaciji pred novim izazovima u svjesnoj spoznaji o suživotu različitih kultura (Trećega svijeta). Iako konfliktnoga tona, neki elementi tipični za postmodernu dimenziju nalaze se u uporabi citata koja je karakteristična za stvaralaštvo **Alessandra Damianija**, u ironičnome pristupu **Laure Marchig**, u interesu za teme povezane sa svijetom medija **Marija Schiavata** i **Ezija Mestrovicha**, ponekad u pjesmi u kojoj dominiraju razum i um, primjerice u nekim lirskim rješenjima **Alessandra Damianija**. Na općoj slici, prilično nejasnoj i raznolikoj, stvorenoj prije svega od pojedinačnih načina izražavanja, pokazuju se i zanimljiva rješenja koja nude stariji veliki, već afirmirani, pjesnici, koji su svoju poetiku već usavršili vladajući književnom scenom. U tom se kontekstu probija mladenačka poezija **Laure Marchig**, koja održava otvoren i promjenjiv odnos s tradicijom i avangardom, tražeći novi lirski izričaj, „filozofsku“ i „misaonu“ poeziju blisku zrelijem **Ramousu**. U kasnijoj produkciji pjesnikinja pokušava proširiti svoj stilski raspon i mjeriti se s dijalektom.

Raspad humanističkoga povjerenja u piščevu mogućnost djelovanja i mijenjanja stvarnosti već je u nekim svojim djelima prikazao **Oswaldo Ramous**, ali je posebno očit u prozi **Alessandra Damianija**, koji svojim ironičnim i autoironičnim pristupom prikazuje osobu koja se uzdiže iz kaosa modernoga doba kako bi ga prokazala i obasjala. Fantastični motivi, već prisutni u Ramousovim radiodramama i pripovijetkama (*Le pecore e il mostro*, *Un cuore quasi umano*), prikazuju neuspjehe tehnološke civilizacije, stvarni svijet zatočen u vlastitoj težnji za uništenjem: u tom kontekstu valja čitati pjesme *In un attimo* **Oswalda Ramousa** i roman *Ed ebbero la Luna* **Alessandra Damianija**. Kao kritički svjedok kolektivne loše savjesti koja nije uspjela ostvariti poslijeratne snove i ideale, književnost postaje beskrupulozna satira društva koje je izgubilo poštovanje prema osjećajima i moralnim vrijednostima. Damiani prelazi prag nadrealizma u razočaranju ideologijom i propalim sustavom zajednice istih koja, umjesto Mjeseca nudi izjalovljene nade i očaj, kao i novi rat koji potvrđuje da čovjek ništa nije naučio iz povijesti.

U svojoj definiciji postmodernizma Remo Cesarani primjećuje da je novo doba u kojemu živimo obilježeno sklonošću za traganjem kroz presađivanje i hibridizaciju kulturnih modela, križanje poetika, miješanje i preklapanje stilova.²⁹⁰ Proza ovoga razdoblja, temeljena na povratku stilovima i modelima prethodnih tradicija, stvara snažno aluzivne tekstove, koji se mogu čitati na nekoliko razina. Tekstove definirane kao *pastiš*, koji više nisu povezani s klasičnim realizmom, a ni s avangardnim rješenjima, javnost pozdravlja zbog povezanosti s kriminalističkim žanrom. U ovome slučaju model predstavlja roman *U ime ruže* Umberta Eca. Kod autora s kraja milenija

290 USP. REMO CESARANI, *Il Postmoderno. Una svolta epocale*, u ROBERTO FEDI, MARCO FRANCINI, GIORGIO MASI, GIOVANNI CAPECCHI, *Dieci secoli di Letteratura*, Milano, Mursia, 2008., str. 617.

primjećuje se ispreplitanje narativnih žanrova i različitih izražajnih kodova (književnoga, figurativnoga, fotografskoga i filmskoga), s posljedičnim umnožavanjem točaka gledišta i s povratkom u istraživanje povijesti kako bi se izbjegla zbunjujuća komercijalna suvremenost.

Ne govori se o individualnoj poetici svakoga pojedinog pisca, već se i u riječkoj talijanskoj književnosti otkriva neprestano mijenjanje različitih poetika. Nije slučajnost da novi autori dolaze iz svijeta novinarstva i komunikacije te da znaju, preko stranica novina i masovnih medija, ući u rasprave o aktualnostima i sudjelovati u javnome životu, pribaviti iz prve ruke intervjuje (korisno je u tom kontekstu pročitati ekskluzivni intervju koji je Oskar Piškulić dao Lauri Marchig, a koji je postao tema doku-recitala koji je potonja napisala sa Zandelom), i postati tako intelektualci-tumači stvarnosti, javnoga života i same kulturne tradicije.

Zbog sve većega širenja masovnih medija novo prozno stvaralaštvo u Italiji se razvija kao urođena potreba za stvaranjem i komunikacijom, ono se mora suočiti sa suvremenom stvarnošću i sa zapanjujućim povijesnim i tehnološkim inovacijama. U većini ove produkcije Ferroni primjećuje nešto krhko iz čega rijetko kada mogu nastati odlučne slike sadašnjosti i svijeta koji nas okružuje.²⁹¹ A u Rijeci, kao i u Italiji, afirmira se specifičnost produkcije mlađih spisatelja te nastaju književni modeli koji žele biti alternativni (**Marchig, Segnan i Leković**) upravo zato što dolaze od mladih, od sloja društva koji preuzima riječ ne samo da bi rastao, već da bi mogao slobodno izraziti svoje načine života. Povezani s ukusima određene publike, sa shemama masovne književnosti, temama i ponašanjima koji se šire u medijima, mladi autori progovaraju o netipičnim iskustvima, kriminalističkim zapletima i *noir* temama. Oslanjajući se izravno na jezike medija, uranjaju u žargone marketinga, *rock*-glazbe, kinematografije, interneta, prilagođavajući se univerzalnoj komercijalizaciji riječi (**Leković**), kontinuiranim učincima šoka na kojima se temelji kultura zabave (**Marchig**). Tome se može pridodati prikaz nasilja, seksa, svih oblika „ekstremnih“ iskustava kroz pisanu riječ unoseći krv, smeće, povredu svih intimnosti, prevrate u odnosima, s ciljem svojevrstne potrage za prijestupom koji bi doveo do obnavljanja društva. Uočavaju se brojne stilske manipulacije i razmjene između žanrova: detektivskoga, ljubavnoga, erotskoga.

U riječkoj književnosti novost je najočitija u rješenjima koja su ponudili **Ezio Mestrovich** i **Diego Zandel** kod usvajanja sheme detektivskoga romana. Užitek misterioznoga zapleta u potpunosti je prihvaćen bez ikakve ironije prema žanru, te izmijenjen privlači čitatelje koji će znati shvatiti dodatne razine značenja, prema strategiji koju je Eco analizirao u svome djelu *Lector in fabula* iz 1979. Uz detektivske priče, naglašena je i sklonost *noiru*, uključujući onaj s političkom pozadinom, koji se često koristi u američkoj postmodernoj produkciji. Potraga za bestselerom postaje prioritet nakon uspjeha Ecova *Imena ruže*, a osjeća se i u izboru priče koju se želi ispričati, u neprestanome koketiranju s čitateljem koji može shvatiti skrivena značenja i citate. Kod Mestrovicha ne nedostaje prikaza sukoba među generacijama; kroz obrazac detektivske priče, u djelu *Foiba in autunno* bavi se raspadom društvenoga života, teretom nasilja koji opterećuje

291 sp. GIULIO FERRONI, *Storia della letteratura italiana. Il Novecento e il nuovo millennio*, Milano, Mondadori, 2020., str. 723.

globalizirani i istovremeno rascjepkani svijet te teretom koji na njemu ostavlja nasilje iz prošlosti koju je nemoguće izbrisati.

Još jedna prisutna značajka, koja većinu autora približava postmoderni, odnosi se na uporabu dijalekta. Korištenje fijumanskoga u djelima **Marija Schiavata, Ettorea Mazzierija, Ezia Mestrovicha, Ennia Machina** i **Laure Marchig** različitoga je značenja od onoga koje je imalo u neorealističkome pristupu u drugome poslijeratnom razdoblju. Lišen svakoga traga vulgarnosti, dijalekt služi savršenome oponašanju govora i potvrđuje dokumentarnu vrijednost izrečenoga. Štoviše, mnogi autori, među kojima su Schiavato i Mestrovich, problematiziraju odnos suživota i gubitka identiteta, aktualan u današnjemu višejezičnom i multikulturnom europskome kontekstu. Dijalekt se koristi kako bi se što realističnije prikazala stvarnost i kako bi se uspostavio slobodniji odnos sa samim sobom, on predstavlja talijanstvo ovih krajeva te instinktivni i prirodni komunikacijski kod koji se ne može poreći ni potisnuti. Dijalekt je znak emotivne bliskosti i najautentičnijega odnosa s krajem i životom.

Unatoč krizi vrijednosti i sigurnosti, uvjetovanoj povijesnim trenutkom, otvorenim prema globalnome u svim svojim proturječjima, možemo se složiti s Ferronijem kada tvrdi da je pitanje o sudbini svijeta i sudbini književnosti tijesno povezano. Kritičar primjećuje koliko toga književnost još uvijek može reći o ovome svijetu proturječnosti, strahova i nadanja.²⁹² Njegova optimistična slika budućnosti u književnosti, više nego u drugim oblicima komunikacije i drugim nametljivijim i težim tehnikama, vidi aktera koji može pomoći čovječanstvu kako bi shvatilo svoj položaj i razumjelo smisao života. I riječki autori, unatoč uvjetima u kojima stvaraju, nastavljaju se suočavati sa svijetom u potrazi za novim književnim putem koji bi znao razumjeti i objasniti kompleksnu sliku stvarnosti u nevjerojatnoj preobrazbi. Zahvaljujući snazi strastvenoga razuma, dubokom osjećaju za prošlost i proživljena iskustva, književnici sa svojim spoznajama stvaraju mogućnost zreloga i promišljenoga povezivanja prošlosti sa sadašnjošću.

292 Usp. GIULIO FERRONI, *op. cit.*, str. 745.

Književnost egzodusa

Književnost egzodusa, često promatrana u kontekstu granične književnosti, rođena je prema Maieru nakon završetka Drugoga svjetskog rata.²⁹³ Njezino je prirodno okruženje pogranično područje. O njegovu značenju Gerbaz Giuliano primjećuje:

U najširem smislu ovoga pojma, granica podrazumijeva i liniju razgraničenja i liniju spajanja. Događaji s istočne granice Italije moraju se čitati i tumačiti upravo kroz ovu dvojnost pojma. Pogranično područje ne valja poimati samo kao zemljopisni prostor, već je potrebno proširiti njegovo značenje: s jedne strane, promatrati ga kao mjesto kulturnog rasta i uklanjanja barijera, a s druge strane kao područje podložno sukobima, ratovima i neslaganjima.²⁹⁴

Predmetni teritorij devedesetih godina ograničava dodirna područja triju različitih država: Italije, Hrvatske i Slovenije, pa se stoga kronologija istočne granice Jadrana provodi putem unakrsnih referenci, uzajamnih spojeva i sukoba, rivalstava i dugih šutnji. Franco Fornasaro nudi pojašnjenje o geostrateškome položaju teritorija:

Definiranje Istre kao „privjeska“ ima precizno značenje: to u osnovi znači uzimati u obzir sve povijesne, političke i etničke fluktuacije koje su na nju utjecale, a povezane su s njezinim geografskim položajem. Naime, Istra je dijelom okrenuta prema Veneciji, dijelom prema balkanskome svijetu, odnosno prema starome svijetu koji se može definirati kao „ilirski“ i koji se čvrsto usidrio u multietničko podunavsko i srednjoeuropsko tkivo. Jasno je da se ovdje radi o prilično složenoj ukupnoj slici u kojoj su prije već prečesto dobivale vrlo jake i nasilne nijanse.²⁹⁵

Riječ je, dakle, o pograničnome području koje je često bilo premet sporova, podložno neprestanim forsiranjima, obilježeno je procesima prisilne migracije talijanskoga stanovništva, posebno u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata. Stanovnici koji se prepoznaju u talijanskome jeziku i kulturi napuštaju teritorije kojima pripadaju, preuzimajući na sebe teško breme egzilanata.

Pogranična književnost nadoknadila je nedostatak odgovarajućih historiografskih istraživa-

293 Nakon potpisivanja Mirovnoga ugovora 1947. i londonskoga Memoranduma o suglasnosti između vlada Italije i tadašnje jugoslavenske federacije.

294 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, *Il patrimonio culturale di una regione di confine: riflessioni sulla salvaguardia della letteratura giuliano-dalmata*, in »Studi e memorie dell'IRCI«, Trieste, Edizioni Mosetti, 2018., str. 55.

295 Usp. FRANCO FORNASARO, *Il ciondolo etnico istriano: cent'anni di cambiamenti*, u *Etnie a confronto Il mosaico Europa*, Mestre-Venezia, Alcione Editore, 1997., str. 23–24.

nja, a knjige koje su nastale prikazuju svijet pretrpljene patnje, teška iskustva u izbjegličkim kampovima, gubitak identiteta i njegov temeljiti oporavak. Polazeći od pretpostavke da se pisanje smatra sredstvom kojim se čuvaju sjećanja jednoga naroda, naš je pogled usmjeren na književnu produkciju koja omogućava savršenu rekonstrukciju identiteta. Prema Zandelovim riječima priče o životu u egzilu koje pune mnogobrojne stranice književnosti jesu:

priče o bjegovima, napuštanjima, rastancima, skloništima. Predstavlja se cijeli tijek egzodusa, od trenutka kada su, stisnuti u kamionima, Fijumani svih dobnih skupina suznih očiju, osupnuto i s nevjericom, gledali svoj rodni grad, zauvijek odlazili i na taj potresan način započinjali putovanja koja su završavala u izbjegličkim kampovima, često bivšim koncentracijskim logorima, s nadom da će stvoriti bolju budućnost.²⁹⁶

Stoga pogranično područje potiče stvaranje dviju vrsta književnosti: književnost egzodusa i onu italo fonoga stanovništva koje je ostalo živjeti u svojim rodnim gradovima. Prvoj skupini pripadaju autori koji su živjeli na istro-kvarnerskome području sve do stvaranja nove države, a napustili su svoj rodni kraj svojevoljno ili zato što su prognani. Prema Hansen, s pravom možemo govoriti o kulturnome egzodusu Talijana koji

je ponajprije pogodio intelektualne krugove, književnike, prevoditelje, ali i sve druge društvene slojeve: predstavnici kulture i književnosti istrgnuti su iz okruženja u kojemu su se formirali i odjednom su se našli u Italiji u kontekstima koji nisu uvijek imali osjećaja za teme vezane uz egzodus.²⁹⁷

Egzodus je trajao od 1943. do kraja pedesetih godina i proizveo je dramatične posljedice: traume, patnju, osjećaj izgubljenosti, razorene obitelji. Tema egzodusa dugo je vremena bila uklonjena sa stranica talijanske povijesti 20. stoljeća, a i hrvatska historiografija, prema povjesničaru Darku Dukovskome,²⁹⁸ smatrala je to tabu-temom. Šutnja i mistifikacija također su pratile ovaj dio povijesti u Italiji. Danas se situacija promijenila, zanimanje za istro-dalmatinske događaje otvorilo se u raznovrsnim oblicima, u viđenju povijesti kao naknade.²⁹⁹

Književna produkcija koja se razvija na istočnoj granici Italije temelji svoja razmišljanja na osjećaju nedostatka korijena i slomljenome identitetu. Književnici koji napuštaju svoje rodne krajeve na svoje stranice izbacuju bol i nostalgiju. Maier navodi da je:

bolje onda govoriti povijesno i kritički o istarskoj književnosti i kulturi s ove strane granice s Jugoslavijom (sada s bivšom Jugoslavijom, odnosno sa Slovenijom); i o talijanskoj književnosti i kulturi s druge strane iste granice ili, ako želite, o „istro-kvarnerskoj“ ili „istro-fijumanskoj“ književnosti.³⁰⁰

296 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Non parto, non resto. I percorsi narrativi di Osvaldo Ramous e Marisa Madieri, op. cit.*, str. 149.

297 Usp. GIUSY CRISCIONE, PATRIZIA C. HANSEN, *op. cit.*, str. 80.

298 Usp. DARKO DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943-1955*, Pula, C.A.S.H., 2003, str. 218.

299 Prema Pupovim riječima nužno je upoznati se s pojavom egzodusa, odnosno shvatiti povijest italo fonoga stanovništva ovih krajeva, koje je bilo prisiljeno napustiti svoju rodnu zemlju, te integrirati njihovu prošlost s onom talijanske nacionalne zajednice. Takav pristup zasigurno bi bio značajan za žrtve, a ujedno bi dao priliku da se rasvijetle povijesni događaji na istočnoj granici Italije. Usp. RAOUL PUPO, *Introduzione a Istria, Fiume, Dalmazia laboratorio d'Europa*, ur. DINO RENATO NARDELLI i GIOVANNI STELLI, Foligno, ISUC Editoriale umbra, 2009., str. 13–14.

300 Usp. BRUNO MAIER, *La letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento, op. cit.*, str. 81.

Najčešće se pišu autobiografske književne vrste pa postoji jaka proizvodnja memorijalistike. Poseban aspekt književnosti ezula dvadesetoga stoljeća čini književna produkcija koju tršćanski kritičar definira *liburnijskom linijom*,³⁰¹ u kojoj se ističu autori: **Ruggero Gottardi, Sisinio Zuech, Enrico Morovich, Elsa Bragato, Anita Antoniazza Bocchina, Garibaldo Marussi, Paolo Santarcangeli, Franco Vegliani, Gino Brazzoduro, Dario Donati, Serenella Zottinis, Gianni Angelo Grohovaz, Oliviero Honoré Bianchi**,³⁰² **Amleto Ballarini, Licio Damiani, Marisa Madieri, Valentino Zeichen, Diego Bastianutti, Franco Enrico Gaspardis, Livia Cremonesi, Diego Zandel, Kenka Leković i Dorian Segnan**. Ta *liburnijska linija* bila bi nepotpuna kad bi se izostavili svi intelektualci iz drugih disciplinskih područja, od kojih su neki već spomenuti u uvodnome poglavlju, koji su preuzeli na sebe težak teret emigracije. Među intelektualcima pamte se sljedeća imena:

Ladislao Mittner, germanist i Burichev nećak, Leo Valiani, osuđen na izgon zbog svojih antifašističkih stavova, Giovanni Flezzer, mornarički časnik, pjesnik, romanopisac i prevoditelj, te Mario Dassovich, autor više knjiga o poslijeratnim događajima na istočnoj granici. Uz ove autore valja spomenuti i druge manje poznate pisce s istoga područja, kao što su: Rodolfo Coreni iz Maloga Lošinja, pjesnik i prevoditelj s francuskoga, Giuseppe Surdich s Cresa, Aldo Policek, također s Cresa, te Elsa Bragato iz Lošinja.³⁰³

Uz spomenute, u novije vrijeme svoj doprinos na polju povijesnih, etnoloških i fijumanoloških istraživanja dali su i drugi intelektualci čija su imena navedena u poglavlju *Kritički doprinosi fijumanologiji*.

U proučavanju književne produkcije nacionalno i međunarodno priznatih književnika, kojima su posvećena zasebna poglavlja, vrijedno je spomenuti i doprinos takozvanih „povremenih“ autora, bez kojih književni okvir ne bi bio potpun.

Ruggero Gottardi³⁰⁴ politički je aktivist iz Rijeke, osnivač riječke Autonomne demokratske stranke. Detaljna istraživanja o piscu Lj. Karpowicz³⁰⁵ i A. Ballarinija³⁰⁶ pridonose dubljem upoznavanju autora, njegovih političkih postupaka i stavova, ali i njegovih ljudskih stavova koje je izrazio na stranicama svojega dnevnika. Piše autor:

301 Usp. BRUNO MAIER, *op. cit.*, str. 104.

302 Rodom iz Opatije, preselio se u Trst. Zaslužan je za promicanje brojnih kulturnih inicijativa. Napisao je roman *Nocte del diavolo* (Milano, Mondadori ed., 1957.).

303 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Non parto, non resto. I percorsi narrativi di Osvaldo Ramous e Marisa Madieri, op. cit.*, str. 37.

304 RUGGERO GOTTARDI rođen je u Rijeci 1882. godine. Časnik habsburške vojske i čovjek od principa, u razdoblju od kraja Prvoga svjetskog rata pa do pripojenja Rijeke Italiji postao je protagonist intenzivnih političkih akcija. Jedan je od osnivača riječke Autonomne demokratske stranke. Nakon Drugoga svjetskog rata napustio je svoj rodni grad i nastanio se u Diano Marini, gdje je i umro 1954. godine.

305 LJUBINKA KARPOWICZ, *Biografia politica di un autonomista-Ruggero Gotthardi*, u »Quaderni«, sv. VII, Rovigno/Rovinj, Centro di ricerche storiche di Rovigno/Centar za povijesna istraživanja Rovinj, 1983-1984, str. 39-64.

306 AMLETO BALLARINI, *L'antidannunzio a Fiume: Riccardo Zanella*, Trieste, Edizioni Italo Svevo, 1995.

...la situazione nel mondo ed anche nella nostra Fiume bestialmente rovinata dai germanici dopo le già vaste distruzioni subite dai bombardamenti aerei durante la guerra, è ancora molto oscura, ma vogliamo sperare che finalmente i popoli si ritroveranno nel lavoro comune per la concordia ed il benessere.³⁰⁷

Gottardi je autor dvaju dnevnika – *Diario 1906-1907*³⁰⁸ i *Diario 1941-1954*³⁰⁹ – u kojima su dokumentirana sva bitna događanja u njegovome rodnom gradu tih godina; ne nedostaju ni autorove kritike prema Italiji, kao što je to vidljivo u sljedećemu odlomku:

...il tuo papà è ritornato i primi giorni di ottobre e speriamo che non venga più richiamato, tanto più che noi fiumani non abbiamo che una patria sola, la nostra Fiume. Abbiamo creduto in una patria più grande – l'Italia – e poi abbiamo dovuto constatare che popolo, usi, costumi, tutto ci divideva da essa – in comune avevamo solamente la lingua che anche altri sempre ci rispettarono senza però chiederci di essere loro fratelli e per poi trattarci come lo fecero gli italiani, da fratellastri bastardi. Dio dia che ritorniamo quello che eravamo, un popolo autonomo, libero nella sua lingua, usi e costumi.³¹⁰

Ulaskom partizanskih trupa u grad 1945. godine život je, prema Gottardijevim riječima, postao nemoguć, izjednačivanje Talijan = fašist postala je konstanta u odnosu jugoslavenskih vlasti prema Talijanima iz Rijeke. Dana 7. siječnja 1947. obitelj Gottardi napustila je rodni grad te vlakom iz Matulja krenula za Diano Marinu. Obitelj doživljava jednu paradoksalnu situaciju: s jedne strane talijanska nacionalistička desnica ne prihvaća prognanike koji se doseljavaju u Italiju jer ih vidi kao dokaze poraza, dok s druge strane ljevica odbija ovo stanovništvo koje bježi „iz komunističkoga raja“.³¹¹

Sisinio Zuech,³¹² po zanimanju liječnik, zaljubljenik je u književnost. Pisanju se posvetio u zreloj dobi. Godine 1955. objavio je pjesničku zbirku *Dopo la tormenta a Trieste* kojoj su uslijedile zbirke pripovijedaka: *Poema cosmico* (1957.), *Frane dell'innocenza* (1958.) te *L'arco della notte* (1960.). Godine 1966. objavio je autobiografski roman *Suva: un'isola, un mondo* u kojemu iznosi svoja iskustva s otoka Cresa.

307 »Situacija u svijetu, a i u našoj Rijeci koju su Nijemci bestijalno uništili nakon već golemih razaranja pretrpljenih u zračnim bombardiranjima tijekom rata, još je uvijek vrlo mračna, ali želimo se nadati da će narodi napokon početi zajednički raditi za sklad i dobrobit.«; Stranica dnevnika od 1. studenoga 1945., u RUGGERO GOTTARDI, *Diario 1941-1954*, op. cit., str. 464.

308 RUGGERO GOTTARDI, *Diario 1906-1907*, u RUGGERO GOTTARDI, *Ruggero Gottardi (Fiume, 1882-Diano Marina, 1954)*, u »Quaderni«, Rovigno/Rovinj, Centro di ricerche storiche di Rovigno / Centar za povijesna istraživanja Rovinj, sv. XVI, 2004., str. 395–477.

309 RUGGERO GOTTARDI, *Diario 1941-1954*, op. cit., str. 464.

310 Stranica dnevnika od 15. studenoga 1943. u RUGGERO GOTTARDI, *Diario 1941-1954*, op. cit., str. 463.; »...tvoj se otac vratio s prvim danima listopada i nadajmo se da ga više nikada neće pozvati, pogotovo zato što mi Riječani imamo samo jednu domovinu, našu Rijeku. Vjerovali smo u veću domovinu – Italiju – a zatim smo uvidjeli da nas ljudi, običaji, navade, sve dijeli od nje – zajednički nam je bio samo jezik koji su i drugi uvijek poštovali, a nisu tražili da im budemo braća, da zatim ponašaju prema nama kao što su to napravili Talijani, kao prema polubračić kopiladi. Dao Bog da postanemo opet ono što smo bili, autonomni narod, slobodan po pitanju jezika, običaja i navada«.

311 Usp. RUGGERO GOTTARDI, *Ruggero Gottardi (Fiume, 1882-Diano Marina, 1954)*, op. cit., str. 469–470.

312 SISINIO ZUECH rođen je u Malome Lošnju 2. travnja 1898. godine. Slijedio je djedove tragove i upisao studij medicine u Trstu, a zatim u Padovi gdje je i diplomirao. Specijalizirao je ginekologiju i porodništvo i bavio se tom profesijom do duboke starosti. Strast prema pisanju navela ga je da piše pjesme i romane. Kao neumorni kulturni djelatnik osnovao je Kulturni centar Francesco Patrizi u Trstu. Autor je djela *Suva: un'isola, un mondo*, Torino, Editrice Italiana, 1966. (drugo izdanje: Trieste, Tipografia Moderna, 1994.). Preminuo je 1995.

Garibaldo Marussi³¹³ prije svega je prevoditelj i likovni kritičar. Formirao se u jeku tridesetih godina koje su za Rijeku bile vrlo plodonosne. Suraduje s brojnim vodećim novinama, a to nastavlja i u egzilu. Marussi napušta Rijeku nakon završetka Drugoga svjetskog rata i odlazi u Milano gdje osniva izdavačku kuću *Edizioni d'arte Fiumara* te pokreće i vodi mjesečnik »Le Arti«. Autor je djela *Diciotto poesie* (1941.) te pripovijedaka objavljenih u *Gente qualunque* (1938.), *Assalto al palazzo* (1940.) i *Renoir* (1957.).³¹⁴

Elsa Bragato³¹⁵ radila je kao profesorica engleskoga jezika na svome rodnom otoku do 1945. godine, a kasnije se preselila najprije u Veneciju, a zatim u Trst gdje je surađivala s listom »Voce Giuliana«. Autorica je kratkih priča, među kojima su: *Una volta a Lussin* (Trieste, Tipografia Moderna, 1974.), *Arie di Lussino* (Gorizia, Libreria Editrice Goriziana, 1978.), *Lussin, sempre Lussin* (Trieste, Tipografia Moderna, 1981.) i *Lussino, ti saluto* (Trieste, Zenit, 1990.). Iz njezinih djela izviru kvarnerski mikrokozmos i bezgranična ljubav prema rodnome gradu.

Serenella Zottinis³¹⁶ debitirala je u književnome svijetu 1986. autobiografskim romanom pod naslovom *Non c'è nulla contro di te*. Roman ima i političku pozadinu. Autorica u njemu progovara o osobnome iskustvu u rodnome gradu. Dirljiv je odlomak u kojemu se prikazuje umiruća majka, a razdoblje njemačke okupacije Rijeke, koje predstavlja vremenski okvir, opisano je u nekoliko redaka: »Naše pogranično područje, nekada tako mirno i dostojanstveno, napadnuto je sa svih strana, posljednje je uporište nacističkih snaga u Italiji nakon njezine predaje 8. rujna 1943. [...] Riječki život drijema, u mirnim trenucima između zračnih uzbuna, čekajući neizbježne posljedice».³¹⁷ Na polju lirskoga izričaja značajna je zbirka *Immagine e somiglianza* u kojoj se autorica prisjeća rodne Rijeke, posebice gradskoga groblja, mjesta plača, ali i kulture: »il sangue gonfio di singhiozzi e rimpianti / leggerò il mio personaggio / ai controversi personaggi di ieri / e aprirò un discorso, culturale... / commettendo amnistia nella città inguarita».³¹⁸

313 GARIBALDO MARUSSI rođen je u Rijeci 1909. Novinar, književnik, prevoditelj i likovni kritičar, svoja djela potpisuje pseudonimom Carlo Delfino. U kulturnome žaru Rijeke tridesetih godina suosnivač je časopisa »Termini«. Suradivao je s brojnim novinama i časopisima, uključujući: »La Fiera Letteraria«, »Meridiano« iz Rima, »L'Italia Letteraria«. Marussi napušta rodnu Rijeku i odlazi u Milano gdje je 1948. osnovao agenciju Mercurio, a 1950. izdavačku kuću Fiumara. Zatim je pokrenuo i vodio prvi poslijeratni umjetnički mjesečnik »Le Arti«. Među njegovim djelima ističe se *Renoir* (Milano, Studio editoriale d'arte Perna, 1967.). Preminuo je u Trstu 1973. godine.

314 Usp. BRUNO MAIER, *La letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento*, op. cit., str. 107.

315 ELSA BRAGATO rođena je u Malome Lošnju 1908. U svome je gradu predavala engleski jezik do 1945. godine. Godine 1948. provela je pet mjeseci u zatvoru. Čim je izašla iz zatvora, najprije se sklonila u Veneciju, a zatim u Trst gdje je nastavila s nastavničkom profesijom. Posvetila se pisanju. Preminula je u Trstu 2004. godine.

316 SERENELLA ZOTTINIS rođena je u Rijeci 1928. godine. Diplomirala je u rodnome gradu koji je napustila 1949. Godine 1950. nastanila se u Milanu gdje je pohađala parasveučilišni Institut za oglašavanje i specijalizirala se kao reklamni tehničar. Do 1978. radila je kao menadžerica tvrtke, a od 1986. surađivala s izdavačkom kućom u Cologno Monzeseu, uređujući antologijsku seriju knjiga poezije i fantastike. U književnome svijetu debitirala je 1986. godine knjigom *Non c'è nulla contro di te* (Milano, Silvia editore, 1986.). Dobitnica je nagrade za prozno djelo na natječaju »Città di Pompei« 1990. za djelo *Uscita di servizio* (Milano, Silvia editore, 1990.). Godine 1994. objavila je satirični roman pod naslovom *Proprietà privata* (Milano, Silvia editore, 1994.).

317 GINO SERGI, *Serenella Zottinis e Livia Cremonesi*, u *La forza della fragilità*, sv. II, ur. ELIS DEGHENGI OLUJIĆ, EDIT, Fiume, 2004., str. 202.

318 GINO SERGI, op. cit., str. 203.;

»krv natečena od jecaja i zaljenja / pročitat ću svoj lik / kontroverznim likovima od jučer / i pokrenut ću razgovor, o kulturi... / am-

Livia Cremonesi³¹⁹ autorica je jednoga romana pod naslovom *Oltre confine*. U ovome autobiografskome djelu autorica prati vlastiti te život majke koja se bori s Alzheimerovom bolešću. Sudbina koju je doživjela autorica podsjeća na onu Marise Madieri koja je također izgubila majku pogođenu istom bolešću. U naraciji se izmjenjuju prošlost i sadašnjost, a autoričina majka, koja je dugi niz godina šutjela, ponovno počinje govoriti slovenskim jezikom, svojim materinskim jezikom, nakon završetka rata. Iz njezine priče izranjaju obiteljske tragedije iz vremena rata. U naraciji je utkano autoričino antifašističko, demokratsko, humanističko uvjerenje. Žena je to koja veliča višejezičnost, multikulturalnost i suživot naroda, koji su tipični za ove prostore. Poučne su rečenice romana u kojima govori o nepovjerenju prema Talijanima:

...la diffidenza nei nostri confronti, da parte delle forze d'ordine jugoslave, si sentiva in modo tangibile. Forse eravamo tra i primi «italiani» a varcare quel confine, che con tanta durezza aveva separato gente vissuta, fino a pochi anni prima, amorosamente insieme.³²⁰

Amleto Ballarini³²¹ dugi je niz godina bio predsjednik društva Società di studi fiumani sa sjedištem u Rimu te glavni urednik časopisa »Fiume«. Neumorni je kulturni djelatnik, autor brojnih povijesnih i proznih djela, među kojima su *L'Eco della bora*, *L'Olocausta sconosciuta*, *L'antidannunzio a Fiume: Riccardo Zanella* te zbirka pripovijedaka *Quelli vestiti di bianco*. Rijeka je uvijek ostala u središtu njegovih istraživanja. Za svoju dugogodišnju predanost promicanju dijaloga između ezula i Grada Rijeke, 2016. mu je godine dodijeljena Zlatna plaketa – Nagrada Grada Rijeke.

Dario Donati³²² prije svega je prozaist. Radio je u javnoj upravi, ali nakon umirovljenja predano se posvetio pisanju. Postao je redoviti suradnik brojnih regionalnih i nacionalnih novina u kojima objavljuje pripovijetke i recenzije. Među njegovim djelima valja spomenuti: *Il viaggio e altri racconti*, *Ipotetici amori*, *Notti brave di provincia*, *Il Veneziano*, *Un uomo allo specchio*, roman *I Keinerlei* te putopis *Australia, Australia*.

nestirajući u neozdravljenome gradu».

319 LIVIA CREMONESI rođena je u Villi del Neviso 1940. godine od oca Riječana, Arduina Pillepicha-Cremonesija, književnika i povjesničara i majke Slovenke; brat joj je bio Piero Pillepich. Predavala je književnost više od 37 godina na institutima u Udinama. Napisala je roman *Oltre confine* (ed. Tipografia grafica goriziana, Gorizia, 2002.). *Živi* u Tricesimu.

320 LIVIA CREMONESI, *Oltre confine*. Gorizia, ed. Tipografia grafica goriziana, 2002., str. 139.; »...nepovjerenje koje su prema nama pokazale jugoslavenske policijske snage osjećalo se na opipljiv način. Možda smo bili među prvim „Talijanima“ koji su prešli tu granicu, koja je na tako surov način razdvojila ljude koji su, do nedavno prije, živjeli zajedno u ljubavi«.

321 AMLETO BALLARINI rođen je u Rijeci 1933. godine. Napustio je rodni grad nakon Drugoga svjetskog rata. Diplomirao je politologiju u Genovi. Kasnije se preselio u Rim gdje i danas živi. Njegovo ime vezano je uz organizaciju nekolicine međunarodnih znanstvenih skupova, među kojima su *Fiume nel secolo dei grandi mutamenti* (Rijeka, 1999.) i *Fiume crocevia di popoli e culture* (Rim, 2005.). Zajedno s MIHAELOM SOBOLEVSKIM uredio je dvojezično talijansko-hrvatsko izdanje pod naslovom: *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939-1947) / Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939. – 1947.)*. Autor je djela: *L'Eco della bora* (Roma, Edizioni Occidentale, 1984.), *L'Olocausta sconosciuta* (Roma, Edizioni Occidentale, 1986.), *Quelli vestiti di bianco* (Rim, Edizioni Occidentale, 1987.) i *L'antidannunzio a Fiume: Riccardo Zanella* (Trieste, Italo Svevo, 1995.).

322 DARIO DONATI rođen je u Rijeci 1925. godine. Napustio je rodni grad i preselio se u Trst gdje je studirao politologiju. U zrelih godina preselio se u Cividale, a zatim u Udine. Suradivao je s brojnim časopisima i bio u uredništvu časopisa »Liburnia« udruge CAI iz Rijeke. Umro je u Cividaleu del Friuli 1994. godine. Autor je sljedećih djela: *Il viaggio e altri racconti* (Udine, La nuova base, 1976.), *Ipotetici amori* (Trieste, SAL, 1976.), *Notti brave di provincia* (Quarto d'Altino, Rebellato, 1978.), *Il Veneziano* (Bologna, Boni, 1981.), *Un uomo allo specchio* (Bologna, Boni, 1986.), *I Keinerlei* (Bari, Bracciodieta, 1991.), *Australia, Australia* (Udine, Campanotto, 1991.).

Licio Damiani³²³ otišao je iz rodnoga Malog Lošinja nakon Drugoga svjetskog rata i s obitelji se nastanio u Udinama. Iz njegovoga literarnog izričaja izvire sjećanja na voljenu domovinu. Autor gaji duboke osjećaje prema rodnome kraju, ali ne zaboravlja ni Furlaniju koja ga je udomila. Njegovo iskustvo autora iz egzodusa slično je onome Marise Madieri po dubokome osjećaju zahvalnosti prema gradu koji ju je prihvatio. Damiani je objavio sljedeća djela: *Paura di Vera e altri racconti*, *Racconti del Nord-Est*,³²⁴ *Maggiolone e Maggiolina*, *Il cavallo tra gli olivi e L'occhio del dio marino*, *Alla fine del giorno*, *Gli sposi di Atene e Il sorriso di Venere*, *Arcipelago della memoria* te *Vita nei campi – Storie, memorie e leggende della campagna*.

Anita Antoniazio Bocchina³²⁵ autorica je didaktičkih djela i kritičkih eseja iz područja likovnih umjetnosti. Autorica ne gubi svoj futuristički duh ni nakon mnogo godina, iako kronološki udaljena od poslijeratnih avangardi te ostaje vjerna svome početnome futurizmu. Iako je prije svega likovna kritičarka, Antoniazio u svojoj jedinjoj zbirci poezije, *Forme poetiche* iz 1991. godine, u stihovima oslobađa svoj posebni, osobni odnos s riječima. Čitatelju nudi slobodne riječi povezane u umjetničke oblike koje ona definira kao „strukturalno-vizualne ekspresije“ (*espressioni strutturalvisive*). Njihovome dekodiranju može pomoći memorijalistika karakteristična za književnost egzodusa,³²⁶ posebno u pogledu autobiografskih referenci i riječkih sjećanja. Autorica daje prednost kratkim stihovima nadmašujući formalnu strukturu i stvarajući tako izražajni pokret koji riječima vizualno dodjeljuje značenje.³²⁷ Neuništiva je veza s napuštenim zavičajem i krajolikom koji izvire iz njezinih stihova prepunih patnje zbog Rijeke koja je izgubila i zamračila svoj identitet u potrazi za nekom novom ravnotežom: »Chi parlerà di te / città distrutta / innumerevolmente / amata / contesa / goduta / dilaniata«.³²⁸

323 LICIO DAMIANI rođen je 1935. godine u Malome Lošnju. S obitelji je napustio otok Cres i nastanio se u Udinama gdje i danas živi. Profesionalni novinar i kritičar, autor je dviju knjiga o umjetnosti dvadesetoga stoljeća u Furlaniji, kao i brojnih monografija, eseja o slikarima, kiparima i arhitektima. Među književnim djelima bilježimo: *Paura di Vera e altri racconti* (Udine, La nuova base, 1972.), *Maggiolone e Maggiolina* (Udine, Istituto per l'Enciclopedia del Friuli-Venezia Giulia, 1978.), *Il cavallo tra gli olivi e L'occhio del dio marino* (Roma, Gremese editore, 1980.), *Alla fine del giorno* (Tricesimo, Udine, Carlo Lorenzini Editore, 1984.), *Gli sposi di Atene e Il sorriso di Venere* (Napoli, Alfredo Guida Editore, 1990.), *Arcipelago della memoria* (La Nuova Base Editrice, 2007.), *Vita nei campi – Storie, memorie e leggende della campagna* (Udine, Edizioni della Società Filologica Friulana, 2017.).

324 LICIO DAMIANI, CARLO SGORLON I TITO MANIACCO, *Racconti del Nord-Est*, Roma, Gremese editore, 1976.

325 ANITA ANTONIAZZO BOCCHINA rođena je u Rijeci 1907. godine. Riječka je umjetnica, povjesničarka umjetnosti i autorica pjesama. Diplomirala je 1930. likovnu umjetnost u Veneciji (pod mentorstvom profesora Guidija). Pripada riječkoj avangardnoj skupini tridesetih godina. Nastavila je studij arhitekture u Milanu, izrade nakita u Veneciji, grafike u Salzburgu i psihologije u Rimu. Predavala je na institutu za djevojke Emme Brentari u Rijeci. Nakon rata preselila se u Padovu i Veneciju. Počasna je inspektorica u venecijanskoj nadzornoj upravi za zaštitu okoliša, 1975. godine utemeljila je časopis »Arte e cultura«. Član je skupine Nuovi Poeti veneti. Od 1970. do 1972. radila je kao suradnica UNESCO-a i talijanske vlade na polju zaštite umjetničke baštine i u obrazovanju. Zanimanje za rodni grad izvire iz raznih eseja, ali glavni doprinos na tome polju odnosi se na proučavanje monumentalnoga groblja na Kozali objavljeno u djelu *Fiume, il cimitero di Cosala* (Padova, Aldo Ausilio ed., 1995.). Ostavila je jednu zbirku pjesama, *Forme poetiche* (Padova, Panda, 1991.). Umrla je u Padovi 2003. godine, a pokopana je na groblju na Kozali u Rijeci.

326 Usp. *Città di carta. / Papirnat grad*, op. cit., str. 171.

327 Usp. GIORGIO SEGATO, *Trascrizioni e percorsi dell'espandersi del senso*, u ANITA ANTONIAZZO BOCCHINA, *Forme poetiche*, op. cit., str. 6.

328 ANITA ANTONIAZZO BOCCHINA, *Fiume secolo XX*, u *Forme poetiche*, op. cit., str. 20.; »Tko će govoriti o tebi / uništeni grade / neizmjeno / voljeni / osporavani / uživani / rastrgani«.

Franco Enrico Gaspardis³²⁹ autor je koji se drži podalje od nostalgčnih sjećanja. U svome djelu *Verso la salvezza* projicira uzornu prošlost s ciljem pronalaska izgubljenoga grada. Namjerna uporaba fijumanskoga dijalekta koji se izmjenjuje s talijanskim standardnim jezikom čini priču realističnijom. Koristeći riječi kao što su *muli*, *cotola* ili tipične fraze, poput *Toco de mati*, *Malegnasa mularia che Dio ve castighi!*, zajedno s likovima iz kolektivne mašte, toliko dragima riječkome folkloru, kao npr. *Franzelin no xe più musica* ili *Maria matta*, Gaspardis potpisuje tekst smještajući ga u točno određeni kontekst. Pripovijedajući o egzodusu autor za svaki lik pronalazi neki drugačiji motiv te iznosi mnoge priče i razloge za napuštanje grada.³³⁰ Oslikava se tako Rijeka, zajednička svim pričama, jedinstvena i jedina u svim svojim licima, kroz raznolikosti mišljenja, vjeroispovijesti, rase, nacionalnosti i običaja ujedinjenih pod jedinstvenim stijegom riječkoga dijalekta i ljubavi prema gradu. U završnome poglavlju, *Ritrovarsi*, autor na originalan način pobjeđuje strahove, bolove i zamjerke koje su godinama osjećali prognanici i oni koji su ostali. Na Davidov strah da drugi ljudi nikada neće prihvatiti talijanski jezik, Nereo odgovara:

...non l'italiano, ma il dialetto! La chiave è tutta qua. Il nostro dialetto, magari imbarbarito o arricchito che dir si voglia, da neologismi stranieri, vuoi francesi, tedeschi, ungheresi, croati e via discorrendo, è rimasto sempre vivo nei secoli a caratterizzare la città. Nessuna nazione dominante ha potuto cancellarlo, neanche l'Italia. Di conseguenza si tratta di toglierlo dal ghetto dei pochi 'rimasti' che per nostra fortuna si ostinano a parlarlo.³³¹

U pripovijetkama sadržanima u zbirci *Da uno a cento anni, favole rivisitate* autor pronalazi, kroz optimistični stav, rješenja za suvremeni osjećaj nemira, koja dolaze odozdo. Pronalazi u razbaštinjenima te slabima i bespomoćnima ona razmišljanja o životu i autentične vrijednosti koje su inače negirane.

329 FRANCO ENRICO GASPARDIS, rođen u Rijeci 1939. godine, nakon rata napušta rodni grad i boravi u izbjegličkim kampovima u Trstu i Arezzu. Godinama je radio kao administrativni službenik u talijanskome Ministarstvu za kulturu. Proglašen je viteзом (*Cavaliere al merito*) Talijanske Republike (pod predsjednikom Ciampi-jem) te časnikom (*Ufficiale al merito*) Talijanske Republike zbog svojih zasluga (pod predsjednikom Napolitanom). Svoje svjedočanstvo prenosio je kao prognanik iz Rijeke sudjelujući i na konferencijama u školama i općinama u suradnji s Udrugom za istarsku, fijumansku i dalmatinsku kulturu iz Lazija (Associazione per la cultura istriana, fiumana e dalmata del Lazio). Suradivao je u izradi novoga Samanijeva rječnika fijumanskoga dijalekta (*Nuovo Samani, Vocabolario del dialetto fiumano*). Svoje memoare objavio je u časopisu »Rivista di Studi Adriatici«, a pjesme i pripovijetke na dijalektu u »La Voce di Fiume«. Objavio je sljedeće knjige: *Da uno a cento anni, favole rivisitate* (Milano, ed. Il Filo, 2007.) i *Verso la salvezza. Un ragazzo di sole sulla foiba e altri racconti sull'esodo da Fiume* (Milano, Feltrinelli, 2008.).

330 Pripovijeda o Židovima, djetetu koje pokušava doći do obitelji koja ga usvaja iz čistoga pijeteta, o udovici koja se pridružuje svojoj obitelji u Italiji razmišljajući o boljoj budućnosti, o djetetu koje ne želi napustiti svoje prijatelje ni svoj grad, o vojniku koji se izgubi u proturječnostima rata, o mnogim mikropričama i mnogim životima koje vrijedi prepričati.

331 FRANCO ENRICO GASPARDIS, *Verso la salvezza*, op. cit., str. 95–96.; »...ne talijanski, već dijalekt! U tome je ključ. Naš je dijalekt, iako se možda izvitoperio ili obogatio, kako želite, stranim neologizmima, francuskima, njemačkima, mađarskima, hrvatskima i tako dalje, uvijek ostao živ tijekom stoljeća i obilježavao grad. Nijedna ga dominantna nacija nije uspjela izbrisati, čak ni Italija. Slijedom toga, radi se na njegovome uklanjanju iz geta nekolicine onih koji su ostali i koji, na našu sreću, ustraju u njegovoj uporabi«.

Kenka Leković³³² prvi se put pojavila na lirskoj sceni u osamdesetima, kada je objavila nekoliko pjesama na stranicama časopisa »La battana«. Od prvih nesigurnih koraka u iščitavanju svoje prošlosti tijekom godina prelazi na preispitivanje svojega podrijetla, razgranatoga u različite kulture i običaje koji su ponekad i nespojivi. Neprestana napetost između činjenice da se rodila u kozmopolitskome gradu punom proturječnosti te izobličene stvarnosti koja je dovela do novih društvenih i političkih događaja kojima se žele nanovo ispisati stranice povijesti ima kao posljedicu njezin odabir migracije u Italiju. Autoričino neprestano putovanje može se iščitati i kao susret/sukob s novim kulturama kojima se približava a da se nikada nije riješila prošlosti koja s godinama sve više postaje teret: prošlosti koju je interiorizirala, ali je nije shvatila niti je može objasniti. Leković često rabi provokativne fraze s kojima iznosi na vidjelo likove iz njezine prošlosti (veoma ih detaljno opisujući) te mjesta nerijetko pribjegavajući ironiji. U nemogućnosti ili možda nespremnosti da sebi prida jasan identitet, ona usvaja svojevrсни jezični *pastiš* kojim želi na pomalo groteskan način oponašati lokalnu višejezičnost. Kći globaliziranoga svijeta, namjerno kombinira raznovrsne stilove, prekinute rečenice, novinarski jezik, stilske avangarde s tradicionalnim rješenjima, kao da u samim izrazima prevodi vlastitu psihološku zbunjenost i neriješene strahove. Suprotno onome što je tvrdila i racionalno planirala, kaže: »...un giorno sarei diventata italiana. Italiana per non dovermi vergognare del mio passaporto rosso«,³³³ i suprotno istoj ultimativnoj težnji da bude kozmopolit, tipična osoba bez korijena, nadahnuta Ödönom von Horvathom, u maniri Itala Sveva između redaka odbacuje onu slobodnu kulturnu crtu koju pronalazi samo u »...homo balcanicus che non ha mai sopportato regole e imposizioni dell'ordine civile«. ³³⁴

Doriana Segnan³³⁵ pripada novijoj generaciji, kći je riječkih prognanika, a piše intimnu poeziju kroz koju iznosi slike koje Guagnini definira esencijalnim: iluzije, razočaranje, idealizam, instinkt, strastveni karakter i spontane porive.³³⁶ Segnan pretvara svaki trenutak svojega života

332 Pseudonim KORALJKE LEKOVIĆ. Rođena je u Rijeci 1962. godine. Miješanoga je hrvatskog i ruskog podrijetla s majčine strane, mađarskoga s očeve strane, odrasla je u talijanskome kulturnom okruženju svojega posvojitelja, Alessandra Lekovića, pohađajući škole s talijanskim nastavnim jezikom. Nagrađivana je nekoliko puta na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*: 1985., 1986. za pjesničke zbirke *Erosione* i *Dormi la terracotta*, te 2003., 2005., 2010., 2014., 2016. u kategoriji proznih djela za talijanske građane stanovnike Republike Italije, istarskoga, istro-kvarnerskoga, riječkoga i dalmatinskoga podrijetla. Radovi su joj objavljeni u Zbornicima toga natječaja. Osamdesetih je godina radila kao novinarka u dnevnome listu »La Voce del Popolo«, a 1990. nastanila se u Trstu gdje je radila kao slobodna novinarka. Među njezinim radovima valja spomenuti: *La strage degli anatroccoli* (Venezia, Marsilio, 1995.), *Se improvvisamente il treno si fermasse a Maglern* (u Zborniku radova nagrađenih na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, 2003.), kao i pripovijetke te pjesme objavljene u talijanskim časopisima.

333 KORALJKA LEKOVIĆ, *La strage degli anatroccoli*, Venezia, Marsilio, 1995., str. 26.;

»...jednoga ću dana postati Talijanka. Talijanka kako se ne bih morala sramiti svoje crvene putovnice«.

334 KORALJKA LEKOVIĆ, *La strage degli anatroccoli*, op. cit., str. 142–143.;

»...homo balcanicus koji nikada nije podnosio pravila i propise građanskoga poretka«.

335 Rođena je u Trstu 1971. godine od roditelja Fijumana, majke Mirte Verban i oca Ettorea Segnana. Diplomirala je talijansku književnost 1998. godine obranivši diplomski rad *La cognizione del dolore* o Carlu Emiliju Gaddi (pod mentorstvom profesora Elvija Guagninija). Od 1990. započela je suradnju s »La Voce del Popolo«, »Panorama«, a zatim s tršćanskim dnevničkim listom »Il Piccolo« (za koji je pisala članke o kulturnim aktivnostima talijanske manjine koja živi u Sloveniji i Hrvatskoj). Godine 1992. postala je članica društva publicističkih novinara. Od 1999. do 2007. radila je kao glasnogovornica Narodnoga sveučilišta u Trstu (član uredništva »La Rivista«). Od 2004. do 2007. bila je voditeljica programa na talijanskome jeziku Radija Pula. Više je puta nagrađena na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*: 2005., 2007., 2009., 2016. i 2017. Među njezinim djelima valja spomenuti: *Balkan lyrics* (Treviso, Editoriale Programma, 2014.) i *Come fuori il cielo – Balkan lyrics II* (Treviso, Editoriale Programma, 2017.).

336 Usp. ELVIO GUAGNINI, *Postfazione*, u *Balkan lyrics*, op. cit., str. 142.

u stranicu dnevnika na koju zapisuje raspoloženja i sumnje: »...se la notte non è chiusa bene / se ne scapperà fuori / sempre qualche sogno / più svelto degli altri«. ³³⁷ Za Rijeku, grad koji ju je usvojio, vežu je sjećanja, ljubavi, okusi, prijateljstva, ali i važnije teme koje se vežu s osjećaj pripadnosti i obiteljskim korijenima. Iako rođena Tršćanka, Segnan osjeća snažnu povezanost s kvarnerskim gradom zbog koje se osjeća podijeljeno na talijansku stranu, koja predstavlja racionalnost i dužnost, i riječku stranu koja predstavlja zabavu, izlete, slobodu. Rijeka otvara vrata drugome svijetu koji je iza nje, dalekome, ali i bliskome, balkanskome svijetu, čime potvrđuje podrijetlo autoričina višestrukog identiteta na koji je ponosna. Segnan slavi jezike, kulture, različite zemlje te onu svoju stranu koju naziva „balkanskom“. Balkan je sinonim za prijateljstvo, ali prije svega za iskrenost, predstavlja slobodu, labirintski bijeg u neodređenost, gdje se spajaju bajke i stvarnost, to su mitovi zbog kojih se osjeća nomadski, nasljednica multikulturene tradicije koja definira ovaj svijet.

337 DORIANA SEGNAN, *Se la notte non è chiusa bene*, u *Balkan lyrics*, *op. cit.*, str. 17.;

»...ako noć nije dobro zatvorena / iz nje će uvijek pobjeći van / neki san / brži od ostalih«.

Dijalektalna književnost

Fijumanski je dijalekt prirodni izričaj talijanskih govornika grada Rijeke i prvi je oblik komunikacije koji naučimo. Dijalekt je usko vezan uz ograničeno geografsko područje i odražava svijest naroda koji se njime služi te utjelovljuje identitet istoga. Riječko je područje tijekom stoljeća bilo podvrgnuto naglim promjenama koje su utjecale na političku, ekonomsku i društvenu razinu, koje su, pak, pridonijele i promjeni samoga dijalektalnog izraza. Prisutnost dijalektalne produkcije konstanta je ovih prostora, a vitalnost fijumanskoga idioma očita je u značajnome književnom nasljeđu koji pobuđuje zanimanje kritičara. U drugoj polovici dvadesetoga stoljeća dijalektalna produkcija nastavila je put antejske tradicije s kraja devetnaestoga stoljeća. Bilježi se veliki broj autora s područja Kvarnera koji biraju dijalektalni izričaj za svoje književne uratke. U tom kontekstu valja spomenuti sljedeće autore: **Egidio Milinovich, Ettore Mazzieri, Sergio Maria Katunarich, Gianni Angelo Grohovaz, Giacomo Scotti, Fulvio Mohoratz, Mario Schiavato, Aurelia Klausberger, Ezio Mestrovich, Laura Marchig, Tiziana Dabović i Gianna Mazzieri-Sanković.** Neki se od njih samo povremeno okušavaju u književnost, dok za druge, poput Milinovich, Mazzierija, Grohovza, Katunaricha i Dabović, fijumanski dijalekt postaje prepoznatljivo obilježje njihovoga pisanog stvaralaštva.

Egidio Milinovich (Rijeka, 1903. – 1981.)³³⁸ jedan je od najistaknutijih dijalektalnih autora druge polovice dvadesetoga stoljeća na riječkome području. Njegova poetika usko je povezana s riječkom tradicijom, njezinom poviješću, prirodnim ljepotama i gastronomskom ponudom. U određenim stihovima autor se prisjeća vrsnih sportaša koji su proslavili riječki sport (o tome svjedoči pjesma *Ad Abdon Pamich campione olimpionico di marcia 1964*),³³⁹ ali i drugih tipičnih figura riječkoga mikrokozmosa, kao što je slučaj s pjesmom *El Frane cocio dei „Tici“*.³⁴⁰ Pisac oblikuje svoje tekstove poštujući metričke oblike i, kako navodi Blecich, naslanjajući se na književno nasljeđe, klasične jedanaesterce i pjevne osmerce, tipične za narodnu tradiciju.³⁴¹ Prema riječima

338 Rođen je u obitelji skromnoga podrijetla u četvrti Gomila, žili kucavici Staroga grada. Bez oca, živio je s majkom i tri sestre. Završio je strukovnu školu za mehaničare pa se zaposlio najprije u Tvornici duhana, a zatim u Torpedu. Pridružio se partizanskome pokretu vodeći sa sobom i vlastitu djecu.

339 EGIDIO MILINOVICH, *Ad Abdon Pamich campione olimpionico di marcia 1964*, u *Joze fiumane*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2017., str. 81.

340 EGIDIO MILINOVICH, *op. cit.*, str. 91–93.

341 Usp. KRISTINA BLECICH, *Prefazione*, u *Joze fiumane, op. cit.*, str. 10.

urednica knjige *Il dialetto fiumano. Parole e realtà* Milinovicha treba smatrati istinskim poznavateljem fijumanskoga govora, autorom koji provodi dragocjeni proces oporavka leksika kojega više nema.³⁴² Dvije su zbirke koje potpisuje: *Variazioni fiumane* i *Joze fiumane*,³⁴³ iz kojih izvire bezgranična ljubav prema rodnome gradu. Mestrovich, Sanković Ivančić, Mazzieri-Sanković i Gerbaz Giuliano iščitavaju u njegovoj poeziji vjernu rekonstrukciju svijeta osjećaja, sjećanja iz djetinjstva i radničkoga supstrata čiji je autor sastavni dio. Milinovich je duboko i istinski povezan sa svojom rodnom grudom, svojim starim gradom (*Zitavecija*). Stari je grad, zapravo, i bio kolijevka fijumanskoga dijalekta, najmanje izložena vanjskim utjecajima, najiskrenija, dok je postojala, a Milinovich, vjerni sin Gomile, opjevao ju je s ljubavlju.³⁴⁴ Ta ljubav prema Gomili, *Zitaveci*, posebno izvire iz nekih tekstova, kao što je slučaj s pjesmom *La mia contrada*,³⁴⁵ koja je uglazbljena za zbarsko pjevanje. Pjesmu otvaraju stihovi koji u glazbenome obliku služe kao refren. Iz njih se očituje njegov ponos sina fijumanskoga naroda. Kaže autor: »Sì, sì son de gomila e me ne vanto, / non sofigo la voze del mio cor. / Volè saver perchè mi parlo e canto / cussi, in fuman, con anima e calor? / Perchè son nato proprio in Zitavecija, / a drio del Castel in Barbacan: / non sufio a nissun in tel orecia, / ma zigo sempre sempre forte: son fuman!«. ³⁴⁶ Antonio Pellizzer definira ga kao Fijumana koji je zaljubljen u svoj grad i u njegove stanovnike,³⁴⁷ a kao takav pokušava čitatelja upoznati s ljepotama njegove Rijeke naglašavajući: »In Barbacan se imboca quatro vie: / xe un salto, indove che se ga de andar, / per Volti, piazze e alegre Cali mie, / da questa mia contrada fino al mar«. ³⁴⁸ Prve pjesme u zbirci oslikavaju način života pravoga Fijumana koji voli obilaziti ribarnicu i kupovati papaline, ribu siromašnih (*El pese dei povereti: papaline*),³⁴⁹ koji se voli voziti tramvajem (*El nostro tram*)³⁵⁰ da bi došao do kupališta Riviera na Kantridi, omiljenoga okupljališta starih Fijumana: »Bela Riviera, / golfo incantado [...] Ti me tegnivi / quando nudavo, / ti me insegnavi / pescar, / remar«. ³⁵¹ Prisjeća se i društvenoga života talijanske nacionalne zajednice u djelu *Nel XV° Anniversario della fondazione del Coro „Fratellanza“ – 1962*.³⁵² U zbirci se pojavljuju i stihovi

342 Usp. *Il dialetto fiumano. Parole e realtà, op. cit.*, str. 113.

343 EGIDIO MILINOVICH, *Variazioni fiumane*, Trieste/Trst-Fiume/Rijeka, UI-UPT, 1981., i *Joze fiumane*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2017.

344 Usp. *Il dialetto fiumano. Parole e realtà, op. cit.*, str. 113.

345 Usp. EGIDIO MILINOVICH, *op. cit.*, str. 19–20.

346 U *Il dialetto fiumano. Parole e realtà, op. cit.*, str. 113.;

»Da, da, ja sam iz Gomile i ponosan sam na to, / ne zagušujem glas svojega srca. / Želite li znati zašto govorim i pjevam / ovako, na fijumanskome, s dušom i toplinom? / Jer sam rođen upravo u *Zitaveci*, / iza Kaštela u Barbacanu: / nikome ne pušem u uho, / već uvijek glasno uzvikujem: Fijuman sam!«.

347 Usp. ANTONIO PELLIZZER, *Voci nostre*, Fiume/Rijeka, EDIT, str. 238.

348 EGIDIO MILINOVICH, *op. cit.*, str. 19.;

«U Barbacanu se račvaju četiri ulice: / u jednome skoku dođeš do mjesta do kojega trebaš doći, / kroz volte, trgove i moje živahne kale, / iz ovoga mog kraja sve do mora».

349 EGIDIO MILINOVICH, *Joze fiumane, op. cit.*, str. 38–39.

350 EGIDIO MILINOVICH, *Joze fiumane, op. cit.*, str. 24–26.

351 EGIDIO MILINOVICH, *Joze fiumane, op. cit.*, str. 56.;

»Lijepa Rivijero, / prekrasni zaljeve [...] Držao si me / kada sam plivao / učio si me / pecati / veslati«.

352 EGIDIO MILINOVICH, *Joze fiumane, op. cit.*, str. 101.

posvećeni najmlađima, kao na primjer: *Un pusicio sul radiceto*,³⁵³ *El Gatisin*,³⁵⁴ *Indovinello*,³⁵⁵ *Nonno Inverno per...tuti?*³⁵⁶ i drugi.

Egidiju Milinovichu valja priznati zasluge za oslikavanje one prave, izvorne i neokaljane riječke narodne tradicije.

Ettore Mazzieri³⁵⁷ (Rijeka, 1920. – 2004.) jedan je od simbola riječkoga talijanstva i promicatelj kulturnih inicijativa, utjelovljuje pravu „dodanu vrijednost“ grada prema riječima Giacomina Scottija.³⁵⁸ Čitav svoj život posvetio je talijanskoj nacionalnoj zajednici, novinarstvu, sportu i riječkome povijesnom sjećanju. Dijelio je svoj život i društveno djelovanje između svoje dvije velike strasti: kombinacije novinarstva i sporta te Zajednice Talijana. U slobodno vrijeme svoj smisao za humor spajao je s maštom, lakoćom pisanja i misli, i pretakao ga u popularne dijalektalne novinske rubrike, pripovijetke i pjesme na fjumanskome dijalektu.³⁵⁹ Njegovo savršeno poznavanje talijanskoga jezika nije ga sputavalo, već naprotiv, poticalo ga je da piše stihove na njegovome autentičnom materinskom jeziku, fjumanskome. Godine 1950. osvojio je treću nagradu za komediju na dijalektu, *La mularia de Zitavecchia*, na književnome natječaju koji je organizirao UIIF.³⁶⁰ Šaljive novinarske rubrike koje su mu donijele slavu nastale su kako bi se sačuvalo fjumanski dijalekt, ali su služile i za iznošenje mišljenja o društvenim, identitetskim i političkim temama. Kako bi na kritički i ironičan način opisao stvarnost, najčešće je koristio dijaloge između više sugovornika. Mate Pas'cipa i Piero Vis'ciada, likovi iz njegove prve kolumne iz 1946., označavaju prve korake dijalektalne satire. Međutim, ta su dva lika nepoželjna

353 EGIDIO MILINOVICH, *Joze fumane, op. cit.*, str. 43.

354 EGIDIO MILINOVICH, *Joze fumane, op. cit.*, str. 45–47.

355 EGIDIO MILINOVICH, *Joze fumane, op. cit.*, str. 94.

356 EGIDIO MILINOVICH, *Joze fumane, op. cit.*, str. 103.

357 Rođen je u Starome gradu, a pohađao je osnovnu školu Nicolò Tommaseo. Zahvaljujući svome spisateljskom pozivu i školskome uspjehu dobio je stipendiju za pohađanje jednoga od najprestižnijih kraljevskih instituta u Fanu, ali je, zbog nesigurne ekonomske situacije u obitelji, bio prisiljen odbiti ponudu. Kao trinaestogodišnjak radio je kao prodavač u trgovini ujaka Winklera. Istodobno se bavio sportom i višestruko je nagrađivan u trčanju i nogometu. Novinarsku karijeru započeo je u listu »La Vedetta d'Italia«. Godine 1944. uhićen je i deportiran u koncentracijski logor Almostalh u Njemačkoj. Vratio se 1945., a godinu dana kasnije postao je glavni tajnik riječkoga Gradskog odbora za sport i voditelj Sportskoga društva Kvarner. Godine 1950., otpušten je jer je javno branio osobe koje su odlučile optirati, pa je naredne dvije godine proživljavao teško razdoblje. Kao novinar na sportskome, kulturnome i građanskome polju, pisao je za novine »La Voce del Popolo« (bio je urednik sportskih stranica), ali i za »Panoramu« te za talijansku redakciju Radio Fiume (Radio Rijeka). Suradivao je s talijanskim novinama, među kojima su »Stadio«, »Resto del Carlino«, »Piccolo«, »Guerrin Sportivo«, »Gazzetta dello Sport«, te s australskim »El Fiuman«. Osnovao je i uređivao časopis »La Tore« riječke Zajednice Talijana, čiji je predsjednik bio između 1979. i 1983. Vodio je u njoj i KUD Fratellanza, a u njoj je nakon umirovljenja osnovao i sekciju za osobe treće životne dobi. Godine 2007. postumno je objavljena knjiga *Ettore Mazzieri. Storia e ciacole de un fuman patoco*, koju je uredila GLORIA TIAN (Fiume/Rijeka, SAC Fratellanza CI Fiume).

358 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, *La tradizione anteica nella produzione letteraria dell'area fiumana*, u *Visioni d'Istria, Fiume, Dalmazia nella letteratura italiana, op. cit.*, str. 315–316.

359 Silvani prenosi mišljenja Bruna Bontempa: »U svojim novinarskim člancima, reportažama, komentarima, intervjuima, s izvanrednom svestranošću znao je s lakoćom isplesti činjenice iz povijesti i kulture kako bi uljepšao i produbio priču o čisto sportskim događajima, koristeći sjajan, dopadljiv, jedinstveni stil. Bio je uvjereni čuvar povijesti i fjumanskoga dijalekta, uređio je zbirke poslovnica i poznatih izreka, male rječnike, pišući u stilu i prozi, često uz uporabu humora koji je najviše dolazio do izražaja u dijalektalnim novinskim rubrikama«. Usp. SILVANO SILVANI, *Ci ha lasciati un grande fumano*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, EDIT, 16. srpnja 2004., str. 2.

360 Pedesetih godina na stranicama »La Voce del Popolo« objavljene su njegove priče na talijanskome: *Nonno e nipote*, (15. 2. 1952.), *La ricchezza del povero* (6. 9. 1953.), *Lui e la volpe* (21. 11. 1954.) i *Nonna Rosa* (15. 1. 1955.).

vlastima toga vremena (Komitetu KPJ-a), jer ih identificiraju sa Zanellinim autonomaškim idejama pa pozivaju Mazzierija na „informativni razgovor“. Autora tako cenzuriraju, a rubrika se gasi.³⁶¹ Nakon više godina nastaje nova sportska tjedna rubrika, *La parola a Pepi Fritola*. Drski, dobrodušni i vedri lik postaje pripovjedač kritičke svijesti svoga vremena, a ne samo sportskih događanja, te dostiže priličnu popularnost. Desetljećima je vladao sportskim stranicama i uvijek polazio od stvarnih događaja i više ili manje poznatih ličnosti sportskoga svijeta koje je prikazivao kroz oštru ironiju i na šaljiv način. I ta se rubrika naglo ugasila 1985. godine.³⁶² U dnevnim novinama, a kasnije i na stranicama časopisa »La Tore«³⁶³ objavljivao je šaljive kolumne *Soto la Tore* i *Radio babe*,³⁶⁴ u suradnji s talijanskom redakcijom Radija Rijeke nastala je rubrika *Tomaso ficanaso*,³⁶⁵ dok su u *A scola de dialeto* objavljene fraze, gesla, poslovice te mali rječnik fijumanskih riječi. Mazzieri je bio poput vulkana u pisanju pa je za sobom ostavio značajno naslijeđe dijalektalnih tekstova, koji mogu biti korisni i za buduća sociolingvistička i lingvistička istraživanja razvoja fijumanskoga nakon 1945. Postumno je izdana knjiga *Ettore Mazzieri. Storia e ciacole de un fuman patoco*,³⁶⁶ koja sadrži dio njegovih tekstova kao i petnaest pjesama naslovljenih *Perle sparse*. U njima pisac, na kritičan i oštar način, iznosi svoje tipično fijumansko obilježje promatranja svijeta oko sebe, bez iluzija i kritički, uz suptilnu ironiju. U ležernim i zabavnim stihovima posvećenima poznatom fijumanskom ženskom liku, *Gigia valzer*, u pjesmama *Mascareta*, *Notolada* i *El primo amor* isprepliću se običaji i tipične fijumanske figure. U savršenome skladu s antejskom tradicijom Schittara i Caffierija među pjesmama se ističe *Funeral*, lirika koja profanira pogrebni obred prenoseći pokojnikove jadikovke: »Gente mia, cossa dir? / Tutti a beber e mi a patir!«.³⁶⁷ Osim šaljivoga tona, iz stihova izvire i jedan drugačiji Mazzieri kada se dubokoumno prisjeća pretrpljenih traumi u koncentracijskome logoru: »Un numero / senza valor / de un lager / pien de dolor. / Un numero / come nome / e cognome. [...] che altre volte / ti sogni e brami / de scanzelar. / Per dir: / finalmente / son tornà / un omo libero«,³⁶⁸ ili

361 Usp. BRUNO BONTEMPO, *Caro vecchio Pepi Fritola*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, EDIT, 28. siječnja 2005., str. 2.

362 Mazzieri prepričava: »Nakon epizode u kojoj prijatelj Rudi govori Pepiju: „Znaš, sada će napraviti novu raketu koja će ići zrakom“. A Pepi Fritola mu odgovara: „Čini se da će sada otići gore važni ljudi. Znaš, direktori...“. Pa će Rudi: „Eh, a što ako se ne vrate...?“ „Izdat ćemo novi natječaji“, odgovara mu Fritola. I naravno, šefovima se opet nije svidjela šala. Nekoliko dana kasnije tadašnji glavni urednik tražio je od mene da u novinama objavim osmrtnicu za Pepija Fritolu. Odbio sam. Ali je on to sam učinio.«; u ROBERTO PALISCA, *Biografia*, u *Ettore Mazzieri. Storia e ciacole de un fuman patoco*, op. cit., str. 12.

363 Sedamdesetih je godina utemeljio časopis Zajednice Talijana u Rijeci »La Tore« s ciljem da izrazi duh fijumanstva, gradske povijesti i folklor. Nakon 15 godina prisilne stanke, list se ponovno počeo objavljivati 1991. godine s Mazzierijem u funkciji glavnoga urednika i pokretača te autora dijalektalnih rubrika.

364 S jedne strane, Franzelin i Carleto komentiraju ono što se događa u okruženju zajednice i u samome gradu, s druge se strane Tonza, Nina i Loisa bave pričama iz susjedstva, često se žaleći na visoke troškove života, na kulturne i identitetske promjene novoga vremena. Te su dvije kolumne izlazile do 2004. godine, godine njegove smrti.

365 Emisija se emitirala punih petnaest godina u obliku dijaloga između Tonze i Tomasa, kojima su glasove dali glumci Talijanske drame, Ada Mascheroni i Angelo Benetelli.

366 Mali dio ovih tekstova objavljen je u spomenutoj knjizi, uređenoj zahvaljujući doprinosu regije Veneto na temelju regionalnoga zakona L. R. br. 15 koji definira zahvate na obnovi, zaštiti i vrednovanju kulturne baštine venetskoga podrijetla u Istri i Dalmaciji.

367 ETTORE MAZZIERI, *Funeral*, u *Storia e ciacole de un fuman patoco*, op. cit., str. 188.;

»Ljudi moji, što reći? / Svi na piće, a ja na patnju!«.

368 ETTORE MAZZIERI, *Un numero*, u *Storia e ciacole de un fuman patoco*, op. cit., str. 187.;

»Samo broj / bez vrijednosti / jednoga lagera / prepunoga boli. / Samo broj / kao ime / i prezime. [...] koji u neko drugo vrijeme /

ponovno proživljava glad iz 1929. U pjesmi *El din don dela mia Tore* (čija je originalna verzija na dijalektu izgubljena), prenoseći djetetove jadikovke kroz sinesteziju »gli occhi sono la bocca / del povero«, zaključuje svoja razmišljanja na gotovo epigrafski način: »Cittavecchia / ricca di miserie / se non speri / muori!«. ³⁶⁹ Scotti žali što je tek postumno otkriveno još neobjavljenih Mazzierijevih stihova, koje smatra malim biserima:

svi oni proizlaze iz boli [...] U *Solitudine* Mazzieri se uzdiže i podiže nas šapućući duboke riječi: *Samo onaj tko je sam / može shvatiti što je / samoća. / Na kraju je to naviknuti se na ništa; / a ljudi ti djeluju kao / hodajuće sjene / između zidova od kartona, / pa kad na uglu / nestanu, / ne preostaje nam ništa drugo / osim sjećanja / da nam pravi društvo. [...]* Ove posljednje riječi govore nam kako je „povremeni pjesnik“, pripovjedač smiješnih priča [...] mogao postati pravi pjesnik, na književnome jeziku i na dijalektu. ³⁷⁰

Sergio Maria Katunarich (Rijeka, 1923. – Milano, 2015.), ³⁷¹ višejezični isusovac, ³⁷² doktorirao je na ekumenskim studijama i bio promicatelj brojnih kulturnih inicijativa. Došao je u Goricu 1958. s majkom i tamo revolucionirao misiju čiji je bio voditelj više od dvadeset godina. Jedan je od pokretača Srednjoeuropskih kulturnih susreta u Gorici, koja je tako postala odredištem umjetnika i ljudi iz kulture. Nakon Gorice, otac Sergio Katunarich premješten je u Milano gdje nastavlja sa studijem Svetoga pisma zbog kojega često putuje i boravi u Izraelu i Sjedinjenim Državama. Autor je autobiografskoga djela *Frammenti di una vita fiumana*, ³⁷³ koje Pužar smatra jednim od »zanimljivijih djela riječke iseljeničke nefikcionalne proze«, ³⁷⁴ knjige *Zibaldone Fiumano-Dalmata-Istriano*, ³⁷⁵ te zbirke pjesama na fijumanskome dijalektu pod nazivom *...ma de Fiume*. ³⁷⁶ Ostale njegove publikacije uključuju od religijskih eseja do pjesama, dječjih stihova i ostalo. Chiara Galassi naglašava važnost autobiografskoga djela na talijanskome jeziku, za koje kaže da je:

putovanje s izazovnim i konkretnim konotacijama koje prenosi izravna iskustva, usko povezana s neprestanom poetsko-nostalgičnom mišlju koja se provlači kroz čitavo njegovo postojanje, putovanje-metafora koje preslikava veliko Katunari-chovo putovanje u nutrinu, ponovno proživljavanje djetinjstva, povratak u godine mladosti, i u suprotnost svijeta odraslih i onog majčinskoga. ³⁷⁷

sanjaš i čezneš / da prebrišeš. / Kako bi mogao reći: / napokon / sam ponovno / slobodan čovjek«.

369 ETTORE MAZZIERI, *Il din don della mia Torre*, u *Storia e ciacole de un fiuman patoco*, op. cit., str. 185.; »oči su usta / siromah«; »Stari grade / bogat jadom / ako se ne nadaš, / umrijet ćeš!«.

370 Usp. GIACOMO SCOTTI, *Poeti dialettali di Fiume*, u »La battaglia«, br. 177, Fiume/Rijeka, EDIT, 2010., str. 93–94.

371 Rođen je u Rijeci 1923. godine u obitelji dalmatinskoga podrijetla. Studirao je politologiju u Trstu i Padovi. Godine 1946. pridružio se isusovačkome redu i započeo studirati filozofiju i teologiju. Nakon diplome pohađao je doktorsku školu ekumenskih studija na Gregorijanskome sveučilištu u Rimu. Živio je i radio najprije u Gorici, a zatim u Milanu gdje je i umro u 92. godini.

372 Katunarich je vrlo dobro poznao mađarski, njemački, engleski i hrvatski jezik.

373 SERGIO MARIA KATUNARICH, *Frammenti di una vita fiumana*, Udine, Del Bianco, 1994.

374 *Città di carta / Papirnat grad*, op. cit., str. 241.

375 SERGIO M. KATUNARICH, *Zibaldone Fiumano-Dalmata-Istriano*, Milano, Spirali, 2000.

376 SERGIO M. KATUNARICH, *...ma de Fiume*, Trieste, Edizioni Ricerche, 1994.

377 Usp. CHIARA GALASSI, *Sergio Maria Katunarich, una conversione nella letteratura dalmata*, u AA.VV. *L'esodo giuliano-dalmata nella letteratura*, op. cit., str. 371.

Za Katunaricha izbor fijumanskoga dijalekta također znači uranjanje u sjećanja, silazak u dubinu duše kako bi nastavio osjećati povezanost sa svojim rodnim krajem.

Gianni Angelo Grohovaz (Rijeka, 1929. – Tiny Township, 1988.),³⁷⁸ po zanimanju novinar, postao je jedna od središnjih ličnosti u kulturnome životu Fijumana i Talijana u Kanadi. Dva djela rezimiraju njegovu figuru: pjesnička zbirka na dijalektu *Per ricordar le cose che ricordo* te zbirka tjednih uvodnika koje je emitirao CHIN, međunarodna radijska postaja iz Toronta.³⁷⁹ Smještajući ga među istro-dalmatinske pisce, koji s ostalim imigrantima dijele sadašnjost koja se neprestano filtrira kroz sjećanja, Buranello ga definira važnom, ali i vrlo kontroverznom ličnošću, bez dlake na jeziku.³⁸⁰ Grohovaz stranice radijskih emisija na talijanskome jeziku posvećuje životu Talijana-Kanađana koji su ostavili traga u novoj prekomorskoj stvarnosti. To su ličnosti koje slušatelji prepoznaju jer pripadaju kolektivnoj svijesti zajednice talijanskih ezula u Kanadi, koja živi između usporedbe i integracije.³⁸¹ S godinama se riječki autor počinje diviti kanadskome multikulturalizmu koji ga podsjeća na rodnu Rijeku zbog suživota različitih etničkih skupina. I sam jezik koji koristi, fijumanski dijalekt, u sebi nosi posuđenice iz mnogih drugih idioma³⁸² pored talijanskoga korijena. Pisac ispunjava osjećaj praznine zbog udaljenosti od voljenoga rodnoga grada svojim zapisima koji postaju nužnost. Dijalektalne pjesme jasne antejske tradicije iz zbirke *Per ricordar le cose che ricordo* nastale su s namjerom da ostave trag o autorovoj kulturi, identitetu i jezičnome dostojanstvu. Svjesno se služi dijalektom, jer je, prema njegovome mišljenju, to jedini način da vjerno prikaže svoju Rijeku, kroz svakodnevni jezik koji se koristi na ulicama i u obiteljima. Ustraje u „svome materinskom jeziku“ (*el fiuman*), iako je taj jezik, nakon godina izbivanja iz grada, poprimio i vanjske interferencije.³⁸³ Autor želi zabilježiti uspomene prije nego što vrijeme izbrise kuće, ljude,³⁸⁴ lica

378 Rođen je u Rijeci 1929. godine, a grad je napustio 5. lipnja 1945. Nakon kratkoga boravka u Italiji nastanio se u Kanadi. Ondje se posvetio novinarstvu nakon što je radio niz drugih poslova; bio je drvosejača, željezničar i fizički radnik. Bio je glavni urednik novina »Il Giornale di Toronto«, a surađivao je i s časopisima »Panorama« te »Il Corriere Canadese« iz Toronta, s »La verità« iz Montreala te s »Toronto notte«. Intenzivno se bavio društvenom djelatnošću i bio aktivan u zajednici Talijana, posebno u Columbus centru (talijanskome društveno-kulturnom centru u Torontu) te u domu za starije osobe. Jedan je od osnivača društva Immigrant Aid Society. Objavio je zbirku pjesama *Per ricordar le cose che ricordo* (Toronto, Dufferin, 1974.), zbirku uvodnika »...e con rispetto parlando è al microfono Gianni Grohovaz« (Toronto, izd. Sono me, 1983.) i roman *Strada bianca* (Toronto, izd. Sono me, 1988). Umro je u Tiny Townshipu u Kanadi 1988. godine.

379 Radiodnevnik »...e con rispetto parlando è al microfono Gianni Grohovaz« obuhvaća razdoblje od 1980. do 1982., a biva ukinut (cenzuriran) nakon godinu i pol dana aktivnosti.

380 Usp. ROBERT BURANELLO, *Chi gavessi mai detto: The Immigrant Experience in Giovanni Angelo Grohovaz's Strada bianca*, u *An Italian Region on Canada. The Case of Friuli-Venezia Giulia*, ur. KONRAD EISENBICHLER, Toronto, Multicultural History Society of Ontario, 1998., str. 137–152.

381 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Fiume and Canada: The Two Worlds of Gianni Angelo Grohovaz*, u *Forgotten Italians: Julian-Dalmatian Writers and Artists in Canada*, ur. KONRAD EISENBICHLER, Toronto, The University of Toronto Press, 2019., str. 112.

382 Usp. KONRAD EISENBICHLER, *Before the World Collapsed Because of the War: The City of Fiume in the Poetry of Gianni Angelo Grohovaz*, u *Italians in Canada: Selected Proceedings from the Annual Meeting of the Canadian Society for Italian Studies*, u »Quaderni d'Italianistica«, sv. 28, br. 1, Toronto, izd. Gabriele Scardellato, 2007., str. 132.

383 Interferencije talijanskoga jezika vidljive su u nekim primjerima kao što je uporaba glagola *terminar* umjesto *finir*, ili u samome naslovu, u uporabi riječi *cose* umjesto tipične fijumanske *robe*.

384 GIANNI ANGELO GROHOVAZ, *Per ricordar le cose che ricordo. Poesie in dialetto fiuman*, Toronto, izd. Dufferin, 1974., str. 75.; »Mia mama che fazeva concorenza / al Stipanov pitor de grande fama: / invece de sporcar le canovazze / la piturava coi capuzzi garbi [...] Natura viva! I Bonculovich protesta / lecanose i mustaci e i polpastrei.« / »Moja mama koja je bila konkurencija / Stipanovu, slavnome slikaru: / umjesto prljanja kрпи / oslikavala je kupus [...] Živa priroda! Bonculovich se bune / oblizujući si brkove i prstek.

prošlosti koja mu pripada, svjestan da je jedini povratak na rodnu grudu moguće isključivo pomoću sjećanja.³⁸⁵ I kada opisuje školsku kolegicu Vlacci ili prodavačicu Pillepich ili čak gat Scovazza, autor ponovno stvara Rijeku koju je ostavio, kao što objašnjava Eisenbichler, grad pomiren sa samim sobom, sa svojim različitim komponentama, posebice s onom talijanskom, slavenskom i njemačkom, koje su prisutne u obliku alegorija (u likovima psa, mačke i ptice) u pjesmi *Amor de bestie odio de cristiani*.³⁸⁶ Kroz jednostavne prikaze Grohovaz naglašava miran suživot, tipičan za Rijeku prije rata. Česti su u njegovoj poeziji prostorno-vremenski pokazatelji ulica, trgova i spomenika koji kao da rekonstruiraju staru kartu grada. Stihovi su potresni, ali uvijek ponosni, u slaganju toga živopisnog i multietničnoga grada. Rijeka je idealizirana, mitologizirana, naročito u sjećanjima iz djetinjstva, ali ne bez ironije. Opis profesorice Centis pretvara se u mit: »Che donna! Che maestra! / Che orizzonti la ne verzeva / con el suo gran saver! / Ascoltandola (adesso me inacorgio) / go imparà amar l'Italia / e odiar la guera...«.³⁸⁷ Zavarava se da će u Kanadi pronaći austro-ugarsko ozračje lišeno nacionalističkih tenzija: »Chi gavessi mai deto? Fiume e Canadà / in fondo in fondo ga molte afinità«.³⁸⁸ Djeluje pomalo kao samoliječenje kad Grohovaz zaključuje: »Ma se domani Fiume me ciamassi...«,³⁸⁹ ali istovremeno prikazuje stanje emigranta, iskorijenjenoga i različitoga, koje proživljava u novoj zemlji. Eisenbichler, međutim, primjećuje: »Ali Rijeka ne zove jer pjesnikova Rijeka više ne postoji. Kao što, uostalom, ne postoji važna veza između pojedinca i zemlje, između pojedinca i dijalekta, između pojedinca i njegovoga društva«.³⁹⁰ Grohovaz je umro u Kanadi 1988., iako je njegov kofer uvijek bio spreman za povratak kući, makar to bilo i samo u pjesničkoj mašti: »Se pur tremila miglia ne separa / dal nostro Fogoler a Valscurigne / xe pronte le valigie... caso mai / dovessimo tornar a casa nostra / Fiume ne aspetta, passerà anca i guai«.³⁹¹

Tiziana Dabović (Rijeka, 1959.)³⁹² novinarka je i glavna urednica mjesečnika za djecu »Arcobaleno«. Oduvijek gaji strast prema pisanju, a u svojem se životopisu može pohvaliti brojnim nagradama i priznanjima.³⁹³ Dijalekt je izražajno sredstvo koje autorica uspoređuje s majčinim

385 GIANNI ANGELO GROHOVAZ, *Ciudi la porta che xe giro d'aria*, u *Per ricordar le cose che ricordo. Poesie in dialetto fuman*, op. cit., str. 97.; »Quando me meto a scriver queste robe / non lassario mai più / cascar la pena.« / »Kada počnem pisati o ovim stvarima / nikad više ne bih / ostavio pero«.

386 Usp. KONRAD EISENBICHLER, *And if Fiume were to Call*, u *Patterns of Nostos in Italian Canadian Narratives*, sv. 35., ur. GABRIEL NICCOLI, Toronto, Department of Italian Studies, University of Toronto, 2021., str. 245.

387 GIANNI ANGELO GROHOVAZ, *El merleto de la Centis*, u *Per ricordar le cose che ricordo. Poesie in dialetto fuman*, op. cit., str. 74.; »Kakva žena! Kakva nastavnica! / Koliko nam je obzora otvorila / svojim velikim znanjem! / Slušajući je (sada to primjećujem) / naučio sam voljeti Italiju / i mrziti rat...«.

388 GIANNI ANGELO GROHOVAZ, *Chi gavessi mai deto? Fiume e Canadà*, u *Per ricordar le cose che ricordo. Poesie in dialetto fuman*, op. cit., str. 31-33.; »Tko bi rekao? Rijeka i Kanada / u suštini su vrlo slične«.

389 *Ibidem.*; »Ali da me sutra Rijeka pozove...«

390 Usp. KONRAD EISENBICHLER, *Un fiumano d'oltreoceano: Gianni Angelo Grohovaz*, u »La battana«, br. 160, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006., str. 115.

391 GIANNI ANGELO GROHOVAZ, *Ciudi la porta che xe giro d'aria*, u *Per ricordar le cose che ricordo. Poesie in dialetto fuman*, op. cit., str. 97.; »Čak i ako nas tri tisuće milja dijeli / od našega ognjišta u Valscurignu / koferi su spremni... za slučaj / da se trebamo vratiti doma / Rijeka nas čeka, proći će i nevolje i«.

392 Rođena je u Rijeci gdje je pohađala osnovnu školu i bivši Liceo (danas Srednja talijanska škola Rijeka), pa se zaposlila kao novinarka u izdavačkoj kući EDIT u Rijeci. Od 2006. glavna je urednica mjesečnika za djecu »Arcobaleno«.

393 Više je puta (2016., 2017., 2018. i 2019.) nagrađivana na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima* za poeziju na dijalektu

mlijekom: »ako ga ne sišeš od malena, ako ga kao dijete ne naučiš kod kuće, teško je – ako ne gotovo nemoguće – to učiniti kasnije«. ³⁹⁴ U intervjuu povodom osvajanja nagrade *Raise*, autorica tvrdi da je pročitala mnogo knjiga Fijumana koji su otišli te da iz njih crpi prave dijalektalne, autentične izraze. Talijani koji su ostali živjeti u gradu često zaboravljaju neke riječi na dijalektu: »Primjer za to je riječ *comandi* koja na fijumanskome znači „molim?“; danas se taj izraz rijetko čuje«. ³⁹⁵ U pjesmi *Drio el canton* očita je autoričina lakoća misli i izražavanja, a kritika se o toj pjesmi očituje na sljedeći način: »Brzi slijed misli razriješen osobnim izborom položaja i ritma, tako da daje odlučan ritam, a i sud o beskorisnosti truda za život. Kao kontrapunkt ovome poimanju ničega, na kraju pjesme kao slučajno se spoticemo o prisutnost, o vrijednost koja je zanemarena, ali vjerna... „čekao me iza ugla“«. ³⁹⁶

Za autoricu je pisanje ispušni ventil za dušu. U njezinim djelima prevladava intimistički i antejski element ³⁹⁷ u kojemu je ukorijenjena njezina povezanost s rodnom grudom i osjećajima. Primjer poetske tradicije nalazimo u pjesmi *La stradela dela mlecariza* u kojoj oslikava tipičnu riječku ženu koja je svakodnevno prodavala mlijeko koje je nosila na ramenima u posebnim aluminijskim posudama. Dabović se na sljedeći način prisjeća lika *mlekarice*: »Vara ti, ti vedi / el ciel se impiza / e soto la neve scuaiada, / se vede i passi pesanti / dela mlecariza [...] Sarà sta' l'anima / de qualche defunto / a far andar avanti / la vecia scavezada / co le gamele grige / piene de scoropich / de late apena munto«. ³⁹⁸ Dabović je čvrsto uvjerena da dijalektalni izričaj ima budućnost, ali da ga treba ojačati, a ovako odgovara onima koji predviđaju predstojeći nestanak fijumanskoga: »Uopće se ne slažem s tom tvrdnjom jer ima mnogo djece koja se služe dijalektom. Štoviše, kao glavna urednica »Arcobalena«, dala sam prostora na dvije stranice časopisa mališanima da „izvaljuju“ što žele na dijalektu, pa sam vrlo sretna što mogu reći da fijumanski ima budućnost. Ali treba ga ojačati. Tu na scenu stupaju posebno bake i djedovi koji s unucima govore dijalektom«. ³⁹⁹

i prozu na talijanskome jeziku. Dobila je nagradu Vijeća žena iz Trsta za pripovijetku *Il silenzio dei rimasti* 2012., nagradu Loris Tanzella za najbolju zbirku pjesama 2013., posebna priznanja na pjesničkome natjecanju Tino Sangiglio u Turriacu 2015. i 2019. godine, te prvu nagradu u kategoriji poezije na natječaju *Raise*.

394 Usp. ARDEA STANIŠIĆ, *Il dialetto è come il latte materno*, u »La Voce del Popolo«, 19 siječnja 2019., internetsko izdanje: <https://lavoce.hr/cultura-e-spettacoli/il-dialetto-e-come-il-latte-materno>; datum pristupa stranici: 29. 11. 2020.

395 Usp. HELENA LABUS BAČIĆ, *Tiziana Dabović: »La scrittura è uno sfogo dell'anima«*, u »La Voce del Popolo«, 17. rujna 2019., internetsko izdanje: <https://lavoce.hr/cultura-e-spettacoli/tiziana-dabovic-la-scrittura-e-uno-sfogo-dellanima>; datum pristupa stranici: 29. 11. 2020.

396 *Ibidem*.

397 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, *La tradizione anteica nella produzione letteraria dell'area fiumana*, u *Visioni d'Istria, Fiume, Dalmazia nella letteratura italiana*, *op. cit.*, str. 315–316.

398 TIZIANA DABOVIĆ, *La stradela dela mlecariza*, u IRENE MESTROVICH, MARTINA SANKOVIĆ IVANČIĆ, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, *op. cit.*, str. 147–148.;

»Ma zamisli, gledaj, / nebo se pali, / a pod snijegom koji se topi, / vide se teški koraci / mlekarice [...] Bit će da duša / nekoga premilnulo / pokreće tu pogrbljenu staricu / sa sivim brimenom / punim skorupića / tek izmuženoga«.

399 Usp. HELENA LABUS BAČIĆ, *op. cit.*; datum pristupa stranici: 29. 11. 2020.

Drugi dio

Oswaldo Ramous

(Rijeka, 1905. – 1981.)

Život i stvaralaštvo

Rođen je 11. listopada 1905. u ulici Municipio broj 13 u Rijeci kao sin Marije Giacich i Adolfa Ramousa.⁴⁰⁰ Nakon njegova rođenja obitelj se iz centra grada preselila u ulicu Belvedere. U dobi od dvije godine ostao je bez oca, a majka je, imajući u vidu brojnu djecu koju mora uzdržavati,⁴⁰¹ prihvatila dragocjenu pomoć brata Nazija. Oswaldo je rano naučio čitati i gutao je knjige iz bogate obiteljske biblioteke razlikujući se od mladih dana od ostalih vršnjaka glede književnih ukusa: draži su mu bili klasici – Dante, Petrarca, Ariosto, Molière, Goldoni i Shakespeare. Pohađao je komunalnu školu, Tehnički institut Leonardo da Vinci i Pedagoški institut Egisto Rossi. Istovremeno je pohađao i Komunalnu glazbenu školu (od 1915. do 1919.). Dodatnih deset godina nastavio je u privatnoj školi studije violine i klavira pod vodstvom profesora Marvina. Glazba je strast koja ga je pratila tijekom čitavoga života, ostavljajući tragove i u njegovome književnom stvaralaštvu. Često odsutan s nastave zbog nestabilnoga zdravlja, privatno je polagao srednjoškolske ispite. Njegov su talent prepoznavali i nastavnici koji su, u njegovoj odsutnosti, čitali njegove zadaće razredu.⁴⁰²

400 U više je navrata bilo rasprave o podrijetlu prezimena Ramous. Prema pronađenim dokumentima i autorovim istraživanjima radi se o prezimenu ladinskoga podrijetla, a Oswaldo izjavljuje da je sretan što ga pronalazi, uz zanimljive varijacije, i u drugim jezicima, npr. u Latinskoj Americi gdje znači *razgranat* (autor se u pismima prijateljima šali podsjećajući na pastoralni ton svojih pjesama), kao i u slovenskome jeziku.

401 Starija sestra, Letizia, bila je profesorica matematike u jednome samostanu, a kasnije se i zaredila; brat Adolfo oženio se u mladoj dobi; brat Alessio postao je sudac, a zatim savjetnik Žalbenoga suda u Padovi; sestra Mirta, udana Agoni, otišla je živjeti u Italiju. Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Non parto, non resto...I percorsi narrativi di Oswaldo Ramous e Marisa Madiere*, op. cit., str. 48.

402 Dragocjen je *Esercizio di memoria n. 3* Enrica Morovicha u kojemu autor prepričava školske godine prisjećajući se prijatelja: »Četrnaestogodišnjak Oswaldo već je bio / poznati pisac, iako samo / školskoj publici. [...] Od Oswaldove zadaće sjećam se / nekih rupa u zidu koje je on / imaginarni izbjeglica napuštao / sa žaljenjem, zajedno s mnogim kabalističkim znakovima koji su takvi postajali / s vremenom. / Oswaldo je bio vrlo ozbiljan / s crnom kapom poput praškoga / studenta / i crnim kaputom, / nije se rado povjeravao / okružen malom gomilom / zamišljenih prijatelja: Babichem / Peppeom, Kolacevich Attilijom, / Brunom Grazzinijem, Tomsig Carlom. / Zatim je nestajao, je li oboljevao? / Mislim da mu je dnevna škola / bila izuzetno dosadna pa se zapravo / u polaganju vanrednih ispita / odlično snalazio«. Usp. ENRICO MOROVICH, *Pismo Ramousu* datirano 14. prosinca 1976., preuzeto iz arhive

Od 1924. do 1925. pohađao je Tehnički institut Leonardo da Vinci, a kasnije se upisao na Pedagoški institut Egisto Rossi. U tome se razdoblju zaposlio u Državnome računovodstvu (1922. – 1924.) te Prefekturi (1924. – 1925.). U kratkome periodu od 1925. do svibnja 1928. radio je u jednome osiguravajućem društvu u Milanu. Pri povratku u Rijeku dvije je godine bio zaposlen u Gradskoj vijećnici. Približio se novinarstvu surađujući od 1923. do 1925. s časopisom »Delta« iz Rijeke, koji je vodio vodi Antonio Widmar.⁴⁰³

To su godine u kojima Ramous (od 1922.) intenzivno djeluje na novinarskome polju i surađuje s raznim književnim časopisima među kojima su »Poesia ed arte« iz Ferrare, »Difesa della poesia« iz Milana, »Giornale di poesia« iz Varese. Godine 1929. pokreće redovitu rubriku kazališne i glazbene kritike u »La Vedetta d'Italia«, fjumanskim novinama čiji je urednik bio od 1930. do 1942. U tridesetima objavljuje pripovijetke, pjesme i eseje u časopisima »Circoli«, »L'Italia letteraria«, »Meridiano di Roma« te »Il Piccolo« iz Rima, »Corriere padano«, »Il Piccolo della sera« iz Trsta, »Il Secolo-sera« iz Milana, »Il Mattino« iz Napulja, »La Gazzetta del Popolo«, »L'Illustrazione del popolo« iz Torina⁴⁰⁴ i »Termini« iz Rijeke. Između četiristo eseja s područja kulture, koje je Ramous objavljivao u talijanskim, jugoslavenskim, ali i švicarskim, francuskim i američkim časopisima, nalazi se više od 150 kazališnih kritika.⁴⁰⁵ Kada je zaposlen kao stalni suradnik listova »La Tribuna« iz Rima i »Ambrosiano« iz Milana 1934. godine, u njima je objavljivao vlastite pripovijetke, članke, reportaže, književne i umjetničke kritike.

Nakon polaganja stručnih ispita u Rimu 1936. upisan je u registar novinara. Iste godine oženio se s Matildom Meštrović, nećakinjom kipara Ivana Meštrovića.

Ramous je kao kritičar i novinar često ustrajao na kulturnome posredovanju. U člancima iz različitih razdoblja tvrdi da su umjetnici glasnici naroda. Kretanje međunarodnim obzorima vidljivo je i u njegovome zanimanju za jugoslavensku umjetnost. Dokaz je tome i pažnja posvećena poznatome violinistu u članku *Un messaggero dell'arte jugoslava – Zlatko Baloković*,⁴⁰⁶ objavljenome u časopisu

obitelji Ramous, u GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Lettere fumane. Morovich e Ramous: due scelte*, u »Archeografo Triestino«, s. 4, 68, Trieste, 2008., str. 237–238.

403 S Widmarom se Ramous često dopisivao, a iz tih pisama izvire precizna rekonstrukcija riječkoga kulturnog života tih godina. U brojnim pismima Widmar izražava zadovoljstvo namjerama časopisa koji djelomično smatra »vlastitim bićem« koje je usred fašizma predstavljalo inicijativu jasno izraženoga međunarodnog karaktera, koja je željela pridonijeti uzajamnome poznavanju naroda te, stoga, njihovome autentičnom bratstvu«. Usp. GIANNA MAZZIERI SANKOVIĆ, *Osvaldo Ramous: un fumano, cittadino del mondo*, u »La battana«, br. 2, *Zbornik s međunarodnoga znanstvenog skupa Fiume: itinerari culturali, op. cit.*, str. 69.

404 RAMOUS, *Scheda autografa biobibliografica*, preuzeta iz arhive obitelji Ramous.

405 Osvaldo Ramous surađivao je na nacionalnoj i internacionalnoj razini, objavivši preko 400 članaka, u sljedećim novinama, periodičnim publikacijama i televizijskima kućama:

»La Vedetta d'Italia«, »Delta«, »Termini«, »La Voce del Popolo«, »Panorama«, »Donne«, »Orizzonti«, »Dometi«, »Scena«, »Riječki list« i »Riječka scena« iz Rijeke; »L'Italia letteraria«, »Meridiano di Roma«, »La Tribuna«, »Fiera letteraria«, »Europa letteraria«, »Il Dramma«, »Il Caffè«, »Il giornale dei poeti« i »Vita« iz Rima; »L'Ambrosiano«, »L'Osservatore politico letterario«, »Successo« i »Sipario« iz Milana; »Trieste« i »Il Piccolo«, iz Trsta; »Messaggero Veneto« iz Udina; »Ausonia« iz Siene; »Arena« iz Verone; »Il Gazzettino« iz Venecije te »Gazzetta di Parma«; »Literatura« i »Vjesnik« iz Zagreba; »Književne novine«, »Politika« i »Kultura« iz Beograda; »Sodobnost« iz Ljubljane; »La Revue théâtrale«, iz Pariza; »Musical America«, iz New Yorka; RAI, Radija Capodistria, Radija Svizzera iz Montecenerija, Radija Friuli Venezia Giulia i Radija Zagreb. Nadalje, agencija NEA (koju je vodio Riccardo Forte) distribuirala je brojne Ramousove pripovijetke i članke raznim talijanskim novinama.

406 OSVALDO RAMOUS, *Un messaggero dell'arte jugoslava: Zlatko Baloković*, u »La Tribuna«, 17. srpnja 1938., str. 3.

pisu »La Tribuna« iz Rima 17. srpnja 1938. povodom njegova koncerta na Sušaku.

Prvi Ramousovi pjesnički radovi potječu iz 1921. i nalaze se u prvijencu naslovljenom *Nel canneto* koji je objavio izdavač Termini iz Rijeke tek 1938. Zbirku je nagradila Kraljevska akademija Italije.⁴⁰⁷

Godine 1942. proveo je vrlo teško razdoblje nakon što je dobio otkaz u listu »La Vedetta d'Italia« odlukom Carla Scorze, koji je u to vrijeme bio šef Ureda za tisak, s nejasnim objašnjenjem da je uvjetovan smanjenjem broja zaposlenika. Zatekao se bez posla, a morao je uzdržavati suprugu i nećakinju Mariju Kranjac, za čije se obrazovanje brinuo 15 godina. Godine 1944. prihvatio je vođenje lista »La Vedetta d'Italia« na zahtjev gradskih vlasti, uključujući one njemačke koje su željele da neki moderator vodi novine koje su do tada bile otvoreno fašističke i antikomunističke. Gestapo, koji nema baš povjerenja, pretražio mu je dom, a u ljetu 1944. pozvao ga na razgovor podvrgavajući ga strogim ispitivanjima i prisiljavajući ga da ne napusti Rijeku.⁴⁰⁸ Ovo teško razdoblje opisao je Ugo Longo u *Predgovoru* zbirke pjesama *Il vino della notte*.⁴⁰⁹

Dana 3. svibnja 1945., nakon oštrih borbi, partizanske postrojbe ušle su u Rijeku, koju su napola uništili nacisti koji su, bježeći, raznijeli industrijske i lučke objekte.

Ramous je bio aktivan u upravnome sektoru Odjela za kulturu i umjetnost. Godine 1946. naslijedio je Pietra Rismonda u vođenju Talijanske drame.⁴¹⁰ To su godine masovnoga egzodusa pa je imao malo profesionalnih glumaca na raspolaganju⁴¹¹ i morao je prihvatiti u vlastite redove amatere koji su se formirali u raznih lokalnim dramskim društvima (takozvanim *Filodrammatica*). Stoga je domaćim glumcima pridružio neka u Italiji već afirmirana imena.⁴¹² U kulturnoj politici uzimao je u obzir specifičnost publike kojoj se obraćao (koju su sačinjavali studenti, radnici, službenici te seljaci i ribari) i odredio dva pravca: ponudu kulture/poučavanja i zabavu. Postavljajući na scenu djela Goldonija, Shakespearea, Pirandella, Molièra, Alfierija uspio je u toj namjeri.⁴¹³ Ramous je petnaest godina vodio Talijansku dramu, sve do umirovljenja 1961., predstavljajući publici raznolik repertoar: osamdeset komedija (od kojih četrdeset i dvije talijan-

407 OSVALDO RAMOUS, *Nel canneto*, Rijeka, Termini, 1938.

408 Arhivski dokumenti otkrivaju kontakte koje je istovremeno održavano s lokalnim i regionalnim voditeljima narodnooslobodilačke borbe (kao što su Stipe Drmčić, Franjo Kordić, Giovanni Cucera, Pietro Klausberger), koji su odobravali njegovu „tehničku“ liniju vođenja novina.

409 Tvrdi Longo: »Upoznao sam ga u burnome i dramatičnome periodu, kada je Rijeka bila pod nacističkom okupacijom, kojoj se, u to vrijeme i na tome mjestu, moglo suprotstaviti samo na jedan način: zavjerom. Nakon što ga je SS osumnjičio, Ramous je uhićen, pretresen, a zatim stavljen pod strogi nadzor. Svakodnevno je nad njime, i nad svima nama koji smo radili s njime u novinama, visjela nova prijetnja.« Usp. UGO LONGO, *Predgovor*, u OSVALDO RAMOUS, *Il vino della notte*, Venecija, Lombardo Veneta, 1964., str. 5.

410 Ogranak Narodnog kazališta Ivan Zajc čiji je cilj izvođenje predstava na talijanskome jeziku pred sunarodnjacima iz Rijeke i Istre.

411 Corrado Illiasich, ravnatelj Riječke prirodoslovne gimnazije, sljedećim riječima opisuje tragičan trenutak egzodusa intelektualnih snaga: »Diplomiranih osoba talijanske nacionalnosti bilo je svega desetak na cijelome području, od kojih je većina bila iz Rijeke, a osoba sa srednjoškolskom diplomom, uglavnom učiteljica, moglo je biti 150-200. Situacija je bila katastrofalna za Talijane koji su ostali, od kojih su veći dio činili radnici i ribari te, u nekim dijelovima Istre, poljoprivrednici. Kao da se sve vratilo na početak postojanja. Škola je preuzela tešku zadaću popravka strašnoga nedostatka *nacionalne inteligencije*«. Usp. CORRADO ILLIASICH, *Il Liceo di Fiume dal dopoguerra ad oggi*, u »Fiume. Rivista di studi fiumani«, br. 20, Roma, 1990., str. 29.

412 Njima pripadaju: Sandro Bianchi, Adelaide Gobbi, Ada Mascheroni, Angelo Benetelli, Carlo Montini, Glauco Verdirosi i Flavio della Noce.

413 Službena inauguracija Talijanske drame bila je ujesen 1946. predstavom *Il burbero benefico* Carla Goldonija.

skih autora) i brojna međunarodna djela. Potpisao je režiju četrdeset i šest djela⁴¹⁴ te upoznao publiku i s jugoslavenskim kazalištem osobno prevodeći pojedina kazališna djela među kojima su komedije *Ekvinocij* Ive Vojnovića, *Dr* i *Pokojnik* Branislava Nušića, *Ljuljačka u tužnoj vrbi* Mirka Božića te *Ljubav u koroti* Drage Ivaniševića. Njegovo prvo kazališno djelo, objavljeno i predstavljeno u kazalištu 1950. i naslovljeno *Edizione straordinaria*,⁴¹⁵ nagradio je UIIF.

Godine 1946., tijekom planiranja inauguracije Dječjega kazališta u Rijeci i uprizorenja djela *Allestiamo uno spettacolo*, namijenjenoga djeci, koje je on sam napisao za tu prigodu, Osvaldo je upoznao svoju buduću drugu suprugu, Nevenku Malić, ravnateljicu toga kazališta. Drugi brak, sklopljen 1951., predstavljao je istinski sretnu i spokojnu bračnu zajednicu. Profesorica, kojoj je hrvatski bio materinski jezik, bila je draga družica, kao i vješta suprugova savjetnica u teškim trenutcima. Supružnici pokazuju zajedničke interese uočljive i u namjeri da kulturi daju mogućnost komunikacije univerzalnih vrijednosti na jeziku koji će povezivati svjetske intelektualce. Stoga 21. siječnja 1953., nakon polaganja ispita, dobivaju međunarodnu potvrdu o poznavanju esperanta. Iste je godine objavljena druga Ramousova zbirka pjesama, *Vento sullo stagno*⁴¹⁶ s kojom je osvojio Nagradu *Cittadella*.

Kulturni odnosi Jugoslavije i Italije često su nailazili na prepreke, pa je Ramous nastojao probiti led dogovarajući s Paolom Grassijem, ravnateljem kazališta Piccolo Teatro iz Milana, a zatim upraviteljem kazališta La Scala, jednu turneju, prvu takve vrste u poslijeratnome razdoblju. Godine 1954. Ramous je otputovao u Milano i s Grassijem dogovorio etape turneje: Rijeka, Split, Sarajevo, Beograd, Zagreb, Ljubljana i Kopar, ističući pritom, početkom i završetkom kruga, funkciju talijanske manjine u povezivanju dviju kultura. S djelom *Arlecchino servitore*

414 Tijekom petnaest godina vođenja Talijanske drame, Ramous je režirao 46 djela: *Le baruffe chiozzotte* Carla Goldonija (1. lipnja 1947.), *Il Beffardo* Nina Berrinija (9. prosinca 1947.), *Dott* Branislava Nušića (18. veljače 1948.), *I Rusteghi* Carla Goldonija (19. svibnja 1948.), *Il berretto a sonagli* Luigija Pirandella (10. studenoga 1948.), *La giara* Luigija Pirandella (10. studenoga 1948.), *Il matrimonio* Nikolaja Vasiljeviča Gogolja (12. ožujka 1949.), *Una vela biancheggia solitaria* Valentina Katajeva (2. listopada 1949.), *Il bugiardo* Carla Goldonija (20. studeni 1949.), *Scampolo* Daria Niccodemija (15. siječnja 1950.), *La Mandragola* Niccoloa Machiavellija (20. svibnja 1950.), *Gli innamorati* Carla Goldonija (10. lipnja 1951.), *Edizione straordinaria* Osvalda Ramousa (23. prosinca 1950.), *A casa per le sette* Roberta Cedrica Sherriffa (8. studenoga 1951.), *La maschera e il volto* Luigija Chiarellija (3. siječnja 1952.), *La bozeta de l'ogio* Riccarda Selvatica (24. travnja 1952.), *Sior Todero Brontolon* Carla Goldonija (5. siječnja 1953.), *Non ti conosco più* Alda de Benedettija (5. veljače 1953.), *Le furberie di Scapino* Molièra (6. travnja 1953.), *La finta ammalata* Carla Goldonija (27. listopada 1953.), *Filomena Marturano* Eduarda De Filippija (15. prosinca 1953.), *Tre maschi e una femmina* Rogera Ferdinanda (19. siječnja 1954.), *Medea* Euripida-Robinsona Jeffrea (4. lipnja 1954.), *La Locandiera* Carla Goldonija (30. prosinca 1954.), *Il Trovatore* Verdija-Cammarana (1. prosinca 1954.), *La moglie ideale* Marca Prage (9. studenoga 1955.), *Il defunto* Branislava Nušića (13. svibnja 1955.), *Mulatto* Langstona Hugesa (21. ožujka 1956.), *Vestire gli ignudi* Luigija Pirandella (29. lipnja 1956.), *Il ventaglio* Carla Goldonija (17. veljače 1957.), *La capannina* Andrea Roussina (7. lipnja 1957.), *L'Albergo di buon riposo* Santa Granier i Philippea Bonnièresa (4. veljače 1958.), *I fuorilegge* Alberta Bertolinija (4. ožujka 1958.), *L'altalena tra i rami del salice* Mirka Božića (20. svibnja 1958.), *Un caso di coscienza* Alberta Bartolinija (4. ožujka 1958.), *Patata* Marcela Acharda (27. prosinca 1958.), *Lumie di Sicilia* Luigija Pirandella (24. veljače 1959.), *L'uomo dal fiore in bocca* Luigija Pirandella (24. veljače 1959.), *La patente* Luigija Pirandella (24. veljače 1959.), *Un curioso accidente* Carla Goldonija (11. travnja 1959.), *Tristi amori* Giuseppea Giacose (6. listopada 1959.), *La versione Browning* Terencea Rattigana (26. prosinca 1959.), *Il candeliere* Alfreda De Musseta (25. veljače 1960.), *Il Pellicano* Augusta Strindberga (16. travnja 1960.), *Sulle strade di notte* Renata Lellija (4. veljače 1961.) i *Breve incontro* Noëla Cowarda (27. travnja 1961.).

415 OSVALDO RAMOUS, *Edizione straordinaria*, Zagreb, Zora, 1950.; prevela Nevenka Malić pod naslovom *Posebno izdanje*, Zagreb, Glas rada, 1951. Premijera Talijanske drame pod režijom Osvalda Ramousa održana je u Rijeci 23. prosinca 1950.

416 OSVALDO RAMOUS, *Vento sullo stagno*, Rijeka, EDIT, 1953.

di due padroni Carla Goldonija,⁴¹⁷ *Piccolo Teatro* iz Milana u Rijeci 1. i 2. rujna 1955. postiže značajan uspjeh kod publike.

Unatoč uložnim naporima, bila su to teška vremena za Talijansku dramu koju je vodio. Godine 1956. snažno se i odlučno usprotivio pokušaju zatvaranja dramske skupine. Zaobilaženjem odluka lokalnih vlasti o premještanju u predgrađe i otpuštanju mnogih glumaca, otišao je u Beograd kod potpredsjednika savezne vlade Rodoljuba Čolakovića: vještim zastupanjem argumenta u korist Talijanske drame uspio ju je spasiti.⁴¹⁸

Godine 1957. izdana je njegova zbirka *50 poesie – 50 pjesama* u dvojezičnome izdanju s prijevodima na hrvatski Danka Angjelinovića.⁴¹⁹

Njegov rad kulturnoga posrednika nije očit samo u okviru novinarstva i kazališta, već Ramous 1959. uređuje i prevodi prvu talijansku antologiju o književnosti s druge strane jadranske obale. Tako je nastala *Poesia jugoslava contemporanea*,⁴²⁰ zbirka koja sadrži 90 pjesama koje je napisalo 55 pjesnika među kojima su Hrvati, Srbi, Slovenci i Makedonci, a koju upotpunjuju kratke biobibliografske bilješke koje je priređivač precizno uredio. Zbirka, koja je dobila više od sedamdeset recenzija (sve su bile pozitivne) objavljenih u najznačajnijim novinama toga vremena, među kojima su »La Fiera letteraria«, »L'Unità«, »Panorama« i »Gazzettino della sera«,⁴²¹ zanimljiva je zbog novosti koju predstavlja i kritičke analize koju je Ramous kasnije umnožio dugim nizom članaka koje je emitirala RAI. Među njima je u prvome planu ekskluzivni intervju s Ivom Andrićem, piscem djela *Na Drini ćuprija*, dobitnikom Nobelove nagrade za književnost 1961.

Godine 1960. objavljena je još jedna zbirka Ramousovih pjesama: *Pianto Vegetale*,⁴²² u kojima pjesnik sve više pažnje posvećuje suvremenim problemima.

417 U pismu koje je 1963. uputio Giancarlu Vigorelliju, piscu, kritičaru, kulturnome novinaru, ravnatelju novina, glavnome tajniku Europske zajednice pisaca, potpredsjedniku Instituta Luce, osnivaču časopisa »L'Europa letteraria«, koji je u fašističkim vremenima otpušten kao nastavnik radi dijeljenja stavova o hermetizmu, Ramous prepričava taj trenutak sljedećim riječima: »Kada je 1955. [...] kazalište *Piccolo Teatro* iz Milana stiglo u Jugoslaviju, probijajući led koji je do tada priječio kulturne odnose između dviju zemalja, (i veliko mi je zadovoljstvo da sam prvi koji je pokrenuo i podržao, i s jedne i s druge strane, ideju turneje), dramska je skupina prošla sljedeće etape: Rijeka, Split, Sarajevo, Beograd, Zagreb, Ljubljana i Kopar, ističući pritom, početkom i završetkom putovanja, funkciju talijanske manjine (one autentične, ne uvezene) u povezivanju dviju kultura, njezino djelovanje kao element mira, a ne nesuglasica. Moje je načelo sljedeće: raditi izvan politike, jer nisam, kao što svi znaju, političar – na kulturnim razmjenama među narodima, s najvećim mogućim dostojanstvom, bez pribjegavanja kompromisima i prije svega bez servilizama«. Ramousovo pismo Giancarlu Vigorelliju datirano 12. lipnja 1963. preuzeto iz obiteljske arhive.

418 Taj teški trenutak zabilježen je na stranici *Dnevnika* datiranoj 30. ožujka 1956.: »Više od mjesec dana nisam uzео u ruke ovaj dnevnik. Bio sam prisiljen prekinuti ga kako bih spasio Talijansku dramu koju vodim. Pokušali su je uništiti, a još ni dandanas nisam siguran jesam li je uspio spasiti ili ne. Zbilja je neugodno biti primoran odustati na prilično dugo razdoblje od vlastitoga rada kako bi se zaštitio od imbecilnosti i zlobe malih ljudi koji žele dati oduška svojoj zlobnoj gorčini i vlastitoj ambiciji. Ali, nažalost, tako je bilo i uvijek će biti. Neki rade, a neki uništavaju rad drugih.« Preuzeto iz obiteljske arhive.

419 OSVALDO RAMOUS, *50 poesie – 50 pjesama*, Zagreb, Naklada društva književnika Hrvatske, 1957., usporedni prijevod na hrvatski jezik napravio je Danko Angjelinović.

420 *Poesia jugoslava contemporanea*, ur. OSVALDO RAMOUS, Padova, izd. Rebellato, 1959.

421 Dodatna kritička pojašnjenja dostupna su u istraživanju Sanje Roić o Ramousovim odlukama, kontekstu u kojemu je nastala antologija i o novoj mreži kulturnih interferencija koju Ramous uspijeva isplesti u području duboko pogođenom političkim previranjima. Usp. SANJA ROIĆ, *Testimoniare da Fiume. Osvaldo Ramous traduttore e mediatore di culture slavomeridionali*, u *Osvaldo Ramous. Il giornalismo, l'impegno culturale e critico*, op. cit., str. 39–54.

422 OSVALDO RAMOUS, *Pianto vegetale*, Padova, Rebellato, 1960.

Od 1961., godine umirovljenja, pisac uspjeva više vremena posvetiti pisanju. Pored poezije, odlučuje se okušati i u pisanju romana, a nastavlja pisati i kratke pripovijetke, radiodrame i eseje. U siječnju postaje članom Europske zajednice pisaca.⁴²³

Napisao je svoj prvi roman, *I gabbiani sul tetto* (*Galebovi na krovu*), 1961. Na portugalski ga je preveo Antonio D'Elia, a objavljen je 1964. u San Paulu (Brazil) te godinu dana kasnije u Zagrebu u hrvatskome prijevodu, ali je još uvijek neobjavljen u talijanskome originalu.⁴²⁴ Dana 14. rujna 1962., kako stoji na stranicama Ramousova *Dnevnika*, počeo je pisati svoje narativno remek-djelo, roman *Il cavallo di cartapesta*,⁴²⁵ posvećeno Rijeci.

Za roman *Galebovi na krovu* i zbirku pjesama *Il vino della notte* (1964.)⁴²⁶ nagrađen je 1965. Nagradom Grada Rijeke. Nakon određenih polemika u manjinskim krugovima te malo nećkanja, Ramous prihvaća nagradu, ali donira novac u dobrotvorne svrhe.⁴²⁷ Godine 1964. dobiva nagradu Silver Caffé iz Rima za roman, do sada neobjavljen, *L'ora di Minutopoli*, narativnu adaptaciju komedije, koja također nije nikada objavljena ni izvedena, *L'ora di Marinopoli*.

Tijekom 60-ih godina počinje se okušavati u novome žanru koji smatra vrlo poticajnim, odnosno u pisanju radiodrama, a radiopostaje Koprā,⁴²⁸ Trsta, RAI-a (drugi i treći program) te Montecenerija (Švicarska) posvetile su mnogo prostora Ramousovoj radijskoj produkciji. Napisao je desetak radiodrama čiji uspjeh potvrđuju i znatna radiodifuzija te njihovi naknadni prijevodi na španjolski, njemački i hrvatski jezik.⁴²⁹ Radi se o žanru koji nadopunjuje i objašnjava njegovo pjesničko stvaralaštvo, bez odstupanja od načina i tema koje koristi u svojoj poeziji.⁴³⁰ Ono što u stihovima ostaje neizraženo i dakle implicitno, u radiodrami je istaknuto. U ozračju znatnih izdavačkih prepreka (EDIT objavljuje isključivo knjige za talijanske škole ili djela s ideološkim naznakama), Ramous je svjestan činjenice da širenje ovoga žanra, koji se zasniva na slušanju i prepušta se mašti slušatelja, »zahtijeva od publike, koju čine rastrkani i izolirani pojedinci, veću

423 Usp. »Bollettino«, br. 1, COMES, Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, siječanj 1961.

424 OSVALDO RAMOUS, *I gabbiani sul tetto*, iz 1961., roman neobjavljen na talijanskome. Objavljen je na portugalskome prema prijevodu Antonija D'Elije, *Gaivotas no telhado*, San Paulo, Clube do livro, 1964. i na hrvatskome jeziku prema prijevodu Jerke Belan i Duške Orlandi, *Galebovi na krovu*, Zagreb, Naprijed, 1965.

425 Ideja romana nastala je ranije. Zabilježena je čak i na stranici *Dnevnika* datiranoj 26. veljače 1955., preuzetaj iz obiteljske arhive.

426 OSVALDO RAMOUS, *Il vino della notte*, Venezia, Lombardo-Veneta, 1964.

427 Ramous objašnjava događaj: »Širile su se glasine da ću ja dobiti književnu nagradu, iako se nisam kandidirao. Kad se odjednom jednome od lokalnih tijela nadležnih za kulturu predstavio kandidat (koji se nakon rata preselio iz Italije u Jugoslaviju i odmah se istaknuo jer je u svojim člancima Talijane definirao „neprijateljima“), izvadio broj časopisa »Fiera Letteraria« od 19. travnja 1964., pokazujući recenziju moje knjige *Il vino della notte* [...] Iako provedeno s „iskrenim namjerama“, širenje i obrana talijanske kulture za mojega je optužitelja iz Kampanije bilo slično počinjenju zločina. [...] Ali je izborna povjerenstvo (koje je bilo sastavljeno, pazite, većinom od slavenskih intelektualaca), unatoč svemu, ostalo čvrsto u svojim odlukama, pa mi je nagrada dodijeljena.« u svome članku *Aspetti poco noti di una minoranza* koji je objavljen 7. srpnja 1966., u »La Fiera Letteraria«, Roma, str. 15.

428 Sve je radiodrame emitirao Radio Capodistria/Koper koji je dodijelio autoru posebno priznanje za aktivnu suradnju tijekom razdoblja 1949. – 1979.

429 Kao primjer može se navesti da je djelo *Lotta con l'ombra* napisano izvorno za kazalište, ali nikad nije tamo iskorišteno, prepravljeno je u radiodramu 1960., prevedeno na hrvatski jezik pod naslovom *Borba sa sjenom* te na španjolski jezik *Lucha con unas ombra* i emitirano u Buenos Airesu; ili pak djelo *La mia ocarina* iz 1960. koje je, prevedeno na njemački jezik kao *Dorina und meine Ocarina*, emitirano pet puta u Istočnome Berlinu te na švicarskome radiju iz Montecenerija 8. srpnja 1970.

430 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Precorrere i tempi...ricordando Ramous*, u »La battana«, br. 179, Fiume/Rijeka, EDIT, 2011., str. 43–56.

moć koncentracije i maštovite integracije u odnosu na druge vrste predstava«. ⁴³¹ To postaje, također, jednostavniji način dostizanja publike ulazeći s lakoćom u domove slušatelja u razdoblju u kojemu ovo sredstvo komunikacije doživljava zavidnu difuziju među publikom. Djelo *Lotta con l'ombra (Borba sa sjenom)*, koje je izvorno napisano za kazalište, ali nije nikada tamo iskorišteno, Ramous je pretvorio u radiodramu 1960. Ona je, emitirana u Buenos Airesu na nacionalnoj mreži, dobila važne preporuke i književne kritike. Kritika San Paola, u pisanju Ribeira Couta (koji je i sam bio pjesnik, ali i veleposlanik Brazila u Beogradu), posvećuje riječi naklonosti Ramousovoj umjetnosti. ⁴³²

To su godine u kojima se razvija ideja o velikome kulturnom projektu kao mostu između kultura dviju strana Jadrana. Godine 1964. organizirao je, uz podršku izdavača Rebellata i Rotaryja, znanstveni skup u Cittadelli (u Italiji), prvi skup jugoslavenskih i talijanskih pisaca nakon Drugoga svjetskog rata. Ramous je namjeravao izbjeći moguće političke upade iako je, u početku, upravo tajništvo Saveza književnika Jugoslavije pokušalo na bilo koji način spriječiti taj susret. ⁴³³ U jednome pismu Ilu de Franceschiju, ⁴³⁴ talijanistu, ravnatelju Međunarodnoga instituta za intelektualnu suradnju, organizatoru kulture, Ramous je objasnio detalje organizacije konferencije:

Danas više nego ikad osjećam da je, ako se želi raditi na razumijevanju među narodima, potrebno držati se podalje od bilo koje političke ideologije, osim one o bratstvu među ljudima, jednakosti i prije svega slobode. Partikularni interesi pojedinoga trenutka, i općenito skriveni motivi, oboje kulturne razmjene u laž, a to ne pridonosi razumijevanju među narodima. Stoga sam se [...] angažirao s velikom predanošću kako bi se susret održao izvan i iznad bilo koje vrste političkih upada. Uspio sam u toj nakani, jer je susret u Cittadelli (prvi takve vrste) bio stvarno apolitičan; ali uvjeravam Vas da su poteškoće, prepreke, intrige, očite i prikrivene, bile takve da su mi na neko vrijeme oduzele čak i zdravlje. ⁴³⁵

Upoznati Italiju sa suvremenim jugoslavenskim autorima dio je ideje o međukulturnim razmjenama karakteristične za Ramousa. ⁴³⁶ Srednjoeuropski i europski susreti te korespondencija s ličnostima s druge strane granice i preko oceana omogućuju mu da upozna različite kulture i da istovremeno predstavi vlastitu. Sudjelovao je, kao tajnik Jugoslavenske delegacije, na skupu

431 Usp. Natuknica *Radioteatro*, u: AA.VV., *Enciclopedia Garzanti dello Spettacolo*, Milano, Garzanti, 1977., str. 504.

432 S gorčinom, u pismu od listopada 1974., Ramous napominje svome prijatelju Ugu Fasolu: »Ovo i druga priznanja na kraju su mi došla ne, kao što bi bilo ispravno, s druge strane Jadrana, nego s druge strane Atlantika«. Preuzeto iz obiteljske arhive.

433 Prema Sanji Roić, predstavnici „čvrste linije“ Saveza književnika pokušavali su omesti susret. Fijumanski se pisac obratio i Krleži od kojega je dobio podršku za inicijativu, ali nažalost ne i njegovo osobno sudjelovanje na skupu. Usp. SANJA ROIĆ, *op. cit.*, str. 49.

434 Ilo de Franceschi rođen je u Beču 1903. Mladost je proveo u Trstu, a zatim se preselio u Pariz gdje je obavljao intenzivnu i plodonosnu aktivnost talijanista pri vodstvu Međunarodnoga instituta za intelektualnu suradnju. Kao organizator te, prije svega, promicatelj kulture, zaslužan je za predstavljanje na UNESCO-vome Cercle des amis nekih od najutjecajnijih talijanskih autora, među kojima su Saba, Marin, Giotti i Svevo.

435 Pismo OSVALDA RAMOUSA Ilu de Franceschi od 31. ožujka 1968., preuzeto iz obiteljske arhive.

436 U analizi tih razmjena Roić citira članak Predraga Palavestre koji je, u časopisu »Književne novine« (13. studenoga 1964.) iz Beograda, u vezi sa susretom u Cittadelli napisao: »S jugoslavenske strane sastanke je promicao Osvaldo Ramous, pisac koji je već prethodno, angažirajući se u promicanju jugoslavenske književnosti u Italiji, napravio mnogo više od svih naših kulturnih ustanova koje raspoložu puno većim utjecajima i mogućnostima«. Usp. SANJA ROIĆ, *op. cit.*, str. 50.

Incontri culturali mitteleuropei čija je tema bila poezija ih godina (*La poesia d'oggi*), koji se održao u Gorici od 19. do 22. svibnja 1966. pod organizacijom časopisa »Iniziativa Isontine« te pod pokroviteljstvom Regije Furlanije-Juljske krajine i UNESCO-a.⁴³⁷

Za natuknicu *Jugoslavija u Enciklopediji europskih naroda*⁴³⁸ Ramous je 1966. napisao tekst pod naslovom *Jugoslaveno kazalište*. U narednim godinama Rebellato je objavio njegove pjesničke zbirke: *Risveglio di Medea* (1967.),⁴³⁹ *Realtà dell'assurdo* (1973.)⁴⁴⁰ te *Pietà delle cose* (1977.).⁴⁴¹ U Stockholmu je Amerikanka Diana Wormuth prevela na engleski tridesetak pjesama iz *Realtà dell'assurdo*,⁴⁴² koje su objavljene i u časopisu »Most« iz Zagreba te u peri-odičnoj publikaciji »Dometi« iz Rijeke. Godine 1969. izdavač Zora iz Zagreba objavio je zbirku *Riječ u vremenu/La parola nel tempo*⁴⁴³ koja sadrži pjesme u dvojezičnoj verziji, talijanskome originalu te hrvatskome prijevodu Drage Ivaniševića, Augustina Stipčevića i Šime Vučetića.

Zbirka pripovijetka *Serenata alla morte*⁴⁴⁴ objavljena je u portugalskome prijevodu u San Paulu 1975.

U SAD-u je prevedeno 1978. nekoliko pjesama iz zbirke *Pietà delle cose*. Richard Patt, koji je osvojio prestižnu nagradu Dudley Fitts Sveučilišta u Arcansasu godine 1978./1979. za najbolji pjesnički prijevod na engleski jezik, za pjesmu *Luminaria (Illumination)*, čudio se kada je, tijekom jednoga putovanja u Rim, stupio u kontakt sa skupinom mladih talijanskih pjesnika te shvatio da je Ramous njima potpuno nepoznata osoba.

Tijekom njegovoga života razna su mu djela prevedena na mnoge jezike,⁴⁴⁵ a i on je sam intenzivno prevodio s različitih jezika i na taj način pridonosio širenju kulture u što je duboko vjerovao. Osim knjige *Poesia jugoslava contemporanea* preveo je više od 120 pjesama autora s područja bivše Jugoslavije i objavio ih u raznim talijanskim časopisima. Posebnu je pažnju posvetio Vladimiru Nazoru, Juri Kaštelanu, Anti Cettineu, Miroslavu Krleži, Ivi Andriću, Tinu Ujeviću, Vesni Parun, Vasku Popu i Dragu Ivaniševiću. Uz jezike južnoslavenskih naroda poznavao je i

437 Također u Gorici sudjelovao je i u narednome skupu *Incontri culturali mitteleuropei* (9. – 13. rujna 1967.) posvećenome prozi – *La narrativa d'oggi*.

438 OSVALDO RAMOUS, *Il teatro jugoslavo*, u *Enciclopedia dei popoli d'Europa*, ur. LUCIANO DI BONA, Milano, izd. Confalonieri, 1966.

439 OSVALDO RAMOUS, *Risveglio di Medea*, Padova, Rebellato, 1967. Zbirka je osvojila pjesničku nagradu *Cervia*.

440 OSVALDO RAMOUS, *Realtà dell'assurdo*, Padova, Rebellato, 1973.

441 OSVALDO RAMOUS, *Pietà delle cose*, Padova, Rebellato, 1977.

442 DIANA WORMUTH prevela je 33 pjesme iz zbirke *Realtà dell'assurdo*. Objavljene su pod naslovom *Reality of the Absurd – Selected poems*. DIANA WORMUTH, *Reality of the Absurd – Selected poems*, Rijeka, Stabilimento tipografico, 1975.

443 OSVALDO RAMOUS, *Riječ u vremenu*, Zagreb, Zora, 1969, usporedni prijevod na hrvatski jezik: Drago Ivanišević, Augustin Stipčević i Šime Vučetić.

444 *Serenata alla morte*, zbirka pripovijedaka; preveo ju je na portugalski Rolando Roque da Silva. Objavio ju je u 20000 primjeraka u San Paulu (Brazil) 1975. pod naslovom *Serenata ao passado* isti izdavač koji je objavio i *Gaivotas no telhado*, Clube do livro. Uvrštena je 2006. u postumno djelo naslovljeno *Lotta con l'ombra e altri racconti* (ur. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ). OSVALDO RAMOUS, *Lotta con l'ombra e altri racconti*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006.

445 Pojedine Ramousove pjesme prevedene su na hrvatski (Danko Angjelinović, Drago Ivanišević, Augustin Stipčević, Šime Vučetić, Ante Cettineo, Karmen Milačić, Dinko Sirovica, Ljubo Brgić), slovenski (Jaša Zlobec), francuski (André Charnel), srpski (Vladan Desnica), njemački (Piero Rismondo, Ina Jun Broda, Dusa Kasimir), portugalski (Ribeiro Cuoto), švedski (Anders Österling), španjolski (Ariel Canziani, Attilio Dabini) i engleski (Richard Patt, Diana Wormuth). Tri zbirke pjesama: *50 poesie*, *La parola nel tempo* i *Viaggio quotidiano* su objavljene talijanskome, a usporedno su imale prijevode na hrvatski jezik.

njemački, francuski, engleski te španjolski jezik. Svoje je prve prijevode pjesama s njemačkoga napravio 1924.⁴⁴⁶ Ramous se, međutim, nije ograničavao samo na prozu ili poeziju, već je 1957., na nalog Saveza organizacija kompozitora Jugoslavije, preveo i dvadeset solističkih pjesama za *Album jugoslavenskih skladatelja*, uređujući i biografije njihovih autora.

Ramous umire u Rijeci 2. ožujka 1981. još uvijek dorađujući roman do kojega mu je bilo vrlo stalo i koji je posvetio voljenome gradu, *Il cavallo di cartapesta*.

Postumno su mu objavljene pjesničke zbirke *Viaggio quotidiano (Svagdanje putovanje)*⁴⁴⁷ i *Tutte le poesie*,⁴⁴⁸ zbirke pripovijedaka *I figli della cometa*⁴⁴⁹ i *Lotta con l'ombra ed altri racconti* te, naposljetku, roman *Il cavallo di cartapesta*.⁴⁵⁰ Brojna su mu pjesnička, prozna te, naročito, kazališna djela još uvijek neobjavljena.⁴⁵¹ Ramousova je ostavština vrlo dragocjena i potiče kulturni svijet na razmišljanje o poetici i složenosti misli izraženih u ne uvijek jednostavnim razdobljima.

Hrabrost čovjeka koji je želio biti Jedan⁴⁵²

Koji bi pristup trebalo primijeniti u interpretaciji složenih ličnosti? Ramousu, u fijumanskoj, ali i općenito isto-kvarnerskoj književnosti, pripada posebno mjesto. Ističe to i Maier u knjizi *La letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento*,⁴⁵³ jednome od prvih djela književne kritike koje osim istraživanja tradicije proučava i nova postignuća te nove izazove s kojima se talijanska književnost mora suočavati na ovim prostorima. Maier, svjestan činjenice da na sve autore koji su ostali u svojim rodnim mjestima utječu noviteti koji su obilježili književnost nakon 1945., kako na sadržajnome tako i na oblikovnome planu, u Ramousu pronalazi predstavnika povijesnoga kontinuiteta talijanske književnosti u Rijeci. Cijeni ga kao osobu na visokoj kulturnoj razini, sposobnu iznenaditi i pažljivoga čitatelja pronicljivim filozofskim, jezičnim, glazbenim,

446 Radi se o pjesmama Heinricha Heinea i Johanna Ludwiga Uhlanda, ali one nisu objavljene. Prijevodi s francuskoga jezika objavljeni su 50-ih i 60-ih u riječkome časopisu »Panorama«. Među prevedenim autorima nalaze se: Ribeiro Cuoto, André Charnel, Jean Cout-socheras i Nazim Hikmet. »Panorama« je 1962. objavila tri pjesme Pabla Nerude koje je Ramous preveo sa španjolskoga jezika. U sedamdesetima je preveo s engleskoga pjesme Johna Ciardija i Millera Williama. Uz spomenute prijevode kazališnih djela, Ramous je za RAI preveo i tri radiodrame: *A Frana Puntara, Ecco un giorno che comincia bene* Zvonimira Bajsića i *Ti amo quando mangi la mela* Milana Oklobdžića, a za Radio Capodistriju *La promozione* Branislava Nušića, *Il figlio* Ive Andrića te novelu *Come il dottor Gregor incontra...il demonio* Miroslava Krleža.

447 OSVALDO RAMOUS, *Viaggio quotidiano / Svagdanje putovanje*, Rijeka, Centro editoriale – Izdavački centar, 1982., usporedni prijevod na hrvatski jezik: Danko Angjelinović.

448 OSVALDO RAMOUS, *Tutte le poesie*, Fiume-Rijeka, EDIT, 2008.

449 OSVALDO RAMOUS *I figli della cometa*, u *Antologia della piccola biblioteca*, ur. IGINIO MONCALVO, Fiume/Rijeka, EDIT, 1987.

450 Povodom stote obljetnice Ramousova rođenja Ministarstvo vanjskih poslova Republike Italije, preko Talijanske unije (Sporazum MAE-UI 2005.), financiralo je projekt Zajednice Talijana Rijeka *Tempi senza misure – Osvaldo Ramous* (koji je vodila GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ) koji je predvidao, između ostaloga, i objavu dotada neobjavljenog romana *Il cavallo di cartapesta*. OSVALDO RAMOUS, *Il cavallo di cartapesta*, Fiume/Rijeka, Comunità degli Italiani/Zajednica Talijana, 2007., te reprint *Il cavallo di cartapesta*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2008., ur. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ.

451 Još su uvijek neobjavljene drame *L'ora di Marianopoli* iz 1952., *La strada più lunga* iz 1954., *Nel rifugio* iz 1954., *L'idolo* iz 1956., *Il porto* iz 1956. Nije objavljeno, ali je Talijanska drama izvela djelo *Con un piede nell'acqua* (4. lipnja 1970.), dok je djelo *Un duello* objavljeno u »Il teatro per tutti« (Milano, 1934.), ali nije nikada izvedeno.

452 Naslov koji je SILVIO FORZA dao već spomenutome eseuju *Il coraggio dell'uomo che voleva essere Uno*.

453 Usp. BRUNO MAIER, *Letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento*, Trieste, Edizioni Italo Svevo, 1996., str. 116.

znanstvenim, psihološkim igrama, predstavljenima uvijek na čist, jasan, transparentan i izravan način, a smatra ga i nasljednikom velike talijanske književne tradicije.

Sažeti u kratkim crtama najvažnije značajke njegove višestruke ličnosti nije jednostavno. Krenuti izravno od mnogih objavljenih i neobjavljenih tekstova može dovesti u zabludu ako se ne uzmu u obzir kontekst i ideologija koji izviru iz njegove poetike te njegovo svakodnevno djelovanje. Nadmašujući površna razmatranja nekih ne baš pažljivih kritičara koji u njemu vide „bijeg od povijesti“, valja istaknuti kako je fijumanski poligraf, u svojoj sposobnosti stvaranja u svim književnim vrstama, od poezije do romana, od drame do eseja, od članka do prijevoda, od radiodrame do pripovijetke, također onaj koji se prvi u svojim djelima osvrnuo na temu egzodusa, na izravni, humani, jasni i objektivni način. Pisac je, nadalje, u još uvijek teškim vremenima, na stranicama talijanskih časopisa⁴⁵⁴ i svojega romana o Rijeci, jasno dao do znanja da su prekršena obećanja nadležnih tijela dana članovima talijanske nacionalne skupine o održavanju identiteta, jezika, škola i kulture na ovome području, obećanja dana za vrijeme narodnooslobodilačke borbe. U jednome pismu Eraldu Misci, tadašnjemu glavnom uredniku časopisa »La Fiera letteraria«, autor objašnjava:

Htio sam objelodaniti neke nesporazume koji nisu jasni onima koji ih nisu spoznali na vlastitome iskustvu, a koji su bili odlučujući za sadašnje stanje ovoga područja [...] iako moj položaj nije najlakši za izražavanje određenih stvari. [...] Želio sam posvjedočiti tome kroz likove i događaje koji su formalno plod mašte, i koji često uranjaju u nadrealno, ali koji ipak savjesnom vjernošću odražavaju što se stvarno dogodilo u Rijeci. No, u oslikavanju tih slika morao sam na mnogim mjestima, iz lako razumljivih razloga, ublažiti boje.⁴⁵⁵

Ramous hrabro optužuje u svojim kazališnim djelima (koja su upravo zbog toga ostala neobjavljena) totalitarni politički sustav koji često ograničava slobodu umjetničkoga izražavanja, spašava kazališnu skupinu Talijanske drame, organizira prvi znanstveni skup između jugoslavenskih i talijanskih pisaca te prvu turneju jednoga talijanskog kazališta (nap. a Italija je kapitalistička zemlja) u tadašnjoj Jugoslaviji, u tome teškom razdoblju. U brojnim časopisima diljem Italije piše u obranu talijanske manjine, objašnjava Italiji što znači biti Talijanom koji je ostao živjeti na ovim prostorima. Uvijek je održao stav „slobodnoga mislioca“ koji je već u 50-im godinama smatrao da je Talijanska unija za Istru i Rijeku previše povezana s partijskim interesima (jedine stranke na vlasti)⁴⁵⁶ i, stoga, organizacija koja ne može predstavljati volju svih Talijana u

454 Mnogo je stranica OSVALDA RAMOUSA objavljenih u brojnim novinama i časopisima diljem talijanskoga poluotoka. Među člancima nalaze se: *Aspetti poco noti di una minoranza*, u »La Fiera letteraria«, 7. srpanj 1966., str. 151; *Tommaseo e la sua città*, u »La Fiera letteraria«, 6. listopada 1974., str. 15; *Gli jugoslavi hanno ridato il giusto posto a Pirandello*, u »Messaggero Veneto«, 22. veljače 1968., str. 11; *Dante oltre l'Adriatico*, u »La Fiera letteraria«, 4. ožujka 1973., str. 4-5; *Un'antologia è diventata motivo di scandalo*, u »La Fiera letteraria«, 12. siječnja 1967., str. 14; *Pirandello non è più un 'reazionario sotto la polvere'*, u »Il Cittadino«, 24. siječnja 1968., str. 4. Više podataka o toj temi nalazi se u osvrtnu SILVIA FORZE *Il coraggio dell'uomo che voleva essere Uno*, u *Oswaldo Ramous – Il giornalismo, l'impegno culturale e critico*, op. cit., str. 91–103.

455 Pismo Osvalda Ramousa Eraldu Misci od 22. lipnja 1969., preuzeto iz obiteljske arhive.

456 »Talijanska unija za Istru i Rijeku. Dijelom kulturno, ali prvenstveno političko tijelo, čije su funkcije, na početku, bile u izravnome odnosu s revolucionarnom situacijom tih godina. Da je UIIF i danas pretežito politički, dokazuje još uvijek važeće pravilo da se predsjednik i tajnik iste uvijek biraju među članovima Saveza komunista Jugoslavije. A to znači da slijede direktive koje dolaze

ovim krajevima jer ne uzima u obzir uvjerenja „ostalnih Talijana“ koji se ne identificiraju s politikom režima.⁴⁵⁷ Isti stav iskazao je i prema časopisu »La battana« s kojim namjerno nikada nije surađivao.⁴⁵⁸ Na Ramousa valja gledati kao na čovjeka kulture, građanina svijeta koji je uspio stvoriti mostove ne samo među jadranskim nego i među europskim i svjetskim kulturama održavajući vrlo intenzivnu korespondenciju s najvećim piscima dvadesetoga stoljeća⁴⁵⁹ te sudjelujući na brojnim međunarodnim skupovima i konferencijama bliskima njegovome biću. U svojim se stihovima želio suočiti s čovjekom i istražiti ga. Zadivljuje Ramousova sposobnost preduhitriavanja vremena i kada primjećuje da će Europa prije ili kasnije morati ukloniti prepreke koje ju dijele⁴⁶⁰ i kada shvaća ono što bi trebalo biti autentično značenje manjinske kulture u kontekstu multikulturalnih otvaranja:

Ono što je zaista važno, to je jezik, to je kultura. I suradnja među kulturama jer prava kultura – a to valja naglasiti – nikada se ne kreće putem unatrag prema pokušaju nadmoći, nego doprinosi napretku, razumijevanju i suradnji među pojedincima i među narodima. S ove točke gledišta, najkorisnija i najplemenitija funkcija nacionalnih manjina trebala bi biti djelovanje na suradnji u razumijevanju naroda i međusobnome upoznavanju istih te, posljedično, djelovanje ne na njihovome neslaganju, već na njihovome savezništvu.⁴⁶¹

Ramous je dosljedan čovjek koji nikada ne popušta retorici. Njegovo novinarsko stvaralaštvo pokazuje nam kako je ostao (tijekom desetljeća) u osnovi vjeran sebi: nije rekao nešto što bi bilo potrebno izbrisati nakon nekog vremena zbog raznih novih ideoloških prilika. Bio je prirodno elegantan, ali usmjeren na srž. Guagnini ga definira kao izuzetno obrazovnoga i učenoga intelektualca, koji je ipak znao govoriti na jednostavan način. Znao je govoriti kako široj javnosti tako i iskusnome čitatelju, bez potrebe spuštanja ili podizanja razine komunikacije: »Bio je svjedok,

izvan manjine koju bi trebali zastupati.« OSVALDO RAMOUS, *Aspetti poco noti di una minoranza*, u »La Fiera letteraria«, Roma, 7. srpnja 1966., str. 15.

457 Polazeći od jednoga Ramousova tipkanoga tekstu iz prosinca 1966. pod nazivom *Italiani di Jugoslavia e Sloveni d'Italia*, Forza citira Ramousova razmišljanja: »Najnoviji statut Talijanske unije za Istru i Rijeku (UIIF) potvrđuje, zapravo, kulturni karakter organizacije. Međutim, postavlja se pitanje: zašto se njezine čelne pozicije dodjeljuju, bez iznimke, članovima Komunističke partije? Od 35 000 pripadnika talijanske manjine, među članovima Partije manje je od jedan i pol posto. Kako to da baš iz tih jedan i pol posto neminovno proizlaze najviši rukovoditelji organizacije koja se sama proglasila kulturnom?« Usp. SILVIO FORZA, u *Il coraggio dell'uomo che voleva essere Uno*, op. cit., str. 95–96.

458 O razočaranju zbog ideološke (komunističke) politizacije vodećih dužnosti u UIIF-u i o prejakoj ulozi koju su dobili talijanski imigranti koji su u ove krajeve doselili u drugome poslijeratnom razdoblju, Ramous se bavi u više navrata. Ozbiljne kritike upućuje i manjinskoj kulturnoj politici: »Odbijam surađivati s časopisom „La battana“ jer se radi o časopisu koji iz Beograda vode i uređuju osobe koji nemaju nikakve veze s našom manjinom te koje, stoga, nemaju pravo govoriti u njezino ime, čak ni ako njihov položaj „naturaliziranih Jugoslavena“ predstavlja, za Državu koja ih prima, posebno političko jamstvo.« Usp. OSVALDO RAMOUS, *Aspetti poco noti di una minoranza*, u »La Fiera letteraria«, Roma, 7. srpnja 1966., str. 15.

459 Među najučestalijim Ramousovim kulturnim sugovornicima nalaze se: Paul Arnold, glavni urednik časopisa »La Revue Theatre« iz Pariza; Ribeiro Couto, brazilski veleposlanik u Beogradu i pjesnik; André Charnel, John Ciardi, profesor na Sveučilištu u Harvardu; Mirko Božić; Ugo Longo; Salvatore Quasimodo; Ilo de Franceschi; Antonio Widmar; Enrico Morovich; Piero Rismondo; Magalhães Junior, predsjednik društva Sociedade Brasileira de Autores Teatrais; Eros Sequi; Giancarlo Vigorelli; Eraldo Miscia; Pietro Annigoni; Drago Ivanišević; Ante Cettineo, s kojima Ramous održava epistolarne odnose redovito razmjenjujući mišljenja, vijesti, prijedloge, dojmove i kritike.

460 Usp. SILVIO FORZA, op. cit., str. 94.

461 Usp. OSVALDO RAMOUS, *Aspetti poco noti di una minoranza*, op. cit., str. 15.

posrednik, intelektualac koji je posjedovao čak i onaj „quid“ utopije kako bi mogao vjerovati u mogućnosti dijaloga između različitih kultura i priča čak i u teškim vremenima. Bio je, u konačnici, pobjednička ličnost. Toliko da se i danas čini da njegove stranice – i one najstarije i one najnovije – govore jezikom koji je još uvijek aktualan«. ⁴⁶²

Onaj „krov od korijenja“ – Ramousova pjesnička ostavština

Prvi snažan dojam koji ostavlja Ramousov jezik jest onaj izuzetnoga bogatstva i inventivnosti, toliko kompaktan da navodi na uživanje u svakoj riječi. Radi se o načinu pisanja koji iskorištava sav književni i retorički potencijal kako bi umnožio značenja, mogućnosti aluzije, kulturne, povijesne i društvene konotacije riječi. Korišteni leksički fond čini gotovo kompletan inventar jezičnih resursa: tu su leksički arhaizmi, arhaična morfološka rješenja, novotvorenice na latinskoj ili dijalektalnoj osnovi, tehničko-znanstveni leksik, onomatopeje koje umnožava i proširuje ovisno o potrebi i značenju. Vješt je u promijeni registra brzim prelaskom između različitih tonova, miješanjem i međusobnom kontaminacijom lirskih trenutaka, sarkastičnoga ili ironičnoga naglašavanja, realističkih opisa. Ti skokovi potvrđuju, i na jezičnoj razini, potragu za raznolikošću u izražavanju, potragu za nečim „nedefiniranim“. ⁴⁶³ Stoga ne iznenađuju neskladne prosudbe kritičara o položaju Ramousa kao pjesnika. Već od prve zbirke, *Nel canneto*, pjesnik se kreće smjerom koji paradoksalno potvrđuje dvije suprotne teze: Bencovu, prema kojoj ovdje nije moguće prepoznati hermetizam jer dvosmislenost i tama ne pripadaju njegovome umjetničkom temperamentu u potrazi za svakom suptilnošću svjetla, ⁴⁶⁴ te onu Camilla Pulcinija koji smatra da Ramous nije kontemplativan u mističnome smislu te riječi, a ni promatrač sa znanstvenim okom, već je tumač jednoga jezika kojim svakodnevno govori nekolicini izabраниh koji ga znaju razumjeti. ⁴⁶⁵ Ove dvije kritike označavaju najčešća mjesta na kojima možemo zapeti kod tumačenja Ramousove poetike i njegovoga stila. Njegov je hermetizam od samih početaka bio poseban pa se, bez težnje za izražavanjem prekomjerne tame, približio tome stilu postupnim uklanjanjem logičkih i sintaktičkih poveznica, kao i svega onoga što je suvišno u pjesničkome jeziku. Izbor je to koji će, postupno, postati očit u kasnijim zbirkama. U pjesmama u kojima se očituju prvi oblici hermetizma, nestaje lik pjesnika, a prikaz postaje impersonalan. Upravo taj nestanak vodi autora u tu struju: »Baš zato što je uklonio bilo koji navod o svojoj osobnoj priči, pjesnik ju je učinio iznimno osobnom, oduzeo nam je mogućnost provjere odnosa između vlastite sudbine i slika u kojima je ona izražena ili koju simbolizira«. ⁴⁶⁶ S druge, pak, strane, Ramousova muzikalnost, uvjetovana njegovom urođenom sklonošću asonancama i konsonancama, čini stihove lako čitljivima. Odlikuje se u dvama aspektima: ponekad nastaje s onomatopejskom ulogom, kao pokušaj internalizacije svijeta koji ga okružuje u namjeri repro-

462 Usp. ELVIO GUAGNINI, *Osvaldo Ramous mediatore tra culture*, u *Il critico e il giornalista*, op. cit., str. 32.

463 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *La radice della nostra identità letteraria nelle pagine riscoperte di Osvaldo Ramous*, u »La battana«, br. 173/174, Fiume/Rijeka, EDIT, 2009. (2010.), str. 33–50.

464 Usp. SILVIO BENCO, *Nel canneto*, u »Il Piccolo della Sera«, Trieste, 17. studenoga 1938., str. 3.

465 Usp. CAMILLO PULCINI, *La poesia di Osvaldo Ramous*, u »Liguria«, Genova, rujan 1939., XVII.

466 Usp. GIACOMO DEBENEDETTI, *Poesia italiana del Novecento*, Milano, Garzanti, 1980., str. 40.

dukcije njegovih zvukova. Ponekad, pak, označava psihološku usklađenost, odraz otkrića vlastite unutarnje istine. Pridati joj obilježja „lakah stihova“ znači ne razumjeti pjesnika niti prepoznati tu harmoniju. Jednostavnost i jasnoća Ramousovih pjesama samo su lice poezije koja obiluje zamršenim osjećajima, potragama za vlastitim jastvom, prikazanima kroz složena promišljanja. Skladu riječi odgovara sklad pojmova koji prikriva raznovrsnost značenja.

Već se u prvoj zbirci primjećuje liričnost velike formalne profinjenosti, ispletena slaganjem i leksičkim stupnjevanjem te glasovnim korespondentnostima. Autor se bavi egzistencijalnom tematikom pretvorenom u tjeskobu koju prihvaća i s kojom se suočava bez teatralnosti. Ramousovi pjesnički početci uronjeni su u svojevrsnu metafizičku meditaciju popraćenu preciznim odabirom pridjeva s ciljem održavanja poezije izvan svakodnevnosti stvarnosti. Zbog izraza poput *ultima luce* (posljednje svjetlo), *anima nuda* (gola duša), *oceano di stelle* (ocean zvijezda), *assopita spoglia* (pospani ostaci), *vanire anzi tempo* (nestati prije vremena), *grigio silenzio* (siva tišina) ili *effimeri suoni d'incanto* (prolazni čarobni zvuci) te nedostatka društvenih tema, Giuseppe Gerini žali što se zbirka odvaja od stvarnosti uprljane znojem i natopljene krvlju, odnosno što su pjesme previše „blažene“,⁴⁶⁷ iako danas možemo uvidjeti da Ramous nekoliko desetljeća unaprijed predviđa teme koje će biti bliske egzistencijalizmu i kulturnoj antropologiji.

Sklonost panteizmu, koja u pojedinim aspektima približava Ramousovu poeziju D'Annunzi-jevoj, prikazuje prirodu u njezinim mnogobrojnim i promjenjivim licima: sunce koje topi oblake, sunce koje nestaje, sunce koje sjaji poput božanskoga oka, zemlja koja se njiše na dahu trave... Prirodu prikazuje u njezinoj životnosti, ponekad je humanizirana i personificirana, ali pisac nastoji u tome da je učini nezavisnom, opisujući je bez da joj pritom uskrati specifično postojanje i život. Na primjer, dok je u pjesmi *Arabeska* (iz 1924.) priroda jednostavno postavljena poput objektivno postojeće činjenice: »Si confonde / ogni cosa lontana dentro i raggi / del sole che dispare«,⁴⁶⁸ u opisnim pjesmama iz 1933.: »Sentimmo il tuo lamento, alba sul mare«,⁴⁶⁹ ili pak: »e la terra ondeggia al respiro dell'erba«,⁴⁷⁰ »Le onde riaffiorano per respirare l'ansia«,⁴⁷¹ iščitava se potraga za postojanjem prirode, koja se očima pjesnika prikazuje kao živo biće. U ostvarenju ideje koristi ljudske osobine i izgled: »la sponda / alletta il mare«,⁴⁷² ili »E lenta l'acqua si riposa«. ⁴⁷³ Ponekad opis krajolika odražava pjesnikovu nutrinu, kroz tehnike tipične za autore

467 Usp. GIUSEPPE GERINI, *Tra i libri nuovi – Nel canneto di Osvaldo Ramous*, u »La Vedetta d'Italia«, Fiume/Rijeka, 29. travnja 1938., str. 16.

468 OSVALDO RAMOUS, *Arabesco – Arabeska*, u *50 poesie – 50 pjesama*, Zagreb, Naklada društva književnika Hrvatske, 1957., str. 33.;

»Sve daleke / stvari se tope u zrakama sunca, / što tiho vene« u prijevodu Danka Angjelinovića, *Ibidem*.

469 OSVALDO RAMOUS, *Alba*, u *Nel canneto*, *op. cit.*, str. 35.;

»Čusmo tvoju jadikovku, zoro nad morem«.

470 OSVALDO RAMOUS, *Mattuttino – Jutrenje*, u *50 poesie – 50 pjesama*, *op. cit.*, str. 9.;

»a zemlja se talasa / disanjem trava.«; u prijevodu Danka Angjelinovića, *Ibidem*.

471 »Vali se dižu iz dubina, željni da se nadišu čežnje vjetrova«; u prijevodu Danka Angjelinovića; u OSVALDO RAMOUS, *Scirocco – Južnjak*, u *50 poesie – 50 pjesama*, *op. cit.*, str. 7.

472 OSVALDO RAMOUS, *Sulla spiaggia*, u *Nel canneto*, *op. cit.*, str. 63.;

»obala / zabavlja more«.

473 OSVALDO RAMOUS, *Sempre che il giorno mi ridesti – Uvijek kad dan me probudi*, u *50 poesie – 50 pjesama*, *op. cit.*, str. 37.;

»spora se voda odmara« u prijevodu Danka Angjelinovića, *Ibidem*.

romantizma: valovi udišu tjeskobu, zora jadikuje, dok u sretnim trenucima »Con voli azzurrini, le spire / disegnano il cielo«. ⁴⁷⁴ Ramous teži, poput Montalea, izolaciji početne emocije iz koje nastaje pjesma, pa svojoj poeziji daje svojevrsnu objektivnu notu. Naslovi pjesničkih zbirki *Nel canneto*, *Vento sullo stagno*, *Pianto vegetale*, *La parola nel tempo*, *Realtà dell'assurdo* i *Pietà delle cose* upućuju na progresivan pomak autorove pažnje s prirode prema čovjekovome postojanju, koje se izražava kroz motive povezane s bivstvom pjesnika, s vremenom, s poviješću i sa smrću.

Poezija za Ramousa nije racionalnost, već trajna vještina zadržavanja dječjega čuđenja; onoga *fanciullina* koji pojašnjava Pascolijevu poetiku i koji je prisutan u pjesniku kada uspijeva vidjeti u stvarima nešto novo otkrivajući to nevinim dječjim očima koje jednostavno i spokojno gledaju u mračna kolebanja naše duše. Ramous otkriva taj glas u trenucima samoće koji mu pomažu ponovno pronaći unutarnji mir: »e la ridesto quando la dolcezza / della mia solitudine m'infonde / desiderio di teneri colloqui«. ⁴⁷⁵ Pjesnik govori, a ako pažljivo sluša svoj glas, njegova mu se jeka pravovremeno vraća u trenucima samoće: »E non so se risponde alle parole / mie la sua voce, / o s'io parli a me stesso e s'oda l'eco / dell'armonia notturna / che l'orecchio non ode«. ⁴⁷⁶ *Fanciullino* kod Pascolija – glas kod Ramousa, ali za razliku od prvoga koji ga smatra prisutnim u svim ljudima, fijumanski ga autor smatra privilegijom nekolicine odabranih. Daleko smo ipak od D'Annunzijevo poimanja pjesnika kao vođe. U više navrata Ramous je ponovio da se divi samo D'Annunziju pjesniku, autoru zbirke *Alcyone*, u kojoj krajolik postaje raspoloženje, a nestaje dimenzija nadčovječnosti i herojstva. Baudelaire je, pak, pjesnika smatrao drugačijim od drugih, a fijumanski pjesnik ponekad ostavlja dojam da u njemu potisnuta leži želja da se izjednači s običnim čovjekom: »Oggi, salito al sommo / del monte, e, nel silenzio, da serene / forme rapito, / un'implacata volontà di scendere«, ⁴⁷⁷ pa zatim zaključuje: »mi delude / la perseguita gioia dell'altezza«. ⁴⁷⁸

Pri definiraju postojanja autor mora uzeti u obzir i pojam smrti: jedine sigurnosti za čovjeka, koja je uvijek prisutna tijekom njegovoga života. Tumačena kao odredište ljudskoga zemaljskog putovanja, ⁴⁷⁹ u *Il lago del silenzio*, postaje trenutak prosvjetljenja za čovjeka. Suprotstavljena zlobi i banalnosti svakodnevnoga života, nalazi se obala na kojoj će pojedinac moći promatrati svoj

474 OSVALDO RAMOUS, *Il buio rintocco*, u *Nel canneto*, op. cit., str. 33.;

»Plavkastim letovima, spirale / iscertavaju nebo«.

475 OSVALDO RAMOUS, *La sua voce – Njezin glas*, u *50 poesie – 50 pjesama*, op. cit., str. 31.;

»i budim ga / kad mi preplavi / slast moje samoće / želja nježna razgovora« u prijevodu Danka Angelinovića, *Ibidem*.

476 OSVALDO RAMOUS, *La sua voce – Njezin glas*, u *50 poesie – 50 pjesama*, op. cit., str. 31.;

»I ne znam, da li odgovara / njen glas na moje riječi, / dal zborim sam sebi il čujem jeku / noćne harmonije, / koju uho ne čuje «; u prijevodu Danka Angelinovića, *Ibidem*.

477 OSVALDO RAMOUS, *Il monte che da su guarda*, u *Nel canneto*, op. cit., str. 15.;

»Danas, popevši se na vrh / planine, u tišini, spokojni su me / oblici oteli, / pa osjetih neumoljivu želju da sidem«.

478 *Ibidem*; ...

»razočarava me / koliko tražena želja za visinom«;

479 U *Duro lo straniarsi* tvrdi: »L'oscura / distesa ti accoglie; essa sola / t'è nota: / quella che fu compagna / del tuo partire, ch'è meta / del tuo viaggio terreno.« - »Tama te / ravan dočekuje; ona sama / ti je poznata: / ona koja je bila suputnica / tvoje patnje, koja je cilj / tvoga zemaljskoga putovanja.«; u OSVALDO RAMOUS, *Nel canneto*, op. cit., str. 21.

odraz u vodi, skinuti masku i konačno vidjeti samoga sebe: »la mia immagine / m'apparirà qual è: quella ch'io mai / non ho avuto il coraggio di svelare / tanto la vita m'ha reso meschino«. ⁴⁸⁰

Nakon teških ratnih vremena nastaje druga zbirka, *Vento sullo stagno*, koja autora dovodi do kraće neorealističke faze i novoga načina poimanja pojma smrti: ona je sada nepravedna jer nije prirodna i, stoga, nije više „lijepa“ (*bella morte*). ⁴⁸¹ Sastavljena u različitim razdobljima, zbirka predstavlja dvije različite tematske i stilističke jezgre. ⁴⁸² Prvi dio nastavlja poetiku zbirke *Nel canneto*, dok drugime, koji sačinjava poema *Sulle strade del mondo*, autor otvara vrata novim tematikama. U početku se Ramous kreće prirodom, krajolik je pust i nedostaju drugi ljudi, zbog čega stihovi djeluju poput ogorčenoga dnevnika zbog čega djeluje poput ogorčenoga dnevnika koji se odvaja od društvenih pojava. Na taj se autorov poetski trenutak mogu primijeniti sljedeće Jacobbijeve riječi: »Čovjek sam; filozofija pustinje i tjeskobe. Taj je čovjek smješten u krajoliku ili, bolje rečeno, krajolik je taj s kojim se mjere svaka situacija, svako raspoloženje, bez obzira radi li se o igri malih predmeta ili o velikim pojavama«. ⁴⁸³ Sa zbirkom *Vento sullo stagno* u njegovoj se poetici pojavljuju konkretni likovi: djevojčica s grimiznom maramicom, izgubljeni litalica, novorođenče, mlada krčmarica i sijačica koja donosi veo senzualnosti. I dalje je vidljiva osviještenost o prolaznosti svega zemaljskog, ⁴⁸⁴ a uvode se i novi antitetički pojmovi rođenja i smrti tumačeni kao cikličke pojave u neprestanome izmjenjivanju. ⁴⁸⁵ Kao Mario Luzi ⁴⁸⁶ koji nakon Drugoga svjetskog rata napušta hermetičke manjkavosti i nastoji započeti dijalog sa svijetom, unoseći pritom potpuno nove termine u svoj vokabular, ⁴⁸⁷ tako i Ramous u svoje pjesme uvodi izraze poput: *vicenda banale della vita borghese* (trivijalni događaj iz buržuskoga života), *il rombo delle macchine fuori serie* (tutnjava izvanserijskih automobila), *lascia marcire i virgulti venefici* (neka trunu pupoljci zlobe). ⁴⁸⁸ U pjesnikovo stvaralaštvo postupno ulaze elementi stvarnoga, građanske i političke teme. Druga ga zbirka približava poslijeratnoj poeziji Renza Nannija i Dina Menichinija: puna je nade i entuzijazma te izražava želju za pravdom i ljudskim suosjećanjem. I u

480 OSVALDO RAMOUS, *Il lago del silenzio*, u *Nel canneto*, op. cit., str. 71.;

»moja slika / prokazat će mi se takva kakva jest: onakva kakvu nisam nikada / imao hrabrosti otkriti / toliko me život učinio jadnim«.

481 OSVALDO RAMOUS, *Sulle strade del mondo VII*, u *Vento sullo stagno*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1953., str. 49.;

»Un feroce delitto fu compiuto: / fu uccisa la bella morte« (VI) i »Li portarono insieme nel crepuscolo / - finestre chiuse, silenzio profondo«, »Počinjen je stravičan zločin: / ubijena je lijepa smrt« (VI) i »Odnijeli su ih zajedno u suton / zatvoreni prozori, duboka tišina«.

482 Napisane su nakon 1938., a većina je iz razdoblja 1951. – 1952. Za vrijeme Drugoga svjetskog rata napisao je četiri pjesme: *Passando la quieta ombra* (1941.), *Ora che il tempo non ha conforti*, *Chiuso recinto* (1943.) i *Il silenzio che placa il romorio* (1944.).

483 Ovim riječima Jacobbi opisuje prvu poetiku Montalea. U RUGGERO JACOBBI, *L'avventura del Novecento*, Milano, Garzanti, 1984., str. 489.

484 »Un buffo / d'aria scioglie ed annega / gli anni trascorsi.« / »Jedan / udarak vjetra smrsi i utopi / minula ljeta.« u prijevodu Danka Angielinovića; u OSVALDO RAMOUS, *In questa piccola baia – U ovom malom zaljevu*, u *50 poesie – 50 pjesama*, op. cit., str. 69.

485 »Dalla fonda foresta dei millenni / è sorto il tuo corpo vivente / [...] Nella fonda foresta dei millenni / ritorna il tuo corpo silente.« / »U dubokoj prašumi vjekova / ustade biće tvog živoga tijela / [...] U duboku prašumu vjekova / vraća se lik tvog mirnoga tijela«; u prijevodu Danka Angielinovića; u OSVALDO RAMOUS, *Dalla fonda foresta dei millenni – U dubokoj prašumi vjekova*, u *50 poesie – 50 pjesama*, op. cit., str. 71–73.

486 Odnosi se na izraze poput: »uzvik naroda koji se bori« u MARIO LUZI, *Le primizie del deserto* iz 1952.

487 GIULIANO MANACORDA, *Storia della letteratura italiana contemporanea (1940 – 1975)*, Roma, Editori Riuniti, 1981., str. 135.

488 OSVALDO RAMOUS, *Sulle strade del mondo*, u *Vento sullo stagno*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1953., str. 42–54.

njemu se rađa čežnja za promjenom svijeta, smjelost koja mu je do sada bila strana i koja je zamijenila hermetičku tišinu. Druga novost iščitava se u pomaku s lirske perspektive, u kojoj dominira „ego“, na epsku perspektivu u kojoj se pjesnik identificira s drugim ljudima. Spjev *Sulle strade del mondo* započinje osuđivanjem rata i njegovih grozota. U demistifikaciji nepravde i izlaganju novih programa mirnoga suživota Ramous koristi prvo lice množine i tako uvodi skupni pristup u svojoj kratkoj neorealističkoj fazi. Iako nikada ne uključuje konkretne teme iz političkih vijesti, bilježi mahovitost rata koji naziva „trenutkom ludila“ (*l'ora della pazzia*) i bavi se temom društvenih odnosa. Nastavlja sa svojim odbijanjem banalnoga buržuskoga života,⁴⁸⁹ lažnoga, suhoparnoga načina života, u kojemu su običaji lišeni svojega autentičnog značenja. Promišlja o novim tehnologijama koje dehumaniziraju čovjeka, a u zaključku izlaže pravi program za opće dobro čovječanstva. Čovjek je sada uronjen u vrijeme i povijest: prelazi mnoge putove koje karakterizira vječna borba koja se neprestano pojavljuje tijekom stoljeća u svojem cikličkom obliku: »Il sangue / alimenta il cammino lungo i secoli.«⁴⁹⁰ Prevladava narativni ton, a pridjeve koristi na drugačiji način. Izraze *tepidi* (mlaka), *lenta* (spora), *calma* (mirna), *affettuosa* (srdačna), *incantevole* (očaravajuća), *serena* (spokojna), koji prevladavaju u prvijencu *Nel canneto*, u novoj zbirci zamjenjuju izrazi poput: *feroce* (zvjerski), *smarriti* (izgubljeni), *secchi* (osušeni), *incolore* (bezbojan), *spento* (ugašen), *banale* (banalan), *invano* (uzaludno), kako bi opisali negativnu atmosferu ratnoga razdoblja. Neorealizmu pripadaju i dvije programske pjesme u kojima pjesnik objašnjava što je čovječanstvu činiti uslijed krize vrijednosti i sigurnosti koju je stvorio rat. Glasno se iskazuje čvrsta namjera izražavanja mišljenja svih ljudi: »Questo vogliamo: / liberar la carne / dalle leggi sorde del patimento, / sperder l'umiliazione / delle lunghe attese / per un pane dovuto«,⁴⁹¹ a, kao što Manacorda zapaža, uključujući elemente neorealizma:

Stih je organiziran u obliku zhora, himne, balade, svetoga prikaza društva i pretvara se u slike, ili bolje rečeno u glasove, apsolutno jasno izrečene, u kojima se pučki aspekt opetovano pojavljuje u obliku uspavanke ili dječje pjesmice, u jednostavnosti rima i metrike, u temama tipičnima za modernu narodnu epiku (rat, otpor, 1. maj, prisvajanje zemlje, itd.), kroz transpoziciju određene vjerske terminologije (sedam tuga partizana, Krist siromašnih itd.). Ali nisu to samo pjesme nade i entuzijazma; sada se događa da se razočarani bijes pedesetih godina izmjenjuje s renesansnim naglascima i željom za novom ljudskom samilosti i novom pravdom.⁴⁹²

Nakon prihvaćanja neorealizma uranjanjem u stvarnost nakon pokreta otpora, pojavljuje se kod Ramousa težnja za ponovnim uzdizanjem obrađenoga motiva na metafizičke razine, kroz

489 »Fa nausea la vicenda banale / della vita borghese [...] E i freddi sguardi e i sorrisi / delle bocche dipinte, e le parole / intonate alla scollatura / dei seni«. / »Stvara mučninu trivijalni slučaj / buržuskoga života [...] I hladni pogledi i osmjesi / oslikanih usta, te riječi / ispjevane dekolteu / grudi« (III); u OSVALDO RAMOUS, *Sulle strade del mondo*, op. cit., str. 44.

490 OSVALDO RAMOUS, *Sulle strade del mondo*, op. cit., str. 42.;
»Krv / hrani putovanje kroz stoljeća«.

491 OSVALDO RAMOUS, *Sulle strade del mondo*, op. cit., str. 53.;
»Želimo sljedeće: / osloboditi tijelo / gluhih zakona patnje, / zagubiti poniženje / dugih čekanja / za kruh koji nam pripada«.

492 Usp. GIULIANO MANACORDA, op. cit., str. 57.

pokušaj povezivanja zemaljskoga postojanja s postojanjem Svemira. U trećoj zbirci objavljenoj u dvojezičnome izdanju, *50 poesie – 50 pjesama*, ponovno se bavi vječnim i apsolutnim kretanjima. Svjestan i upoznat sa svakodnevicom, smatra da su ljutnja, stalna tjeskoba, uzaludno traženje prolaznih radosti prirodne osobine postojanja. Ramousova poezija više nije neposredna, već je obilježena dubokim istraživanjem svoje intime; ponovno se približava neohermetizmu i nastavlja se dijeliti na: bol života/radost življenja; dobro/zlo; napetost/popuštanje; bol/spokoj. Ponovni prikaz pustinjskoga krajolika u *Pianto vegetale* iz 1960. već od samoga naslova iskazuje sklonost pastoralnoj i egzistencijalnoj tjeskobi. Dalek od bilo kakve književne avangarde, prikazuje kategorije univerzalnih osjećaja koji se pretvaraju u slike-formule. Život je oslikan u nekoliko stihova, zahvaljujući fono-simboličkim elementima, u obliku stepenica: »C'è una scala che ognuno ha da salire / in tutta fretta, come se qualcuno / lo rincorresse. / Ad uno ad uno / i gradini calchiamo / docili, e non sappiamo / dove andremo a finire.«⁴⁹³ te pomoću personifikacije u opisu čovjekove sudbine: »Con una spallata, il destino / ci spalanca l'ignoto.«⁴⁹⁴ Nizom objektivnih korelativa fijumanski pjesnik daje vlastitu definiciju života: »Poiché il tempo delle falene / raccoglie tutto di noi; / anche / questa smania caparbia di pensare / che, come un gatto, giuoca col gomito / dell'esistenza: / lo rincorre, lo rotola, lo arruffa.«⁴⁹⁵

Originalno spajanje dviju različitih poetika, Foscolove, u kojoj se osjećajno sporazumijevaju živi i mrtvi živi i mrtvi, te Pirandellove, o istini koju je nemoguće dostići jer je višestruka, nalazimo u lirici *Epitaffio – Epitaf*: »È ingannevole scampo dalla morte / l'affetto. / Diviso in noi, tante anime / ti abbiamo dato, / ma ci è fuggita la tua.«⁴⁹⁶ Misao bliska Foscolu, o „bijegu“ od smrti kroz sjećanja živih, negira Pirandellovu spoznaju o nemogućnosti određivanja bivstva, jer je ono podijeljeno na tisuću lica/maski koje im „živi“ pridaju. Na taj način Ramous preobražava smirujuću Foscolovu viziju o ulozi grobova filtrirajući je kroz teška iskustva dvadesetoga stoljeća. Nakon skidanja maski, varljivim prikazima kojima čovjek pokušava zavarati samoga sebe, Ramous preokreće te nadvladava i Pirandellovu ideju tvrdeći da su i identiteti koje nam drugi dodjeljuju djelomični, pristrani i iluzorni. *Biljni* je *pláč* u skladu s ljudskim plačem kroz izraze poput *duro suolo* (tvrdo tlo), *il lamento dell'albero* (jadikovanje stabla), *il cane triste* (tužan pas), *il canto spento delle fronde* (ugašeno pjevanje krošnji) te izraz iz kojega izvire utjecaj Pascolija – *pigolio d'un nido nascosto* (pijuk iz skrivenoga gnijezda). Prikriveno upuštanje u političke teme iščitava se u *Il suolo ch'io calco* i *Sul colle*. Egzodus sugrađana učinio je stranim njegov rodni

493 OSVALDO RAMOUS, *La scala – Stubište, u Riječ u vremenu / La parola nel tempo*, Zagreb, Zora, 1969., str. 8.;

»Ima jedno stubište uz koje svatko treba da se uspe / u velikoj žurbi, kao da ga netko / progoni. / Jednom po jednom / stubom uzlazimo / poslušni i ne znajući / gdje ćemo stići.« u prijevodu Drage Ivaniševića, *Ibidem*.

494 *Ibidem*;

»Jednim udarcem ramena, sudbina pred nama / rastvara nepoznato.«

495 OSVALDO RAMOUS, *Il tempo delle falene – Vrijeme noćnih leptira*, u *50 poesie – 50 pjesama*, op. cit., str. 107.;

»Jer vrijeme noćnih leptira / sve naše žanje; / dapače / i tu tvrdoglavu pomamu misli, / što se igra životom, / ko mačka klupkom: / lovi ga, valja, mrsi« u prijevodu Danka Angjelinovića, *Ibidem*.

496 OSVALDO RAMOUS, *Epitaffio – Epitaf*, u *Viaggio quotidiano / Svagdanje putovanje*, Rijeka, Izdavački centar, 1982., op. cit., str. 103.;

»Ljubav je prevaran bijeg / od smrti. / Razdvojena u nama, tolike duše / dali smo ti, / a tvoja nam je izmakla« u prijevodu Šime Vučetića, *Ibidem*.

grad: »Odore d' esilio di una terra / che m'ha cresciuto e sempre m' abbandona, / con le sue foglie chine / alla pioggia fatale«. ⁴⁹⁷

Kada je 1967. objavljena zbirka pjesama *Risveglio di Medea*, pjesnik je zaronio u mitsku priču: o čarobnici Medeji, poznatoj spravljajući otrova, koju je prevario voljeni Jazon, i koja iz osvete ubija vlastitu djecu koju je imala s njime. Ramousova se Medeja budi nakon što je spavala tisućljećima i zaboravlja svoju patnju dok „nove ljudske osvete“ natapaju zemlju krvlju. O povratku mitu Rella tvrdi:

Bilo kada i bilo gdje na zemlji, ista drama, isti scenarij: na istoj skućenoj sceni glasno čovječanstvo zaljubljeno u svoju veličinu, koje se smatra svemirom i živi u svojem zatvoru poput beskonačnosti da bi ubrzo potonulo s planetom koji je doveo u najdublji prezir breme njegovoga ponosa. Ista monotonija, ista nepokretnost na stranim zvijezdama. Svemir se beskrajno ponavlja i drhti a da se ne pomakne. Vječnost nepokolebljivo ponavlja u beskonačnost iste prikaze. ⁴⁹⁸

Ciklička je izmjena razdoblja mira i pokolja, prema Ramousu, uvijek prisutna u vremenu. Medeja se budi i čini se da je zaboravila tragediju koja se ipak ponavlja potvrđujući nepopravljivu postojanost pokvarenosti čovječanstva. O tome piše u *La sfinge*, pjesmi u kojoj spomenik pobjeđuje vrijeme te postaje antitetički pojam prolaznome „ljudskom životu“ koji sačinjavaju „patnje“ (*sofferenze*), „molitve“ (*preghiere*), „radosti“ (*gioie*). U svome „netaknutom“ (*intatta*), „hladnom“ (*fredda*), „vječnom“ (*eterna*) obliku, sfinga nadživljava čovjeka koji ju je stvorio i predstavlja negaciju života koji karakteriziraju privremenost i smrtnost: »Un sasso / che, muto, nega e senza vita uccide«. ⁴⁹⁹

U zbirci je grad doživljen kao labirint u kojemu se autor ne želi „naučiti izgubiti“ (*imparare a perdersi*), već se radije gubi u neokaljanim labirintskim putevima prirode. Karakteriziran pustinjskim krajolikom, grad, hladan i neprobojan, uništava sve što je pozitivno u ljudima. Čovjek nedostaje čak i u pjesmi naslovljenoj *Incontri urbani*. Čitatelj može samo zamisliti obitelj okupljenu oko televizora koji emitira „hladne“ glasove. Kritika je usmjerena otuđenju, usamljenosti i alijenaciji, automatizaciji modernoga čovjeka, koji se više ne osjeća ugodno čak ni unutar obitelji, a: »Il giorno ha fatto / stranieri a noi anche i nostri pensieri«. ⁵⁰⁰ Rijetki su Ramousovi avangardni eksperimenti; njegov nadrealizam, kao u slučaju pjesme *L' estate è una chitarra*, ostaje usidren u početnoj metafori: »L' estate è una chitarra / enorme appesa alle costellazioni«. ⁵⁰¹ Opisani trenutak, koji u izrazu bježi od bilo kojega realnog uporišta, izlazi iz prostorne i vremen-

497 OSVALDO RAMOUS *Il suolo ch' io calco – Tlo kojim kročim*, u *Riječ u vremenu / La parola nel tempo*, op. cit., str. 62.;

»Miris izgnanstva jedne zemlje / u kojoj odrastoh i koja me vazda prepušta / zajedno sa svojim lišćem svenulim / kiši zlokobnoj«; u prijevodu Drage Ivaniševića, *Ibidem*.

498 Usp. FRANCO RELLA, op. cit., str. 74.

499 OSVALDO RAMOUS, *La sfinge*, u *Risveglio di Medea*, Padova, Rebellato, str. 33.;

»Kamen / koji, nijemo, poriče i beživotno ubija«.

500 OSVALDO RAMOUS, *Incontri urbani*, u *Risveglio di Medea*, op. cit., str. 20.;

»Dan nam je učinio / stranima i naše misli«.

501 OSVALDO RAMOUS, *L' estate è una chitarra*, u *Risveglio di Medea*, op. cit., str. 44.;

»Ljeto je ogromna gitara / koja visi iz sazviježda«.

ske lokacije kako bi se uzdignuo u svoje univerzalno značenje. U zamršenome unutarnjem putu govornoga *ja*, prošli trenutci ukazuju se kroz jeku. Vremena koja, u usporedbi s neizmjenjivošću svemira i njegove povijesti, Ramous definira „vremenima bez mjere“ (*tempi senza misura*) u kojima se život: »per giri concentrici s'allarga / alle stagioni, al volger della terra / e con essa alle più lontane corse / degli astri e ad albe mai vedute, a tempi / senza misura; e gli echi vi si perdono / d'esistenze scomparse«. ⁵⁰² U suočavanju s neumoljivosti života i danima koji bježe, opisom Ramous navodi i pronalazi egzistencijalni odgovor tako da čovjeku skida i njegova sjećanja.

Stvarnost apsurdna u dodiru zore i sutona

Posljednje tri zbirke objavljene za njegova života predstavljaju Ramousovu pjesničku zrelost: *La parola nel tempo (Riječ u vremenu)* iz 1969., *Realtà dell'assurdo* iz 1973. te *Pietà delle cose* iz 1977. U usporedbi s njegovim počecima, promišljenija je Ramousova intelektualna razrada tematike. ⁵⁰³ Pjesme nastaju iz pažljivih promišljanja iznesenih probranim izričajem, kojemu ne nedostaje urođene muzikalnosti. U potrazi za istinom pjesnik otkriva apsurdne koji se kriju iza napretka znanosti koja, unatoč svemu, ne pomaže čovjeku u potrazi za istinom o suštini života. Na leopardijski način, autor tvrdi da ju je potrebno potražiti u čovjeku, ⁵⁰⁴ čak i u apsurdnim aspektima njegovoga postojanja, u mašti. Odričući se logičkoga i racionalnoga tumačenja stvarnosti, Ramous razmatra tezu da bi upravo apsurd mogao skrivati nezamislive obzore te dovesti do iscrpnoga tumačenja stvarnosti: »e attendere che l'assurdo / (chi mai potrà smentirlo?) / si riveli realtà«. ⁵⁰⁵ Vidljivo je to i u višeglasnome uzviku: »Non vogliamo perdere nulla; / non vogliamo rinunciare / nemmeno all'impossibile«. ⁵⁰⁶ U posljednjoj zbirci, *Pietà delle cose*, prividna jasnoća naslova prikriva duboku dvosmislenost koja izranja iz tumačenja mogućega objektivnog ili subjektivnog genitiva. U prvoj interpretaciji pjesnik vidi stvari dajući im značenja koja ih oživljavaju. U drugome slučaju, „stvari“ su te koje su, za razliku od čovjeka, „vječne“ i koje osjećaju „sazaljenje“ nad smrtnošću koja čovjeka razlikuje od njih. Ponovno se potvrđuje nadmoć smrti i onoga što nadživljava čovjeka: »C'è una pietà nelle cose, / una tenerezza nell'insensibilità, / un fiato caldo / nell'inverno che tutto con-

502 OSVALDO RAMOUS, *Sospesi*, u *Risveglio di Medea*, op. cit., str. 10.;

»u koncentričnim okretima proširuje / na godišnja doba, na kretanje Zemlje / i s njom na najdalje puteve / zvijezda i nikad viđene zore, na vremena / bez mjere, a jeke nestalih u njemu se utapaju«.

503 Widmaru objašnjava: »Na umu mi je niz pjesama, koje su trenutno samo skice, koje bih nazvao gotovo meditacijama – *Quasi meditazioni*, jer su više plod meditacija nego lirskih pokušaja.« Pismo Widmaru od 20. siječnja 1973. preuzeto iz obiteljske arhive.

504 U jednome intervjuu autor objašnjava: »Čini mi se da u današnjemu svijetu unatoč svom napretku, znanost (koja ima i svoje monstruozne aspekte) nam nije dala nikakvu novu ključnu sigurnost. Dapače, možda je izbrisala neke. Zbog toga istinu moramo još uvijek tražiti u nama. Sve dubljim proučavanjem te teme stavljen je veći naglasak na duševne vrijednosti. Tko nam može zajamčiti da bi nas naše misli, podvrgnute brojnim promjenama uslijed vanjskih utjecaja, mogle dovesti do istine? Čovjek, u većini slučajeva, više nego na logiku, oslanja se na osjećaje. Možda su u pravu oni koji cijene dobrotu i altruizam više od inteligencije. To je značenje naslova *Realtà dell'assurdo*«. Usp. ALESSANDRO DAMIANI, *Realtà dell'assurdo*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 12. rujna 1973., str. 8.

505 OSVALDO RAMOUS, *Realtà dell'assurdo – Stvarnost besmisla*, u *Viaggio quotidiano / Svagdanje putovanje*, op. cit., str. 89.;

»i čekati da besmisao / (tko će to ikada poreći?) / postane stvarnost.«; u prijevodu Karmen Milačić, *Ibidem*.

506 OSVALDO RAMOUS, *Non dateci delle prove*, u *Realtà dell'assurdo*, op. cit., str. 15.;

»Ne želimo ništa izgubiti; / ne želimo odustati / ni od nemogućega«.

suma«.507 Dvosmislenost je također pojačana izmjeničnom uporabom padežnih prijedloga „delle“ i „nelle“ te oksimorona „nježnost u neosjetljivosti“ (*tenerezza nell'insensibilità*) ili „topli dah u zimi“ (*fiato caldo nell'inverno*). U posljednjim zbirka objedinjuju se pomalo sve Ramousove točke gledišta, u postupnom jačanju osjeta i odraza slika.508 Nedostatak konačnih i odlučnih odgovora zamijenjen je brojnim pitanjima koja su skrivena već u naslovima: *Con chi va questo tempo?*, *Chi svita i bulloni?*, *Avete mai udito?*, *Chi darà il la dell'accordo?*, *Come trovarci?*

Sklonost pitanjima umjesto nuđenju sigurnosti očita je u posljednjim pjesmama. Dominantni motivi kod Ramousa, „vrijeme“ i „smrt“, poprimaju novo značenje: vrijeme kako ga čovjek, ali i životinje vide,509 obnova i ciklički aspekti postojanja, ljudska nemogućnost zadržavanja prolaznosti, neizvjesnost života,510 susret s preminulim prijateljem, samoća starosti. Ali proširivanje pjesničkih tematika također obuhvaća: istraživanje „nemogućega“, različite načine doživljavanja i tumačenja umjetnosti, „tajnu slobodu“ koja se skriva u umjetnosti i njezinoj sposobnosti bilježenja onoga što je prolazno, ljudske poteškoće u odabiru novih putova, odnos s rodnim gradom u kojemu se sve teže prepoznati, predviđanje kolektivnoga samoubojstva čovječanstva koje nije u stanju upravljati znanstvenim napretkom, ljubav koja smiruje u nemirnim trenutcima, evoluciju čovječanstva, odnos između tijela i duše, sjećanja na rat te, na pirandellovski način, nemogućnost definiranja pojedinca.511

U zbirka iz zrelosti autor je analizirao odnos s rodnim gradom i opisao kako ga oni koji su u njemu ostali vide na drugačiji način nakon egzodusa: »i nidi / abbandonati dalle procellarie / accolsero i neonati delle cornacchie«.512 U jednoj od rijetkih pjesama u kojoj Ramous izražava svoja stajališta,513 opisuje riječku luku koja je uništena te pritom uvodi neke autobiografske navode: »Ed io tenevo accanto a me il bagaglio / pronto per il viaggio, / ma la partenza fu sempre differita«.514 Uzdiže temu i osjećaje na kolektivnu sferu onih koji su ostali u *Città mia e non mia*: »la città pellegrina / Che mi allaccia, m' inganna e mi consuma / E ormai non vive che nelle parole / Mie e dei pochi che mi rassomigliano / Veterani di fughe mancate«.515 Ramous upozorava

507 OSVALDO RAMOUS, *Pietà delle cose*, u *Pietà delle cose*, Padova, Rebellato, 1977., str. 22.;

»Postoji sažaljenje koje osjećaju stvari, / nježnost u neosjetljivosti, / topli dah / u zimi koja sve troši«.

508 Usp. MARIO SIMONOVICH, *Un canto accorato in „Pietà delle cose“*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 22. srpnja 1977., str. 5.

509 Usp. OSVALDO RAMOUS, *Con chi va questo tempo? – S kim hodi ovo vrijeme?* u *Realtà dell'assurdo*, op. cit., str. 12.

510 »Chi svita, invidioso, i bulloni / del palco su cui poggiamo / baldi e sicuri, come sulle tavole / di un ponte di comando?«/ »Tko odvija, zavidan, vijke / pozornice na kojoj stojimo / hrabri i sigurni, kao na daskama / kontrolnoga mosta?«; u OSVALDO RAMOUS, *Chi svita i bulloni?*, u *Realtà dell'assurdo*, op. cit., str. 43.

511 U stihu »Tutto di noi non dicemmo a nessuno« / »Nikome ne rekomo sve o sebi«, Ramous izjavljuje nemogućnost definiranja pojedinca. Postoji istina koju čovjek nikad ne izrazi, sjećanja, želje, misli, snovi („jeko“) koje pjesnik nikada nije izrekao i koji će nestati s njime bez da su se ikada i rodili, završit će „na obalama naše močvare“ (*sulle rive del nostro stagno*). Usp. OSVALDO RAMOUS, *Tutto di noi – Sve o sebi*, u prijevodu Karmen Milačić, u *Viaggio quotidiano / Svagdanje putovanje*, op. cit., str. 21.

512 OSVALDO RAMOUS, *Alge e licheni*, u *Pietà delle cose*, op. cit., str. 9.;

»gnijezda / koja su napustile burnice / primila su novorođenčad vrana«.

513 Na ovu postupnu izolaciju i otuđenost pjesnik reagira i u pismima: »Poznajes Rijeku toga vremena, ali naš grad nema nikakve veze s gradom naše mladosti.« Pismo Widmaru od 23. siječnja 1979. iz obiteljske arhive.

514 OSVALDO RAMOUS *Alge e licheni*, u *Pietà delle cose*, op. cit., str. 9.;

»A ja sam držao prtljagu pored sebe / spreman za putovanje, / ali je odlazak uvijek bio odgađan«.

515 OSVALDO RAMOUS, *Città mia e non mia*, u *Pietà delle cose*, op. cit., str. 19.;

na progresivni nestanak uobičajene uporabe njegova jezika, talijanskoga, u stihu: »nuove voci coprono l'asfalto.«⁵¹⁶ Smatra stranim svoj grad, ali ga on „veže“ (*allaccia*), „vara“ (*inganna*) i „troši“ (*consuma*). U ova tri glagola sažete su faze pjesnikova života i odnosa prema rodnome kraju: on se osjećao „vezanim“ za grad i u razdoblju egzodusa od njega se nije mogao razdvojiti. Kasnije je bio „prevaren“, jer se grad toliko promijenio da ga više nije prepoznavao. Konačno, Rijeka je „potrošila“ pjesnika, odnosno pratila ga je polagano prema smrti.⁵¹⁷

Ideja o smrti s vremenom mu je postajala sve bliskija: kao što je bio slučaj i u zreleme stvaralaštvu drugih talijanskih pjesnika kao što su to Leonardo Sinisgalli i Giorgio Caproni, i Ramous naposljetku mirno prihvaća približavanje kraju. Iako je u mnogim pogledima smrt ostala zagonetna, ponekad je dopuštala iskupljenje pretvarajući se u vrijeme koje kroz sjećanje, na način Foscola, čini besmrtnim. O „vremenu“ kao mitu suvremenoga doba Rella upozorava:

Ova suspenzija vremena čini se kao jedina radost dopuštena stanovniku modernoga vremena. Trenutak u kojemu „nema više minuta, nema više sekundi. Vrijeme je nestalo; vlada Vječnost, vječnost užitaka“. Ali eto, poput teškoga udara u želudac, vraća se „sjećanje“: „Vrijeme se ponovno pojavljuje; sada vrijeme vlada suvereno“ sa „svojim dijaboličnim udvaranjem: sjećanjima, žaljenjima, grčevima, strahovima, tjeskobama, noćnim morama, ljutnjama i neurozama“. Baudelaire je vodio žestoku i neprestanu borbu protiv „brutalne diktature“ vremena, protiv „pohlepnoga igrača“ koji pobjeđuje u svakoj utakmici.⁵¹⁸

Ramous se ne bori s vremenom već ga pokušava zaustaviti uz pomoć sjećanja. S druge, pak, strane prihvaća smrt kao određite koje je dio postojanja i bez kojega ne bi bilo ni života, nadajući se svim srcem (ali vjerujući malo manje u to razumom) „nečemu“ nakon smrti, nekim drugim mogućnostima, još nepoznatima. Prijatelju Widmaru objašnjava:

Prošli smo dva svjetska rata i mislim da je to dovoljno. Naravno, uvijek postoji nada da će sve krenuti prema boljemu te da će i za nas biti nešto malo budućnosti, prije nego što doživimo veliko iskustvo Nepoznatoga. Zato što ja vjerujem u Nepoznato. Ne znam što je to, ali uvjeren sam da postoji. Uostalom, nećemo morati dugo čekati da provjerimo. I nadajmo se da će nas sudbina još jednom povezati u svijetu malo boljem od ovoga.⁵¹⁹

Ramous se često vraća pojmu smrti i Nepoznatoga⁵²⁰ razrađujući misli vrlo bliske Heideggerovoj filozofiji. Na tragu Heideggera, koji u djelu *Bitak i vrijeme* govori o fenomenu *bitka-k-smrti*, koje čovjeku nameće projektiranje vlastite egzistencije bez mogućnosti zadržavanja na dostignu-

»hodočasni grad / Koji me veže, vara, troši / i sada već živi samo u riječima / Mojim i rijetkih koji mi nalikuju / Veterani neuspjela bijega« u prijevodu Branke Grković.

516 OSVALDO RAMOUS, *Città mia e non mia*, u *Pietà delle cose*, *op. cit.*, str. 19.;

»novi glasovi prekrivaju asfalt«.

517 Usp. GIANNA MAZZIERI, *Oswaldo Ramous. Lo sradicamento dei rimasti*, u »La battana«, br. 97-98, Fiume/Rijeka, EDIT, 1991., str. 142-143.

518 Usp. FRANCO RELLA, *op. cit.*, str. 59.

519 Pismo OSVALDA RAMOUSA Antoniju Widmaru od 24. travnja 1980., iz obiteljske arhive.

520 Reći će »il grande spettacolo di cui / non conosciamo ancora / il programma« / »velika predstava čiji / nam još nije poznat / program«. U OSVALDO RAMOUS, *Chi darà il la dell'accordo?*, u *Pietà delle cose*, *op. cit.*, str. 16.

tim egzistencijalnim stavovima,⁵²¹ Ramous vidi život kao kontinuiranu potragu. Blizak je i pojmu *ničega*, kojeg je zapadnjačka filozofija izbjegavala i demonizirala još od Parmenidova doba, ali koji je temeljan za Heideggerovo poimanje *svega bitkujućega*.⁵²² Opet Widmaru, objašnjava:

Čudiš se mojoj vjeri u Nepoznato koje samo po sebi djeluje tamno. Da, vjerujem u ono za što ne znam točno što jest, jer se život sastoji od nepoznatoga. Kada bismo točno znali što nas čeka u ovome životu, te kakav će nam biti zagrobni život, život ne bi bio život, a zagrobni život ne bi bio ni privlačan ni zastrašujući. Kada bismo znali „sve“, za nas ne bi postojalo „ništa“. Jer život je neprestana potraga, a i smrt će vjerojatno biti jedno otkriće. Bilo kako bilo, dok ne znamo ništa o smrti, znamo vrlo malo o životu, ako nismo uspjeli saznati (i vjerojatno to nikada nećemo saznati) ni što je tvar.⁵²³

Epistolarne razmjene meditativnoga su sadržaja i bliske pjesničkome stvaralaštvu koje je sve više filozofsko i hipotetsko. Razmatranje smrti kao skoroga događaja primjećuje se u pjesmi *Appuntamento con l'amico defunto*: »'Ma la prossima volta ci vediamo, / ché ci saremo tutti e due' mi dissi / calmo e sereno, dopo aver bevuto / il burlevo vino anche per lui«. ⁵²⁴ Pripovijedanje je isprekidano. Svijetu misli suprotstavlja se vanjski svijet onih koji nastavljaju igrati boće, smijati se i psovati. Svijetlo-tamna tehnika koja životu suprotstavlja smrt. Ne postoji žaljenje kod Ramousa, svjestan je postojanja onoga što se „mora dogoditi“. ⁵²⁵

U posljednjim lirikama nalazimo i optimistična predviđanja o budućnosti čovječanstva: »Oh non temete: l'alba di domani / vincerà i tuoni più orrendi«, ⁵²⁶ u suprotnosti s predviđanjem buduće katastrofe, vrlo bliske onoj Svevinoy iz druge pjesme. Ramous zamišlja da ako u budućnosti »u jednome trenutku« okrutan čovjek dođe na vlast, pritiskom gumba kažiprstom, Zemlja će izaći iz Sunčevoga sustava klizeći prema beskonačnosti: »In quell'attimo forse / saranno tutti coscienti / di ciò che starà per accadere, / poiché quel dito onnipotente / sarà come il dito di tutta l'umanità / giunta sul punto di presentarsi / sola dinanzi a Dio«. ⁵²⁷ Ujedinjuju se sva promišljanja

521 Usp. MARTIN HEIDEGGER, *Essere e tempo*, Longanesi, Milano, 1992., str. 321.;

»Predviđanje otvara postojanju, kao ekstremnu mogućnost, odricanje od same sebe, otapajući na taj način svako učvršćivanje na dostignutim egzistencijalnim stavovima«.

522 Usp. ROBERTO MORANI, *Figure e significati del nulla nel pensiero di Heidegger*, Consecutio Rerum, god. I, br. 2, <http://www.consecutio.org/wp-content/uploads/2017/04/morani.pdf>; datum pristupa stranici: 14. rujna 2020.;

»Postavljanje pitanja «ničega» kao parametra za mjerenje *istine* i *aktualnosti* jedne filozofije i dalje je jedan od najvećih Heideggerovih doprinosa suvremenome načinu razmišljanja. [...] Metafizička je tradicija uglavnom osuđivala i prezirala ništavilo«.

523 Pismo OSVALDA RAMOUSA Antoniju Widmaru od 5. srpnja 1980. iz obiteljske arhive.

524 OSVALDO RAMOUS, *Appuntamento con l'amico defunto*, u *Realtà dell'assurdo*, op. cit., str. 40.;

»'No, kada se sljedeći put vidimo / bit ćemo zajedno' rekoh sebi / miran i spokojan, nakon što popih / varljivo vino i za njega« u prijevodu Branke Grković.' rekao sam si / mirno i spokojno, nakon što sam popio / varljivo vino i za njega«.

525 U narativnome tonu i neobičajenome dijalogu, Ramous se nadovezuje na antejsku fijumansku tradiciju Artura Caffierija – de Rocambola (*Ne la note dei morti*), Ettora Mazzierija (*Funeral*) i Giannija Angela Grohovza (*Cosala*), koji na profanirajući i humoriistični način pristupaju temi groblja, pogreba i fijumanskih obreda, odnosa s dragim pokojnicima, gotovo kao da žele istjerati sve čovjekove sumnje i strahove.

526 OSVALDO RAMOUS, *L'alba di domani*, u *Realtà dell'assurdo*, op. cit., str. 10.;

»Oh ne bojte se: sutrašnja zora / svladat će najstrašnije grmljavine«.

527 OSVALDO RAMOUS, *In quell'attimo*, u *Pietà delle cose*, op. cit., str. 20.;

»U tom će trenutku možda / svi biti svjesni / onoga što će se dogoditi, / jer će taj svemoguć prst / biti poput prsta cijeloga čovječanstva / koje je došlo do trenutka u kojemu će se predstaviti / samo pred Bogom«.

fijumanskoga pjesnika o evoluciji čovječanstva, o razvoju tehnologije i o nepovjerenju prema napretku koji je po njemu samo prividan, o odnosu čovjek-Bog, o čovjeku koji je postao rob onoga što je sam stvorio i o odgovornosti, ne samo kolektivnoj već i pojedinačnoj, čovjeka kao *zoon politicon*.⁵²⁸ Proces je to u skladu s mitovima i s načinom života modernoga svijeta, koji je Rella opisao na sljedeći način: »gradski prostor, u moderno vrijeme, kada se množe vremenske vremenske anomalije. Njima je isprepleten cijeli tijek postojanja. Svaki trenutak, svaki čas iznenađujući je udar koji se čini da nas postavlja pred iščekivanje katastrofe«. ⁵²⁹

Ponovno vrednovanje uloge umjetnosti pronalazi svoj prostor u poetici zrele dobi koja smatra da poezija može svladati vrijeme i sve učiniti mogućim: »e per anditi oscuri / giungere dove l'albe / e i tramonti s'incontrano«. ⁵³⁰ U umjetnosti se pjesnik osjeća slobodno, spokojno, daleko od svakodnevnoga života koji stvara tjeskobu, to je mjesto njegove „tajne slobode“: »E trovare là in fondo il rifugio / dell'ansia che ci rincorre; / in quel sepolcro di noi stessi sentire / voci più vive di questa vita solare«. ⁵³¹ Iako ta „tajna sloboda“ s jedne strane zaustavlja unutarnje vrijeme tumačeno na Bergsonski način kao trajanje, ipak ne uspijeva zaustaviti to nizanje trenutaka. Čak ni umjetnost ne može zaustaviti naše putovanje koje vodi u Nepoznato: »Nessun ippogrifo ci strappa / dalle catene dei passi. / Chi ha chiuso le pagine favolose / per escluderci dalle utopie?«. ⁵³² U implicitnome napadu na znanost koja donosi samo prividnu sreću i napredak, a koja je zapravo odgovorna za ranjivo stanje čovjeka kojemu oduzima svako oružje i svaku nadu, Ramous ponovno procjenjuje ulogu poezije. Mjesto čuvanja ljudskih intuicija i osjećaja koji premašuju ograničenja nametnuta razumom, iako nam pokazuje stvarnost, umjetnost je u modernome vremenu podcijenjena:

Naša urođena potreba da osjetimo i stvarnost koju ne možemo dosegnuti našim osjetilima nije, vjerojatno, temeljena na ničemu. Nešto mora postojati ako ljudske intuicije uspijevaju ponekad premašiti ograničenja koja nam nameću vlastita promišljanja. Na kraju krajeva i umjetnost je neka vrsta religije, jer teži pokazivanju nekih stvarnosti koje nadmašuju našu svakodnevnu stvarnost. ⁵³³

Zbirkom *Realtà dell'assurdo* želi ponovno istaknuti premoć umjetnosti nad znanošću. Napisana u trenutku nesigurnosti temelja koje je postavio razum, želi ukazati na opasnost za čovječanstvo koje je, iako vjerujući u znanost, uvjeren da sudbinu drži u svojim rukama. Definicija umjetničko-

528 »Nadajmo se da političari diljem svijeta imaju određeni osjećaj odgovornosti i da će znati uzeti u obzir povijesne lekcije, pogotovo onu koju smo i mi doživjeli. Ali, poznato je da povijest nikada nikoga nije ništa naučila, jer je svatko tumači i prepričava na svoj način.« Ramousovo pismo Widmaru od 15. siječnja 1980. iz obiteljske arhive.

529 Usp. FRANCO RELLA, *op. cit.*, str. 57.

530 OSVALDO RAMOUS, *Libertà segreta*, u *Realtà dell'assurdo*, *op. cit.*, str. 21.;

»i po mračnim hodnicima / doći gdje se zore / i sutoni susreću«, pa nastavlja »le piante non appassiscono mai« / «biljke nikada ne uvenu», pokazujući na vječni život umjetnosti.

531 OSVALDO RAMOUS, *Libertà segreta*, u *Realtà dell'assurdo*, *op. cit.*, str. 21.;

»I pronaci tamo na dnu utočište u / tjeskobi koja juri za nama; / u našoj vlastitoj grobnici čuti / življe glasove ovoga radosnoga života«.

532 *Ibidem*;

»Nijedan hipogrif neće nas otrgnuti / iz lanaca koraka. / Tko je zatvorio bajkovite stranice / da nas izuzme iz utopija?«.

533 Ramousovo pismo Widmaru od 20. ožujka 1979. iz obiteljske arhive.

ga stvaralaštva iz stihova: »Edificio nella mia mente / case, bastioni, dighe, mausolei, / architetture bizzarre; / sto ogni giorno tracciando / con le dita vibratili della fantasia / nuove costellazioni, / dialogo con persone / il cui nome non è registrato / in nessun libro d'anagrafe«,⁵³⁴ spaja se s vjerom u ulogu umjetnosti. Možda će netko jednoga dana nastaviti razvijati vlastite misli prema tuđim mislima: »rifarà altre combinazioni / assai più complesse di quelle / immaginate da noi, / e in qualche luogo una parte / di ciò che è stato già nostro / pur sopravviverà«. ⁵³⁵

I u pjesmi *Tutto di noi* umjetničko stvaralaštvo i promišljanje o „nasljeđu“ koje čovjek ostavlja budućim naraštajima pa »alla fine / non rimanga di noi che la parola«,⁵³⁶ blisko je Bergsonovim stajalištima: doći do spoznaja, ne inteligencijom, već instinktom koji u svojem najvišem stupnju postaje intuicijom. Jedan oblik intuicije već je prisutan u poeziji, što Ramous objašnjava Widmaru ovim riječima: »upravo su osjećaji, intuicije, čežnje ono što proizvodi vibracije u našem najintimnijem kutku. Ako usto pronađemo i pravi verbalni izraz, komunikacija s našim bližnjima postaje učinkovitija, ali svakako nije jedina«. ⁵³⁷

U posljednjim zbirkama spajaju se sve pjesnikove sumnje i uvjerenja. Više nego dovršenim promišljanjima, stihovi nas vode prema mislima koje progresivno nastaju i otvorene su beskrajnim pretpostavkama. Iz njih izvire meditativni poziv koji ga navodi da preispita sadašnjost s čvrstim i laičkim odmakom. Razrađeni motivi, slični posljednjem stvaralaštvu Vittorija Serenija,⁵³⁸ prostiru se u jednoj dimenziji kolokvijalne smirenosti sa slobodnim stihovima u kojima se koriste oblici karakteristični za poezije u prozi. Za fijumanskoga pjesnika čovjek je proizvod svih snova, iskustava, susreta, proživljenih tijekom svojega života. Sadrži u sebi mnoga preispitivanja o drugim osobama, ali je u isto vrijeme zbroj slika koje su ostali stvorili o njemu. Iz pjesme *Il ritratto sfuggente* izvire poimanje čovjeka koje se naslanja na Pirandellovo učenje: »Poter convergere in una / unica forma / tanti aspetti fuggevoli di noi / e comporre con essi / il nostro più veritiero ritratto... / Resteremo a guardarlo affascinati / come Narciso / o volgeremo gli occhi avviliti?«. ⁵³⁹

Čim je objavljena zbirka *Pietà delle cose*, Pandini je napisao: »Pjesničkim slikama iznimno visoke razine, Ramous pokazuje prirodni prostor koji kao da postavlja živi zaklon dubinama vremena, samilost koja od čarobne postaje užarena, spremna iznijeti one slike koje same uspijevaju sažeti prave identitete čovjek«. ⁵⁴⁰ Koristeći poruke pune simboličkih značenja Ramous

534 OSVALDO RAMOUS, *Io so*, u *Pietà delle cose*, op. cit., str. 29.;

»Gradim u mojim mislima / kuće, zidine, brane, mauzoleje, / bizarne arhitekture; / svakoga dana crtam / vibrirajućim prstima mašte / nova sazviježda, / pričam s ljudima / čije ime nije zapisano / ni u jednoj matičnoj knjizi«.

535 *Ibidem*; »ponovno će napraviti druge kombinacije / mnogo složenije od onih / koje smo mi zamislili, / i negdje će jedan dio / onoga što je već bilo naše / ipak preživjeti«.

536 OSVALDO RAMOUS, *Tutto di noi – Sve o sebi*, u *Viaggio quotidiano / Svagdanje putovanje*, op. cit., str. 21.;

»da najzad / od nas ne ostane nego samo riječ«; u prijevodu Karmen Milačić.

537 Ramousovo pismo Widmaru od 18. lipnja 1979. iz obiteljske arhive.

538 Misli se na zbirku VITTORIA SERENIA, *Stella variabile*, Milano, Garzanti, 1981.

539 OSVALDO RAMOUS, *Il ritratto sfuggente*, u *Pietà delle cose*, op. cit., str. 32.;

»Moći spojiti u / jedinstveni oblik / toliko naših prolaznih osobina / i stvoriti s njima / naš najiskreniji portret... / Hoćemo li ga gledati opčinjeni / poput Narcisa / ili ćemo skrenuti pogled očajni?«.

540 Usp. GIANCARLO PANDINI, *Le esperienze dell'uomo d'oggi*, u »Gazzetta del popolo«, Torino, 25. kolovoza 1977., str. 5.

anticipira intertekstualnost karakterističnu za postmodernu književnost: pluralnost registara, stilova i tipologija koji mu omogućuju da ga shvati i šira, ali i intelektualna publika.⁵⁴¹ Ramous anticipira postmodernu i u suprotstavljanju onoj vjeri koju trenutna kultura ima u racionalnost, u napredak i u znanstvene inovacije kao jedina sigurna i jedinstvena tumačenja stvarnosti i znanja. Stvarnost koju pisac opisuje suvremena je, rascjepkana, obilježena diskontinuitetom i osjećajem zbunjenosti, novim sredstvima komunikacije i informiranja, ali i višestrukom svijesti.⁵⁴² Suočen s dubokom krizom vrijednosti, fijumanski se pjesnik usuđuje ponovno izvući iz ladica humanizam vjerujući u snagu čovjeka i umjetnosti. Izražavajući pritom svoje sumnje, privodi kraju svoje stvaralaštvo uz mnoga otvorena pitanja.

Čovjek 19. stoljeća u Ramousovoj prozi

Ramousovo prozno stvaralaštvo⁵⁴³ započinje uspostavom suradnje s raznim talijanskim časopisima.⁵⁴⁴ M. Đurđulov ga definira povremenim i nestalnim,⁵⁴⁵ a u njegovim pripovijetkama pronalazi likove bliske onima koje je opisao Moravia: rijetko su društveno definirani, češće stvaraju složene labirinte postojanja s jasnom namjerom proučavanja ljudske prirode.⁵⁴⁶ Aktivnost koju započinje tridesetih godina, pojačava se u pedesetima i šezdesetima. Nastale u različitim razdobljima, pripovijetke su stilski i sadržajno različite: tu su duge pripovijetke prepune psiholoških introspekcija, autobiografske priče, kratke priče i nadrealističke priče.⁵⁴⁷ Ove su potonje nastale pod jasnim utjecajem Pirandella, a prožete su, ponekad, Bontempellijevim magičnim realizmom. Razlikuju se tri smjera u narativnoj produkciji: od „buržujskih“ priča, u kojima protagonisti osjećaju da ih stvarnost guši, do onih lokalnoga karaktera koje se odvijaju u Rijeci iz prošlosti. A naposljetku, tu su pripovijetke s osobinama magičnoga realizma⁵⁴⁸ usmjerene potrazi za novim načinima izražavanja. Proze bontempellijevskoga stila, *I figli della cometa*, *Il palchetto volante*, *Un cuore quasi umano* i *Dialogo notturno*, donose nove bajke modernoga doba, eksperimentirajući s realizmom koji ostavlja mnogo prostora mašti i tako pretpostavlja postojanje dva paralelna svijeta. U dugoj pripovijetki *Dialogo notturno*, u atmosferi iz kakve detektivske priče, mašta

541 Usp. MARTA SAMBUGAR, GABRIELLA SALÀ, *Tempo di letteratura*. 3., Firenze, La Nuova Italia, 2018., str. 997–998.

542 *Ibidem*.

543 O Ramousovoj prozi opširnije u knjizi CORINNE GERBAZ GIULIANO i GIANNE MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Non parto, non resto... I percorsi narrativi di Osvaldo Ramous e Marisa Madieri*, op. cit.

544 Među pripovijetkama objavljenima na kulturnim stranicama i sačuvanima u obiteljskoj arhivi nalaze se: *Ti piaccio così?*, u »Novella« (1936.), br. 36; i *La mamma dei prigionieri*, u »Il popolo d'Italia«, 4. prosinca 1939. Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Prefazione*, u OSVALDO RAMOUS, *Lotta con l'ombra ed altri racconti*, op. cit, str. 11.

545 MAJA ĐURĐULOV, *Osvaldo Ramous e il racconto breve*, u »La battana«, Fiume-Rijeka, EDIT, 2011., br. 179, str. 59.

546 MAJA ĐURĐULOV, op. cit., str. 65.

547 Često je ista tema razrađena i u radiodramama u kojima Ramous ne propušta zapisati dodatna zapažanja: melodiju koja se može čuti ili buku u pozadini. Radi se o kratkim radiodramama, sa sažetim dijalogima prepunima značenja. Jednostavne i spokojne vizije kazališnih drama sa sretnim krajem zamijenjuje tragični epilog. Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Precorrere i tempi ricordando Ramous*, u »La battana«, Fiume/Rijeka, EDIT, 2001., br. 179, str. 43–45.

548 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Dal realismo magico alla fantasia onirica: i percorsi narrativi di Osvaldo Ramous ed Enrico Morovich*, u *Il libro di Astolfo*, ur. ZORANA KOVAČEVIĆ i FRANCESCA RIGHETTI, Rieti, Amarganta, 2019., str. 121–140.

stvara paralelni svijet, čaroban, prema interpretaciji protagonista.⁵⁴⁹ Kod Ramousa, polivalentan svijet čovjeka iz devetnaestoga stoljeća pretače se u Čehovljevu „nedorečenost“, s dijaložima koji se, ne otkrivajući se u potpunosti, odvijaju kroz isprekidane rečenice. U epilogu, jedan od dvaju svjetova koje je stvorio autor, nestaje zbog fizičke smrti koja ostavlja priču nedorečenom i obavijenom misterijom. Autor uspijeva stvoriti čarobne i nevjerojatne trenutke, i ponovno sastavlja konačnu sliku iako je dotaknuo samo logično-racionalnu prirodu. Udaljavanjem od bontempellijevskih rješenja, koja nikada ne završavaju tragično te ostavljaju kraj otvorenim kako bi ga čitatelj mogao sam odgonetnuti, kod Ramousa umire glavni lik, koji nije sposoban suočiti se s dva svijeta. Radi se o književnosti koja se nikada ne ponavlja dok stvara drugu stvarnost. Dok Bontempelli ne ostavlja psihološke traume u glavnim likovima, Ramous, demistificiranjem institucija koje su odgovorne za društveni život likova, zaključuje da proživljeno iskustvo trajno obilježava lika i ništa se ne može vratiti u početno stanje: u svakome pojedincu postoji *magični realizam*, a njegov ga bijeg od stvarnosti (*I figli della cometa*) zatim tjera da ponovno sastavi neku drugu stvarnost, potpuno drukčiju od prve.

Narativni počeci bilježe pozitivistički stil u realističnoj preciznosti opisa. Tijekom godina osjeća se utjecaj Pirandella u propitivanju ljudskoga djelovanja i psihologije pojedinca.⁵⁵⁰ Kod voljenoga sicilijanskog autora Ramous također pozdravlja tendenciju predstavljanja istoga djela u različitim žanrovima, svakoga puta dajući prednost određenome komunikacijskom i osjetilnom kanalu. Pripovijetka *Lotta con l'ombra* napisana je u obliku duge priče, drame i radiodrame. Unutarnji monolog glavnoga lika s vlastitom savješću bavi se pitanjem ubojstva u ratu koje, iako je nametnuto okolnostima, ne briše u pojedincu kajanje zbog počinjenog čina te priču vodi do tragičnoga ishoda. U pripovijetkama usmjerenima na postojanje i na odnos pojedinca i društva, autor razotkriva čovjekove nelagode u konvencionalno prihvaćenim vrijednostima, u preuzetim, ali trpljenim ulogama u životu.⁵⁵¹ Zbirka kratkih priča *Serenata alla morte* pripovijeda o raznim životnim iskustvima staraca iz doma za umirovljenike, dok ona naslovljena *I figli della cometa* spaja priče koje odišu čarobnim i nemogućim elementima, uglavnom nadrealnima, a *Lotta con l'ombra ed altri racconti*⁵⁵² donosi proze iz različitih razdoblja koji omogućuju jasniji pregled Ramousova narativnog stvaralaštva. U *Serenata alla morte* prevladavaju prisjećanja i osjećaj očekivanja Nepoznatoga. Kroz opise života u staračkome domu, pisac ulazi u svijet likova koji nemaju budućnosti pred sobom pa žive samo od uspomena. Rušenje vremenskih kategorija u isti

549 Likovi se osjećaju nemoćno pred izvanrednim događajima dok je njihovo djelovanje snažno uvjetovano teškim riječima tajanstvenoga čovjeka, zagonetnoga susjeda. Zabrinutost i mašta preuveličavaju osjetilne percepcije predlažući hipoteze i rješenja koja nadvladavaju stvarnost.

550 Metaknjiževni diskurs o autentičnoj umjetnosti i o akulturaciji pojedinca razrađen je u pripovijetkama *L'ocarina* i *La biblioteca del pigro*. Originalnost prve proizlazi iz povezivanja glazbenikove psihologije s odabranim instrumentom. Druga je, pak, promišljanje o književnim žanrovima i o detektivskim pričama koje su bile u modi u tim godinama.

551 Ističe se odnos čovjeka i znanosti te nedostatak povjerenja u znanstveni napredak. U pripovijetki *Il cuore quasi umano* bavi se temom čovjeka koji je zarobljen strojevima. Ovaj se, nakon što je dostigao udoban i lagodan život, naposljetku dehumanizira.

552 OSVALDO RAMOUS, *Lotta con l'ombra e altri racconti*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006. Na kraju zbirke uvrštena je i do tada neobjavljena duga priča pod nazivom *Dialogo notturno*.

plan stavlja mladost i starost⁵⁵³ te provlači spoznaje o životu i o svijetu karakteristične za osobe koje za sobom imaju proživljeni čitav jedan život.

Među romanima nalaze se *L'ora di Minutopoli, I gabbiani sul tetto / Galebovi na krovu*, koji još nije objavljen na talijanskome, te remek-djelo *Il cavallo di cartapesta* dovršen 1969. *Galebovi na krovu* nadmašuju neorealizam i približavaju se prozi koja se bavi temama otuđenja pojedinca, teškoćama u uspostavljanju autentičnoga odnosa sa stvarnošću, umanjivanja čovjeka na razinu objekta i dominacije usamljenosti. Razloge osjećaja nesposobnosti protagonista ne treba tražiti u društvenome kontekstu maloga buržoazijskoga provincijskog okruženja, već u unutarnjemu svijetu samoga lika. Nemogućnost komunikacije pretvara se u tragičnu ispovijest o njegovome neuspjehu. U drugome romanu, *L'ora di Minutopoli*, u ironičnome i fantastičnome duhu, bez pokazatelja vremena i kroz smještanje priče na neko izmišljeno mjesto, koje je samo prividno idealno, Ramous raskrinkava ljudsku zlobu i sebične ambicije pojedinaca. Pomno pazeći na ono što je izrečeno, kritički se bavi kulturnom politikom tih godina, zatvorenom i dalekom od njegovoga načina shvaćanja umjetnosti.

Na stranicama pripovijedaka posvećenih Rijeci, more je izvor stalne inspiracije koja otvara autoru obzore prema svijetu: parobrodi su »case che camminano. Mi basta passeggiare lungo la diga, per veder come tutto si muove. Il mare non ha bisogno di strade. È da solo una strada. E poi, quando il resto si muove, non abbiamo bisogno di muoverci noi«. ⁵⁵⁴ Pripovijetke koje su smještene u lokalno okruženje pružaju uvid u ekonomsku, političku i kulturnu povijest Rijeke. Pisac pripovijeda o mirnome suživotu različitih etničkih skupina u malome srednjoeuropskom kutku i o prošlosti grada koji je tijekom stoljeća imao posebni statut. Značajne su u tome pogledu *Ilonka* i *L'osteria del porto* u kojima ispričana priča djeluje poput izgovora za istraživanje Rijeke kroz njezine običaje, vrijednosti, okuse, mirise i boje. Vjernome prikazu mjesta i opsežnoj imitaciji stvarnosti doprinosi fijumanski dijalekt u dijalozima. Jezik koji autor koristi u svakodnevnoj komunikaciji često je i predmet promišljanja. ⁵⁵⁵

553 Nakon smrti prijatelja Jacopo svira serenadu (serenadu smrti), a Ciabatta promatra osvijetljene prozore kuća preko puta. To je svijet koji mu ne pripada, svijet budućnosti, odvojen od staračkoga doma nepremostivom pregradom. Starcima preostaju samo sjećanja i serenada smrti.

554 OSVALDO RAMOUS, *L'osteria del porto* u *Lotta con l'ombra e altri racconti*, op. cit., str. 172; »hodajuće kuće. Dovoljno mi je šetati duž brane da vidim kako se sve kreće. Moru ne trebaju ceste. Ono je samo po sebi jedna cesta. A onda, kada se sve ostalo pomiče, ne moramo se i mi sami kretati«.

555 Značajni su Ramousovi članci objavljeni u više navrata u časopisu »Panorama« 1978. Guagnini, analizirajući neke od njih, *Due parole sul dialetto fiumano*, u »Panorama«, 17/1978.; *Voci dalla cittadecchia fiumana*, u »Panorama«, 18/1978, *Canti e canzonette fiumani – La grande passione delle Tabacchine*, u »Panorama«, 21/1978.; *Porto, pesci e marinai*, u »Panorama«, 19/1978, donosi i Ramousove zaključke: »Karakteristična je činjenica da je u Rijeci, već u dalekoj prošlosti, lokalni talijanski dijalekt prihvatio riječi slavenskoga podrijetla, često deformirane, koje označavaju poljoprivredne proizvode; dok su u bliskome hrvatskom dijalektu mnogi morski proizvodi bili označeni riječima, također deformiranima, talijanskog podrijetla.« Usp. ELVIO GUAGNINI, *Oswaldo Ramous mediatore tra culture*, u *Il critico e il giornalista*, op. cit., str. 33–34.

Ona Rijeka od kaširanoga papira

Il cavallo di cartapesta roman je koji je Ramous napisao i prepisao, ispravljajući ga i obrađujući, u posljednjih dvadeset godina svojega života. Priča je to o Robertu Badinu (autorovome alter egu koji je Ramous često poricao iako su među njima uočljive mnoge sličnosti), iznesena s namjerom pripovijedanja individualne priče kako bi, na simboličan način, prepričao ono što je osjetilo i proživjelo društvo. Pravi je protagonist djela Rijeka. U pedesetoj godini života, i s bogatim životnim iskustvom, pisac zaključuje da ima još mnogo toga o čemu valja pripovijedati, a činjenica da se rodio i da je proživio stvarnost mjesta uz granicu daje životnu energiju umjetnosti koja si ne može dopustiti da ne prenese iskustvo, dramu, povijest, sve što je obilježilo rodni grad koji naziva srcem i simbolom Europe u 20. stoljeću.⁵⁵⁶ Pisac shvaća da je dvadeseto stoljeće ostavilo duboke tragove u Rijeci. Oduvijek mjesto sukoba i susreta, ovaj je pogranični grad proživio povijesne preokrete tolikih razmjera da je iz njih izašao unakažen u intimi i u vlastitome identitetu. Od tolerantnoga postao je ksenofoban, prošaran traumama, izolacijama i intelektualnim osiromašenjem, grad koji, u drugome poslijeratnom razdoblju, gubitkom drevnoga identiteta-subjektivnosti i suočavajući se s masovnim egzodusom autohtonoga stanovništva, u sebi prepoznaje veliku duhovnu i kulturnu prazninu.⁵⁵⁷ Ramous je odlučio zapisati priču koja je promijenila njegov život, život njegovih sugrađana, njegov grad i naravno identitet. Ostao je živjeti tamo, ali se tijekom godina sve više osjećao strancem u vlastitome domu. Struktura romana namjerno slijedi Manzonijevu tehniku, pridajući tekstu pisanom u trećemu licu povijesnu i dokumentarnu vrijednost. *Il cavallo di cartapesta* prvi je roman koji je neki Talijan koji je ostao na ovim područjima napisao o tematici egzodusa. Radilo se o tabu-temi, ne samo u bivšoj Jugoslaviji, nego i u talijanskim izdavačkim krugovima, pa je autor doživljavao neprestana izdavačka odgađanja. Objava romana bila je postumna: izašao je 40 godina nakon nastanka. Likovi su povezani sa stvarnošću (iz tekstova koje je zapisao u svojem *Brogliacci*)⁵⁵⁸ razvidno je da je detaljno proučio sve o likovima inspiriranima osobama koje su stvarno postojale i čija su imena u dnevniku i navedena), a Ramous u više navrata naglašava da je vjerno poštivao povijesne implikacije i razgovore koje je sam dokumentirao u djelu. Roman je strukturalno podijeljen u dva djela: prvi započinje viješću o sarajevskome atentatu i početku Prvoga svjetskog rata, dok se drugi bavi događajima iz Drugoga svjetskog rata. Tematska udaljenost između dva dijela odražava se i u stilu. U početnome dijelu roman je pisan sintetičkom prozom, donosi slikovite opise srednjoeuropske Rijeke, njezinih običaja, trgovina i stanovnika.⁵⁵⁹

556 Usp. OSVALDO RAMOUS, *Diario*, 14. rujna 1962., preuzeto iz privatnoga arhiva obitelji Ramous.

557 Usp. IRVIN LUKEŽIĆ, *L'identità fumana*, u *Fiume crocevia di popoli e culture: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, op. cit., str. 85–91.

558 *Brogliacci*, iz privatnoga arhiva obitelji Ramous, bilježnice su koje sadrže pjesnikove bilješke, poglavlja i skice budućih djela, razmišljanja, planove, i dragocjene su za shvaćanje nastanka pojedinih djela.

559 Ramous pruža detaljne opise riječkih zgrada, njezinih simboličkih mjesta (Gradskoga tornja, Svetišta i Trsatske gradine), gradskih simbola (npr. dvoglavoga orla s glavama okrenutima prema istoku koji je, nakon godina oštih polemika, vraćen na vrh Gradskoga tornja), kafića, hotela, tramvaja, narodnih pjesmama, monumentalnoga groblja na Kozali, trgova, ulica, židovske zajednice, kina. Opširnije u diplomskome radu ROBERTA PREDOVANA *Itinerari artistico-culturali di Fiume nella narrativa ramousiana* dostupnom online na: <https://repository.ffri.uniri.hr/islandora/object/ffri:1544/preview>; datum pristupa stranici: 12. rujna 2020.

U drugome djelu prevladavaju dijalozi u kojima autor pokušava prenijeti, vrlo precizno, događaje i rasprave koji su doveli do donošenja odluka ključnih za sudbinu grada.⁵⁶⁰ Događaji se isprepliću takvom brzinom da vladaju životima ljudi i ne omogućavaju pojedincima da ih ovladaju, likovi su ponekad poput lutaka, suočeni s poviješću mnogo većom od njih. Ta se nepokretnost uočava u mnogim odlomcima knjige: kada Fijumani na Korzu zapanjeno promatraju izvedbu kola, koje je za njih „neobičan“ kontinentalni narodni ples, ili kada glavni lik, dok šeće, promatra zgrade, ulice, trgove, koji su oduvijek tu, ali ih on sad doživljava stranima, lišenima njihova višegodišnjeg duha. Autor naglašava: »*Altre persone, facce sconosciute, espressioni per lui ermetiche, gli davano l'illusione di trovarsi in un ambiente nuovo e curioso. Ma l'aspetto immutato delle case gli ricordava subito che quella era la sua città.*«⁵⁶¹ Ramousov jezik uvijek je promišljen, precizan u svakome detalju. Piše visokim stilom, stalno nudi intenzivne sugestije neprestano usmjerene k metaforičkoj dimenziji kojoj pristupa pronicljivim modulacijama. U posljednjim poglavljima Ramous, iznoseći rasprave među partizanima, predviđa opcije koje će Rijeka imati na kraju rata. Kroz burnu raspravu likova izneseni su, kako zapaža Forza, razlozi antifašističke borbe i potrebe prelaska Rijeke u Jugoslaviju, a autor razotkriva komunistička obećanja.⁵⁶² Na dijalektički se način razvija poglavlje u kojemu se s jedne strane procjenjuje pretpostavka mogućega suživota raznih manjina pod okriljem jednoga višeg, ravnopravnog i poštenog društva, a s druge izražava skepticizam, na kraju priče, onih koji moraju na put egzodusa.⁵⁶³ Izvanredna je izražajna napetost u sposobnosti prikaza konfliktnih stanja među onima koji daju prostora svojim uvjerenjima i onima koji, pak, sumnjaju u njih. Autor bilježi i različite perspektive vezane uz ulogu Talijana s ovih područja u drugome poslijeratnom razdoblju. Značajan je zaključak dijaloga između Angela i Furijsa u kojemu liječnik objašnjava partizanu razloge svojega odlaska iz Rijeke, predviđajući proeuropski stav tumačen kao miroljubivo ujedinjenje tisućgodišnjih kultura, odavno prisutan u fijumanskoj povijesti:

Il fatto è ch'io voglio parlare la mia lingua, senza che nessuno si atteggi a darmene il consenso. Chissà che, poi, non vada incontro a delle delusioni. Potrei finire con l'essere considerato straniero anche in Italia. [...] Dopo questa guerra si è rafforzata in me una vecchia convinzione: l'Europa dovrà, prima o poi, abbattere le barriere che la dividono. Per me, andare ora in Italia significa andare incontro all'Europa.⁵⁶⁴

560 Ilaria Rocchi Rukavina iščitava u Ramousovoj knjizi točan povijesni trenutak, onaj u kojemu su razočaranje osjetili Fijumani i Istrani koji su iskreno vjerovali u socijalistički internacionalizam (pokret je bio naročito prisutan u pojedinim gradovima Istre, manje u Rijeci), stvaranje pravednijega društva u kojemu bi nestale sve razlike, uključujući nacionalne razlike. Usp. ILARIA ROCCHI RUKAVINA *Alla ricerca di una nuova identità*, u *Il giornalismo, l'impegno culturale e critico di Osvaldo Ramous*, op. cit., str. 119.

561 OSVALDO RAMOUS, *Il cavallo di cartapesta*, op. cit., str. 259.;

»Druge osobe, nepoznata lica, izrazi koji su za njega hermetički, davali su mu iluziju da se nalazi u nekom novom i neobičnom okruženju. Ali nepromijenjen izgled kuća odmah ga je podsjetio da je to njegov grad«.

562 Usp. SILVIO FORZA, op. cit., str. 100.

563 Iz dijaloga između Furijsa i Angela izvire mišljenje koje je Ramous iskazao u člancima u kojima je branio talijansku manjinu: »O pravima manjina, dragi Furio, reći ću ti svoje mišljenje. Ta prava, i kad bi bila vrlo skrupulozno poštivana, nikada ne bi mogla oduzeti, onima koji bi trebali uživati u njima, osjećaj da su stranci u zemlji u kojoj su se rodili. Htjeli to ili ne, moraju se podvrgnuti zakonima stvorenima za većinu, koja će ih uvijek smatrati aloglotima koje treba tolerirati ili, u najboljemu slučaju, zaštićenim osobama. U svakome slučaju, osobama u inferiornijem položaju. Pogotovo ovdje, gdje je nacionalizam daleko od nestajanja...«; u OSVALDO RAMOUS, *Il cavallo di cartapesta*, op. cit., str. 251.

564 *Ibidem*;

»Činjenica je da želim govoriti svojim jezikom, bez toga da se netko pretvara da mi to dopušta. Tko zna, na kraju možda idem u

Na to mu Furio, talijanski komunistički partizan, odgovara: »Se l'Europa ha da formarsi (e anch'io ne sono convinto) tanto fa rimanere dove siamo. [...] Anche senza muoverci, andiamo ugualmente incontro ad essa«. ⁵⁶⁵

susret razočaranju. Mogli bi me na kraju smatrati strancem i u Italiji. [...] Nakon ovoga rata u meni je osnaženo staro uvjerenje: Europa će morati, prije ili kasnije, srušiti granice koje ju dijele. Za mene, sada, ići u Italiju znači ići ususret Europi«.

⁵⁶⁵ *Ibidem*;

»Ako Europa mora nastati (a ja sam uvjeren u to), onda je bolje ostati tu gdje jesmo. [...] Čak i ako se ne pomaknemo, idemo svejedno njoj u susret«.

Enrico Morovich

(Sušak/Rijeka, 1906. – Lavagna, 1994.)

Život i stvaralaštvo

Rođen je 20. studenoga 1906. na Pećinama (Sušak), današnjemu dijelu riječkoga predgrađa. Sin je Marije Blande, učiteljice talijanskoga jezika koja je rano postala udovica i samohrana majka dvoje djece, te Enrica, glavnoga blagajnika jedne fijumanske brodarske tvrtke, čiji su roditelji bili Dalmatinac i Venecijanka. Pohađao je prvi razred u privatnoj njemačkoj školi jer su kod kuće neki rođaci govorili njemački, iako je unutar obitelji prevladavajući jezik komunikacije bio talijanski ili, bolje rečeno, fijumanski. Pri izbijanju Prvoga svjetskog rata omnibus, koji je povezivao Pećine s Rijekom, prestao je prometovati, pa se Morovich s obitelji kao devetogodišnjak morao preseliti u Rijeku, u centar grada; najprije su stanovali pored željezničkoga kolodvora, a kasnije na Kozali. Nakon iznenadne očeve smrti i pada Carstva prebačen je u talijanske škole. Multikulturalni karakter njegove obitelji, tako tipičan za riječko područje, te školsko razdoblje, opisani su u odlomku pripovijetke pod naslovom *L'omnibus di Pecine*:

In casa ci parlavano in lingua tedesca, ma tra di loro, babbo, mamma, la nonna, le zie sorelle del babbo mai che le avessi intesi parlare altro che il dialetto di Fiume. Imparavo l'ungherese, sufficientemente per quelle scuole, ma come entrai nel ginnasio m'accorsi che le mie conoscenze erano poverissime. E poiché provenivo dalle scuole ungheresi, invece che dalle italiane, come tanti miei compagni, certi insegnanti erano più severi con me che con loro.⁵⁶⁶

Nakon što je izgubio oca, a zbog obiteljskih potreba, 1918. godine preselio se u treći razred talijanske kraljevske škole. Ondje je susreo Ramousa, o čemu pripovijeda u idućemu odlomku:

...fu lì che incontrai Osvaldo Ramous che aveva già fama di scrittore fra i compa-

566 ENRICO MOROVICH, *L'omnibus di Pecine*, u ENRICO MOROVICH, *L'ultimo sapore della vigna*, ur. MARINA PETRONIO, Trieste, LINT, 2002., str. 19.;

»Kod kuće su nam govorili njemački, ali su tata, mama, baka i tetke međusobno koristili samo fijumanski. Učio sam mađarski, koliko je bilo dovoljno za te škole, ali sam ulaskom u gimnaziju shvatio da je moje znanje bilo vrlo oskudno. S obzirom na to da sam dolazio iz mađarskih škola, a ne iz talijanskih kao mnogi moji vršnjaci, neki su nastavnici bili stroži prema meni nego prema njima«.

gni coi quali prevalentemente si tratteneva (Bruno Grazzina, Carlo Tomsig, Pippo Matcovich, Attilio Colacevich); benché vivessimo vicini di casa la nostra amicizia allora non nacque. Nel suo modo di vestire, col berretto nero col frontino, l'aspetto sempre serio mi ricordava lo studente di Praga veduto in un film. Egli era anche intenditore di musica e di tante altre cose, ma scompariva di frequente e ricompariva dopo lunghe assenze, si diceva per malattia [...] Quando molti anni dopo, ci conoscemmo meglio, fui io a riportargli in mente dei ricordi che pareva aver scordato. Il primo compito in classe, nel 1920 quando a Fiume c'era D'Annunzio, dettatoci dal prof. Marpicati con un tema che si rivelò un giorno molto premonitore: Cacciati dal nido. Ricordavo frasi intese del suo compito che fu letto in classe: i segni cabalistici che egli rimpiangeva per non averli più sui muri della casa. Anch'io scrissi, senza molta abilità, dell'esodo degli italiani gestori della linea d'omnibus di Pecine.⁵⁶⁷

Godine 1923. zaposlio se u banci Banca d'Italia (gdje je radio do 1928.), a iduće je godine diplomirao računovodstvo. Pripojenjem Rijeke Italiji, 1924. postaje talijanskim državljaninom rođenim u inozemstvu.⁵⁶⁸ Tridesetih godina započinje suradnju s talijanskim časopisima »Solaria« i »La Fiera Letteraria«.⁵⁶⁹ Njegov književni debi dokumentiran je u pismu koje je 1928. mladi Morovich uputio direktoru firentinskoga časopisa »Solaria«, Albertu Carocciju, kojemu se predstavio sa svojim prvim rukopisom. Epistolarna razmjena i suradnja između njih dvojice zatim se toliko intenzivirala i postala plodonosna da je upravo Carocci bio taj koji je perspektivnoga mladića uveo u književni svijet. Nakon što je u njemu prepoznao neobičnu umjetničku crtu i originalnost izraženu kroz stil koji oscilira između fantastičnoga i humorističnoga, iskazao je Morovichu svoje poštovanje tako što mu je nudio vrijedne savjete koje je mladi pisac iznimno cijenio.⁵⁷⁰ Budući da se radilo o dvama prestižnim časopisima, u potrazi za pripovjedačima vještima u pisanju kratkih novela kako bi čitateljima mogli ponuditi novi i fleksibilniji žanr, Criscione i Hansen smatraju da se radi o vrlo respektabilnom početku:

567 ENRICO MOROVICH, *L'omnibus di Pecine*, op.cit., str. 20–21.;

»...tamo sam upoznao Osvalda Ramousa, koji je već imao ugled pisca među prijateljima s kojima se uglavnom družio (bili su to Bruno Grazzina, Carlo Tomsig, Pippo Matcovich, Attilio Colacevich); no, iako smo bili susjedi, naše se prijateljstvo nije razvilo tada. Po svome načinu odijevanja, s crnom kapom s viziorom, uvijek ozbiljnoga izgleda, podsjećao me na praške studente kakvi su se vidali u filmovima. Bio je i poznavatelj glazbe te mnogih drugih stvari, ali često je nestajao pa se ponovno pojavljivao nakon dužih izostanka, zbog bolesti, govorilo se [...] Kada smo se, mnogo godina kasnije, bolje upoznali, podsjetio sam ga na uspomene koje je izgleda zaboravio. Na prvu školsku zadaću, 1920., kada je u Rijeci bio D'Annunzio, a prof. Marpicati nam je zadao temu koja se kasnije pokazala proročanskom: Potjerani iz gnijezda. Sjećao sam se čitavih rečenica iz njegove zadaće, koja je pročitana razredu: kabalističkih znakova za kojima je žalio jer ih više nije imao na zidovima doma. I ja sam pisao, bez previše vještine, o egzodusu Talijana koji su upravljali konjskom tramvajskom linijom iz Pečina«.

568 U pismu poslanome Derossiju, Morovich prepričava anegdotu iz ureda: »Godine 1926., kada sam bio zaposlenik banke, dogodilo mi se da sam morao razgovarati (na njemačkome, nap. a.) s klijentima na šalteru pa sam ponovo počeo čitati knjige koje sam imao doma. [...] Bajke braće Grimm, Lausburbengeschichten Ludwiga Thome [...]. U kući, kada smo bili mali, tetke su nam se obraćale na njemačkome, a s obzirom na to da su u obitelji svi govorili fijumanskim, bili smo naviknuti na dvojezičnost. Da ne govorimo o drami prilikom upisa u mađarske škole 1913. godine. Jedna tetka, koja je predavala u mađarskim školama, naslutila je da bih mogao lako naučiti i mađarski, ali nije mi pomogla koliko bi bila mogla.« Pismo Derossiju, datirano 22. srpnja 1987., u ENRICO MOROVICH, *L'ultimo sapore della vigna*, op. cit., str. 116.

569 Riječ je o sljedećim pripovijetkama: *Un compagno di scuola*, u »Solaria«, Firenze, lipanj 1929. i *Il leproto* u »La Fiera letteraria«, Roma, 31. ožujka 1929.

570 Usp. BRUNO ROMBI, *Morovich scrittore tra gioco e sogno*, Liguria, Sabatelli, 1986., str. 18.

Njegov je debi, poput onoga Quarantotti Gambinija, bio 1929. godine, izdanjem dviju pripovijetki: *Un compagno di scuola*, objavljenoj u »Solariji«, što je predstavljalo prvo i neočekivano postignuće koje je označilo početak njegove duge epistolarne razmjene s direktorom Albertom Caroccijem, te, iste godine, novele objavljene u časopisu »La Fiera Letteraria« pod uredništvom Giovannija Battista Angiolettija.⁵⁷¹

Kako bi izbjegao služenje vojnoga roka, Morovich se 1929. godine upisao na Sveučilište u Trstu, ali je bio neredovit na studiju i vodio intenzivan društveni život. Upao je u duboku krizu pa je hospitaliziran uslijed živčanoga sloma. Godinu dana kasnije zaposlio se u tvrtki Magazzini Generali u Rijeci. Započeo je suradnju s riječkim časopisom »Termini« 1936. godine, iako je ostao i dalje vezan za »Solariju« u kojoj je izdavao jednu pripovijetku godišnje.⁵⁷² Upravo je firentinski književni časopis 1936. objavio njegovu zbirku pripovijetki *L'osteria del torrente*. Povremeno je, počevši od 1937., surađivao s drugim književnim i zabavnim časopisima, poput rimskih »Il Selvaggio« i »Omnibus«, milanskih »Il Convegno« i »L'Ambrosiano«, firentinskih »La Riforma Letteraria«, »Rivoluzione« i »Il Bargello«, bolonjsko-firentinskoga »L'Orto«, tršćanskih »Il Piccolo della Sera« te »Il Corriere di Alessandria«.

Kritika se odmah zainteresirala za njegovu prvu knjigu. Značajne su kritičke osvrte ponudili Giacomo Antonini, Osvaldo Ramous, Silvio Benco, Massimo Alberini, Umbro Apollonio, Garibaldo Marussi i Arrigo Benedetti⁵⁷³, iznoseći stavove koji su varirali od pohvala do definiranja Morovicha kao „slabo comissijanskoga“ (nap. a. Giovanni Comisso, talijanski pisac i novinar), kako je to učinio Benedetti. Upućuje to na nedostatak njegova sudjelovanja u časopisnim ideološkim raspravama. Iste je godine »La Riforma Letteraria« u nastavcima objavila njegov roman *Non era bene morire*.⁵⁷⁴

Dvije godine nakon objavljivanja prve knjige izašlo je djelo pod naslovom *Miracoli quotidiani*.⁵⁷⁵ Djelo je važno za definiranje njegove poetike i otkriva autorovu fantastičnu i ironičnu crtu uvijek usmjerenu na stvarnost, koju ipak, prema Rombiju, promatra »kroz refrakcijsku leću, ponekad konkavnu, ponekad konveksnu, pronalazeći tako između dvije različite refrakcije, virtualni smisao života«. ⁵⁷⁶ Nova zbirka pripovijetki, *Ritratti del bosco*,⁵⁷⁷ izdana je 1939. S obzirom na

571 GIUSY CRISCIONE, PATRIZIA C. HANSEN, *Dove andare, dove tornare. Autori italiani dell'Istria, di Fiume e della Dalmazia dal Novecento al nuovo millennio*, Roma, Carta Adriatica, 2018., str. 37.

572 Godine 1934. izdaje dvije pripovijetke: *Ritorno a casa* i *Un giovane cane*. Usp. GIULIANO MANACORDA, *Il carteggio Enrico Morovich – Alberto Carocci 1928-1929*, u »La battana«, br. 61, Fiume/Rijeka, EDIT, 1981., str. 8. Za više informacija o suradnji s talijanskim časopisima i njihovome objavljivanju Morovichovih pripovijetki vidi LAURA MARCHIG, *Enrico Morovich. La collaborazione a riviste e giornali italiani nel dopoguerra*, u »La battana«, br. 97–98, Rijeka/Fiume, EDIT, 1990., str. 91–97.

573 Usp. BRUNO ROMBI, *op. cit.*, str.17.

574 Kasnije je Rusconi, 90-ih godina, izdao cjelovito djelo. ENRICO MOROVICH, *Non era bene morire*, Milano, Rusconi, 1992.

575 ENRICO MOROVICH, *Miracoli quotidiani*, Firenze, Fratelli Parenti, Collana di letteratura, 1938.

576 Usp. BRUNO ROMBI, *op. cit.*, str. 19. Također Rombi, u pogledu reakcije kritike nakon objave, navodi: »Knjigom su se bavili, osim Massima Alberinija i Arriga Benedettija (koji je drastično promijenio prethodno mišljenje), i Garibaldo Marussi (koji je iznio oštru kritiku), Vasco Pratolini (koji nije bio nježniji), Enrico Emanuelli, Ettore Alodoli, Raffaello Franchi, Silvio Benco, Umbro Apollonio, Wolfgang Rossani, Giuseppe Susini, Renato Giani, Umberto Silva te Arnaldo Carlo Bocelli. Time su pospješili popularnost njegovih djela kod šire publike, unatoč kontroverzama u koje je pisac upleten protiv svoje volje.« *Ibidem*.

577 ENRICO MOROVICH, *Ritratti del bosco*, Firenze, Fratelli Parenti, 1939.

to da ju je kritika pozitivno prihvatila, stavila je u prvi plan Morovicheve književne vještine koje teže suptilnome nadrealizmu bogatom uspješnim i originalnim inovacijama.

Četrdesetih godina započinje suradnju s rimskim »Il Messaggero«, s venecijanskim »Gazzettino« i s časopisom iz Genove »Il Secolo XIX«. Godine 1942. izdani su mu roman *L'abito verde*⁵⁷⁸ i duga pripovijetka *Contadini sui monti*,⁵⁷⁹ no kritika ih je gotovo zanemarila zbog ratnoga stanja. Gotovo dvadeset godina, odnosno do 1962. godine, kada je švicarski izdavač Sauerländer iz Aarau objavio odabrane pripovijetke iz zbirke *Miracoli quotidiani* i *Ritratti nel bosco* u knjizi pod naslovom *Racconti e fantasie*,⁵⁸⁰ Morovich kao da je proveo u zimskome snu.⁵⁸¹ Autor je nastavio redovito surađivati s prestižnim časopisima i novinama, iako je privatno proživljavao unutarnju, a ujedno i povijesnu krizu, koja je u isti plan stavila sudbinu njegovoga rodnog grada te njegovu, kao i sudbinu njegovih bližnjih u pogledu dramatičnih događaja vezanih uz egzodus. Godine 1944. umrla mu je majka, a njega su ubrzo nakon toga zarobili Nijemci. S dolaskom Titovih partizana, u svibnju 1945. godine, ponovno je vraćen na službeničku dužnost u riječku tvrtku Magazzini Generali.

Pet Morovichevih pripovijetki, iz zbirke *I ritratti nel bosco*, objavljeno je 1946. godine u knjizi *Italie Magique – Contes surréels modernes*, koju je uredio Gianfranco Contini.⁵⁸²

Ratne godine i one nakon Drugoga svjetskog rata nisu previše plodne. Godine 1948. otpušten je s dužnosti iz Magazzini Generali jer je optirao i trebao otići iz grada. Jedno ga je općinsko poduzeće poslalo u Liku obavljati radove rezanja i prodaje drva za ogrjev. Nakon povratka u Rijeku ponovno je nakratko radio u uredu, no ubrzo je otpušten. Autor je odlučio iskoristiti priliku koju mu je osigurao Pariški mirovni ugovor i odabrati put izgnanstva. Napustio je Rijeku 15. srpnja 1950. Nakon više godina sljedećim se riječima prisjetio toga trenutka u pismu upućenome prijatelju Ramousu: »Posljednju sam večeru pojeo 12. srpnja 1950. uz tebe i Peppea, čiji sam lijepi spomenik vidio na našem starom groblju.«⁵⁸³ Njegova prva etapa u egzilu izbjeglički je kamp Campi Flegrei u Napulju, iz kojega se nakon deset mjeseci preselio u Lugo di Romagna kao dopisnik na njemačkome jeziku. U pismu prijatelju Ramousu prepričava etape svoga egzila:

Ne možeš ni zamisliti koliko je mojih stvari izgubljeno u arhivima koji mi se čine teško dostupni, možda i zato što ne znam je li vrijedno truda. Nakon Rijeke, deset mjeseci u izbjegličkome kampu u Napulju, mjesec dana u Busalli, još deset mjeseci u Lugu di Ravenna. A potom Pisa, Versilia, Genova. Kad se čovjek toliko seli, stvari se izgube.⁵⁸⁴

578 ENRICO MOROVICH, *L'abito verde*, Roma, Collezione romanzi brevi, u »Lettere d'Oggi«, 1942.

579 ENRICO MOROVICH, *Contadini sui monti*, Firenze, Vallecchi, 1942.

580 ENRICO MOROVICH, *Racconti e fantasie*, Aarau, Sauerländer, 1962.

581 Usp. ROSA ELISA GIANGOIA, *Ricordo di Enrico Morovich*, u »Bombacarta«, 18. travnja 2008. <https://bombacarta.com/2008/04/18/ricordo-di-enrico-morovich/>; datum pristupa stranici: 16. rujna 2020.

582 *Italie Magique – Contes surréels modernes*, ur. GIANFRANCO CONTINI, Parigi, Aux portes de France, 1946.

583 Pismo ENRICA MOROVICHA prijatelju Osvaldu Ramousu od 13. travnja 1976., u GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Lettere fumane. Morovich e Ramous: due scelte*, u »Archeografo Triestino«, s. 4, 68, Trieste, 2008., str. 232–233.

584 ENRICO MOROVICH, pismo Osvaldu Ramousu od 21. ožujka 1980., iz privatnoga arhiva obitelji Ramous.

Godine 1950. napisao je zbirku *Nostalgia di mare*⁵⁸⁵ koju je kasnije objavio u Genovi. Slijedi pisanska etapa od 1952. do 1958.⁵⁸⁶ U tome je razdoblju radio kao trgovac u jednoj trgovini na trgu Duomo (do 1955.). Istovremeno je započeo suradnju s rimskim časopisima »Il mondo« te »Il Caffè«.

Godine 1958. trajno se nastanio u Genovi, gdje je ostao više od trideset godina. U glavnome gradu Ligurije zaposlio se kao službenik u luci (u Consorzio Autonomo del Porto), gdje je radio do odlaska u mirovinu 1971. godine. Nastavio je suradnju s talijanskim časopisima kao što su »La Nazione« iz Firence, »Il Giornale di Brescia«, »Corriere Mercantile« iz Genove te »Il Giornale d'Italia« iz Rima.⁵⁸⁷ Godine 1964., zahvaljujući izdavaču Rebellatu, objavio je roman napisan 1956. godine, *Il baratro*,⁵⁸⁸ a iz 1977. je godine zbirka pjesama *Racconti a righe corte*, koje su već objavljene 70-ih godina u časopisu »Osservatore Politico Letterario«. Tri godine kasnije objavio je djelo *Cronache vicine e lontane*⁵⁸⁹ i zbirku pripovijedaka *Ascensori invisibili*,⁵⁹⁰ koji su pobudili interes kritike i piščevoga književnog okruženja. Započinje suradnju s genovskim časopisima »Pietre«, »Resine«, s »La Voce di Fiume«, časopisom udruge Libero Comune di Fiume in esilio, i s tršćanskim »Voce Giuliana«.⁵⁹¹ Posebno su produktivne 80-te godine kada objavljuje romane *La caricatura*⁵⁹² te *I giganti marini*.⁵⁹³ Iz 1985. je godine zbirka *Racconti di Fiume e altre cose*,⁵⁹⁴ kojoj je naredne godine uslijedilo djelo *Notti con la luna*.⁵⁹⁵ Godine 1988. objavljena mu je knjiga *Miracoli quotidiani*, koja obuhvaća istoimenu zbirku i prve prozne tekstove: *L'osteria sul torrente* i *I ritratti del bosco*.⁵⁹⁶ Morovicha je proslavilo djelo *Piccoli amanti*⁵⁹⁷ koje je napisao 1965., ali je objavljeno u izdanju Rusconija tek 1990., kada se našao među finalistima književne nagrade *Strega*. Iste godine ponovno mu je objavljeno djelo *Il baratro* kod Einaudija iz Torina. Godine 1990. preselio se u područje Ponentea, u Lavagnu, u blizini Chiavarija. Osamdesetih i devedesetih godina kritika je bila vrlo zainteresirana za njegova djela, o njemu su napisani mnogi značajni eseji, ponovno su mu objavljivana djela, organizirani su tematski skupovi njemu u čast. Pored književne aktivnosti, cijenjen je i njegov umjetnički rad, odnosno njegovi nadrealistički crteži i vinjete, koji su u više navrata prikazani publici. Riječki autor izradio je i nekoliko originalnih crteža izloženih u Genovi 1985. Značajna je i izložba postavljena u Genovi 9. i 10.

585 ENRICO MOROVICH, *La nostalgia del mare*, Genova, Unimedia, 1981.

586 Iako je živio u Pisi, od 1956. do 1958. radio je u Forte dei Marmiju (1956.), u Lidu di Camaiore (1957.) i na kraju u Viareggiu (1958.).

587 Usp. BRUNO ROMBI, *op. cit.*, str. 22–23.

588 ENRICO MOROVICH, *Il baratro*, Padova, Rebellato, 1964.; kasnije, Torino, Einaudi 1990.

589 ENRICO MOROVICH, *Cronache vicine e lontane*, Genova, San Marco dei Giustiniani, 1981.

590 ENRICO MOROVICH, *Ascensori invisibili*, Genova, Unimedia, 1980.

591 Suraduje s časopisom »Voce Giuliana« od 1979. do 1994. i o tome je opširno napisano u djelu ENRICO MOROVICH, *L'ultimo sapore della vigna* (ur. MARINA PETRONIO, Trieste, LINT, 2002.), koje sadrži pisma koja je Morovich razmijenio s tadašnjim urednikom Rinaldom Derossijem, jednu zbirku pripovijedaka, nekoliko pjesama i bilješke koje su pratile pisma, a koje su kasnije objavljene na stranicama novina.

592 ENRICO MOROVICH, *La caricatura*, Genova, Lanterna, 1983. Roman je napisan 1962.

593 ENRICO MOROVICH, *I giganti marini*, Genova, Unimedia, 1984. i kasnije ponovna objava za izdavača Sellerio, Palermo, 1990.

594 ENRICO MOROVICH, *Racconti di Fiume e altre cose*, Genova, Compagnia dei Librai per Creativa, 1985.

595 ENRICO MOROVICH, *Notti con la luna*, Genova, Unimedia, 1986.

596 ENRICO MOROVICH, *Miracoli quotidiani*, Palermo, Sellerio, 1988.

597 ENRICO MOROVICH, *Piccoli amanti*, Milano, Rusconi, 1990.

svibnja 1991. u prostorijama Accademije Ligustiche di Belle Arti, u sklopu skupa organiziranoga u čast autora, pod naslovom *Enrico Morovich oltre i confini*.

Godine 1993. Rusconi objavljuje autorov posljednji književni poduhvat, zbirku pripovijetki koju je Morovich posvetio prisjećanju na Rijeku, pod naslovom *Un italiano di Fiume*.⁵⁹⁸ Nakon njegove smrti u Rijeci je izašla, u dvojezičnome izdanju, zbirka pripovijetki *Piccole storie / Kratke priče*.⁵⁹⁹

Enrico Morovich umire u osamdesetsedmoj godini, 29. listopada 1994. u Lavagni, blizu Chiavarija. Objavljeno mu je posmrtno, 1998. godine, djelo *I miei fantasmi*⁶⁰⁰ koje je uredio Bruno Rombi, dok je Marina Petronio 2002. uredila izdanje djela *L'ultimo sapore della vigna*,⁶⁰¹ zbirku pripovijetki, crteža i pjesama, s prijepisom neobjavljenih pisama upućenih Rinaldu Derossiju⁶⁰² od 1979. do 1994.

Književni počeci i razvoj

Ako želimo prikazati autorove prve književne korake i njegov kulturni razvoj, moramo govoriti i o kozmopolitskome okviru kojim se odlikuje fijumansko okruženje u prvim desetljećima dvadesetoga stoljeća. Paradoksalno, mladi riječki književnik zapravo je debitirao u jednome od najprestižnijih književnih časopisa toga vremena: u firentinskoj »Solariji«. Časopis je zbog svoje otvorenosti novim europskim književnim iskustvima te udaljenosti od kulturne politike režima bio podložan cenzurama i zabranama djelovanja. Za Morovicha to nije bila nimalo jednostavna praksa, prema riječima Criscione i Hansen, s obzirom na činjenicu da su ga morale sumnje da neće biti sposoban dosegnuti savršenstvo velikih talijanskih književnika, a ni usvojiti prihvatljive stilske vještine.⁶⁰³ Tridesetih godina, kada Morovich počinje djelovati kao pripovjedač, riječka je talijanska književnost obilježena kulturnim projektima vrlo različitim od kozmopolitskih inicijativa časopisa »Delta« i »Fiumanella«. Časopis »Termini« promiče konkretni kulturni diskurs tako što u svoju redakciju uključuje poznate riječke intelektualce poput Giuseppea Gerinija, Osvalda Ramousa, Garibalda Marussija, Enrica Morovicha, Franca Veglianija, Umbra Apollonija i Giovannija Fletzera, autore koji pridaju posebnu pažnju učincima aktualnih talijanskih promišljanja.⁶⁰⁴ U pismima koja je slao Derossiju⁶⁰⁵ zabilježeni su i povijesni trenutci talijanske književnosti ovih prostora, fijumanska kulturna aktivnost tridesetih i četrdesetih godina:

598 ENRICO MOROVICH, *Un italiano di Fiume*, Milano, Rusconi, 1993.

599 ENRICO MOROVICH, *Piccole storie / Kratke priče*, Fiume/Rijeka, EDIT, Durieux, ICR, UI, UPT, 1994.

600 ENRICO MOROVICH, *I miei fantasmi*, ur. BRUNO ROMBI, Genova, San Marco dei Giustiniani, 1998.

601 ENRICO MOROVICH, *L'ultimo sapore della vigna*, ur. MARINA PETRONIO, Trieste, LINT, 2002.

602 Rinaldo Derossi, novinar i kritičar novina »Il Piccolo« iz Trsta te urednik tršćanskoga časopisa »Voce Giuliana«, objavljuje eseje u kulturnome časopisu »Archeografo Triestino«, čiji je urednik od 1985. do 1988.

603 Usp. GIUSY CRISCIONE, PATRIZIA C. HANSEN, *op. cit.*, str. 35.

604 Usp. *Città di carta / Papirnat grad*, *op. cit.*, str. 432. Prema Pužaru, s komparativističkoga stajališta najzanimljivija inicijativa časopisa jest objava dvojezičnoga, talijansko-jugoslavenskog, broja *Prvi talijansko-jugoslavenski zvezak posvećen hrvatskoj književnosti iz 1937*. Među odabranim autorima bio je i hrvatski pisac iz Sušaka, Nikola Polić. *Ibidem*.

605 Slično kao i u drugim korespondencijama, primjerice onoj s Ramousom i s Caroccijem.

Dobro postupaš kada govoriš i o Veglianiju, kojemu je bilo stalo do toga da je rođen u Trstu i koji je bio mnogo mlađi od ostale četvorice: Ramousa, Marussija, Giovannija Fletzera i mene. Dodajmo i Dreniga te Miclavija i nemojmo zaboraviti prof. Giuseppea Gerinija, promicatelja i direktora časopisa Termini. [...] kasnije se Gerini posvađao s Marussijem. Došlo je do promjene u upravi, uključio sam se i ja, koji uopće nisam bio talentiran za to pa sam zaradio još jednu negativnu kritiku za moje *Miracoli quotidiani*, Garibaldovu (Marussijevu, nap. a.) kritiku (u rimskome Meridianu). Ali mi je dugo vremena ostao prijateljem. Gerini je pogriješio kada ga je udaljio iz uredništva.⁶⁰⁶

Općenito je smatran nadrealističkim autorom, vezanim za književnu i misaonu struju koja u Francuskoj nalazi najplodnije tlo dvadesetih i tridesetih godina. Najdraže mu je izraziti se u formi romana te, još češće, pripovijetki, a kritičari smatraju da mu ove potonje najbolje leže. Prve pripovijetke (*L'osteria sul torrente*, *Miracoli quotidiani*, *I ritratti nel bosco* itd.) Morovich smješta u ruralne i pastoralne krajeve: stoga šume, livade, rijeke i začarana naselja čine pozadinu događaja o kojima pripovijeda.⁶⁰⁷

Morovichevi počeci u časopisima zahtijevali su stilsku usredotočenost koja karakterizira strukturu kratke pripovijetke. De Nicola prepoznaje u samozatajnome fijumanskom autoru jednoga od najsposobnijih predstavnika ovoga žanra, a o nužnome ograničenju novinarskoga stila navodi:

Pisaca koji su bili u stanju napisati uvjerljivu novelu u 1500 riječi i to kvalitetnih, i koji su znali ponuditi čitateljima novina bijeg iz vlastitih briga, nije ipak bilo previše. [...] Niti je talijanskoj pripovjedačkoj tradiciji bila bliska navika izlaganja niza živahnih događaja; a upravo je to, a ne opisni ili introspektivni tekstovi, bilo potrebno kako bi se privuklo čitatelja na kulturne stranice časopisa [...] Među najsposobnijim predstavnicima toga novog narativnog žanra, obilježenoga novinarskim potrebama, nalazio se u drugoj polovici tridesetih godina jedan samozatajni riječki autor, Enrico Morovich.⁶⁰⁸

Ovi autorovi počeci na području kratke pripovijetke obilježeni su uporabom maštovitih i nadrealnih elemenata, koji predstavljaju duhove iz snova i iz prošlosti, zajedno s običnim smrtnicima, likovima koje autor susreće u svakodnevnome životu. Ne radi se o paralelnim stvarnostima ili svjetovima, kao kod Bontempellija i Ramousa, već o stranicama u kojima realno i nadrealno žive u simbiozi koja je toliko prirodna koliko nemoguća.⁶⁰⁹ Smjer je to kojim je autor krenuo tridesetih godina, a koji ga je pratio kroz cijeli njegov narativni razvoj sve do zrele dobi, približavajući ga 1946. godine talijanskim autorima poput Alberta Moravije, Massima Bontempellija, Tommasa Landolfija, Cesara Zavattinija i Alda Palazzeschija, u djelu koje je uredio Gianfranco Contini, *Italie Magique – Contes surréels modernes*, u kojemu je prisutno pet njegovih pripovijetki iz zbirke *I ritratti nel bosco*.⁶¹⁰

606 ENRICO MOROVICH, pismo Derossiju, od 25. lipnja 1992. u ENRICO MOROVICH. *L'ultimo sapore della vigna*, op. cit., str. 168.

607 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, *Enrico Morovich. L'ultimo sapore della vigna, (a cura di Marina Petronio)*, »La battana«, br. 187, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013., str. 115.

608 FRANCESCO DE NICOLA, *Enrico Morovich e il racconto breve*, u ENRICO MOROVICH, *Notti con la luna*, Genova, Edizioni Unimedia, 1986., str. 10.

609 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Dal realismo magico alla fantasia onirica: i percorsi narrativi di Osvaldo Ramous ed Enrico Morovich*, u *Il libro di Astolfo*, ur. ZORANA KOVAČEVIĆ i FRANCESCA RIGHETTI, Rieti, Amarganta, 2019., str. 134.

610 GIANFRANCO CONTINI, *Italie magique – Contes surréels modernes*, Paris, Editions Aux portes de France, 1946., str. 227–247.

Prve Morovicheve pripovijetke, iz zbirki *Miracoli quotidiani* te *I ritratti nel bosco*, predstavljene su u skraćenom i jednostavnijem ruhu, bliskome Palazzeschijevoj umjetnosti, ali od nje udaljenome po svojoj bajkovitoj i fantastičnoj komponenti. Navedene su pripovijetke strukturno bliske govornoj narodnoj te fijumanskoj antejskoj tradiciji, u kojoj vladaju anđeli, duše, vragovi, duhovi, vještice, u modernoj adaptaciji klasične bajke. Razvidan je odmah jedan od neizbježnih likova u Morovichevoj poetici: smrt. Ogoljena svoje strahovite značajke, uvrštena je u pripovijest kao jedan od mnogih likova, ponekad je ismijavana, ponekad pozivana, ta smrt ima problema (*La morte in campagna*),⁶¹¹ jer ne nalazi nikoga tko bi bio voljan umrijeti, ili je pak prikazana u papučama. Kućanska je to i svakidašnja figura, lišena svojih moći (*Il contadino e la Morte*).⁶¹² Čak i duhovi trpe drskosti glavnoga lika koji ih na kraju vješa zajedno s rubljem: »Silvestro entrò in casa, cercò i fermagli di legno e tornato fuori assicurò gli spettri sulla corda della biancheria.«⁶¹³

Stilom pisanja koji karakteriziraju kratke ili vrlo sužene rečenice, povezane parataksom, a s kojima se izmjenjuju česti i jezgroviti dijalozi, Morovich, smatra Manacorda, uspijeva pojednostaviti i sintetizirati svoj izraz gotovo do granice predodređenoga i skoro lukavoga siromaštva.⁶¹⁴ U svojim pripovijetkama autor uspostavlja igru oponašanja, čak i na psihološkoj razini, u često nepredvidljivoj prirodi njegovih duhova. U drugim slučajevima, ističe Rombi, stvarnost nadilazi fikciju upravo u njezinoj nepredvidljivosti⁶¹⁵ u trenutku kada otkriva podlu i zlu prirodu onoga koji se činio budalastim i nenaoružanim. No, sposobnost prikazivanja nadrealnoga, koja se podudara s potragom za aspektima koje nije moguće drugačije prevesti, predstavlja onu priliku za prepoznavanje, u nadrealnome, tragova inače nedostižne stvarnosti.⁶¹⁶ Daleko od mode i prevladavajućih tendencija, Morovich s početaka bira suptilno ironičan, bajkovit i maštovit smjer bez iluzija, koji otkriva, tek u iznenadnome završetku, istinsku kvalitetu onirične pripovijetke.⁶¹⁷

Djelo napisano 1956., ali objavljeno tek 1990., *Piccoli amanti*, pripada početnoj fazi njegove produkcije, za koju je tipična realistična proza, bliska onoj tridesetih godina. Povezano s autobiografskim sugestijama vidljivima u ocrtavanju liburnijskoga krajolika, djelo prikazuje pogranični svijet u kojemu se kreću nesposobni likovi, ravnodušni prema moralnim vrijednostima, ograničeni na konformističko i mediokritetsko ponašanje, u potrazi za površnim ljubavnim zadovoljstvima.⁶¹⁸ Jednolična je struktura romana, predstavljeni su kronološki povezani događaji

611 ENRICO MOROVICH, *Miracoli quotidiani*, u *Racconti e fantasie*, op. cit., str. 14–15.

612 ENRICO MOROVICH, *I ritratti nel bosco*, u *Racconti e fantasie*, op. cit., str. 33.

613 »Silvestro je ušao u kuću, tražio je drvene štipaljke, a kada se vratio van pričvrstio je duhove na uže za rublje.«; u ENRICO MOROVICH, *Gli spettri sulla corda*, u *Racconti e fantasie*, op. cit., str. 47.

614 GIULIANO MANACORDA, *Postfazione*, u *Non era bene morire*, Rusconi, Milano, 1992., str. 166.

615 Usp. BRUNO ROMBI, *Morovich scrittore tra gioco e sogno*, Liguria, Sabatelli, 1986., str. 20.

616 Usp. FRANCESCO DE NICOLA, *Il ritorno di Morovich*, u »Il Territorio«, Consorzio Culturale del Monfalconese, 1989., str. 88.

617 Usp. FRANCESCO DE NICOLA, *Enrico Morovich: l'onirica realtà*, u »La battana«, br. 97–98., Fiume/Rijeka, EDIT, 1990., str. 70.

618 Radnja se odvija u jednome hotelu koji iznajmljuje sobe po satu za povremene ljubavnike. U degradiranoj atmosferi likovi naizgled djeluju stvoreni prema nekoj šablona. U paralelnim pričama Rosine i Carla upliću se i druga kontradiktorna lica poput Ginette, Rine i Tee, u epohi koja se raspada i koja je obilježena površnim i instinktivnim ponašanjem (moguće ju je smjestiti u razdoblje nakon D'Annunzijeve riječkog pothvata).

unutar rascjepkanoga vremenskog razdoblja, u kojima je moguće iščitati promjene koje se odvijaju u likovima i progresivno unutarnje propadanje nekih od njih. Kako se djelo bliži kraju, ritam pripovijedanja intenzivniji je te obojen u detektivsku priču, vodeći do tanke niti reakcija koje mračni i kontroverzni događaji stvaraju u shrvanim psihologijama slabih likova.⁶¹⁹

Autobiografija koja prodire u san

U poslijeratnim godinama, obilježenima tragičnim događajima egzodusa, nevoljama Talijana koji su ostali na istro-kvarnerskome prostoru, sumnjama i bjegovima, Morovich napušta rodni grad, koji se duboko promijenio, i započinje novi i težak egzistencijalni put. Pisanje postaje idealan način za prisjećanje na sve proživljeno, na događaje koji neprestano izranjaju na površinu. U novoj književnoj fazi kreće u dva smjera: piše fantastične pripovijetke i autobiografsku prozu. U nekim tekstovima služi se i hibridnim pripovijedanjem: iako su priče smještene u svijet snova, u njima se prepoznaju i autobiografski trenutci, likovi i prostori. Premda su uvijek vezane za slobodu sna, pripovijetke koje su pisane u drugome poslijeratnom razdoblju prikazuju neki novi nemirni odnos prema stvarnosti. Iz svijeta magije i bajke, koji umanjuje percepciju stravičnosti, san dohvaća jedan „novi“ aspekt svakodnevnice, one ratne i poslijeratne, opsjednute granicama, zastavama, paradama, jamama, putovnicama, podvodnim minama koje eksplodiraju, žutim morem i malim crnim ljudima:

Il mare arrivava a coprire tutta la parte bassa della città, spazzandone le strade con immensi getti di schiuma che si ritiravano rapidamente per ritornare alla carica dopo pochi istanti con maggior furore. Osservando quella specie di maremoto che non mostrava di voler cessare, finii per sorridere della mia sciocca paura del passaporto che avrei dovuto avere e che invece non avevo.⁶²⁰

Piščev odnos sa samim sobom i sa svijetom koji ga okružuje temelji se na prisjećanjima kojima je cilj osloboditi sjećanja. Nastoji shvatiti neke proživljene trenutke koji proustovski naviru kroz analogijsko-evokativni proces, interpretira ih na temelju kasnijih događaja, ponekad ih spaja s čarobnim svijetom mašte. Nastaju na taj način pripovijetke, poezije, pisma i romani (auto)biografskoga karaktera, protkani nadrealnom morovicijanskom igrom s predstavljenim temama. Autobiografija i autobiografsko sjećanje stapaju se u djelima zreloga pisca i otvaraju prostor u kojemu pisac može ostaviti svoje književno svjedočanstvo. Uvodi likove koji imaju njegove autobiografske crte, iako se kreću unutar okvira narativne (i onirične) fikcije. Ti likovi postaju i čuvari identitetskih vrijednosti koje ne pripadaju samo pojedincu već i kolektivnome sjećanju, koje ocrtava postojanje i povijest jednoga naroda.⁶²¹ U zbirci *Racconti di Fiume e altre storie*

619 IRENE VISINTINI, *Enrico Morovich. Piccoli amanti*, u »La battana«, br. 108, Fiume/Rijeka, EDIT, 1993., str. 111.

620 ENRICO MOROVICH, *Il passaporto*, u *Racconti di Fiume e altre cose*, op. cit., str. 131.;

»More je pokrivalo čitav donji dio grada i melo mu ceste ogromnim mlazovima pjene koji su se brzo povlačili da bi se netom kasnije vratili još snažnijim bijesom. Promatrajući taj svojevrsni plimni val koji nije pokazivao znakove posustajanja, počeo sam se smijati svome besmislenom strahu od putovnice koju bih bio trebao imati, a nisam je imao«.

621 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, *Enrico Morovich. L'ultimo sapore della vigna*, (a cura di Marina

preslikava sjećanja noćnih mora koje je proživio za vrijeme progonstva, bilježeći ih u nadrealnoj poetici, lišenoj „nemogućih“ ograničenja stvarnosti.

Rombi navodi autorovu zabrinutost i objašnjava da je pisac, unatoč rastućoj potrebi da govori o rodnome gradu koji mu je utisnut u sjećanju, svjestan činjenice da ne može prikazati na realističan način ono što se dogodilo te uz osobiti oprez odlučuje to učiniti anonimno:⁶²² »Scriverne li sul confine avrebbe forse procurato un danno alla mia persona. La politica è tra l'altro un ottimo pretesto per odiare«. ⁶²³ Autor se ne zadržava samo na ekonomskoj degradaciji koja prisiljava prognanike na život u bijednim kolibama dugi niz godina, već prikazuje promjenu vlastite percepcije svijeta. Oslobođena ograničenja realizma, njegova je nadrealna poetika izložena izgrađenoj slučajnosti struje svijesti koja razdvaja prostor i vrijeme, u bljeskovima koji se međusobno stapaju i u kojima Benussi prepoznaje slike pucnjava, parada, kola punih pokušava, ograničenih na njihovu oniričnu dimenziju. Tako u djelu *Il baratro* iz 1956. kritičarka uočava opsesivan rad svijesti pritisnute spoznajom da se dogodilo nešto zastrašujuće, što se ne može odnositi nego na sliku fojbe:⁶²⁴

Vide in un angolo, contro una roccia, un braccio umano con la mano chiusa [...] Allora comincio a sentirsi male e da quel momento gli parve di essere come sotto l'azione di una forza più possente della sua volontà. Prima di fare altre scoperte e senza pensare a ciò che avrebbe detto al maresciallo che gli pareva così lontano, come non esistesse addirittura; dominato dal terrore di non poter uscire mai più da quel baratro, o da non uscirne almeno in condizioni normali, avendo l'impressione che il cervello camminasse da sé, costringendolo a spettacoli e a pensieri che in passato non aveva mai avuti, Cipriano afferrò, ad uno ad uno, gli arti magri e gelidi che gli facevano soffrire l'immaginazione e li gettò nell'acqua nera [...] Poi illuminò il resto della galleria e fece altre scoperte, ben peggiori della prima. Un busto magro con la testa magra di una vecchia giaceva anch'esso come uscito da un pacco sfasciato. [...] E poi il corpo sfracellato di una donna ancora giovane e infine quello del suo amico Oscar. Ma tutte queste cose vedeva come in uno stato di delirio.⁶²⁵

Roman pokazuje tragove autorove dezorijentiranosti uslijed egzodusa, što na narativnoj razini odgovara promjeni tema, odnosno sklonosti motivima koji postaju sve mračnijima i turobnijima. Radi se o temama koje su prisutne i u pripovijetkama iz zbirke *Nostalgia del mare*, pisanima 1950. godine, a objavljenima 1981., u kojima su kroz sjećanje na preminule rekonstruirane strahote rata.

Petronio), *op. cit.*, str. 125–126.

622 BRUNO ROMBI, *Spleen e saudade di Fiume in alcune pagine di Enrico Morovich, u L'esodo giuliano-dalmata*, Atti del convegno internazionale, u Biblioteca della »Rivista di Letteratura italiana«, Pisa-Roma, Fabrizio Serra, 2014., str. 366.

623 ENRICO MOROVICH, *Un italiano di Fiume, op. cit.*, str. 248.; »Da sam pisao o tome na granici, moglo je ispasti štetno za mene. Politika je, između ostaloga, odlična izlika za mržnju«.

624 Usp. CRISTINA BENUSSI, *Storie e memorie letterarie*, u »La battana«, br. 160, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006., str. 39–40.

625 ENRICO MOROVICH, *Il baratro*, Padova, Rebellato, 1964., str. 106–107.;

»Vidio je u kutu, uz stijenu, ljudsku ruku zatvorene šake. [...] Tada mu je pozlilo i od toga trenutka činilo mu se da je pod utjecajem sile moćnije od svoje volje. Prije novih otkrića i ne razmišljajući o tome što će reći maršalu koji se činio tako dalekim, kao da nije ni postojao; obuzet strahom da više nikada neće moći izaći iz toga ponora, ili barem da neće izaći u normalnome stanju, pod dojmom da mu mozak korača sam, namećući mu predstave i misli koje u prošlosti nikada nije imao, Cipriano je uhvatio, jednoga po jednoga, tanke i hladne udove zbog kojih mu je mašta patila i bacio ih u crnu vodu [...] Potom je osvijetlio ostatak galerije i došao do novih otkrića, daleko gorih od prvoga. Mršav torzo s mršavom glavom starice također je ležao kao da je ispao iz razbijenoga paketa. [...] A zatim smršskano tijelo još mlade žene i, na kraju, tijelo njegova prijatelja Oscara. Ali sve je te stvari vidio kao u stanju delirijak«.

Ponor dobiva simboličko značenje: postaje mjesto koje okuplja sve likove i svojom ih silom privlači u sebe, sve ih ujednačava i poistovjećuje. Šuma postaje labirintom, mjestom zatočeništva u kojemu su svi nadzirani i kontrolirani (čak i duhovi) te ima, prema Guerricchiju, pristup podzemlju punom prikrivanja, tame i jazbina zločinačkih grijeha.⁶²⁶ Bajku zamjenjuje »enigmatično pripovijedanje, ili bolje rečeno detektivska priča, što ne predstavlja potpuno neskladan ishod ako bajka, kao što kaže Propp, potječe i razvija se upravo iz povreda i nedostataka. U slučaju *Baratra* riječ je o zločinima koje je počinio zli Daló Mei.«⁶²⁷ Potonji, pretvoren u crno klupko dima, predstavlja zlo koje će na kraju ponor progutati kako bi se ponovno uspostavio red, toliko prividan koliko nestabilan.

U tekstovima u kojima prevladava prisjećanje na određena mjesta, Rombi bilježi, u različitim izrazima i referencama, trenutke toga morovicianskoga psihološkog stanja koje oscilira između osjećaja „saudade“ – oblika melankolije usamljenosti i sjećanja – koji povremeno prelazi u intenzivnu nostalgiju i žaljenje za onim što je ostavljeno⁶²⁸ i beznadno izgubljeno:

La diga lunghissima che chiude / il porto, m'illudo per un istante / che del molo lungo di Fiume si / tratti. Ma per vederlo così / lontano, a Fiume, dovrei essere / almeno sul colle di Drenova. / Quante cose guardavamo in tempi / lontani con la massima indifferenza / mai più pensando che un giorno / il loro ricordo sarebbe stato / una sofferenza. Mai più pensavamo / che da vecchi avremmo sofferto / di nostalgia per tutta la nostra / terra da Fiume a Cantrida ad / Abbazia, e che tornando d'estate / in quelle terre avremmo amato / Costrena, Buccari e tutta la Bodolia.⁶²⁹

Stoga, u trenutcima snažne patnje oblikuje se „spleen“, ali i crni humor, bijes, gnjev. Trenutci su to u kojima Morovich, inače mirne naravi, dodjeljuje nekim likovima zadatak oslobađanja vlastitih instinkata, smještajući ih u nadrealne i onirične situacije.⁶³⁰ Njegovo je pripovijedanje na taj način obilježeno „granicom“ koju autor uporno pokušava izbrisati: granicom između života i smrti, granicom između jave i sna, između stvarnih likova i duhova, između smrti i glavnoga lika. Maštom ih autor uspijeva nadići i osporiti. To je slučaj pjesničke zbirke *Cronache vicine e lontane* u kojoj se sažetim izričajem i kroz stihove koji su bliski pjesmama u prozi na precizan način, kao u dnevniku, suočava s biografskim elementima, uvijek pridružujući svojim greškama i sumnjama sne i maštarije:

A volte il mondo era piccolo, / la città era stretta nel confine/ di Stato. [...] La mia povera anima soffriva da anni / per via di quel confine che allontanava / la città dal suo retroterra immediato / dai monti, dal mare, dalle isole in fondo / al golfo, là dove sorgeva il sole, così / spesso in un trionfo di luci meravigliose.⁶³¹

626 Usp. RITA GUERRICCHIO, *Postfazione*, u ENRICO MOROVICH *Il baratro*, Torino, Einaudi, 1990., str. 153.

627 Usp. RITA GUERRICCHIO, *op. cit.*, str. 151.

628 Usp. BRUNO ROMBI, *Spleen e saudade di Fiume in alcune pagine di Enrico Morovich*, *op. cit.*, str. 367.

629 ENRICO MOROVICH, *I miei fantasmi*, *op. cit.*, str. 44.;

»Vrlo duga brana koja zatvara / luku, zavaravam se na trenutak / da je / molo lungo u Rijeci. Ali da bih ga vidio tako / daleko, u Rijeci, trebao bih biti / barem na brdu Drenove. / Koliko smo toga gledali tih dalekih / vremena s najvećom ravnodušnošću / nikada ne pomišljajući da će jednoga dana / sjećanje na njih biti / patnja. Nikada nismo pomislili / da ćemo kao starci patiti / od nostalgije za svom našom / fijumanskom zemljom, od Kantride do / Opatije, i da ćemo, vraćajući se ljeti, / voljeti Kostrenu, Bakar i svu Boduliju.«

630 Usp. BRUNO ROMBI, *Spleen e saudade di Fiume in alcune pagine di Enrico Morovich*, *op. cit.*, str. 367.

631 ENRICO MOROVICH, *Cronache vicine e lontane*, *op. cit.*, str. 39.;

Prema Patriziji Hansen, granica u Morovichu postaje sklonost eksperimentiranju života iz ekstremne i samotnjačke perspektive, unutarnje stanje koje iščitava egzistenciju kao stremljenje onome nečemu *iznad* i njegovome misteriju.⁶³² Ponekad se čini, prema Albiniju, da se autor prisjeća prošlosti i gleda na stvarnost kroz ključanicu, kako bi izbjegao biti povrijeđen jer ni u prošlosti ni u sadašnjosti ne pronalazi mir.⁶³³

Godine 1983. objavljen mu je roman *La caricatura*, koji nastavlja u polaganome i diskurzivnome ritmu, postupno uvodeći čitatelja u fantastičnu atmosferu, u kojoj likovi i predmeti osciliraju između realnoga i nadrealnoga. Vjeran vlastitim počecima, Morovich neprestano čitatelja iznenađuje otkrivajući mu veliko unutarnje bogatstvo, silovitu fantaziju prožetu blagim humorom. Protagonisti su mladi ljudi prikazani u međusobnim odnosima, u neprestanoj oscilaciji između iluzija i razočaranja, između osjećaja i sumnji koje prelaze u svijet mašte.

Kada 1984. objavljuje kratki roman *I giganti marini*, autor upozorava da je djelo napisano dvadeset godina prije, dakle nekoliko godina nakon odlaska iz rodnoga grada, te da je sve plod mašte. Naracija ne podilazi nikakvoj retorici i pisac na iznimno prirodan način uranja čitatelja u čaroliju priče pa je teško razlučiti prijelaz iz stvarnosti u svijet mašte, a tek se na kraju određene cjeline nazire onirički element. Plač, radosti, strahovi, očaji i iznenađenja pretvaraju se, kroz vještu metamorfozu, u maštu koja se nikada ne razvija u dramatične epiloge. Ta mašta ostaje na granicama svakodnevnice stvarnosti o kojoj svatko od nas sanja. Morovich zna oponašati snove u kojima se miješaju stvarne činjenice, koje savjest preispituje, ali su moguće, s magičnim činjenicama (koje ni u snu nisu moguće) koje čitatelju pokazuju da se radi o trenutku sna i fantazije: »Tutto ciò era avvenuto in sogno, seppure Carlo non finiva di pensarci su.«⁶³⁴ Čak i kada je protagonist sama smrt, nema mjesta nasilnim preokretima. Kao što Sequi primjećuje:

Ni najokrutnije činjenice, ni dramatični događaji koji se odvijaju u ljudskim životima, ne viču, ne uranjaju nas u strah, jer smo stalno svjesni da je to fantazija, mašta. Uostalom, čak se i dramatične priče, za koje čitatelj vjeruje da su stvarne, brzo rastvaraju, a likovi za koje predviđa tragični epilog, ponovno se vraćaju, poput Carle koja je bačena preko ruba broda jer je smatrana mrtvom.⁶³⁵

Pisac čini univerzalnima svoje osjećaje ukidanjem osobnih konotacija, imena i prezimena, mjesta događaja, iako svako malo, između redaka, izviru slike iz njegova djetinjstva. Primjerice u odlomku u kojemu Emili kaže: »Se tutti i pesci del Mediterraneo, o anche soltanto dell'Adriatico, si radunassero in questo golfo, il mare schiumeggerebbe come per una tempesta.«⁶³⁶

»Ponekad je svijet bio malen, / grad je bio pritisnut unutar državne / granice. [...] Moja je jedna duša već godinama patila / zbog te granice koja je udaljavala / grad od svojega neposrednog zaleđa / gorja, mora, otoka na kraju / zaljeva, tamo gdje je izlazilo sunce, tako / često uz trijumf predivnih svjetala«.

632 Usp. PATRIZIA C. HANSEN, *Personalità della letteratura fumana*, u »La battana«, br. 160, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006., str. 154–155.

633 Usp. UMBERTO ALBINI, *Prefazione*, u *Cronache vicine e lontane*, op. cit., str. 10.

634 »Sve se to dogodilo u snu, iako Carlo nije prestajao razmišljati o tome«; u ENRICO MOROVICH, *La partita a scacchi*, u *Notti con la luna*, Genova, Unimedia, 1986., str. 24.

635 Usp. E.S. (EROS SEQUI), *I giganti marini*, u »La battana«, br. 74, Fiume/Rijeka, EDIT, 1984., str. 143–144.

636 ENRICO MOROVICH, *I giganti marini*, op. cit., str. 66.;

»Kad bi se sve ribe Mediterana, ili čak samo Jadrana, okupile u ovome zaljevu, more bi se pjenilo kao za vrijeme olujek«.

U djelu *Notti con la luna*⁶³⁷ Morovich se vraća fantastičnome, ali na drugačiji način u odnosu na svoje početke. Radi se o savršenome primjeru kratkih priča u kojima se autor udaljava od stvarnosti (iako su one, paradoksalno, prožete stvarnošću u sitnim detaljima), kroz neprestanu simboličku metamorfozu, nekonvencionalni i bizarni narativ, u kojemu nema mjesta strahu ili čuđenju. Pomoću stila koji primjenjuje kako bi se izbjegao izravan kontakt sa stvarnošću, odbacuje nepotrebne uvode i odmah se dotiče teme maksimalnom sažetošću, predstavlja slike toliko sugestivne da one prevladavaju nad samim narativom: tu su novi nadrealni izumi poput letećih sjedalica, ljudi koji se smanjuju ili rastu, odsječene ruke, vještice, žene sa zmijskom kožom. Prema Lauri Marchig, njegovo udaljšavanje od stravičnih prikaza ublažava se korištenjem dijaloga, bizarnim imenima likova (Zolfo, Marcolfo, Clodoveo, Speranzino, Spellamuseti itd.) i nepredvidivim, ali uvjerljivim zaključkom.⁶³⁸ U zbirci autor nastavlja uobičajenim, već afirmiranim, stilskim izborom govoriti na sažet i stilski esencijalan način, brzo izmjenjujući različite teme, zanimljive i bizarne, kroz fantastični prikaz, u malo vjerojatnim situacijama, ali, prije svega, izostavljajući vremenske i često prostorne reference. Primjer nedefiniranih prostorno-vremenskih obilježja nalazi se u djelu *Un ritorno*, u kojemu se Morovich suočava s likom osobe koje nema u ovome vremenu i koje se svatko prisjeća na različit način, čime se oblikuje njezin mnogostruki identitet. Clementinin povratak iz Pariza, nakon odsutnosti od trideset godina, iskrivljuje prostorno-vremenske kategorije, ali i uspostavljene uloge i definirane odnose unutar jedne male zajednice. Članovi te zajednice dovode se u pitanje uvođenjem *drugoga*:

Ma sussisteva un fatto curioso. Mentre noi s' invecchiava, si diventava più grassi o più magri e chi aveva le gote ossute col tempo si faceva una faccia che pareva un lanterino, Clementina, nella nostra immaginazione restava sempre uguale. [...] "Ma" dissi, "a quest' ora dovresti avere ottant' anni". "Novanta", fece lei con uno smagliante sorriso.⁶³⁹

Cijeli diskurs između stvarnoga i nadrealnoga Morovich zaključuje klasičnom otvorenom strukturom: »m'alzai per andare a vedere, ma sentivo che era inutile, mentre aspettavo sereno il momento in cui avrei visto Clementina sparire come un prodigio.«⁶⁴⁰ Konačna interpretacija vodi čitatelja prema jedinome mogućem objašnjenju: radi se o snu. Vrijeme, starost, postojanje, u snu odgovaraju beskonačnoj slobodi koja omogućava preispitivanje najskrivnijih sumnji i pitanja u psihologiji pojedinca. Vrijeme radnje u pripovijetkama, kada je ono naznačeno, oscilira između prošlosti i sadašnjosti. Morovich drži čitatelja u neizvjesnosti, u međuprostoru mašte i stvarnosti, između sadašnjosti i davnih vremena, u atmosferama sna ili među običnim ljudima.

637 Usp. ENRICO MOROVICH, *Notti con la luna*, Genova, Unimedia, 1986.

638 Usp. LAURA MARCHIG, *Enrico Morovich. La collaborazione a riviste e giornali italiani nel dopoguerra, op. cit.*, str. 97.

639 ENRICO MOROVICH, *Notti con la luna*, Genova, Unimedia, 1986., str. 30.;

»Ali javljala se zanimljiva činjenica. Dok smo mi starjeli, postajali deblji ili tanji, oni koji su imali koščate obraze s godinama počinjali izgledati poput fenjera, u našoj mašti Clementina je uvijek ostajala ista. [...] „Ali“, rekao sam, „sada bi već trebala imati 80 godina.“ „Devedeset“, ispravila me je blistavoga osmijeha.«

640 ENRICO MOROVICH, *Notti con la luna, op. cit.*, str. 32.;

»Ustao sam da pogledam, ali osjećao sam da je to beskorisno, dok sam spokojno čekao trenutak kada ću vidjeti Clementinu kako nestaje poput čuda.«

Vremenski skok koji omogućuje evociranje na daljinu, ponekad se tiče dalekoga rodnog mjesta. Jedna od najnostalgичnijih pripovijetki o rodnome gradu, u kojoj međutim nostalgija nikada ne prelazi u dramatičan očaj, nosi naslov *Cartoline con la luna*. Zamišljajući da promatra jednu staru razglednicu koju je pronašao na tavanu, u Morovichu naviru sjećanja na mjesec i borovu šumu: »Entrambi guardiamo la luna senza troppa commozione e siamo le mille miglia lontani dal sospettare che un giorno il destino ci sbalzerà lontani da quella pineta cresciuta in un parco sul fianco di un colle della città, e che per entrambi non esisterà più la possibilità di ritornarci«. ⁶⁴¹ Beskonačan je broj sličnih primjera. U djelu *Viaggio di notte* komplementarni svijet između života i smrti, poiman kao svijet beskrajnih traganja, kreće se unutar drugih jezika, uvijek bježi i postaje putovanje u druge oblike znanja i spoznaja. Morovich ga oblikuje u san i čaroliju, pridajući mu dodatnu vrijednost koja oniričnome elementu daje prostor koji zaslužuje: »Quando entrò in un carro merci dove un bue accosciato sulla paglia gli rivolse la parola, capì che stava sognando, ma, nonostante ne avesse coscienza, non uscì dal sogno«. ⁶⁴² Zbog ove sposobnosti poimanja modernoga vremena na autentičan način, Guagnini smatra da je Morovich

pažljivi promatrač rada drugih pisaca i aktualnih trendova svoga vremena te – istovremeno – osamljena i sramežljiva osoba, samostalna i uporna, kao oni koji strastveno i principijelno slijede vlastiti stil sa živom željom za spoznajom, jasnim mislima, razvijenim smislom za humor, znatnom dozom samokritičnosti, spremnošću da razjasne svoje planove. ⁶⁴³

S godinama, naročito u djelu *Un italiano di Fiume*, prevladava biografsko prepričavanje, a elementi sna slabe. Ove su pripovijetke pisane u različita vremena, a donose imena i prezimena, školske uspomene, događaje iz mladosti iz kojih se nazire slika Rijeke iz prošlosti, njezinih mjesta i trenutaka velike povijesti koju je protagonist proživio na posve drugačiji, kritički, umjetnički i originalni način. Navedeni podaci često se nalaze u epistolarnim razmjenama s prijateljima iz Rijeke. Autor napominje da svaki Fijuman ima svoja sjećanja na te trenutke i mogao bi o njima napisati roman, ali svih upozorava da »il tempo passa, gli anni corrono e più ci allontaniamo da quei fati roventi e più tendiamo a dimenticare«. ⁶⁴⁴ O tome koliko je ponekad neugodno baviti se osjetljivim pitanjima iz prošlosti podsjeća u izjavama danima Derossiju u pismu datiranome 25. veljače 1985.: »Toliko je tema u sjećanju kojima se treba baviti, ali dobro pamćenje koje se svega sjeća, uznemiruje: ne može se sve reći«. ⁶⁴⁵ U zbirci *Un italiano di Fiume* Srdoč-Konestra u au-

641 ENRICO MOROVICH, *Cartoline con la luna*, u *Notti con la luna*, op. cit., str. 73.;

»Oboje gledamo mjesec bez previše emocija, a tisuću smo milja daleko od sumnje da će nas jednoga dana sudbina odvojiti od one borove šume koja je rasla u parku na jednome gradskom brdašcu, i da za obojicu neće više biti mogućnosti za povratak«.

642 ENRICO MOROVICH, *Notti con la luna*, Genova, Unimedia, 1986., str. 27.;

»Kada je ušao u teretni vagon gdje mu se vol, koji je čučao na slami, obratio u razgovoru, shvatio je da sanja, ali, unatoč tome što je toga bio svjestan, nije izašao iz sna«.

643 Usp. ELVIO GUAGNINI, *Prefazione*, u *La caricatura*, Genova, Lanterna, 1983., str. 7–8.

644 ENRICO MOROVICH, *La tavolozza perduta*, u *Un italiano di Fiume*, op. cit., str. 247.;

»vrijeme prolazi, godine jure, a što se dalje udaljavamo od onih gorućih događaja, to smo ih skloniji zaboraviti«.

645 »Ci sono nella memoria tanti argomenti da trattare, ma la buona memoria che ricorda tutto, disturba: non si può dire tutto«; u ENRICO MOROVICH, Pismo Derossiju od 23. veljače 1985., u *Enrico Morovich. L'ultimo sapore della vigna*, ur. MARINA PETRONIO, op. cit., str. 65.

toru primjećuje mirniji ton u redefiniranju svega proživljenoga što mu je oblikovalo identitet.⁶⁴⁶ Iskustva iz toga razdoblja formiranja, u teškim godinama obilježenima ratom i nesigurnostima, s vremenom poprimaju različite i promišljenije konotacije, pa se proživljeni trenuci sagledavaju sa zrelim odmakom.

Iako je u početku koristio iznimno sažeti izričaj tipičan za priče pisane za novine, Morovich je tijekom godina razvio posebnu tehniku koja se kasnije pokazala uspješnom. Ne umanjujući njegov rad u ulozi romanopisca, De Nicola ipak u njegovoj produkciji kratkih priča prepoznaje značajne i jedinstvene kvalitete na talijanskoj proznoj sceni dvadesetoga stoljeća:

Neki iznenađujući epilozi, neke neočekivane objave, neke nezamislive metamorfoze, pa i sama uporaba riječi koje se odjednom pripisuju životinjama i stvarima, [...] čine njegove kratke priče uvijek nepredvidljivima i živima, suptilno prožetima ironijom, a opet ne ograničenima na zabavan prikaz stvarnosti, pa često, upravo u pozadini priča o duhovima, govorećim životinjama i živim predmetima, Morovich sanjivim očima prepričava tragediju čovjeka kojega ugnjetava siva stvarnost koja ga okružuje.⁶⁴⁷

Stranice su to zbog kojih će ga kritičari prozvati jednim od najvećih književnika riječkoga egzodusa.⁶⁴⁸

646 Usp. INES SRDOČ-KONESTRA, *Pisci riječkoga egzodusa*, u »Fluminensia«, god. 8, br. 1-2, Rijeka, 1996., str. 28.

647 Usp. FRANCESCO DE NICOLA, *Enrico Morovich, l'onirica realtà*, *op. cit.*, str. 72-73.

648 Usp. INES SRDOČ-KONESTRA, *op. cit.*, str. 25.

Paolo Santarcangeli (Pàl Schweitzer) (Rijeka, 1909. – Torino, 1995.)

Život i stvaralaštvo

Rođen je u Rijeci 10. lipnja 1909. godine u obitelji Artura Schweitzera i Anne Baruch.⁶⁴⁹ Prema dokumentima pronađenima u Državnome arhivu u Rijeci (propusnicama iz ratnoga razdoblja), židovske je nacionalnosti, neoženjen i apatrid.⁶⁵⁰ U znak poštovanja prema gradu koji mu je pružio zaštitu i utočište u godinama rasnih progona⁶⁵¹ izmijenio je vlastito prezime u Santarcangeli te je tim prezimenom potpisao svoja djela.

U Rijeci je završio mađarsku osnovnu školu i gimnaziju Dante Alighieri kao učenik Enrica Buricha i Silvina Gigantea.⁶⁵² Godinu je dana pohađao Viši ekonomski institut u Beču.⁶⁵³ Diplomirao je pravo 1932. godine pri Sveučilištu u Padovi te radio kao odvjetnik dok mu je politika toga razdoblja to dopuštala.

Prijavio se u vojsku kao dobrovoljac prilikom izbijanja Afričkoga rata i dvanaest je godina obavljao dužnost časnika pri Regio Reggimento (Kraljevskoj pukovniji). Uslijed racije uhićen je u Rijeci 18. lipnja 1940. Nakon nekoliko tjedana provedenih u zatvoru, interniran je u Tortoretu, u pokrajini Teramo. Zahvaljujući očinskom zagovoru premješten je u koncentracijski logor u Perugi, a naknadno je dobio uvjetni otpust u Trstu.⁶⁵⁴ Godine 1941. zatražio je nekoliko propusnica

649 U osobnim dokumentima nalaze se imena majčinih roditelja, Arnolda i Rosalije, te djeda s očeve strane, Davida.

650 Dokumenti iz Državnoga arhiva u Rijeci, lokacija HR-DARI-53, Policijska uprava Rijeka, serija S (stranci), dosje SCHWEITZER PAOLO.

651 Roberto Ruspanti navodi kako je u čast mjestu Sant'Arcangelo di Romagna, Pàl Schweitzer, kako se izvorno zvao Paolo Santarcangeli, zauvijek promijenio svoje prezime, koje ga je uvijek podsjećalo na to da je upravo tamo njegov život ponovno započeo. Usp. ROBERTO RUSPANTI, *Paolo Santarcangeli: la limpida fedeltà delle parole*, preuzeto iz »Fiume Rivista di Studi Adriatici«, godina XX, br. 7-12, Roma, Società di Studi Fiumani, srpanj-prosinac 2000., str. 127.

652 ILONA FRIED, *Fiume città della memoria 1868-1945*, Udine, Del Bianco editore, 2005., str. 321.

653 ORNELLA D'ORAZIO, *Paolo Santarcangeli ebreo, fiumano ed esule*, u *Dizionario Biografico Fiumano*, »Fiume Rivista di Studi Adriatici«, godina XX, br. 1-6, Roma, Società di Studi Fiumani, siječanj-lipanj 2000., str. 122.

654 Boravio je u ulici Cassala br. 158 (Dokumenti iz Državnoga arhiva u Rijeci, HR-DARI-53, Policijska uprava Rijeka, serija S (stranci), dosje SCHWEITZER PAOLO).

za Rijeku kako bi se mogao brinuti o bolesnoj majci, koja je u međuvremenu ostala udovica.⁶⁵⁵ Iste je godine Generalni konzulat odbio njegov zahtjev za emigraciju u New York, iako je u svoju korist priložio jamstvo koje mu je dao njegov američki bratić u Konzulatu u Napulju.⁶⁵⁶ U listopadu 1941. preminuo mu je otac pa je odjednom postao izgubljen, izložen beskrajnosti, bez ijednoga posrednika.⁶⁵⁷ Od 1941. do 1943. Santarcangeli je s obitelji u Trstu, gdje je, uživajući u većoj slobodi, imao prilike sklopiti mnoga prijateljstva. Godine 1943. upoznao je Ondinu koja mu je 1946. postala supruga.⁶⁵⁸ Iste je godine uspio pobjeći nacističkim racijama sklonivši se u toskansko-emilijanskim Apeninima.⁶⁵⁹

Njegovo je književno stvaralaštvo raznovrsno i uključuje prozu, liriku te esejističke radove. Nadalje, jednako se vješto izražava i na talijanskome i na mađarskome jeziku. Dugi niz godina, i to uglavnom iz ekonomskih razloga kao što je vidljivo iz njegovih riječi: »dovendo pur campare in qualche modo e in mancanza di altri beni terreni, mi organizzai con alcuni editori [...] a tradurre tutto quello che capitava, da tutte le lingue a cui avevo accesso, compreso lo spagnolo e il latino, ma soprattutto l'ungherese«,⁶⁶⁰ intenzivno je prevodio književna djela s francuskoga, engleskoga, mađarskoga. Zbog odredbi Režima, međutim, njegovo se ime nije smjelo objaviti.⁶⁶¹

Nakon oslobođenja od nacista Santarcangeli se s majkom vratio u svoj rodni grad i zatekao ga suštinski promijenjenoga. Kuću u kojoj je stanovao komunističke su vlasti predale drugim građanima, na ulicama više nisu bili njegovi poznanici, već pridošlice čiji jezik, unatoč svojoj poliglotskoj kulturi, nije poznavao.⁶⁶² Političko i društveno ozračje nisu mu ulijevali povjerenje pa se 1947. godine osjetio primoranim oprostiti se zauvijek od svoje Rijeke. Kratko vrijeme boravio je u Trstu, kao gost Umberta Sabe, a zatim je pronašao utočište

655 Pismo od 12. studenoga 1941., Državni arhiv u Rijeci, lokacija HR-DARI-53, Policijska uprava Rijeka, serija S (stranci), dosje SCHWEITZER PAOLO. MARTINA SANKOVIĆ IVANČIĆ, *Vincere il labirinto col sorriso: due motivi centrali del pensiero di Paolo Santarcangeli*, u »La battana« br. 201, Fiume/Rijeka, EDIT, 2016., str. 21–22.

656 Dokumenti iz Državnoga arhiva u Rijeci, lokacija HR-DARI-53, Policijska uprava Rijeka, serija S (stranci), dosje SCHWEITZER PAOLO.

657 Usp. PAOLO SANTARCANGELI, *In cattività babilonese*, Udine, Del Bianco, 1987., str. 111.

658 Čak je i susret sa svojom budućom ženom zapisao u romanu. Njegova je prva pomisao bila: »Ecco, questa me l'immaginerei come mia moglie. [...] – Con la fortuna che ho, non la rivedrò mai più« / »Evo, ovu bih mogao zamisliti kao svoju ženu. [...] – Kakve sam sreće, nikad je više neću vidjeti.« No, čini se da su se vjenčali 1946. Usp. PAOLO SANTARCANGELI, *In cattività babilonese*, Udine, Del Bianco, 1987., str. 121.

659 GIUSY CRISCIONE, PATRIZIA C. HANSEN, *Dove andare, dove tornare*, Roma, Carta Adriatica, 2018., str. 48.

660 PAOLO SANTARCANGELI, *In cattività babilonese*, Udine, Del Bianco, 1987., str. 117.;

»...budući da sam ipak morao preživjeti na neki način, a u nedostatku drugih zemaljskih dobara, dogovorio sam se s nekim izdavačima [...] da prevedem kakav god tekst naišao, sa svih jezika kojima sam imao pristup, uključujući španjolski i latinski, ali ponajviše s mađarskog«.

661 Preveo je djela Dsuang-Tsea (iz njemačke verzije), Susane Tauler, Jacoba Bohmea, svete Tereze iz Avile, Blakea, Paracelsusa, Calvinove *Istituzioni della Religione Cristiana*, *Discorsi conviviali* Martina Luthera, Heilera, Rousellea te pojedine meditacije Kristiana Morgensterna. Usp. MARTINA SANKOVIĆ IVANČIĆ, *Vincere il labirinto col sorriso: due motivi centrali del pensiero di Paolo Santarcangeli*, op. cit., str. 22.

662 Usp. ERVIN DUBROVIĆ, *Stranac u rodnom gradu*, u »Sušačka revija«, br. 40, Rijeka, Klub Sušačana, <http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=40&C=15>; datum pristupa stranici: 9. srpnja 2020.

u Toskani i Emiliji-Romagni sve do odlaska u oslobođeni Rim gdje se prvotno smjestio.⁶⁶³ Potom se preselio u Torino, gdje se zaposlio u Olivettiju u Ivreji kao industrijski rukovoditelj-publicist.

U drugome poslijeratnom razdoblju objavio je prve pjesničke zbirke na talijanskome jeziku, među kojima su *Il cuore molteplice* (1949.),⁶⁶⁴ *I canti dell'esule* (1954.), *Canzoni della ricca stagione* (1951.),⁶⁶⁵ *Morte d'un guerriero* (1966.).⁶⁶⁶ Sljedeće zbirke pjesama nastale su nakon što se zaposlio na sveučilištu: *Resa dei conti* (1976.),⁶⁶⁷ *Lettera agli antipodi* (1981.),⁶⁶⁸ *Specchio dell'illusione* (1982.),⁶⁶⁹ *Diario del Tigullio* (1989.),⁶⁷⁰ *Confiteor* (1990)⁶⁷¹ te *Specchio e diario* (1991.).⁶⁷² Autor je i nekoliko zbirki na mađarskome jeziku.⁶⁷³

Napisao je i pronicljive eseje vezane za *fjumanologiju*, posebice onu židovsku. Aktivno je sudjelovao u aktivnostima julijsko-dalmatinskih prognanika, a bio je i jedan od urednika rimskoga polugodišnjaka »Fiume«. ⁶⁷⁴ Od eseja valja spomenuti: *Nuovo Umanesimo* (1948.), *Hortulus litterarum ossia la magia delle lettere* (1965.),⁶⁷⁵ *Il libro dei labirinti. Storia di un mito e di un simbolo* (1967. i 1984.),⁶⁷⁶ *Santa Teresa d'Avila – Amore Divino* (1980.),⁶⁷⁷ *Nekya. La discesa dei poeti agli Inferi* (1980.)⁶⁷⁸ i *Homo ridens. Estetica, filologia, psicologia, storia del comico* (1989.).⁶⁷⁹ Značajan je njegov doprinos esejistici na mađarskome jeziku⁶⁸⁰ kao i prijevodima mađarske književnosti te člancima o njoj koje je objavio u Italiji.⁶⁸¹

Iako je manje stvarao u pripovjednome žanru, postigao je znatan uspjeh upravo s knjigom *Il porto dell'aquila decapitata (Luka obezglavljena orla, 1959., ponovljeno izdanje 1988.)*,⁶⁸² koje-

663 GIUSY CRISCIONE, PATRIZIA C. HANSEN, *op. cit.*, str. 49.

664 PAOLO SANTARCANGELI, *Il cuore molteplice*, Roma, Ubaldini, 1949.

665 PAOLO SANTARCANGELI, *Canzoni della ricca stagione*, Roma, Ubaldini, 1951.

666 PAOLO SANTARCANGELI, *Morte d'un guerriero*, Roma, Ubaldini, 1966.

667 PAOLO SANTARCANGELI, *Resa dei conti*, Milano, Scheiwiller, 1976.

668 PAOLO SANTARCANGELI, *Lettera agli antipodi*, Firenze, Vallecchi, 1981.

669 PAOLO SANTARCANGELI, *Specchio dell'illusione*, Torino, 1982.

670 PAOLO SANTARCANGELI, *Diario del Tigullio*, Firenze, Vallecchi, 1989.

671 PAOLO SANTARCANGELI, *Confiteor*, Milano, Scheiwiller, serija *All'insegna del pesce d'oro*, 1993.

672 PAOLO SANTARCANGELI, *Specchio e diario*, Aleksandrija, Dell'Orso, 1991.

673 PAOLO SANTARCANGELI, *Szökőár*, Budimpešta, Magvető, 1974; *Üzenet a tilsó partról*, Békéscsaba, 1980. i *Sötét láng*, Budimpešta, Magvető, 1985.

674 *Città di carta. La letteratura italiana di Fiume nell'Ottocento e nel Novecento / Papirnatí grad. Talijanska književnost Rijeke u XIX. i XX. stoljeću*, ur. ALJOŠA PUŽAR, Fiume/Rijeka, EDIT, 1999., str. 176.

675 PAOLO SANTARCANGELI, *Hortulus litterarum ossia la magia delle lettere*, Milano, Scheiwiller, 1965. (prijevod na mađarski: Budimpešta, Europa, 1971.).

676 PAOLO SANTARCANGELI, *Il libro dei labirinti. Storia di un mito e di un simbolo*, Firenze, Vallecchi, 1967 (druga izdanja: Milano, Frassinelli, 1984. i prijevod na mađarski: Budimpešta, Gondolat, 1970.).

677 PAOLO SANTARCANGELI, *Santa Teresa d'Avila – Amore Divino*, Milano, Rusconi, 1980., u Peter Sarkozy, *Rivista di Studi Ungheresi*, studeni 1996., http://epa.oszk.hu/02000/02025/00011/pdf/RSU_1996_11_173-174.; datum pristupa stranici: 9. srpnja 2020.

678 PAOLO SANTARCANGELI, *Nekya – La discesa agli Inferi*, Milano, Uni, 1981.

679 PAOLO SANTARCANGELI, *Homo ridens. Estetica, filologia, psicologia, storia del comico*, Olschki, Firenze, 1989.

680 PAOLO SANTARCANGELI napisao je sljedeća djela: *Beszélgések a Sátánnal*, Budimpešta, Europa, 1987.; *Pokolra kell annak memni...*, Budimpešta, Gondolat, 1980. i *Magyar-olasz kapcsolatok – tanulmányok*, Budimpešta Akadémiai, 1989.

681 Značajno je istraživanje koje je provela Ilona Fried na tu temu. U ILONA FRIED, *op. cit.*, str. 321.

682 PAOLO SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, Udine, Del Bianco, 1959. (reizdanje iz 1988.). Za Vallecchi iz Firenze 1969. U hrvatskome prijevodu: PAOLO SANTARCANGELI, *Luka obezglavljena orla*, prevela Ljiljana Avirović, Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 2010.

mu su uslijedile *Il fuoco e altri racconti d'amore e disamore* (1973.)⁶⁸³ te *In cattività babilonese* (1987.)⁶⁸⁴ Piše prozna djela i na mađarskome jeziku.⁶⁸⁵

Iako je Adriano Olivetti bio genijalni industrijalac i vrsni pokrovitelj intelektualaca, što je piscu omogućilo da izgradi karijeru, krajem šezdesetih godina Santarcangeli je napustio posao u Olivettiju kako bi se posvetio poučavanju.⁶⁸⁶ Godine 1969. dobio je Katedru mađarske književnosti na Sveučilištu u Torinu, koju je sam pokrenuo u nakani da u Italiji održi na životu onu „fijumansku školu“ prevoditelja i učenjaka koje je egzodus istarskoga stanovništva raspršio po svijetu.⁶⁸⁷ Taj mu je posao omogućio da se strastveno posveti književnosti baveći se poučavanjem. U drugome poslijeratnom razdoblju promicao je mađarsku kulturu u Italiji, a njegova su djela prevedena na mađarski jezik.⁶⁸⁸ U tom je razdoblju svoje spise posvetio povijesti simbola, vjerskim mitovima i pograničnoj kulturi, području o kojemu je iznio nove interpretativne spoznaje.⁶⁸⁹ Katedra je mađarske književnosti, nažalost, trajno ukinuta nakon prijevremene smrti njegovoga najdarovitijeg učenika, Gianpiera Cavaglia, nakon koje je uslijedila i smrt samoga Santarcangelija. Pisac je preminuo u Torinu 22. studenoga 1995. godine.

Luka koja te prati kud god ti krenuo

Monografija rodnoga grada, *Il porto dell'aquila decapitata (Luka obezglavljena orla)*, jedno je od najznačajnijih autorovih djela. Tri riječi u naslovu sažimaju simboličke aspekte Rijeke te trenutak u kojemu je postala ranjiva. Luka, koja je stoljećima predstavljala prirodni izlaz na more i prozor prema cijelome svijetu, emporij je grada koji su mnogi željeli osvojiti. Orao na Gradskome tornju, još jedan prepoznatljiv znak grada, ima, za razliku od onoga austrougarskoga, dvije glave usmjerene prema istoku. Trenutak kada mu je D'Annunzijevev legionar odrubio jednu označava početak razdoblja one izmijenjene povijesti koja će ga zauvijek preobraziti. Čin dekapitacije predstavlja semiotički trenutak: znak je obnove, suprotstavljanja prethodnome režimu i svemu što je grad bio u prošlosti, ali je i znak obezglavljenja gradića koji je stoljećima živio obilježen dvojnostima, koji je predstavljao most, a i susret između naroda i kultura. U svojoj dijakronijskoj dimenziji ovo djelo od 44 poglavlja predstavlja savršen vodič grada. Brazzoduro tvrdi da je knjiga posvećena Nepostojećemu gradu, čije je fizičko tijelo povijest uistinu „obezglavila“,⁶⁹⁰ zbog čega grad više nikada neće biti isti. Roman tako postaje način za opraštanje od svega onoga što je izgubljeno i upoznaje građane budućnosti s blagom i tradicijama koje to mjesto skriva u

683 PAOLO SANTARCANGELI, *Il fuoco e altri racconti d'amore e disamore*, Torino, 1973.

684 Usp. BRUNO MAIER, *La letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento*, Trieste, Edizioni Italo Svevo, 1996., str. 107–108.

685 PAOLO SANTARCANGELI, *Török induló Válogatott lebeszélések*, Budimpešta, Szépirodalmi, 1989.

686 Usp. ILONA FRIED, *Fiume città della memoria 1868-1945*, Udine, Del Bianco, 2005., str. 322–323.

687 Usp. GIUSY CRISCIONE, PATRIZIA C. HANSEN, *op. cit.*, str. 49.

688 Usp. ILONA FRIED, *op. cit.*, str. 321.

689 Usp. AA. VV., *Letteratura dell'esodo*, u »La battana«, br. 99-102, Fiume/Rijeka, EDIT, 1991., str. 327.

690 Usp. GINO BRAZZODURO, *La città inesistente, u La letteratura dell'esodo fra sradicamento e persistenza*, ur. Uredništvo, u »La battana«, br. 97-98, *Letteratura dell'esodo*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1990., str. 82.

sebi: »E lasciamo allora la nostra città nelle stampe antiche e nelle vecchie fotografie, oppure innalziamola nel mondo intangibile dei sogni, facciamone un simbolo del patire umano, di un legame che va al di là dei fatti storici o politici«⁶⁹¹

Pripovijedanje započinje opisom Kvarnera, drevnih imena otoka, mitova povezanih s mjestima (npr. Medea – Medveja – Medeja), povezanosti stanovnika s morem iz koje proizlazi pomorski poziv mnogih, mreže malih parobroda koja je nekoć povezivala Rijeku s drugim obalnim gradovima.⁶⁹² Prikazujući u tekstu autobiografske događaje autor isprepliče gradsku povijest s vlastitom. Ta metoda omogućuje mu živopisnije opisivanje grada: Santarcangeli ne staje na pukom realizmu slika, već pokušava rekonstruirati i atmosferu toga urbanog kompleksa (jer »Esiste una relazione fisiologica con la propria città«),⁶⁹³ pa tako, kroz personifikaciju, uzdiže Rijeku na razinu ljudskoga bića. Primjer toga vidljiv je u usporedbi grada s osobom koja je podvrgnuta potpunoj transfuziji krvi. Iako autor zaključuje da pacijent ostaje isti, opaža i da takva nije bila sudbina njegovoga grada:⁶⁹⁴ »...nella nostra città non solo il sangue fu cambiato, bensì l'organismo intero, e fu lasciata la scorza, la spoglia esterna, e neppure quella, s'intende, intatta. [...] La nostra città è cessata pur senza morire«.⁶⁹⁵ Autor doživljava ovu posljednju promjenu poput metamorfoze. Pripovijeda o dolasku novih stanovnika koji ne govore talijanski i izražava gorčinu zbog rušenja Lava Svetoga Marka, koji je Mletačka Republika bila poklonila gradu. Opaža što su i koliko su toga napravili Mađari u gradu: sve ili gotovo sve (molove, tračnice, dizalice, skladišta, zgrade, Guvernerovu palaču, kazalište, kina...). A upravo po izgledu nalikuje na obližnji Trst. Rijeka je opisana kao prilično miran grad, koji je prikladan čak i za osobenjake, možda upravo zbog opće poznate tolerancije i otvorenosti uma osoba koje u njemu žive. Ulazeći duboko u srce grada autor posvećuje jedno poglavlje čudacima. Citira Ludu Mariju (*Maria la Matta*), poznat fijumanski lik koji se i dandanas pojavljuje u svakodnevnim izrazima Fijumana.

S namjerom da čitatelju približi gradsko okruženje, Santarcangeli donosi sažetak povijesnih događanja.⁶⁹⁶ Čitatelja se uvodi u priču o povijesti Rijeke koja je, sve do 1617., bila razorena

691 PAOLO SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, op. cit., str. 20.;

»Pustimo dakle naš grad neka živi na starim grafikama i fotografijama, ili ga uzdignimo do neopipljiva svijeta snova, učinimo od njega simbol ljudske patnje, veze koja se uzdiže s onu stranu povijesnih i političkih činjenica«. PAOLO SANTARCANGELI, *Luka obezglavljena orla*, prevela Ljiljana Avirović, Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 2010., str. 12.

692 »La vocazione marinara di Fiume si esprimeva in quel suo costante affacciarsi sull'acqua. Così, quei vaporette formavano una parte integrante e necessaria del panorama« / »Pomorski značaj Rijeke iskazivao se njezinim neprestanim dodirima s morem. A oni mali parobrodi bili su sastavni i skladno potreban dio panorame.« u PAOLO SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, op. cit., str. 33; u hrvatskome prijevodu: PAOLO SANTARCANGELI, *Luka obezglavljena orla*, op. cit., str. 22.

693 PAOLO SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, op. cit., str. 28.;

»Postoji [...] neka fiziološka veza s vlastitim gradom«; PAOLO SANTARCANGELI, *Luka obezglavljena orla*, op. cit., str. 18.

694 Usp. MARTINA SANKOVIĆ IVANČIĆ, op. cit., str. 19–20.

695 PAOLO SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, op. cit., str. 37.;

»...našemu gradu nije promijenjena samo krv, već je promijenjen cijeli organizam, ostala je samo površinska opna, izvanjski svlak; a ni to, naravno, nije ostalo netaknuto i nepovrijeđeno. [...] Nestao je grad našega života, a da nije ni umro« u PAOLO SANTARCANGELI, *Luka obezglavljena orla*, op. cit., str. 25.

696 Počevši od ilirsko-venetskih naroda, Japoda i Histra, prelazi na Liburne, koje su Rimljani istrijebili u kampanjama protiv gusara. Povijest se nastavlja dominacijom Bizanta, dolaskom Grka, pa sve do Habsburgovaca 1468. godine. Navode se i brojne pljačke koje je izvršila Mletačka Republika s kojom su Fijumani uvijek imali mnogo sukoba, unatoč neporecivoj asimilaciji s njezinim jezikom i

nasiljem, glađu i siromaštvom, rastrgana između Venecijanaca, Hrvata pod Habsburškom Monarhijom i uskoka. U drevnim dokumentima, već iz 16. stoljeća, autor pronalazi riječi koje u lokalnome dijalektu još uvijek postoje: *brusati* (za *bruciati* – danas *brusadi* – u prijevodu *zapaļeni*), *tajati* (za *tagliati* – danas *tajadi* – u prijevodu *izrezani*), *sparagnando* (za *risparmiando* – u prijevodu *štedeći*), *fogo* (za *fuoco* – u prijevodu *vatra*) itd. Santarcangeli naglašava autonomiju koju je grad zadržao tijekom stoljeća, a koju je potvrdio i pred Carom braneći osnivanje slobodne komune, čije su ovlasti priznate u *Ferdinandovom statutu* iz 1530. i u *Terezijanskoj povelji* iz 1779. Na tome sažetom povijesnom putu spominje i kratkotrajnu francusku okupaciju te pripojenje mađarskoj kruni, kojim je legalno potvrđena posebna autonomija grada koja je trajala sve do njezinoga pada 1918. godine. Autorov očaj vidljiv je u poglavlju u kojemu govori o svojemu posljednjem posjetu Rijeci, *L'ultima visita a Fiume (Jedno riječko popodne)* i u kojemu opisuje grad koji se pretvorio u zahrđalo željezo i prepustio se sumornome sivilu. Nastavlja se uporaba personifikacija pa izgleda kao da se lučke dizalice mole nebu. Teško je napustiti Rijeku i to se odražava u opisima. Svaki trenutak toga popodneva prikazan je kroz fotografsko pamćenje:

Mi preparo a lasciare la città, in cui sono venuto per poche ore, come un ladro. Ma se chiudo gli occhi per qualche istante, è come se la Piazza, il Corso si animassero di una turba di spettri. [...] Noi non sappiamo dove finisce la gioia e dove comincia il dolore del ricordare, del ricondurre al cuore le immagini trascorse. E, nel difficile compenetrarsi dei sentimenti, cosa è dolore e cosa è gioia? [...] Solo una cosa si può tentare: separare con cura le pagine incollate della propria storia, stando attenti a non lacerarne i fogli, e decifrare la scrittura che gli anni hanno fatto impallidire.⁶⁹⁷

Kada se kasnije bude vraćao, osjećat će se silom otrgnut. Taj posjet, prema njegovoj tvrdnji, zahtijeva mnogo snage ili ravnodušnosti: »Nei caffè, altra gente; altro il modo di starvi seduti, altro il sapore del caffè e delle bevande; e soprattutto, altra la lingua.«⁶⁹⁸

Poglavlje posvećeno istarskim autorima na talijanskome jeziku, prema Brazzoduru, prikazuje duh pisaca iz ovih područja te njihova opća kulturna obilježja⁶⁹⁹ u kojima je očigledan utjecaj njemačke kulture te njemačkoga i slavenskoga idioma:

I giuliani dovevano dunque conquistarsi la lingua, poiché il dialetto veneto, nelle sue sottospecie parlate al di là dell'Isonzo, risentiva di influenze tedesche e slave,

kulturom. Od 1595., naime, općinskom odlukom, nijedan Venecijanac nije mogao postati građanin teritorija Svetoga Vida, jer »oni su naši žestoki neprijatelji i progonitelji.« / »quelli sono nostri nemici atrocissimi et persecutori«; u PAOLO SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, op. cit., str. 54; u hrvatskome prijevodu: PAOLO SANTARCANGELI, *Luka obezglavljena orla*, op. cit., str. 37.

697 PAOLO SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, op. cit., str. 68-69.;

»Spremam se napustiti grad u koji sam svratio na par sati, baš kao kakav lopov. Ali ako na tren zatvorim oči, čini mi se da su Trg i Korzo oživjeli od mnoštva slabosti. [...] Nismo u stanju razaznati gdje završava radost, a gdje započinje bol sjećanja, prizivanje iz srca minulih slika i vremena. Pa se stoga pitamo, unutar teška prožimanja, što je to bol? Što je to radost? [...] Jednu jedinu stvar moguće je ipak pokušati: pažljivo odvojiti slijepljene stranice vlastite povijesti, brižljivo da se ne pokidaju listovi, i dešifrirati pismo izbljedjelo od minulih godina«, PAOLO SANTARCANGELI, *Luka obezglavljena orla*, op. cit., str. 47-48.

698 PAOLO SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, op. cit., str. 19.;

»Po kavanama sjede drugi ljudi; sjede na drukčiji način, drukčiji je okus kave i napitaka, a ponajprije je drukčiji jezik«, u PAOLO SANTARCANGELI, *Luka obezglavljena orla*, op. cit., str. 12.

699 Usp. GINO BRAZZODURO, op. cit., str. 83.

acquistava forme grammaticali diverse dall'italiano scritto e parlato; talvolta si faceva povero e corrotto. E come la lingua, così l'italianità stessa [...] sarà necessario rendere chiaro ciò che siamo stati e ciò che siamo, ciò che è stato il mondo nazionale di tutti gli altri e il nostro regionalismo cosmopolita [...] Gli scrittori della Regione Giulia [...] punto d'incontro fra mondo e popoli e lingue diverse - hanno portato all'Italia un'apertura di orizzonti in cui confluiscono il Danubio e l'Egeo [...] Secondo il Carducci, la grammatica più completa del suo tempo era quella dell'abate Giovanni Moise (1820-1888), nativo dell'isola di Cherso. E Niccolò Tommaseo fu costretto a gridare in faccia a chi lo denigrava come «barbaro»: «Ma non sapete che noi siamo più italiani di voi?»⁷⁰⁰

Radi se o autorima koji nikada ne dovode u pitanje pripadnost talijanskoj kulturi, ali iz pograničnoga područja teže stalnome osvajanju jezika. Stranice posvećene židovskom riječkom stanovništvu, njegovim običajima i tradiciji, bave se teškim razdobljem rasnih zakona kada su se mnogi osjećali izgubljeno: u liberalnoj fijumanskoj sredini neki su čak i 'zaboravili' vlastito židovsko podrijetlo ili je, paradoksalno, bilo onih koji su se pridružili fašistima. Pripovijeda da, u vrijeme kada su ljudi sami sebe prijavljivali u prefekturi, u tome malom gradu nije nedostajalo komičnih situacija: »Toh, è ebreo anche lui? E chi l'avrebbe mai pensato!«⁷⁰¹ Djelo govori i o anegdotama iz Prvoga svjetskog rata, o mađarskim vojnicima koji su se odlazili boriti te, postupno, dolazi do zbivanja iz 1918./1919., do unakažene pobjede, Pariške mirovne konferencije i ulaska D'Annunzija u grad. Autor objašnjava složeni odnos između Fijumana i pjesnika, a temelji ga na suštinskome međusobnom nerazumijevanju. Prema Santarcangeliju, *Bard* je osvojio stanovništvo tako što mu je, kroz vještu uporabu retorike, dao osjećaj važnosti: »Ogni aspetto della vita cittadina veniva mitificato: le semplici popolane della Città vecchia erano viste come auguste, solenni matrone di un qualche comune italico medioevale di fantasia«⁷⁰² Unatoč očiglednoj antipatiji autora prema *Bardu*, nije mu želio uskratiti zasluge za određene pozitivne stavove koje je zauzeo kao guverner: za važnost koju je pridavao javnome obrazovanju, mogućnosti izbora za sve funkcije, za osnivanje radnoga suda te za jedinstvenost Carte del Carnaro (Ustav Talijanske uprave za Kvarner poznat kao Kvarnerska povelja) koju je sam napisao. U nastavku opisuje događaje koji su doveli do kraja njegove kratke vladavine.

700 PAOLO SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, op. cit., str. 74–76.

»Književnici iz Julijske krajine morali su dakle osvajati jezik, jer je venetski dijalekt, kojim se u njegovim različitim inačicama govori s onu stranu Soče, bio pod njemačkim i slavenskim utjecajem, prihvaćao je gramatičke oblike koji bijahu različiti od pisanoga i govornoga talijanskog jezika; katkad bi taj jezik znao biti siromašan i nepravilan. Pa kao jezik, tako i samo talijanstvo [...] Bit će potrebno naznačiti što smo nekada bili, a što smo sada, to što je bio nacionalni svijet svih ostalih i naš kozmopolitski regionalizam [...] književnici iz Julijske krajine [...] – stanovnici područja na kojemu se ukrštaju i susreću različiti svjetovi, ljudi i jezici – Italiji [su] pridali otvorenost obzorja na kojemu se sreću Dunav i Egejsko more [...] kako tvrdi Carducci, najbolja gramatika njegova vremena bila je djelo opata Giovannija Moisea (1820. – 1888.), koji je bio rodom s Cresa. A Niccolò Tommaseo bio je prisiljen ovako odgovoriti onima koji su ga vrijeđali i govorili mu da je »barbarin«: »Pa ne znate li da smo mi više Talijani od vas?« U PAOLO SANTARCANGELI, *Luka obezglavljena orla*, op. cit., str. 51–53.

701 PAOLO SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, op. cit., str. 95.

»Ma gle! I taj je Židov? Pa tko bi to rekao!« U PAOLO SANTARCANGELI, *Luka obezglavljena orla*, op. cit., str. 65.

702 PAOLO SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, op. cit., str. 102.

»Svaki vid gradskoga života bio je okrunjen mitom: obične pućanke iz Staroga grada predstavljale su se kao uzvišene matrone iz neke izmišljene srednjovjekovne italske komune« U PAOLO SANTARCANGELI, *Luka obezglavljena orla*, op. cit., str. 73.

Nakon ovoga angažiranog poglavlja slijedi šaljivi interludij o javnim i „privatnim“ ženama u kojemu zaključuje »Fiume vantava da sempre – se è un vanto – costumi liberissimi«. ⁷⁰³ Česta ironična Santarcangelijeva pitanja potiču čitatelja na razmišljanje o pročitanoj: s jedne strane traži njegovo suučesništvo, s druge ublažuje vlastitu odgovornost u izricanju/ne izricanju jasne presude. U poglavlju *Pietà* promišlja o tragičnom stanju prognanika koji je svjestan da udaljeni čitatelj teško može razumjeti njegov položaj. Govori o gorčini koju se osjeća kada se živi u drugome gradu, u kojemu se možda rode i djeca: »i quali, quando è sera, ci guardano come se fossimo degli stranieri. [...] Poi, all'improvviso ci accorgiamo di come siamo soli e ci viene di mormorare o piangere in dialetto, senza che lo sappia nessuno«. ⁷⁰⁴

U *Il porto dell'aquila decapitata*, kao i u *In cattività babilonese*, ispisane su stranice iz kojih izvire duševno stanje autora. Razlika između ta dva romana u načinu je na koji se raspliću sjećanja: dok se u prvome radi o asocijacijama, u drugome su romanu događaji precizno prikazani kronološkim redosljedom. Pripovijedanje događaja, komentari autora i portreti osoba izmjenjuju se i tako stvaraju cjelovitost sjećanja na to iskustvo. ⁷⁰⁵ Santarcangeli u djelu opisuje luku, kanal *Fiumaru*, plaže na Kantridi, Tvornicu torpeda, Trsatski brijeg kroz detaljne prikaze koji se isprepliću s pričama o životu mjesta. Priča o riječkoj *mulariji*, ⁷⁰⁶ bučnim i vragolastim dečkima, čija je bezbrižnost veoma kratko trajala zbog potrebe da vlastite snage upregnu za uzdržavanje obitelji: »venivano inghiottiti dalle fabbriche e dai mestierik«. ⁷⁰⁷ Pripovijeda o *Gomili* (u centru Staroga grada), o legendi o Svetome Vidu, o kazalištima i kafićima u koje su mogle zaći i gospođe ili djevojke bez pratnje, običaju koji je bio avangardni u odnosu na druge dijelove Europe toga vremena: »Quello era il nostro Centro, la nostra agorà. Davanti ai tavolini e lungo il Corso si svolgeva la passeggiata della sera, quando era dolce e struggente veder passare e ripassare la fanciulla amata, al braccio della sorella«. ⁷⁰⁸ Spominje i Fiorella La Guardiju, Fijumana koji je prognan u Ameriku gdje je postao gradonačelnikom New Yorka, kojemu pogrešno pripisuje autorstvo pjesme *Cantime Rita*, koja je postala svojevrsnom gradskom himnom, a koju je ustvari napisao njegov otac Achille La Guardia. Lirski je opis sumraka na Kozali, a precizan onaj obale koja vodi prema Istri, krajolika, monumentalnoga riječkog groblja, jedrenjaka u Kvarnerskome zaljevu.

703 PAOLO SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, op. cit., str. 109.

»...kako je Rijeka oduvijek bila ponosna – ako o ponosu može biti riječ – na svoj slobodarski način života« u PAOLO SANTARCANGELI, *Luka obezglavljena orla*, op. cit., str. 73.

704 PAOLO SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, op. cit., str. 121.;

»koja će nas, kad padne večer, možda ipak gledati kao stranca. [...] Zatim ćemo iznenada shvatiti koliko smo usamljeni, i spopast će nas želja da mrmaljamo ili plačemo riječima našega dijalekta, bez da to itko primjeti« u PAOLO SANTARCANGELI, *Luka obezglavljena orla*, op. cit., str. 78.

705 Usp. ILONA FRIED, op. cit., str. 325.

706 Usp. MARTINA SANKOVIĆ IVANČIĆ, op. cit., str. 19.

707 PAOLO SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, op. cit., str. 172.;

»smjesta bi nestajali u tvornicama ili zaokupljeni svojim poslovima« u PAOLO SANTARCANGELI, *Luka obezglavljena orla*, op. cit., str. 128.

708 PAOLO SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, op. cit., str. 133;

»Takvo je bilo središte našega grada, naša agora. Ispred stolova i duž čitava Korza odvijale su se večernje šetnje, a bilo je i slatko i mučno vidjeti kako prolazi tvoja draga i drži pod ruku svoju sestru« u PAOLO SANTARCANGELI, *Luka obezglavljena orla*, op. cit., str. 96.

Autor u djelu povezuje teme koje su prividno međusobno nepovezane, otkrivajući raznolikost i doseg kulture jednoga naroda, prostranstva horizonata koji su (gotovo) u potpunosti izbrisani. Santarcangeli pripovijeda kako su prije tih radikalnih promjena odnosi između Fijumana i sugrađana drugih etničkih pripadnosti bili iskreno srdačni, kako se granica između Sušaka i Rijeke prelazila više puta dnevno, čak i iz najbanalnijih razloga: poput kupnje kutije cigareta ili susreta s djevojkom. Idilu su prekinuli pojava fašizma i ratne strahote. Mladi, iako su se željeli boriti, djelovati, sudjelovati u vlastitoj sadašnjosti, shvaćaju da ne mogu ovladati ni njome ni svojom budućnosti. U godinama između 1925. i 1935.

era come se non potesse né dovesse accadere nulla, mai più. [...] A causa del fascismo, c'era una paralisi della volontà, una incapacità non dico di agire ma persino di pensare, di leggere, poiché ogni attività del pensare e del meditare – e, più ancora, quella dello scrivere – era sentita, a volte, come vana e assurda.⁷⁰⁹

Na kraju knjige razvidna je osuda autora prema ravnodušnosti onih koji su se umjesto djelovanja zatvorili u sebe. Uočava se saretrovsko poimanje čovjeka bačenoga u svijet bez razloga, kojega je progutao svemir mogućnosti u kojemu je lako utonuti u lijenost i nesposobnost. Upravo je zbog toga potrebno, prema Santarcangeliju, sjetiti se vlastitoga postojanja jasno i precizno: »E così, non lamentiamoci di avere perduto la nostra Città. Tanto più che, per un caso o per una felice ventura, la sua cessazione ha coinciso con la fine di tutto un mondo, di tutta una concezione millenaria: ha coinciso con il frantumarsi di molti modelli.«⁷¹⁰ Čitatelju, u konačnici, objašnjava da je želio iscrtati portret modela grada u kojemu bi mnogi mogli uočiti nešto iz svoje sredine, »qualcosa di valido e prezioso e molto umano; che dorme nelle profondità del suo animo.«⁷¹¹ Santarcangelijev grad nalikuje na one koje je posjetio Marco Polo i zatim ih opisao caru Kublaj-kanu, a koji su imali ovu vrijednost: moglo se njima putovati mislima, izgubiti se, zaustaviti se na svježemu zraku, ili iz njih trkom pobjeći.⁷¹²

Autor se na kraju bavi tragičnom pričom o izgnanstvu koje se dogodilo u dvadesetome stoljeću zbog ratova koji su se pretvorili u kataklizme. Retoričkim promišljanjem primjećuje da bi, ako ih usporedimo s brojem poginulih u ratu, brojke stanovnika Julijske krajine koji su pogubljeni ili izbjegli mogle djelovati manje važne. Kao odgovor prenosi japansku izreku prema kojoj drhtanje zečje dlake protresa svemir i upozorava da je, kada je riječ o ljudskim životima, nesumnjivo da nije moguće govoriti o brojevima i statistikama. Kad opisuje osjećaje prognanika nudi usporedbu s Ho-

709 PAOLO SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, op. cit., str. 223;

»izgledalo je kao da se nikada više ne može i ne treba ama baš ništa dogoditi. [...] Nad svakom je pojavom sjedio fašizam [...], stvarajući osjećaj beskorisnosti, istinsku nesposobnost, ali ne samo djelovanja već i mišljenja i čitanja, jer svaki je pokušaj razmišljanja i meditiranja – pogotovo pisanja – doživljavao beskorisnim i apsurdnim« u PAOLO SANTARCANGELI, *Luka obezglavljena orla*, op. cit., str. 159.

710 PAOLO SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, op. cit., str. 242.;

»Dakle, nemojmo se žaliti da smo izgubili naš grad. Tim više što se to, sasvim slučajno ili sretnom okolnošću, poklopilo s krajem čitava jednog svijeta, čitave jedne tisućljetne koncepcije; poklopilo se s krhotinama mnogobrojnih predložaka« u PAOLO SANTARCANGELI, *Luka obezglavljena orla*, op. cit., str. 171.

711 PAOLO SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, op. cit., str. 246.;

»nešto vrijednoga i vrlo ljudskoga; ono što priželjkuje i skriva na dnu svoje duše« u PAOLO SANTARCANGELI, *Luka obezglavljena orla*, op. cit., str. 174.

712 Usp. ITALO CALVINO, *Le città invisibili*, Milano, Mondadori, 2006., str. 39.

merovom pričom: »Conservare affetto e attaccamento per la propria terra, per la propria città, non è segno di debolezza, di scarsa indipendenza, di amore eccessivo per un mondo familiare, minuscolo e precario. È anzi segno di forza morale, di coerenza, di senso di fedeltà«. ⁷¹³ Novonastala situacija u kojoj se našao Santarcangeli donijela mu je novi život, ali, kao što je sam napisao, a zatim su prenijele Criscione i Hansen, taj je grad „pošao za njim“, ⁷¹⁴ kao i za svojim stanovnicima, gdje god su se našli prognani: »Non ho trovato nuove terre né nuove città. La mia città mi è venuta dietro. Ho camminato per altre vie, io che avrei forse scelto di restare fra le mura conosciute«. ⁷¹⁵

Predstavljajući u ovome djelu dušu prognanika, primoran suočiti se s vlastitom situacijom kako bi pala u zaborav ili mu čak bila oprostena činjenica da je različit, kao Židov, a i kao Talijan, dvostruko izbačen iz društvenoga tijela kojemu pripada, Benussi smatra da autor osjeća da svoj grad nosi u sebi, gdje god išao, jer se onaj koji je ostavio na Kvarneru raspao zajedno s cijelim njegovim svijetom. ⁷¹⁶

U babilonskome zatočeništvu

Za razliku od prvoga romana, *In cattività babilonese* poštuje kronološki slijed zbivanja. Bez izostavljanja događaja iz vlastitoga privatnoga ljubavnog života, Santarcangeli progovara o sjećanjima na rasne progone. Dvostruka tragedija i osjećaj manjka korijena uočavaju se već u podnaslovu *Avventure e disavventure in tempo di guerra di un giovane giuliano ebreo e fumano per giunta*. ⁷¹⁷ Proganjan, prvenstveno kao Židov, bježi iz rodnoga grada u potrazi za skloništem, a na kraju svjetskoga rata ne može se trajno vratiti jer je grad pripao Jugoslaviji, a njegova je imovina zaplijenjena. U odnosu na prethodno djelo, ovdje je očita promjena stila u uporabi realističkoga leksika u opisima. Isti je samo mjestimice pojednostavljen kroz autorova razmišljanja, na trenutke ironična i autoironična. Ironija i autoironija, elementi tipični kako za židovski tako i za mađarski humor, isprepliću se s ozbiljnošću priče o pretrpljenoj tragediji, a valja ih tumačiti kao načine samoobrane. Činjenica da su pripovjedač i protagonist jedno čini, međutim, priču manje objektivnom te, kao što upozorava Battistini, kad priča o sebi, pisac uvijek teži svojevrstnome „prepravljanju“ stvarnosti kao kada, gledajući se u ogledalo, instinktivno zauzmemo neku pozu i izgubimo uobičajenu prirodnost. ⁷¹⁸ Nadalje, pisac prikazuje vlastito iskustvo kao univerzalno, kao iskustvo koje su proživjele

713 PAOLO SANTARCANGELI, *Luka obezglavljena orla*, op. cit., str. 179.

»Sačuvati ljubav i odanost prema vlastitoj zemlji, vlastitome gradu, nije znak slabosti ili pomanjkanja neovisnosti, pretjerane ljubavi prema prisnome svijetu i okolini, sitne i nesigurne ljubavi. To je, naprotiv, znak moralne snage, dosljednosti, osjećaja vjernosti« u PAOLO SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, op. cit., str. 253.

714 Usp. GIUSY CRISCIONE, PATRIZIA C. HANSEN, op. cit., str. 49–50.

715 PAOLO SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata*, op. cit., str. 233.

»Nisam sebi našao nove krajeve ni nove gradove. Moje me je grad slijedio. Koračao sam drugim cestama, upravo ja koji bih možda bio najradije ostao sklonjen iza meni poznatih zidova« u PAOLO SANTARCANGELI, *Luka obezglavljena orla*, op. cit., str. 164.

716 Usp. CRISTINA BENUSSI, *Confini*, Brescia, Sholé – Editrice Morcelliana, 2019., str. 126.

717 *Avventure e disavventure in tempo di guerra di un giovane giuliano ebreo e fumano per giunta - Avventure e nezgode u ratno doba mladog Julijskog Židova i povrh toga još i fjumana*

718 Usp. ANDREA BATTISTINI, *Lo specchio di Dedalo. Autobiografia e biografia*, Bologna, Il Mulino, 1990., str. 8.

tisuće Židova, a kroz podjelu raznovrsnih tema u kratka poglavlja, u formalnome aspektu razdvaja strukturu djela, gotovo kao da odražava način percepcije sjećanja.

Živopisni opis prošaran humorističnim packama uvodi čitatelja u naraciju o sazivanju Fijumana na Danteov Trg u Rijeci, 10. lipnja 1940. Santarcangeli u ovome poglavlju objašnjava svoje nepristupanje fašizmu kao »consequenza logica, il corollario evidente di un minimo di senso del rispetto di sé stessi e del decoro«. ⁷¹⁹ Fried primjećuje da je proživljenim situacijama, opisanima kao veoma ponižavajućima, dramatičnima i besmislenima, suprotstavljena ljudskost likova (čak i u portretima fašista). ⁷²⁰ U vezi komesara koji ne dopušta autoru da vidi oca, ni nakon dugoga putovanja koje je prošao kako bi ga sreo, Santarcangeli piše:

Cosa eravamo noi, per quel commissario? Come ci giudicava, come ci vedeva, lui, meridionale, piuttosto incolto, adusato a piccole beghe e ai delinquenti comuni? Per poterci giudicare gli mancava, intanto – se non per sua natura, certo per una deformazione professionale – il senso sufficiente o necessario del rispetto per la libertà. ⁷²¹

Prema angloameričkome filozofu Alasdairu MacIntyru, moguće je saznati vlastiti identitet tek nakon prepričavanja vlastitoga života. ⁷²² Pripovijedanje fijumanskoga autora pomaže mu, stoga, u shvaćanju i povratu vlastitoga intimnoga prostora. Santarcangelijevo pisanje nudi svjedočanstvo o krvoprolićima Drugoga svjetskog rata i njegovim tragičnim posljedicama, kao što su egzodus, rasijavanje Fijumana, smrt jednoga grada, jedne kulture, a dugoročno, nestanak jednoga identiteta. ⁷²³ Srž priče, te općenito pismenih zapisa posvećenih rodnome gradu, pomalo kao i u Prima Levija, leži u činjenici da želi svjedočiti o kulturi i tradiciji koje su, prema Fried, postale rasejpkane i rasijane. ⁷²⁴

U odlomku se prikazuje oprečnost između autorove razočaranosti i naivnoga pogleda na svijet njegova oca koji je bio, »educato al rispetto naturale delle leggi ed alla fiducia dello Stato (connaturato nei sudditi dell'ex impero austro-ungarico)«, ⁷²⁵ ne može na vjerodostojan način objasniti razloge zbog kojih bi njegov sin trebao biti protjeran. Autor upućuje snažnu kritiku Mussoliniju, koji ih je svo vrijeme uvjeravao da nikada neće prihvatiti rasizam, kao i nesposobnim biskupima.

Dirljiva je priča o izgnanstvu, koje ne treba shvaćati samo geografski, već i duhovno, o putu na kojemu su Židovi ogoljeni svake društvene i građanske uloge, o brutalnome dokidanju pojedinca

719 PAOLO SANTARCANGELI, *In cattività babilonese*, Udine, Del Bianco editore, 1987., str. 22.;

»logičnu posljedicu, očigledan ishod bar minimalnoga osjećaja samopoštovanja i pristojnosti«.

720 Usp. ILONA FRIED, *op. cit.*, str. 325.

721 PAOLO SANTARCANGELI, *In cattività babilonese*, *op. cit.*, str. 74.;

»Što smo mi bili za toga komesara? Kako nas je prosuđivao, kako nas je vidio, on, južnjak, prilično neobrazovan, naviknut na manje svade i obične zločince? Kako bi nam mogao suditi nedostajao mu je, prije svega – ako ne po prirodi, onda zasigurno zbog profesionalne deformacije – dovoljan ili potreban osjećaj poštivanja slobode«.

722 Usp. ANDREA BATTISTINI, *op. cit.*, str. 16.

723 Usp. ILONA FRIED, *op. cit.*, str. 325.

724 *Ibidem*.

725 PAOLO SANTARCANGELI, *In cattività babilonese*, *op. cit.*, str. 23.;

»odgojen da prirodno poštuje zakone i vjeruje državi (što je urođeno podanicima bivšega austrougarskog carstva)«.

koji postaje podređeno biće. U priču o dramatičnim događajima uvodi one iz osobne svakodnevice, o udvaranju djevojkama, putovanjima u talijanske gradove kako bi se suprotstavio smanjenoj slobodi kretanja, posljednjoj noći provedenoj na slobodi u društvu prijateljice iz Opatije, 18. lipnja 1940., danu u kojemu je uhićen. U *Noche brava e fato* svaki je detalj pažljivo opisan; nekoliko godina nakon događaja mentalno se osvrnuo na taj trenutak: »Soffiava un leggero borin«. ⁷²⁶ Na povratku kući biciklom zaustavlja se u malome zaljevu kako bi uživao u prirodnoj predstavi koja kao da je prekazivala trenutak neopravdanoga odlaska u zatvor. Sjeća se da je prilikom posljednjega uzaludnog pokušaja podnošenja tužbe pomislio kako je čovječanstvo doseglo dno, da bi nakon više godina i kad je sve već bilo gotovo, autor zaključio da najgore tek treba doći. Ispreplitanje pripovjednih vremena te različiti pogledi protagonista, pripovjedača i autora dovode do vremenskih preskoka, do istina i točaka gledišta koje nisu jasno definirane, nego se prenose retrospektivno. Pripovijedanje o zarobljavanju predstavlja daljnji korak prikaza uništenja ljudskoga dostojanstva: poniženje kojemu je ovaj put izložen odnosi se na osobni pregled. Narušavajući privatnost nevino-ga čovjeka, kao u Kafkinome *Procesu*, stražari provaljuju u autorovu intimnu sferu: pretresaju ga i skidaju, lišavajući ga svih predmeta u njegovome posjedu. Predmeta koji postaju poput oklopa na nekom Ariostovome heroju i simbolički označavaju uranjanje pojedinca u društvo. Kao i kod primitivnih civilizacija, u kojima su ljudi posjedovali ono što su nosili na sebi, tako i u modernome primitivizmu, čovjek kojemu su oduzete sve stvari osjeća se izgubljeno, bespomoćno, u svijetu u kojemu je bez potrepština potpuno podređen i beskoristan. To je iskustvo koje ga je duboko obilježilo pa ga, iako ga uspijeva potisnuti, neće nikada moći izbrisati iz sfere svjesnoga i podsvjesnoga. Priča o premještanju u privremeni zatvor, jednu ispražnjenu osnovnu školu riječke četvrti Torrette: četrdeset muškaraca zatvorenih u jednoj učionici, »tutti educati ad un certo rispetto di sé e degli altri«. ⁷²⁷ I tamo je na snazi zatvorski pravilnik prema kojemu nije moguće koristiti sanitarne čvorove. Poglavlje *Scuola* poprima tako simboličku vrijednost i realističnu surovost u jeziku i u oštrim opisima. Čovjek je sveden na zatočenu životinju, sam ga autor uspoređuje s kokoši u kavezu, i prisiljen je živjeti u uvjetima koje bi bile neprikladne i sramotne čak i za životinje: »Obbligarci ad orinare e, peggio, defecare in pubblico, in un secchio, era il primo e forse inconscio anello di una procedura di disumanizzazione e di privazione della dignità personale«. ⁷²⁸

Prebačen u koncentracijski logor u Tortoretu, u regiji Abruzzo, Santarcangeli odmah navodi da je taj daleko drugačiji od njemačkih logora za istrebljivanje: »Eravamo, dopo tutto, in Italia. Nessuno veniva affamato, né torturato, ucciso o maltrattato«. ⁷²⁹ Bio je to logor u kojemu je bilo slučajeva osoba koje su nastojale biti smještene na tjedan ili dva u lokalni sanatorij, druge su odlazile na seoske sajmove, na more i provodile na otvorenome cijeli dan, sve do sumraka. Iako je riječ o pogodnostima koje

726 PAOLO SANTARCANGELI, *In cattività babilonese*, op. cit., str. 37.; »Puhao je blagi burin«.

727 S njim je čeliju dijelio jedan zatvorenik iz Veneta koji mu je objasnio da je pritvoren iz neopravdanih razloga, jer je odgovorio na uvredu koju je na njegov račun izrekao službenik Ribarskoga saveza.

»svi odgojeni da na neki način poštuju sebe i druge«; u PAOLO SANTARCANGELI, *In cattività babilonese*, op. cit., str. 55.

728 *Ibidem.*; »Prisiljavali su nas da mokrimo i, još gore, defeciramo u javnosti, u kantu, što je predstavljalo prvi i možda nesvjesni dio postupka dehumanizacije i lišavanja vlastitoga dostojanstva«.

729 PAOLO SANTARCANGELI, *In cattività babilonese*, op. cit., str. 64.; »Bili smo, ipak, u Italiji. Nitko nije bio izgladnjivan, ni mučen, ubijen ili zlostavljan«.

nisu imali zatvorenici u njemačkim logorima, nije tu bilo prednosti, naglašava Santarcangeli, koja bi mogla nadoknaditi uskraćenu slobodu. Stanje u kojemu nije gospodar vlastite sudbine u svakome ga slučaju tišti, nedostatak bilo kakve perspektive, dosada toga postojanja uvlače se dan za danom u nabore duše: »Eravamo come sospesi nel nulla«. ⁷³⁰ Pripovijedanje koje se izmjenjuje s razmišljanjima o vlastitoj nutrini prati shemu, koju je predložio Battistini, u kojoj pisac, nakon što je prebrodio to iskustvo i analizirao ga, u svome autobiografskom djelu prelazi na meditaciju o činjenicama razmatrajući ih u njihovim višestrukim međusobnim odnosima. ⁷³¹ Na taj način izražava tjeskobu koju je osjećao kada su se prema njemu odnosili kao prema objektu, zbog prisilnoga suživota, zbog vremena koje mu se čini izgubljenim. Kako se ne bi potpuno izgubio i kako bi pokušao zadržati, i u tim uvjetima, vlastitu osobnu povezanost s civilnim društvom, odlučuje se posvetiti učenju španjolskoga i sviranju gitare. Posebno je značajan događaj kada uspijeva pomoći drugu, srčanome bolesniku, i njegovome sinu izaći iz koncentracijskoga logora tako da zastraši dežurnoga komesara govorom o odgovornosti i o mogućnosti smrti. Na zagovor oca premješten je u Perugiu. Djeluje pomalo kafkijanski razgovor sa zamjenikom kvestora Perugia u kojemu se utvrđuje povijesni trenutak u kojemu izgleda da između zakona i građana postoji nepremostivi zid te potpuni nedostatak i nemogućnost komunikacije. Potonji ga upita o razlogu uhićenja na što dobiva odgovor: »Guardi che a me non è mai stato chiesto né detto nulla. Non so quindi niente«. ⁷³² Uspije uvjeriti kvestora da mu dopusti odlazak u grad, uz uvjet da se ni s kime ne sprijatelji, pa ponovno počinje promišljati o tome kako je zatvoren premda nije počinio ikakvo kazneno djelo. Suvremeni čitatelj dobro zna da je službenik upoznat s rasnim zakonima te da je ovaj razgovor zapravo sukob između zdravoga razuma, koji možda pojedinci na službenoj dužnosti još nisu posve potisnuli, i Zakona, neosporivoga eteričnog entiteta. Provodi dane u samoći i mnogo prevodi iz ekonomskih potreba. Opisuje osjećaj dosade i usamljenosti čineći svojom Aristotelovu misao da *zoon politikon* ima potrebu za životom u društvu, za naklonostima, prijateljstvima i ljubavi. Potvrđuje izrečeno promišljajući o kreativnosti umjetnika: »Se Raffaello o Mozart fossero vissuti su un'isoletta deserta, non avrebbero forse dipinto o scritto nulla«. ⁷³³ Nakon što je posvetio jedan dio usamljeniku Sabi, prisjeća se 8. rujna 1943. i gomile ljudi u Trstu sretne zbog kraja rata, dok on predosjeća da najgore tek dolazi i odmah kreće na novo putovanje s majkom. U romanu, u ovome dijelu pripovjedač protagonist uvučen je u niz događaja koji se preklapaju, stavljen uz bok s povijesti većom od njega; opisuje zbivanja koja ujedinjuju njegovo osobno iskustvo s kolektivnom tragedijom kakva do tada još nije bila zabilježena. Saznaje da su talijanski vojnici odustali od rata, dok su župe u selima i samostani u gradovima stvorili mrežu za pomoć bjeguncima (političarima, Židovima, savezničkim vojnicima koji su pobjegli iz zatočeništva itd.). Uspijeva dobiti i lažne dokumente, ali biva „spriječen“ da se vrati kući. Dirljiva je solidarnost koju su pokazali mještani kada su upozoravali bjegunce o dolasku patrola. Seli se s obitelji u Virli, gdje se također osjeća otuđeno pa mu glazba ostaje jedini

730 PAOLO SANTARCANGELI, *In cattività babilonese*, op. cit., str. 81.; »Kao da smo lebdjeli u ništavilu«.

731 Usp. ANDREA BATTISTINI, op. cit., str. 15.

732 PAOLO SANTARCANGELI, *In cattività babilonese*, op. cit., str. 84.;

»Gledajte, mene nikad nisu ništa pitali niti mi rekli. Tako da ništa ne znam«.

733 PAOLO SANTARCANGELI, *In cattività babilonese*, op. cit., str. 92.;

»Da su Raffaello ili Mozart živjeli na nekome pustom otoku, možda ne bi ništa bili naslikali ili napisali«.

„humanizirajući“ element. Koristi uobičajeni humor i kada govori o vjernicima. Molitve nemirne redovnice tijekom bombardiranja prate opažanja o njezinome očiglednom „nedostatku žurbe“ za ulazak u Kraljevstvo nebesko. U smijehu se očituje autorov razočarani pogled na svijet, koji graniči sa skepticizmom. Uloge se preokrenu pa su sad Nijemci ti koji bježe. Na kraju rata, prema Santarcangeliju, nema mogućnosti spasa za Rijeku, koja je pala u ruke jugoslavenskih naroda.

Zahvaljujući ovome romanu od dokumentarne vrijednosti mogu se rekonstruirati biografija autora i njegova razmišljanja te mišljenja koja je izrazio u raznim situacijama. Naprimjer, osjeća krivnju jer nije sudjelovao u zbivanjima i jer se nije borio; pokušao se prijaviti u vojsku, međutim, s obzirom na to da se već bližio kraj rata, njegov je zahtjev odbačen. To u njemu stvara snažan osjećaj izgubljenosti. Godinama lišen svoje želje za djelovanjem, odjednom se našao pred svijetom beskrajnih mogućnosti: »Lì per lì, non sapevo cosa fare con me stesso«. ⁷³⁴ Autor zapisuje i stravične priče poput onih o strahotama koje su počinili pripadnici Crvenih brigada iz Imole koji su novačili zatvorenike, maloljetnike i mentalne bolesnike.

Nad Istrom, Rijekom i regijom Veneto zajednički upravljaju jugoslavenska vlada i britanska vojska. Proglašava se mobilizacija novaka, ali se Santarcangeli, još uvijek duboko potresen ratom, ne želi boriti u Titovim redovima: »Non avendo potuto fare la “mia” guerra, non avevo nessuna voglia di fare quella degli altri«. ⁷³⁵ Odlazi u Rim, gdje pronalazi mnoge prijatelje Fijumane koji ga uključuju u Julijanski komitet oslobođenja, grupu koja preuzima zadaću za mirovnim stolom podsjetiti na postojanje i brojčanost talijanskoga stanovništva u spornim područjima kao i na njegov doprinos u ratu. Autor potvrđuje vlastita uvjerenja o temeljnoj obnovi državnih tijela nakon pada Režima. Očekuje da će nazočiti osudi onih koji su počinili kaznena djela i da će vidjeti radikalne promjene u javnoj upravi, ali događaji se neće odvijati na željeni način pa autor primjećuje da su protagonisti političke povijesti nesposobni za širenje vidika. Iako piše poštujući kronološki slijed, autor opisuje događaje i s vremenskim odmakom. Naime, pripovjedaču, dakle onome koji bi trebao biti mladi protagonist, pripisuje se komentar događaja koji su tek trebali uslijediti i u kojima autor vidi iznevjerene nade iz prošlosti.

Potpisivanjem sporazuma između Tita i generala Alexandra iz VIII. Armade, zona B (uključujući Rijeku) prepuštena je jugoslavenskoj vladi pa je, kako bi se mogao vratiti doma, autor dobio dokument u kojemu stoji da je dužnosnik talijanske vlade. Nakon što je spomenuo krvoprolića koja su izvršili partizani, Santarcangeli ipak ne oklijeva naglasiti u njihovu obranu da su, unatoč svemu, oni bili među narodima koji su najviše patili u ratnim godinama, da su imali velikih gubitaka i u sukobima s Nijemcima i Talijanima i u bratoubilačkim borbama između partizana, ustaša i četnika. Na kraju, pripovijeda o povratku u Rijeku i kako je pronašao grad koji je istodobno isti i različit: iste su ulice, zgrade, a drukčiji su ljudi. Santarcangelijeva kuća dodijeljena je trećim osobama, a namještaj, s pečatima i žigovima, nagomilan je u bivšoj očevoj

734 PAOLO SANTARCANGELI, *In cattività babilonese, op.cit.*, str. 184.;

»U tome trenutku, nisam znao što bih sa sobom«.

735 PAOLO SANTARCANGELI, *In cattività babilonese, op. cit.*, str. 197.;

»Budući da se nisam mogao boriti u „svome“ ratu, nisam imao ni najmanju namjeru sudjelovati u tuđemu«.

ambulanti. Od državnoga ureda *Beni del Popolo* (Narodna dobra) traži službenu izjavu koja će mu omogućiti premještaj njegove imovine u Italiju. Izvire tako slika osobe koja se, osuđena na duševno stanje pograničnoga čovjeka, osjeća otuđeno od svijeta u kojemu živi, postaje izbjeglica, stranac u proživljenoj stvarnosti. Njegov jedini spas može biti u dostojanstvu duše, spasonosnoj moći humora i autoritetu pisane riječi, književnosti koja se čita kao dokument. Potonja će, po njemu biti »la sola capace di vincere la lontananza e di annullare i confini, unico balsamo per lenire l'aridità della solitudine«. ⁷³⁶

Skriveni identitet između *Homo ridensa* i labirinata

Na području opsežnoga esejističkog rada, za potrebe ovoga istraživanja dva su djela vrijedna analize: *Homo ridens. Estetica, filologia, psicologia, storia del comico* te *Il libro dei labirinti*. Godine 1989. Santarcangeli, uviđajući kulturnu važnost te književne vrste, posvećuje svoje studije povijesti komike. Naslov *Homo ridens. Estetica, filologia, psicologia, storia del comico* odaje počast *Homo ludensu* Johana Huizinge, zbog veze koju je pronašao između komičnosti i čovjekove razigranosti, odnosno uloge koju potonja ima u socijalizaciji i humanizaciji. Prema D'Oraziju, radi se o dragocjenoj knjizi, jer suvremena kultura pronalazi izvor glavne inspiracije upravo u humoru i komičnosti, u blasfemiji i karnevaleskosti. ⁷³⁷ Humor, alat produblivanja i poučavanja načela i vrijednosti ponašanja, ima ljudsku, obrazovnu, oslobađajuću, društvenu i povijesnu kvalitetu s jakim psihološkim implikacijama i mnogim proturječnostima. ⁷³⁸ Necivilizirani čovjek, despot, usamljenik, životinja, objašnjava Santarcangeli, nemaju smisla za humor. ⁷³⁹ Djelo dokazuje duboku učenost autora, koji precizno gradi svoja esejistička istraživanja posebno se osvrćući na značajke židovskoga i mađarskoga humora, koji se često pronalaze u njegovim djelima. Definirajući židovski humor spominje element iznenađenja u njemu prisutan, sa svojstvenom političkom, vjerskom, društvenom ili filozofskom kritikom. ⁷⁴⁰ Ironijom se potvrđuje osviještenost o slabosti ljudskoga bića u narodu koji se, kao protagonist dramatičnih povijesnih represija, stoljećima podvrgava stalnoj autokritici: dokazivanju snage, kojim protivniku pokazuje vlastitu sposobnost da udari bolje od njega. ⁷⁴¹ Mađarski je humor prožet satirom, autoironijom i ostrim sarkazmom. Komičar koji se

736 Potonja će, po njemu, »jedina moći prevladati udaljenosti i poništiti granice, biti jedini melem za ublažavanje ispraznosti usamljenosti«; u PAOLO SANTARCANGELI, *In cattività babilonese*, op. cit., str. 235.

737 Usp. ORNELLA D'ORAZIO, *Paolo Santarcangeli ebreo, fiumano ed esule*, u *Dizionario Biografico Fiumano*, »Fiume – Rivista di Studi Adriatici«, godina XX, br. 1-6, Roma, Società di Studi Fiumani, siječanj-lipanj 2000., str. 125.

738 Usp. MARTINA SANKOVIĆ IVANČIĆ, op. cit., str. 28.

739 Analizirajući fenomenologiju komičnih situacija prenosi mišljenja Platona, Aristotela, Teofrasta, Cicerona, Sokrata, svetoga Tome Akvinskoga, Darwina, Kanta, Richtera, Hegela, Kierkegaarda, Schopenhauera, Nietzschea, Baudelairea, Chapira, Degasa, Saluniera. Usp. PAOLO SANTARCANGELI, *Homo ridens. Estetica, filologia, psicologia, storia del comico*, Firenze, Leo S. Olschki, 1989., str. 3–45.

740 Usp. PAOLO SANTARCANGELI, *Homo ridens*, op. cit., str. 300.

741 Židovski se duh razmatra unutar dviju glavnih struja: povijesno-religiozne, koja čuva židovstvo od raspadanja u stranome društvu, i moderne apologetske, koja ga nastoji europeizirati uklanjajući kompromisnosti. Usp. PAOLO SANTARCANGELI, *Homo ridens*, op. cit., str. 302–303.

rodi u toj državi nosi u sebi osjećaj dubokoga suosjećanja za sebe i društvo u kojemu živi.⁷⁴² Kao zaključak, citirajući Georgea Mikesa, fijumanski autor utvrđuje kako je danas komičnost na kraju svojega puta, u ovo vrijeme koje je nesigurno u sebe i koje, zbog vlastite nesigurnosti, ne može stvarati humor bez da ga oboji nestrpljivošću i okrutnošću: »Questo è il tempo dello scatolame; ed è diventato tempo dell'umorismo in scatola e del divertimento in scatola«. ⁷⁴³ Shvatiti židovski i mađarski humor znači zakoračiti u kompleksni fijumanski identitet, za kojim je autor sve više u potrazi u zreloj dobi kada jače pati zbog udaljenosti od rodnoga grada.

Isti je slučaj i s drugim esejističkim radom. Da je *Il libro dei labirinti* postao znanstvena osnova za kreiranje labirinta knjižnice u *Il nome della rosa - Imenu ruže* Umberta Eca, a da je, prema jednoj fijumanskoj anegdoti, Santarcangeli došao do ideje o labirintima upravo inspiriran svojim gradom, tvrde kako Pužar⁷⁴⁴ tako i Sanković Ivančić.⁷⁴⁵ U predgovoru, Eco potiče na razmišljanje o nastanku te ideje. Aleksandrijski pisac, zajedno s drugim piscima među kojima je i Santarcangeli, u zamišljanju svojevrstne naopake enciklopedije (ili *Kakopedije*) u kojoj bi se potpuno preokrenuli kulturni pojmovi,⁷⁴⁶ pri poimanju pojma labirinta, mjesta u koje je lako ući, ali iz kojega je teško izaći, problematičnim vidi pojam antilabirinta. Plan ostaje u fazi projektiranja jer dolazi do zaključka da je ljudski um naviknut razmišljati kroz labirinte.⁷⁴⁷ Citirajući etnološka i psihološka istraživanja, Santarcangeli prikazuje podrijetlo labirinta i njegovo značenje kroz stoljeća, dokazujući njegovu stalnu prisutnost u ljudskome životu i njegovu funkciju poznatoga simbola, simbola našega postojanja kao ljudi, čiji je čovjek jedini gospodar.⁷⁴⁸ U labirintu, zaključuje Santarcangeli, pojedinac donosi odluku koja se često pokaže pogrešnom, a to uništava iskustvo i iznosi na vidjelo svijest i dušu: »L'uomo che esce dal labirinto non è più quello che vi era entrato«. ⁷⁴⁹

Svaki pijetlov pjev podsjeća na izdaju

Manje je poznat po svome pjesničkom stvaralaštvu, području u kojemu se čitateljima predstavlja u drugome poslijeratnom razdoblju, a zbog lirskoga i osobnoga pristupa sjećanjima te zbog njegovoga pjesničkog stila Fried ga svrstava u postromantičnu tradiciju devetnaestoga stoljeća.⁷⁵⁰ Iako se proglašavao apatridom, u pisanju će pronaći onu sigurnost građanstva, koje je, prema Brazzoduru, trajno jer iz njega neće nikada moći biti izgnan.⁷⁵¹ Prijateljstvo, iako se

742 Usp. PAOLO SANTARCANGELI, *Homo ridens*, op. cit., str. 312.

743 PAOLO SANTARCANGELI, *Homo ridens*, op. cit., str. 429;

»Ovo je vrijeme konzervi; i postalo je vrijeme humora u konzervi i zabave u konzervi«.

744 Usp. ALIJOŠA PUŽAR, *Paolo Santarcangeli*, u *Città di carta/Papirnati grad*, op. cit., str. 176.

745 U mladosti se autor često savjetovao s intendantom riječke Gradske knjižnice, Pietrom Pillepichem. Pretpostavlja se da mu je ovaj pokazao nacрте podzemnih labirinata koji se protežu ispod cijeloga grada Rijeke. Usp. MARTINA SANKOVIĆ IVANČIĆ, op. cit., str. 29. Ova teorija nije potvrđena u pisanim dokumentima, ali čini se da je interes koji je autor pokazao za tu temu potvrđuje.

746 Usp. UMBERTO ECO, *Prefazione*, u PAOLO SANTARCANGELI, *Il libro dei labirinti*, Milano, Frassinelli, 1984., str. VII.

747 Usp. UMBERTO ECO, *Prefazione*, op. cit., str. VIII.

748 Usp. ORNELLA D'ORAZIO, op. cit., str. 125.

749 *Ibidem*; »Čovjek koji izađe iz labirinta više nije onaj koji je ušao u njega«.

750 Usp. ILONA FRIED, op. cit., str. 323.

751 Usp. GINO BRAZZODURO, *Sfida in mare aperto. La recente creazione poetica di P. Santarcangeli*, u »La battana«, br. 86, Fiume/

razvilo u starijoj životnoj dobi, između dvojice „rođenih u Rijeci“, Brazzodura i Santarcangeli-ja, razvidno je u njihovim mnogobrojnim pismima. Uz kritike, književne reference, zajednička djela, razmišljanja o glazbi i kulturnim temama, posebno su dojmpljive prijateljske kritike koje Brazzoduro upućuje prijatelju kojemu osporava to što ne „pročišćuje“ dovoljno svoju poeziju, što u njoj ostavlja previše jasnu subjektivnu neposrednost. Ipak, njih se dvojica u potpunosti slažu u poimanju poezije kao autobiografskoga svjedočanstva, kao rezultata duboke samoanalize.⁷⁵²

S jedne strane, u Santarcangelijevim poezijama prevladava osjećaj udaljenosti, bezgraničnih horizonata morskoga okruženja i krajolika, s druge strane, pak, prisutnost arhaičnih i klasičnih likova preuzetih iz grčke povijesti i mitologije. Učestale su reference na biblijske likove o kojima uvijek piše uzvišenim jezikom prožetim proročkom svetošću i visokom svečanošću. Santarcangeli istražuje vlastito *ja*, u njegovoj ustrajnoj potrazi prevladava stalni nemir koji teško može nestati: »Ma tutto resta / intraducibile ed inspiegabile, poiché tutto è scritto / come da uno che voleva nascondere i testi; e le proteste / fanno ridere. Ti senti lapidato da mani ignote ed / ogni canto del gallo ricorda un tradimento«. ⁷⁵³ Autor, u potrazi za smislom života, želi pronaći sliku o sebi koja kao da mu u ogledalu bježi i gubi se u beskrajnim višeznačnostima: »La mia vita è tutta un capogiro, / uno stupore senza fine. / Là dove tutto è chiaro a tutti / a me tutto appare confuso«. ⁷⁵⁴ I u ovoj se potrazi pjesnik osjeća izgubljenim u labirintu u kojemu, u trenucima iscrpljenosti, uspijeva pronaći sigurnost zahvaljujući vjeri. Stalno lutanje po svijetu postaje njegov zaštitni znak, znak u kojemu se Santarcangeli prepoznaje: »Ma esule io ero, esule rimango / né per mutar di stagioni mi muta / l'umore«. ⁷⁵⁵ U stalnoj potrazi za istinom, ne pronalazi je u utvrđenim i nepromjenjivim vrijednostima, u Itaci svojega podrijetla koja pripada sjećanjima i koja mu se vraća u mislima, već je pronalazi u glazbi koja ga ne napušta kuda god išao. Među njegovim vrlinama Brazzoduro naglašava jasno i nepopustljivo odbijanje osrednjosti i lakih kompromisa; Santarcangeli se nikada ne cjenka vlastitom istinom i ne napušta svoje mjesto uz čovjeka: »che io sia la bocca dei giusti / ribelli e parli alle teste piegate; / che io sia una brocca per chi sta morendo di sete«. ⁷⁵⁶ Kao i u Leopardijevu univerzalnome pesimizmu čini se da je čovjek rođen kako bi patio, a jedina su sredstva za suočavanje sa životom vjera i ironija.

Na uvodnim stranicama pjesničke zbirke iz razdoblja zrelosti, *Confiteor*, Santarcangeli razmatra vlastitu vjeroispovijest kao želju za odrješenjem.⁷⁵⁷ Njegovo se književno djelovanje može

Rijeka, EDIT, 1987., str. 74.

752 PERICLE CAMUFFO, „*Nati a Fiume*“: *il carteggio Gino Brazzoduro – Paolo Santarcangeli*, u *L'esodo giuliano-dalmata*, Atti del convegno internazionale, Biblioteca della »Rivista di Letteratura italiana«, Pisa-Roma, Fabrizio Serra, 2014., str. 294.

753 PAOLO SANTARCANGELI, *Predica inutile*, u *Poesie*, u »La battana«, br. 86, Fiume/Rijeka, EDIT, 1987., str. 69; »Ali sve ostaje / neprevedivo i neobjašnjivo, jer kao da je sve napisao / netko tko je želio sakriti tekstove; a prigovori su / smiješni. Osjećaš se kao da te kamenuju nepoznate ruke, a / svaki pijetlov pjev podsjeća na izdaju«

754 PAOLO SANTARCANGELI, *L'antipode*, u *Poesie*, u »La battana«, br. 86, Fiume/Rijeka, EDIT, 1987., str. 71; »Moj je život sav u omaglici, / beskrajno čuđenje. / Kada je svima sve jasno / meni je sve mutno«.

755 PAOLO SANTARCANGELI, *Ballata al modo antico*, iz *Diario del Tigullio*, u GINO BRAZZODURO, *op. cit.*, str. 79.; »Ali prognanik sam bio, prognanik ostajem / niti mi promjena godišnjih doba mijenja / raspoloženje«.

756 PAOLO SANTARCANGELI, *Invocazione*, iz *Specchi dell'illusione*, u GINO BRAZZODURO, *op. cit.*, str. 79.;

»da budem usta pravednih / pobunjenika i da govorim pognutim glavama; / da budem vrč onima koji umiru od žeđi«.

757 Usp. PAOLO SANTARCANGELI, *Confiteor*, Milano, All'insegna del pesce d'oro, 1993., str. 25.

tumačiti kao svjedočanstvo i, istovremeno, potragu u samome sebi. „Drage izgubljene slike“ koje autor spominje u poeziji *Euridice* sažimaju poetiku koja izvire iz svih njegovih djela – sjećanja pretvorena u književne slike koje, osim što čuvaju autorov portret kroz vrijeme, prenose i povijesno-umjetničku poruku: »Tutto quanto ancora ieri credevo mio / Si stringe in una distanza crudele, / si fa nostalgia dei poeti assenti. / Offeso cento volte, rinneghi te stesso / E ti senti come rifiutato dal mondo. / Nell’incanto dolente della coscienza, / calato nelle care immagini perdute, / non sai afferrare nessuna verità sicura: / E nulla ti afferra. Sei come / Un relitto gettato a riva...«⁷⁵⁸

758 PAOLO SANTARCANGELI, *Euridice*, u *Confiteor*, *op. cit.*, str. 68.;

»Sve ono što sam još jučer smatrao svojim / Smanjuje se u okrutnoj udaljenosti, / pretvara se u nostalgiju odsutnih pjesnika. / Nakon što su te stoput uvrijedili, odričeš se samoga sebe / I osjećaš se kao da te svijet odbacuje. / U bolnoj čari svijesti, / uronjen u drage izgubljene slike, / ne znaš doprijeti do nijedne sigurne istine: / I ništa ne dopire do tebe. Ti si poput / olupine bačene na obalu...«.

Eros Sequi

(Possagno, 1912. – Beograd, 1995.)

Život i djelo

Eros Sequi rođen je 1912. godine u mjestu Possagno kod Trevisa. Otac mu je bio sa Sardinije, a majka iz Veneta. Njegovo je obrazovanje povezano s Toskanom, regijom u koju se obitelj doselila zbog očeva posla. Godine 1935. diplomirao je klasičnu filologiju na sveučilištu Scuola Normale Superiore u Pisi, njegov prvi nastavnički posao bio je na Rodosu, a zatim je radio na Kalimnosu i u Potenzi. U akademski svijet ulazi kao lektor talijanskoga jezika najprije u Bugarskoj, a zatim na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Tijekom svog boravka u glavnom gradu Hrvatske Sequi je bio svjedok nasilnoga ponašanja njemačkih vojnika i ustaša prema Slavenima, Židovima i Talijanima koji su bili uhićeni i deportirani,⁷⁵⁹ što ga je nagnalo da se pridruži partizanima 1943. godine. Odmah mu je dodijeljena uloga kulturnoga djelatnika u Agitpropu okružnoga komiteta Komunističke partije Hrvatske za Istru i Rijeku, što mu je omogućavalo provođenje raznih kulturnih inicijativa, uvijek u skladu s ideološkim i estetskim načelima KPJ-a kojima je bio vjeran. Na kraju Drugoga svjetskog rata preselio se u Rijeku. Političko-kulturna faza njegovoga života započela je upravo u tom gradu; povjerene su mu vrlo važne uloge unutar UIIF-a (danas UI),⁷⁶⁰ uključujući ulogu prvoga tajnika, dužnost koju je obnašao do 1951. godine kada je smijenjen pod optužbom da je nakon rata aktivnosti Unije previše usmjeravao k jačanju kulturnih veza s Italijom.⁷⁶¹ Godine 1952. vratio se na Sveučilište u Zagrebu kao lektor, a 1953. postao je pročelnik Katedre za talijansku književnost na Sveučilištu u Beogradu i tu je dužnost obnašao sve do umirovljenja. Bio je voditelj i suradnik brojnih časopisa, ali posvetio se naročito promicanju kulturnih inicijativa. Svoju novinarsko-uredničku djelatnost obavljao je u sljedećim

759 Usp. ERIO FRANCHI, predgovor trećem izdanju knjige *Eravano in tanti* autora EROSA SEQUIA, pogovor GIACOMA SCOTTIJA, Milano, Comedir, 2001., u *Le parole rimaste. Storia della letteratura italiana nell'Istria e nel Quarnero nel secondo Novecento*, ur. NELIDA MILANI i ROBERTO DOBRAN, Serie Pietas Julia, Fiume/Rijeka, EDIT, sv. I, 2010., str. 105.

760 Eros Sequi obnašao je dužnost tajnika UIIF-a (Talijanske unije za Istru i Rijeku) od 6. ožujka 1945., odnosno od prve konstituirajuće sjednice prvog Izvršnog odbora i vijeća UIIF-a. Izabran je za potpredsjednika udruge 2. veljače 1947., a 30. svibnja 1948. postao je prvi tajnik i na toj je dužnosti ostao do 1951.

761 Usp. ERIO FRANCHI, *op. cit.*, str. 105.

novinama: 1944. postao je prvi urednik lista »La Voce del Popolo«, bio je glavni urednik novina »Il Nostro Giornale«⁷⁶² i »Arte e lavoro«,⁷⁶³ surađivao s »Vie giovanili«,⁷⁶⁴ vodio časopise »Scuola nuova«,⁷⁶⁵ »Orizzonti«⁷⁶⁶ i »La battana«.⁷⁶⁷

Njegovo ime pojavljuje se među članovima Pen kluba, bio je član Komisije za odnose s inozemstvom Udruženja književnika Srbije, a 1966. godine od Saveza novinara Jugoslavije dobio je priznanje za posebne zasluge. Među njegovim publikacijama nalaze se sljedeća prozna djela: dnevnik-roman *Eravamo in tanti*,⁷⁶⁸ zbirka pripovijedaka *Le case di Pothia*,⁷⁶⁹ roman *Mudre izreke*,⁷⁷⁰ *Susreti s Istrom/Incontri con l'Istria*⁷⁷¹ te posljednje djelo, *Juče i danas (Chiaroscuro)*.⁷⁷² Na području poezije, objavio je dvije zbirke: *I giorni al bivio/Dani na raskršću*⁷⁷³ i *Sklonište/Rifugio*.⁷⁷⁴ Osim ovih djela, napisao je i brojne priče, stihove i eseje koji su objavljeni u raznim časopisima, među kojima možemo spomenuti *La commedia del Rinascimento italiano*,⁷⁷⁵ *Verizam i njegova negacija/Verismo e antiverismo*⁷⁷⁶ itd.

Intenzivno se bavio prevođenjem i za tu mu je djelatnost Udruženje književnih prevodilaca Srbije 1975. godine dodijelilo *Nagradu Miloš Đurić*. Sequi je provodio i istraživanja te nam ostavio brojne eseje o povijesti talijanske književnosti i književne kritike. Njegovi su interesi za talijansku književnost, kako tvrdi Turconi, univerzalni.⁷⁷⁷ Bavio se Danteom, Petrarcom, Boccacciom, Tassom, Goldonijem, Vicom, Leopardijem, Manzoniem, ali i suvremenim autorima poput Tomizze i Quasimoda. Umire u Beogradu 1995. godine.

762 Novine su se tiskale u Puli, pod uredništvom lokalnog građanskog odbora Talijansko-slavske antifašističke unije. GIANNA MAZZIERI imenuje glavne urednike, među kojima su Vincenzo Gigante, Ugo i Andrea Casassa, Eros Sequi i Giorgio Sestan te navodi da novine izlaze od 1944. do 1946., kada se spajaju s »La Voce del Popolo«; u GIANNA MAZZIERI, *op. cit.*, str. 134.

763 Časopis za kulturu »Arte e lavoro«, koji je uređivao Savez kulturno-umjetničkih društava Hrvatske, vodio je Eros Sequi, ali izašao je u samo dva broja: 1949. i 1950. godine.

764 Dvotjednik, posvećen talijanskoj mladeži Istre i Rijeke, izlazio je od 1948. do 1951. godine, a urednik mu je bio Luciano Giuricin.

765 Pedagoško-didaktički časopis »Scuola nuova«, u izdanju izdavačke kuće Edit iz Rijeke, izlazio je od 1947. do 1956. Uređivali su ga Eros Sequi (od 1947. do 1955.) i Arminio Schacherl (od 1955. do 1956). Nakon toga časopis je promijenio ime u »Scuola nostra«, a uređivala ga je Zdenka Sušanjan sve do 1987. godine.

766 Kulturno-književni časopis »Orizzonti«, izdavačke kuće Edit, izlazio je od svibnja do lipnja 1951., a prestao je izlaziti nakon samo jednoga objavljenog broja. Urednički tim činili su Eros Sequi (glavni urednik), Erio Franchi i Sergio Turconi.

767 Od 1964. do 1989. Sequi je vodio časopis za kulturu »La battana«. Uz njega, članovi redakcije bili su Lucifero Martini i Sergio Turconi.

768 EROS SEQUI, *Eravamo in tanti*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1953.

769 EROS SEQUI, *Le case di Pothia*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1957.

770 EROS SEQUI, *Mudre izreke*, Beograd, Nolit, 1976.

771 EROS SEQUI, *Susreti s Istrom/Incontri con l'Istria*, Pula, Čakavski sabor, 1989.

772 EROS SEQUI, *Juče i danas (Chiaroscuro)*, Novi Sad, iz. Srpska književna zadruga, 1992., prijevod Milane Piletić. Knjiga je objavljena samo na srpskom jeziku.

773 EROS SEQUI, *Dani na raskršću/I giorni al bivio*, Zagabria, Matica hrvatska, 1953., prijevod Jure Kaštelana.

774 EROS SEQUI, *Sklonište (Rifugio)*, Beograd, Nolit, 1966. Zbirka je objavljena samo na srpskom jeziku.

775 EROS SEQUI, *La commedia del Rinascimento italiano*, Beograd, Prosveta, 1965.

776 EROS SEQUI, *Verizam i njegova negacija/Verismo e antiverismo*, Beograd, Prosveta, 1968.

777 Usp. SERGIO TURCONI, *La letteratura degli italiani in Jugoslavia e i suoi emigrati*, u *La letteratura dell'emigrazione*, ur. JEAN-JACQUES MARCHAND, Torino, Edizioni della Fondazione Giovanni Agnelli, 1991., str. 115.

Angažiranost Sequija u poučavanju i kulturi

Sequi je intelektualac ljevičar i povijesna ličnost istarske kulturne scene, književnik i političar, sveučilišni profesor, prevoditelj, neumorni promicatelj kulture, začetnik brojnih časopisa unutar talijanske nacionalne zajednice i jedan od osnivača časopisa za kulturu »La battana«. U njemu Sequi čitatelju otkriva razlog onoga što vjeruje da je njegova misija u Jugoslaviji pa navodi:

Il compito affidatomi in Jugoslavia è stato quello di diffondere la conoscenza della cultura italiana tra i non italiani e quindi di coltivare la mia lingua per essere in grado di diffonderla e in primo luogo di curarla al massimo per me e per i miei connazionali.⁷⁷⁸

Sequi se zalaže za zaštitu talijanske kulture i jezika te djeluje kao sveopći promicatelj kulture. I u nastavi, kao svom profesionalnom okruženju, slijedi te vrijednosti. Kao tajnik UIIF-a, pomno prati obrazovno-odgojni sektor manjine i izravno djeluje u rješavanju problematika talijanskih škola na ovom području, koje je egzodus stanovništva duboko obilježio. Djelovanje UIIF-a usmjereno je na normalizaciju školskoga sustava te pokušaj nadomještanja nedostatka nastavnoga kadra. Cilj je stvoriti odgovarajuće uvjete za učenike koji su ostali i moraju nastaviti svoj obrazovni put. U to je vrijeme školstvo imalo u osnovi dva problema: nedovoljan broj nastavnika i nedostatak udžbenika i primjerenih nastavnih programa.⁷⁷⁹ U dokumentu pod nazivom *Izješće o Talijanskim školama od 05.1945 do 10.1947*,⁷⁸⁰ koji se čuva u Državnom arhivu u Rijeci, razvidna je osuda nastavnoga osoblja, koje je uzrujavalo mlađe naraštaje i odgodilo postizanje postavljenih ciljeva, kao i roditelja koji nisu podržavali školski sektor:

Za to što već u toj prvoj godini nisu uspjeli postići sve očekivane rezultate, odgovornost su dijelom imali roditelji, koji nisu uvijek znali pružiti školi onu aktivnu i kontinuiranu suradnju koja se od njih očekivala, a dijelom neki učitelji koji u mladima, koji su im bili povjereni, nisu znali ni željeli pobuditi duh naše nove društvene stvarnosti. Ti učitelji, umjesto da su lojalno surađivali s narodnim tijelima u predgoju mladenačkih umova zatrovanih dugogodišnjom fašističkom ideologijom, radije su širili nepovjerenje ili uznemirenost, čineći često uzaludnima napore onih koji su svojoj najboljoj energiju posvetili školstvu.⁷⁸¹

Navedeno izvješće ne ostavlja mjesta sumnji. Slijedom ovih očiglednih problema nadležno je Ministarstvo odlučilo 10. ožujka 1949. poslati dva inspektora u Srednju talijansku školu u Rijeci, Radoslava Poljanca i Erosa Sequija. Njihov je zadatak bio istražiti probleme s kojima se nastavnici susreću u smanjenim razredima te pronaći prikladna rješenja. Poljanec i Sequi dali

778 EROS SEQUI, *Frontiere – punto d'unione*, u »La battana«, br. 84, Fiume/Rijeka, EDIT 1987., str. 21.;

»Zadatak koji mi je povjeren u Jugoslaviji bio je širenje znanja o talijanskoj kulturi među netalijanima, a to je podrazumijevalo i njegovanje vlastitog jezičnog izričaja kako bih ga mogao širiti, te u prvom redu njegovanje jezika na najvišoj razini za mene i moje sunarodnjake«.

779 Usp. ILARIA ROCCHI RUKAVINA, *L'istruzione media superiore italiana dal 1945 al 1980*, u *Storia dell'istruzione media superiore italiana a Fiume dal 1945 ad oggi*, ur. CORINNA GERBAZ GIULIANO, Fiume/Rijeka, Comunità degli Italiani di Fiume, 2008., str. 66.

780 Gradski narodni Odbor Rijeka – Comitato Popolare Cittadino di Fiume, DAR, JU – 212.

781 Usp. ILARIA ROCCHI RUKAVINA, *op. cit.*, str. 66.

su neke nastavne prijedloge poput planiranja i programiranja po predmetima, objedinjavanja klasifikacijskih kriterija itd.⁷⁸² Pokazalo se da je stručna pripremljenost nastavnika ključni element na koji se treba usredotočiti, ali ono što ne smije biti zapostavljeno, prema izvješću dvojice inspektora, jest njihova ideološka vjerodostojnost jer oni koji rade ovaj posao ne smiju kršiti i moraju nužno biti u skladu s vrijednostima socijalizma. U pogledu reorganizacije školskog sustava, koja je za njega vrlo važna, Sequi odlučuje utemeljiti pedagoški časopis »Scuola nuova« s ciljem oblikovanja nove generacije nastavnika koja će moći primjereno odgovoriti izazovima novoga socijalističkog društva. Nadalje, čvrsto je uvjeren da se kulturna djelatnost Talijana koji su postali manjina mora povećati pa stoga i podupire aktivnosti kulturnih kružoka.

Uloga koju ima kao tajnik UIIF-a dobiva, pored kulturne, i izrazitu političku vrijednost. Njegovo kulturno djelovanje ima popularizacijska obilježja: od njega je krenula ideja promoviranja čitavoga niza kulturnih i umjetničkih događanja koje još i danas predstavljaju uporište kulturnoga života Talijana u Istri i na Kvarneru. Prema riječima Sergia Turconija: »Zapravo je Eros Sequi bio promicatelj prvih književnih natječaja koje je 1950. raspisala Talijanska unija, a koji su bili skromni u pogledu broja sudionika i sadržajnosti djela.«⁷⁸³ Ta je plodna aktivnost naglo prekinuta 1951. godine njegovim razrješenjem s dužnosti unutar ustanove. U Odlukama Vijeća UIIF-a (4. studenoga 1951.) čitamo:

U donošenju ove odluke, Vijeće je bilo jednoglasnog mišljenja da će se na taj način gore spomenuti drugovi [nap. a. Erio Franchi i Eros Sequi] moći bolje posvetiti kulturnoj djelatnosti, a istovremeno davati korisne savjete Uniji na ovom polju.⁷⁸⁴

I izvana nastavlja svoj rad kao promicatelj kulture i održava čvrste odnose s talijanskom nacionalnom zajednicom.

782 *Ibidem*.

783 Usp. SERGIO TURCONI, *op. cit.*, str., 108.

784 Usp. EZIO GIURICIN, LUCIANO GIURICIN, *La Comunità Nazionale Italiana, Documenti (1944-2006)*, Fiume-Rovigno-Trieste, UI-CRS-UPT, 2008., str. 117.

Književno stvaralaštvo i nastanak časopisa »La battana«

Prema izvorima, Sequi se javnosti predstavio u kreativnom ruhu pjesmom *Ho visto*, objavljenom u časopisu »Nostro Giornale« 2. travnja 1945.⁷⁸⁵ Njegovi stihovi također su se objavljivali na trećoj stranici novina »La Voce del Popolo«. To je bio slučaj i s pjesmom pod naslovom *Un bimbo ha riso*⁷⁸⁶ u kojoj autor opisuje ljetni krajolik kroz slike svakodnevnoga života u samo tri strofe. Uz vedru atmosferu, u kojoj je dijete glavni junak, prikazani su i prizori lučkih poslova te napora radnika. Stvarnost je dočarana kao kombinacija radosti i teškoga rada. Rada koji se smatra potrebnim i koji je predstavljen u njegovim pozitivnim konotacijama. U pjesmi *Risvegli*,⁷⁸⁷ objavljenoj u uvodu, opisuje proljetni krajolik u kojem se priroda ponovno budi nakon zimskoga mrtvila. S druge strane, iz pjesme *Insomnia*,⁷⁸⁸ nastale 24. svibnja 1952. u Zagrebu, izviru dojmovi i meditacije pjesnika koji dolazak zore vidi kao spas od mučne i bolne noći. U kulturnoj rubrici riječkih novina objavljena su i neka njegova prozna djela, među kojima *Platani e gente*⁷⁸⁹ i *La grotta*.⁷⁹⁰ Dok u priči *La grotta* prevladava opis krajolika i krajnje osobna vrijednost koju ima za autora, u priči *Platani e gente* opis šetnji i razgovora ljudi duž riječke ulice platana u funkciji je završne političke opaske. Sequi u putnicima vidi nešto što ih spaja, određišanu točku, uvjerenje i čvrstoću puta kojim treba ići »od Istre do Makedonije«.⁷⁹¹ Nisu rijetki slučajevi poput ovoga, u kojima Sequi, slijedeći realni socijalizam i ideologiju u koju vjeruje, pokušava riješiti problem sukoba individualizma i kolektiviteta, nedvojbeno presudnoga u novim društvenim uvjetima koji su se stvorili u Jugoslaviji. Ne nedostaju u novinama ni eseji koji karakteriziraju njegovo stvaralaštvo, kao što su *Note sulla funzione della nostra letteratura*⁷⁹² u kojima pisac tvrdi da ideološki sadržaj svakoga književnog djela mora biti socijalistička istina, istina koja izvire iz marksističko-lenjinističkoga znanstvenog razmatranja stvarnosti. Objašnjava da u tim granicama i na tim temeljima pisac ima mogućnost i *neograničeno pravo* razviti vlastitu individualnu osobnost. U tekstu naslovljenom *La partitività della letteratura nel pensiero di Lenin*⁷⁹³ pisac sažima temeljne pojmove koji su osnova lenjinističke misli o slobodi pisca. Autor tvrdi kako, u društvu utemeljenom na moći novca, u kojem mase radnika žive u siromaštvu, po Lenjinu ne može postojati intelektualna sloboda. U članku *Voce ferma del popolo che visse nella*

785 Usp. ROBERTO DOBRAN, *Eros Sequi*, u *Le parole rimaste. Storia della letteratura italiana nell'Istria e nel Quarnero nel secondo Novecento*, sv. I, op. cit. str. 202.

786 EROS SEQUI, *Un bimbo ha riso*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 27. srpnja 1950., str. 3.

787 EROS SEQUI, *Risveglio*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 4. svibnja 1952., str. 3.

788 EROS SEQUI, *Insomnia*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 19. srpnja 1952., str. 3.

789 EROS SEQUI, *Platani e gente*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 17. studenog 1951., str. 3.

790 EROS SEQUI, *La grotta*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 16. prosinca 1957., str. 3.

791 Usp. EROS SEQUI, *Platani e gente*, op. cit., str. 3.

792 EROS SEQUI, *Note sulla funzione della nostra letteratura*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 5. siječnja 1950., str. 3.

793 EROS SEQUI, *La partitività della letteratura nel pensiero di Lenin*, u »La Voce del Popolo«, Rijeka, 12. ožujka 1950., str. 3. U članku pojašnjava i da je ta sloboda samo pametno prikrivena ovisnost buržoazijskoga pisca, dok je zadatak socijalista razotkrivanje toga licemjerja ne kako bi postigli besklasnu umjetnost, već kako bi suprotstavili licemjerno slobodnoj književnosti (a zapravo povezanoj s buržoazijom) stvarno slobodnu književnost, blisku proletarijatu.

*miseria*⁷⁹⁴ Sequi analizira pjesničku tradiciju Hrvata u Istri. Ističe kako ni mletačka vlast nije uspjela prekinuti moralne veze između Istrijana te Srba i Hrvata. Tekst je u savršenom skladu s politikom bratimljenja i ujedinjenja među narodima multietničke Jugoslavije. Multietnička Istra postaje predmetom proučavanja i često se navodi kao primjer mirnoga suživota. Slijedi reportaža o Rijeci *Asterischi fumani*.⁷⁹⁵ Nakon Sequieva zapažanja da se pravo bogatstvo Rijeke nalazi u prirodi koja je okružuje, detaljno je opisana industrijska zona. Jezik kojim se služi vrlo je promišljen, bogat detaljima, bliži književnom jeziku. Povodom Dana Republike Jugoslavije, koji se obilježavao 29. studenog, autor je objavio esej *I poeti partigiani diedero espressione artistica agli ideali e ai sacrifici dei combattenti per la libertà*.⁷⁹⁶ Članak se bavi partizanskom pjesničkom produkcijom u kojoj se ističe važnost usmene tradicije za partizansko stvaralaštvo nastalo po šumama. Među piscima iz redova pjesnika koji su se borili i oružjem i poezijom, spominju se Vladimir Nazor i Ivan Goran Kovačić. Sequi ističe njezinu ponekad utješnu, ali češće dokumentarnu i borbenu ulogu, usmjerenu na ulijevanje vjere u budućnost naroda, na izražavanje njegove socijalne savjesti. *Il pubblico ha la parola*,⁷⁹⁷ je članak u kojem autor želi pojasniti koje bi stajalište bilo najkorisnije za postizanje zajedničkih obrazovnih ciljeva narodnih masa. Kao istinski *kulturni radnik* toga vremena, naglašava kako uloge tiska u socijalističkim zemljama moraju biti jasne. Tisak mora uključiti radnike koji su u prošlosti bili isključeni iz kulturnoga diskursa. Za predstavljanje nekoga djela Talijanske drame, prema Sequiju, u novinama bi se trebali pojaviti članci različitih vrsta koji će uzeti u obzir publiku koja više nije „privilegirana“,⁷⁹⁸ već je čine fizički radnici koje Kazalište kao institucija mora kulturno i društveno obrazovati. Kazališne recenzije moraju *prosvijetliti mase*, odnosno moraju dodatno razjasniti djelo kako bi novu publiku potaknule na prisustvovanje izvedbama.

Sequi dokumentira nastanak novina »La Voce del Popolo« u člancima *Sui monti del Kukuljan nacque „La Voce del Popolo“*⁷⁹⁹ i *In una baracca fumosa di carburo è nata „La voce“, araldo della libertà*.⁸⁰⁰ Prvi je objavljen povodom sedme obljetnice izlaska novina, a u njemu se autor prisjeća njihovoga nastanka u listopadu 1944. godine. Objašnjava da je tvorac »La Voce del Popolo« bila komunistička partija koja je željela novine koje bi se posebno bavile problemima Rijeke i koje bi razotkrivale narodne neprijatelje. Članak poprima oblik kratke priče u dijelu u kojem novinar opisuje kako su se nabavljala sredstva za tiskanje novina. Budući da je bio jedan od osnivača novina, Sequi ne uspijeva biti potpuno objektivan i ne krije naklonost prema Kastavkama koje su, penjući se strmom stazom, u košarama nosile papir, matrice i tube boja za ciklostil. Jednako je osoban opis načina na koji su drugovi pripremali članke pomno odabirući svaku

794 EROS SEQUI, *Voce ferma del popolo che visse nella miseria*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 8. kolovoza 1950., str. 3.

795 EROS SEQUI, *Asterischi fumani*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 8. kolovoza 1950., str. 3.

796 EROS SEQUI, *I poeti partigiani diedero espressione artistica agli ideali e ai sacrifici dei combattenti per la libertà*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 29. studenoga 1951., str. 3.

797 EROS SEQUI, *Il pubblico ha la parola*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 8. veljače 1952., str. 3.

798 Autor članka uspoređuje publiku u novoj državnoj stvarnosti s onom u Italiji koja, prema Sequiju, pripada kategoriji privilegiranih.

799 EROS SEQUI, *Sui monti del Kukuljan nacque „La Voce del Popolo“*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 26. veljače 1950., str. 3.

800 EROS SEQUI, *In una baracca fumosa di carburo è nata „La voce“, araldo della libertà*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 11. studenoga 1951., str. 3.

riječ kako bi na stranice stalo što više sadržaja. Pokraj drugog članka nalazi se fotografija prve stranice prvog broja »La Voce del Popolo« umnoženog ciklostilom. Opisan je povijesni kontekst u kojem su nastale novine, nacistička okupacija, poteškoće u tiskanju i distribuciji. Istaknuta je stranačka linija (komunistička i antifašistička) koju su novine održavale od svog nastanka.⁸⁰¹

Brojne su Sequijeve recenzije knjiga i kazališnih predstava. Među njima treba istaknuti recenziju⁸⁰² zbirke pjesama *Vento sullo stagno* u kojoj opisuje zatvoreni stil ranoga stvaralaštva Osvalda Ramousa, koji obilježava zbirku *Nel canneto* (iz 1938.), a koji opravdava, prema recenzentu, činjenica da je povijesno-politički trenutak bio takav da su navodili pisce da se povuku u svoju intimu. Pjesnikov jezik definiran je kao harmoničan, a Sequi primjećuje da u posljednjoj zbirci čak ni Ramous nije mogao ostati ravnodušan prema novom društvu koje je nastalo u Jugoslaviji, pa u toj zbirci izražava kompleksne osjećaje „društvenoga postajanja“. Inspiriran ratnim iskustvom nastao je spjev uvršten u zbirku i naslovljen *Sulle vie del mondo*. Radi se o dvanaest lirika u kojima Sequi primjećuje zajedničku nit: težnju ljudi za novim i mirnim svijetom. Članak *L'ora di Marinopoli tre atti di Osvaldo Ramous*⁸⁰³ predstavlja Ramousovu najnoviju komediju u tri čina na kojoj je pisac radio dvije godine i koja je tad bila spremna za izvođenje u Narodnom kazalištu u Zagrebu.⁸⁰⁴ Sequi ukratko rezimira sadržaj komedije koja je cijela prožeta ironijom, smijehom, sentimentalnim ludilom i dvostrukom ljubavnom idilom, predviđajući joj uspjeh među publikom. U članku *Il sole era lontano romanzo di Dobrica Ćosić*⁸⁰⁵ kritički je prikazan Ćosićev roman *Daleko je sunce*. U članku se navodi kako je djelo stiglo do toliko nestrpljive publike da je prvo izdanje rasprodano u kratkom vremenu, a roman se već može pohvaliti prijevodom na pet jezika. Za uspjeh i popularnost romana zaslužna je, prema Sequiju, „ljudska istina“ koju predstavlja kroz sliku o jednostavnom smislu života, lišenom retorike i polemičkih tirada, ostvarenom kroz raznoliku i živopisnu galeriju likova (seljaka, izbjeglica, radnika, boraca), u kojoj se svaki čitatelj može pronaći.

Sequijevo je prvo književno djelo roman-dnevnik *Eravamo in tanti*,⁸⁰⁶ napisan tijekom narodnooslobodilačkoga pokreta. Autor nam govori o svakodnevnom životu ljudi koje ujedinjuje zajednički cilj borbe protiv nacifašističkoga ugnjetavanja. Tekst dokumentira ponašanje seljana koji u svojim domovima ugošćuju partizane, ne spominju se važne bitke, ali se opisuju karakteri likova. Među mnogima koje autor spominje jest i drug koji je pobjegao iz Zagreba i pridružio se borcima iz Moslavine, a snagu za nastavak borbe pronašao je u partizanskoj pjesmi:

801 »La Voce del Popolo« od svoga prvog broja (27. listopada 1944.), osim što se proglašavala glasom Talijana i njihovih prava, slijedila je želje građana Rijeke da upravljaju svojim gradom, da poštuju vlastiti jezik, kulturu, vlastitu tradiciju, (usp. *La vera voce*, u »La Voce del Popolo«, 27. listopada 1944., str. 1.), bave se još jednom važnom temom, tj. propagandom za mobilizaciju u redove Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, kako piše L. Giuricin (usp. »*La Voce del popolo*“ e i giornali minori, Fiume/Rijeka, EDIT, 1979., str. 14).

802 EROS SEQUI, *Una nuova corda alla lira di Osvaldo Ramous*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 14. kolovoza 1952., str. 3.

803 EROS SEQUI, *L'ora di Marinopoli tre atti di Osvaldo Ramous*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 11. rujna 1952., str. 3.

804 Nakon duge i detaljne kritike, *L'ora di Marinopoli*, koju je na hrvatski jezik preveo Mirko Perković, nije bila izvedena ni u Zagrebu ni u Rijeci. Priča o neobjavljenoj drami poklapa se s teškim razdobljem Talijanske drame koje se u sezoni 1952./53. nije moglo pohvaliti velikim uspjesima.

805 E. S., *Il sole era lontano romanzo di Dobrica Ćosić*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 5. lipnja 1954., str. 3.

806 Usp. EROS SEQUI, *Bilo nas je mnogo*, Zagreb, Zora, 1952.; *Eravamo in tanti*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1953. i reprint 1979. Postoji i treće izdanje u Milanu iz 2001. koje je objavio Comedit u seriji Balcani.

il barbierino si pulisce la bocca sulla manica da un colpo di tosse che l'ha squassato tutto, dà uno strattone rabbioso al piede infilato nel fango e attacca con la sua vocetta più chiara: »Druže Tito, ljubičice bijela...« E accelera il passo. Ho vergogna, compagno Tito; le forse non finiscono mai: basta cantare: »Druže Tito, mi ti se kunemo«. Ho imparato una volta per sempre, oggi.⁸⁰⁷

Pod jasnim utjecajem realnoga socijalizma odlomak je u kojem Sequi predstavlja „blistavi“ program budućega društva utemeljenoga na zajedničkim idealima:

Alla fine della lotta, non sarà necessario improvvisare tutto di sana pianta. La rete del potere si va già facendo le ossa salde nelle mani dei contadini e dei lavoratori; già esisteranno le scuole, dove i bimbi apprenderanno non le vecchie parola della bugia, ma quelle della giustizia e dell'amore per ogni popolo.⁸⁰⁸

Prije tiskanja cjelovitoga teksta neki su se dijelovi pojavili u »La Voce del Popolo«. ⁸⁰⁹ Objava romana prošla je težak put: u početku je objavljen u hrvatskom prijevodu Ive Frangeša⁸¹⁰ za izdavačku kuću Zora iz Zagrebu, a tek 1953. EDIT objavljuje izvornu talijansku verziju, nakon čega je uslijedio reprint 1979. godine. Kao što naglašava Sergio Turconi, ovo se djelo treba smatrati jedinstvenim jer:

Radi se o prvom značajnom djelu književne proze nastalom iz pera naše nacionalne manjine. [...] Prema njemu, ono što od ovih partizanskih sjećanja čini književno djelo jest njihova specifična točka gledišta: Sequi nikada ne govori o važnim bitkama, njegovi heroji nisu veliki zapovjednici ili istaknute povijesne ličnosti, već nam on vraća uspomene na obične prizore iz partizanskog života, na svakodnevna junaštva bez retorike, na skromne borce čija su imena često živa samo u sjećanjima njihovih suboraca i čija su djela, ništa manje herojska, prikazana samo na ponekom skromnom nadgrobnom spomeniku ili pogrebnoj steli. Ovaj pristup većim dijelom udaljuje Sequijev dnevnik od memorijalnih djela i približava ga u književnom pripovijedanju. Tome pridonosi adaptivan i realističan jezik, kojemu ne nedostaje lirskih elemenata.⁸¹¹

Sanja Roić smatra da je Sequievo stvaralaštvo snažno prožeto osobnim sjećanjima, posebice iz razdoblja autorova djetinjstva. Zagrebačka znanstvenica tvrdi da Sequi piše dnevničku prozu intimnih, neposrednih te napose individualnih tonova, a u njegovom dnevniku ne postoje ili gotovo da ne postoje neprijatelji: problem rata, borbe, svrhe postojanja njegov je osobni problem.⁸¹²

807 EROS SEQUI, *Eravamo in tanti*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1979., str. 94.;

»Brijačić si obriše usta u rukav nakon kašlja koji ga je cijelog stresao, srdito izvuče nogu iz blata i zapjeva svojim jasnijim glasićem: „Druže Tito, ljubičice bijela...“ Pa ubrza korak. Sramim se, druže Tito; snaga nikada ne nestaje: dosta pjevanja „Druže Tito, mi ti se kunemo“. To sam naučio jednom zauvijek, danas«.

808 EROS SEQUI, *Eravamo in tanti*, op. cit., str. 152.;

»Na kraju borbe, neće biti potrebno sve nanovo stvoriti iz temelja. Mreža moći već se čvrsto stvara u rukama seljaka i radnika; već će postojati škole u kojima djeca neće učiti stare riječi laži, već riječi pravde i ljubavi za sve narode«.

809 Usp. *Le parole rimaste*, v. I, op. cit., str. 208.

810 *Ibidem*.

811 Usp. SERGIO TURCONI, *La letteratura degli italiani in Jugoslavia e i suoi emigrati*, op.cit., str. 113–114.

812 Usp. SANJA ROIĆ, *Eros Sequi, impegno e scrittura*, u *La letteratura dell'emigrazione*, ur. JEAN-JACQUES MARCHAND, op. cit., str. 398.

Prema tvrdnjama Vere Glavinić, na stranicama romana miješaju se događaji i raspoloženja povezani s Italijom te prikaz jugoslavenskoga svijeta.⁸¹³ Sequi želi ostaviti pisano svjedočanstvo o antifašističkoj borbi, o ljudima koji su se borili gladni i žedni, koji su podnosili mučenja, ali koje je pokretao duh pravde i slobode. Autor ne krije poštovanje prema svim partizanima koji su žrtvovali svoje živote za bolji i tolerantniji svijet.

Književnu produkciju obogaćuju dvije zbirke poezije: *Dani na raskršću – I giorni al bivio* iz 1953. godine te *Sklonište*, objavljena tri godine kasnije, ali samo u srpskom prijevodu Miodraga Pavlovića. Godinu dana kasnije, 1957., izlazi zbirka pripovijedaka *Le case di Pothia*, koja donosi priče smještene na otok Kalimnos gdje je Sequi započeo svoje radno iskustvo. Sadrži devet priča u kojima se opisuju životi i sudbine stanovnika grada Pothije. Sve su povezane temom siromaštva koja uvjetuje život stanovnika. Gotovo svi stanovnici Pothije dijele istu sudbinu. Bijeda ih tjera na obavljanje teškoga i opasnoga posla od početka proljeća do kraja jeseni. S prvim proljetnim danima muškarci se ukrcavaju na čamce i odlaze prema dalekim odredištima. Bave se lovom na spužve i riskiraju svoje živote kako bi prehranili obitelji.

Od ostalih djela, na stranicama časopisa »La battana« izlazi i pripovijetka *Nebbia*.⁸¹⁴ Iako je napisan u trećem licu, ovaj tekst upućuje na novo poglavlje Sequijeva stvaralaštva, prožeto osjećajem osamljenosti, sumnjama i beznađem, tako dalekih od ideala pokreta otpora. Prikazuje usamljenoga muškarca koji uspijeva izbjeći nalet automobila. Taj ga događaj potakne da sjetno propitkuje svoju tužnu i usamljenu egzistenciju: »A permettere che nessuno si accorga di me. A tirare avanti così fino alla vecchiaia; ufficio, soffitta, un pasto in trattoria, qualcosa di freddo a cena. Domani uguale a oggi e a dopodomani.«⁸¹⁵ Život glavnoga lika pripovijetke lišen je pobuda, obavijen maglom: »Mi avvolgo nella nebbia che ho dentro.«⁸¹⁶ Suočen s nemogućnošću da promijeni stvari glavni junak svoj unutarnji govor završava riječima: »Il gatto mi aspetta di sicuro. Fino a quando non cambio casa«,⁸¹⁷ i to je jedina sigurnost koju ima. Nakon izlaska iz kolektivne perspektive drugoga poslijeratnog razdoblja, deset godina kasnije Sequi nastavlja s izviđanjem svoga *ja*, ovaj put u obliku unutarnjega monologa. Autor se zapravo okreće antropološkoj struji koja počinje uzimati maha u istočnoj Europi od 60-ih godina prošloga stoljeća, a ustaljuje se i u Jugoslaviji. Objavljuje roman *Mudre izreke*, u srpskom prijevodu. Roman u autobiografskim crtama prikazuje mladoga profesora koji kroz unutarnji monolog priziva na površinu najvažnije trenutke svoga postojanja. U djelu koje sadrži dio tekstova posvećenih Istri, *Incontri con l'Istria / Susreti s Istrom*, nalazimo niz radova koji se odnose na njegov boravak u Istri, a koji su dijelom već objavljeni u nekim talijanskim časopisima. Rad je podijeljen na četiri

813 Usp. VERA GLAVINIĆ, *La terra natia e il paese di appartenenza come motivo poetico nell'opera di Eros Sequi*, Giacomo Scotti e Alessandro Damiani, u *La letteratura di emigrazione*, op. cit., str. 407.

814 Usp., EROS SEQUI, *Nebbia*, u »La battana«, br. 6, Fiume/Rijeka, EDIT, 1966., str. 81–92.

815 EROS SEQUI, *Nebbia*, op. cit., str. 83.;

»Ne dopustiti da me itko primijeti. Nastaviti tako živjeti sve do starosti; ured, potkrovlje, obrok u gostionici, nešto hladno za večeru. Sutra isto kao danas i kao prekosutra«.

816 EROS SEQUI, *Nebbia*, op. cit., str. 90.; »Umatam se u maglu koja je u meni«.

817 EROS SEQUI, op. cit., str. 92.; »Mačka me sigurno čeka. Dok se ne preselim«.

dijela, od kojih svaki odgovara određenoj temi koja vjerno dokumentira prošla vremena, među kojima su reference na narodnooslobodilački pokret te na književno i kulturno djelovanje talijanske manjine u Jugoslaviji. Iako vjeran ideologiji i uvjerenjima iz mladosti, Sequi razvija stil u kojemu granice između dnevnika, novinskoga članka i eseja nisu u potpunosti definirane, već se spajaju u nastojanju evociranja sjećanja. Kako bi dokumentirao prošla iskustva, autor se suočava s temama na osobni način pokušavajući sagledati vlastito postojanje.

Sequi intenzivno prevodi: *Novele* Dinka Šimunovića, *Ježevu kućicu* Branka Ćopića, *Crveni petao leti prema nebu* Miodraga Bulatovića, kao i djela objavljena u časopisu »La battana«.⁸¹⁸

Zaključujemo ovo razmatranje još jednim romanom autobiografske naravi, svojevrsnim nasljedem koje nam je ostavio, romanom *Chiaroscuro* u kojemu autor preispituje vlastiti život i izražava zgražanje nad situacijom na Balkanu devedesetih godina kada su se u mnogim aspektima zanemarili revolucionarni ideali drugoga poslijeratnog razdoblja.

818 Među prevedenim su autorima također Dragutin Tadijanović, Jure Kaštelan, Vesna Parun, Vesna Krmpotić, Drago Ivanišević, Aleksandar Stipčević, Milivoj Slaviček, Tonko Maroević i dr. Od srpskih pjesnika tu su: Miodrag Pavlović, Oskar Davičo, Stevan Raičković, Vasko Popa, Vuk Krmjević, Milovan Danojlić i dr. Prevodi i poeziju nekih bosanskih pjesnika, kao što su Husein Tahmišćić, Mak Dizdar i Izet Sarajlić.

Franco Vegliani (Sincovich) (Trst, 1915. – Malcesine, 1982.)

Liburnijska granica

Rođen je u Trstu 1915. godine kao Franco Sincovich, od majke Tršćanke i oca podrijetlom s otoka Krka. Obitelj se zbog očeva posla seli u Opatiju. Njegov otac, Silvio Sincovich, sudac je na riječkome sudu, a da bi dokazao svoju pripadnost talijanskome narodu, prisiljen je promijeniti prezime u Vegliani. Izborom prezimena, međutim, ne odriče se svojega krčkog podrijetla (Krka se na talijanskome kaže Veglia). Mladi se Vegliani školovao u Rijeci i krenuo očevim stopama: u Bologni je diplomirao pravo. Njegova je kulturna pozadina usko povezana s kozmopolitskom Rijekom iz 1930-ih, a njegovo se ime veže uz časopis »Termini« čiji je urednik bio od 1936. do 1938. godine. Časopis je poticao konkretan kulturni diskurs i privlačio vodeće riječke intelektualce toga vremena. Iz toga su razdoblja prijateljstva s Osvaldom Ramousom, Garibaldom Marussijem, Giovannijem Fletzerom, Umbrom Apollonijom i drugima. Prema riječima Patrizije Hansen, Veglianijevo aktivno sudjelovanje u realizaciji časopisa usko je povezano s uredničkom programskom linijom koju je časopis zauzeo, odnosno nadovezuje se:

na program posredovanja, prema uvjerenju sličnom onome Scipija Slatapera o »primatu kulture« koje talijanski jezik i kulturu stavlja na povlašteni položaj u uspostavljanju odnosa s civilizacijama blizu granice, ali ne dijeli politička načela.⁸¹⁹

Vegliani napušta uredništvo i može se pretpostaviti da njegovo neslaganje s ostalim članovima redakcije ima upravo ideološku podlogu. Odlazi iz Rijeke 1940. godine, pridružuje se vojsci i sudjeluje u borbama u sjevernoj Africi.⁸²⁰ Godine 1942. zarobljavaju ga Britanci pa provodi četiri duge godine u zatvoru u Egiptu. Vraća se u Italiju 1946. i nastanjuje u Milanu gdje se posvećuje novinarstvu surađujući s brojnim časopisima i novinama. Od posebne je važnosti njegova suradnja s časopisom »Tempo illustrato«. U tome razdoblju upoznaje Curzija Malapartea, koji je tako-

819 Usp. PATRIZIA HANSEN, *L'origine altra. Inquietudine e identità nella narrativa di Franco Vegliani*, u »La battana«, *Letteratura dell'esodo*, br. 97-98, Fiume/Rijeka, EDIT, 1990., str. 106.

820 Usp. GIUSY CRISCIONE, PATRIZIA C. HANSEN, *op. cit.*, str. 66.

đer suradnik istoga časopisa. Na temelju toga prijateljstva povjereno mu je pisanje Malaparteove biografije koja je objavljena 1957.⁸²¹ Na nekoliko godina ostavlja po strani književnost i kulturu i bavi se odvjetničkim poslom. Umire u mjestu Malcesine, na jezeru Garda, 1982.

Franco Vegliani, smatra Maier, pripadnik je takozvane liburnijske književnosti, tipične za područje koje prema Visintini obilježavaju prikazi specifičnih krajolika, postojana i nepopustljiva etničnost, odlučan i ogorčen način gledanja i predstavljanja stvarnosti.⁸²² Za pisca je to složena stvarnost pograničnoga kraja te kulturne baštine koju on asimilira i razrađuje. Kao što navodi Hansen, autor se nikako ne može uvrstiti u književnost egzodusa jer on:

zapravo nije bio ezul; osim naknadno kada se vratio u Italiju nakon završetka rata i nakon što je njegov grad, Rijeka, pripojen Jugoslaviji. Njegov odnos s podrijetlom, uspostavljen kroz književnost, razvio se, stoga, u odsustvu tragičnih i izravnih iskustava (bijeg, dezorijentacije u uništenoj Italiji), unutarnjim slaganjem prikaza i sukoba na njezinoj granici.⁸²³

Njegov doprinos časopisu »Termini« presudan je za njegovo stvaralaštvo, jer su upravo u tome časopisu objavljena njegova prva djela: pripovijetka *La signora Ada*⁸²⁴ i eseji *Saggi su Ugo Betti*.⁸²⁵ Već iz prve pripovijetke, čija se radnja odvija na jednome neodređenom sudu, vidljiva je, prema Fried, autorova sklonost temama povezanim s pravdom i moralom.⁸²⁶ Vegliani nas upoznaje s glavnom junakinjom priče i oslikava njezino raspoloženje dok prelazi prag suda te kaže:

Inoltrandosi nell'atrio del Palazzo di Giustizia, scarsamente illuminato da una vetrata opaca, e accingendosi a salire per la prima rampa di scale, alla signora Ada crebbe il senso di disagio e quasi di paura con cui aveva sempre pensato a quel luogo, raffigurandoselo nell'immaginazione. Non lo aveva mai veduto altro che dal di fuori il Palazzo di Giustizia e certo neppure quel giorno ci sarebbe venuta se non fosse stato il cognato a insistere e a persuaderla: a costringerla quasi.⁸²⁷

Friedine riječi dodatno pojašnjavaju autorovu pravnu potkovanost koja izvire iz njegovih proznih djela:

Autorovo izvorno obrazovanje u domeni prava očituje se u njegovome jasnom i preciznom jeziku lišenom nepotrebnih ukrasa, koji poštuje „činjenice“ njegovoga pripovijedanja. Vegliani uspijeva okarakterizirati likove s nekoliko bitnih obrisâ, istražiti duboke motivacije radnji.⁸²⁸

821 FRANCO VEGLIANI, *Malaparte*, Milano, Daria Guarnati, 1957.

822 Usp. IRENE VISINTINI, *Franco Vegliani*, u »La battana«, br. 119, Fiume/Rijeka, EDIT, 1996., str. 15.

823 Usp. PATRIZIA HANSEN, *op. cit.*, str. 105.

824 FRANCO VEGLIANI, *La signora Ada*, u »Termini«, br. 3, Fiume, studeni 1936., u *Città di carta / Papirnatî grad.*, *op. cit.*, str. 198.

825 FRANCO VEGLIANI, *Saggio su Ugo Betti*, u »Termini«, br. 5, 6, 7, 9, Fiume, studeni 1937., u PATRIZIA HANSEN, *op. cit.*, str. 107.

826 ILONA FRIED tvrdi da pravda, kako individualna tako i kolektivna, istina, postojanje granice, prošlost, odnos povijesti i pojedinca predstavljaju srž njegovih djela. Usp. ILONA FRIED, *op. cit.* str. 312.

827 FRANCO VEGLIANI, *La signora Ada*, *op. cit.*, str. 198.;

»Ulazeći u predvorje Palače Pravde, slabo osvijetljeno kroz mutno staklo, i kročivši na prvo stepenište, gospođi se Adi učini da osjeća nelagodu, gotovo strah koji je uvijek osjećala kada bi pomislila na to mjesto, kada si ga je zamišljala u mašti. Nikada nije vidjela Palaču Pravde osim izvana, a zasigurno ni toga dana ne bi bila došla da šogor nije bio uporan u uvjeravanju: gotovo da ju je prisilio«.

828 Usp. ILONA FRIED, *op. cit.*, str. 313.

Godine 1941. objavljuje zbirku pripovijedaka pod naslovom *Un uomo del tempo*,⁸²⁹ koja se sastoji od 14 kratkih priča koje otkrivaju književnika s rigoroznim etičkim i kognitivnim sklonostima.⁸³⁰ Radi se o proznome djelu iz kojega izvire autorovo zanimanje za pitanja vezana uz čovjeka s granice. Nestabilnost je ta koja karakterizira život na granici, a stanovnici takvoga područja oduvijek se bore s nizom poteškoća. Upravo o tome suočavanju s poteškoćama govori se u priči *Vigilia*. Vegliani naglašava:

La donna scosse la testa: si sfogavano, poi sarebbero stati zitti, per sempre, come erano stati zitti prima sotto l'Austria. Era inutile cantare. Lei adesso sapeva soltanto che le toccava andare via, così, come una fuggiasca. Ecco: fuggire, lasciare la casa, la terra. Non si era affezionata mai al paese di suo marito, neppure a quel pezzo di vigna che avevano laggiù, dietro la collina, ma adesso le pareva che se l'avessero lasciata rimanere là, nella casa, con la sua roba, col suo bambino, senza parlare più di quella dannata politica, da cui non le era venuto che male, non avrebbe desiderato altro.⁸³¹

Ovome razdoblju njegovoga književnog stvaralaštva pripisuju se *Due racconti*,⁸³² pripovijetke napisane u vrijeme njegovoga zatočeništva u Egiptu, ali objavljene tek 1989. godine.

Godine 1958. u Milanu je izdan njegov prvi roman *Processo a Volosca*⁸³³ koji još jednom u prvi plan stavlja pravne teme. Pisanje djela, koje je autor definirao kao „priču“, započelo je u zimu 1943. u Geneifi, u Egiptu, u zarobljeničkome logoru 306. Knjiga je posvećena ocu, koji je bio sudac, u kazneno-pravnim sporovima, a govori o jednome ročištu koje se održava u Voloskom i u kojemu sudjeluju četvorica mladića: smjeli Boris, vođa bande koji je kasnije pogubljen, Giorgio, Vlatko i Vinko. Glavna junakinja prelijepa je „brineta“, tajanstvena Giovanna, koja povezuje cijelu priču. Iako precizni opisi liburnijske obale mogu dovesti do iščitavanja nekih autobiografskih elemenata, autor ističe da je svako pozivanje na stvarne događaje ili ljude u potpunosti slučajno. Roman se ne može uvrstiti među neorealistička djela, ali preispituje određene položaje i društvene sigurnosti iz perspektive naratora koji pripovijeda u prvome licu te se udaljava od skupnoga izričaja drugoga poratnog razdoblja. Za Irene Visintini tijekom naracije odvija se na sljedeći način:

Narator priče (autorov alter-ego), sin suca, izvještava o suđenju za krađu, pljačku i ubojstvo koje se odvija u Voloskom [...] u prijeratnome razdoblju, na sudu za teža kaznena djela, protiv četvorice mladića skromnoga podrijetla, ali pod neumoljivim

829 FRANCO VEGLIANI, *Un uomo del tempo*, Roma, Istituto Grafico Tiberino, 1941.

830 Usp. GIUSY CRISCIONE, PATRIZIA C. HANSEN, *op. cit.*, str. 66.

831 FRANCO VEGLIANI, *Un uomo del tempo*, Roma, Istituto Grafico Tiberino, 1941., str. 118.;

»Žena je odmahнула glavom: ispuhali bi se, zatim bi šutjeli, zauvijek, kao što su prije šutjeli pod Austrijom. Beskorisno je bilo pjevati. Sada je samo znala da mora otići poput bjegunca. Dakle: pobjeći, napustiti kuću, zemlju. Nikada se nije vezala za zemlju svojega supruga, čak ni za onaj komad vinograda koji su imali tamo, iza brda, ali sada joj se činilo da ne bi, da su joj dopustili ostati tamo, u kući, sa svojim stvarima, sa svojim djetetom, ne razgovarajući o toj proklesoj politici, od koje joj ništa dobrog nije došlo, poželjela ništa drugo«.

832 FRANCO VEGLIANI, *Due racconti*, u »Il banco di lettura«, II, br. 4, 1989., str. 28–31, u IRENE VISINTINI, *op. cit.*, str. 20.

833 FRANCO VEGLIANI, *Processo a Volosca*, Milano, Daria Guarnati, 1958; drugo izdanje Sellerio Editore, Palermo, 1989. Preveden na hrvatski jezik kao *Proces Voloskom*, Rijeka, ICR, 2004. Tekst je prilagođen za kazališnu izvedbu, a izvela ga je 1998. Talijanska drama kazališta Ivana Zajca iz Rijeke u suradnji s kazalištem Teatro Stabile iz Furlanije-julijske krajine u režiji Nina Mangana. Godine 2004. izvedena je druga prilagodba Talijanske drame u režiji Franca Sodomaca.

tijekom pravde, sve se više ograničena, gotovo nevidljiva čini udaljenost između nevinosti i krivnje, između sudaca, optuženika i svjedoka.⁸³⁴

Narator odlično poznaje optuženike, druži se s njima, a u trenutku suđenja na koje je pozvan kao svjedok, doživljava intimna razmišljanja o razlozima i karakteru likova uključenih u sudski proces. Shvaća da se u sudnici ne vidi stvarnost koju je doživio, već besmisleni fragmenti i tragovi koji nemaju veze s događajima:

Non una storia insomma, non un destino d'uomini, impastato di sangue e di fantasie e di sospiri e di desideri e di necessità e di sogni, ma neppure i loro brandelli, neppure le loro ultime voci. Soltanto apparenze e apparenze, parole vuote e aride come gusci di conchiglie sulla spiaggia, e allo stesso modo senza necessità e senza vita. Senza risponderne. E che sopra questo desolato panorama si accampasse la tronfia parola 'giustizia', in atroce presunzione di stabilire, non dico ciò che era bene e ciò che era male, ma anche soltanto ciò che era veramente accaduto, e perché.⁸³⁵

Vegliani želi naglasiti klasnu razliku i nestabilna uvjerenja buržoazijskoga svijeta koji će dovesti suca Waya do samoubojstva. Pravosudna stvarnost ne odgovara dubokim razlozima uključenih likova; pripovjedač to razumije tijekom suđenja, sudac nakon donesene presude. Tmurno ozračje uokviruje tragični epilog, a Vegliani pronalazi opravdanje za ljudska djela u samoj vegetaciji Voloskoga: »Accade, in tutti i modi, che la frequenza del lauro lungo la costa e sopra le colline, l'aria impregnata del suo amaro profumo, metta, come si crede, e come è vero e come il nostro racconto forse contribuisce a dimostrare, un brivido di estro, se non di follia, nell'animo dei suoi abitanti«. ⁸³⁶

Ali s drugim se romanom, iz zrele dobi, objavljenim 1964. godine pod naslovom *La frontiera*,⁸³⁷ Vegliani izričito dotiče teme granice. Autor presijeca dva događaja: priču pripovjedača, talijanskoga vojnika koji se 1941. godine oporavljao u Dalmaciji, zemlji njegovoga podrijetla, i priču Emidija Orlicha, zapovjednika austrougarske vojske koji je umro tijekom Prvoga svjetskog rata. Dvije se priče odvijaju u dva različita vremena: talijanski vojnik suočava se s događajima iz života stjegonoše Orlicha koji je umro prije trideset godina. Priče dijele mjesto radnje: njihov rodni kraj, već drugi put opustošen strahotama rata. Kao što tvrdi Fried:

Ova dva života, pa tako i dvije pripovjedne razine, povezani su jednim likom: Si-meoneom, onim koji čuva uspomene na Emidija i koji [...] iznosi sjećanja, pri-

834 Usp. IRENE VISINTINI, *op. cit.*, str.16–17.

835 FRANCO VEGLIANI, *Processo a Volosca*, *op. cit.*, str. 44.;

»Ukratko, ni priča, ni sudbina ljudi, pomiješana s krvlju i maštarijama i uzdasima i željama i potrebama i snovima, ali ni njihovi djelići, čak ni njihove posljednje riječi. Samo izgled i izgled, prazne i suhoparne riječi poput školjaka na plaži, i kao bez potreba i bez života. Bez usklađenosti. A da se iznad ovoga pustog krajolika utabori pompozna riječ „pravda“, u groznoj pretpostavci da se utvrdi, ne kažem ono što je bilo dobro, a što loše, već i samo ono što se uistinu dogodilo i zašto«.

836 FRANCO VEGLIANI, *Processo a Volosca*, *op. cit.*, str.15.;

»Dogada se, na svaki način, da frekvencija lovora uz obalu i na brežuljcima, zrak natopljen njegovim gorkim mirisom, proizvodi, kako se vjeruje, i što je istina, a što naša priča možda pomaže dokazati, uzbuđenje nadahnuća, ako ne i ludila, u duši njegovih stanovnika«.

837 FRANCO VEGLIANI, *La frontiera*, Milano, Ceschina, 1964. Drugo je izdanje iz 1988., a 1996. roman je izdala izdavačka kuća Sellerio iz Palermo.

znanja mladića. [...] Protagonisti romana pogranični su likovi – u zemljopisnome i egzistencijalnome smislu. Vegliani, slijedeći pravila pisanja klasičnoga romana, rekonstruira logičan lanac uzroka i posljedica iz fragmenata životnih priča.⁸³⁸

Glavna tema, toliko draga autoru, jest pogranični identitet, stanje koje je svojstveno njegovome DNK i koje ga navodi na razmišljanja o složenosti svih okolnosti.

Njegov treći roman, *La carta coperta*,⁸³⁹ objavljen je 1972. godine i prati događaje koji su izneseni u prethodnim radovima. Tema se još jednom odnosi na složenu pograničnu stvarnost. Slijede dvije postumne publikacije: epistolarna pripovijetka *Lettere in morte di Cristiano Bess*⁸⁴⁰ i znanstvenofantastični roman *La città provvisoria*.⁸⁴¹

838 Usp. ILONA FRIED, *op. cit.*, str. 315–316.

839 FRANCO VEGLIANI, *La carta coperta*, Milano, Palazzi, 1972. Drugo izdanje: Trst, Istituto Giuliano di Storia, Cultura e Documentazione, 2006.

840 FRANCO VEGLIANI, *Lettere in morte di Cristiano Bess*, Milano, Stamperia Bianca e Volta, 1986.

841 FRANCO VEGLIANI, *La città provvisoria*, Lucca, Cinque Sensi Editore, 2016.

Lucifero Martini

(Firenca, 1916. – Rijeka, 2001.)

Život i djelo

Rođen je u Firenci 25. ožujka 1916. u istarskoj proleterskoj obitelji ljevičarskoga opredjeljenja. Njegov životni put obilježen je stalnim selidbama: razdoblje svoga djetinjstva i mladosti proveo je između istarskoga i julijanskoga područja. Školovao se u Trstu, gdje je diplomirao ekonomiju, ali Rijeka je grad koji ga je primio i dao mu osjećaj pripadnosti. Eros Sequi, bliski prijatelj s kojim dijeli ideale i aktivnosti, definirao je njegov težak životni put: prema Sequiju, roditi se u ljevičarskoj obitelji znači oblikovati svoje postojanje uvijek ostajući vjeran idealima slobode i jednakosti,⁸⁴² idealima kojih se Martini nikada nije odrekao. Godine 1941. prijavio se u talijansku vojsku, a 1943. proživljava tragično iskustvo nacističke okrutnosti nad talijanskim vojnicima smještenima u Kefaloniji. Potreba za borbom protiv nasilnika vodi ga u domovinu njegovih roditelja, a kao uvjereni socijalist sudjeluje u narodnooslobodilačkoj borbi. Na kraju Drugoga svjetskog rata pridružuje se redakciji talijanskoga tiska u regionalnome Agitpropu. To mu radno iskustvo utire put za njegovu buduću novinarsku karijeru: postaje glavni urednik manjinskih novina »La Voce del Popolo«⁸⁴³ i urednik kulturne rubrike, tvorac časopisa »Arte e lavoro« i »Orizzonti«, a potom urednik dvotjednika »Panorama« i časopisa »La battana«. Njegova odanost izdavačkoj kući EDIT iz Rijeke ostala je nepromijenjena tijekom više od četrdeset godina. Umro je u Rijeci 10. svibnja 2001. u osamdeset i petoj godini života.

Martinijeva je književna djelatnost opsežna i raznolika: zapravo, njegova su djela važna kako zbog dugotrajnosti (njegovo je prvo djelo iz 1938.),⁸⁴⁴ tako i zbog opsega njegovih interesa: od novinarstva do publicistike, od poezije do proze, od filmske, književne i kazališne kritike do produkcije radiodrama.

842 Usp. EROS SEQUI, *Susreti s Istrom*, Pula, Čakavski sabor, 1989., str. 302.

843 ROBERTO DOBRAN, u *Le parole rimaste*, navodi da je Martini bio prvi glavni urednik, u vrijeme mira, lista »La Voce del Popolo«. Usp., ROBERTO DOBRAN, LUCIFERO MARTINI, u *Le parole rimaste*, sv. I, *op. cit.*, str. 219.

844 LUCIFERO MARTINI, *L'uomo nel parco*, 1938., u ANTONIO PELLIZZER, *Voci nostre*, *op.cit.*, str. 157.

Što se tiče njegovoga umjetničkog usmjerenja, Pellizzer ga smatra sinom neorealizma:

stvorio se na djelima talijanske književnosti neposrednoga poslijeratnog razdoblja, približio se postneorealizmu, ostajući uvijek vjeran životu stvari i ljudi, daleko od beskorisnih i kratkotrajnih moda. Njegova spisateljska aktivnost imala je za uzore stvari, one stvarne, događaje, one stvarne, ljude, one stvarne s bolnom željom za razumijevanje različitosti, suprotnosti.⁸⁴⁵

Ratno iskustvo ostavilo je neizbrisivi trag u njegovoj duši i posljedično utjecalo i na njegovu poetiku. Prema Pellizzerovim razmatranjima, postoji još jedan nezaobilazan element u njegovoj književnoj produkciji koji valja uzeti u obzir kako bi se shvatilo duboko značenje njegovih poruka, a to je:

bitka protiv ugnjetavanja i nepravde, borba protiv asimilacije, ponekad arogantne i staljinističke, ponekad pužuće, ali uvijek štetne za talijansku kulturu i Talijane, koja i koji su smatrani teretom i kočnicom ili, u najboljemu slučaju, smetnjom u određenim većinskim krugovima, uglavnom reakcionarnima, koji nisu mogli shvatiti da bogatstvo naroda, odnosno države, leži u raznolikosti kultura.⁸⁴⁶

Martini se borio protiv svih oblika zatvaranja jer je bio čvrsto uvjeren da je poštivanje drugih nužan uvjet za izgradnju slobodnoga i tolerantnoga društva.

Početak njegove književne djelatnosti, dokumentirane u regiji, poklapa se s objavljivanjem pjesme *Sul selciato i morti* koju autor potpisuje pseudonimom Lauro Chiari.⁸⁴⁷ U vezi s tim Vera Glavinić u eseju *La letteratura degli italiani in Jugoslavia nel quotidiano „La Voce del Popolo“* često pronalazi imena autora Sequija i Martinija među piscima koji se pojavljuju na kulturnoj stranici, te objašnjava da se oni, međutim, ne potpisuju uvijek svojim imenima, već pseudonimima ili skupinama slova kako bi prikrili svoj identitet iz čisto psiholoških razloga: kako bi dokazali da na književnome polju ne djeluje samo dvoje ili troje ljudi:

Evo zbog čega je Martini postao Lauro Chiari i Giorgio Seni i Carlo Peri te zbog čega se Sequi potpisivao s ESSE. Neke su pripovijetke potpisane inicijalima tipa E.M. ili A.B. ili samo slovom C. ili P. ili imenom Nada, dok su druge anonimne.⁸⁴⁸

Stihovi pjesme *Sul selciato i morti* pojavljuju se 1949. u prvome broju časopisa »Arte e lavoro«. Pripovijedani se događaj zaista dogodio u Puli 3. siječnja 1946. Dobran ističe da u tim stihovima autor:

nije samo ljudski uključen u tragediju, on je i unutar tragedije: u potpunosti je dijeli s mnoštvom. Štoviše, Martini se smatra predstavnikom mnoštva i s njime se stapa. Osjećaj povezanosti prožima cijelu pjesmu, a na kraju se pretvara u epski glas.⁸⁴⁹

845 Usp. ANTONIO PELLIZZER, *op. cit.*, str. 156.

846 Usp. ANTONIO PELLIZZER, *op. cit.*, str. 155–156.

847 Usp. ROBERTO DOBRAN, *op. cit.*, str. 221.

848 Usp. VERA GLAVINIĆ, *La letteratura degli italiani in Jugoslavia nel quotidiano „La Voce del Popolo“*, u »La battaglia«, br. 80, Fiume/Rijeka, EDIT, 1986., str. 93.

849 *Ibidem*.

Iz Dobranove analize mogu se iščitati razlozi koji autora tjeraju na dokumentiranje pokolja radnika koji su se pobunili protiv rušenja pekare, operacije koja duboko dira Martinija. U kritici se, međutim, ne spominje činjenica da su među mrtvim radnicima trojica Talijana. Sequi je taj koji nam otkriva imena trojice preminulih radnika – Mariani, Lussi i Salgari – naglašavajući dramatičnost incidenta koji je tada potresao pulsko stanovništvo.⁸⁵⁰ Martini je odigrao važnu ulogu u redovima talijanske etničke skupine, borio se za obranu talijanskoga identiteta u novoj stvarnosti te, mimo strahote navedenoga događaja, moglo bi se pretpostaviti da je autor potaknut na borbu protiv društvene nepravde, koja kulminira pokoljem trojice talijanskih radnika, tako da uzima u ruke papir i tintarnicu u obranu talijanskoga identiteta kada piše: »la folla, con le labbra chiuse / sui denti acri, si buttò contro i mitra e le pistole / coi cuori ansanti nelle tute azzurre. / Sul selciato i morti, tiepidi di sangue, / sembravano giganti«.⁸⁵¹

Među djelima u stihu valja istaknuti pjesme objavljene u dvije antologije pod nazivom *Poesie*,⁸⁵² u izdanju Kružoka pjesnika, književnika i umjetnika Talijanske unije za Istru i Rijeku. Slijede pjesme objavljene 1968. u *Quaderni letterari* br. 4,⁸⁵³ zatim one objavljene u časopisu »La battana«⁸⁵⁴ i *Versi di corsia*,⁸⁵⁵ te zbirke nagrađene na raznim natječajima. Među dvojezičnim zbirkama valja spomenuti *Nuvole in cielo – Na nebu oblaci* (1975.),⁸⁵⁶ *Somiglianze – Sličnosti* (1982.)⁸⁵⁷ i *Colloquio con la città – Razgovor s gradom* (1987.).⁸⁵⁸ U antologijama radova nagrađenih na natječaju *Istria Nobilissima* objavljene su sljedeće zbirke pjesama: *Il segno del mare*,⁸⁵⁹ *La bora spegne il fuoco*,⁸⁶⁰ *Aroma d'alga*,⁸⁶¹ *Vento sul mare*,⁸⁶² *L'erba non è ancora ver-*

850 Usp. EROS SEQUI, *op. cit.*, str. 307.

851 LUCIFERO MARTINI, *Sul selciato i morti*, u ROBERTO DOBRAN, *op. cit.*, str. 221.;
»gomila se, zatvorenih usta / na oštrim zubima, bacila na mitraljeze i pištolje / zadihanih srca u plavim kombinezonima. / Na pločniku mrtvi, mlaki od krvi, / izgledali su poput divova«.

852 LUCIFERO MARTINI, *Poesie*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1964.

853 LUCIFERO MARTINI, *Neanche tu, padre, Il tuo respiro, Uno di meno*, u *Poesia 2, Quaderni letterari* n. 4, ur. Circolo dei Poeti, Letterati e Artisti dell'Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume, Fiume/Rijeka, UIIF, 1968., str. 23–24.

854 Radi se o sljedećim djelima: LUCIFERO MARTINI, *Sette poesie*, u »La battana«, br. 14, Fiume/Rijeka, EDIT, 1968., str. 115–118; *Poesie*, u »La battana«, br. 26, Fiume/Rijeka, EDIT, 1971., str. 89–96; *Poesie*, u »La battana«, br. 36/37, Fiume/Rijeka, EDIT, 1975., str. 147–156; *Poesie*, u »La battana«, br. 55, Fiume/Rijeka, EDIT, 1980., str. 165–172.

855 LUCIFERO MARTINI, *Versi in corsia*, u »La battana«, br. 60, Fiume/Rijeka, EDIT, 1981., str. 93–98.

856 LUCIFERO MARTINI, *Nuvole in cielo – Na nebu oblaci*, ur. Književno i naučno društvo, Rijeka, 1975.

857 LUCIFERO MARTINI, *Somiglianze – Sličnosti*, Fiume/Rijeka, Izdavački Centar Rijeka, 1982.

858 LUCIFERO MARTINI, *Colloquio con la città – Razgovor s gradom*, Fiume/Rijeka, Izdavački Centar Rijeka, 1987.

859 Godine 1971. na 4. natječaju *Istria Nobilissima* osvojio je prvo mjesto za poeziju, a zbirka je objavljena u antologiji nagrađenih radova (*Antologia delle opere premiate*) na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1971.

860 Godine 1973. na 6. natječaju *Istria Nobilissima* osvojio je drugo mjesto za poeziju, a zbirka je objavljena u antologiji nagrađenih radova (*Antologia delle opere premiate*) na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1973.

861 Godine 1974. na 7. natječaju *Istria Nobilissima* osvojio je drugo mjesto za poeziju, a zbirka je objavljena u antologiji nagrađenih radova (*Antologia delle opere premiate*) na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1974.

862 Godine 1975. na 8. natječaju *Istria Nobilissima* osvojio je prvo mjesto za poeziju, a zbirka je objavljena u antologiji nagrađenih radova (*Antologia delle opere premiate*) na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1975.

de,⁸⁶³ *Anca cussi*,⁸⁶⁴ *Tempo nostro*⁸⁶⁵ te *Schegge di tempo*.⁸⁶⁶

Ovim zbirkama pridružuju se i prozna djela: *Erba di casa* (1966.)⁸⁶⁷ i *Giorno buio*.⁸⁶⁸ Među proznim radovima nagrađenima na natječaju *Istria Nobilissima* i objavljenima u antologijama s tih natječaja nalazimo sljedeće: *Giorni di dolore*,⁸⁶⁹ *L'ultima paura*,⁸⁷⁰ *Il muro della memoria*,⁸⁷¹ *Il ritorno*,⁸⁷² *L'ultimo giorno dell'anno*⁸⁷³ te *Il sentiero*.⁸⁷⁴ Napisao je i sljedeća djela: *L'appuntamento*,⁸⁷⁵ *La lunga strada* (1985.),⁸⁷⁶ *La scelta* (1987. i u reprintu EDIT-a 2007., te u hrvatskome prijevodu pod naslovom *Opredjeljenje*),⁸⁷⁷ *Novi dom*⁸⁷⁸ i dječji roman *L'avventura del Capitan Parapatan*.⁸⁷⁹ Martinijev opus sačinjavaju i drame te radiodrame: *L'uomo del parco* (1938.),⁸⁸⁰ *Essere liberi* (1945.),⁸⁸¹ *Il mulino di Pola* (1947.),⁸⁸² *C'è il sole*,⁸⁸³ *La macchina*,⁸⁸⁴ *La coscienza*,⁸⁸⁵ *Essere uomini*,⁸⁸⁶ *Avanti, compagni!*,⁸⁸⁷ *Partire e poi?*⁸⁸⁸ i *Il tarlo del pollice*.⁸⁸⁹ Autor se također bavi povijesnim istraživanjima, a ostavio nam je dva dragocjena djela: *Parlano*

863 Godine 1978. na 11. natječaju *Istria Nobilissima* osvojio je prvo mjesto za poeziju, a zbirka je objavljena u antologiji nagrađenih radova (*Antologia delle opere premiate*) na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1978.

864 Godine 1982. na 15. natječaju *Istria Nobilissima* osvojio je drugo mjesto za poeziju, a zbirka je objavljena u antologiji nagrađenih radova (*Antologia delle opere premiate*) na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1982.

865 Godine 1987. na 20. natječaju *Istria Nobilissima* osvojio je prvo mjesto *ex aequo* za poeziju, a zbirka je objavljena u antologiji nagrađenih radova (*Antologia delle opere premiate*) na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1987.

866 Godine 1990. na 23. natječaju *Istria Nobilissima* osvojio je prvo mjesto *ex aequo* za poeziju, a zbirka je objavljena u antologiji nagrađenih radova (*Antologia delle opere premiate*) na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1990.

867 LUCIFERO MARTINI, *Erba di casa*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1966.

868 LUCIFERO MARTINI, *Giorno buio*, u *Prosa*, ur. Circolo dei Poeti, Letterati e Artisti dell'Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume, Fiume/Rijeka, UIIF, 1965.

869 Godine 1972. na 5. natječaju *Istria Nobilissima* osvojio je prvo mjesto za prozu, a djelo je objavljeno u antologiji nagrađenih radova (*Antologia delle opere premiate*) na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1972.

870 Godine 1974. na 7. natječaju *Istria Nobilissima* dobiva posebno priznanje za prozu, a djelo je objavljeno u antologiji nagrađenih radova (*Antologia delle opere premiate*) na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1974.

871 Godine 1977. na 10. natječaju *Istria Nobilissima* osvojio je prvo mjesto *ex aequo* za prozu, a djelo je objavljeno u antologiji nagrađenih radova (*Antologia delle opere premiate*) na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1974.

872 Godine 1979. na 12. natječaju *Istria Nobilissima* osvojio je prvo mjesto *ex aequo* za prozu, a djelo je objavljeno u antologiji nagrađenih radova (*Antologia delle opere premiate*) na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1979.

873 Godine 1983. na 16. natječaju *Istria Nobilissima* osvojio je prvo mjesto za prozu, a djelo je objavljeno u antologiji nagrađenih radova (*Antologia delle opere premiate*) na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1983.

874 Godine 1985. na 18. natječaju *Istria Nobilissima* osvojio je prvo mjesto za prozu, a djelo je objavljeno u antologiji nagrađenih radova (*Antologia delle opere premiate*) na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1985.

875 LUCIFERO MARTINI, *L'appuntamento*, u »La battana«, br. 70, Fiume/Rijeka, EDIT, 1983., str. 109–122.

876 LUCIFERO MARTINI, *La lunga strada*, Biblioteca istriana, br. 6, UIIF-UPT, Trieste/Trst, 1985.

877 LUCIFERO MARTINI, *La scelta*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1987. – reprint, 2007., *Opredjeljenje*, Pula, Čakavski sabor, 1985.

878 LUCIFERO MARTINI, *Novi dom*, Izdavački Centar Rijeka, Rijeka, 1987.

879 LUCIFERO MARTINI, *L'avventura del Capitan Parapatan*, u »Il Pioniere«, Fiume/Rijeka, EDIT, 1964.

880 LUCIFERO MARTINI, *L'uomo del parco*, 1938.

881 LUCIFERO MARTINI, *Essere liberi*, Zalesine, 1943.

882 LUCIFERO MARTINI, *Il mulino di Pola*, Rijeka, 1947.

883 LUCIFERO MARTINI, *C'è il sole*, Radio Capodistria, 1978.

884 LUCIFERO MARTINI, *La macchina*, Radio Capodistria, 1978.

885 LUCIFERO MARTINI, *La coscienza*, Radio Capodistria 1979. i Radio Zagreb, 1980.

886 LUCIFERO MARTINI, *Essere uomini*, Radio Zagreb, Radio Capodistria i Radio Ljubljana, 1982.

887 LUCIFERO MARTINI, *Avanti compagni!*, 1982.

888 LUCIFERO MARTINI, *Partire e poi?*, 1982.

889 LUCIFERO MARTINI, *Il tarlo del pollice*, u »La battana«, br. 66, Fiume/Rijeka, EDIT, 1982., str. 73–78 i »Dometi«, 1984.

*i protagonisti (Memorie e documenti raccolti per una storia di Fiume nella Lotta Popolare di Liberazione fino al 1943): Il Battaglione Fiumano e il Battaglione Garibaldi*⁸⁹⁰ te *I protagonisti raccontano*.⁸⁹¹ Potpisuje i monografiju o RKUD-u Fratellanza, *La Società artistico-culturale operaia Fratellanza*.⁸⁹²

Luciferu Martiniju dodijeljene su brojne nagrade i priznanja. Godine 1976. dobio je nagradu Grada Rijeke za poeziju i publicistiku, a 1980. za životno djelo. Prestižnu nagradu *Drago Gervais* za poeziju osvojio je 1968. i 1985. godine, a 1968. je godine dobio i nagradu grada Verone, zatim grada Novare 1969. te grada Piacenze 1970. Nagrada *Dieci poeti da salvare* iz 1972. je godine. Autoru je dodijeljen veliki broj nagrada na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*: osam je puta osvojio je nagradu za poeziju,⁸⁹³ a šest puta nagradu za prozu.⁸⁹⁴ Hrvatsko novinarsko društvo dodijelilo mu je tri nagrade, uključujući *Zlatno pero*.

Od predanosti realnom socijalizmu do razočaranja na kraju stoljeća

Martinijeva poetika slijedi evolucijski proces koji prati cijelu njegovu književnu karijeru. Osim priča jasne real-socijalističke pozadine, u kojima opisuje život radnika⁸⁹⁵ i seljaka,⁸⁹⁶ Martini piše niz članaka posvećenih povijesti Rijeke, zanimljivostima gradske kronike, pokušavajući detaljnim opisima vjerno prikazati atmosferu i okruženje toga doba. O tome svjedoči i članak *Col lume per le viuzze della Fiume quattrocentesca* od 3. studenoga 1951. godine, koji opisuje život Riječana u 15. stoljeću. Martini, vjerojatno nadahnut nekom gradskom kronikom (čiji naslov i autora ne spominje), briljantnom i na mahove duhovitom prozom rekonstruira ambijent Rijeke iz tih vremena. Iznoseći navike tadašnjih ljudi, govori o postojanju detaljnoga kodeksa uvreda (dozvoljenih i nedozvoljenih) prema kojemu su se kažnjavali ljudi koji su nekoga vrijeđali. Među riječima koje su se smatrale uvredljivima, autor navodi sljedeće: *predone, ladrone, traditore, assassino, caprone, cornuto, castrone, spergiuro, poltrone, bastardo, adultero*.⁸⁹⁷

Drugačiji je stil pripovijedaka u kojima opisuje, vjernom realnošću, na cjelovit način i uz precizno dokumentiranje, život nekoliko radnika. Stoga su ove „priče“ svojevrsne autentične biografije u kojima redoslijed pripovijedanja odgovara slijedu događaja u životu lika. Ističe se njegovo ime, prezime i, u većini slučajeva, postupni uspjeh (od nadničara do kvalificiranoga radnika). Vrhunac postignuća pojedinca poklapa se sa statusom koji on zauzima u socijalističkome

890 LUCIFERO MARTINI, *Parlano i protagonisti (Memorie e documenti raccolti per una storia di Fiume nella Lotta Popolare di Liberazione fino al 1943): Il Battaglione Fiumano e il Battaglione Garibaldi*, Rovigno/Rovinj, Centro di Ricerche Storiche/Centar za povijesna istraživanja, Fiume/Rijeka, UIIF, 1976.

891 LUCIFERO MARTINI, *I protagonisti raccontano*, Rovigno/Rovinj, Centro di Ricerche Storiche/Centar za povijesna istraživanja, 1983.

892 LUCIFERO MARTINI, *La Società artistico-culturale operaia Fratellanza*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1977.

893 Nagrade za poeziju odnose se na sljedeće godine: 1971., 1973., 1974., 1975., 1978., 1981., 1987. i 1990.

894 Nagrade za prozu odnose se na sljedeće godine: 1972., 1974., 1977., 1978., 1983. i 1985.

895 Među likovima se ponekad pojavljuju neki koji postoje i u stvarnosti i za koje su navedeni podaci.

896 U tome pogledu vidi primjer pripovijetke pod naslovom *Ritratti* (23. srpnja 1952.).

897 U značenju *razbojnik, lopov, izdajica, ubojica, jarac, rogonja, budala, krivokletnik, ljenčina, gad, preljubnik*. LUCIFERO MARTINI, *Col lume per le viuzze della Fiume quattrocentesca*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 3. studenoga 1951., str. 3.

društvu, u oštroj suprotnosti s njegovim skromnim podrijetlom.

Na početku kulturne stranice u novinama objavljen je „portret“ tršćanskoga radnika Borisa Druzine, radnika u ljevaonici. Martini kaže da njegov rad predstavlja »sempre una soddifazione perché il lavoro è sempre soddifazione«. Kao primjer marljivosti navodi se dobrovoljni popravak kamiona koji se smatrao izvan uporabe.⁸⁹⁸ Na kraju, autor iznosi priču o još jednome radniku, Vittoriju Manardu, koji od običnoga radnika, nakon pohađanja obrazovnih tečajeva, postaje kvalificirani radnik.

Još jedan primjer real-socijalizma možemo naći u priči *Fa caldo* od 4. srpnja 1952. U prvome dijelu teksta Martini opisuje ljetne vrućine, a verističkim jezikom nastoji dati osjećaj težine, sparine. U preostalim dijelovima, pak, opisuje razne zanate: kovača (koji nastavlja kovati usijani nakovanj) i lučkoga utovarivača (sretnoga jer se teret polako smanjuje). Zaključuje, s gotovo edukativnim ciljem, da drugima, koji ostaju kod kuće i mogu si priuštiti osvježanje u čaši vode, nije baš tako vruće. Svrha je ove priče vrednovati ručni rad u potpunome skladu s dominantnom ideologijom prisutnom nakon Drugoga svjetskog rata.

Ne nedostaje spomena ruralnoga svijeta. U kratkoj priči *Nel cuore gli ulivi*, objavljenoj 4. studenoga 1951. na početku stranice, autor opisuje jednostavan i marljiv život jednoga poljoprivrednika iz Bala. Pored fizičkoga opisa u kojemu se čini da se poljoprivrednik spaja s oruđem koje koristi, »le sue braccia grosse sembravano fossero un tutt'uno con l'aratro e quando lo abbandonò al suolo mi sembrò quasi che non fosse più lui tutto intero«,⁸⁹⁹ Martini naglašava velikodušan i gostoljubiv karakter lika.

Ratno iskustvo ulazi u priču *Barchette sull'acqua* od 12. srpnja 1953. godine, u kojoj Martini pripovijeda o čovjeku koji, nakon što se sretan vratio iz rata, otkriva da su mu fašisti ubili suprugu i dvoje djece. Priča je podijeljena na tri dijela: uvodni dio, u kojemu se opisuje povratak kući, uvijek ista priroda, nepromijenjene navike; zatim središnji dio, s otkrićem ubojstva i opisom boli glavnoga lika koji više ne vidi nikakvu svrhu u životu; te, naposljetku, rad u tvornici čovjeka koji je odlučio ne odustati i koji je u poslu pronašao novi razlog za život.⁹⁰⁰ Ponovno se vraća ona vizija ostvarenoga socijalizma u koji književnik čvrsto vjeruje nakon završetka rata.

Komični ton, djelomično naslijeđen iz antejske konvencije duboko ukorijenjene na riječkome području, izvire iz šaljivih priča *Queste ferie te Il brontolone*. U prvoj Martini opisuje nespretne pripreme Antonija i njegove supruge za ljetne praznike. Nakon niza komplikacija (svađe sa suprugom, bolesti kolega), napokon dobiva nekoliko dana godišnjega odmora, no nakon što dođe u planine, shvaća da mu je dodijeljena soba s pogledom na dvorište umjesto željenoga pogleda na jezero. Razočaranje je veliko, a jedini koji se zabavlja jest sin.⁹⁰¹

898 LUCIFERO MARTINI, *Ritratti*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 23. srpnja 1952., str. 3.;

»uvijek zadovoljstvo, jer je rad uvijek zadovoljstvo«.

899 LUCIFERO MARTINI, *Nel cuore gli ulivi*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 4. studenoga 1951., str. 3.;

»činilo se da su njegove velike ruke jedno s plugom, a kada ga je ostavio na zemlji, činilo mi se gotovo kao da on sam više nije čitav«.

900 MAR. (LUCIFERO MARTINI), *Barchette sull'acqua*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 12. srpnja 1953., str. 3.

901 LUCIFERO MARTINI, *Queste ferie*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 27. kolovoza 1953., str. 3.

Ne nedostaje šaljive proze s ideološkim tonom. U djelu *Il brontolone* Martini opisuje svojega prijatelja Antonija s teškim karakterom, mrzovoljnoga i trajno nezadovoljnoga. Uvijek se žali na hranu, na prijevozna sredstva, na cijene i na samoga prijatelja. Ima stalnu potrebu da prigovara svemu i svakome. Pisac zaključuje da se s osobama poput Antonija treba ponašati na sljedeći način: »Apriamo un giornale, sediamo su una poltrona e facciamo finta che non esistano. Tanto valgono così poco. Fino a che non fanno danno.«⁹⁰² Neobičan je Martinijev način poimanja prijateljstva. Možda se posljednje rečenice mogu pripisati političkome razmišljanju po kojemu treba ignorirati osobe koje kritiziraju socijalističko društvo (a Antonio, govoreći o cijenama i prijevoznim sredstvima, to čini), ali, naravno, dok god ne štete samome društvu.

Iako nova ideološka perspektiva 1950-ih godina zahtijeva od intelektualaca da se udalje od mehanizama i načina života iz prošlosti, u njemu se rađa želja za uspostavljanjem kontakta, mosta između Rijeke iz prošlosti i one iz sadašnjosti.⁹⁰³ Autor pokušava obuhvatiti u svojim tekstovima

sva društvene promjene, cijelu dramatičnu povijest ili onu optimističnih očekivanja, od oružane borbe do obnove i izgradnje boljega ljudskog društva, ponekad tvrdoglavo idealiziranoga usprkos neizbježnim razočaranjima izazvanima djelovanjem ljudi, koji nisu ni sveci ni božanstva.⁹⁰⁴

U vezi s temom tradicije i inovacija u kulturi talijanske manjine u Istri i Rijeci (*Tradizione e innovazione nella cultura del gruppo nazionale italiano dell'Istria e di Fiume*), o kojoj je izlagao na konferenciji koju je organizirao časopis »La battana« u Opatiji 9. travnja 1983., Sequi naglašava zaslugu Martinija u posvećivanju velike pozornosti talijanskome jeziku,⁹⁰⁵ posebno u poslijeratnim novinama te u prijevodima brošura i letaka koje je objavljivao regionalni Agitprop:

Prema novinama, ili bolje rečeno listu »La Voce del Popolo«, koji je preuzeo i funkciju novina »Nostro Giornale«, a zatim i »Nostra Lotta«, kao informativnim medijima koji su ujedno imali i obrazovnu ulogu, odnosio se s posebnom pozornošću i ljubavlju. Sjećam se kako bi svako jutro Lucifero Martini uz prozor tadašnje Ciottine ulice, u kojoj su bile redakcija i tiskara, mazio novine još vlažne od tinte. I naravno, kao što se stariji zasigurno sjećaju, svakoga je dana bio sazvan kritički sastanak kojim je predsjedavao glavni urednik. Nakon kritika, i u pogledu jezika, te oskudnih pohvala za broj koji je upravo izašao, potvrđivali su se svakodnevni zadatci svake rubrike i svakoga člana uredništva na temelju, naravno, općega programa. Posao je tekao s oduševljenjem [...] Bilo je oduševljenja; a bila je tu i neka blažena naivnost: vjerovalo se da ćemo novo socijalističko društvo izgraditi punom brzinom. I iz toga se razloga prelazilo preko strogoće i oštine, ponekad neopravdanih.⁹⁰⁶

902 LUCIFERO MARTINI, *Il brontolone*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 5. rujna 1953., str. 3.;

»Otvorimo novine, sjednimo na fotelju i pravimo se da ne postoje. Tako malo vrijede. Dok ne naprave štetu«.

903 Posebno su zanimljivi članci posvećeni Rijeci objavljeni na kulturnoj stranici novina »La Voce del Popolo« 28. studenoga 1950., *Phlawon e Tarsia si chiamava la Fiume dei celti-illirici*, te 12. siječnja 1952., *Anticamente Fiume fu scossa da terremoti*.

904 Usp. E. SEQUI, *Storia e letteratura nel secondo dopoguerra*, u »La battana«, br. 75, Fiume/Rijeka, EDIT, 1985., str. 115.

905 Usp. GIANNA MAZZIERI, *La „voce“ i una minoranza: analisi della pagina culturale de „La Voce del Popolo“ negli anni 50*, La Rosa, Torino 1998., str. 30–31.

906 Usp. E. SEQUI, *Tradizione e innovazione nella cultura del gruppo nazionale italiano dell'Istria e di Fiume*, u »La battana«, br. 69, Fiume/Rijeka, EDIT, 1983., str. 9.

Ako se počeci u poeziji smatraju bliskima real-socijalizmu, a potom i neorealizmu, naknadna produkcija više je intimističke prirode. Ne slažemo se u potpunosti s Dobranom kada tvrdi da autor od 1955. nadalje udaljava

svoj pjesnički izričaj s „militarističkih stavova“ koje je imao tijekom rata i tijekom obnove u pogledu vrednovanja sklonosti povlačenja u sebe, odnosno potpuno sentimentalne nutrine koja podsjeća na impresionistički arhetip⁹⁰⁷

jer se prijelaz iz angažirane u intimističku prozu događa tek od 1970-ih i prepoznatljiv je u zbir-kama objavljenima u tim godinama na stranicama časopisa »La battana« i dvotjednika »Panorama«. Stih postaje poetičan kada pjesnik istražuje dubine duše, otkriva autobiografske elemente, propitkuje krhko ljudsko postojanje, promatra kvarnersko more i iz njega crpi snagu i nadahnuće. Međutim, nema jasnoga prekida s angažiranom poetikom; iako su se vremena promijenila i autor osjeća znakove epohalne prekretnice koja će uslijediti nedugo nakon toga, zbirkom *Somiglianze* iz 1982. Martini nastavlja u tonu društvene angažiranosti. Djelo *Colloquio con la città* iz 1987. može se promatrati kao *hommage* njegovome izabranom gradu, Rijeci, gradu koji autor ponekad osjeća kao svoj: »Io sono tu / E l'ho scritto sulla fronte / perché gli altri sappiano«,⁹⁰⁸ a ponekad ga ne doživljava tako:⁹⁰⁹ »Solo mi sento, vuoto e triste, e cerco invano / acque serene [...] A chi chiedere aiuto in questa alba / priva di luce? / Chi mi salverà / dall'affanno di queste porte chiuse / che non si apriranno, o mia città / rivolta solo a te stessa.«⁹¹⁰ Zbirka je poput intimnoga promišljanja pjesnika sa samim sobom, svojevrsno pomirenje sa životom, prihvaćanje društva koje se mijenja, intimnoga dijaloga, sažimanja postojanja. Martini je devedesetih godina objavio nekoliko stihova koji se obračunavaju s potpuno izmijenjenim svijetom i koji su ugrozili vrijednosti za koje je ostao vezan tijekom cijeloga svojeg postojanja. Padom Berlinskog zida 1989. i raspadom socijalističke Jugoslavije, poljuljale su se i njegove sigurnosti. Autor se više nije pronalazio u novome društvu u kojemu nema načela povezanih sa svijetom proletarijata i bratstvom naroda i, po prvi put, prepoznao je da se osjeća kao prognanik u svojoj domovini, u onoj domovini koju je branio, obnovio i u kojoj se osjećao doma. To svjedoče stihovi iz pjesme *L'alba di domani* u kojima si autor postavlja sljedeća pitanja: »Chi siamo? / Da dove veniamo? / Ogni centimetro della nostra terra / è coperto dello stridere dei denti / in facce che non abbiamo conosciuto / e alle quali non possiamo credere.«⁹¹¹ Na taj se način ostvaruje posljednji bespomoćni čin autora koji je izgubio oslonce cijeloga jednog života.

907 Usp. ROBERTO DOBRAN, *op. cit.*, str. 222.

908 LUCIFERO MARTINI, *Colloquio con la città* u ROBERTO DOBRAN, *op. cit.*, str. 228.;

»Ja sam ti / I napisao sam to na čelu / da drugi znaju«.

909 Primijećuje se snažna analogija sa stihovima pjesme *Città mia e non mia* Osvalda Ramousa, u *Tutte le poesie*, Fiume/Rijeka, EDIT, str. 286.

910 LUCIFERO MARTINI, *Colloquio con la città*, *op.cit.*,228.;

»Osjećam se usamljeno, prazno i tužno, i uzalud tražim / spokojne vode [...] Koga tražiti pomoć u ovoj zori / lišenoj svjetlosti? / Tko će me spasiti / od muke ovih zatvorenih vrata / koja se neće otvoriti, o moj grade / okrenut samo sebi«.

911 LUCIFERO MARTINI, *L'alba di domani* u ROBERTO DOBRAN, *op. cit.*, str. 231.;

»Tko smo? / Odakle dolazimo? / Svaki centimetar naše zemlje / prekriven je škripanjem zubi / na licima koja nismo poznavali / i kojima ne možemo vjerovati«.

Uredničko djelovanje u časopisu »La battana«

U intervjuu koji je dao Lauri Marchig povodom četrdesete godišnjice od osnutka časopisa »La battana« Sergio Turconi otkriva da se ideja o stvaranju časopisa za kulturu talijanske manjine i za talijansku manjinu

rodila u mnogim glavama, od Ramousa do Martinija, a bilo je nekoliko ljudi iz kulture koji su osjećali potrebu stvoriti jezgru koja bi poslužila kao osnova za početak novih kulturnih promišljanja, koja bi bila početna točka za pronalaženje ravnoteže koju smo osjećali da smo izgubili.⁹¹²

Lucifero Martini, Eros Sequi i sam Turconi prepoznati su kao osnivači časopisa. Prvo izdanje izašlo je 1. listopada 1964., a ovo je uredništvo vodilo časopis do 1989. Kulturna politika koju ono promiče poprima vrlo jasna obilježja, u savršenoj svjesnosti položaja intelektualaca u jugoslavenskome društvu kao i „militantne“ uloge koju kultura mora steći. U tome pogledu, časopis zapravo postaje most koji ujedinjuje kulture u dodiru, objavljujući istodobno djela talijanskih i jugoslavenskih književnika. Između 1964. i 1989. uredništvo Sequija, Martinija i Turconija objavljuje devedeset i dva broja. Među mnoštvom obrađenih tema zanimljiva su monografska izdanja, poput dvostrukoga broja 30–31⁹¹³ u kojemu se nalaze radovi sa simpozija o dijalektalnoj poeziji venetsko-istriotskoga jezičnog područja (*Simposio sulla poesia dialettale dell'area linguistica veneto-istriota*) te o književnoj djelatnosti Talijana u Jugoslaviji (*L'attività letteraria degli Italiani in Jugoslavia*). Na skupu, održanome u Rovinju 28. i 29. listopada 1972., u organizaciji Udruge kulturnih tijela UIIF-a, sudjeluju predstavnici vlasti i ugledni gosti, među kojima su: Antonio Borme, Biagio Marin, Mirella Fonio, Anita Forlani, Stefano Stell, Bruno Maier, Roberto Damiani, Sergio Turconi, Manlio Cortelazzo i sam Lucifero Martini. U izlaganju naslovljenome *Decadimento del dialetto*?⁹¹⁴ Martini se bavi temom koja mu je draga: zaštitom dijalekta. Žali zbog činjenice da je u Istri i Rijeci malo napravljeno u vezi s time, za razliku od Trsta, gdje su pokrenute ciljane studije. Nije nedostajalo ni laganih provokacija usmjernih onima koji su zaduženi za te teme. Martini piše:

Nedavno su se u Rijeci pojavile publikacije koje zaslužuju spomen zbog jedne uistinu neobične činjenice. Radi se, naime, o pjesmama koje su napisane na talijanskome jeziku, koliko znam, ili barem nisu zamišljene na dijalektu, a netko ih je drugi pretvorio u dijalektalni oblik, gotovo preveo, ako smijem koristiti taj glagol, koji mi se, međutim, ne čini neprikladnim, ili barem izmijenio. Možemo li smatrati dijalektalnom ovu vrstu poezije? Je li napor uložen u ovome smislu koristan ili, pak, predstavlja štetu za sami dijalekt, koji tako postaje neprirodno izražajno sredstvo?⁹¹⁵

912 Usp. LAURA MARCHIG, *Intervista a Sergio Turconi. „La Battana“ degli archetipi: rivista ponte fra le culture in contatto, op.cit.*, str. 12.

913 Usp. *Simposio sulla poesia dialettale dell'area linguistica veneto-istriota, L'attività letteraria degli Italiani in Jugoslavia*, u »La battana«, br. 30-31, Fiume/Rijeka, EDIT, 1973.

914 Usp. *Simposio sulla poesia dialettale dell'area linguistica veneto-istriota, L'attività letteraria degli Italiani in Jugoslavia, op. cit.*, str. 30–34.

915 Usp. *Simposio sulla poesia dialettale dell'area linguistica veneto-istriota, L'attività letteraria degli Italiani in Jugoslavia, op. cit.*,

U dugome nizu skupova koje je organiziralo prvo uredništvo časopisa pamti se onaj održan 14. lipnja 1975. u Rijeci, organiziran u suradnji s UIIF-ovim Kružokom pjesnika, književnika i umjetnika. Prilozi su objavljeni u broju 38 časopisa, a glavna je tema bila poezija Talijana iz Istre i Rijeke (*La poesia degli italiani dell'Istria e di Fiume*).⁹¹⁶ Tijekom Martinijeva uredništva posebna se pažnja posvećivala umjetničkome izrazu, a podržan je i prvi skup o likovnoj umjetnosti talijanske nacionalne manjine u Jugoslaviji (*I Convegno sull'arte figurativa del gruppo nazionale italiano della Jugoslavia*), održan 27. ožujka 1976. u Rijeci.⁹¹⁷ Skup je koordinirala »La battana«, a poduprli UIIF i razne gradske institucije u Rijeci. Kako stoji u uvodniku, prethodila mu je skupna izložba 14 slikara i kipara talijanske nacionalne manjine.⁹¹⁸

Na 11. talijansko-jugoslavenskome skupu, koji je organizirala »La battana« na temu pogranične književnosti (*Letteratura di confine*),⁹¹⁹ Martini je u svome izlaganju govorio o budućnosti talijanske etničke skupine, o osjećaju nacionalne pripadnosti koji ona mora imati, te u očuvanju jezika prepoznaje jedini smjer kojim mora krenuti:

...jer etnička skupina koja polako vidi slabljenje vrijednosti svojega jezika, etnička skupina koja ne stvara i stoga ne gleda u budućnost, nužno je i neizbježno prisiljena nestati.⁹²⁰

No, govoreći o pograničnoj književnosti, urednik važnu zadaću u pristupu istoj povjerava školama svih razina.⁹²¹ Martinijev se doprinos ističe i na skupu iz ožujka 1986. posvećenome memorijalistima narodnooslobodilačkoga rata i otpora Istre, Rijeke i Furlanije-julijske krajine (*I memorialisti della Guerra popolare di liberazione e della Resistenza dell'Istria, di Fiume e del Friuli-Venezia Giulia*).⁹²²

Stranice različitih brojeva časopisa »La battana« svjedoče o nastojanju uredništva da naglasi književni i umjetničko-kulturni izričaj talijanske manjine u Istri i Rijeci. Programska linija urednika

str. 31.

916 Na skupu su prisutni: Bruno Maier, Roberto Damiani, Marcello Fraulini i pjesnik Claudio Grisancich iz Trsta; profesor Mladen Machiedo iz Zagreba; hrvatski književnici iz Rijeke, Miroslav Čabrajac i Damir Grubiša; Ferruccio Glavina, direktor EDIT-a te profesori Corrado Illiasich i Antonio Pellizzer koji predstavljaju UIIF; profesorica Maria Illiasich iz Talijanske gimnazije u Rijeci; pjesnici talijanske nacionalne skupine u Jugoslaviji, Giacomo Scotti, Anita Forlani, Adelia Biasol i Giusto Curto; urednici Eros Sequi, Lucifero Martini i Sergio Turconi. *Ibidem*.

917 Usp. EROS SEQUI, *Introduzione*, u »La battana«, br. 40, Fiume/Rijeka, EDIT, 1976., str. 5.

918 *Ibidem*.

919 Skup se održao u hotelu Ambasador u Opatiji 2. i 3. studenoga 1979. Na njemu su sudjelovali: Elio Bartolini, Adelia Biasiol, Ljerka Car Matutinović, Domenico Ceroni Cadoresi, Filibert Benedetič, Roberto Damiani, Danilo Dolci, (Aldo De Jaco), Branimir Donat, Mara Debeljuh-Poldini, Nedeljko Fabio, Claudio Grisancich, Elvio Guagnini, Miroslav Košuta, Marko Kravoš, Bruno Maier, Fulvio Monai, Iginio Moncalvo, Luciano Morandini, Giuliano Manacorda, Čedo Prica, Michele Rak, Milan Rakovac, Giacomo Scotti, Augustin Stipčević, Fulvio Tomizza, Gianni Toti, Carla Vasio, Marcello Venturi, Ciril Zlobec i drugi. Usp. »La battana«, br. 54, Fiume/Rijeka, EDIT, 1980.

920 Usp. »La battana«, br. 54, *op. cit.*, str. 39.

921 Usp. »La battana«, br. 54, *op. cit.*, str. 40.

922 Broj 79 časopisa »La battana« iz 1986. godine sastoji se od jedanaest tekstova koji vjerno prenose teme obrađene na skupu. Radi se o prilogima Antuna Girona, Giovannija Radossija, Erosa Sequija, Mihaela Sobolevskoga, Silvina Poletta, Luciana Giuricina, Vere Glavinic, Petra Strčića, Domenica Cadoresija, Lucifera Martinija i Jože Pirjavca.

Sequija, Martinija i Turconija promiče časopis usredotočen na čovjeka i obrazovnu ulogu kulture. Lucifero Martini bio je unutar časopisa jedan od temeljnih promicatelja multikulturalizma.

Roman života *La scelta*

Martini je u svojoj dugoj spisateljskoj karijeri napisao petnaestak kratkih romana i dugih priča. Prozni prvijenac datira iz 1945. godine: radi se o drami *Ritrovarsi liberi*,⁹²³ ali je rukopis nažalost izgubljen. Prva je pripovijetka *Erba di casa*, slijedi *Il ritorno*, dok se *Il muro della memoria* bavi temom egzodusa. *La lunga strada* zbirka je od osam autobiografskih priča u kojima autor pripovijeda o sebi u razdoblju od 1945. do 1983. Ali romanom *La scelta* autor radi onaj iskorak koji ga vodi k prihvaćanju samoga sebe kao pojedinca koji je vjerovao u određene vrijednosti, slijedio ih i branio, ali one više ne postoje. Stoga je važno donijeti odluku koja će kasnije biti životni izbor, a koja će za autora značiti prilagođavanje tijeku povijesti.

Na Erosu Sequiju je da točno protumači što ovaj roman znači za Martinija. U svojoj knjizi *Incontri con l'Istria*⁹²⁴ kritičar objašnjava kako Martinijevo književno djelo svjedoči o njegovoj pripadnosti Rijeci i o njegovoj vjernosti idejama i idealima izraženima u njegovim djelima. Za Sequija je roman *La scelta* vrhunac dugogodišnjega književnog djelovanja i sadrži sve faze autorova egzistencijalnog putovanja. Roman je smješten u jedno istarsko mjesto, neodređeno-ga imena, a glavni mu je lik mladi intelektualac po imenu Antonio. To se ime, drago Martiniju i prisutno u prvim pripovijetkama, vraća u autorovome zreloom stvaralaštvu, gotovo kao njegov mogući alter ego. Dječak je izgubio oba roditelja: otac mu je poginuo u borbi protiv Nijemaca, majka je pobjegla tražeći bolji život. Dječak ostaje sam s djedom, a situacija se dodatno pogoršava smrću starca: Antonio je sam i očajan i odbija ičiju pomoć. Samo učitelj Marić uspijeva ući u dječakovu tmurnu dušu pružajući mu utjehu. Antonio nastavlja školovanje najprije u Talijanskoj gimnaziji, a zatim na Sveučilištu u Zagrebu. Po završetku studija vraća se u Istru, ali tamo pronalazi mjesto drugačije od onoga koje je poznao, u kojemu se govori drugi jezik. Antonio, čiji je materinski jezik talijanski, mora se suočiti s mjestom u kojemu svi govore hrvatskim. Odmah mu je ponuđen posao tajnika Saveza komunista. Budući da nema druge mogućnosti da nađe posao, Antonio prihvaća prijedlog i tada mu se otvara novo poglavlje života. Frane i Nevenka likovi su koji će ometati prividnu jednostavnost Antonijeva života. Tada se stvari mijenjaju: Antonio od glavnoga lika postaje žrtva ljudi žednih moći. Kao odgovor na okolnosti, glavni se lik postupno preobražava pa postaje poput njih kako bi iskazivao premoć i dominirao nad drugima; mijenja ime u Antun i postaje predsjednik Saveza komunista. Činom promjene imena simbolički se provodi i integracija lika u većinsko društvo. Prema Sequiju, Antonio iz oportunitizma odbija stanje manjine, odričući se tako vlastitoga jezika i identiteta.

923 Usp. ROBERTO DOBRAN, *op. cit.*, str. 232

924 Usp. EROS SEQUI, *op. cit.*, str. 302.

Istodobno, kod zreloga Martinija vidljiva je gorčina u zapažanju sličnih slučajeva u svakodnevnome životu, a, nakon nekoliko desetljeća, zbog umora tijekom godina, u liku Antonija može se iščitati i njegovo osobno odustajanje od borbe.

Gino Brazzoduro

(Rijeka, 1925. – Pisa, 1989.)

Odredište: Atlantida

Rođen je u Rijeci 1925. godine kao Luigi Brazzoduro u višejezičnoj i multikulturalnoj obitelji: majka je bila Slovenka, a otac talijanski časnik stacioniran u Splitu. Mladi Gino školuje se u glavnome gradu Kvarnera, gdje pohađa osnovnu školu i gimnaziju te se sa strašću posvećuje učenju klavira. Tijekom rata seli se u Pisu kako bi studirao fiziku na prestižnome sveučilištu Normale. Diplomira 1947., a zatim prihvaća radno mjesto inženjera metalurgije u čeličani Italsider u Piombinu. Trajno se nastanjuje u Toskani koja postaje njegova druga domovina: tu sklapa i brak s Annom koja će biti njegova vjerna suputnica tijekom cijeloga života. Na poslu je vrlo cijenjen, a menadžerski rad u tvrtki omogućuje mu mnoga putovanja. Pisac na taj način posjećuje razna svjetska odredišta, što ga tjera na duboko promišljanje o vlastitim korijenima. Jedan ga grad naročito potiče na razmišljanje o multikulturalnoj sredini, a to je Trst. Tijekom sve većega broja poslovnih putovanja Brazzoduro osjeća potrebu izolirati se te, opremljen olovkom i bilježnicom, bilježi svoje misli iz kojih će nastati razne zbirke. Počinje surađivati s tršćanskim časopisom »Most«⁹²⁵ i s »La battanam« iz Rijeke pa se ponovno približava svojem rodnom gradu. Koristeći česte boravke u željazari u Servoli u Trstu i blizinu s Rijekom, autor se nekoliko puta vraća u rodni kraj, a jednom prilikom dolazi u posjet gradu u pratnji majke i supruge. Povratak u glavni grad Kvarnera valja iščitati kao početak dubokoga promišljanja o odnosu s rodnim gradom i o dvama svjetovima, talijanskome i slavenskome, koji se tamo susreću. Brazzoduro umire u Pisi 1989. godine.

Prema riječima Pericla Camuffa, autor se ne ubraja o onaj dio ezula koji je emigrirao neposredno nakon Drugoga svjetskog rata u Italiju, jer je on napustio Rijeku tijekom rata kako bi

925 ALEŠ LOKAR podsjeća na suradnju sa slovenskim časopisom »Most« u koju se Brazzoduro bacio s mladenačkim i kreativnim zamahom. Brojeve je ispunio tolikom količinom članaka i eseja da je jedan slovenski kritičar u Trstu izjavio da se MOST pretvorio u BRAZZODUROST. No kritičar smatra da je tu bilo riječi i o zavisti te da je nesumnjivo Brazzoduro dao snažan poticaj časopisu prema drugome. Usp. ALEŠ LOKAR, *Gino Brazzoduro, uomo di confine*, u »La battana«, *Letteratura dell'esodo*, br. 97-98, Fiume/Rijeka, EDIT, 1990., str. 116.

pohađao sveučilište u Pisi.⁹²⁶ To ga stavlja u drugačiji položaj u odnosu na ostale ezule i čini njegovo iskustvo egzila paradigmatiskim iskustvom „pograničnoga čovjeka“.⁹²⁷ Gino Brazzoduro čini sve kako bi nadvladao društveno-kulturne barijere nametnute ljudima koji žive i rade u pograničnim područjima. Lokar s time u vezi objašnjava:

U njemu je rasla [...] potreba za razumijevanjem, povezivanjem, prelaženjem granice stvaranjem mosta [...], odnosno jaza koji se stvorio u našim krajevima. Shvatio je da povijesna pogreška leži upravo u tome što se jedna stvarnost povećala, a druga je izbrisana. Dakako, nije sada trebalo izvršiti suprotan čin, izbrisati prvu i povećati drugu, jer bi to u osnovi značilo isti grijeh, samo počinjen u suprotnome smjeru. Umjesto toga, ono što je trebalo učiniti sastojalo se u ispravnoj ponovnoj procjeni obje stvarnosti; dati svakoj od njih težinu koju zaslužuje.⁹²⁸

Potreba za razumijevanjem granice i pridonošenjem njezinome nadvladavanju prisutna je u njegovoj pjesničkoj produkciji koja započinje tek 1980. godine s prvom zbirkom karakterističnoga naslova *Confine*.⁹²⁹ Brazzoduro objavljuje u samo devet godina, uz već spomenutu zbirku, još tri: *Oltre le linee* 1985.,⁹³⁰ *A Itaca non c'è approdo* 1987.⁹³¹ i *Tra Scilla e Cariddi* 1989.⁹³² privlačeći pažnju kritičara zbog posebnosti svojega pjesničkog izraza. Opsežna je i njegova dje-latnost u ulozi esejista i književnoga kritičara.

Njegov je književni izričaj poseban u usporedbi s ostalim predstavnicima kvarnerske književnosti, jer svoj pjesnički put započinje u zreloj dobi i na potpuno autonoman način. Kako bismo razumjeli na koji se način taj književni diskurs razvija, možemo se ponovno poslužiti riječima Lokara kada tvrdi:

Možda mu je tehnički svijet bio previše suhoparan, poslovna je karijera možda sputavala njegovu osjetljivu dušu, koja se u trenucima stanke od rada hranila klasičnom glazbom i koja možda nije bila u stanju iskoristiti sav taj cinizam, oštromnost, ponekad čak i neophodnu brutalnost za dostizanje samoga vrha karijere.⁹³³

Osjetljiva autorova duša bira stih kao sredstvo izražavanja svojega intimnog svijeta. Prva se zbirka sastoji od pedesetak pjesama grupiranih u šest cjelina. Iz samih su naslova – *Dall'età del ferro*, *Sentimento del Carso*, *Per Venezia*, *Confine*, *Fiori per Anna* e *Miscellanea* – razvidne teme koje autor bira u svome prvom pjesničkom iskustvu. Concetta Lorenza Lo Iacono svakoj od šest cjelina pripisuje jednu zajedničku tematsku nit. U prvome je dijelu tema rat. Prema Lo Iacono, naredni tematski blokovi odnose se na neke ključne točke autorova života, kao što su:

926 Usp. PERICLE CAMUFFO, *Il confine nel dialogo Biagio Marin e Gino Brazzoduro*, u *Zogia del gno pensà. Scritti su Biagio Marin*, Varazze, izd. PM, 2018., str. 67., <https://www.trieste.com/cultura/news/pericle-camuffo-zogia-gno-pensa-scritti-biagio-marin.html>; datum pristupa: 10. studenoga 2020.

927 ALEŠ LOKAR, *op. cit.*, str. 114.

928 Usp. ALEŠ LOKAR, *op. cit.*, str. 116.

929 GINO BRAZZODURO, *Confine*, Genova, San Marco dei Giustiniani, 1980.

930 GINO BRAZZODURO, *Oltre le linee*, Pisa, Lischi & Figli, 1985.

931 GINO BRAZZODURO, *A Itaca non c'è approdo*, Pisa, Giardini, 1987.

932 GINO BRAZZODURO, *Tra Scilla e Cariddi*, Pisa, Giardini, 1989.

933 Usp. ALEŠ LOKAR, *op. cit.*, str. 115.

Područje Krasa koje se lako može usporediti s rodnom domovinom po kamenu koji ga podupire, [...] vlastita zemlja, [...] Venecija, sve do 1950-ih, prebivalište autora koji je tada radio u tvornicama u Margheri; osjećaj granice, koji će postajati sve izraženiji u narednim zbirka; ljubav prema Anni; poetska promišljanja o putovanjima (Chartres, Lübeck, Ligurija), ljudima koje je upoznao (prijatelju i piscu Biagiu Marinu) i o intimnoj suštini života, neprestano suprotstavljanje proturječnosti koje su samo naizgled takve.⁹³⁴

Poetika je to, dakle, koja se kreće od surove teme rata i razvija se do tema korijena, izgnanstva i nelagode osjećaj strancem, te ima za cilj prikazati bit pograničnoga čovjeka. Ali ne radi se samo o tome: u stihovima je prisutna i neizmjerena ljubav prema supruzi Anni, kao i sjećanja na daleka putovanja i prijatelje koje je putem susreo. U pjesmi *Granica* Brazzoduro otkriva čitatelju svoju osobnu i intimnu viziju potonje. Piše autor: »In ognuno è il confine / nitido contorno / che nell'aria incide / l'orizzonte / linea impercettibile / come l'ora sfuggente che divide / il giorno dall'ombra / silenzio e suono / memoria e annunciazione / morte e vita / unico fiore«. ⁹³⁵ Stoga granicu pisac ne doživljava kao liniju razdvajanja, već kao neprimjetnu crtu sačinjenu od smrti i zajedničkoga života, kao jedinstveni cvijet, postojanje obilježeno dvojnošću koju valja shvatiti i doživjeti te pretvoriti u prednost. Svijest o prihvaćanju sebe kao pripadnika dvaju različitih svjetova za pjesnika znači obogaćivanje.

U svojoj drugoj zbirci, *Oltre le linee*, književnik teži dubljemu izvlačenju sjećanja. U većinu od šezdesetak pjesama koje sačinjavaju zbirku uvodi se autobiografski element i izražen je egzistencijalistički pristup. U pjesmi *Preko rijeke* autor se osvrće na svoj rodni grad, na ono što je grad bio u prošlosti i na ono što je postao danas. Kroz sliku rijeke koju je tada poznao, autor nam prikazuje drugačiju sliku rodnoga grada u kojemu on više ne pronalazi duh prošlosti. Stihovi su prepuni nostalgije i gorčine, a autor kaže: »Oltre il fiume / il nostro silenzio. / (parlano un'altra lingua / di là dal fiume). / Uccelli passano / dall'una all'altra riva / scrivono nell'aria / parole straniere. / Sui rami del viale / i sogni / sognano ancora / di noi / di qua dal fiume«. ⁹³⁶ Polazi od zapažanja da je njegova rijeka dio drugačije državne stvarnosti: preko rijeke govori se drugim jezikom i promijenilo se društveno tkivo. Pjesnik izražava svoju bol svjestan da pripada drugoj stvarnosti, onaj s ove strane rijeke. Duboko u sebi ne želi se odreći svojih snova o rodnome gradu koji i dalje osjeća kao svoj.

Gino Brazzoduro nastavlja svoje putovanje kroz sjećanje i u trećoj zbirci *A Itaca non c'è approdo*. Za fijumansoga književnika radi se o putu u potrazi za istinom koja omogućuje da se

934 Usp. CONCETTA LORENZA LO IACONO, *Gino Brazzoduro*, u <http://www.sagarana.it/rivista/numero4/ibridazioni5.html>, datum pristupa: 12. studenoga 2020.

935 GINO BRAZZODURO, *Confine / Granica*, u *Città di carta / Papirnat grad*, op. cit., str. 252–253;

»U svakome je granica / jasan ocr / koji u zrak urezuje / obzor / linija nezamjetna / kao nestalan sat koji dijeli / dan od sjene / tišinu i zvuk / sjećanje i navještenje / smrt i život / jedinstveni cvijet«, u prijevodu Lavinije Belušić i Aljoše Pužara, *Ibidem*.

936 GINO BRAZZODURO, *Oltre il fiume / Preko rijeke*, u *Città di carta / Papirnat grad*, op. cit., str. 254–255;

»Preko rijeke / naša tišina. / (govore drugim jezikom / s onu stranu rijeke). / Ptice prelaze / s jedne na drugu obalu / ispisuju zrakom / strane riječi. / Na granama drvoreda / snovi / još sanjaju / o nama / s ovu stranu rijeke« u prijevodu Lavinije Belušić i Aljoše Pužara, *Ibidem*.

pokrpuju komadići rastrganoga identiteta. Pjesma *Itinerari* otkriva Brazzodura svjesnoga činjenice da povratak na svoju Itaku, korijenima rodne zemlje, nije moguć: »Non illudetevi: / a Itaca / non c'è approdo. / Nutre il futuro / antiche radici. / Atlantide: / sola nostra destinazione«.⁹³⁷

Piščevo putovanje završava četvrtom zbirkom, *Tra Scilla e Cariddi*, u kojoj je tema egzodusa detaljno razrađena. U tim intimnim lirikama autor pridaje posebnu ulogu riječima; riječ je jedina čuvarica istine i samo u njoj prognanik može pronaći utjehu. U tome kontekstu ističe se poezija *Papirnati grad*. Stihovi odaju počast rodnome gradu, ali istovremeno definiraju autorovu novu sliku grada koji više ne prepoznaje: »Città di carta / senza più amore, / città morta / e pure non so dove / da qualche parte / ancora viva / e come nessun'altra / vera. / Città perduta / città lontana / come sconosciuta / parola straniera. / Ognuno è solo / nella sua minima storia / e l'aria questa sera / è ancora quel vetro di gelo / chiaro di luna rappreso: / ultima / e tua prima / notte di primavera«.⁹³⁸ Nizom oksimorona Brazzoduro svoj grad predstavlja istodobno i kao mrtav i kao živ, ali nadasve istinit, autentičan, jedinstven i neizbrisiv. To je grad koji je za autora sada dalek, izgubljen i stran. Brazzoduro se nalazi u ulazi stranca te prati egzistencijalni put onih koji se suočavaju s egzilom i s problemima glede političke i kulturne stvarnosti koja je njemu strana. Riječ je, dakle, o kulturnoj slici koja predstavlja „*topos* graničnih antropologa“.⁹³⁹ Osjećaj apatridnosti za pisca je težak poput kamena: »Da lontano / viene lo straniero. / Ha solo occhi pieni di silenzio / per parlare: / la sua lingua non ha parole / che tu intendi. / Nessuno / lo ascolta / inaffidabile testimone / espatriato da mondi lontani / mai visti, / forse appena immaginati/ da sempre perduti. / Chi mai ascolterà / le sue storie incredibili / in una lingua che per voi / non ha parole«.⁹⁴⁰ Ali Brazzodurove riječi čuju se i nakon njegove smrti jer se književnik simbolično vraća u Itaku, vraća se u svoj rodni kraj. Godine 1996., sedam godina nakon njegove smrti, izlazi iz tiska dvojezično izdanje pod naslovom *Straniero – Stranac*.⁹⁴¹ Sorel kaže:

Knjiga *Straniero / Stranac* objavljena je u dvojezičnome izdanju, što treba iščitati kao simboličku gestu. Obuhvaća smanjeni izbor svih Brazzodurovih zbirki, autoreferencijalni uvod samoga autora u čitanje njegove treće poetske zbirke te Pužarovu analizu tema i simbolične razine Brazzodurove poezije [...] kao i brojne tematske cikluse/simboličke cjeline, i to redom: EGZIL, POSTOJANJE, INTIMNU SFERU i METATEKST.⁹⁴²

937 GINO BRAZZODURO, *Itinerari*, u *Città di carta / Papirnati grad*, op. cit., str. 254–255.,

»Ne obmanjujte se: / uz Itaku / pristaništa nema. / Budućnost namiruje / drevno korijenje. / Atlantida: / sjedino naše odredište« u prijevodu Lavinije Belušić i Aljoše Pužara, *Ibidem*.

938 GINO BRAZZODURO, *Città di carta / Papirnati grad*, u *Città di carta / Papirnati grad*, op. cit., str. 252–253.,

»Papirnati grad / ljubavi lišen, / mrtav grad / i mada ne znam gdje / još negdje živi / stvaran, kao ni jedan / drugi. / Izgubljeni grad / daleki grad / kao strana riječ / nepoznata. / Svatko je sam / u majušnoj svojoj priči / i zrak je večeras / još ono staklo ledeno / zgusnuta svjetlost mjesečine: / posljednja / i za te prva / noć proljetna« u prijevodu Lavinije Belušić, *Ibidem*.

939 Usp. ALJOŠA PUŽAR, *Va fiori, o stranier...*, u »La battana«, br.143, Fiume/Rijeka, EDIT, 2002., str. 3.

940 GINO BRAZZODURO, *Straniero / Stranac*, u *Città di carta / Papirnati grad*, op. cit., str. 256–257., »Izdaleka / dolazi stranac. / Ima tek oči pune tišine / za govor: / njegov jezik nema riječi / koje bi ti razumio. / Nitko / ga ne sluša / nepouzdan svjedok / prognan iz dalekih svjetova / nikad viđenih, / možda tek izmaštanih / oduvijek izgubljenih. / Tko će slušati ikad / njegove nevjerojatne priče / na jeziku što za vas / nema riječi« u prijevodu Lavinije Belušić i Aljoše Pužara, *Ibidem*.

941 GINO BRAZZODURO, *Straniero / Stranac*, uredio i preveo ALJOŠA PUŽAR, Fiume/Rijeka, EDIT-ICR-Digital point, 1996.

942 Usp. SANJIN SOREL, *Lo „straniero“ Brazzoduro di Pužar*, u »La battana«, br. 123, Fiume/Rijeka, EDIT, 1997., str. 118.

Godine 2009. objavljena je još jedna knjiga koji sadrži korespondenciju između Gina Brazzodura i Biagija Marina.⁹⁴³ Pericle Camuffo skreće pozornost čitatelja na obilnu prepisku dvojice intelektualaca koji su se upoznali prilikom suradnje s časopisom »Most«. Iz pisama izvire još jedan aspekt Brazzodurove osobnosti koja:

će uvijek ustrajati na prirodnoj jednakosti pojedinaca koja s biološke razine prelazi do moralne, intelektualne i političke, u kojoj su razlike uvijek samo nijanse, samo razlike u tonu koje obogaćuju.⁹⁴⁴

U prepisci s Marinom, riječki autor progovara o suštini neprijateljskih odnosa duž istočne granice, a Camuffo naglašava:

Za razliku od gotovo svih svojih „slavnih sugrađana ezula“, koji su u Slavenima vidjeli aktere invazije i oduzimanja njihovih zemalja, te kasnijega dramatičnog progonstva, Brazzoduro u dolasku talijanske i fašističke „legionarske bande“ vidi puknuće talijansko-slavenske ravnoteže u istarskim i dalmatinskim zemljama te početak katastrofe.⁹⁴⁵

943 GINO BRAZZODURO, BIAGIO MARIN, *Dialogo al confine: scelta di lettere 1978-1985*, ur. PERICLE CAMUFFO, Pisa-Roma, Fabrizio Serra Editore, dodatak br. 14 »Studi Mariniani«, 2009.

944 Usp. GINO BRAZZODURO, BIAGIO MARIN, *Dialogo al confine: scelta di lettere 1978-1985*, ur. PERICLE CAMUFFO, *op. cit.*, str. 172.

945 Usp. *Dialogo al confine: scelta di lettere 1978-1985, op. cit.*, str. 174.

Sergio Turconi

(Caronno Pertusella, 1928. – Rijeka, 2019.)

Život i djelo

Rodio se u mjestu Caronno Petrusella u okolici grada Varese 1928. godine. Za vrijeme pohađanja gimnazije u Milanu pristupio je Frontu mladeži. Godine njegove izobrazbe obilježene su snažnim utjecajem progresističkih ideja koje su u konačnici rezultirale njegovom selidbom iz lombardijske prijestolnice u Rijeku 1946. godine, kao što su to po završetku Drugoga svjetskog rata učinili mnogi mladi lijevo orijentirani intelektualci, poput njega nadahnuti stvaranjem socijalističkoga društva, ravnopravnoga te slobodnoga od bilo koje vrste ugnjetavanja. Prema riječima Laure Marchig autor »napušta Milano [...] kako bi se preselio u Rijeku i zaposlio se kao dramaturg u novoosnovanoj Talijanskoj drami«. ⁹⁴⁶ Međutim, to nije bio put kojim je Turconi krenuo. Po dolasku u Rijeku upoznao je Erosa Sequija, koji ga je potaknuo da upiše fakultet i da se po njegovu završetku posveti akademskoj karijeri. Godine 1957. preselio se u Beograd, gdje je diplomirao talijanistiku, a 1970. stekao doktorat. Predavao je talijansku književnost na Filološkome fakultetu u Beogradu do umirovljenja 1997. Godine 2014. vratio se u Rijeku, gdje je proveo posljednje godine svojega života u kućici na Drenovi, naslijeđenoj od supruge, gdje se prema njegovim riječima »zabavlja poljoprivredom«. ⁹⁴⁷ Umro je u Rijeci 24. travnja 2019. godine.

Tijekom prvih godina boravka u Rijeci Turconi je bio angažiran na raznim funkcijama u izdavačkoj kući EDIT, postao je urednik dnevnih novina »La Voce del Popolo«, te bio promicatelj i začetnik, zajedno s Lucianom Giuricinom, dvotjednika »Vie giovanili«, ⁹⁴⁸ zatim dopisnik iz Beograda riječkoga dnevnog lista na talijanskome jeziku, urednik revije »Orizzonti« koju je vodio Eros Sequi, te, u razdoblju od 1964. do 1989., član povijesnoga prvog uredništva časopisa »La battana«.

⁹⁴⁶ Usp. LAURA MARCHIG, *Intervista a Sergio Turconi*. „La Battana“ degli archetipi: rivista ponte fra le culture in contatto, op.cit., str. 11.

⁹⁴⁷ Usp. LAURA MARCHIG, *Intervista a Sergio Turconi*. „La Battana“ degli archetipi: rivista ponte fra le culture in contatto, op. cit., str. 12.

⁹⁴⁸ Dvotjednik, čiji je glavni urednik bio Luciano Giuricin, izlazio je od 1948. do 1951. godine.

Književno djelovanje Turconija raznovrsno je: autor piše djela u prozi, poeziju, esejistiku, te znanstvene radove. Njegov interes za neorealističku kinematografiju konkretiziran je u djelu *Neorealizam*,⁹⁴⁹ dok su istraživanja koja je radio za doktorat rezultirala objavom djela pod naslovom *La poesia neorealista italiana*.⁹⁵⁰ Prema tvrdnjama Giuliane Nuvoli, ono valja interpretirati kao cjelinu jer predstavlja strogu kritiku:

ono što T. u zaključku iznosi o talijanskoj neorealističkoj poeziji: radilo se o manje važnoj, podređenoj poeziji, prepunoj ambicija i proturječnosti. Bila je više moda, nego pokret stvarnih vrijednosti; pojava koja se potrošila u samo jednome desetljeću.⁹⁵¹

Počeci njegovoga književnog djelovanja u Rijeci obilježeni su izdavanjem pjesme *Canzone alla mia vita*,⁹⁵² nakon čega su uslijedile dvije pjesme u prozi naslovljene *A Ezio Galli di Milano*⁹⁵³ te *A Rina Alberti di Milano*.⁹⁵⁴ Od 1966. objavljuje u časopisu »La battana« (točnije u brojevima 7 i 8) još svojih pjesama, naslovljenih *Avverbi*, koje se mogu smatrati post hermetičkoga stila i nastalima pod utjecajem Montalea.⁹⁵⁵ Tijekom 70-ih Turconijeva je pažnja usmjerena na dijalektalnu poeziju Ligia Zaninija.⁹⁵⁶ autor naglašava njezinu važnost te ističe da ona nipošto ne može biti uzeta u obzir samo kao dio lokalnoga folklor. Brojni su njegovi radovi u gore navedenome časopisu, a posebno su zanimljivi njegovi tekstovi u rubrici *Schede*.⁹⁵⁷ Turconijevo zanimanje za neorealizam ne jenjava pa 1987. objavljuje esej *Una tarda stagione del neorealismo, la letteratura degli Italiani in Istria*,⁹⁵⁸ također u »La battana«. U njegov stvaralački opus ulazi i priručnik *Italijanski 1 i 2* napisan u suradnji s Tatjanom Jeremić⁹⁵⁹ u razdoblju od 1976. do 1977.

Pisac i svestrani kulturni radnik

Turconija valja promatrati kao autora poezije i proze, ali je osobito važna njegova uloga na polju književne kritike. U tome je pogledu autorovo najplodonosnije razdoblje ono neposredno nakon završetka Drugoga svjetskog rata kada je na kulturnoj stranici dnevnoga lista »La Voce del Popolo« objavljivao brojne članke. Među njima ne nedostaje kritika predstava Talijanske drame, koje su uvijek izrazito izravne i nisu uvijek pozitivne. Njegovo neslaganje s programom riječke kazališne skupine najbolje je vidljivo u komentaru predstave *Gli innamorati* Carla Goldonija,

949 SERGIO TURCONI, *Neorealizam*, Beograd, Nolit, 1961.

950 SERGIO TURCONI, *La poesia neorealista italiana*, Milano, Mursia, 1977.

951 Usp. GIULIANA NUOLI, *La poesia neorealista italiana by Sergio Turconi*, u »Studi Novecenteschi«, sv. 6, br. 16 (ožujak 1977.), str. 159–160.

952 SERGIO TURCONI, *Canzone alla mia vita*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 10. svibnja 1950., str. 3.

953 SERGIO TURCONI, *A Ezio Galli di Milano*, u ROBERTO DOBRAN, *Sergio Turconi*, u *Le parole rimaste. Storia della letteratura italiana nell'Istria e nel Quarnero nel secondo Novecento*, op. cit., str. 290.

954 SERGIO TURCONI, *A Ezio Galli di Milano*, op. cit., str. 291.

955 Usp. SERGIO TURCONI, *A Ezio Galli di Milano*, op. cit., str. 289.

956 Usp. SERGIO TURCONI, *Fuori dal folklore (La poesia di L. Zanini)*, u »La battana«, br. 24, Fiume/Rijeka, EDIT, 1970., str. 109–116.

957 Za više informacija o književnoj produkciji Sergia Turconija vidi »La battana«, br. 114, Fiume/Rijeka, EDIT, 1994.

958 SERGIO TURCONI, *Una tarda stagione del neorealismo: la letteratura degli Italiani in Istria*, u »La battana«, br. 83, Fiume/Rijeka, EDIT, 1987., str. 89–96.

959 TATJANA JEREMIĆ, SERGIO TURCONI, *Italijanski 1, 2*, Beograd, Kolarčev Narodni Univerzitet, 1976.–1977.

objavljenome u »La Voce del Popolo« 13. lipnja 1951. Turconi kritizira namjeru umjetničkoga vodstva Drame da publici predstavi Goldonija u novome ruhu odabirom ove komedije, koja je, zbog određenih psiholoških elemenata, bliža modernome kazalištu nego Goldoniju koji se dotada uprizorivao. Autor smatra da ovo nije bio baš sretan odabir Drame jer postavljanjem na kazališne daske jedne tako „unutarnje“ Goldonijeve komedije, koja je statična i monotona, a gledateljima posebice lako predvidljiva već nakon prvoga čina, rezultiralo je dosadom i apatijom među publikom. Turconi kritizira režiju jer je, stavivši preveliki naglasak na karakterne osobine glavnih likova, dodatno učinila jednoličnom ovu već samu po sebi monotonu komediju.⁹⁶⁰ U recenziji djela *A casa per le 7* Roberta Cedrica Sheriffa. Turconi najprije donosi sažetak predstave, a nakon toga ističe da je psihologija likova na razini ostalih autora koji pišu krimiče. Hvali režiju Rousa, koji izbjegava zamke trivijalnosti uobičajenih policijskih događaja, stavljajući u prvi plan psihološki aspekt djela. Pozitivan sud daje i interpretaciji čitavoga glumačkog ansambla.⁹⁶¹ U sljedećemu članku, naslovljenome *Sorprese per il pubblico di Tre mesi di prigionie*, objavljenom 13. prosinca 1951., pisac analizira jednu drugu predstavu Talijanske drame. Odmah je vidljiva poveznica s prethodnim člankom. Pojam „iznenađenja“ koji se isticao više puta sada je vidljiv već u samome naslovu. Poticaj za stvaranje znatizelje kod publike ovaj je put objašnjen na sljedeći način: rečeno je da će iznenađenje biti formalnoga karaktera, odnosno odnosit će se na samu prezentaciju predstave, u kojoj će se, po drugi put u riječkome kazalištu, koristiti rotirajuća pozornica. Na koncu, nakon nabiranja imena glumaca i režisera (Nereo Scaglia), autor poziva publiku u kazalište.⁹⁶²

Turconi nastavlja pisati kazališne recenzije i kao dopisnik iz Beograda. Dana 4. travnja 1958. objavio je tekst naslovljen *Vanno insieme Goldoni e Pirandello in un repertorio d'alta qualità*. Navedeni članak odnosi se na proslavu desetogodišnjice osnutka Jugoslavenskoga dramskog pozorišta, osnovanoga po završetku Drugoga svjetskog rata, koje je postalo središtem cjelokupnoga jugoslavenskoga kazališnog života. Turconi prenosi riječi Velibora Gligorića, umjetničkoga direktora Pozorišta, koji objašnjava da tajna uspjeha kazališne kuće leži upravo u njenoj repertoaru: publici se nude samo tekstovi nesporne književne vrijednosti, odnosno najbolja dramaturška djela iz cijeloga svijeta. Među svjetskim autorima uvrštenima u program Gligorić navodi: Gorkoga, Shawa, Shakespearea, Plauta, Racinea, Molierea, Ibsena, Čehova, Goldonija, Pirandella, Lorcu, Strindberga, Gogolja, Sheridanu, Dostojevskoga. Među jugoslavenskim piscima ističe Marina Držića, Ivana Cankara, Branislava Nušića, Miroslava Krležu te Ranka Markovića. U zaključku Turconi piše o zanimanju Jugoslavenskoga dramskog pozorišta za talijansku dramaturgiju. Navodi tako da su na scenu postavljene kazališne predstave *Sei personaggi in cerca d'autore* Luigija Pirandella, *Le baruffe chiozzotte* i *La locandiera* Carla Goldonija. Ističe da se ove potonje nalaze na visokome četvrtom mjestu po gledanosti.⁹⁶³

960 Usp. SERGIO TURCONI, *Gli Innamorati di Carlo Goldoni*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 13. lipnja 1951., str. 3.

961 Usp. SERGIO TURCONI, *A casa per le 7 di Robert Cedric Sherriff*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 10. studenoga 1951., str. 3.

962 Usp. SERGIO TURCONI, *Sorprese per il pubblico di Tre mesi di prigionie*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 13. prosinca 1951., str. 3.

963 Usp. SERGIO TURCONI, *Vanno insieme Goldoni e Pirandello in un repertorio d'alta qualità*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 4. travnja 1958., str. 3.

Njegovo pisanje, međutim, poprima potpuno drugačiji ton kada staje u obranu antifašističkih ideala. Tada, naime, njegov umjereni stil pisanja često postaje oštar. Odličan primjer toga jest članak *Qualcuno ha tradito* objavljen 29. veljače 1950., koji donosi kritiku namijenjenu urednicima novina Luigija Longa, »Vie nuove«, koji su odlučili jedan kriminalistički roman objaviti u epizodama, s ciljem da se publika ostavi u neizvjesnosti. Optužuje ih, ne zbog žanra, već zbog političke konotacije koju su mu dali. Ističe da se radi o kriminalističkome djelu Enza Gimignanija na temu slavne ilegalne borbe talijanskih antifašista. I sam je naslov djela *Qualcuno ha tradito* (Netko je izdao) vrlo značajan, a tekst kojim ga novine predstavljaju navodi da se radi o velikome kriminalističkom romanu u kojemu se s povijesnom preciznošću iznose i stvarni događaji i likovi iz slavne antifašističke borbe. Turconiju posebno smeta potpuni nedostatak dostojanstva urednika novina i njezinoga direktora, koji je i sam bio jedan od uvaženijih talijanskih antifašista, jer su prikaz herojske povijesti antifašističke borbe povjerali jednome piscu kriminalističkih knjiga. Pita se kakve će biti reakcije rimskih, torinskih i milanskih radnika kada, nakon što su godinama bili zatvoreni zbog svojih antifašističkih svjetonazora, uvide da su njihova vjerovanja lažirana i svedena na puku avanturističku priču, te da je epopeja cijeloga jednog naroda pretvorena u vulgarnu kriminalističku priču.⁹⁶⁴

Turconijeva poetika uvijek je vjerna idealima socijalističkoga realizma; to dokazuje i njegova prva pjesma *Canzone alla mia vita*.⁹⁶⁵ U njoj skladno žive ljubav, koja podsjeća na onu koju sutonski pjesnici osjećaju prema malim svakodnevnim stvarima (uključujući i ružno cvijeće bez mirisa), te posvećenost ciljevima socijalističke revolucije. Ne nedostaje referenci na Partiju kao jednoga smisla života, kao nit vodilju prema jednome novom i sretnijem svijetu. I u pjesmi *Tregua in cantiere*, tematski vrlo bliskoj prethodnoj, autor narativnim tonom uspoređuje rad radnika u socijalizmu s onim iz prošlih vremena kada su sva nadanja ovisila isključivo o volji gazde.⁹⁶⁶

Neki od Turconijevih stihova dokumentiraju njegovu bliskost s gradom Rijekom, gradom koji je svjedočio njegovome razvoju, mjestom u kojemu je započeo svoje djelovanje kao novinar i kulturni radnik. To je slučaj mini-zbirke naslovljene *Inverno a Fiume*, koja je sastavljena od pet pjesama od kojih je svaka posvećena jednoj gradskoj četvrti i nosi datum 3. siječnja 1952. Turconi ne izostavlja ideološki aspekt ni kada opisuje zimski ugođaj u gradu ili stvari koje karakteriziraju svakodnevicu. U stihovima: »M'urta la presunzione zebrata / della chiesa / e quasi / preferisco il distributore di benzina« ističe averziju novoga društvenog poretka prema religioznosti.⁹⁶⁷

Valja istaknuti i prozu koju Turconi redovito objavljuje na kulturnoj stranici dnevnoga lista »La Voce del Popolo«. Radi se ponajviše o nedjeljnim pričama, kao što je slučaj s *Una storia di Capodanno*, pričom u kojoj Turconi opisuje nemirni i gorki doček Nove godine glavnoga lika koji, nakon što je otkazao druženje s prijateljima, ostaje sam u kući, proganjan uspomena.

964 Usp. S. T. (SERGIO TURCONI), *Qualcuno ha tradito*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 23. veljače 1950., str. 3.

965 SERGIO TURCONI, *Canzone alla mia vita*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 10. svibnja 1950., str. 3.

966 Usp. SERGIO TURCONI, *Tregua in cantiere*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 10. svibnja 1950., str. 3.

967 »Smeta me zebrata pretpostavka / crkve / i gotovo / mi je draža benzinska crpkica«; u SERGIO TURCONI, *Inverno a Fiume*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 17. siječnja 1952., str. 3.

U sjećanjima se vraća u brak, na zadnji doček Nove godine s bivšom ženom, i na razvod, kao jedino moguće rješenje za par koji više nije uspijevaio komunicirati. Na kraju, iza ponoći dolazi i bivša supruga, koja začuđena njegovom usamljenošću, odlučuje ostati i praviti mu društvo.⁹⁶⁸ U pripovijetki *Bagni di mare* pisac, nakon portretiranja plaže, opisuje osobe koje se na njoj nalaze i njihovo ponašanje, zamišljajući razgovore među kupačima, njihove skrivene misli, njihove želje.⁹⁶⁹ Naracija u prvome licu u pripovijetki *Co Ross* vraća nas na ono što je autor proživio. Narator pripovijeda priču o Co Rossu (nadimak za crvenu glavu u milanskome govoru), s kojim se kao dječak igrao loptom na trgu. Co Ross je 1944. završio u milanskome zatvoru, a nakon što su ga partizani oslobodili, tijekom jedne bitke krenuo je prvi u akciju i bio ubijen. Cjelokupna naracija prožeta je detaljima iz svakodnevnoga života, koji gotovo da postaju *leit motiv*, približavajući tako čitatelju cijelu priču. Primjerice, kavu koju je majka Co Rossa naplaćivala koju liru više tijekom rata, a koja je i dalje koštala više i nakon oslobođenja, pod novim gazdom, nakon sinove smrti.⁹⁷⁰ U njegovoj prozi također prevladava način pisanja koji se naslanja na ideale socijalističkoga realizma. Odličan primjer tome jest pripovijetka *Le nostre mani capisci*, koja predstavlja kritiku položaja radnika u kapitalističkome društvu. U kratkim crtama opisan je život jednoga milanskog radnika, zaposlenoga u aeronautičkoj industriji, koji uslijed požara u tvornici ostaje bez posla. Korištena tehnika navodi čitatelja da cijeni siguran položaj koji radnik ima u jednoj socijalističkoj zemlji. Dolaze do izražaja nesigurnost, nezaposlenost, nepovoljan položaj radnika u kapitalizmu te, s druge strane, sreća, bezbrižnost i želja za stvaranjem, kako za sebe tako i za društvo, radnika u socijalizmu.⁹⁷¹

Turconi ostvaruje skok u kvaliteti tijekom 25 godina rada u uredništvu časopisa »La battana«. Na tome mjestu susreo je i ostvario suradnju s uglednim intelektualcima kao što su: Dobriša Ćosić, Ivo Andrić, Oskar Davičo, Danilo Kiš, Ivan Slamnig, Vlado Gotovac, Zvonimir Golob, Gustav Krklec, Ranko Marinković, Salvatore Quasimodo, Mario Luzi, Franco Fortini, Italo Calvino, Cesare Segre, Massimo Bontempelli, Manlio Cecovini, Bruno Maier, Fulvio Tomizza, Giuliano Manacorda, Predrag Matvejević, Ciril Zlobec, Claudio Magris, Elvio Guagnini i drugi. U već spomenutome intervjuu Lauri Marchig, povodom proslave četrdesete obljetnice osnutka časopisa, otkriva detalje o svojem ulasku u krugove talijanske avangarde, poput Grupe 63, i o svojoj ulozi u organizaciji skupa na koje je pozvao i ugledne intelektualce toga vremena poput Umberta Eca.⁹⁷²

Činjenica da je prvo uredništvo »La battana« objavilo čak 92 broja časopisa povezanih s raznim temama obrađenima u poeziji, prozi, esejistici i dr. dokazuje da su Sequi, Martini i Turconi u potpunosti pogodili u odabiru svojega izdavačkog programa, koji je na prvo mjesto stavljao ljudsku kreativnost. Corinna Gerbaz Giuliano ističe da prvome uredništvu idu zasluge za organizaciju niza skupova;⁹⁷³ Sergio Turconi uvelike je doprinio tome, a i sam je izlagao na

968 Usp. SERGIO TURCONI, *Una storia di Capodanno*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 30. siječnja 1955., str. 4.

969 Usp. SERGIO TURCONI, *Bagni di mare*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 14. srpnja 1951., str. 3.

970 Usp. SERGIO TURCONI, *Co Ross*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 4. ožujka 1951., str. 3.

971 Usp. SERGIO TURCONI, *Le nostre mani capisci*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 15. listopada 1950., str. 3.

972 Usp. LAURA MARCHIG, *op. cit.*, str. 14.

973 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, *Ricordando Sergio Turconi*, u »La battana«, br. 212, Fiume/Rijeka, EDIT, 2019., str. 11.

sljedećima: *Simposio della poesia dialettale dell'area linguistica veneto/istriota*,⁹⁷⁴ *La poesia degli italiani dell'Istria e di Fiume*⁹⁷⁵ te na XII. talijansko-jugoslavenskome skupu *Dialetto e letteratura* u organizaciji spomenutoga časopisa.⁹⁷⁶

Turconiju valja priznati zasluge za stvaranje jednoga od najdugovječnijih časopisa na lokalnoj razini, časopisa koji je bio most za kulturnu komunikaciju između dviju obala Jadrana, ali i sredstvo društvenoga sudjelovanja te povlašteno mjesto rasprava. Vrijedna je poštovanja i Turconijeva kulturna djelatnost, osobito činjenica da je u svojim kritičkim osvrtima istaknuo složenost pojave talijanske književnosti Istre i Rijeke, s namjerom njezinoga očuvanja te afirmacije nacionalnoga identiteta.⁹⁷⁷

974 SERGIO TURCONI, *La poesia dialettale rovignese*, u »La battana«, br. 30-31 Fiume/Rijeka, EDIT, 1973., str. 68–74.

975 SERGIO TURCONI, *Letteratura degli italiani in Jugoslavia e i suoi emigrati*, u »La battana«, br. 38, Fiume/Rijeka, EDIT, 1976., str. 73–76.

976 Skup se održao u Gradu od 20. do 22. studenoga 1981. Autorovo je izlaganje objavljeno u: SERGIO TURCONI *L'identificazione della comunità nella letteratura dialettale rovignese*, u »La battana«, br. 63-64, Fiume/Rijeka, EDIT, 1982., str. 65–76.

977 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, *Ricordando Sergio Turconi*, *op. cit.*, str. 12.

Alessandro Damiani

(Sant'Andrea Ionio, 1928. – Rijeka, 2015.)

Život i stvaralaštvo

Rođen 26. kolovoza 1928. u mjestu Sant'Andrea Apostolo dello Ionio u Kalabriji, već s jedanaest godina Alessandro Damiani upisuje isusovački sjemenišni studij i pohađa internat redemptorista u Kampaniji.⁹⁷⁸ Klasicističko obrazovanje koje je dobio od svojih prvih učitelja vidljivo je kako u učestalim citatima klasika tako i u stilskoj dotjeranosti, umjerenosti i skladu.

Dolazi u Rijeku kao dvadesetogodišnjak s Omladinskim brigadama nakon što, iako vođen mladenačkim zanosom, nije uspio stići do Grčke kako bi se pridružio svom idolu, generalu Markosu.⁹⁷⁹ Zapošljava se kao glumac u Talijanskoj drami Narodnog kazališta⁹⁸⁰ u Rijeci koju vodi Osvaldo Ramous. Debitira 11. lipnja 1949. u predstavi *Il leone della piazza* Il'ja Gregorevića Erenburga, u režiji Piera Rismonda.⁹⁸¹ Istovremeno s njegovim dolaskom započinje i krizni period koji će obilježiti rad kazališne skupine kroz čitavo desetljeće njegove suradnje.⁹⁸² Ovdje upoznaje šaptačicu Olgu Stancich koja će mu 1950. postati supruga.

Godine 1952. Damiani počinje pisati prvi dio trilogije *Ipotesi*, dramu *Dal tramonto all'alba* i komediju *Caro vecchio Sud*, na kojima radi do 1956.⁹⁸³ Godine su to u kojima se bavi glumom,

978 Usp. ROBERTA GRDAKOVIĆ, *L'impegno culturale, sociale e politico di Alessandro Damiani*, u »La battana«, br. 199, Fiume/Rijeka, EDIT, str. 43.

979 ALESSANDRO DAMIANI, *La torre del borgo*, Udine, Campanotto, 1996., str. 137.

980 Danas Hrvatsko narodno kazalište Ivana pl. Zajca.

981 ROBERTA GRDAKOVIĆ, *op. cit.*, str. 44.

982 »Simptomi najtežeg razdoblja Talijanske drame mogu se uočiti već 1949. godine, nakon prvih optiranja. U tim se mjesecima kazališna skupina skoro prepolovila; otpušteni su svi glumci koji su optirali za talijansko državljanstvo. [...] Za novu skupinu bio je to težak udarac koji su tek djelomice ublažili uspjesi izvedenih predstava. Istinska se kriza kolektiva pojavila [...] kao posljedica optiranja, te se nastavila kroz čitavo desetljeće 1951.-1961. [...] U kratko vrijeme Rijeka i Istra „ispražnjene“ su od talijanskog prisustva. [...] Došlo je do naglog opadanja broja gledatelja na predstavama. [...] Dvije su bile mogućnosti: odlučiti staviti na scenu narodni repertoar, jedini koji bi mogao privući u kazalište građane koji su ostali, ili iskoristiti priliku za poticanje veće umjetničke angažiranosti [...]. Sam sastav kazališne skupine [...] smatrao je kako je potrebno „usuditi se“ ponuditi kompromisno rješenje.« Usp. N. GIACHIN MARSETIČ, *Il Dramma italiano*, Rovigno/Rovinj, Centro di ricerche storiche/Centar za povijesna istraživanja, 2004., str. 52–53.

983 PAOLO QUAZZOLO, *Prefazione*, u ALESSANDRO DAMIANI, *Ipotesi*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2012., str. 10.

ali i novinarstvom, radeći kao dopisnik na talijanskoj redakciji Radio Rijeke – Radio Fiume i u tjedniku »La Nostra Lotta« koji izlazi u Kopru od 1948. do 1955. da bi se kasnije pripojio novinama »La Voce del Popolo«⁹⁸⁴. Već samim ulaskom u Narodnu Republiku, koju je smatrao predstražom socijalizma prema Zapadu,⁹⁸⁵ shvaća da je stvarnost znatno drugačija od mladenačkih ideala. Ipak odlučuje staviti ideologiju ispred činjenica, nastojeći proučiti ono što je proživio, kako bi dostigao toliko željenu ulogu *organsko intelektualca* o kojoj se raspravljalo u Italiji. Dana 25. veljače 1956., zajedno sa svim kolegama iz Talijanske drame, nenadano dobiva otkaz. Samo zahvaljujući pravovremenom reagiranju Osvalda Ramousa, ravnatelja skupine, jugoslavenske su vlasti naknadno povukle tu odluku.⁹⁸⁶

Međutim, 1957. godine razočaranje u njemu doseže takav razmjer da se odlučuje vratiti u Italiju, točnije u Rim. U glavnom gradu obavlja svoju novinarsku djelatnost baveći se književnom i kinematografskom kritikom. Počinje surađivati s nekim novinama i postaje urednikom časopisa »Alma Mater«, vatikanskog mjesečnika koji izdaje Collegio Urbano VII. Sa zanimanjem i dalje prati promjene koje se odvijaju u Jugoslaviji u skladu s novom politikom samoupravljanja i nesvrstanosti, a koje ju čine otvorenijom zemljom, veoma dalekom od tadašnjeg sovjetskog modela.

U tom razdoblju autor upoznaje neke od najvažnijih ličnosti talijanske kulturne scene kao što su Mario Soldati, Federico Fellini, Michelangelo Antonioni, Mario Monicelli, Ermanno Olmi i dr.⁹⁸⁷ Nakon skoro desetogodišnjega rimskog iskustva, 1965. vraća se u Rijeku i nastavlja suradnju s Talijanskom dramom. U sezoni 1966./1967. sudjeluje u inscenacijama *Tre topi grigi* Agathe Christie, *Erano tutti miei figli* Arthura Millera i *A sinistra della coscienza* Žike Živulovića.⁹⁸⁸ U sezoni 1967./1968. sudjeluje u predstavama *Così è (se vi pare)* Luigija Pirandella i *Bene mio e core mio* Eduarda De Filippa. U sezoni 1968./1969. nastupa u *Sior Tita paron* Gina Rocca, *Zio Vanja* Antona Pavlovića Čechova, *Dio è morto invano* Radivoja Lole Đukića te u Molierovom *L'avar*. Tijekom svoje posljednje sezone u ulozi glumca Talijanske drame, 1969./1970., autor sudjeluje u inscenacijama *Si deve dire?* Eugèna-Martina Labicha i *Cantata del fantoccio lusitano* Petera Weissa⁹⁸⁹ (jednoj od najvažnijih predstava u povijesti Talijanske drame).⁹⁹⁰ Obnaša posao izjavitelja dramske skupine te uređuje kazališne programe koji se objavljuju prije premijera i matineja koje se prikazuju u talijanskim školama s ciljem osnaživanja odnosa između kazališta i mlade publike te poticanja mladih na poštovanje kazališnoga stvaralaštva kroz stvaranje navika odlaska u kazalište.

984 Novine čiji je glavni urednik bio Mario Barak izlazile su do 1953. kao Organ antifašističke talijansko-slavenske unije za istarski okrug, dok od 1953. godine, kada se pripajaju novinama »La Voce del Popolo«, postaju Organom narodne talijansko-slavenske fronte. Usp. GIANNA MAZZIERI, *Rassegna dei giornali e dei periodici italiani in Istria e a Fiume dal 1945 ad oggi*, u *La „Voce“ di una minoranza. Analisi della pagina culturale de „La Voce del Popolo“ negli anni '50*, Torino, La Rosa, 1998., str. 134.

985 ROBERTO DOBRAN, IRENE VISINTINI, *Alessandro Damiani*, u *Le parole rimaste*, sv.1., *op.cit.*, str. 373–374.

986 »Protiv Talijanske drame koristile su se prijevare i zastrašivanja, s jednim ciljem njenog potpunog zatvaranja. [...] Sukladno dobro definiranom planu, 25. veljače 1956., četrnaest zaposlenika talijanske skupine Narodnog kazališta nenajavljeno je dobilo otkaz. [...] Ravnatelj skupine, Osvaldo Ramous [...] [otišao je] u Zagreb i u Beograd kako bi osobno izložio slučaj vlastima. [...] Dobio je jamstvo da će Talijanska drama opstati i da će nastaviti svoj rad bez dodatnih prepreka.« Usp. NENSI GIACHIN MARSETIĆ, *op. cit.*, str. 56.

987 Usp. PAOLO QUAZZOLO, *op. cit.*, str. 10–11.

988 Usp. NENSI GIACHIN MARSETIĆ, *op. cit.*, str. 259–263.

989 Usp. NENSI GIACHIN MARSETIĆ, *op. cit.*, str. 265–275.

990 Usp. PAOLO QUAZZOLO, *op. cit.*, str. 11.

Od 1970. godine Damiani je novinar u izdavačkoj kući EDIT, kasnije urednik kulturnih stranica u »La Voce del Popolo« te dvotjednika »Panorama« do polovice devedesetih godina.⁹⁹¹

Suraduje s mjesečnikom »Il Ponte« iz Firence. Njegovi esejistički radovi, članci o kulturi i društvu, povijesni eseji i objavljene recenzije 1997. godine uvršteni su u djelo *La cultura degli italiani dell'Istria e di Fiume*.⁹⁹²

Paralelno sa svojom stručnom djelatnošću radi i kao vanjski suradnik Centra za obrazovanje na talijanskom jeziku u Rijeci (nekadašnjem Liceu) na smjeru *Novinarstvo*, nastalom u sklopu Šušvarove reforme školskoga obrazovanja.⁹⁹³ Nekoliko godina predaje Teoriju i Praksu novinarstva na Pedagoškom fakultetu u Puli (koji je u tom razdoblju bio ogranak Sveučilišta u Rijeci).⁹⁹⁴ Usporedo s profesionalnom karijerom posvećuje se i književnosti, području na kojem iskazuje široko znanje i zbog kojeg su ga pred kraj njegovoga stvaralačkog puta, Roberto Dobran i Irene Visintini opisali kao »čovjeka široke kulture i gorljive intelektualne djelatnosti koja ga je navela na propitivanje svega postojećega te smisla života«.⁹⁹⁵

Kroz godine se iskazao kako u prozi i poeziji tako i u dramaturgiji i esejistici. Višestruko je nagrađivan na Natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*.⁹⁹⁶

Među značajnijim poetskim zbirkama ističu se *Frammenti* (1962.),⁹⁹⁷ *Illudere parvenze di vita* (1968.),⁹⁹⁸ *Se questa è poesia* (1981.),⁹⁹⁹ *Satire ed epicedi* (1982.),¹⁰⁰⁰ *Idilli ed epigrammi* (1983.),¹⁰⁰¹ *Note di viaggio* (1997.),¹⁰⁰² *Liriche del tramonto* (1999.),¹⁰⁰³ *Trittico* (2002.),¹⁰⁰⁴ *Il fiore gelido* (2013.).¹⁰⁰⁵ Godine 1987. objavljuje *Il carme per la pace*, napisan za Međunarodni festival poezije *Poeti per la pace* održan u Firenci. Djelo je objavljeno u riječkom časopisu »Dometi« s hrvatskim prijevodom Stanislava Gilića.

991 PAOLO QUAZZOLO, *op.cit.*, str. 11.

992 ALESSANDRO DAMIANI, *La cultura degli italiani dell'Istria e di Fiume*, Rovigno/Rovinj, UI-UPT i CRS Rovigno, 1997.

993 Usp. GIULIANA MARCHIG MATEŠIĆ, ILARIA ROCCHI RUKAVINA, *Storia dell'istruzione media superiore italiana a Fiume dal 1945 ad oggi, op.cit.*, str. 170.

994 Usp. ALESSANDRO DAMIANI, *Trittico*, Rijeka, Liber d.o.o., 2005., str. 75.

995 Usp. ROBERTO DOBRAN, IRENE VISINTINI, *Alessandro Damiani, u Le parole rimaste*, sv. 1, *op. cit.*, str. 374.

996 Natječaj *Istria Nobilissima* nastao je 1967. i postao učinkovito sredstvo kulturnog uzdizanja, inicijativa koja talijansku nacionalnu manjinu želi potaknuti na angažman, uspoređivanje i istraživanje – s ishodima koji bi na kraju duhovno obogatili čitavu zajednicu.

997 Prvo Damianijevo djelo, *Frammenti*, spoj je poezije i proze, a izdavač Edizioni CDA izdao ga je u Trstu 1962. godine.

998 Zbirka izlazi 1986. u dvojezičnom izdanju. ALESSANDRO DAMIANI, *Illudere parvenze di vita / Dočarati privid življenja*, Fiume/Rijeka, EDIT i Izdavački centar Rijeka, 1986. Uslijedit će i novo izdanje izdavačke kuće EDIT: ALESSANDRO DAMIANI, *Illudere parvenze di vita*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2015.

999 Godine 1981. na XIV. natječaju *Istria Nobilissima* osvaja prvu nagradu za poetsko djelo koje se objavljuje u *Antologiji nagrađenih radova* na natječaju iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima*, Trieste/Trst, UIIF-UPT, 1981.

1000 Godine 1982. na XV. natječaju *Istria Nobilissima* zajedno sa zbirkom *Di là dal silenzio* osvaja prvu nagradu za poetsko djelo koje se objavljuje u *Antologiji nagrađenih radova Istria Nobilissima*, Trieste/Trst – Fiume/Rijeka, UIIF-UPT, 1982.

1001 Godine 1983. na XVI. natječaju *Istria Nobilissima* osvaja drugu nagradu za poetsko djelo koje se objavljuje u *Antologiji nagrađenih radova* na natječaju iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima*, Trieste/Trst, UIIF-UPT, 1983.

1002 Godine 1997. na XXX. natječaju *Istria Nobilissima* osvaja prvu nagradu za poetsko djelo.

1003 Godine 1999. na XXXII. natječaju *Istria Nobilissima* osvaja prvu nagradu za poetsko djelo.

1004 Godine 2002. na XXXV. natječaju *Istria Nobilissima* osvaja drugu nagradu za poetsko djelo na talijanskom jeziku. Godine 2005. u dvojezičnom je izdanju objavljuje Društvo hrvatskih književnika: DAMIANI ALESSANDRO, *Trittico / Triptih*, Rijeka, Društvo hrvatskih književnika, 2005.

1005 ALESSANDRO DAMIANI, *Il fiore gelido*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013.

Godine 2001. Damiani objavljuje u dvojezičnom izdanju i zbirku *Note di viaggio / Putne bilješke*¹⁰⁰⁶ koja sadrži do tada neobjavljene poetske radove *Liriche del tramonto, Ex Ponto* i *Note di viaggio*. Zbirka *Il fiore gelido*, objavljena 2013. godine za izdavačku kuću EDIT, sadrži antologije *Le ali del tempo* (1962.), *Appunti romani, Se questa è poesia* (1979. – 1980.), *Satire* (1980.), *Di là dal silenzio* (1980.), *Idilli, Epigrammi* (1982.), *Per la pace* (1986.), *Note di viaggio* (1996. – 1998.), *Trittico* (2001.) i *Post scriptum*.¹⁰⁰⁷ Ova poetska antologija ima za cilj omogućiti »opažanje, kroz čitanje, tečnog stvaranja, razvijanja, strujanja i rastapanja etičkih i egzistencijalnih, estetskih i stilističkih tenzija autora«. ¹⁰⁰⁸

Od prozних djela mogu se izdvojiti *Ed ebbero la luna* (1980.)¹⁰⁰⁹ i *La torre del borgo* (1996.),¹⁰¹⁰ dok se od kazališnih ostvarenja mogu istaknuti *Ipotesi* (1968.-1985.),¹⁰¹¹ *La marsa*,¹⁰¹² *Non di solo pane*,¹⁰¹³ *Dal tramonto all'alba*,¹⁰¹⁴ *Aporie* (1979.),¹⁰¹⁵ *Album di famiglia* (1998.).¹⁰¹⁶

U esejističkom stvaralaštvu naročito su važne: *Poetica e poesia di Osvaldo Ramous* (1971.)¹⁰¹⁷ i *Restare in Itaca* (1976.).¹⁰¹⁸ Među drugim esejima i novinarskim reportažama mogu se istaknu-

1006 ALESSANDRO DAMIANI, *Note di viaggio / Putne bilješke*, Rijeka, Društvo hrvatskih književnika, 2001. Djelo je prevela Margherita Gilić.

1007 Usp. PATRIZIA VENUCCI MERDŽO, *Quando la poesia si interroga sull'essenza delle cose*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 21. rujna 2013., str. 16.

1008 SILVIO FORZA, *Prefazione*, u ALESSANDRO DAMIANI *Il fiore gelido*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013., str. 11.

1009 Godine 1980. na XIII. natječaju *Istria Nobilissima* osvaja prvu nagradu za prozno djelo. Objavljeno je kasnije kao: ALESSANDRO DAMIANI, *Ed ebbero la luna*, Trieste/Trst-Fiume/Rijeka, UPT-UI, 1982. Novo izdanje djela, izdavača LINT-a iz Trsta, objavljeno je 1987. godine, dok 2009. EDIT iz Rijeke objavljuje djelo u seriji *Altre lettere italiane*.

1010 Godine 1995. na XXVIII. natječaju *Istria Nobilissima* osvaja prvu nagradu za prozno djelo. Objavljeno je naknadno: ALESSANDRO DAMIANI, *La torre del borgo*, Udine, Campanotto, 1996.

1011 Godine 1968. na I. natječaju *Istria Nobilissima* osvaja nagradu za dramsko djelo koje se objavljuje u *Antologiji nagrađenih radova* na natječaju iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1968.

Godine 1976. na IX. natječaju *Istria Nobilissima* osvaja prvu nagradu za drugi dio dramskog djela *Ipotesi* koje se objavljuje u *Antologiji nagrađenih radova* na natječaju iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima*, Trieste, 1976.

Treći dio djela *Ipotesi*, nagrađen na XVIII. natječaju *Istria Nobilissima*, objavljen je 1985. u *Antologiji nagrađenih radova* na natječaju iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1985. U seriji *Altre lettere italiane* izdavačka je kuća EDIT 2012. izdala trilogiju *Ipotesi*. ALESSANDRO DAMIANI, *Ipotesi*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2012.

1012 Godine 1971. na IV. natječaju *Istria Nobilissima* osvaja drugu nagradu za dramsko djelo.

1013 ALESSANDRO DAMIANI, *Osım kruha (Non di solo pane)*, »Riječka revija«, br. 3-4, Rijeka, 1976.

1014 ALESSANDRO DAMIANI, *Dal tramonto all'alba*, »La battana«, br. 53, Fiume/Rijeka, EDIT, 1979.

1015 Godine 1979. na XII. natječaju *Istria Nobilissima* osvaja prvu nagradu za dramsko djelo koje se objavljuje u *Antologiji nagrađenih radova* na natječaju iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1979.

1016 Godine 1998. na XXXI. natječaju *Istria Nobilissima* osvaja prvu nagradu – promotivnu nagradu za dramsko djelo koje je kasnije objavljeno u *Antologiji nagrađenih radova* na natječaju iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1998. Djelo će, u režiji Nina Mangana, biti izvedeno u sezoni 2000./2001. Od 1992. Talijanska unija uvodi i promotivnu nagradu koju je moguće dodijeliti isključivo autorima koji su predstavili zbirku od najmanje 300 stihova ili 50 kartica proznoga teksta ili dramsko djelo. Promotivna kazališna nagrada podrazumijeva da će Talijanska drama izvesti nagrađeno djelo, pod uvjetom da je autor, pri njegovom stvaranju, vodio računa o resursima kazališne skupine (broju glumaca, raspodjeli ženskih i muških uloga). Zahvaljujući Promotivnoj nagradi za polje esejistike autoru je omogućeno predstavljanje rezultata istraživanja na jednom skupu u Italiji te na deset skupova u istro-kvarnerskoj regiji. Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Il concorso d'Arte e di Cultura Istria Nobilissima*, u *Le parole rimaste*, II., op. cit., str. 51–52.

1017 Djelo *Poesia e poetica di Osvaldo Ramous*, s kojim Damiani 1971. sudjeluje na IV. natječaju *Istria Nobilissima*, zbog svog karaktera književno-estetske kritike, Izorno povjerenstvo nije uzelo u obzir jer isto nije bilo u skladu s tekstem natječaja (koji nije predviđao kategoriju esejistike). S obzirom na to da se radilo o prvom radu te vrste pristiglom na navedeni natječaj, povjerenstvo ga odlučuje objaviti u *Antologiji nagrađenih radova* na natječaju iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima*, sv. IV, Trieste, UIIF-UPT, 1971.

1018 Godine 1978. na XI. natječaju *Istria Nobilissima* osvaja nagradu za esejistiku, a djelo se objavljuje u *Antologiji nagrađenih radova* na natječaju iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima*, sv. XI, Trieste, UIIF-UPT, 1978.

ti: *Giuseppina Martinuzzi e la questione nazionale in Istria* (1977.),¹⁰¹⁹ *Col Dramma Italiano attraverso la Jugoslavia* (1986.),¹⁰²⁰ *Fiume ab initio città bilingue* (1992.),¹⁰²¹ *Poesia e dintorni* (1993.),¹⁰²² *La cultura degli italiani dell'Istria e di Fiume* (1997.),¹⁰²³ *La cultura come 'tenuta etnica'* (2003.).¹⁰²⁴ Sa sinom Sandrom, 1993. godine objavljuje knjigu *Jugoslavia. Genesi di una mattanza annunciata*.¹⁰²⁵ Nisu sva djela zasebno objavljuvana, no mnoga su sadržana u *Antologijama nagrađenih radova* na natječaju *Istria Nobilissima*. Član Društva hrvatskih književnika od 1987.¹⁰²⁶ Umire u Rijeci 17. listopada 2015. godine.

Od novog čovjeka do razočaranja

Neupitno je da su Damianijeve životne odluke određene njegovim intimnim bićem i da te odluke uvelike oblikuju njegovu poetiku. Nakon dolaska u Rijeku, 1948. godine s Međunarodnim omladinskim brigadama, kritičkim okom promatra stvaranje novoga socijalističkog svijeta,¹⁰²⁷ sustava koji ga privlači koliko i marksističke ideje, sa svim ljevičarskim inicijativama usmjerenima k stvaranju novoga društva, utemeljenoga na zajedničkim vrijednostima. Nakon Drugoga svjetskog rata Damiani proživljava ideološku promjenu te se približava vrijednostima ljevice i tadašnje Talijanske komunističke partije. Forza smatra da je toj preobrazbi pridonijela i njegova suradnja s novinama »Umanità Nova«,¹⁰²⁸ glasilom talijanskoga anarhičnog pokreta.¹⁰²⁹

Damiani uspijeva prenijeti svoje stavove kroz svoje bogato književno i kulturno stvaralaštvo. Najprije kao glumac i suradnik raznih časopisa, u tridesetoj se godini predstavlja publici kao pisac. Godine su to u kojima je već saznao u odnosu na životna, osobna, društvena, ali i politička iskustava. Razdoblje nakon drugoga poraća u Rijeci protkano je poviješću i novim društvenim uređenjima koja mijenjaju životne navike stanovnika. Ideali, koje prisvaja u ideološkom smislu, u praksi pokazuju velike manjkavosti.

Već od svojih prvih poezija, napisanih u duhu neorealizma, iznimno prihvaćenoga nakon završetka Drugoga svjetskog rata te skoro nametnutoga od dominantne kulturne politike, Damiani izražava svoju književnu putanju, blisko povezanu sa stvarnim svijetom i društvenim promjenama. Njegov će poetski govor zabilježiti zapažanja pažljivoga promatrača koji razmatra

1019 ALESSANDRO DAMIANI, *Giuseppina Martinuzzi e la questione nazionale in Istria*, u »Quaderni« del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno, IV, 1974–1977, Pola/Pula, Tiskara Otokar Keršovani, 1977.

1020 Godine 1986. dodijeljena mu je prva nagrada na natječaju iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima* u kategoriji novinarske reportaže.

1021 Godine 1992. dodijeljena mu je druga nagrada na natječaju iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima* u kategoriji znanstvenih i kulturnih eseja.

1022 Godine 1993. na XXVI. natječaju *Istria Nobilissima* dodijeljena mu je javna pohvala za djelo *Poesie e dintorni*.

1023 ALESSANDRO DAMIANI, *La cultura degli italiani dell'Istria e di Fiume*, Trieste/Trst – Rovigno/Rovinj, CRS-UI-UPT, 1997.

1024 ALESSANDRO DAMIANI, *La cultura come „tenuta etnica“*, u »La battana«, br. 147, Fiume/Rijeka, EDIT, 2003.

1025 SANDRO i ALESSANDRO DAMIANI, *Jugoslavia. Genesi di una mattanza annunciata*, Pistoia, Sette giorni, 1993.

1026 Usp. ILARIA ROCCHI, *Riflessioni sulla riedizione del romanzo di Alessandro Damiani „Ed ebbero la luna“*, u »La battana«, br. 173/174, Fiume/Rijeka, EDIT, 2009., str. 67.

1027 Usp. ROBERTO DOBRAN, IRENE VISINTINI, u *Le parole rimaste*, sv.I., op. cit., str. 383–384.

1028 Anarhične novine čiji je utemeljitelj Enrico Malatesta.

1029 SILVIO FORZA, *Prefazione*, op. cit., str. 10.

društvo zajedno s pojedincima koji ga sačinjavaju i njihovim idealima, a zatim prati njihove greške i krivo odabrane putove. Proučava političke odluke koje uvjetuju život zajednice i razloge pojedinih kretanja te ih nemilosrdno prosuđuje. Toj značajki njegove osobnosti, koja se ostvaruje u konkretnoj i odlučnoj poetici, Damiani ostaje dosljedan u svim žanrovima u kojima se okušao. Autor s vremena na vrijeme mijenja registar, stil i način izražavanja, proširuje vidike, dodaje nova razmatranja, nudi svježije poglede na određene pojave, no uvijek ostaje vjeran realističnom prikazu stvarnosti.

Druga je važna značajka njegovoga stvaralaštva bogatstvo navoda koje proizlazi iz njegovoga opsežnog poznavanja klasične kulture, kako one antičke, grčke i latinske, tako i talijanske književnosti velikana. Isprva je, u njegovim prvim djelima, moguće razabrati utjecaj klasičnih mislilaca pod krinkom odlučnosti u bilježenju proživljene povijesti. Kod zreloga je Damianija, pak, dijalog s voljenim autorima očit, a mnogobrojnim citatima, pisanima u kurzivu, kao da pisac želi nastaviti razgovor s dragim prijateljem kako bi usporedio njegove s vlastitim idejama, nastalima pod okriljem događaja iz novih epoha.

Iako je klasicist u pažnji koju pridaje harmoničnom i pomnom izražaju, i u tonu i u stilu razlikuje se od tradicionalne književnosti.

Svjestan marginalne uloge književnoga stvaralaštva u svijetu uronjenom u duboke ideološko-društvene promjene, u kojem sve više prevladava materijalno, Damiani se pita ako je *suvremeno doba samo kriza* i već u prvoj zbirci pjesama iz 1962. zaključuje s gorčinom: »il mondo oggi non chiede versi / d'amore né prose di romanzi, / offertosi alla tecnica livellatrice / di cervelli sulla piattaforma / della mediocrità«.¹⁰³⁰

Moguće je zamijetiti Damianijevo pozivanje na tradiciju u spletu sutonskih, umjerenih tonova kojima se pjesnik naizgled nepomično prepušta razvoju društva poniženog *neonom*, nalazeći skrovište u krajolicima »corsi dal brivido / di crepuscoli chiari«.¹⁰³¹ Riječ je o rimskom periodu, o godinama povratka u Italiju, kada je razočaranje duboko. Industrijsko društvo u svojoj fazi naprednoga kapitalizma i masovna civilizacija, općenito, nastoje homogenizirati kolektivne ukuse i komercijalizirati sve vrijednosti. Iskustvo rata zamijenjeno je velikim zupčanicima neokapitalističke industrije pokrenutima željeznom logikom eksploatacije, prikriivenom ruhom zabave i komfora, znatnim blagostanjem koje autor smatra virtualnim. Omasovljenje je to koje graniči s neukusom.

Ne nedostaje poetskih radova pisanih pod neorealističkim utjecajem koje opisuju ratno razdoblje. Tako nastaje pjesma u prozi u kojoj autor donosi pažljiv i precizan izvještaj o analizi pojedinih odluka velikih diktatora i mislilaca, ističući progresivno one povijesne greške koji je počinio narod genijalnih Beethovena, Goethea i Kanta dovodivši se do samoga idiotizma, te stvarajući užase dvadesetoga stoljeća: Auschwitza, Mauthausena, Dachaua.¹⁰³² Iako počinje

1030 ALESSANDRO DAMIANI, *Poesia e realtà*, u *Il fiore gelido*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013., str. 41–42.;

»Današnji svijet ne traži ljubavne / stihove ni prozne romane, / nudi se tehnicu uniformiranja / mozgova na platformi / osrednjosti«.

1031 *Ibidem*; »kijima prolaze trnci / svijetlih sutona«.

1032 ALESSANDRO DAMIANI, *La guerra*, u *Le Ali del tempo – Il fiore gelido*, op. cit., str. 47.

pisati u trenutku kad je neorealizam u Italiji već na zalasku, stalna pažnja koju pridaje povijesnoj stvarnosti ujedinjuje pripovijedanje i istragu, razvijajući se, u zrelim godinama, u filozofska promišljanja.

Pjesnik pojmljivo nastavlja svoj rad na programskoj poeziji koja se bitno ne razlikuje od prvih ostvarenja Franca Fortinija, iz njegove mladenačke zbirke *Foglio di via*,¹⁰³³ koji u nastojanju nadilaženja hermetizma nakratko uvodi neorealistične elemente u svoj osjećaj objektivnosti.¹⁰³⁴ Njegovu je poeziju moguće usporediti i s izričajem firentinskoga pjesnika Marija Luzija, u pozijama iz zbirke *Le primizie del deserto* iz 1952., u kojoj Manacorda primjećuje¹⁰³⁵ napuštanje hermetičkih praznina i pokušaj uspostavljanja dijaloga sa svijetom. Moguće ga je, također, usporediti s Ramousom koji u poslijeratnom razdoblju optužuje sadašnjost ali i povijest, u spjevu *Sulle strade del mondo*:¹⁰³⁶ »sulle strade del mondo / risonanti di guerra / alla dura ricerca della pace«. ¹⁰³⁷

U svim navedenim slučajevima ta nova tehnika dovodi do uvođenja novih pojmova u lirski vokabular, riječi dalekih od talijanske tradicije s posljedičnim proširenjem poetskog izričaja, kao što je to slučaj s „metežem naroda koji se bori“. Damiani još dovoljno vjeruje kad uzvikuje: »Pace: è l'aspirazione dei popoli / nuovi alla storia, pace è l'invito / delle terre [...] una pace feconda di lavoro / e di uomini finalmente uniti / in un coro altissimo di civiltà«. ¹⁰³⁸ Ovi stihovi kao da su jeka Ramousova *Desetoga spjeva*, njegove programatske poezije u kojoj izjavljuje: »Questo vogliamo: / che le vie del mondo / siano le fibre dell'umanità / colme di linfa [...] siano chiare e diritte, perché a ognuno / sia il passo lieve verso la sua meta«. ¹⁰³⁹ Damiani produbljuje svoje istraživanje i kritiku suvremene Italije, »fuori da qualsiasi giudizio [...] rinnova nei figli seicento anni / di condanna dantesca [...]«, ali i Njemačke, iznoseći ozbiljni strah: »Che io mi ricreda se la Germania del boom, ripudiate le vecchie abitudini, / non vaneggi ancora di rivincite«. Nudi vlastita rješenja za suvremeni kaos: »La patria / la libertà e il resto chiamano / a compiti nuovi: a demolire / il merito dei custodi dell'onore, / unico con la coscienza di classe, / perché democratici polivalenti e marxiani dell'atlantismo regnino / sulla cresta del nuovo miracolo: / un popolo anemico finalmente / non vive di solo pane. Questo / è nei voti«. ¹⁰⁴⁰

1033 FRANCO FORTINI, *Foglio di via*, Torino, Einaudi, 1946.

1034 *Poeti italiani del Novecento*, ur. PIER VINCENZO MENGALDO, Milano, Oscar Mondadori, 1990., str. 828–829.

1035 GIULIANO MANACORDA, *Storia della letteratura italiana contemporanea (1940-1975)*, Roma, Editori Riuniti, 1981., str. 135.

1036 OSVALDO RAMOUS, *Vento sullo stagno*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1953.

1037 *Ibidem*; »na cestama svijeta / koje odzvanjaju ratom / u teškoj potrazi za mirom«.

1038 ALESSANDRO DAMIANI, *La pace*, u *Le ali del tempo – Il fiore gelido*, op. cit., str. 63.;

»Mir: ambicija je naroda / novih u povijesti, mir je poziv / zemalja [...] mir koji obiluje radom / i ljudima napokon ujedinjenima / u uzvišenom zboru civilizacije«.

1039 OSVALDO RAMOUS, op. cit., str. 52.;

»To želimo: / da putevi svijeta / budu vlakna čovječanstva / prepuna soka [...] da budu svijetli i ispravni, kako bi svakome / bio lak korak prema cilju«.

1040 ALESSANDRO DAMIANI, *La guerra*, u *Le ali del tempo – Il fiore gelido*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013., str. 49.;

»izvan svakog prosuđivanja [...] obnavlja u potomstvu šesto godina / danteovske osude«, »Neka se razuvjerim ako Njemačka u usponu, kad odbaci stare navike, / ne bude više sanjala o revanšizmu« [...] »Domovina / sloboda i ostalo nude nam / nove zadaće: izbrisati / zasluge čuvara časti, / jedine s klasnom svijesti, / kako bi polivalentni demokrati i marksisti atlantizma vladali, / na vrhu novog čuda: / anemičan narod napokon / ne živi samo od kruha. To je / u namjerama«.

U savršenom skladu sa zaključcima Antonija Gramscija, koje je preuzeo talijanist Giuseppe Petronio, o tome kako treba postojati nužna organska poveznica između forme književnoga djela i njegove historičnosti, dakle poveznica između umjetnosti i povijesti,¹⁰⁴¹ Damiani redovito iznosi svoj povijesni sud. Analiza društva umanjuje muzikalnost stihova te približava poeziju atipičnoj epičnosti: preuzima elemente dragoga mu Homera, ne samo kroz česte citate mitova već i kroz način pripovijedanja moderne epike proživljenoga. Isprva njegova djela egzemplarno svjedoče o strastima koje su obilježile godine u kojima je izbor života u novom svijetu djelovao kao početak neke nove povijesne epohe, a samo sudjelovanje u prvim redovima značilo je biti dijelom jednoga presudnog događaja. Damiani rano shvaća da su krhke strukture na kojima počiva društvo drugoga poraća, obilježeno ekonomskim rastom i velikim društvenim promjenama, te poziva na oprez. Ne vjeruje mudracima »che pensano in sale vuote / tra calvizie annuenti!«¹⁰⁴² i poziva čitatelje da obrate pozornost na „atomske lešinare“ koji zure u „europska groblja“, te upozorava na hladni rat koji nije manje opasan od onoga proživljenog. I dalje vjeran marksističkoj ideologiji, potiče na sjećanje na zadržavanje *ostroumne glave*, odnosno na Lenjinove misli, pred svjetskim infantilizmom i povijesnim trendovima. Njegova je vjera bliska »ideji novog i slobodnog čovjeka koja se ostvaruje kroz književnost utemeljenu na stvarnosti.«¹⁰⁴³ Na taj način granica između ideologije i književne teorije postaje sve tanja, skoro neprimjetna. Kod Damiani ne govorimo o kolektivnom stanju duha, već o etičko-političkoj dispoziciji. Iako nije aktivan na partijskim skupovima i u organizaciji kulturnih aktivnosti, zauzima otvoren politički stav kroz članke, komentare pa i stihove protkane stvarnošću. Stranice njegovih djela poprimaju ruho optužbe; u vremenima globalnoga pogleda na društvo uočava sukobljene društvene snage i oprečne trenutke raznih proživljenih povijesnih razdoblja. Za razliku od većine djela neorealizma, kojima je nedostajalo temeljito proučavanje talijanskog društva pa su se ograničavala na oblike kronike i dokumentarca,¹⁰⁴⁴ kod Damiani postoji jasna ideološka svijest. Krički se osvrćući na one godine Damiani upozorava na kratkovidnost određene vladajuće klase. Deghenghi Olujčić u njegovim lirskim djelima primjećuje razmatranje velikih univerzalnih tema: povijesti, vremena, sudbine, žaljenja, gorčine zbog degradacije i osiromašenja civiliziranoga čovječanstva.¹⁰⁴⁵

Nakon polazne revolucionarne ushićenosti poslijeratnoga razdoblja, Damiani često koristi *leit motiv* netolerancije prema vulgarnosti koja prodire u društvo na svim razinama, osjećaja koji autor čak naziva „mržnjom“, a suprotstavlja mu vrijednosti koje jedine smatra dostojnima: čovjekovu želju za iskupljenjem i umjetnost.¹⁰⁴⁶

1041 Usp. SALVATORE GUGLIELMINO, *op. cit.*, str. 291.

1042 ALESSANDRO DAMIANI, *Lo spirito contemporaneo*, u *Le ali del tempo – Il fiore gelido*, *op. cit.*, str. 51.; »koji razmišljaju u praznim dvoranama / među kimajućim ćelama!«

1043 Usp. GIANNA MAZZIERI, *La „voce“ di una minoranza: analisi della pagina culturale de „La Voce del Popolo“ negli anni 50*, *op. cit.*, str. 16.

1044 Usp. SALVATORE GUGLIELMINO, *op. cit.*, str. 295.

1045 Usp. ELIS DEGHENGI OLUIČ, *Appunti di critica letteraria*, u *Il fiore gelido*, *op. cit.*, str. 35.

1046 Usp. ALESSANDRO DAMIANI, *Le ali del tempo – Il fiore gelido*, *op. cit.*, str. 56.

Pjesme su često podijeljene u dijelove na način tipičan za Leopardija. Opisu pejzaža, koji se kod Damianija, kada ne predstavlja urbani krajolik, pretvara u političku analizu, u drugom dijelu slijedi filozofsko promišljanje u kojemu autor prosuđuje obilježja suvremenog života nudeći povremeno hipotetska rješenja. U zreloj dobi taj drugi dio postaje pjesmom razočaranja nekoga tko, uranjajući u mračni pesimizam, više ne vidi spasa.

Glas *djeteta (fanciullino)*, koji Damiani preuzima od Pascolija, omogućava mu oživljavanje: »il respiro del mondo / è mia la gioia dei bimbi, mio il pudore sbigottito del primo / incontro d'amore«. ¹⁰⁴⁷

Na političkom polju Damiani u svom rimskom razdoblju proživljava očitu krizu centrizma kao i bogatu raspravu vezanu za novu ljevičarsku strategiju (tzv. „kritički marksizam“), ali na književnom polju ne podržava odustajanje od ideologizirajuće interpretacije stvarnosti koju nudi neoavangardna Grupa 63 (Gruppo 63), s posljedičnim razdvajanjem racionalnih struktura diskursa i stvaranjem *pastiša* koji na izražajnoj razini prevodi nepronijljivost stvarnosti. ¹⁰⁴⁸ Autor se suprotstavlja novim avangardnim eksperimentima te ih ismijava. To je slučaj u pjesmi *Gioco* u kojoj, vješto koristeći tehniku blisku Gozzanu u jasnoj opreci s D'Annunzijem, piše koristeći metode tipične za Grupu 63, koja je vladala književnom scenom šezdesetih godina, kako bi razotkrio njenu sadržajnu beskorisnost i apsurd. Uvijek vjeran društvenim motivima, »Giovanni pronto all'abbraccio / con Nikita [...] quest'arte nuova disimpegnata e disintegrata / disarticolata / fatta di termini semantici / per una teoria dei segni più efficace / delle tradizionali quattro chiacchiere«. ¹⁰⁴⁹ Preuzimajući semantičke igre koje svojim ne davanjem odgovora podsjećaju na objave proroka antičke Grčke, Damiani je zaigran u stihovima: »la poesia è tutto e il resto nulla / oppure / la poesia è nulla e il resto tutto / oppure / la poesia e tutto il resto è nulla / oppure / poesia resto tutto nulla il la è«. ¹⁰⁵⁰ U navedenim stihovima Damiani ironizira ovaj način stvaranja osporavajući i tehniku i sadržaje nove avangarde.

Sedamdesetih godina, sa sljedećom zbirkom *Se questa è poesia*, zaključuje se razdoblje revolucionarnih nada, ali ponajviše razdoblje vjere u ulogu umjetnosti. U stihovima koji će potom postati toliko znakoviti da će ih autor odabrati za naslov cijele zbirke, Damiani se pita koji je smisao pisanja poezije, »che senso ha oggi illudere parvenze di vita?«. ¹⁰⁵¹ Iskrenost i autentičnost pjesama kompromitirane su, metafore i slike proizašle iz radosti ne izviru više iz čovjekova srca pa, prema Damianiju, ne ispunjavaju svoju primarnu funkciju, stoga nemaju razloga postojati.

1047 ALESSANDRO DAMIANI, *Poesia e realtà*, op. cit., str. 58–59.;

»daha svijeta / moja je dječja radost, moj je preneraženi stid prvog / ljubavnog susreta«.

1048 Usp. SALVATORE GUGLIELMINO, op. cit., str. 368.

1049 ALESSANDRO DAMIANI, *Gioco*, u *Appunti romani – Il fiore gelido*, op. cit., str. 76.;

»Giovanni spreman zagrliti / Nikitu« napada « [...] »tu novu neangažiranu i dezintegriranu umjetnost / razdijeljenu / sačinjenu od semantičkih pojmova / za teoriju znakova učinkovitiju / od tradicionalnog čavrljanja«.

1050 ALESSANDRO DAMIANI, op. cit., str. 75.;

»poezija je sve, a ostalo nije ništa / ili / poezija je ništa, a ostalo je sve / ili / poezija i sve ostalo je ništa / ili / poezija ostalo sve ništa je i«.

1051 ALESSANDRO DAMIANI, *Se questa è poesia*, u *Antologia delle opere premiate* na natječaju iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima*, XIV, 1981., Trieste, UIIF-UPT, str. 17.;

»koji smisao ima danas obmanjivanje privida života?«.

Nakon povratka u Rijeku, uslijed rimskoga razočaranja, primjećuje značajnu krizu vrijednosti i pokušava pronaći razloge za to. Nestaje povjerenje u umjetnost, ali i u ljude koje sada opisuje kao iskvarene: »Non è marcio il sistema / è solo infetto / il cuore degli uomini«. ¹⁰⁵² Govoreći o odsutnosti individualne savjesti u sustavu koji svim građanima želi osigurati društveno blagostanje, Damiani proglašava »Boga očeva mrtvim« i osuđuje nesklad između polaznih teorija i stavova koje su nove generacije provele u djelo.

Daleko od Italije, nastavlja osuđivati njezinu političku krizu i nesposobnost djelovanja: »Terra di aporie storiche / e di fallaci steccati, / ti ho lasciato due volte / per ritrovarti più estranea«. ¹⁰⁵³ Damiani opisuje matičnu zemlju koju više ne razumije i koja se svakim danom sve više udaljuje od njega. U četrdesetim godinama autor se bavi rascjepom koji obilježava pograničnu književnost, u neprestanom izmjenjivanju dviju bliskih, ali često oprečnih stvarnosti čije plodove ubire kroz pozitivne usporedbe, ali uspijeva sagledati, mnogo jasnije, i njihova ograničenja. Autorov je angažman usmjeren na postavljanje dijagnoze društva: neki tekstovi nalikuju na filozofske priče u kojima se raspravlja o idejama, o sukobu suprotstavljenih teza u kojima je moguće pronaći zadnji razlog proizašao iz ideologije podložne (u svom nastajanju) znatnim promjenama.

Damianijeve analize i kritike uvijek su potkrijepljene preciznim povijesnim bilješkama, o ilirskim vođama, o Dioklecijanu, o Konstantinu, ¹⁰⁵⁴ u naraciji koja poeziju u prozi približava Homeru, antičkom autoru kojega Damiani cijeni i često citira. Od potonjega preuzima i neprekidno pozivanje na mitove u kojima je sadržano sve sjećanje na protekla stoljeća: »resta l'uomo, ideatore di simboli / lungo un cammino mai definito«. ¹⁰⁵⁵ Ti mitovi koji se kroz vrijeme obogaćuju značenjima, u svojoj postojanosti, poprimaju bezvremensku vrijednost. Damiani preuzima ulogu umjetnika koji prodire u mitsku i iskonsku pozadinu kako bi se približio čovjeku i istinskim pokretačima našeg bivstva.

Intimistički su stihovi rijetki, ali pronicljivi, naročito oni posvećeni supruzi i djeci. Ljubavna je to lirika iz koje izvire veliko poštovanje, čak i zbog istaknutih različnosti između dvaju karaktera, pjesnikove sanjalačke prirode te konkretne, jasne i proaktivne naravi voljene žene, kroz koju glasno izbija život. Žene koja ostaje u sjeni, voli ga u tišini i bodri ga u njegovim »trionfi di carta«. ¹⁰⁵⁶ Žena i majka predstavljena je obilježjima milosti i radosnoga odnosa sa svijetom, kao svojevrsni „anđeo ognjišta“, simbol ljudske marljivosti i konkretnosti, koji je autoru moralni poticaj.

Satire, koje pripadaju najzrelijem autorovom stvaralaštvu, već se u sažetku pozivaju na Horacija, posebice na IV. satiru njegove prve knjige, u kojoj se latinski autor oslobađa titule pjesnika, kao

1052 ALESSANDRO DAMIANI, *Se questa è poesia, op. cit.*, str. 19.;

»Nije sustav truo / samo je iskvareno / srce ljudi.«

1053 ALESSANDRO DAMIANI, *Se questa è poesia, op. cit.*, str. 17.;

»Zemljo povijesnih aporija / i lažnih ograda, / dvaput sam te ostavio, / a pronašao te još otudenijom.«

1054 Usp. ALESSANDRO DAMIANI, *Se questa è poesia, op. cit.*, str. 28.

1055 ALESSANDRO DAMIANI, *Se questa è poesia, op. cit.*, str. 30.;

»ostaje čovjek, tvorac simbola / duž nikad utvrđene staze.«

1056 ALESSANDRO DAMIANI, *Note di viaggio*, objavljeno u *Antologiji nagrađenih radova* na natječaju iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima*, sv. XXX, Trieste, UIIF-UPT, str. 24.; »papirnatim uspjesima.«

što je to slučaj sa sutonskim pjesnicima. Budući da se naslov odnosi samo na velikane, skromno tvrdi da je njegovo djelo „na rubu razgovora“¹⁰⁵⁷ odnosno kolokvijalno. Uistinu, ono je sve više poezija u prozi, konkretna i polemična, sve su očitije poveznice s aktualnošću i poviješću s kojima se Damiani želi suočiti. Bliskost konverzacijskim oblicima vidljiva je već u I. satiri, u kojoj autor iznosi imaginarni razgovor između Otella¹⁰⁵⁸ (podsjećajući na trenutke obiteljskoga života), supruge Olge, njegovih unuka i prijatelja Ramousa s njegovim idejama o umjetnosti i životu. Osjećaju samoće i nemogućnosti uspostavljanja dijaloga s drugima suprotstavljaju se uspomene i povezanost s onim autentičnim svijetom sjećanja koji se spaja s maštom stvarajući jedinstvene trenutke. Ne nedostaje ni eksplicitnih napada na tadašnju kulturnu stvarnost i na suvremeno kazališno stvaralaštvo, bez karizmatičnih tekstova; sve su prisutniji povijesni navodi o ratu, o prodoru fašizma, o retorici režima, o sukobima bez kraja, o egzodusu koji ostavlja duboke rane. Epskih je obilježja usporedba, na jednoj strani, s krizom političkih ideologija, a na drugoj, s jednakim ispraznim estetskim predrasudama koje traže razumljivu umjetnost: »scritture / dagli stilemi senza stile«.¹⁰⁵⁹ Taj se pristup okončava u VI. satiri negativnom procjenom milenija. Pred krizom ekonomskih sustava i zastarjelim vrijednostima, Damiani vjeruje kako je ispravno dopustiti si da ga vrijeme nosi i odmjereno prihvatiti malobrojne izvjesnosti, sagledati život u njegovoj kratkoći, i povijest kao nedefiniranu metaforu: »la storia come / vaga metafora«.¹⁰⁶⁰ Dvojba i nepovjerenje u ljudsko djelovanje i u nekadašnje vrijednosti prisutni su i u zbirci *Di là dal silenzio* u kojoj je autorova misao prožeta sumnjama i pretpostavkama, odnosno onime što pjesnik naziva »frane ideologiche«.¹⁰⁶¹ Dok se čovječanstvo kreće prema „životu koji nije život“, autor uspoređuje teška vremena, koja su bila »bogata stoljećima« i iskustvima, sa sadašnjošću u kojoj se obitelj raspada pred upaljenim televizorima. U novom svijetu povijest i život ne nalaze svoje mjesto.

Analiza je milenija kritična, obiluje ljudima u potrazi za srećom, ali razočaranih i poraženih ideološkom zatupljenošću, pirotehničkim igrama potrošačkog društva koje se »napudralo socijalizmom«, ali u kojem se Damiani više ne pronalazi. U brojnim odlomcima moguće je iščitati gotovo leopardijski odnos između prošlosti pune nade i razočaravajuće sadašnjosti. Taj je odnos sažet u sljedećim stihovima: »Andammo in anni non lontani alla ricerca dell'ineffabile / compendo ampi volteggi sopra / i panorami mutevoli del mondo / e fughe audaci nelle regioni / del mito, ricomposto con i segni / delle nuove utopie, per trovarci / infine su questo ciglio che non / regge i detriti d'un castello / sognato«.¹⁰⁶² Za razliku od ostaloga poetskog stvaralaštva, usko

1057 Ulomak koji Damiani citira preuzet je iz IV. satire prve Horacijeve knjige i glasi: »Primum ego me illorum, dederim quibus esse poetis / ,excerpam numero: neque enim concludere versum / dixeris esse satis neque, siqui scribat uti nos / sermoni propiora, putes hunc esse poetam« (s. 54-57). Odnosno: »najprije želim sebe izostaviti iz skupine onih koje bih nazvao pjesnicima: ne možeš mi reći kako je dovoljno ritmički zaključiti stih da bi se postalo pjesnicima ili da su pjesnici oni koji, poput mene, pišu na rubu razgovora«.

1058 Satira je posvećena pulskom glazbeniku i prijatelju, Otellu Damianiju.

1059 ALESSANDRO DAMIANI, *Satire*, V. satira, u *Antologiji nagrađenih radova* na XV. natječaju iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1982., str. 29.; »tekstovi / sa stilemima bez stila«.

1060 »povijest kao / nedefiniranu metaforu«; u ALESSANDRO DAMIANI, *Satire*, VI. satira, *op. cit.*, str. 32.

1061 ALESSANDRO DAMIANI, *Di là dal silenzio*, XIV, u *Antologiji nagrađenih radova* na XV. natječaju iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1982., str. 38.; »ideološkim klizištima«.

1062 ALESSANDRO DAMIANI, *Idilli*, IX, u *Antologiji nagrađenih radova* na natječaju iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1983., str. 43.;

vezanoga za jastvo, ova je analiza napisana u prvom licu množine čime se naglašava pjesnikova povezanost s drugim ljudima.

Zbirka *Di là dal silenzio* u sljedećim stihovima sadrži i poetiku autora: »Io che amo la musica se stringe / il verso con ritmo asciutto, / chiedo ai segni non formose / metafore ma un vincolo etero / tra l'urgenza dei suoni / e la chiarezza riflessa dell'idea«. ¹⁰⁶³

Damiani ne prestaje proučavati čovjeka ni povijest i svijet koji ga okružuje. Prožet željom za razumijevanjem, potaknut je znatiželjom, na mahove ciničnom, kojom – skoro naturalistički – bilježi novo okruženje, ljudska ponašanja, uništenje čovječanstva i pojmova dobra i zla. Ostaje čvrsto to upozorenje za budućnost, za ono što se događa, što se dogodilo, a iz čega ljudski rod izgleda nije ništa naučio.

U razgovoru s tradicijom

Damiani se u zrelijem razdoblju svoga stvaralaštva vraća zbirkama stihova u kojima pjesme obilježava rimskim brojevima (*Satire, Idile, Epigrami*) ili jednostavno izostavlja naslove. Time se na neki način želi nadovezati na onu talijansku tradiciju koja od Petrarce nudi *rerum vulgarium fragmenta*, ali i simulirati nastajanje vlastitih promišljanja te se otvoreno pozvati na autore koji mu pomažu u produbljivanju vlastitih spoznaja. Kroz pjesme koje s godinama postaju sve više profinjene i intelektualističke, stječe se dojam da je Damiani, polazeći od kratkoga neorealističkog razdoblja (od kojega se nikad nije odvojio u pogledu prikaza društvenih sadržaja), dostigao „moderni“ stil, slično procesu koji je obilježio Luzijevo stvaralaštvo, ne odustajući pritom nikada od retorike koja je istovremeno elegantna i gruba, a koja dokazuje da se radi o tehnički zreлом pjesniku. ¹⁰⁶⁴

Stihovi njegove zrele faze nastaju kao odgovor i oživotvorenje tema dragih velikanima književnosti, ali i prijateljima piscima.

Prvi autor na kojega se Damiani otvoreno poziva i s kojim započinje dijalog jest Pier Paolo Pasolini. Pjesma *A Pasolini* postaje način suočavanja s bliskim piscem u tehnici koja je poprilično srodna prozi. U zamišljenoj raspravi o vrijednostima, idealima, ideologijama, angažiranosti intelektualaca i povijesnim odlukama, riječki autor iznosi svoje razočaranje i veliki jaz između namjera, društvenog planiranja i stvarnih ishoda: »ricordi l'ansia di giustizia? / le lunghe soste sull'orlo / di giorni inutili? Soli /— ed eravamo folla — / stretto ciascuno dall'oscurità / che nella luce isola i ciechi / Qui fraterno e virile a me giunse / il monito di Ilic: compagno / è solo crollato un mito«. ¹⁰⁶⁵ S vremenom i iskustvom otkriva da se te vrijednosti, tako često službeno razglašava-

»Otišli smo, u ne tako dalekoj prošlosti, u potragu za neizrecivim / izvodeći široke okrete / nad promjenjivim krajolicima svijeta / i neustrašive bjegove u područjima / mita, oblikovanog znakovima / novih utopija, kako bismo se naposljetku našli / na ovom rubu koji ne / pridržava krhotine dvorca / koji smo sanjali«.

1063 ALESSANDRO DAMIANI, *Di là dal silenzio*, XVII, *op. cit.* str. 39.;

»Volim glazbu kada spaja / stih s jasnim ritmom, / od znakova ne tražim bujne / metafore, već eteričnu sponu / između žurnosti zvukova / i odražene jasnoće ideje«.

1064 Mario Luzi u *Poeti italiani del Novecento*, ur. PIER VINCENZO MENGALDO, Milano, Oscar Mondadori, 1990., str. 649.

1065 ALESSANDRO DAMIANI, *A Pasolini, u Appunti romani – Il fiore gelido, op. cit.*, str. 80.;

vane riječima, tek rijetko ostvaruju. Iz toga slijedi konfliktan odnos koji se odražava u razočaranju i djelomičnom odmaku. Riječ je o temi koju će razvijati i produbljavati tijekom godina sve do svoje književne zrelosti. Povijesni podaci postat će presudni, njegov će dodir sa stvarnošću biti izravniji, prevladat će stihovi s opisnim elementima kojima će ojačati tehniku stvaranja poezije u prozi. Pozivanje na Pasolinija postaje sredstvo svjedočenja o kriznom razdoblju.

Među njemu bliskim autorima posebno mjesto zauzima Ramous. Lirsko stvaralaštvo riječkoga autora, kojega Damiani prvi kritički obrađuje u eseju *Poetica e poesia in Osvaldo Ramous*,¹⁰⁶⁶ poznato mu je do te mjere da je moguće razaznati nastavak Ramusovih razmišljanja u autorovim stihovima. Nerijetko, a posebice u zrelim pjesmama, stihovi gotovo kao da prikazuju otvoreni razgovor s pokojnim prijateljem. Zanimljivo je i rješenje kojim Damiani odgovara na Ramousovu pjesmu *Anche questo è Firenze*.¹⁰⁶⁷ Ramous se u svojoj pjesmi, na način vrlo blizak pisanju Umberta Sabe, bavi dnevnim aspektima grada umjetnosti, slastičarkom, trafikom, noćnom lutalicom, djetetom u gostionici, u skladu s *glasom mramora* i *raštrkanim nitima vremena* koji bi danas pretvorili Lorenza Veličanstvenoga u *tekstopisca na Festivalu Sanremo*. U pjesmi posvećenoj istoj tematici Damiani također upoznaje čitatelje sa svakodnevnim životom i prometom u Firenci, s izlozima obrtničkih radnji, uz odjek »l'è anche questa Firenze«. Potom se zaustavlja na grobovima velikana i razmišlja o propuštenom susretu s Foscolom i o nasljeđu znamenitoga Firentinca »escluso da Santa Croce«¹⁰⁶⁸ kako bi se zatim pozabavio kontrastom između veličanstvenosti drevnih vremena i slike rastresenih turista i kulture koja ne prepoznaje autora djela *Sepolcri*.

Mnogi su navodi tipični za petrarkizam, naročito ondje gdje u autoru prevladava lirski i glazbeni ton »mentre noi si resta – e il confessarlo / è duro – a vaneggiare al sole«.¹⁰⁶⁹

Citat stiha Ludovica Ariosta, *Oh gran bontà de' cavalieri antiqui*, služi mu za isticanje (kroz iskazivanje suprotnosti) sukoba Drugoga svjetskog rata, prepunih strahota, nedjela i do tad neviđene političke kratkovidnosti.¹⁰⁷⁰ On povjerava književnosti »vlastite strepnje i nezadovoljstvo režimom«.¹⁰⁷¹

Suočen s razočaranjem Damiani predlaže sklonište na jedinom još uvijek nezagađenom mjestu: u prirodi. U cjelokupnom autorovom opusu nema mnogo bukoličke književnosti, no ona

»sječaš li se želje za pravdom? / dugih stajanja na rubu / beskorisnih dana? Sami / – a bili smo masa – / svatko je bio potisnut mrazom / koji u svjetlu otuđuje slijepe / Tad me sustiglo bratsko i muževno / Iljičevo upozorenje: družje / samo se jedan mit srušio«.

1066 Damiani 1971. sudjeluje na IV. natječaju *Istria Nobilissima* s kritičkim osvrtom *Poesia e poetica di Osvaldo Ramous* koji nije nagrađen (vidi obrazloženje u fusnoti 1014), ali je objavljen u *Antologiji nagrađenih djela* na natječaju *Istria Nobilissima*, IV, Trieste, UIIF-UPT, 1971.

1067 OSVALDO RAMOUS, *Anche questo è Firenze, u Risveglio di Medea*, Padova, Rebellato, 1967., str. 41.

1068 ALESSANDRO DAMIANI, *Se questa è poesia, u Antologiji nagrađenih radova* na natječaju iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima*, XIV, 1981., Trieste, UIIF-UPT, str. 34.;

»i ovo je Firenca « [...] »izuzetoga iz grobnice Santa Croce«.

1069 »dok mi ostajemo – a to je priznanje / teško – vrludati na suncu«.

Pjesma posvećena Ramousu nije uključena u zbirku *Se questa è poesia* nagrađenu na natječaju *Istria Nobilissima*, ali se kasnije pojavljuje na kraju zbirke ALESSANDRO DAMIANI, *Il fiore gelido*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013., str. 105.

1070 ALESSANDRO DAMIANI, *Satira*, III, u *Antologiji nagrađenih radova* na XV. natječaju iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1982., str. 23.

1071 Usp. CHRISTIAN ECCHER, *La letteratura degli italiani d'Istria e di Fiume dal 1945 a oggi*, EDIT, Fiume/Rijeka, 2012., str. 50.

izvire na površinu u posljednjim tekstovima. Nemogućnost pronalaženja rješenja za zla i razočaranja koja je proizvelo ljudsko djelovanje vodi ga do proširenja Montaleove poruke iz pjesme *Non chiederci la parola*. Na taj način Damiani ne proglašava samo nemogućom spasonosnu i proaktivnu ulogu umjetnosti, već tvrdi da je izgubio vjeru u nju. Njegov težak životni put prožet je *zahtjevnim* pobjedama, autor kaže da je umoran, ne nalazi prostor za postizanje željenih ciljeva, iznevjerenih i uskraćenih¹⁰⁷² kroz godine.

Tako se njegov spjev harmonično spaja s velikanima književnosti. Pozivanjem na Manzoni-jevu *Il cinque maggio*¹⁰⁷³ definira vlastitu tugu, samoću te, posebice, različitost od običnih ljudi koji nesavjesno i nekritički uživaju u *sitnicama* koje ispunjavaju život. Prizivanje Dantea služi mu za odbacivanje stvarnih mogućnosti da umjetnost dostigne postavljene ciljeve i ideale. Misija je to u kojoj ne dobiva odgovore na svoja *propitivanja*, u kojoj autor, suočen s kulturom u opadanju, ne dijeli više široke horizonte s Odisejem na pučini u potrazi za krepošću i znanjem, jer znanje po Damianiju nije dovelo čovjeka do željenih ishoda.

U dijalogu s voljenim Leopardijem dijeli život između dviju epoha za koje ironično kaže da su „dostojne jedna druge“, usmjerene na tuđinsku, virtualnu i bezumnu budućnost. Leopardijevo se razočaranje ponavlja u 20. stoljeću, a fijumanski autor prihvaća to nasljeđe. U razgovoru s večeri, u *Notturmo*, primjećuje se Foscolova sjena u trci prema ništavilu.¹⁰⁷⁴ Josip Krajač, nadalje, u Damianiju primjećuje književni put koji se razvija u dva smjera, talijanskom i hrvatskom, te smatra da su njegovi stihovi bliski Leopardiju, ali da sadrže i sličnosti i analogije s Tinom Ujevićem.¹⁰⁷⁵

1072 ALESSANDRO DAMIANI, *Non chiedetemi di credere*, u *Note di viaggio*, u *Antologiji nagrađenih radova na XXX. natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UI-UPT, 1997., str. 18.

1073 ALESSANDRO DAMIANI, *Oh quante volte*, u *Trittico – Il fiore gelido*, *op. cit.*, str. 229.

1074 ALESSANDRO DAMIANI, *Notturmo*, u *Trittico – Il fiore gelido*, *op. cit.*, str. 240.

1075 Usp. JOSIP KRAJAČ, *Appunti di critica letteraria*, u *Il fiore gelido*, *op. cit.*, str. 36.

Prokletnici koji imahu mjesec

Damiani 1978. godine piše svoje prvo prozno djelo, *Restare a Itaca*,¹⁰⁷⁶ u kojem esejistička struktura nadvladava pripovjedačku. Unutarnji oporavak čovjeka u potrazi za novim vrijednostima, u složenom svijetu ideja te kroz stalno izmjenjivanje iluzija, ideologija, razočaranja i padova, ostvaruje se unutar suvremene povijesti. Prema Maieru, autor pridaje veću važnost povijesti ideja, odnosno ideologija, nego opipljivim i konkretnim povijesnim događajima.¹⁰⁷⁷

La torre del borgo iz 1996. temelji se na razmatranju jednog od mitova moderne: pojma putovanja, shvaćenoga kao razvoj i usporedba pojedinca koji, u potrazi za svojim jastvom, mijenja svoja egzistencijalna uvjerenja uslijed novih i zrelijih sudova. Jedno putovanje u rodnu Kalabriju nakon dosta je godina nadahnulo Damianija za pisanje ovoga teksta koji postaje svojevrsni prikaz vlastitog života koji kroz vremenski skok iz svijeta djetinjstva u nedavne sukobe na Balkanu izražava žestoku osudu odgovornih za etnička čišćenja i za apatiju zapadnoga svijeta.¹⁰⁷⁸ Povratak u Kalabriju postaje i izvješćem s jednoga propalog putovanja: urušavanje obiteljske kuće predstavlja metaforu za krah vlastitih snova i propast ideologija, što ima za posljedicu autorovo odustajanje od borbe.

No autorova je poetika najbolje sažeta u romanu *Ed ebbero la luna (I imahu mjesec NdA)* iz 1987.¹⁰⁷⁹ Riječ je o djelu u kojemu se Damiani suočava s potragom za istinom o/u odnosu čovjek-priroda-društvo¹⁰⁸⁰ te razrađuje svoja završna razmatranja. Ta je značajka toliko izražena da je Giuricin proglasio ovaj roman idealnom i filozofskom autorovom oporukom.¹⁰⁸¹ Stil ovih šest pripovjedaka-eseja koji su, prema Russu, razrađeni na organski, ali nesistematičan način,¹⁰⁸² jedinstven je. U dijaloškom se dijelu uočava dramski stil, dok u opisnom dijelu prevladava poetski stil koji postaje novinarskim i esejističkim u analitičkom i misaonom dijelu. Iako se *Ed ebbero la luna* sastoji od šest naizgled raščlanjenih dijelova, ostvaruje se u jedinstvenom vremenu promatranja i istraživanja, kada intelektualac želi razmotriti i shvatiti (s dozom poistovjećivanja, ali i odmaka) današnje društvo, trenutni način života naroda i različitih političkih i ekonomskih sustava. U djelu, a naročito u poglavlju *I dannati dell'utopia (Prokletnici utopije NdA)*, Damiani se bavi odnosom između očeva i sinova u vrijeme krize običaja, razočaranja Italijom komunizma i terorističkih programa.¹⁰⁸³

Djelo *Ed ebbero la luna* čitatelju nudi stranice prožete lirskim i simboličkim značenjem,

1076 ALESSANDRO DAMIANI, *Restare ad Itaca*, u *Antologiji nagrađenih radova* na XI. natječaju iz umjetnosti i kulture *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1978., str. 111–142.

1077 Usp. BRUNO MAIER, *Introduzione*, u ALESSANDRO DAMIANI, *La torre del borgo*, Udine, izd. Campanotto, 1996., str. 10-11.

1078 Usp. ROBERTA GRDAKOVIĆ, *op. cit.*, str. 51.

1079 Pripovjedno djelo sastoji se od šest pripovijetki-eseja: *I dannati dell'utopia, Odissea, Il mondo del vecchio, Alle sorgenti torbide, La luna nel pozzo, Epilogo*.

1080 Usp. ANTONIO PELLIZZER, *Voci nostre*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1993., str. 78.

1081 Usp. EZIO GIURICIN, *Riflessioni sulla riedizione del romanzo di Alessandro Damiani „Ed ebbero la luna“*, u »La battana«, br. 173/174, Fiume/Rijeka, EDIT, 2009., str. 70.

1082 Usp. FABIO RUSSO, *Prefazione*, u ALESSANDRO DAMIANI, *Ed ebbero la luna*, Trieste, LINT, 1987., str. 8.

1083 Usp. FABIO RUSSO, *op. cit.*, str. 8–10.

pisane stilom sličnom onom koji je Cesare Pavese koristio u *Dialoghi con Leucò* iz 1947.¹⁰⁸⁴ Posebnost djela nije toliko u razrađenosti radnje koliko u strukturi podijeljenoj na poglavlja lirskoga karaktera. Kroz putovanje autor progovara o putu čovječanstva. U drugom dijelu, naslovljenom *Odissea*, čujemo glas autora kroz misli glavnoga lika, etnologa, koji u potrazi za primitivnim zajednicama nailazi na iskonski svijet i počinje nazirati i istinski shvaćati povijest čovječanstva i njegov dugogodišnji razvoj. Vraća se i motiv mladih aktivista¹⁰⁸⁵ koji su u prvom dijelu romana, naslovljenom *I dannati dell'utopia*, prikazani kao grupa mladih terorista.¹⁰⁸⁶ Svijest o neizbježnosti povijesnoga razočaranja pretvara se u stranice ispunjene imaginarnim pripovijedanjem, proizvodom mašte:

...a stroncare l'uomo non è stata la difficoltà di attuare i suoi sogni, ma la scoperta di averli raggiunti. Quasi non sapesse che farne, la luna...¹⁰⁸⁷

Kroz simbole i nove mitove koji izražavaju njegovu misao te upozorenje o potrebi izgradnje svjesnijeg odnosa prema stvarnosti, preuzima, na svoj način, određeni oblik odgovornosti te, istovremeno, skrivena svjedočanstva. Damiani, mnogo svjesnije, promišlja o padu komunističkoga sna i ističe svoje razočaranje velikim projektom emancipacije čovječanstva. Međutim, u svakom slučaju ne prestaje braniti nezamjenjivost i dubinsko značenje sposobnosti sanjarenja i zamišljanja budućnosti.¹⁰⁸⁸ Riječ je o istančanoj sociološkoj analizi u kojoj pripovijeda kroz primjere kako bi potaknuo čitatelja na razmišljanje o načinima djelovanja čovjeka u raznim okolnostima. Završna slika tragedije koja pogađa ljudski rod, na način blizak Svevu, djeluje kao jedini mogući ishod za čovjeka kao *zoon politikona*:

Epidemie in serie scoppiarono in varie località, e prima che si riuscisse ad avere un quadro clinico della loro natura, i focolai si erano già propagati a intere regioni. Rapidissimo si diffuse anche il panico. [...] L'Europa accasciata si lasciò ghermire dal morbo immondo. Io vidi in minima parte quanto stava accadendo. La peste, alimentata dalle concentrazioni urbane, raggiunse le località più remote nel grembo di quegli stessi che la fuggivano. Per le strade, nelle case, in ogni sito, digrignava dalle facce stravolte di esseri innumerevoli, stramazati al suolo come insetti raggiunti da una soluzione tossica. Spettacolo agghiacciante¹⁰⁸⁹

1084 SALVATORE GUGLIELMINO, *op. cit.*, str. 316.

1085 Motiv je predstavljen već u sceni Pustinje u drugom dijelu trilogije.

1086 Usp. ROBERTA GRĐAKOVIĆ, *op. cit.*, str. 59.

1087 ALESSANDRO DAMIANI, *Ed ebbero la luna*, Trieste, LINT, 1987., str. 196.;

»...čovjeka nisu pokorile poteškoće u dostizanju vlastitih snova, već otkriće o njihovom ostvarenju. Kao da nije znao što bi s njima, mjesec...«.

1088 Usp. EZIO GIURICIN, *op. cit.*, str. 71–72.

1089 ALESSANDRO DAMIANI, *Ed ebbero la luna*, *op. cit.*, str. 204.;

»Serijske epidemije izbile su na raznim lokacijama i, prije nego li se uspjelo dobiti kliničku sliku njihove prirode, žarišta su se već bila proširila na čitave regije. Ubrzo se proširila i panika. [...] Utučena Europa dopustila je nečistoj bolesti da je nadvlada. Ja sam samo u manjem dijelu vidio što se događalo. Kuga, koju su napajale urbane sredine, dospjela je do najudaljenijih mjesta u krilu onih istih koji su od nje bježali. Na ulicama, u kućama, u svakom mjestu, škripala je s bijednih lica bezbrojnih bića, pokošanih na tlu poput kukaca koje je dohvatila kakva otrovna otopina. Jezivi prizor«.

Svjestan činjenice da je zarobljen u bezizlaznom položaju, više ne vjeruje da bi mogao „promijeniti svijet“, ali nastavlja prikazivati njegove mnogobrojne dvosmislenosti. S obzirom na to da ne može zamisliti ijedno sociopolitičko rješenje koje ne dovodi do nedoumica, do izgubljenosti i disperzija, Damiani prepoznaje i jasno kazuje moguća zla te ih napada, promišljajući o svijetu koji se kreće u nejasnim i teško shvatljivim smjerovima.

Era un rimestare vecchie idee, vecchi propositi, vecchi equivoci agitando la palude in cui la decomposizione si consumava. Leggi di mercato, lotte di classe, eros, riscoperta delle religiosità magica, grande rifiuto, cibernetica, futuribile: altrettante scatole cinesi, che racchiudevano la mancanza di prospettive, l'indecifrabilità della storia, l'aridità del presente. Il vuoto dell'anima. E cos'è un organismo senz'anima?¹⁰⁹⁰

Fantastična dimenzija djela *Ed ebbero la luna* iskazuje osudu specifične povijesne stvarnosti. Ona je podbacila u svojim idealima uništivši načine postojanja koji su u autoru budili entuzijazam prema novom društvu. Autoru ne preostaje drugo no zapisati povijest čovječanstva osuđenoga na zaborav, udaljenog od „civilizacije“ u pokušaju obnavljanja mjesta u koje smjestiti čovjeka.

Između spasa i samouništenja

Prva aktivnost koju Damiani započinje u novoj riječkoj sredini ona je u kojoj će stvoriti svoje remek-djelo. Njegova su dramska djela, kao i čitav njegov književni opus, protkana društvenim i političkim elementima – riječ je o ideološkom i problemskom kazalištu.¹⁰⁹¹ Parafrazirajući Maiera, možemo reći da su njegova dramska djela namijenjena prije čitanju nego scenskom prikazu.¹⁰⁹² Ako se izuzme *Album di famiglia*, sentimentalno autobiografsko djelo iz 1998. godine u kojoj autor prepričava svoj život kroz obiteljske anegdote vezane za život manjine, većina njegovih dramskih djela temelji se na sukobu i susretu teza (odnosno hipoteza). Moguće je zamijetiti kompleksne usporedbe između raznih ljudskih likova, simboličkih ili izmišljenih, koji utjelovljuju suprotstavljene ideologije. Kroz raznolikost likova Damiani nastoji izraziti svoju neprestanu potragu za novim vrijednostima koje će zamijeniti zablude suvremenog društva.¹⁰⁹³ Iako je nastalo u specifičnom kontekstu pogranične književnosti, dramsko stvaralaštvo poprima univerzalnu vrijednost. Damiani se suočava sa stavom koji čovjek zauzima u trenutku krize identiteta i globalnih problema; definira položaj koji pojedinac zauzima unutar modernoga društva te izražava dezorijentiranost pred ideologijom samodestruktivnog karaktera. Na taj način autor ne nastoji pronaći protuotrov za

1090 ALESSANDRO DAMIANI, *Ed ebbero la luna*, op. cit., str. 209.;

»Miješajući stare ideje, stare ciljeve, stare nespornosti uzburkavala se močvara u kojoj su se raspadali. Zakoni tržišta, klasni sukobi, eros, vraćanje magičnosti religije, veliko odbacivanje, kibernetika, sutrašnjica: kao i kineske kutije, koje su krile odsutnost perspektiva, nerazumljivost povijesti, suhoparnost sadašnjosti. Praznina duše. A što je organizam bez duše?«.

1091 Usp. BRUNO MAIER, op. cit., str. 9.

1092 Usp. BRUNO MAIER, *La letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento*, op. cit., str. 119.

1093 Usp. ROBERTO DOBRAN, IRENE VISINTINI, *Alessandro Damiani*, u *Le parole rimaste*, sv.I., op. cit., str. 377.

izoliranost provincije, već želi poduprijeti njen pojmovni logički pragmatizam i otvoriti tematsku raspravu o neriješenim čvorištima pojedinca i suprotstavljenih društvenih sustava.¹⁰⁹⁴

Ipotesi je prvo Damianijevo djelo koje je objavljeno i koje je bilo zamijećeno, no ujedno je to i njegovo posljednje djelo, ono u kojemu sažima vlastitu misao. S pravom ga možemo nazvati njegovim ključnim ostvarenjem, u kojem u razdoblju od trideset godina obrađuje i iznosi središnje teme svoje poetike: čovjek i spoznaja, znanstvena odgovornost i spas autentičnih vrijednosti čovječanstva, ali i razočaranje te krah ideologija s posljedičnom pretpostavkom o sveobuhvatnom uništenju. Obradujući temu egzistencijalne krize koja proizlazi iz sukoba između suprotstavljenih političkih snaga u različitim povijesnim razdobljima,¹⁰⁹⁵ autor u didaskalijama ne želi precizno definirati vrijeme. Kao što je primijetio Quazzolo, riječ je o dalekoj prošlosti, o našoj suvremenosti i o dalekoj budućnosti u kojoj se povijest ponavlja naizgled neizmijenjena.¹⁰⁹⁶ Ovaj složeni i slojevit rad, obilježen katkad hermetičnim jezikom,¹⁰⁹⁷ Grdaković smatra najvišim dosegom u autorovom kazališnom stvaralaštvu i tvrdi kako djelo, napisano u tri različita povijesna razdoblja (u pedesetim, sedamdesetim i osamdesetim godinama), idealno sažima Damianijevo poetiku. To je:

važno promišljanje o suvremenom čovjeku koji je pesimistički osuđen na vječno ponavljanje vlastitih grešaka. Sudbina koja je određena njegovom nesposobnošću učenja iz njih i nesposobnošću napredovanja. Od mitske prošlosti iz Prvoga dijela, kroz sadašnjost rastrganu između stvarnosti i simbola u Drugom dijelu, čovječanstvo u Trećem dijelu dostiže svoju budućnost u kojoj je izgubljeno sjećanje na vlastitu prošlost. Čovjek na taj način korača opet istim putevima. Ovaj „vječni povratak” povijesti čovječanstva nije samo temeljni motiv djela, već i osuda bačena na publiku, koja predstavlja to isto čovječanstvo, nesklono učenju i promjeni.¹⁰⁹⁸

U zaključnom razdoblju svoga stvaralaštva Damiani uranja u egzistencijalne teme, obilježene radikalnim pesimizmom. Promatra svijet kao predstavu u kojoj ima svoju ulogu iako nije uspio ni shvatiti ni pronaći konačan razlog za patnje i zla koji muče sva stvorenja, za zla koja je samo društvo proizvelo kroz stoljeća. Riječ je o stvaralaštvu koje je vezano za rascjep, probleme, koje je u potrazi za definicijom zagonetnoga suživota prava i nepravdi, onoga što je stvarno i onoga što predstavlja virtualni svijet. Autor se toj temi približava filtrirajući kroz strogu moralnu svijest izvrnuti svijet današnjice te nastavljajući kудiti čitatelja. Posebno se ističe tehnika korištena u poglavlju *Epigrammi*, u kojem autor postupno nudi, na hermetički način, niz tragova. Moguće ih je približiti, u mnogim aspektima, djelu *Scorciatoie* Umberta Saba zbog karakterističnih prikaza maksima, presuda i moralnosti koje prisiljavaju čitatelja na trenutak meditacije kako bi, pomoću svih ponuđenih elemenata, proizveo vlastiti sud.¹⁰⁹⁹

1094 Usp. NENSI GIACHIN MARSETIČ, *Drammaturghi della CNI, Le parole rimaste*, sv.II., *op. cit.*, str. 82.

1095 Usp. PAOLO QUAZZOLO, *op. cit.*, str. 14.

1096 *Ibidem*.

1097 Usp. PAOLO QUAZZOLO, *op. cit.*, str. 19.

1098 Usp. ROBERTA GRDAKOVIĆ, *op. cit.*, str. 63.

1099 Usp. ELVIRA FAVRETTI, *La prosa di Umberto Saba*, Roma, izd. Bonacci, 1982., str. 37.

Na životnom putu posvećenom društvu koje još treba shvatiti, za razliku od Sabe, fjumanski autor u svojim posljednjim ostvarenjima prikazuje postupno proučavanje svoga identiteta kako bi naposljetku došao do zaključka o vlastitoj nepripadnosti svijetu. Istraživanje završava frustracijom, a 'putnik' biva preplavljen sjenama i mnoštvom pitanja punih metafizičkih tjeskoba, koji mu nagovještaju blizak kraj. *Note di viaggio* postaju na taj način pjesmarica o izgonu i putu prema ništavilu, na kojemu se autor otuđuje. Budućim naraštajima ostaje važan književni *opus* kao svjedočanstvo jednoga vrlo teškoga povijesnog razdoblja.

Giacomo Scotti

(Saviano, 1928.)

Život i djelo

Rođen je u Savianu, pokraj Napulja, 1. prosinca 1928. u velikoj i skromnoj obitelji. Njegovo je djetinjstvo obilježeno brojnim tragedijama. Kao trogodišnjak ostao je bez majke, a nakon očeve smrti 1941. brigu o njemu preuzela su starija braća, a potom sestra i šogorica. Osim roditelja, izgubio je i dvojicu braće. U Noli je pohađao osnovnu školu i upisao gimnaziju Giosuè Carducci. U autobiografiji¹¹⁰⁰ Scotti opisuje svoje djetinjstvo, školovanje, rađanje ljubavi prema književnosti te druge važne životne događaje. Priznaje da mu je matematika bila slaba točka, ali se to nije moglo reći za talijanski jezik i književnost.¹¹⁰¹ Autor naime, vrlo rano otkriva svijet knjiga te se osim čitanja počinje baviti pisanjem dnevnika, pripovijedaka, i pjesama. Također uređuje školske novine »Lo Scugnizzo«. Teško razdoblje Drugoga svjetskog rata obitelji je donijelo niz preokreta i gubitaka:¹¹⁰² katastrofalne posljedice ostavile su duboki trag u autorovome životu i prisiljen je odustati od studija kako bi mogao uzdržavati obitelj. Zaposlio se u britanskoj bazi RAF-a u Savianu, gdje je radio svakakve poslove: od pomoćnika u kuhinji do čistača vojarne. Na stalne provokacije britanskih vojnika reagirao je izazivajući ih. O tome svjedoči riječima:

Così un giorno mi presentai sul lavoro con incollata sul petto – portavo un’uniforme anglo-americana-scozzese messa insieme alla meglio – una scritta che diceva: «Sono comunista». Ero diventato un contestatore: la mia ribellione associava, inconsapevolmente, gli scherni che subivo al lavoro e l’avversione che gli ufficiali britannici non perdevano occasione di manifestare verso i partiti della sinistra che nel Sud si erano appena ricostituiti. Il mio gesto fece scalpore fra la gente del paese. Gli inglesi, invece, se la risero.¹¹⁰³

1100 GIACOMO SCOTTI, *Per caso e per passione*, Trieste, LINT, 2013.

1101 Usp. GIACOMO SCOTTI, *Per caso e per passione*, *op. cit.*, str. 23.

1102 Naglašava autor: »Quella maledetta guerra non finiva mai di scaricare disgrazie sulla famiglia Scotti di Sirico« / »Onaj prokleti rat nikako da prestane sijati nesreće nad obitelj Scotti iz Sirica«; u GIACOMO SCOTTI, *Per caso e per passione*, str. 27.

1103 GIACOMO SCOTTI, *op. cit.*, str. 30.;

»Tako sam se jednoga dana pojavio na poslu s ispisanom na prsima – nosio sam angloameričko-škotsku uniformu sastavljenu od onoga što sam pronašao – frazom koja je glasila: „Ja sam komunist“. Postao sam prosvjednik: moja pobuna nesvjesno je povezivala

Događaj ga je potaknuo da se učlani u Komunistički savez talijanske mladeži. Britanci su ga nakon toga premjestili u skladište streljiva, a zatim u oficirsku menzu. Prisjećajući se toga razdoblja autor ističe: »Giacomino, poznat kao James i Gimmi, nastavio je tako do kraja srpnja 1944. godine.«¹¹⁰⁴ Završetak rata donio je opustošenost i bijedu pa se Scotti morao snalaziti radeći mnogo različitih poslova. Unatoč tome, nije odustao od učenja. Odlučio se pripremiti za polaganje srednjoškolske mature i potražio pomoć jednoga starijega mjesnog profesora. Godine 1947., nakon što nije položio taj završni gimnazijski ispit, napustio je rodni grad kako bi se pridružio partizanima u Grčkoj. Autor kreće na put, no umjesto da stigne u Jugoslaviju te potom u Grčku, završava u zatvoru pod optužbom za ilegalni prelazak državne granice.¹¹⁰⁵ Pušten je nakon ratifikacije Mirovnoga ugovora 15. rujna iste godine. Za autora je ovo prvo iskustvo u zatvoru, ali uslijedit će ih još. Po izlasku iz zatvora nastanjuje se u mjestu Ronchi dei Legionari, zatim u Trstu i na kraju u bivšoj Jugoslaviji. Upravo je to putovanje u nepoznatu zemlju (Jugoslaviju) označilo presudan trenutak u njegovome životu. Potpuno nesvjestan onoga što se događa s druge strane granice,¹¹⁰⁶ autor je napokon uspijeva prijeći i stiže u Ljubljanu gdje se zadržao samo kratko jer, kako kaže:

...otto-dieci giorni dopo, quelli dei Sindacati mi diedero un po' di soldi, un biglietto ferroviario gratuito per Fiume e una lettera del Ministero della Cultura della Slovenia, firmata dal ministro Ivan Regent, nativo di Trieste. Era diretta all'Unione degli Italiani, a Pola, che raggiunsi in ferrovia dopo un viaggio tortuoso di circa nove ore.¹¹⁰⁷

U Puli upoznaje tadašnjega tajnika UIIF-a Erosa Sequija koji mu predlaže preseljenje u Rijeku kako bi počeo raditi kao lektor u dnevnim novinama »La Voce del Popolo«. Dana 18. prosinca 1947. stiže u glavni kvarnerski grad, grad koji će postati njegov drugi dom, grad u kojemu i danas živi. Nakon tri mjeseca rada u novinama, postaje novinar, a osjećaje vezane za taj događaj opisuje sljedećim riječima:

...prima di sera consegnai il reportage, e tornai al mio posto di lavoro in tipografia, fra i cattivi odori del gas e del piombo. Verso mezzanotte il proto mi consegnò il bozzone della terza pagina per la revisione. Vi campeggiava un articolo con titolo su cinque colonne [...] era il mio reportage e alla fine del testo – per poco non svenni per l'emozione nel leggerlo – il mio nome e cognome.¹¹⁰⁸

izrugivanja koja sam trpio na poslu i odbojnost koju su britanski dužnosnici pokazivali prema lijevim strankama koje su se tada osnivale na Jugu. Moja je gesta izazvala zaprepaštenje među ljudima u selu. Britanci su se, pak, smijali«.

1104 Usp. GIACOMO SCOTTI, *op. cit.*, str. 32.

1105 Usp. ROBERTO DOBRAN, *Giacomo Scotti, u Le parole rimaste, op. cit.*, str. 296.

1106 Zajedno s nekolicinom radnika iz Monfalconea koji su se tih godina preselili u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslavije i započeli egzodus „u suprotnome smjeru“.

1107 GIACOMO SCOTTI, *op. cit.*, str. 47.;

»...osam do deset dana kasnije, sindikalisti su mi dali nešto novaca, besplatnu kartu za vlak za Rijeku i pismo slovenskoga Ministarstva kulture, koje je potpisao ministar Ivan Regent, rodom iz Trsta. Pismo je bilo naslovljeno Uniji Talijana u Puli, do koje sam stigao željeznicom nakon mučnoga devetosatnog putovanja«.

1108 GIACOMO SCOTTI, *op. cit.*, str. 55.;

»...predvečer sam predao reportažu i vratio se poslu u tiskari, u smrad plina i olova. Oko ponoći, predradnik mi je predao skicu kulturne stranice na lekturu. Na njoj se isticao članak s naslovom u pet stupaca [...] bila je to moja reportaža, a na kraju teksta – skoro sam se

Pisac svjedoči teškome razdoblju u regiji koje je uslijedilo nakon Drugoga svjetskog rata: izlazak Jugoslavije iz Informbiroa 1948. godine, razočaranje radnika iz Monfalconea (vrlo bliskima staljinističkoj politici), represija, zastrašivanje pripadnika talijanske manjine, masovni egzodus u Italiju, otvaranje radnoga logora na Golome otoku, tršćansko pitanje. U tim godinama autor intenzivno djeluje unutar talijanske manjine, ali njegov status stranoga državljanina u Jugoslaviji počinje izazivati određene sumnje. Navodi Scotti:

Dopo essere stato tollerato per oltre tre anni come cittadino straniero, mi fu detto che non avrei potuto continuare a fare il giornalista se non avessi preso la cittadinanza del Paese che mi ospitava. Così imponeva la legge. Non fare il giornalista significava per me perdere il lavoro [...] mi ero rivolto al Consolato generale d'Italia a Zagabria per regolare la mia situazione di emigrato e ottenere il passaporto italiano. Per tutta risposta mi fu spedito un "Foglio di rimpatrio"¹¹⁰⁹

Autor je, dakle, prisiljen vratiti se u Italiju, ali dolaskom na granicu doživljava još jedno poniženje i po drugi put u životu završava u zatvoru. Defranza ističe:

Po povratku u Italiju, međutim, umjesto srdačne dobrodošlice vlasti, bio je prisiljen doživjeti poniženje zatvora u kojemu su ga neki dužnosnici pokušali natjerati da potpiše neistinitu izjavu u kojoj je trebao opisati grozne životne uvjete u Jugoslaviji. Možda je to bila kap koja je prelila čašu onoga što je mogao podnijeti i dovela Scottija do toga da prihvati jugoslavensko državljanstvo, a da se, ipak, ne odrekne svoga talijanskoga. Nakon što je dobio jugoslavensku putovnicu, prepreke za putovanje u inozemstvo nametala je isključivo talijanska strana. Ulazna viza dana mu je u lipnju 1959., ali samo za kratkotrajni posjet sestri, gdje ga je dočekao poziv u vojsku star jedanaest godina.¹¹¹⁰

Autor se vraća u Rijeku, posvećuje se novinarstvu i upisuje večernju školu u talijanskoj klasičnoj gimnaziji, gdje u proljeće 1951. stječe srednjoškolsku diplomu. Seli se u Pulu gdje zasniva svoju prvu obitelj (ukupno će sklopiti tri braka). Godine 1956. izbačen je iz Partije jer se ponašao »na način nedostojan komunista, zbog zlostavljanja supruge«. ¹¹¹¹ Kad ga je ponovno pozvalo glavno uredništvo manjinskoga dnevnog lista, 1956. se vratio u Rijeku. U narednim godinama morao se suočiti s izbacivanjem iz novina iz Jugoslavenskoga novinarskog udruženja, a 1960.

onesvjestio od uzbuđenja kad sam ga pročitao – stajalo je moje ime i prezime«.

1109 GIACOMO SCOTTI, *op. cit.*, str. 82.;

»Nakon što su me više od tri godine tolerirali kao stranoga državljanina, rečeno mi je da neću moći nastaviti obavljati posao novinara ako ne uzmem državljanstvo zemlje u kojoj boravam. Tako je nalagao zakon. Ne raditi kao novinar za mene je značilo izgubiti posao. [...] obratio sam se Generalnome konzulatu Italije u Zagrebu kako bih riješio svoju emigrantsku situaciju i dobio talijansku putovnicu. Kao odgovor dobio sam nalog za povratak u Italiju«.

1110 »Al rientro in Italia, però, invece di un'accoglienza cordiale da parte delle autorità, fu costretto a provare l'umiliazione del carcere in cui alcuni funzionari cercarono di fargli firmare una dichiarazione non veritiera in cui descriveva le orribili condizioni di vita in Jugoslavia. Forse fu questa la goccia che fece traboccare il vaso della sopportazione e che portò Scotti ad accettare la cittadinanza jugoslava, senza dover rinunciare, però, a quella italiana. Una volta ottenuto il passaporto jugoslavo gli ostacoli ai viaggi all'estero vennero imposti esclusivamente da parte italiana. Il visto d'ingresso gli venne fornito appena nel giugno del 1959, ma soltanto per una fugace visita alla sorella e per trovare a casa un invito di arruolamento vecchio di undici anni.«; u STELLA DEFRANZA, Giacomo Scotti, *Per caso o per passione*, u »La battaglia«, br. 188, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013., str. 153–154.

1111 Usp. GIACOMO SCOTTI, *op. cit.*, str. 121.

sa zatvorom. Uzrok tomu može se pripisati nekim njegovim člancima za koje se smatralo da nisu u skladu s tadašnjom socijalističkom politikom. Kasnije nastavlja suradnju s novinama, ali posljedice su teške: zabranjeno mu je potpisati vlastite članke, a kritičari o tome govore na sljedeći način:

Nakon protjerivanja iz Komunističke partije uslijedit će premještaji kao kazna, uhićenja, izbacivanje iz Hrvatskoga novinarskog društva, kratki trenutki normalnosti i nesigurni poslovi kao npr. posao tipografa i kao činovnika u jednome špediterskom poduzeću.¹¹¹²

U tome razdoblju počinje se baviti pisanjem kao književnik i prevoditelj.¹¹¹³ Njegovo se ime pojavljuje u gotovo svim glavnim publikacijama CNI-ja,¹¹¹⁴ surađuje s brojnim novinskim kućama u Italiji, Švicarskoj, Malti, Argentini, Španjolskoj i drugim zemljama.¹¹¹⁵ Unatoč proživljenim nedaćama njegov glas čuje se putem brojnih nacionalnih i stranih novina. Autor izjavljuje: »Nikad nisam dopustio da mi odsjeku ruke i jezik«. ¹¹¹⁶ Scotti plete gustu mrežu kulturne razmjene s intelektualcima iz cijele bivše Jugoslavije¹¹¹⁷ i kako sam ističe: »Čak i bez radne knjižice, dugi niz godina ponovno sam radio kao novinar, slobodnjak i na svjetlu dana, ovoga puta putujući između jadranskih obala i diljem Europe«. ¹¹¹⁸ Na balkanskome prostoru njegova su djela uvrštena u školske udžbenike. U studenome 1981. na stranicama tršćanskih novina »Il Piccolo« objavluje kritički esej u kojemu obrađuje političke teme, otvarajući time žestoke rasprave između jugoslavenskih i manjinskih vlasti. Do pada socijalističkoga režima trpi niz napada i doživljava neugodnosti na svim poljima građanskoga života.¹¹¹⁹ Prisiljen je, stoga, vratiti se u rodni grad: živi u obiteljskoj kući, daje privatne satove iz talijanskoga jezika, prevodi, a na kraju se zapošljava u općinskoj upravi. Napušta Saviano 1992. i seli se u Trst te živi na relaciji Trst – Rijeka. Scotti snažno osjeća poziv građanske angažiranosti pa se u svojim člancima bori za demokraciju, mir i talijansku manjinu. U novoosnovanome hrvatskom društvu Scottijeva građanska predanost tumači se kao prijetnja pa on proživljava neprestane sukobe. U obnovljenoj Talijanskoj uniji autor zauzima rukovodeće pozicije toga manjinskog tijela.

1112 Usp. ROBERTO DOBRAN, *Giacomo Scotti*, u *Le parole rimaste*, op. cit., str. 296.

1113 Usp. ANTONIO PELLIZZER, *Voci nostre*, op. cit., str. 302.

1114 Radi se o sljedećim časopisima i dnevnim novinama: »Arte e Lavoro«, »Orizzonti«, »La battana«, »Donne«, »Panorama«, »Vie Giovanili«, »Il Pioniere«, »Arcobaleno«, »La nostra lotta«, »La voce dei lavoratori« i »La Voce del Popolo«.

1115 Suraduje sa sljedećim časopisima: »Tempo presente«, »Quartiere«, »Ausonia«, »Osservatore politico-letterario«, »La Fiera letteraria«, »Il Baretti«, »Il Meridiano«, »Il Ponte della Lombardia«, »Mito Nola«, »Guerra e Pace«, »Il Calendario del Popolo«, »Trieste-Arte e Cultura«, »Pagina Zero«, »Millenovecento«, »Diogene«, »Impegno 80«, »Mondo Nuovo«, »Illustrazione Italiana«, »Cinema Sud«, »Oltre le frontiere«, »Mediterranea / Adriatic Sea«, »Steve«, »Il Diario«, »Infiniti mondi«, »La Rinascita della Sinistra«, »Area Lugano«, »Rivista Fiume«, »Rivista Dalmata«, »Nuovi confini«, »Isonzo / Soča«, »Obiettivo Saviano«, »Qui Saviano«, »Pollicino«, »El Burchiello«, »Patria indipendente«, »La vita scolastica«, »Cormoran y Delfin«, »Manxo-Ciudad Real«, »Cristal-Tarazona« i dr.

1116 Usp. GIACOMO SCOTTI, op. cit., str. 161.

1117 Scottijevi književni uradci tiskani su u sljedećim časopisima: »Bagdala«, »Delo«, »Sovremenost«, »Most / The Bridge«, »Književne novine«, »Republika«, »Dometi«, »Riječka Revija«, »Kamov / Novi Kamov«, »Istra / Nova Istra«, »Odjek«, »Osvit«, »Gesta«, »Misl« i »Književna Rijeka«.

1118 Usp. GIACOMO SCOTTI, op. cit., str. 195.

1119 *Ibidem*.

Giacomo Scotti djeluje perom, zalaže se za promicanje kulturnih inicijativa te sudjeluje na brojnim nacionalnim i međunarodnim književnim manifestacijama. Dobitnik je i brojnih priznanja: tadašnje Talijanske unije za Istru i Rijeku, Grada Rijeke 1972., na raznim izdanjima natječaja *Istria Nobilissima*,¹¹²⁰ nagrade *David di Donatello* (Firenca), *Botte di Frascati* (Gabicce a Mare), *Poesia in piazza* (Milje), *Calafuria* (Livorno), *Nordest* (Venecija), *Macedonian Rewiew* (Skoplje), *Tutti gli uomini* (Pistoia), *Ultimo Novecento* (Pisa), *Umberto Saba – Scritture di frontiera* (Trst, 2004.), *Međunarodnu nagradu Kalabrije* (2005.), *Zlatni pečat grada Monfalcone* (2005.), nagradu *Fulvio Tomizza* (Trst, 2007.) i *Nagradu za životno djelo Grada Rijeke* (2008.), *Nagradu za životno djelo Primorsko-goranske županije* (2007.), *Međunarodnu nagradu Solidarietà e Pace* grada Cassina (2009.), *Nagradu Istriana 2011* Istarske županije, *Književnu nagradu Fenice – Europa za životno djelo* (2015.) koju dodjeljuje Kulturna udruga Bastia Umbra Città d'Europa. Godine 2006. dodijeljen mu je *Ordена звijezde solidarnost* i počasne titule *Commendatore* Talijanske Republike.

Njegov je književni opus golem: u više od sedamdeset godina spisateljske prakse, Scotti je objavio više od dvjesto djela. U njegovome književnom stvaralaštvu ističe se poezija s četrdeset i sedam objavljenih zbirki. Tomu valja pridodati i one namijenjene najmlađima. Tu je i trideset i osam romana, zbirki pripovijedaka i knjige bajki. Dvadeset i tri knjige posvećene su moru, više od dvadeset je povijesnih djela koja govore o radničkom pokretu i oružanom otporu protiv nacifašizma; dodatnih šest djela ima za temu strahote rata u bivšoj Jugoslaviji. Njegova intelektualna znatiželja tjera ga da se okuša u raznim proznim izričajima kao što su eseji o književnosti, kulturi i folkloru.

Na poduljemu popisu zbirki poezija nalaze se stihovi napisani na talijanskome, ali i na hrvatskome te albanskome jeziku kao i u dvojezičnoj verziji. Među pjesničkim zbirkama za djecu nalaze se:¹¹²¹ *Alba d'oro*,¹¹²² *La lunga notte*,¹¹²³ *Se il diavolo è nero*,¹¹²⁴ *Le mie favole*,¹¹²⁵ *Rimavano more*,¹¹²⁶ *Basna beskrajna*,¹¹²⁷ *Obale tišine*,¹¹²⁸ *Parole ridenti*,¹¹²⁹ *Bitna je ljubav*,¹¹³⁰ *Un altro*

1120 Scotti je osvojio prvu nagradu u kategoriji poezije na sljedećim natjecanjima za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*: 1980., 1989., 1991., 1993., 1996., 2006., 2012., 2014., 2016 i 2020. Drugu nagradu za poeziju osvojio je na natjecanjima: 1978., 2000., 2004., 2009. i 2018. Dodijeljen mu je posebno priznanje za poeziju na natjecanjima: 1968., 1972., 1975., 1977., 1982. i 2002. Na polju proze osvojio je prvu nagradu u godinama: 1974., 1997., 1999. i 2003.; drugu nagradu u godinama: 1976., 1979.; dok se posebna priznanja odnose na godine: 1973., 1988. i 2001. Scotti je, također, nagrađen u kategoriji novinarstva i osvojio je prvu nagradu 1968. godine. U kategoriji esejistike dobio je prvu nagradu 1976., kojoj su uslijedile druge nagrade: 1975., 1977., 1995., 2005., te posebno priznanje 1990.

1121 Za više informacija o prevoditeljima Scottijevih djela vidi mrežnu stranicu: <https://katalog.gkr.hr/pagesresults/rezultati.aspx?action=search&searchById=10&sort=0&spid0=10&spv0=Scotti%2C+Giacomo&xm0=1¤tPage=2>; datum pristupa: 7. rujna 2020.

1122 GIACOMO SCOTTI, *Alba d'oro*, Rijeka, izdanje autora, 1960.

1123 GIACOMO SCOTTI, *La lunga notte*, Rijeka, izdanje autora, 1962.

1124 GIACOMO SCOTTI, *Se il diavolo è nero*, Napoli, izdanje autora, 1963.

1125 GIACOMO SCOTTI, *Le mie favole*, Firenze, Edizioni Cynthia, 1963.

1126 GIACOMO SCOTTI, *Rimavano more* Kruševac, Bagdala, 1964.

1127 GIACOMO SCOTTI, *Basna beskrajna*, Zagreb, Mladost, 1965.

1128 GIACOMO SCOTTI, *Obale tišine*, Kruševac, Bagdala, 1965.

1129 GIACOMO SCOTTI, *Parole ridenti*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1968.

1130 GIACOMO SCOTTI, *Bitna je ljubav*, Sarajevo, Svjetlost, 1969.

mare, un altro giorno,¹¹³¹ *Živjeti, uprkos*,¹¹³² *Ghe vojo ben al mar*,¹¹³³ *Nell'umile occhio dell'uomo / U čednom oku čovjeka*,¹¹³⁴ *Pa toke pa lot*,¹¹³⁵ *Colore d'arancia / Boja naranče*,¹¹³⁶ *Poesie per mio figlio*,¹¹³⁷ *Rabbia e amore*,¹¹³⁸ *Produžiti život*,¹¹³⁹ *C'era una volta un re / Bio jednom jedan kralj*,¹¹⁴⁰ *Carta-arte, ballata in bianco e nero*,¹¹⁴¹ *Il cuore della vita*,¹¹⁴² *Soffrendo per la Croazia / Bol za Hrvatskom*,¹¹⁴³ *In viaggio, la vita*,¹¹⁴⁴ *C'era una volta un mago*,¹¹⁴⁵ *Cercando fiumi segreti / U potrazi za tajnim rijekama*,¹¹⁴⁶ *Bilješka za biografiju / Appunti per una biografia*,¹¹⁴⁷ *La luna, il gallo ed altre poesie per i più giovani / Mjesec, pijetao i druge pjesme za najmlađe*,¹¹⁴⁸ *Sulla strada del giorno / Na cesti mojega dana*,¹¹⁴⁹ *Fra due mari*,¹¹⁵⁰ *Favole e storie da recitare*,¹¹⁵¹ *Krepki glas tišine*,¹¹⁵² *Tajne rijeke*,¹¹⁵³ *La nave sulle secche / Nasukani brod*,¹¹⁵⁴ *Verso l'ultimo approdo / K posljednjem pristanu*,¹¹⁵⁵ *Versi di una vita*,¹¹⁵⁶ *Poesia del mare*,¹¹⁵⁷ *L'uomo terragno e i colori della vita*,¹¹⁵⁸ *Una vita stracciata / Poderani život*,¹¹⁵⁹ *Poesie dell'eros e della vita*,¹¹⁶⁰ *Od mora do mora / Da mare a mare, Odabrane pjesme / Poesie scelte*,¹¹⁶¹ *Poesie a due voci /*

1131 GIACOMO SCOTTI, *Un altro mare, un altro giorno*, Siena, Maia, 1969.

1132 GIACOMO SCOTTI, *Živjeti, uprkos*, Novi Sad, Stražilovo, 1974.

1133 GIACOMO SCOTTI, *Ghe vojo ben al mar*, Rijeka, izdanje autora, 1971.

1134 GIACOMO SCOTTI, *Nell'umile occhio dell'uomo / U čednom oku čovjeka*, Zagreb, August Cesarec, 1978.

1135 GIACOMO SCOTTI, *Pa toke pa lot*, Pristine, Rilinda, 1979.

1136 GIACOMO SCOTTI, *Colore d'arancia / Boja naranče*, Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 1981.

1137 GIACOMO SCOTTI, *Poesie per mio figlio*, Napoli, La sfinge, 1983.

1138 GIACOMO SCOTTI, *Rabbia e amore*, Saviano, Notor, 1985.

1139 GIACOMO SCOTTI, *Produžiti život*, Glas, Banjaluka, 1986.

1140 GIACOMO SCOTTI, *C'era una volta un re / Bio jednom jedan kralj*, Karlovac, Osvit, 1987.

1141 GIACOMO SCOTTI, *Carta-arte, ballata in bianco e nero*, Saviano, izdanje autora, 1991.

1142 GIACOMO SCOTTI, *Il cuore della vita*, Napoli, La sfinge, 1992.

1143 GIACOMO SCOTTI, *Soffrendo per la Croazia / Bol za Hrvatskom*, Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 1993.

1144 GIACOMO SCOTTI, *In viaggio, la vita*, Udine, Campanotto, 1994.

1145 GIACOMO SCOTTI, *C'era una volta un mago*, Fiume, izdanje autora, 1998.

1146 GIACOMO SCOTTI, *Cercando fiumi segreti / U potrazi za tajnim rijekama*, Rijeka, Društvo hrvatskih književnika, 2000.

1147 GIACOMO SCOTTI, *Bilješka za biografiju / Appunti per una biografia*, Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 2001.

1148 GIACOMO SCOTTI, *La luna, il gallo ed altre poesie per i più giovani / Mjesec, pijetao i druge pjesme za najmlađe*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2002.

1149 GIACOMO SCOTTI, *Sulla strada del giorno / Na cesti mojega dana*, Rijeka, Društvo hrvatskih književnika, 2003.

1150 GIACOMO SCOTTI, *Fra due mari*, Trieste, UPT-UI, 2005.

1151 GIACOMO SCOTTI, *Favole e storie da recitare*, Udine, Kappa Vu, 2005.

1152 GIACOMO SCOTTI, *Krepki glas tišine*, Rijeka, Orion, 2005.

1153 GIACOMO SCOTTI, *Tajne rijeke*, Brčko, Distrikt, 2006.

1154 GIACOMO SCOTTI, *La nave sulle secche / Nasukani brod*, Rijeka, Društvo hrvatskih književnika, 2008.

1155 GIACOMO SCOTTI, *Verso l'ultimo approdo / K posljednjem pristanu*, Rijeka, Društvo hrvatskih književnika, Ogranak Rijeka, 2010.

1156 GIACOMO SCOTTI, *Versi di una vita*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2010.

1157 GIACOMO SCOTTI, *Poesia del mare*, Trieste, Hammerle, 2011.

1158 GIACOMO SCOTTI, *L'uomo terragno e i colori della vita*, Atripalda (Avellino), Edizioni Mephite, 2012.

1159 GIACOMO SCOTTI, *Una vita stracciata / Poderani život*, preveli: Mate Maras, Vanesa Begić, Ljerka Car Matutinović, Dragica Torić Drenovac, Rijeka, Društvo hrvatskih književnika, Ogranak Rijeka, 2012.

1160 GIACOMO SCOTTI, *Poesie dell'eros e della vita*, Empoli (Firenze), Editrice Risolo Ibiskos, 2015.

1161 GIACOMO SCOTTI, *Od mora do mora / Odabrane pjesme / Poesie scelte*, Rijeka, Društvo hrvatskih književnika, Ogranak Rijeka, 2015.

Pjesme u dva glasa,¹¹⁶² *Lacrime e perle*¹¹⁶³ te *Storielle, storielline, filastrocche, per bambini*.¹¹⁶⁴

Kada govorimo o prozi (romanima, zbirkama bajki i pripovijedaka) valja spomenuti sljedeće naslove: *La civetta in croce*,¹¹⁶⁵ *Raspeta sova*,¹¹⁶⁶ *C'era un castello... Né in cielo né in terra*,¹¹⁶⁷ *Storie istriane*,¹¹⁶⁸ *U carstvu mitova i mašte / Nel regno dei miti e della fantasia*,¹¹⁶⁹ *Dječak i rat / Il ragazzo e la guerra*,¹¹⁷⁰ *Ribe, sirene i druge basne za odrasle / Pesci, sirene ed altre favole per adulti*,¹¹⁷¹ *Priče za laku noć / Racconti per la buona notte*,¹¹⁷² *Veliko more i mali galeb / Il grande mare e il piccolo gabbiano*,¹¹⁷³ *Otkriće mora / La scoperta del mare*,¹¹⁷⁴ *Il ragazzo e il cane*,¹¹⁷⁵ *Z one bane mora. Tragom hrvatskih naselja u srednjojužnoj Italiji*,¹¹⁷⁶ *Racconti di questo e dell'altro mondo*,¹¹⁷⁷ *Il venditore di favole / Prodavač bajki*,¹¹⁷⁸ *Come nacque il Carso*,¹¹⁷⁹ *Racconti di una vita*,¹¹⁸⁰ *Fiabe e leggende dell'Istria*,¹¹⁸¹ *Fiabe e leggende del Mar Adriatico*,¹¹⁸² *Mačak s naočalima*,¹¹⁸³ *I cavalieri del nulla. Eros bez maske*,¹¹⁸⁴ *La grotta del vento ed altre favole della sponda adriatica*,¹¹⁸⁵ *Snijeg, vukovi i psi*,¹¹⁸⁶ *I furbi e gli sciocchi, l'Istria veneta che ride*,¹¹⁸⁷ *Spara il fucile sulla montagna*,¹¹⁸⁸ *Per caso e per passione*,¹¹⁸⁹ *Racconti fra due mondi*,¹¹⁹⁰ *Tornano le fate e streghe, nuove favole e leggende dell'Istria*,¹¹⁹¹ *Fate, folletti, streghe e diavoletti, leggende popolari dal Friuli-Venezia Giulia al Quarnero*,¹¹⁹² *Guerre, uomini e cani*,¹¹⁹³ *All'ombra*

1162 GIACOMO SCOTTI, RICCARDO STARAJ, *Poesie a due voci / Pjesme u dva glasa*, Fiume/Rijeka, Edizioni Zambelli, 2016.

1163 GIACOMO SCOTTI, *Lacrime e perle*, Fiume/Rijeka, Edizioni della Comunità degli Italiani di Fiume, 2018.

1164 GIACOMO SCOTTI, *Storielle, storielline, filastrocche, per bambini*, Fiume, Zambelli, 2018.

1165 GIACOMO SCOTTI, *La civetta in croce*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1966.

1166 GIACOMO SCOTTI, *Raspeta sova / La civetta in croce*, Zagreb, Naprijed, 1968.

1167 GIACOMO SCOTTI, *C'era un castello... Né in cielo né in terra*, favole, Roma, Gremese editore, 1972.

1168 GIACOMO SCOTTI, *Storie istriane*, Milano, Fratelli Fabbri, 1974.

1169 GIACOMO SCOTTI, *U carstvu mitova i mašte / Nel regno dei miti e della fantasia*, Rijeka, Riječko književno i naučno društvo, 1974.

1170 GIACOMO SCOTTI, *Dječak i rat*, Čakovec, Zrinski, 1979.

1171 GIACOMO SCOTTI, *Ribe, sirene i druge basne za odrasle / Pesci, sirene ed altre favole per adulti*, Zagreb, Spektar, 1984.

1172 GIACOMO SCOTTI, *Priče za laku noć / Racconti per la buona notte*, Karlovac, Osvit, 1986.

1173 GIACOMO SCOTTI, *Veliko more i mali galeb / Il grande mare e il piccolo gabbiano*, Kruševac, Bagdala, 1987.

1174 GIACOMO SCOTTI, *Otkriće mora / La scoperta del mare*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1988.

1175 GIACOMO SCOTTI, *Il ragazzo e il cane*, Napoli, Loffredo editore, 1989.

1176 GIACOMO SCOTTI, *Z one bane mora. Tragom hrvatskih naselja u srednjojužnoj Italiji*, Rijeka, Otokar Keršovani, 1980.

1177 GIACOMO SCOTTI, *Racconti di questo e dell'altro mondo*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1994.

1178 GIACOMO SCOTTI, *Il venditore di favole / Prodavač bajki*, Rijeka, Izdavački Centar Rijeka, 1995.

1179 GIACOMO SCOTTI, *Come nacque il Carso*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1998.

1180 GIACOMO SCOTTI, *Racconti di una vita*, Trieste, Lint, 2001.

1181 GIACOMO SCOTTI, *Fiabe e leggende dell'Istria*, Treviso, Santi Quaranta, 2003.

1182 GIACOMO SCOTTI, *Fiabe e leggende del Mar Adriatico*, Treviso, Santi Quaranta, 2005.

1183 GIACOMO SCOTTI, *Mačak s naočalima*, Zagreb, Durieux, 2004.

1184 GIACOMO SCOTTI, *I cavalieri del nulla. Eros bez maske*, Rijeka, Liber, 2005.

1185 GIACOMO SCOTTI, *La grotta del vento ed altre favole della sponda adriatica*, Nola – Napoli, Il laboratorio, 2007.

1186 GIACOMO SCOTTI, *Snijeg, vukovi i psi*, Rijeka, Društvo hrvatskih književnika, 2007.

1187 GIACOMO SCOTTI, *I furbi e gli sciocchi, l'Istria veneta che ride*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2007.

1188 GIACOMO SCOTTI, *Spara il fucile sulla montagna*, Fiume, Iliinden, 2010.

1189 GIACOMO SCOTTI, *Per caso e per passione*, Trieste, Lint, 2012.

1190 GIACOMO SCOTTI, *Racconti fra due mondi*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013.

1191 GIACOMO SCOTTI, *Tornano le fate e streghe, nuove favole e leggende dell'Istria*, Nardò (Lecce), Besa editrice-Salento books, 2015.

1192 GIACOMO SCOTTI, *Fate, folletti, streghe e diavoletti, leggende popolari dal Friuli-Venezia Giulia al Quarnero*, Monfalcone, izd. Comune di Monfalcone, 2015.

1193 GIACOMO SCOTTI, *Guerre, uomini e cani*, Sestri Levante, Ed. Oltre, 2015.

di un vulcano, cronache e racconti,¹¹⁹⁴ *La Macedonia racconta, favole e magia*,¹¹⁹⁵ *Il paese delle favole*,¹¹⁹⁶ *Favole e leggende dai Balcani. Slovenia, Istria, Croazia, Bosnia ed Erzegovina*, sv. I,¹¹⁹⁷ *Favole e leggende dai Balcani. Serbia, Montenegro, Macedonia sv.II*,¹¹⁹⁸ *Favole e leggende dell'est Adriatico*,¹¹⁹⁹ *Gli animali parlanti, favole di autori serbi in versi e in prosa*,¹²⁰⁰ *Navi, porti bordelli, quasi un romanzo, avventure di un marinaio*,¹²⁰¹ *Favole e miti degli zingari dei Balcani*,¹²⁰² *Fiabe degli zingari dei Balcani*¹²⁰³ te *Sei più cinque donne con la penna in mano*.¹²⁰⁴

Rani socijalistički realizam

Scottijev književni poziv počinje se konkretizirati u srednjoškolskim klupama u Savianu. Njegovi književni počeci datiraju iz razdoblja neposredno nakon završetka rata, a vezani su za njegov rad u dnevnim novinama »La Voce del Popolo«. Kako izjavljuju Mazzieri-Sanković i Gerbaz Giuliano, autor utjelovljuje lik kulturnoga radnika:

Njegova se djelatnost savršeno uklapa u definiciju *kulturnoga radnika*, pojam uveden neposredno nakon Drugoga svjetskog rata kojim su se identificirale osobe odgovorne za provedbu kulturne politike tada na snazi, koje usmjeravaju književnu djelatnost slijedeći „određena unaprijed utvrđena pravila“. Scotti je nesumnjivo najproduktivniji kulturni radnik [...] zasigurno je jedan od najplodnijih pisaca sjevernojadranskoga područja i njegova se neiscrpna djelatnost pretače u poeziju, prozu, historiografiju, esejistiku i publicistiku, prevodenje i kulturno posredovanje između različitih civilizacija, između talijanskoga i slavenskoga svijeta: nadahnuće crpi iz te strasti koja je za njega postala misija.¹²⁰⁵

Nakon prvoga uzbuđenja koje je osjetio kada je vidio objavljen članak s njegovim potpisom, književnik se svesrdno baca (a želja za pisanjem ostaje prepoznatljiva osobina njegove osobnosti) na pisanje pjesama i kratkih priča. Članci s kulturne stranice novina iz ranih pedesetih godina pisani su jednostavnim, linearnim izrazom, bliskim govoru, tipičnim za Scottijevu poetiku. Prve su mu pjesme u skladu s načelima »socijalizma s ljudskim licem«,¹²⁰⁶ a pjesma pod nazivom

1194 GIACOMO SCOTTI, *All'ombra di un vulcano, cronache e racconti*, Napoli, La città del sole, 2016.

1195 GIACOMO SCOTTI, *La Macedonia racconta, favole e magia*, Pula, Žakan Juri, 2016.

1196 GIACOMO SCOTTI, *Il paese delle favole*, Roma, Europa edizioni, 2017.

1197 GIACOMO SCOTTI, *Favole e leggende dai Balcani, Slovenia, Istria, Croazia, Bosnia ed Erzegovina*, Nardò (Lecce), Besa editrice-Salento books, 2017.

1198 GIACOMO SCOTTI, *Favole e leggende dai Balcani, Serbia, Montenegro, Macedonia*, Nardò (Lecce), Besa editrice-Salento books, 2017.

1199 GIACOMO SCOTTI, *Favole e leggende dell'est Adriatico*, Nardò (Lecce), Besa editrice-Salento books, 2018.

1200 GIACOMO SCOTTI, *Gli animali parlanti, favole di autori serbi in versi e in prosa*, Nardò (Lecce), Besa editrice-Salento books, 2018.

1201 GIACOMO SCOTTI, *Navi, porti, bordelli, quasi un romanzo, avventure di un marinaio*, Sestri Levante, Ed. Oltre, 2019.

1202 GIACOMO SCOTTI, *Favole e miti degli zingari dei Balcani*, Formigine (Modena), Infinito editore, 2019.

1203 GIACOMO SCOTTI, *Fiabe degli zingari dei Balcani*, Salerno, Besa mucì, 2020.

1204 GIACOMO SCOTTI, *Sei più cinque donne con la penna in mano*, Trieste, Vita Activa, 2020.

1205 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, *La poetica di „Lacrime e perle“ in Giacomo Scotti*, u *Curiosando nella vita. Giacomo Scotti, poliedrico intellettuale di frontiera*, ur. RITA SCOTTI-JURIĆ, NADA POROPAT JELETIĆ, ISABELLA MATTICCHIO, Pula, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2019., str. 47.

1206 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, *La poetica di „Lacrime e perle“ in Giacomo Scotti*, op. cit., str. 48.

*Realizzato il piano*¹²⁰⁷ iz 1950. u potpunosti svjedoči o tim idealima; nije slučajan ni odabir naslova. Stihovi izražavaju entuzijazam poslijeratnoga razdoblja i u mnogim se aspektima mogu definirati kao programatska pjesma. Zamah autora prenosi se na sredstva koja radnik koristi u radu. Stil pisanja kojim pisac potpuno realistički opisuje život radnika i radnica bitno ne odstupa od načela socijalističkoga realizma. U savršenome skladu s partijskim smjernicama, i lik žene filtrira se kroz njezinu ulogu radnice i graditeljice socijalističkoga društva. U djelu *Maria Bolè infaticabile frontista*¹²⁰⁸ Scotti daje opis žene koju vidi kao majku koja brine o obitelji, a istovremeno i kao radnicu koja svojim volontiranjem pridonosi stvaranju boljega društva. Ovaj je djelić u savršenome skladu s partijskim težnjama k emancipaciji žena i njihovome aktivnome uključivanju u društvene procese. Svrha je osvijestiti žensku publiku o društvenoj ulozi žene i njezinome položaju. Poseban interes izaziva članak pod nazivom *Hanno sapore di racconto le storie vere degli operai*¹²⁰⁹ u kojemu se opisuju pojedini profili radnika, njihove priče, a ponekad se donose i kratki intervjui. Vrijedan je pažnje naslov izjave-otkrića koje nudi o odnosu između književnosti, života i novina. Tijekom 50-ih godina u Jugoslaviji se vrlo cijenila književnost usko vezana za društveni život ljudi, koja odražava sklonosti čovjeka kao pripadnika jednoga kolektiva i jedne specifične društvene stvarnosti. Teme koje prikazuju tjeskobu modernoga doba i problematičan odnos između pojedinca i društvene stvarnosti, osim ako nisu predstavljene kao kritika i ogledalo posljedica kapitalističkoga društva koji se temelji na iskorištavanju, smatraju se dekadentnima, buržujskima, pa ne nalaze mjesta u jugoslavenskim publikacijama. Književnost koja se nudi javnosti, objašnjava autor, mora biti specifična, plod neposrednoga iskustva, poput događaja koji se uistinu dogodio, i tako postaje najprikladniji kanal za uvođenje stanovništva u novi pogled na život i društvenu zbilju. Radnik se mora osjećati kao glavni junak priče koja mu se događa jer je i on dio zajednice, vlastitu povijest mora smatrati važnom jer je ona povezana sa stvaranjem novoga pravednijeg društva. Razlike između stvarnosti i književnoga stvaralaštva svedene su na najmanju moguću mjeru ili, kao što je slučaj s ovim člankom, postoji sklonost miješanja njihovih funkcija: istinita priča o radniku postaje pripovijetka. Priklanjanje stvarnosti samoupravnoga socijalizma vidljivo je i u promjeni uloge rudara koji u novome društvenom poretku postaje portir. To je slučaj u pripovijetki *Il richiamo della miniera* koja govori o autorovome sunarodnjaku Pietru Verbancu, koji je nakon nesreće u rudniku posao rudara zamijenio onim portira. Novi posao, kaže Scotti, ne zadovoljava ga i često je bezvoljan i neraspoložen. Jedne ga večeri više ne susreće u *Circolo* i saznaje da se vratio poslu u rudniku. Autor piše: »Ma il minatore è più appassionato di un marinaio / Non sapreste far rinunciare così facilmente il minatore dalle viscere della terra / Da là sotto proviene il richiamo«. ¹²¹⁰ Još jedan primjer iz života rudara nalazi se u priči *Il vecchio lettore*. Scotti opisuje lik staroga Bepija,

1207 GIACOMO SCOTTI, *Realizzato il piano*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 1. siječnja 1950., str. 4.

1208 GIACOMO SCOTTI, *Maria Bolè infaticabile frontista*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 15. srpnja 1950., str. 2.

1209 GIACOMO SCOTTI, *Hanno sapore di racconto le storie vere degli operai*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 24. listopada 1950., str. 2.

1210 GIACOMO SCOTTI, *Il richiamo della miniera*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 24. listopada 1950., str. 3.;

»Ali rudar je strastveniji od pomorca / Ne biste mogli tako lako odustati biti rudar u utrobi zemlje / Iz te dubine proizlazi taj poziv«.

gorljivoga čitatelja novina, svojega poznanika. Jednoga ga dana više ne nalazi u blizini kioska i saznaje da je završio u staračkome domu. Odluči ga posjetiti i tu otkriva da Bepi više ne vidi: njegovo sljepilo rezultat je trideset godina rada u rudniku. Bepi je vjeran kulturnoj stranici novina i želio bi da njegova pjesma posvećena majci bude objavljena. Nakon tri dana Bepi umire, a pjesma se pojavljuje u novinama. Priča je prožeta Scottijevim osjećajima i simpatijom prema tome jedinstvenom liku.¹²¹¹

Ne nedostaje članaka kojima je cilj skrenuti pozornost javnosti na rad talijanske manjine: za Scottija je to vrlo važna tema. U djelu *Ultimato il lavoro in fabbrica divengono artisti ogni sera*, Scotti kao izgovor koristi vijest o drugoj godišnjoj skupštini RKUD-a »Fratellanza«, koje je nastao u okviru riječke Talijanske zajednice kulture s ciljem promicanja i poticanja umjetničke i kulturne aktivnosti radničke klase. Značajan je naslov članka koji označava i program akulturacije radnika, a u ovome se slučaju odnosi na članove talijanske nacionalne skupine.¹²¹² U djelu *Il Portalettere* Scotti govori o poštaru s kojim zamišlja razgovor. Opisuje njegov posao, njegovu prisutnost u životima drugih, njihove emocije, važne događaje, i dobre i loše, ispričane u pismima. Na kraju, poštar mu pripovijeda o smrti svojega sina u ratu. Kroz ovu pripovijetku jasno se iščitava piščev interes za različita zanimanja i nastojanje da o svakome prikaže njegova važna obilježja.¹²¹³

Potreba da dokumentira događaje iz rata i da ih prikaže u obliku pripovijetke za autora predstavlja nešto nužno kako se ne bi zaboravile strahote koje je rat prouzročio. *Sono stato fucilato* podsjetnik je na borbu. Oblik u kojemu je djelo pisano nije lako definirati: s jedne strane to bi mogao biti intervju, no nedostaju Scottijeva pitanja Francu D'Eliji, s druge bi to mogla biti pripovijetka da ju je D'Elia napisao i potpisao. Dok početak nalikuje intervjuu (a izgovor za priču „slučajni“ je susret s likom), Scotti kasnije iznosi minuciozan opis jedne iznenadne racije, koja se dogodila za vrijeme Drugoga svjetskog rata u jednome mjestu u okolici Vodnjana. Za vrijeme te racije D'Elija je strijeljan. Ovdje Scotti zaustavlja priču s pitanjem »zatim neki preokret?« proizvedeci željeni efekt neizvjesnosti. D'Elia odgovara niječno, bez ikakvoga preokreta, uistinu je strijeljan, ali je na sreću, pogođen u ruku i rame, a zatim su ga liječili drugovi iz Montegrandea.¹²¹⁴ Na istim temeljima počiva priča *Per quelli dei „Fratelli Bandiera“ giunse l'ora di entrare in azione* koja se odnosi na desetu obljetnicu Narodnoga ustanka. Scotti prepričava, u telegrafskoj prozi u kojoj prevladavaju glagoli (čime se nastoji prikazati neprekidno djelovanje likova), odjeke partizanskoga života bojne »Fratelli Bandiera«. ¹²¹⁵ Prikazuju se herojski pothvati boraca koji napreduju sa sigurnošću, s vjekom u slobodu sutrašnjice. Pripovijetka je u skladu s tehnikama korištenima u stvaralaštvu nakon Drugoga svjetskog rata: nastoje se mitologizirati partizanske borbe, postupno u kolektivnoj svijesti zamijeniti stare narodne junake novim likovima iz posljednjega svjetskog rata. Likovima koji u

1211 Usp. GIACOMO SCOTTI, *Il vecchio lettore*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 17. listopada 1954., str. 4.

1212 Usp. GIACOMO SCOTTI, *Ultimato il lavoro in fabbrica divengono artisti ogni sera*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 24. prosinca 1950., str. 2.

1213 Usp. GIACOMO SCOTTI, *Il portalettere*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 29. travnja 1951., str. 3.

1214 Usp. GIACOMO SCOTTI, *Sono stato fucilato*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 24. srpnja 1952., str. 3.

1215 GIACOMO SCOTTI, *Per quelli dei „Fratelli Bandiera“ giunse l'ora di entrare in azione*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 15. veljače 1951., str. 3.

osnovi imaju pozitivne osobine, koji će riskirati vlastiti život ne bi li došli do slobode, ponekad preuzetima iz kronika o životu partizana (često izmijenjenima kako bi ih se učinilo zanimljivijima), a ponekad nastalima kao plod piščeve mašte. Na taj se način daje više prostora ratnoj tematici, prikazu partizanske borbe kao jedinoga mogućega načina postizanja mira, prikazu izvedenom na vrlo jednostavan način tehnikom koja jasno razlikuje „pozitivne“ od „negativnih“ likova. Specifični oblik socijalističkoga realizma prevladava čak i u djelima u kojima se iznose sjećanja na rodno mjesto. Pripovijetka *Il signorino* posvećena je teškome životu seljaka u Scottijevome rodnom kraju, koja završava porukom povjerenja u novi, bolji svijet koji će nastati nakon rata.¹²¹⁶

Tematika rata postaje jedna od autoru omiljenih u narativnim djelima nakon Drugoga svjetskog rata. Ovaj stvaralački ciklus započinje romanom *La civetta in croce*,¹²¹⁷ nastavlja se, a da se ne istroši, knjigom pripovijedaka *Dječak i rat*.¹²¹⁸

Autor s nepresušnom inspiracijom

Scotti je poligraf: njegovo se književno stvaralaštvo kreće od poezija do pripovijedaka, od romana do historiografije, od kronika do prijevoda, ali stih mu je najdraži način izražavanja. Aljoša Pužar navodi:

U poeziji, koju valja smatrati kvalitativnim temeljem Scottijeva opusa [...] autor sjedinjuje iskustvo marljivog čitača talijanskih i slavenskih pjesnika XX. st. sa zavičajnim antejskim genom sklonim parafolklornom bijegu u mitsko i bajkovito, što je urodilo poezijom realističkog tkiva kroz koje mjestimice prosijavaju stanovite nadrealističke evokacije.¹²¹⁹

Poezija omogućuje Scottiju kretanje između autobiografskih, egzistencijalnih, društvenih, kulturnih i inih motiva. Dominantna je tema prvih pjesama socijalistički realizam. Poetika odražava svijet koji okružuje autora: pažljivo proučava sve što se oko njega događa, sve razrađuje i dokumentira. U tekstu nema nagađanja, jezik djeluje gotovo diskurzivno, čini se kao da autor komunicira s čitateljem. To potvrđuju stihovi pjesme *Donne istriane* iz 1962., u kojima prevladava opisni element: »Per sentieri di capre / scendono / dal Carso verso il mare. / Vanno dritte / solenni mute in fila / in lunghe vesti nere, / le facce bianche, / i piedi scalzi«. ¹²²⁰ Scotti nas upozna je s

1216 Otac se žrtvuje kako bi sinu omogućio odlazak na studij i stvorio mu temelje za bolju budućnost, a dječak mu tada nema hrabrosti reći da je suspendiran iz škole zbog svade sa sinom bogataša. U pomoć mu dolazi očev prijatelj koji se pred ravnateljem predstavlja kao njegov otac. Iz ovoga kratkog uvida u školski život, autor nastavlja prepričavati pustolovine glavnoga junaka tijekom Drugoga svjetskog rata. On 1943. ponovno susreće ravnatelja i govori mu da je Dietrich, gospodičić zbog kojega je suspendiran, postao njemački špijun te da su ga javno strijeljali na trgu. Usp. GIACOMO SCOTTI, *Il signorino*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 10. lipnja 1951. str. 3.

1217 GIACOMO SCOTTI, *La civetta in croce*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1966.

1218 GIACOMO SCOTTI, *Dječak i rat / Il ragazzo e la guerra*, Čakovec, Zrinski 1979.

1219 ALJOŠA PUŽAR, *Città di carta / Papirnati grad*, op. cit., str. 309.

1220 GIACOMO SCOTTI, *Donne istriane*, u ANTONIO PELLIZZER, op. cit., str. 305.;

»Po kozjim stazama / silaze / s Krasa prema moru. / Kreću se uspravne / svečane nijeme u redu / u dugim crnim haljinama, / bijele puti, / bosonoge«.

ruralnim svijetom istarskoga zaleđa i opisuje žene iz istarskih sela koje se uskim stazama krškoga područja spuštaju do obale. Privrženost stvarnosti vidljiva je u prizorima koje autor prikazuje čitatelju, a ovaj na taj način ima priliku promatrati različite slike koje tvore pjesmu: stjenovitu visoravan Krasa, koze, staze, gole kamenjare, žene koje polako hodaju nepristupačnim stazama prema obali mora. U poeziji se isprepliću vizije; opisi žena, njihov spori hod koji se stapa s opisom krajolika. Spomenuta poezija naknadno je uvrštena u pjesničku zbirku *Versi di una vita*¹²²¹ Scotti-jev pjesnički izričaj koji teži neposrednosti (jezični registar koji, štoviše, nikada nije napustio) slijedi kanone neorealističke poezije. Za »vulkanskoga« autora, kako ga definira kritičar Bruno Maier,¹²²² pisanje stihova znači željeti:

iz dana u dan dokazivati i potvrđivati, ponajprije sebi, a i drugima, kvalitetu izbora, koji je za njega, koji je ostao bez korijena, značio, iznad jezičnih i ideoloških barijera, mogućnost svijeta koji je stvarno, a ne demagoški, ljudski bolji.¹²²³

U kasnijemu stvaralaštvu ostaje neorealistički izraz, ali mu se pripaja i element građanske angažiranosti. U djelu *Questo non è dolore* autor piše: »Essere diventati a fatica parte di un popolo, / e adorare il passato per odiare il presente: / non va, e non serve a niente. / Io sono in mezzo a voi così spezzato, / perché volermi in odio moltiplicandomi? / Vi ripeto, non serve.«¹²²⁴ Očita je osuda koja proizlazi iz stihova. Elis Deghenghi-Olujić tvrdi da je njegova lirika puna boli i muke, ali bogata humanošću i da je ogledalo stvarnosti našega doba.¹²²⁵ Najveći rezultati njegove poezije nalaze se u djelima posvećenima prirodi koja su obojana metaforičkim vrijednostima, elementima koji autoru pomažu u prihvaćanju bolnoga života. Još je jedna tema bliska autoru: more. Scotti doživljava more kao točku spajanja dviju jadranskih kultura, ali autorovo more nema istu vrijednost kao ono Marise Madieri koja crpi životnu snagu iz te prozirne vode, koja se može poistovjetiti s bistrinom duše, ali s tamnom stranom života. More, kojemu autor posvećuje nekoliko zbirki,¹²²⁶ za Scottija je element nadahnuća koji ga u zreloj dobi potiče da istraži postojanje, ali ne i njegovu tamnu stranu; služi mu ponajprije kao element introspekcije. U stihovima pjesme *Mezanote de estate sul molo svodo*, napisanima na fижumanskom dijalektu, Mazzieri-Sanković i Gerbaz Giuliano nalaze mogući ključ za tumačenje značenja mora u autorovome zreлом stvaralaštvu: »Mi me dimentico del mar. / Non cuco più le stele, / vedo solo i vecieti: forsi i conta / i ani che i xe svoladi... / Forsi i zerca la luce de quei tempi / Co i coreva, i zigava... e no i se acorgi / Che la luna impirada sora la Tore / Slunga le ombre de mezanote. / Lori, soli, sentadi sul moletto, / i xe ombre tra le ombre / cò le stele

1221 GIACOMO SCOTTI, *Versi di una vita*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2010., str. 27.

1222 Usp. ANTONIO PELLIZZER, *op. cit.*, str. 301.

1223 Usp. ANTONIO PELLIZZER, *op. cit.*, str. 302.

1224 GIACOMO SCOTTI, *Questo non è dolore*, u *Poesia 2*, u *Quaderni letterari* br.4, ur. Circolo dei Poeti, Letterati e Artisti dell'Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume, Fiume/Rijeka, UIIF, 1968., str. 30.;

»Teškom mukom postati dio jednoga naroda, / i obožavati prošlost da bi mrzili sadašnjost: / ne valja i ne služi ničemu. / Ja sam među vama, slomljen, / zašto me mrziti umnožavajući me? / Ponavljam vam, ne treba to«.

1225 Usp. ELIS DEGHENGI-OLUJIĆ, *Giacomo Scotti: l'approccio ludico e creativo alla scrittura*, u *La »battana«*, br. 173/174, Fiume/Rijeka, EDIT, 2009., str. 58.

1226 Radi se o već spomenutim zbirkama: *Tra due mari*, *Versi di una vita* i *Poesia del mare*.

de argento nei cavei«. ¹²²⁷ Scottijevi stihovi trajnu inspiraciju pronalaze u moru viđenom iz Rijeke, s njezinih obalama i iz luke, a u starosti ih boji vječnošću pred nesigurnošću života. ¹²²⁸ Laura Marchig Scottijevu moru pridaje još jedno značenje koje:

čini se kao da budi neku vrstu djetinjega, iskonskoga i predkulturnoga čuđenja i navodi autora da poprimi izgled Uliksa koji svojim brodom od riječi isplivljava na putovanje kroz koje će postupno uploviti u svete vode u kojima je moguće otkriti vlastite korijene. More je, dakle, san začuđenoga čovjeka koji se zatekne kako gleda nebo svjetlećim očima kozmosa, postajući i on sam kozmosom. ¹²²⁹

Autobiografski motivi česti su u Scottijevoj poetici: pretvaraju se promišljanja o postojanju, u intimne ispovijesti, u veličanje ljubavi i u stihove posvećene djeci. Sažetak njegove poetike vidljiv je u zbirci pjesama *Lacrime e perle*. ¹²³⁰ Zbirka, objavljena 2018. povodom autorova devedesetog rođendana, sastoji se od devedeset pjesama različitih metričkih oblika koje svjedoče, svaka na svoj način, o autorovih devedeset godina. Pet je tematskih cjelina u kojima se artikulira pjesnički diskurs: *Fiume, Istria ed altro, Accanto al mare, In cammino la vita, Disperatamente in croce* te *Al limite della vita*. Pisac daje prikaz vlastitoga života; propituje se o vlastitim korijenima, osjeća svojevrstnu nostalgiju zbog odvojenosti od rodne grude, u njemu još uvijek žive iskonske emocionalne veze, ponovno proživljava bol zbog gubitka sina, hrani se naklonošću svoje voljene supruge Bebe, djece i unuka i ocjenjuje svoj život. Mazzieri-Sanković i Gerbaz Giuliano navode kako se rezultat njegove kreativnosti u stihovima može tumačiti na sljedeći način:

I kada je Scotti u zreloj dobi stvorio svoj dom u novoj riječkoj stvarnosti, uspomene čvrsto čuvaju sjećanje na njegove korijene. Bez sjedinjenja dvaju naizgled suprotstavljenih i sukobljenih svjetova, autor bi izgubio sposobnost shvaćanja i promišljanja o svijetu koji se sastoji od znakova koje treba odgonetnuti, složenih stvarnosti, svakodnevnih i onih preradenih u sjećanju. U tom kontekstu, slika mora nadilazi njegovu puku tjelesnost i postaje simbol jedinstva različitosti, otvorenosti prema svijetu i ljudskome iskustvu koje se odražava u mjestu gdje ne postoje granice. ¹²³¹

Obilno je i njegovo prozno stvaralaštvo, u kojemu priče za djecu zauzimaju posebno mjesto. Autor debitira na stranicama dječjeg časopisa »Il Pioniere«, današnjega »Arcobalena«. Djela za djecu kreću se od poezije do proze, od pripovijetki do bajki i legendi. ¹²³² Autor nastoji stvarati priče koje mu predlaže njegova mašta. Njegova znatiželja tjera ga na istraživanje narodnih legendi koje potom obrađuje na svoj način vođen maštom. Prema Sanji Roić autor isprepliće:

1227 GIACOMO SCOTTI, *Mezanote de estate sul molo svodo*, u *Tra due mari*, Trieste/Trst, UI-UPT, 2006., str. 47.;

»Zaboravljam na more. / Ne gledam više u zvijezde, / vidim samo starce; možda broje / godine koje su proletjele... / Možda traže svjetlost toga vremena / kada su trčali i vikali... pa ne primijete / da Mjesec nataknut na gradski toranj / Produžuje ponoćne sjene. / Oni, sami, dok sjede na molu / sjene su među sjenama / sa srebrnim zvijezdama u kosi«.

1228 GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, *La poetica di „Lacrime e perle“ in Giacomo Scotti, op. cit.*, str. 51.

1229 Usp. LAURA MARCHIG, *Poesie del mare. Fluide cronache di un uomo stupefatto*, u »La battana«, br. 190, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013., str. 33.

1230 GIACOMO SCOTTI, *Lacrime e perle*, Fiume/Rijeka, Comunità degli Italiani di Fiume, 2018.

1231 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, *La poetica di „Lacrime e perle“ in Giacomo Scotti, op. cit.*, str. 58.

1232 Za uvid u cjelokupno stvaralaštvo vidi *Giacomo Scotti, vita e bibliografia*, u »La battana«, br. 190, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013., str. 93–100.

narativnu tradiciju s maštom i vlastitom autentičnom vizijom mediteranskoga svijeta koji povezuje drugo i drugačije i nadilazi granice [...] Jedan od najboljih autora iz velike obitelji talijanskih pisaca dječje književnosti ili, bolje rečeno, bezvremenske književnosti.¹²³³

Sažeti prozno stvaralaštvo Giacoma Scottija težak je pothvat. Njegovo se pripovijedanje razvija na dva kolosijeka: prvi slijedi put sjećanja povezanih s djetinjstvom, drugi naglašava njegovo drugačije *ja* i postojanje filtrirano kroz zemlju koju je odabrao za život.

Pripadnost i razumijevanje u podijeljenome čovjeku

Posljednju fazu njegovoga stvaralaštva karakterizira memorijalistička proza. Djelo *Racconti di una vita*¹²³⁴ pripada upravo tome kreativnom ciklusu. Mazzieri-Sanković predlaže kako čitati taj tekst i naglašava:

U autobiografskoj prozi *Racconti di una vita*, utjecaj krajolika u kojemu voljena mjesta, kuće, grad, priroda znače duboku povezanost, spaja se s pričama o proživljenim trenucima. More, grad, kuće, luka u starosti poprimaju nove vrijednosti uslijed silovitih ljudskih iskustava. Scotti se suočava s okruženjem riječke luke.¹²³⁵

Iz njegovih prozних djela izvire, kao jedna od vodećih, i tema izgnanstva. Scotti promišlja o svojoj dvojnoj domovini i pokušava definirati svoj životni put. Sukob između dva postojanja ostaje u piscu i to je pitanje koje ostaje neriješeno sve do njegovih zrelih godina. Riječi Mazzieri-Sanković upravo to potvrđuju: »Na rubu svoga književnog djelovanja, Scotti se miri sa specifičnim stanjem podijeljenoga čovjeka.«¹²³⁶ Zbirka *Racconti di una vita* daje uvid u autorovo stanje čovjeka podijeljenoga između dvije domovine, u trajnome sukobu s vlastitom dualnošću. U ovome djelu Scotti uvrštava misli, osobna sjećanja, činjenice i likove i nije slučajno da pripovijedanje započinje riječima posvećenima njegovome izabranom gradu, Rijeci. Ovaj stilski izbor upućuje na to da je kvarnerska prijestolnica postala dio njegovih uspomena i čini jedno s uspomena na njegov Saviano razrađenima u dijelu pod naslovom *Racconti da un'altra sponda*. Odlučujuća formula za pomirenje njegove podijeljene duše nalazi se (djelomično) u glavnome junaku prve priče, *Nicola il pugliese*. Nicola Altosciano porijeklom je iz Apulije, ali živi u Sloveniji i u jednome se trenutku odluči vratiti u Italiju. U ovome se segmentu Scotti i Nicola razlikuju, ali ih spaja njihovo iskustvo preseljenja. Scotti piše: »Da ragazzo mio padre mi insegnava che gli inserti e i trapianti servono a fortificare. Fortificano, è vero, ma attraverso la lotta e il dolore.«¹²³⁷ Zreli Scotti ojačao je prolazeći kroz bol i borbu, ali mirno je prihvatio svoje stanje doseljenika.

1233 Usp. SANJA ROIĆ, *Le parole ridenti di Giacomo Scotti*, u *Curiosando nella vita. Giacomo Scotti, poliedrico intellettuale di frontiera*, op. cit., str. 47.

1234 GIACOMO SCOTTI, *Racconti di una vita*, Trieste, LINT, 2001.

1235 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *L'improsciugabile narrativa di Scotti. 'Racconti di una vita' ed altre prose*, op. cit., str. 26.

1236 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, op. cit., str. 28.

1237 GIACOMO SCOTTI, *Racconti di una vita*, Trieste, LINT, 2001., str. 28.;

»Kao dječaka otac me naučio da umetci i transplantati služe za jačanje. Jačaju, istina je, ali kroz borbu i bol«.

Pripovijetke, pjesme, eseji i prijevodi Scottijevih književnih tekstova prisutni su u zbornicima, almanasima i udžbenicima škola u Albaniji, Austriji, Bugarskoj, Kosovu, Mađarskoj, Makedoniji, Malti, Rumunjskoj, Slovačkoj, Španjolskoj, Sjedinjenim Državama, Srbiji, Sloveniji, Hrvatskoj, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Turskoj i Argentini. Njegovoj bogatoj književnoj djelatnosti nužno je pridodati i rad u pogledu popularizacije književnosti Južnih Slavena, te intenzivno djelovanje na jačem vrednovanju talijanske književnosti u bivšoj Jugoslaviji. Nije od manje važnosti ni njegova esejistička i prijevodna aktivnost.

Scottija možemo smatrati dostojnim predstavnikom talijanske književnosti u Rijeci s kraja dvadesetoga stoljeća. Ovaj poligraf s nepresušnom inspiracijom, koji je iz Saviana došao do Rijeke, čitatelja svojim perom vodi od lirike do proze, od književnih do povijesnih eseja, od prijevoda do tumačenja balkanskih književnosti. Kritičari ga često definiraju kao neumornoga autora i publicista »zbog njegove neugasive strasti koja mu je omogućila da korača svim ili gotovo svim stazama spisateljstva«. ¹²³⁸ Scotti je čovjek dvaju mora koji u svojim tekstovima nastoji pomiriti svoje dvije grude, koje toliko voli, a tako su različite. U tome kontekstu more za autora znači simbol ujedinjenja dviju domovina, ali poprima i elemente podjele. Ipak prije svega vidi ga kao znak slobode. To nam potvrđuju i riječi Dallemulle Ausenak:

More u svojoj neizmjenosti, bezgraničnosti i slobodi poima se kao jedina moguća luka u koju bi pjesnik pristao uploviti svojim „zamišljenim brodom“, to je jedino mjesto na kojemu se Scotti osjeća uistinu ugodno jer Jadran „dodiruje“ obje obale koje su mu tako drage. ¹²³⁹

1238 Usp. ANTONIO PELLIZZER, *op. cit.*, str. 302.

1239 GIANNA DALLEMULLE AUESENK, *La poesia di Giacomo Scotti*, u »La battana«, br. 161, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006., str. 73.

Anita Forlani

(Rijeka, 1930.)

Kulturna angažiranost i književna produkcija

Rođena je u Rijeci 1930. godine u radničkoj obitelji, ali Vodnjan je mjesto koje je odabrala za život i gdje i danas živi.¹²⁴⁰ Forlani je vrlo aktivna u manjinskim institucijama CNI-a, u kojima je obavljala razne funkcije: od kulturne djelatnice do učiteljice, od ravnateljice do predsjednice vodnjanske Zajednice Talijana. Na kulturno-umjetničkome planu djeluje kao pjesnikinja, autorica prozih tekstova i eseja. Posebno se zalaže za očuvanje kulturne i identitetske baštine Talijana s ovih prostora. Antonio Pellizzer o njoj kaže: »Njezina politička i kulturna angažiranost, strastveno usmjerena na davanje doprinosa jačanju nacionalnoga identiteta njezinih sugrađana, prodrla je u njezin bogati stvaralački rad na polju lirike i proze.«¹²⁴¹

Ljubav prema stihu rodila se još u tinejdžerskim danima, ali njezino pojavljivanje kao pjesnikinje datira iz 1964. godine kada su njezini tekstovi objavljeni u antologijskoj zbirci pod nazivom *Poesie* koju je uredio Kružok pjesnika, književnika i umjetnika Talijanske unije za Istru i Rijeku. Tada započinje suradnju s manjinskim tiskom: »La Voce del Popolo«, »Panorama« i »La battana«. Objavljuje priloge u raznim talijanskim časopisima, a njezino se ime pojavljuje i među autorima Centra za povijesna istraživanja iz Rovinja. Kontinuirano sudjeluje na natjecajima za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*. Prvo se njezino posebno priznanje, u okviru spomenutoga natječaja, ne odnosi na poeziju, već na esejistiku.¹²⁴² Na narednim je natjecajima pobjeđivao

1240 ANITA FORLANI školovala se u svome rodnom gradu gdje je pohađala osnovnu i srednju školu. Godine 1948. završila je prvu razinu profesionalnoga obrazovanja za nastavnike u srednjoj školi Istituto di Magistero u Rijeci, a 1963. stekla je diplomu iz talijanskoga jezika i književnosti te povijesti na Višoj pedagoškoj školi u Zagrebu. Njezina učiteljska karijera započela je 1949. godine u osnovnoj školi Vodnjan, kojom je rukovođila u nekoliko mandata. Aktivna je u životu zajednice i obnašala je rukovodeće funkcije u lokalnoj Zajednici Talijana. Uredila je čitanku za peti razred osnovne talijanske škole u izdanju EDIT-a pod naslovom *Nuovi orizzonti*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1993. Njezina književna djela objavljuju se u knjigama, zbornicima i časopisima CNI-a. Tijekom godina njezina posvećenost zaštiti vodnjanskoga talijanskog dijalekta rezultira osmišljavanjem i provođenjem natječaja *Favelà*. Godine 1990. odlikovana je počasnim Ordenom za zasluge (Ordine al Merito) Talijanske Republike.

1241 Usp. ANTONIO PELLIZZER, *op. cit.*, str. 135.

1242 Godine 1971. ANITA FORLANI i GIUSEPPE MOSCHENI dobitnici su posebnoga priznanja na IV. natjecaju *Istria Nobilissima* za djelo *I sura-noyn de Dignan*, objavljeno u antologiji nagrađenih radova na natjecaju *Istria Nobilissima, Antologia delle opere premiate* al concorso

njezin pjesnički glas, koji Deghenghi Olujčić definira kao »poetiku instinkta«,¹²⁴³ ali se okušala i u prozome izričaju. Djelom *Tempo amico nemico* 1973. godine osvaja prvo mjesto u kategoriji poezije na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*. Njezina vizija života odražava se u njezinim stihovima iz kojih izvire želja za povratkom jednostavnome životu i nastojanje da opjeva godišnja doba te prikaže prirodan tijek postojanja.¹²⁴⁴ Tada vrijeme, o kojemu Forlani govori u spomenutoj zbirci, postaje element koji obilježava postojanje i može ga se promatrati iz dviju točki gledišta: kao prijatelja ili neprijatelja. Autorica s tim u vezi piše: »Nei miei pensieri arruffati / il tempo è sensibile amico / di adolescenti memorie«. ¹²⁴⁵ Stoga je vrijeme vremena vraća u sjećanja vezana za Rijeku, rodni grad s kojim je spajaju mladenačke uspomene pa u ovome slučaju, ako se uzme u obzir naslov zbirke, to (riječko) vremensko razdoblje valja smatrati prijateljem. U godinama koje slijede riječka spisateljica usavršava svoj pjesnički izričaj nastavljajući sudjelovati na raznim natječajima.¹²⁴⁶ Među objavljenim radovima valja istaknuti dva djela: *Voci e pensieri*¹²⁴⁷ i *Scadenze quotidiane*,¹²⁴⁸ u kojima su i dalje prisutne njoj bliske teme kao što su: propitivanje svojih korijena, sjećanja na djetinjstvo, ljubav prema djeci, životnome partneru i općenito obiteljskome životu. Njezin je pjesnički izraz intimističkoga karaktera, a u njezinim stihovima pronalazimo autentične vrijednosti u koje duboko vjeruje.

Ljubav prema njezinoj Rijeci vraća se u stihovima pjesme *Finestra sul Quarnero*. Piše autorica: »Rivedo allora le onde / del Quarnero e gli spruzzi / sulle rocce del molo Longo / e i bracci delle gru scheletriche / e i vaporetti che vanno / e si portano memorie / di gioventù«. ¹²⁴⁹ Za autoricu, ovo su sretno uspomene koje joj srce ispunjavaju radošću. I tek sada, iz svoga doma smještenoga »lontano, oltre il Maggiore«, ¹²⁵⁰ može otvoriti prozor sjećanjima na Rijeku, na bezbrižna ljeta provedena uz more.

d'arte e di cultura Istria Nobilissima, Fiume/Rijeka-Trieste, 1972, str. 253–286. Godine 1972. ANITA FORLANI osvaja drugo mjesto na istome natječaju u kategoriji esejistike za djelo naslovljeno *Tradizioni domestiche dignanesi*, objavljeno u antologiji nagrađenih radova na natječaju *Istria Nobilissima, Antologia delle opere premiate* al concorso d'arte e di cultura Istria Nobilissima, Fiume/Rijeka-Trieste, UIIF-UPT, 1973., str. 107–129.

1243 Usp. ELIS DEGHENGI OLUJČIĆ, *La lirica di Anita Forlani*, u »La battana«, br. 119, Fiume/Rijeka, EDIT, 1996., str. 21–27.

1244 Usp. ELIS DEGHENGI OLUJČIĆ, *La lirica di Anita Forlani, op. cit.*, str. 22.

1245 ANITA FORLANI, *Tempo amico nemico*, u Antologiji nagrađenih djela, *Antologia delle opere premiate* al concorso d'arte e di cultura Istria Nobilissima, Trieste, UIIF-UPT, 1974., str. 25.;

»U mojim razbarušenim mislima / vrijeme je osjećajni prijatelj / mladenačkih uspomena«.

1246 Forlani je osvojila dvije prve nagradu u kategoriji poezije na sljedećim natječajima za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*: 1976. za zbirku *Così un giorno* i 2007. za djelo *Oltre la voce*. Drugu nagradu za poeziju osvojila je na sljedećim natječajima: 1984. sa zbirkom *Il tempo non conta*, 1987. s djelom *Cadenze* i 2005. (ex aequo) s djelom *Divagazioni*. Zasluzila je i pet posebnih priznanja: 1980. za *Come si vive*, 1983. za *Frammenti*, 1994. za *Piccolo diario*, 1998. za *Bolle di sapone* i 2003. za *Fino a ieri*. U kategoriji esejistike osvojila je prvu nagradu (ex aequo) za djelo *El nuvisajo – L'abbigliamento femminile nello studio del folclore dignanese* 1975. te posebno priznanje 2011. za djelo *Le fimene giluse*.

1247 ANITA FORLANI, *Voci e pensieri*, Biblioteca istriana, br.7, Trieste, UIIF-UPT-LINT, 1987.

1248 ANITA FORLANI, *Scadenze quotidiane*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2011.

1249 ANITA FORLANI, *Finestra sul Quarnero*, u Antologiji nagrađenih radova, *Antologia delle opere premiate* al concorso d'arte e di cultura Istria Nobilissima, Trieste, UI-UPT, 2011., str. 37.;

»Tada vidim valove / Kvarnera i njihovo prskanje / po stijenama molo Longa / i krakove skeletnih dizalica / i parobrode koji idu / i nose uspomene / iz mladosti«.

1250 *Ibidem*; »daleko, preko Učke«.

Mario Schiavato

(Quinto di Treviso, 1931. – Rijeka, 2020.)

Život i djelo

Mario Schiavato rođen je u Quinto di Trevisu 1931. u seljačkoj obitelji kao prvorođeno od osmero djece. Nakon što je pohađao pet razreda osnovne škole u Trevisu, 1943. s obitelji se preselio u Vodnjan gdje je proveo mladenačke godine. Živio je u skromnim uvjetima, otac je obrađivao zemlju imućnijih obitelji, a financijska je situacija u kući bila veoma teška.¹²⁵¹ Zahvaljujući pomoći dobročiniteljica obitelji Vilio, Schiavato je završio srednjoškolsko obrazovanje u Poreču.¹²⁵² U Rovinju je kraće razdoblje pohađao strukovnu školu Casa degli allievi in economia; završio je dva razreda gimnazije i neko vrijeme radio kao električar i pripravnik u lokalnoj tvornici cigareta. Završetkom rata obitelj Schiavato vratila se u Italiju,¹²⁵³ a naš se autor od 1948. nastanio u glavnome gradu Kvarnera gdje se najprije zaposlio kao novinar dvotjednika »Vie Giovanili«. ¹²⁵⁴ U jednome intervjuu koji je dao Gianfrancu Miksi navodi kako se u Rijeci veoma dobro snašao:

između ostaloga i zbog toga što me privlačio veliki grad. Nadalje, Rijeka je predstavljala nadu za mogućnost pohađanja večernje škole. To sam u konačnici i učinio. U tipografiji sam, pak, započeo ispravljanjem tekstova, a zatim sam se zaljubio u rad na linotipu. Tada sam radio s braćom Nacinovich, Paolom i Vittorinom, koji su mi ostali u iznimno lijepom sjećanju. Bio je to posao koji mi se sviđao. Budući da sam dobro znao jezik, uspijevao sam ispraviti greške novinara. Posao slovoslagara

1251 Njegov je otac bio zemljoradnik u bogatoj vodnjanskoj obitelji Sansa, obitelji koja je s dolaskom Jugoslavije odlučila krenuti putem egzodusa i ostaviti ključeve cijele farme Schiavatovu ocu. Potonji se nakratko (do nacionalizacije) osjećao kao da je postao gospodar. Kasnije se pridružio zadruzi i oduzeta mu je farma. Usp. GIANFRANCO MIKSA, *Mario Schiavato, vita di uno scalatore puro: ha conquistato cime letterarie e di montagna*, intervju s Marijom Schiavatom u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, EDIT, <http://www.editifiume.com/archivio/lavoce/2011/110204/cultura.htm>; datum pristupa: 27. lipnja 2020.

1252 Usp. LINA ERNJAK, *Al freddo, a guardare le stelle*, u »Il Menabò«, br. 10, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006., str. 16.

1253 Schiavato ima mnogo braće koja se vraćaju u Italiju, dok roditelji ostaju u Vodnjanu. GIANFRANCO MIKSA, *Mario Schiavato, vita di uno scalatore puro: ha conquistato cime letterarie e di montagna*, op. cit.

1254 Usp. ANTONIO PELLIZZER, *Breve profilo della letteratura italiana per l'infanzia*, u MILAN CRNKOVIĆ, *Letteratura infantile*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1982., str. 293.

radio sam 34 godine, nakon čega sam otišao u mirovinu. U Rijeci sam prvi put imao prilike vidjeti kazališne predstave i koncertne izvedbe što me je zasigurno izgradilo kao osobu.¹²⁵⁵

Paralelno s poslom, Schiavato je u Rijeci upisao večernju školu i završio gimnazijsko obrazovanje.¹²⁵⁶ U početku je radio kao novinar, ali prestankom objavljivanja dvotjednika te nakon osposobljavanja za tipografa, započeo je posao slovoslagara,¹²⁵⁷ koji je radio sve do umirovljenja. Na zagrebačkome Sveučilištu upisao je studij politologije koji je bio primoran napustiti zbog znatnih praznina u poznavanju hrvatskoga jezika.¹²⁵⁸ U tim je godinama upoznao Mariju Favrich koja mu je 1952. postala suprugom.¹²⁵⁹

Schiavato se prvi put pojavljuje u ulozi pripovjedača 30. rujna 1951. kada se na kulturnoj stranici novina »La Voce del Popolo« pojavljuje njegova pripovijetka *Il mio quadro rimasto incompiuto*.¹²⁶⁰

U početku je pisao književna djela namijenjena djeci i mladima koja su, u suradnji s dječjim časopisom »Il Pioniere« (današnji »Arcobaleno«), nastala ponajviše kako bi se nadoknadio lokalni nedostatak knjiga za djecu i mladež na talijanskome jeziku. Kasnije su mu neka djela objavljena kako u Italiji tako i u brojnim jugoslavenskim časopisima za mlade. Autor je zauvijek ostao vrlo vezan uz fantastičnu dimenziju dječje književnosti,¹²⁶¹ toliko da je iza sebe ostavio brojna djela namijenjena mladima, među kojima 1500 pripovijetki, bajki i basni, koje su objavljivane u spomenutim časopisima EDIT-a, u »Eco di Bergamo« te u časopisima bivše SFRJ u prijevodu na jezike pojedinih država/republika. Od narativnih je djela objavio sljedeće pripovijetke i romane: *I ragazzi del porto*¹²⁶² (preveden na srpski i makedonski jezik), *Quelli della piazzetta*,¹²⁶³ *Le ultime lacrime della mia fanciullezza* (1972.),¹²⁶⁴ *Mini e Maxi* (1976. i novo izdanje 2012.),¹²⁶⁵ i pripovijetke u zbirci *5 autori X 16 storie* (2012.).¹²⁶⁶ Među dramskim se tekstovima, pak, ističu:

1255 Usp. GIANFRANCO MIKSA, *Mario Schiavato, vita di uno scalatore puro: ha conquistato cime letterarie e di montagna, op. cit.*

1256 Usp. LINA ERNJAK, *op. cit.*, str. 16.

1257 Usp. Unutrašnja strana korica. ANTONIO PELLIZZER, *Voci nostre*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1985., str. 151.

1258 Usp. LINA ERNJAK, *op. cit.*, str. 16.

1259 Maria Schiavato, rođena Favrich, postaje čedna od najstaknutijih osoba u manjinskome školskom svijetu. Istaknuta aktivistica Talijanske zajednice Rijeka, 1952. predaje talijanski jezik, povijest i zemljopis u talijanskim osnovnim školama Gelsi i Mario Gennari (današnjoj San Nicolò). Ravnateljica je TOŠ Mario Gennari od 1968. do 1978. U dva uzastopna mandata članica je Predsjedništva Talijanske unije za Istru i Rijeku te voditeljica resora školstva. Između 1952. i 2001. obnaša dužnost predsjednice školskoga povjerenstva i povjerenstva za kulturu u Zajednici Talijana Rijeka. Dragocjena je njezina dvadesetogodišnja suradnja s EDIT-om kao prevoditeljice, recenzentice i autorice tekstova. Usp. *Una vita per la cultura, la scuola, la CNI. Intervista a Maria Schiavato*, u »La Voce del Popolo«; <http://www.editfiume.com/archivio/lavoce/2011/110905/cultura.html>; datum pristupa: 21. lipnja 2020.

1260 Usp. GIANNA MAZZIERI, *La „voce“ di una minoranza: analisi della pagina culturale de „La voce del popolo“ negli anni '50, op. cit.*, str. 42.

1261 Usp. SANJA ROIĆ, *Gli adulti facilitatori: Scotti, Schiavato, Malusà, Rotta*, u *Le parole rimaste*, sv. II, *op. cit.*, str. 121.

1262 MARIO SCHIAVATO, *I ragazzi del porto*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1954.

1263 MARIO SCHIAVATO, *Quelli della piazzetta*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1968.

1264 MARIO SCHIAVATO, *Le ultime lacrime della mia fanciullezza*, Trst, LINT, 1972.

1265 MARIO SCHIAVATO, *Mini e Maxi*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1976. i novo izdanje 2012. Postoji i prijevod na hrvatsko-srpski, *Mini i Maxi, operacija Zemlja*. Djelo je izvedeno 1974. u Rijeci u Dječjemu kazalištu lutaka Domino.

1266 MARIO SCHIAVATO ET ALII, u AA.VV., *5 autori X 16 storie*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2012.

Le avventure spaziali di un orso di pezza,¹²⁶⁷ *Il filtro magico*,¹²⁶⁸ *Gigetto nel paese dei palloncini*,¹²⁶⁹ koje je uprizorila riječka Talijanska drama 70-ih godina.

Nerijetko je svoja narativna djela pretvarao u dramska. Poseban je uspjeh postigao s djelima *Mini e maxi* 1975. i *Questa notte è arrivato un marziano* 1976.,¹²⁷⁰ koja je publici predstavio u riječkome Kazalištu lutaka. Osim toga, njegova knjiga *I ragazzi del porto* prvo je djelo za djecu i mlade koje je prevedeno na jezike Jugoslavije. Prevedeno djelo u izdanju Matice srpske (Novi Sad) objavljeno je 1957., a sedam godina kasnije prijevod na makedonski jezik ugledao je svjetlo dana u izdanju Nove Makedonije u Skoplju.

Na početku svojega stvaralaštva Schiavato književnosti doprinosi prvenstveno svojim proznim djelima koje objavljuje u raznim časopisima. Tekstovi epsko-narodnih obilježja često su podvojeni između riječke i vodnjanske stvarnosti. U njima se oslikavaju nova gradska sredina s jedne strane, a s druge sjećanja na prošlost, na običaje i djetinjstvo obilježeno neimaštinom.¹²⁷¹ Neorealističkim načinom pripovijedanja za prikaz svakodnevice služio se u 13 pripovijedaka koje su objavljene u pedesetima u dnevnome listu »La Voce del Popolo«. Među njima, četiri su nagrađene na natječajima koje je provodila Talijanska unija za Istru i Rijeku kako bi potaknula kulturnu kreativnost nacionalne manjine.¹²⁷²

Narednih je godina autor razvijao vlastiti pripovjedački stil i objavio sljedeća djela: *Campana a morto / Posmrtno zvono*,¹²⁷³ zbirku *Racconti dignanesi* (1981.),¹²⁷⁴ zbirku *Racconti istriani* (1994.),¹²⁷⁵ *Terra rossa e masiere* (2001.),¹²⁷⁶ *All'ombra della Torre* (2003.),¹²⁷⁷ *L'eredità della memoria* (2005.),¹²⁷⁸ *Fiabe e leggende istriane* (2006.),¹²⁷⁹ *Il ritorno* (2006.)¹²⁸⁰ te *Storie di gente nostra* (2012.).¹²⁸¹ Nadalje, objavio je 500 pripovijedaka u brojnim časopisima i novinama među kojima su: »Vie Giovanili«, »La Voce del Popolo«, »La Nostra Lotta«, »La Voce dei Lavorato-

1267 MARIO SCHIAVATO, *Avventure spaziali di un orso di pezza* (Talijanska drama, Rijeka, 1971.).

1268 MARIO SCHIAVATO, *Operazione Filtro magico* (Talijanska drama, Rijeka, 1972.). U hrvatskosrpskome prijevodu *Čarobni napitak*, djelo je izvedeno 1974. u Rijeci u Dječjemu kazalištu lutaka Domino.

1269 MARIO SCHIAVATO, *Gigetto nel paese dei palloncini* (u hrvatsko-srpskome prijevodu *Djidjelo na zemlji balona*, Dječje kazalište Pula, 1975.).

1270 Usp. SANJA ROIĆ, *Gli adulti facilitatori: Scotti, Schiavato, Malusà, Rotta, op. cit.*, str. 123.

1271 Od posebnoga su značaja u tom pogledu pripovijetke objavljene u novinama »La Voce del Popolo«: *Una semplice storia* (11. kolovoza 1957., str. 3.), *Desiderio di un letto* (31. kolovoza 1958., str. 3.) i *Ricordando la miseria* (1. svibnja 1959., str. 3.).

1272 Među nagrađenim su pripovijetkama *Sera di sabato* iz 1955., *La ragazza del tabacco* iz 1956., *Forse è morto Nessuno* iz 1958. te *Ricordando la Miseria* iz 1959.

1273 Djelo *Campana a morto* najprije je objavljeno u hrvatskome prijevodu *Posmrtno zvono*. MARIO SCHIAVATO, *Posmrtno zvono*, Rijeka, iz. Riječka tiskara, 1977. Originalni talijanski tekst dio je zbirke *Racconti dignanesi*, Trieste, LINT, 1981.

1274 MARIO SCHIAVATO, *Racconti dignanesi*, Trieste, LINT, 1981.

1275 MARIO SCHIAVATO, *Racconti istriani*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1994.

1276 MARIO SCHIAVATO, *Terra rossa e masiere*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2001.

1277 MARIO SCHIAVATO, *All'ombra della Torre*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2003.

1278 MARIO SCHIAVATO, *L'eredità della memoria*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2005.

1279 MARIO SCHIAVATO, *Fiabe e leggende istriane*, Trieste, LINT, 2006.

1280 MARIO SCHIAVATO, *Il ritorno*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006. Godine 1968. na I. natječaju *Istria Nobilissima* nagrađen je za prozno djelo koje je zatim objavljeno u antologiji *Antologia delle opere premiate* al concorso d'arte e di cultura Istria Nobilissima, Trieste/Trst, UI-UPT, 1968.

1281 MARIO SCHIAVATO, *Storie di gente nostra*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2012.

ri«, »La battana«, »L'Eco di Bergamo«, »Il Piccolo« (Trst), »Il Corriere« (Trst), »Noi Donne« (Rim), »Liburnia« (Rim), »Alpinismo goriziano« (Gorica), »Le Alpi Venete«, i drugi. Prijevodi pripovijedaka objavljeni su mu u hrvatskim novinama i časopisima »Tribina«, »Novi list«, »Informator«, »Riječka revija«, »Telegram«, »Male novine«, »Večernji list«, »Dometi«, »Založba«, »Lipa« i »Nova Istra«.¹²⁸²

Schiavato je imao dvije velike strasti, književnost i alpinizam, koje je nerijetko u svojim tekstovima sjedinio. U djela unosi elemente iz prirode, opise krajolika i prekrasnih panorama; slučaj je to pjesničke zbirke *Diario himalayano*.¹²⁸³ Tek su kasnije nastali, dakle, prvi stihovi riječkoga autora s događajima iz alpinističkih dana. U razdoblju kada se intenzivno bavio planinarenjem, 1970. je godine sudjelovao u prvoj hrvatskoj i riječkoj ekspediciji na planinu Ararat (visine 5 175 m).¹²⁸⁴ Planine i priroda inspiracija su mu za stvaranje poezije iako mu je prva pjesnička zbirka, *Questa terra* iz 1980., dobila negativne kritike. Među ostalim značajnim pjesničkim zbirkama valja izdvojiti *Alpi Giulie*,¹²⁸⁵ *Poesie istriane* (1986.),¹²⁸⁶ *Zaino in spalla* (1996.),¹²⁸⁷ *La voracità del tempo* (1997).¹²⁸⁸ te *Indefiniti smarrimenti*¹²⁸⁹ iz 2000., sve u izdanju EDIT-a.

U kazališnu produkciju ubraja se i drama *Manichini imbottiti di parole* iz 1971.¹²⁹⁰

Književna ga kritika cijeni zbog njegova doprinosa na području memorijalističkoga stvaralaštva iz druge polovice osamdesetih godina, koje su obilježile značajne sociopolitičke promjene – Titova smrt, kolektivno predsjedništvo, raspad Saveza komunista, uloga „Mladine“, Grupa 88, rušenje Berlinskoga zida,¹²⁹¹ a književnost koja je tada nastajala imala je za cilj uključivanje osobnih tematika i mišljenja u djela.

Značajna su javna priznanja koja je autor osvojio na području proznoga stvaralaštva: čak je 18 puta osvojio nagradu za prozna djela na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*.¹²⁹² U

1282 Podatci su preuzeti sa službene mrežne stranice Društva hrvatskih književnika čiji je Schiavato bio član. <http://dhk.hr/clanovi-društva/detaljnije/mario-schiavato>; datum pristupa: 8. lipnja 2020.

1283 Zbirka pjesama nagrađena je 1982. na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*. Usp. GIANNA MAZZIERI, *op. cit.*, str. 42.

1284 Tome je uslijedilo osvajanje Mount Kenye (5 199 m) 1978. i speleološka ekspedicija na Siciliji (Cronio) naredne godine. Na planine se penjao jednom godišnje, a često se radilo o međunarodnim ekspedicijama poput onih iz 1980. u Pamir (7 134 m – vrh Lenjin) i 1981. u Trishul (7 120 m na indijskim Himalajama). Tijekom 1983. i 1984. suočio se sa 6 959 m visokim vrhom Aconcagua u argentinskim Andama, a 1987. krenuo je na put osvajanja vulkanskih vrhova Ekvadora – Cotopaxija (5 867 m) i Chimboraza (6 310 m). Naredne je godine otputovao na područje Sahare (uspeo se na planine Gautier i Tadrart), 1989. popeo se na 6 180 m visok Island Peak u Nepal, a 1981. na 4 188 m visok vulkan Mauna Kea na Havajima. Prema poznatim podacima, posljednja Schiavatova alpinistička ekspedicija bila je na Ojos del Salado (u čileanskim Andama). Doživljaji s tih brojnih ekspedicija ovjekovječio je i prikazao u reportažama, slikama i na konferencijama koje je održao u Zajednicama Talijana i školama Rijeke i Istre.

1285 MARIO SCHIAVATO, *Alpi Giulie*, Cividale del Friuli, DOM, 1996.

1286 MARIO SCHIAVATO, *Poesie istriane / Istarske pjesme*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1986. (dvojezično talijansko-hrvatsko izdanje s prijevodom Stanislava Gilića).

1287 MARIO SCHIAVATO, *Zaino in spalla*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1996.

1288 MARIO SCHIAVATO, *La voracità del tempo*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1997.

1289 MARIO SCHIAVATO, *Gli indefiniti smarrimenti*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2000.

1290 Godine 1971. nagrađen je na natječaju *Istria Nobilissima*.

1291 Usp. ROBERTO DOBRAN, IRENE VISINTINI, *Dall'era del socialismo reale, u Le parole rimaste*, sv. I, *op. cit.*, str. 338.

1292 Na području proze 1969. na II. natječaju *Istria Nobilissima* nagrađen je za djelo *La veglia*; 1970., na istome natječaju, osvaja prvu nagradu za *Tutti formiche*; 1972. drugu nagradu za *Giochi di solitudine*; 1974. drugu nagradu za *L'uomo dalle braccia troppo lunghe*; 1980. drugu nagradu za *Morte di una casa*; 1990. prvu nagradu za *La morte di bara Zaneto Biasiol*; 1993. drugu nagradu

tri je navrata nagrađivan na natječaju *Drago Gervais* (1962., 1972. i 1974.), nagradu je osvojio i na natječaju *Vileg* u San Giovanni al Natisoneu, u Leccu je dobio nagradu *Carlo Mauri*, a nagrađen je i na natječaju *Parole attorno al fuoco* u Trevisu. Nadalje, dvaput je osvojio nagradu *Raise* u Arquà Polesineu te nagradu na natječaju *Nonna Rosa* u Trevisu. Godina 2002. za Schiavata je vrlo značajna jer je svojim djelom *Crlenica i gromače (Terra rossa e masiere)*, pod uredništvom Čakavskoga sabora, osvojio nagradu Istarske županije za najbolju knjigu o Istri; u originalnoj verziji na talijanskome jeziku, osvojio je, pak, međunarodnu književnu nagradu *Latisana per il Nord-Est*.¹²⁹³

Na području poezije valja spomenuti, osim više nagrada *Istria Nobilissima*,¹²⁹⁴ i tri nagrade osvojene na natječaju *Poesia in piazza* u Miljama (1981., 1986., 1988.), nagradu *Antonio Bettanin* (1989.) osvojenu u Vicenzi, nagradu na natječaju *Histria* u Grožnjanu (2000.). Čak je triput bio dobitnik nagrade *Veneti nel mondo* u Arquà Polesineu (2002., 2003., 2005.), a 2004. u La Speziji je osvojio nagradu *Michelsoni*. Godina 2007. pokazala se kao veoma uspješna za njegovu poeziju: Schiavato je nagrađen u Romans d'Isonzu na natječaju *Celso Macor* i u Sondriju na natječaju *Tommaso Valmarana*.¹²⁹⁵

Nakon umirovljenja, Schiavato se povukao u planine gdje je deset godina, u obiteljskome okruženju, vodio hotel-planinarski dom u Julijskim Alpama.¹²⁹⁶

Otišao sam u povlaštenu mirovinu jer je posao u tipografiji to omogućavao. S obzirom na to da je moja sestra posjedovala hotel u Julijskim Alpama, dvije sam godine radio u njezinome baru. Kasnije sam kupio jedan planinarski dom na granici Italije i Austrije. U deset sam ga godina uspio pretvoriti u mjesto javnoga okupljanja. Prihod od ove djelatnosti omogućio mi je, između ostaloga, odlazak na nekoliko izvanoeuropskih ekspedicija, na različite vrhove svijeta. Posjetio sam vulkane Ekvadora, bio sam na vrhovima Anda, u Patagoniji, Oceaniji, Siriji, Jordanu, Indoneziji, prošao sam putovima civilizacije Maya te mnogim drugim mjestima.¹²⁹⁷

za *Una storia minima*; 1996. prvu nagradu za *Incontri sui monti dietro casa*; 1998. drugu nagradu za *Quelli del grattacielo*; 2000. prvu nagradu za *Il ritorno di Lorenzo*; 2002. prvu nagradu za *All'ombra della Torre*; 2006. prvu nagradu za *Le voci dentro*; 2009. posebno priznanje za *Ritorno a Midian*; 2011. posebno priznanje za *L'amore di Vito*; 2013. posebno priznanje za *Una lunga notte*; 2014. prvu nagradu za *Ritorno al paese*. Nagradene pripovijetke i kratki romani objavljeni su mu u antologijama *Antologia delle opere premiate* al concorso d'arte e di cultura Istria Nobilissima. Usp. AA.VV., *Istria Nobilissima. 50 anni del Concorso d'arte e di Cultura della Comunità Nazionale Italiana della Croazia e della Slovenia*, Fiume/Rijeka, Unione Italiana, 2019., str. 155–251.

1293 Intervju Lore Stefanović, 24. svibnja 2019., iz arhiva Odsjeka za talijanistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Rijeci.

1294 U kategoriji poezije na natječaju *Istria Nobilissima* Schiavato je 1981. osvojio drugu nagradu za *Questa terra era*; 1983. posebno priznanje za *Svoltato l'angolo*; 1986. prvu nagradu za *Sul Carso*; 1989. drugu nagradu za *Il balzo della belva*; 1992. prvu nagradu za *Ribellioni e abbandoni*; 1995. drugu nagradu za *La voracità del tempo*; 1997. posebno priznanje za *Le stagioni delle rondini*; 1999. drugu nagradu za *Gorgi nella bonaccia*; 2003. drugu nagradu za *Un paese diverso*; 2005. prvu nagradu za *L'isola dalmata*; 2007. drugu nagradu za *Frammenti di un ritorno*; 2010. posebno priznanje za *Affacciato al mare di Peroi*. Nagradene zbirke pjesama redovito su objavljivane u antologijama *Antologia delle opere premiate* al concorso d'arte e di cultura Istria Nobilissima. Usp. AA.VV., *Istria Nobilissima. 50 anni del Concorso d'arte e di Cultura della Comunità Nazionale Italiana della Croazia e della Slovenia*, op. cit., str. 155–251.

1295 Podatci su preuzeti sa službene mrežne stranice Društva hrvatskih književnika čiji je Schiavato bio član. <http://dhk.hr/clanovi-društva/detaljnije/mario-schiavato>; datum pristupa: 12. lipnja 2020.

1296 Intervju Lore Stefanović, 24. svibnja 2019., iz arhiva Odsjeka za talijanistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Rijeci.

1297 Usp. GIANFRANCO MIKSA, *Mario Schiavato, vita di uno scalatore puro: ha conquistato cime letterarie e di montagna*, op. cit.

Nastavio je periodično surađivati, objavljujući pripovijetke i pjesme, s riječkim časopisima i novinama, među kojima su dnevni list »La Voce del Popolo«, dvotjednik »Panorama«, mjesečnik »Arcobaleno« te tromjesečnik o kulturi »La battana«.

Nakon putovanja i planinarskih ekspedicija Schiavato je godine zrelosti provodio u glavnome gradu Kvarnera, u mirnome obiteljskom ambijentu, okružen suprugom, djecom i unucima, redovito prateći književne i kulturne aktivnosti lokalne Zajednice Talijana. Umro je u Rijeci 29. rujna 2020. godine.

Taj mitski i fantastični svijet djetinjstva

Doprinos Marija Schiavata istarsko-kvarnerskoj prozi posebno se vezuje uz svakodnevicu i uz proživljena iskustva. Po svojim se tehnikama i načinima pisanja može uvrstiti u književnost poslijeratnih autora,¹²⁹⁸ ali se njegov pjesnički put razvijao slijedeći s jedne strane razvoj talijanske književnosti, a s druge oslanjajući se na novosti kvarnerske književnosti.

Schiavato se u prozi počinje okušavati u pedesetima, a dosta se godina njegovo ime vezuje prvenstveno uz svijet djetinjstva. Svijet koji dobro poznaje, ne samo kao otac dvoje djece, Maura i Chiare, već i kao suprug profesorice talijanskoga jezika i književnosti. Maria Schiavato jedna je od najznačajnijih osoba na području obrazovanja na talijanskome jeziku u Rijeci i ravnateljica Osnovne škole Mario Gennari, jedne od četiri talijanske škole opstale u Rijeci nakon Drugoga svjetskoga rata. Posao za nju nije samo pedagoška misija vezana uz svijet djece, već i obveza nastojanja sačuvanja talijanskoga identiteta, vrlo krhkoga nakon masovnoga egzodusa Talijana iz Rijeke. Održati škole na životu zahtjeva je obaveza kojoj se Maria posvećuje s ljubavlju. Mario podupire suprugu, a njihovo zajedništvo postaje, na području kulturne produkcije za djecu, simbol za skladnost namjera, ljubavi prema bližnjemu, prema djetinjstvu, prema vlastitome jeziku i kulturi. Produkcija za djecu okreće se časopisima i mjesečnicima za mlade (prvenstveno »Il Pioniere« koji kasnije postaje »Arcobaleno«, ali i ostalim novinama u cijeloj Jugoslaviji u kojima se tekstovi prevode na jezik tiska, naročito na hrvatski i srpski) kao i dramskim skupinama koje djeluju u sklopu škola i Zajednice Talijana u Rijeci (tadašnjega Circolo Italiano di Cultura). Od 1955. do 1965. brine o režiji kazališnih predstava u školi Mario Gennari.¹²⁹⁹

Njegova je pažnja uvijek usmjerena prema svakodnevnim stvarima, prema jednostavnosti svakodnevice i onome što on sam naziva mitskim dobom djetinjstva.¹³⁰⁰ Pellizzer proučava njegov opus za mlade i naziva ga spisateljem srca, vještim slikarom svijeta iskrenih, pravih osjećaja, pažljivim promatračem okoline i osoba u njoj, koje uspijeva prikazati u njihovoj ljudskoj srži,

1298 Usp. GIANNA MAZZIERI, *La „voce“ di una minoranza: analisi della pagina culturale de „La voce del popolo“ negli anni '50*, op. cit., str. 43.

1299 Suradnja se nastavlja i narednih godina, a na smotrama se često prikazuju njegova djela. O tome se može pročitati i u članku Bruna Picca: »Uspjeh mješovitoga zbora Gelsi-Gennari [...] Odlično je izveo kraj komedije u jednome činu Marija Schiavata, *Arlecchino sbarca il lunario*«. Usp. BRUNO PICCO, *Spettacolo brioso applausi per tutti*, u »La Voce del Popolo«, 21. travnja 1970., str. 5.

1300 Usp. ANTONIO PELLIZZER, op. cit., str. 293.

sudjelujući u dječjoj radosti: »Kreativan i sramežljiv pisac, odbacuje modele i pušta da ga osjećaji vode na putu do istine.«¹³⁰¹

U prvim romanima, *I Ragazzi del Porto* i *Quelli della Piazzetta*, čija se radnja odvija na riječkim gradskim ulicama, dječaci su suočeni sa svijetom odraslih. Ovi su tekstovi nastali neposredno nakon rata i obiluju radnjom; s jedne se strane naslanjaju na prozu Mađara Ferenc Molnara,¹³⁰² a s druge strane na onu hrvatskoga književnika Mate Lovraka, autora brojnih romana, među kojima su *Vlak u snijegu* i *Družba Pere Kvržice*. U povodu objavljivanja ova dva romana u srpskome prijevodu (izd. Dječja knjiga, Beograd), Lucifero Martini, opisujući književno djelovanje autora, spominje kako je djelo *I ragazzi del porto* inspirirano novinskim člankom u kojemu se radilo o stadu goveda koje je prolazilo gradom prema klaonici. Ovaj događaj, koji je inspirirao i tadašnje riječke pisce kronika, pa se u novinama moglo na primjer pročitati o slučaju bika koji se oslobodio i bijesan trčao ulicama Staroga grada terorizirajući pritom građane,¹³⁰³ dao je povoda i Schiavatu za priču o skupini dječaka koji spašavaju tele od klanja i skrivaju ga u jednoj napuštenoj kućici osiguravajući mu svu potrebnu njegu. Drugi roman, *Quelli della piazzetta*, posvećen je učenicima koje je autor upoznao u kćerinoj osnovnoj školi Mario Gennari i s kojima je organizirao dramsku sekciju.¹³⁰⁴

Vjerni prikaz ponašanja dječaka u društvu, njihove solidarnosti, ali i prvih društvenih odgovornosti i poteškoća s kojima se moraju suočiti, čine prozu dinamičnom, punom isprepletenih radnji i neizvjesnosti. Uključenost škola i izravan odnos s djecom dokumentirani su u prvome izdanju njegovoga remek-djela za djecu, u romanu *Mini e Maxi*, čije su ilustracije, u tehnici kolaža, napravili učenici talijanske osnovne škole Gelsi. Za mlade je to bio način da se osjećaju uključenima: da se približe jednome ugodnom štivu i doprinesu njegovome grafičkom oblikovanju. Već 1972., prije nego što je knjiga tiskana, djelo je emitirao Radio Capodistria/Koper. Kasnije je dramatisirano i prevedeno na hrvatski jezik za riječko Kazalište lutaka koje ga je u sezoni 1974./1975. uprizorilo 92 puta. Djelo je postiglo izvanredan uspjeh, a 2012., nakon četrdeset godina, Talijanska je drama, u režiji Giorgia Amodea, ponovno na scenu stavila pustolovine dvojice simpatičnih izvanzemaljaca koji se, istražujući Zemlju, susreću s nekim tipično zemaljskim neobičnostima. Mini i Maxi dva su stanovnika Saturna kojima su riječi kao što su lopov, ljekarna i sl. nepoznate jer oni pripadaju naprednijemu društvu. Schiavato je ustvari taj koji promatra Zemlju i želi upozoriti na njezine proturječnosti, na mogućnost promjene, nudeći male trikove kako svijet učiniti boljim. Publici znatizeljnih, pažljivih i autentičnih čitatelja na svoj način pruža kut gledanja na svijet na razuman i kritičan način, kako bi jednoga dana mogli savladati sve njegove nedosljednosti. Njegova je kritika društva koje ne vidi samoga sebe prikrivena i vrlo dobroćudna, dobrodušna kritika bez zlobe, bliska djetinjstvu pa se može gledati i

1301 *Ibidem*.

1302 Ferenc Molnar autor je djela *Junaci Pavlove ulice*, tadašnjega bestslera.

1303 Na ovaj događaj podsjeća LUCIFERO MARTINI u članku *Vecchie usanze di una Fiume del '700*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, EDIT, 2. srpnja 1950., str. 3.

1304 Usp. LUCIFERO MARTINI, *Quelli della piazzetta sono quelli della Gennari*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, EDIT, 21. siječnja 1957., str. 3.

iz perspektive djeteta koje prvi put promišlja o svijetu i njegovim proturječnostima kako bi ga u konačnici učinilo boljim.

I u ostalim kazališnim tekstovima namijenjenima djeci, *Le avventure spaziali di un orso di pezza*, *Il filtro magico* te *Gigetto nel paese dei palloncini*,¹³⁰⁵ autor povezuje svakodnevne teme s elementima znanstvene fantastike.¹³⁰⁶

Iako je u početku bio sklon realističnome prikazu društva i u dječjem svijetu, autor postupno, u razdoblju zrelosti, svoje stilske izbore dovršava novim pričama obilježenima nadrealizmom, ali i dalje bliskima mašti djece. U djelu *Un girotondo di lecca-lecca*, u kojemu EDIT 2002. sabire priče objavljene na stranicama časopisa »Il Pioniere«, »Arcobaleno« i »Eco di Bergamo«, autor stvara bajkovito vrijeme integrirano u suvremenost. Protagonistima čini djecu s njihovim spontanim interpretacijama svijeta, s njihovim istinskim pitanjima i zapažanjima. Prema Sanji Roić na taj način uspijeva

stvoriti za svoje čitatelje, male i velike, novi prostor u kojemu vlada mašta i u kojemu je moguće napraviti najbizarnije i najzabavnije kombinacije te iskusiti oslobađajući osjećaj smijeha i radosti! Njegove priče za mlade čitatelje imaju još jednu prednost: nisu prožete implicitnim moralizmom.¹³⁰⁷

Kombinirajući maštu i svakodnevnu stvarnost Schiavato ulazi u svijet djece i, postajući njihovim glasnogovornikom, dokazuje svoju bliskost tome svijetu koji je istovremeno jednostavan i dubok, a koji ujedno predstavlja i njegov način života.

Pripovijedanje o životu

Iako se u svome stvaralaštvu Schiavato služi raznim književnim oblicima, ipak je moguće definirati ga prije svega kao pripovjedača. Upravo se u toj ulozi najprije pojavljuje na literarnoj književnoj sceni i to je književna vrsta koja ga najbolje obilježava. Kroz prozu autor uspijeva izraziti svoj unutarnji svijet kroz priče koje predstavljaju raznoliku i složenu tipologiju likova, okruženja i okolnosti, ali uvijek proizlaze iz životnoga iskustva. Nerijetko u tekstovima nailazimo na autobiografske anegdote koje autor unosi u priče koje karakterizira duboko i pažljivo promatranje stvarnosti. Kritika govori o antiideološkome stavu Marija Schiavata koji je uvijek spreman veličati marljive i skromne ljude, bez obzira na to radi li se o Talijanima ili Slavenima,¹³⁰⁸ ali to ne znači da proza ne otkriva autorova uvjerenja. Tekst postaje dokument, a naracija, lišena nepotrebnoga moraliziranja, izražava jasan stav o zbivanjima u stvarnosti. Objektivnim prikazivanjem društva Schiavato uspijeva neizravno izraziti svoje mišljenje nudeći ključ za razumijevanje svijeta.

1305 MARIO SCHIAVATO, *Gigetto nel paese dei palloncini* (u srpsko-hrvatskome prijevodu *Djidjelo na zemlji balona*, Dječje kazalište Pula, 1975.).

1306 Usp. SANJA ROIĆ, *Gli adulti facilitatori: Scotti, Schiavato, Malusà, Rotta*, op. cit., str. 122.

1307 Usp. SANJA ROIĆ, *Gli adulti facilitatori: Scotti, Schiavato, Malusà, Rotta*, op. cit., str. 123.

1308 Usp. ROBERTO DOBRAN, IRENE VISINTINI, op. cit., str. 342.

U prvim poslijeratnim godinama posvetio se prozi epsko-narodnoga karaktera, memorijalistički, kronikama svakodnevice, često povezanim s poetikom neorealizma, s ideološkom, etičkom i povijesnom strašću, koje su omogućile Talijanskoj zajednici da se obnovi, osvježi i održi živim onaj talijanski idiom usko povezan s identitetom.¹³⁰⁹ Schiavato se pojavljuje u ulozi pripovjedača na stranicama »La Voce del Popolo«. Prva pripovijetka, *Il mio quadro rimasto incompiuto*, objavljena je 30. rujna 1951. na kulturnoj stranici tih novina.

Dva su smjera kojima se Schiavato kreće u svojim prvim proznim djelima, pripovijetkama objavljenima u dnevnom tisku: s jedne su strane to priče o gradskome životu, a s druge, one u kojima se vraća u prošlost. U prvima, spisatelj uranja u psihologiju likova, bavi se ženskom emancipacijom, problemima žena u novome društvu (u ulozi majki, ali i radnica), problemima parova, a često uspoređuje stare obiteljske običaje i one moderne, kritizirajući i sebičnost čovjeka usredotočenoga samo na sebe i svoj vlastiti individualizam.¹³¹⁰ Perspektiva je to usmjerena na društvena pitanja i težnju čovjeka da postane dijelom stvarnosti koja ga uvjetuje i s kojom se mora nositi. Za razliku od mnogih pripovijedaka koje su drugi autori objavili pedesetih godina i koje su polazile od vedrih i hvalospjevnih gledišta u duhu socijalističkoga realizma kulturne politike nove države, u Schiavatovu se djelu pozitivan ishod i nadahnuti odgovori ne podrazumijevaju. U više navrata autor objašnjava nelagodu u suočavanju s novom stvarnošću. Mnoge pripovijetke govore o prošlosti i sjećanjima: u središtu su im teški trenutci Drugoga svjetskog rata kao i život u bijedi proveden na selu. Autor, iako uvijek vjeran preciznome verizmu,¹³¹¹ udaljava se od njega u svojem poetskom izričaju. Ovdje, bez obzira na poteškoće, seoska mu okolina zbog svoje autentičnosti pripada i s nostalgijom je se prisjeća, u jasnoj opreci s ugodnijim, ali manje srdačnim životom odrasle osobe.¹³¹² Iz sjećanja izvire Istra sa svojim selima,¹³¹³ svojim seljacima, jadona¹³¹⁴ i tužna, a ne spokojna. U pripovijetki *Ricordando la miseria*, bijeda je personificirana, opisana kao grabežljivo čudovište, užasno čudovište vodenih očiju i trulih ruku, a protagonist hoda u svojim „izlizanim“ cipelama i otrcanoj odjeći. Godinama kasnije, odrasli

1309 Usp. ROBERTO DOBRAN, IRENE VISINTINI, *op. cit.*, str. 338.

1310 »Si è nessuno se non si vive anche per gli altri« / »Mi smo nitko ako ne živimo i za druge« u *Forse è morto Nessuno*. Osvaja treću nagradu na proznome natječaju Talijanske unije za Istru i Rijeku. Priča je to o čovjeku koji je cijeli život mislio samo na sebe i na vlastiti interes, ne učinivši ništa dostojno spomena. Opisuje njegove misli i sjećanja iz prošlosti pune ideja i projekata uspoređujući ih s bijednom i ispraznom sadašnjosti i rezultatima koje je ostvario. I sam glavni lik zaključuje da kada bi umro to nikoga ne bi diralo. Usp. MARIO SCHIAVATO, *Forse è morto Nessuno*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 5. svibnja 1958., str. 3.

1311 Pripovijetka *Ricordando la miseria*, za koju je nagrađen na natječaju UIIF-a za pripovijetke, opisuje seoski život u Istri. Autor prikazuje etape vlastitoga djetinjstva: berbu maslina, čišćenje buha, posebno se dotičući obiteljskih odnosa. Iščitava ih iz perspektive odrasle osobe pa je strogoća majke, koju kao dijete nije shvaćao, sada viđena s dozom nostalgije. MARIO SCHIAVATO, *Ricordando la miseria*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 1. svibnja 1959., str. 5.

1312 U pripovijetki *Desiderio di un letto* objavljenoj u dnevnome listu, težak život istarskih seljaka okvir je unutar kojega autor prikazuje djetetovu želju za vlastitim krevetom. Ta želja postaje s vremenom poput opsesije: crta krevet, sanja ga. Nakon što uspije dobiti bakin, u njemu više ne može zaspiti pa se vraća u svoj stari krevet koji dijeli s braćom. Priča se zatim seli u današnjicu: sada autor ima vlastiti krevet, veliki, udoban, i više ga ne sanja, ali kada još ponekad nesvjesno nacrtava krevete (kao što je radio dok je bio dijete), primjećuje da su oni ružni, jadni i siromašni, nezanimljivi. MARIO SCHIAVATO, *Desiderio di un letto*, u »La Voce del Popolo«, 31. kolovoza 1958., Fiume/Rijeka, str. 3.

1313 Usp. MARIO SCHIAVATO, *La ragazza del tabacco*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 13. siječnja 1957., str. 3.

1314 Značajne su u tom pogledu pripovijetke *Una semplice storia* (11. kolovoza 1957., str. 3.), *Desiderio di un letto* (31. kolovoza 1958., str. 3.) i *Ricordando la miseria* (1. svibnja 1959., str. 3.).

pisac zaključuje »mostro grifagno, un orribile mostro dagli occhi annacquati e dalle braccia putride« / »Ora so chi è Miseria. La conosco bene e non la lascerò entrare nella mia casa«. ¹³¹⁵ To su godine u kojima su se novine posvetile, s jedne strane, akulturaciji čitatelja, pripadnicima one manjine koja je nakon rata ostala u svojim domovima i prihvatila kulturnu politiku nove zemlje, a s druge promicanju tekstova talijanske književnosti koji su bili teško dostupni nakon nedaća s knjižnim fondom koji je uništen i neobnovljen. Čitatelji su redovito čitali nedjeljne priče. Živjeti, ali, prije svega, pisati u Rijeci nakon Drugoga svjetskog rata znači djelovati na rubu granice koja uskraćuje slobodan pristup knjigama. Pedesetih su godina neki autori i djela neorealizma bili među autorima i među „prihvatljivim“ autorima i dozvoljenim sadržajima, ali samo nakon ozbiljnih provjera. Malobrojne knjige stižu sa znatnim zakašnjenjem, dok se istodobno množe tekstovi socijalističkoga realizma koji prevladavaju u kulturnoj politici nove države, često nastali pod očitim ruskim utjecajem. Ostati udaljen i netaknut socijalističkim realizmom vrlo je teško. Schiavato se izdvaja naročito po grubome i, istovremeno, lirskome realizmu svojih tekstova. ¹³¹⁶

U pripovijetki *Il mio quadro rimasto incompiuto* pisac pripovijeda o povratku u rodnu zemlju i ponovno slaže poznatu sliku događaja povezanih s djetinjstvom. Među uspomenama izvire i prijateljstvo s jednim gluhonijemim ribarom kojega su fašisti strijeljali tijekom rata. Iz toga razloga pišćeva slika ostaje nedovršena. Djelo *Nozze d'oro* ¹³¹⁷ također se dotiče povijesne stvarnosti. Povodom proslave zlatnoga pira supružnike posjećuje sin s obitelji koji je emigrirao u SAD. Rasprava se vrti oko popisa gostiju i odbijanja supruga, staroga socijalista, da pozove mjesnoga župnika i gradonačelnika, koje definira kao smeće prisjećajući se zla koje mu je nanio gradonačelnik, u vrijeme dok je bio fašist. Svađa, prožeta suptilnim humorom, završava odlukom da ni jednoga od njih neće pozvati na proslavu. Ponekad Schiavato naglašava razliku između dvaju sustava, kapitalističkoga i socijalističkoga, a kako bi to učinio, uspoređuje uvjete života prije i nakon Drugoga svjetskog rata. U pripovijetki *Il ciliegio patata* naglašava razliku u društvenome položaju seljaka u kapitalističkome i u socijalističkome društvu, precizirajući izrabljivanje kojemu je ovaj podvrgnut u prvome. Ne nedostaje promišljanja, a priča završava očevim zapažanjem da, otkako su seljaci »otпустили gospodara« ¹³¹⁸ (aludirajući na poslijeratno razdoblje u Jugoslaviji), trešnje nemaju vremena sazrijeti jer ih dječaci prije pojedju. Neke se njegove priče bave intimnim i sentimentalnim pitanjima. Glavni su likovi Maria i Andrea, a Schiavato opisuje njihov susret nakon dosta godina, koji probudi brojna sjećanja. ¹³¹⁹

1315 »Sada znam tko je Bijeda. Dobro je poznajem i neću je pustiti u svoju kuću«; u MARIO SCHIAVATO, *Ricordando la miseria*, u *Voci nostre*, ur. ANTONIO PELLIZZER, Fiume/Rijeka, EDIT, 1985., str. 154–155.

1316 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, LORA STEFANOVIĆ, *Il contributo di Mario Schiavato alla narrativa istro-quarnerina*, u »La battana«, br. 214, Fiume/Rijeka, EDIT, 2019., str. 57–58.

1317 MARIO SCHIAVATO, *Nozze d'oro*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, EDIT, 23. kolovoza 1953., str. 3.

1318 Kad se Andrea vrati u selu, u njemu se rađaju mnoga sjećanja iz djetinjstva. U ono je vrijeme vrt pripadao gospodarima, a usred njega rasla je jedna velika trešnja koja je rađala tako velike plodove da su je djeca nazivali „krumpir-trešnjom“. Andrea se prisjeća strogoće vlasnika prema njegovome ocu. Vraća mu se u sjećanje dan kada su otpustili oca jer je netko noću ukrao trešnje, pa priznaje roditeljima da je on to učinio. Na njegovo zaprepaštenje, otac mu odgovara da je to oduvijek znao. MARIO SCHIAVATO, *Il ciliegio patata*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, EDIT, 9. siječnja 1955., str. 3. Pripovijetka je nagrađena na natječaju UIIF-a i novina »La Voce del Popolo«.

1319 MARIO SCHIAVATO, *Incontro*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 5. kolovoza 1956., str. 3.

Pripovijeda o njihovim zarukama,¹³²⁰ a kroz priču progovara i o teškim egzistencijalnim uvjetima. Život koji opisuje obilježen je naporom i radom,

okrutnošću sudbine, i često je natopljen suzama, izveden u stilu lišenome uljepšavanja i ukrasa, sa svrhom gotovo dokumentarnoga prikaza života u patnji i siromaštvu.¹³²¹

Schiavato slijedi smjer neorealizma, koji je se razvio neposredno nakon rata i dominirao talijanskom kulturom do kraja 1950-ih, jasno se nadovezujući na Gramscijevu ideju nacionalno-narodne književnosti i polazeći od poetike velikih verističkih pripovjedača devetnaestoga i početka dvadesetoga stoljeća. Želeći istražiti i predstaviti svakodnevni život i društvenu stvarnost toga vremena, neorealizam je, prije svega, opisivao uvjete radničkih klasa,¹³²² kombinirajući skup glasova koji postupno prikazuju različite Italije, do tada neopisane u književnosti.¹³²³ U neposredno poslijeratnom razdoblju proširila se inovativna vrsta predstavljanja stvarnosti. Glasovi i misli ljudi koji o sebi pričaju s tugom i boli izražavaju se „prosječnim“ jezikom. Proživljeni događaji, istovremeno tragični i neizbježni,¹³²⁴ potiču ih da ispričaju svoj život. Ta je pojava rasprostranjena po cijeloj Italiji, a Manacorda objašnjava neorealizam na sljedeći način:

Nastao u suhoparno prurušenome društvu fašizma kao više-manje svjestan prosvjed ne samo u ime kulture koja je željela biti slobodna od političke hijerarhije – već možda čak i u ime ponovno otkrivenoga nacionalnog jedinstva koje je zahtijevalo otvoreno poznavanje vlastitoga društvenog tijela i stoga hrabru istragu upravo tamo gdje je režim želio baciti veo apsurdnih zabrana i tabua – realizam je neizbježno zaglavio u olovnoj stvarnosti iz koje je pokušavao izaći.¹³²⁵

Za Schiavata je to zrcalna stvarnost, u kojoj nova zemlja, rođena na socijalističkoj, a time i revolucionarnoj osnovi, doista želi demistificirati sumornu prošlost od koje se valja udaljiti, kako idejno, tako i djelom. U pripovijetkama, pisanima u trećem licu i često pod utjecajem Pratorinijevih skupnih prikaza, ogleda se novi društveni kontekst u kojemu se izmjenjuju sjećanja na prošlost, običaje i načine života koji pripadaju tradicionalnoj baštini, djelomično obnovljenoj zahvaljujući pisanome zapisu. Izuzetan je Schiavatov doprinos naraciji svakodnevice: samo u pedesetim mu je godinama objavljeno trinaest priča, od kojih su četiri nagrađene na natjecanjima UIIF-a raspisanima kako bi se potaknulo kulturno stvaralaštvo nacionalne skupine.

Dok se Mario Schiavato s početaka ne želi suočiti s ideološkim diskursima i prožima svoj narativni izričaj proživljenim događajima, u svojevrsnoj verističkoj definiciji detalja, u zreloj

1320 MARIO SCHIAVATO, *La ragazza del tabacco*, u «La Voce del Popolo», Fiume/Rijeka, 13. siječnja 1975., str. 3. Pripovijetka osvaja treće mjesto na natjecanju UIIFa. Opisuje težak rad djevojaka koje beru listove duhana. Detaljan opis posla isprepliće se s ljubavnom pričom sa sretnim epilogom, sa zarukama Andree i Marije, „duhanske djevojke“.

1321 Usp. BRUNO MAIER, *Il gioco dell'alfabeto*, op.cit., str. 172.

1322 Usp. MARTA SAMBUGAR, GABRIELLA SALÀ, *Gaot: 3 dalla fine dell'Ottocento alla letteratura contemporanea*, Milano, La Nuova Italia, 2007., str. 946.

1323 Usp. ROMANO LUPERINI, PIETRO CATALDI, LIDIA MARCHIANI, FRANCO MARCHESI, *La scrittura e l'interpretazione: storia della letteratura italiana nel quadro della civiltà europea 6*, Palermo, Palumbo, 2011., str. 63.

1324 Usp. GIULIO FERRONI, *Storia e testi della letteratura italiana: ricostruzione e sviluppo nel dopoguerra (1945-1968)*, Milano, Mondadori Education S.p.A., 2003., str. 38.

1325 Usp. GIULIANO MANACORDA, *Storia della letteratura italiana contemporanea (1940-1975)*, Roma, Editori Riuniti, 1979., str. 29.

se dobi otvara povijesno-društvenome kontekstu. U trilogiji koju sačinjavaju djela *Terra rossa i masiere*, *L'eredità della memoria* te *Il ritorno*, pripovijedajući s jedne strane o egzodusu, a s druge o onome što su proživjeli Talijani koji su ostali u vlastitim domovima, hrabro se suočava s teškim stranicama povijesti Istre i Kvarnera i aktivno se bavi društvenim pitanjima.¹³²⁶ Prema Visintini, čini se da se autor »izražava paralelno s pogoršanjem etičke i gorke odgovornosti svojih likova, koji postaju sve svjesniji dramatičnosti života, tijekom godina bez oslonaca pod teretom deformiranih sjećanja i svakodnevnih iluzija«. ¹³²⁷ Tekstovi su prožeti preciznim opisima krajolika i prirode kako bi izrazili usamljeni, melankoličan, izgubljen i uznemiren ton.

Terra rossa e masiere djelo je koje je nastajalo dvanaest godina. Distanciranim i kritičkim, a ponekad i dramatičnim načinom prikaza, autor uspijeva u život i intimu svojih likova unijeti nasilje velikih političko-povijesnih zbivanja 20. stoljeća. U djelu *Eredità della memoria* razvija se mit sela: kontakt s prirodom, osjećaj cjelovitosti izvire kad se prisjeća djetinjstva: »miris sela vlažnoga od rose, imanja, vinogradi i masline koji se čvrsto drže crvene zemlje, kromatičnost živih purpurno-crvenih boja zalazaka sunca koje tonu u noć, svjetlucanje zvijezda i sazviježda«. ¹³²⁸ Iz posljednjih pripovijetki izvire teme poput usamljenosti, otuđenosti i beznađa onih koji su izgubili svaki osjećaj sigurnosti i postojanosti. A tu je i nemogućnost prilagodbe ruralnoj stvarnosti nakon života proživljenoga u gradskome okruženju nakon poslijeratne industrijalizacije. ¹³²⁹ Iz zrele Schiavatove produkcije proviru snažni osjećaji, uvrede, neprijateljstva, žaljenja za teškim životom iz prošlosti, prepunim boli i tragedija, slike i razmišljanja iz prošlosti pretvorena u krhotine, neuzvrćene ljubavi i rane, unutarnje i vanjske, skrivene. ¹³³⁰ Pisanje postaje način za suočavanje s poviješću, jezikom, tradicijama i kulturom dokumentirajući ih na papiru. U djelu *Il Ritorno*, trećemu romanu trilogije, Schiavato se bavi događajima i situacijama koje su proživjeli ezuli. Od tragičnih događaja do bijega i iskustva egzodusa, govori o drami onih ¹³³¹ koji su bili prisiljeni napustiti svoj kraj. Opisuje otuđenost kojoj slijedi dezorijentacija, tjeskoba, konkretne bitke, povezane s terorom i čistim preživljavanjem. ¹³³² Prema autoru, otići za ezule znači kidanje veza s rodnim krajem i osobama, osjećaj krhkosti, ali i osjećaj psihološkoga sloma, potrebu za ponovnim kretanjem ispočetka u novome i drugačijem kontekstu. Vlastita priča o, kako ih autor definira, *pridošlicama*, ispričana je u priči *Il mio trapianto*, ¹³³³ tekstu koji govori o dolasku obitelji Schiavato u Vodnjan iz egzistencijalnih razloga. U skupu činjenica koje su detaljno objašnjene, usvojenih običaja, intimnih iskustava, ispričanih očima djeteta toga vremena, i intenzivnih osjećaja, pisac čitatelju nudi interpretaciju svojega djela. Godine 2012. objavljena je *Storie di gente nostra*, zbirka priča bogatih intimnim trenutcima, uspomena koje odražavaju tradicije, folklor, običaje iz prošlosti i svijeta kojih se autor prisjeća kako bi ih prenio na mlađe

1326 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, LORA STEFANOVIĆ, *op. cit.*, str. 65.

1327 Usp. IRENE VISINTINI, *Prefazione*, u MARIO SCHIAVATO, *Storie di gente nostra*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2012., str. 12.

1328 Usp. ROBERTO DOBRAN, IRENE VISINTINI, *op. cit.*, str. 346.

1329 Usp. ROBERTO DOBRAN, IRENE VISINTINI, *op. cit.*, str. 349.

1330 Usp. ROBERTO DOBRAN, IRENE VISINTINI, *op. cit.*, str. 350.

1331 Usp. ROMANO SELIGARDI, *Prefazione*, u *Il ritorno*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2002., str. 12.

1332 Usp. ROBERTO DOBRAN, IRENE VISINTINI, *op. cit.*, str. 347.

1333 Usp. MARIO SCHIAVATO, *Il mio trapianto*, u »La battana«, br. 185, Fiume/Rijeka, EDIT, 2012., str. 83–108.

generacije.¹³³⁴ Protagonisti pomalo odražavaju alter ego književnika koji kroz priče uvijek vrlo živih likova budi prošlost i stvari koje su gotovo nestale iz ljudskih sjećanja, iznoseći na vidjelo skrivenu ljudsku psihologiju. Napisane u različitim životnim razdobljima, neke nagrađivane na natječaju *Istria Nobilissima*, govore o ljudima s ovih prostora, događajima jednoga ribara iz Osora, seljaka u blizini Vodnjana te o muškarcu i ženi koji se susreću u Plominu.

Zrelijoj fazi stvaralaštva pripada i djelo *All'ombra della Torre*, koje Schiavato posvećuje svojoj supruzi Mariji i svim pravim Fijumankama.¹³³⁵ Dostignuvši odmjerenu ravnotežu autor promatra jednostavne živote Fijumana, otkrivajući proturječja toga vremena i odnoseći se s ljubavlju prema opisanim likovima i mjestima. Stilski i tematski pripovijetke se naslanjaju na iskustva Pirandella i neorealizma, a iako se odnose na riječki mikrokozmos, prožete su univerzalnim temama. U pripovijetki *Le lettere di Crispino*,¹³³⁶ društvena svijest o marginalizaciji i usamljenosti obojena je ljudskom građanskom solidarnošću. Netipična je to priča koja spaja komične i dramske dijelove, bliske tehnici nespোরazuma («La nipote poi, ale Nazioni Unite digo ONU, a tradur dal cinese i discorsi de tutti quei oci a mandola, semo mati, semo?»¹³³⁷), s dramatičnim rješenjima, bliskima Pirandellovome humoru, posebice u razotkrivanju razloga za smijeh.¹³³⁸ Pripovijetku za neorealizam vežu »objektivnost prikaza, dobivena putem dokumenata i svjedočanstava o stvarnim događajima, izbor antiknjiževnoga jezika, široka uporaba dijaloga koji reproducira dijalektalni i žargonski govor».¹³³⁹ Sklonost vjernomu prikazu gradskoga okruženja reproduciranjem dijaloga na fijumanskome dijalektu («I me saluda? Come i fa, se gnanche i me conossi?»),¹³⁴⁰ opis mjesta (šetnja do pošte opisana je kao da se radi o slici s neke riječke razglednice) i uporaba tipičnih fijumanskih prezimena, Pillepich i Negovetich, čine naraciju još realističnijom. Svojom prozom autor želi vratiti stare običaje prisutne u književnim djelima riječkih antejskih autora, običaje koji u moderno doba polako izumiru.¹³⁴¹

Kroz pojedinačne priče, Schiavato prikazuje Rijeku, njezine stanovnike, posebice one starije,

1334 Usp. IRENE VISINTINI, *Mario Schiavato*, u *Storie di gente nostra*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2012., str. 17.

1335 Pripovijetke koje sačinjavaju zbirku prethodno su objavljene u časopisima »Panorama« i »La battana« te, u hrvatskome prijevodu, u »Istra Nova«. Pripadaju zbirkama *Quelli del grattacielo* i *All'ombra della Torre*, i nagrađene su na natječaju *Istria Nobilissima*. MARIO SCHIAVATO, *All'ombra della Torre*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2003., str. 5.

1336 Fijumanski umirovljenik Crispino Negovetich živi kao podstanar kod udovice Terese Pillepich. Dobro upoznat sa svim događajima u susjedstvu, često se svada s Teresom i hvali vlastite nećake koji putuju svijetom i nižu uspjehe. Bogata epistolarna razmjena Crispina s nećacima događa se, međutim, nakon učestalih posjeta Teresinih unuka. Teresa je sumnjičava jer Crispino piše mnogo pisama, ali nikada ne dobiva telefonske pozive vlastitih nećaka. Dok je Crispino hospitaliziran zbog visoke temperature, Teresa odlučuje otvoriti njegovu tajnu škrinju. U njoj nađe hrpu pisama s riječkim pečatom. Tada shvati da je Crispino sam sebi pisao pisma stvarajući jedan paralelni svijet. Suosjećajući s njim odlučuje mu prirediti nezaboravni doček na povratku iz bolnice: na ulazu u zgradu dočekuju ga svi susjedi kako bi proslavili njegovo ozdravljenje.

1337 MARIO SCHIAVATO, *Le lettere di Crispino*, u *All'ombra della torre*, op. cit., str. 68.;

»A nećakinja, u Ujedinjenim narodima, kažem ONU, prevodi s kineskoga govore svih onih kosookih, zar smo poludjeli, stvarno?».

1338 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, *Non c'è più Mario Schiavato rimane il suo lascito dai valori genuini*, u »La battana«, br. 217, Fiume/Rijeka, EDIT, 2019., str. 18.

1339 Usp. SAMBUGAR MARTA e SALÀ GABRIELLA, *Gaot: dalla fine dell'Ottocento alla letteratura contemporanea*, Milano, La Nuova Italia/RCS Libri S.p.A., 2004., str. 946.

1340 »Pozdravljaju me? Ali kako kad me i ne poznaju?»; u *Le lettere di Crispino* MARIO SCHIAVATO, *All'ombra della torre*, op. cit., str. 68.

1341 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, LORA STEFANOVIĆ, *Il contributo di Mario Schiavato alla narrativa istro-quarnerina*, u »La battana«, br. 214, Fiume/Rijeka, EDIT, 2019., str. 52.

koji se bore s novim tehnološkim svijetom. Autobiografski se elementi mogu iščitati i u priči osamdesetogodišnjaka Narcisa,¹³⁴² staroga slovoslagara, koji se prisjeća trenutka kada su nove tehnologije bez karakterističnoga „mirisa olova“ zamijenile „spomenik staroga stroja“. I kroz šalu autor definira bezličnost računala *struca boton salta macaco* (pritisneš tipku, iskoči majmun). Staro i novo susreću se i na šetnji Toretom: Ciso se divi otoku Cresu, ali se zapanji pred novim neboderima koji se nalaze uz autoceste „na kojima auti lete sto na sat!“.¹³⁴³ Tu je Rijeka iz sjećanja, njegova sina koji je krenuo u izgnanstvo, noćnoga kluba Sale Bianche koji je postao Plavi Jadran, ali i usamljenost starosti koju sačinjavaju priče ispričane Pierini koje više nema. U pripovijetki *Il cane del lungomare*, priča o starome bračnom paru koji udomljuje psa samo je izgovor za prikaz kontrasta između prošlosti i sadašnjosti: u Starome gradu više se ne čuju tradicionalne pjesme konoba koje su zamijenili barovima, na površinu izlaze ružna sjećanja o ispitivanjima OZNE iako se nitko u obitelji nije bavio politikom, opisuju bolnu odluku da nakon rata ne napusti svoj grad jer »izbjeglički kamp uopće ne dolazi u obzir«¹³⁴⁴ za njegovu suprugu i troje dječice. Teški su to trenutci koje Schiavato, međutim, nikada ne prikazuje na strašan način, te ih odmah ublažava dobroćudnim i komičnim scenama iz svakodnevnoga života, kao da ne želi uznemiriti čitatelja: tu je supruga koja se zadubila u razvoj događaja iz „sto pedesetodne epizode meksičke sapunice“, s kojom uči španjolski, tako blizak fijumanske dijalektu, tu su i običaji stanovnika pograničnih krajeva koji živeći na granici, navečer gledaju najprije hrvatske, a zatim i talijanske vijesti. Osjećaj za obitelj i privrženost autor prenosi kroz dijaloge na fijumanske. Supruga, suočena s bolešću, zaboravlja na uobičajene svađe i hrabri ga: »tirite su, che te spetemo tuti a casa, anche el cagneto, sicuro, anche lui el te speta per tornar sul lungomar de Costabela con davanti el più bel panorama del mondo«.¹³⁴⁵

Priroda i Ja u fanciullinu koji predstavlja život

Schiavato počinje pisati poezije u zrelijoj dobi. Njegovi stihovi proizlaze iz izravnoga doživljaja prirode. Prvi stihovi, koji kasnije postaju dio zbirke *Zaino in spalla*, nastaju uslijed uspona na Lenjinov vrh 1980. Do vrha se popeo zajedno s jednim Nijemcem i čudio se brojnim Lenjinovim bistama na njemu. Kada se vratio u podnožje, na kamenu je pročitao uklesana imena 22 alpinista poginula u pokušaju osvajanja vrha: »U tom su me trenutku preplavili osjećaji koji su me potakli na pisanje prvih pjesama. Prvih stihova koji su zatim postali dio zbirke *Zaino in spalla*«.¹³⁴⁶

1342 Usp. *I colloqui di Ciso*, u MARIO SCHIAVATO, *All'ombra della Torre*, op. cit., str. 55–63.

1343 Usp. *I colloqui di Ciso*, op. cit., str. 62.

1344 MARIO SCHIAVATO, *Il cane del lungomare*, u *All'ombra della Torre*, op. cit., str. 85–96.;

»un campo profughi non era neanche da prendere in considerazione«.

1345 MARIO SCHIAVATO, *Il cane del lungomare*, op. cit., str. 96.;

»oporavi se, svi te čekamo kod kuće, i psić, naravno, i on te čeka kako bi se s tobom vratio na šetnicu Costabele i divio se najljepšoj panorami na svijetu«.

1346 Usp. GIANFRANCO MIKSA, *Mario Schiavato, vita di uno scalatore puro: ha conquistato cime letterarie e di montagna*, op. cit.

U tim prvim stihovima otkriva se Schiavato u bliskome kontaktu s prirodom i njezinim ritmovima, postojanje se temelji na beskonačnosti, a autor osjeća dezorijentiranost, ali istovremeno i poštovanje prema beskrajnosti koju nije okaljala povijest ni ljudska ruka. Schiavato se divi neprestanoj mogućnosti obnavljanja prirode kroz vječne cikluse i izmjene godišnjih doba. Svijest o krhkosti života u njemu pobuđuje brojna egzistencijalna pitanja; stihovima se približava Leopardijevim mislima, metapovijesnome stanju u kojemu se čovjek, lišen svega materijalnog, suočava s Prirodom. Njegova poezija nastaje spontano, kao dnevnik, sklonost duše koju prije nije zamijetio. Iako se na prvi pogled može učiniti da su pjesme djelo kakovoga novog autora, detaljni realistični opisi prirode otkrivaju Schiavata i uvelike podsjećaju na njegove ranije opise prirode iz pripovijedaka o selu. Njegova poezija izranja iz taloga materijala čije značenje i vrijednost nije lako odrediti: od banalne svakodnevice do složenih osjećaja. Bliskija je prozi druga faza njegova pjesničkoga stvaralaštva, ona u kojoj se vraća zemlji i sjećanjima. Schiavato se s vrhova u dalekim zemljama i fotografske prirode, predivne i impozantne, vječne, vraća kući, prirodi kakva je bila. Nakon podosta godina, ona priroda od nekad čini se pusta, prazna: »nella casa vuota / – son già vecchio anch’io – / pulsa solo il cuore / all’impazzata«. ¹³⁴⁷ Dvije se slike preklapaju: ona gradska, grada zagađenoga rafinerijskim pumpama koje narušavaju san dok stopala bivaju »zarobljena asfaltom«, ¹³⁴⁸ užegloga mirisa tiskarskoga olova koji je pratio njegov radni vijek, ¹³⁴⁹ »bimbi dei grattacielo / [che] non sanno dei giochi poveri«, ¹³⁵⁰ te sve jača slika sjećanja. U sadašnjosti vidi napuštena sela. Značajan je za autora koji se u početku nije upuštao u ideološke diskurse, kontrast između iluzija iz prošlosti i razočaranje postignutim, jeka Leopardija miješa se s iskustvom življenja »nel silenzio di pietra / dove nessuno più passa / dove nessuno ci vede arrossire / per le illusioni che abbiám coltivato / con giovanile furore«. ¹³⁵¹ Dok je u prvim pjesmama izražena spasonosna perspektiva, a u autoru još uvijek klija *sjeme* nade, s vremenom raste Schiavatova svijest o stvarnosti i on se okreće kritičkome pristupu.

U zreloj dobi autor izražava dezorijentiranost, nedostatak korijena, tjeskobu i razočaranje u uvjerenja iz prošlosti u koja više ne vjeruje. Govori o nepokretnosti na koju ga prisiljavaju godine, nemogućnosti prenošenja vrijednosti onima koji ne žele čuti, Pirandellovoj podvojenosti ličnosti u ono što jest i ono kako se prikazuje. Iako u lirskoj formi prevladava pjesnikovo *ja*, ne nedostaje stihova u kojima se odražava skupna egzistencijalna projekcija: »Galoppiamo tutta una vita / nella landa desolata / [...] siamo stanchi di abbaiare / alla luna impassibile / mentre le fiere, ruttando, /

1347 MARIO SCHIAVATO, *In questa notte di lumini*, iz zbirke *Questa terra era* objavljene u antologiji *Antologia delle opere premiate al concorso d’arte e di cultura Istria Nobilissima*, Trieste, UI-UPT, 1981., str. 41.;

»u praznoj kući / – već sam star i ja – / samo srce kuca / kao ludo«.

1348 MARIO SCHIAVATO, *In questa notte di lumini*, *op. cit.*, str. 49.; »imprigionati dall’asfalto«.

1349 Usp. MARIO SCHIAVATO, *Svoltato l’angolo*, u *Antologia delle opere premiate al concorso d’arte e di cultura Istria Nobilissima*, Trieste, UI-UPT, 1983., str. 53.

1350 MARIO SCHIAVATO, *Sul Carso*, u *Antologia delle opere premiate al concorso d’arte e di cultura Istria Nobilissima*, Trieste, UI-UPT, 1986., str. 64.; »djece iz nebodera / [koja] ne znaju jednostavne igre«.

1351 MARIO SCHIAVATO, *Sul Carso*, *op. cit.*, str. 60–62.; »u tišini kamena / gdje nitko više ne prolazi / gdje nas nitko ne vidi kako se rumenimo / zbog iluzija koje smo gajili / mladenačkim bijesom«.

sbandierano patenti d'onestà«. ¹³⁵² Iako mu konstantna prebiranja po mislima donose neprospavane noći, iako mu je i sam život izvor ranjivosti, Schiavato izjavljuje da se neće pognuti i neće popustiti pred tuđim željama koje nisu i njegove: »Ferro rovente, non mi lascio forgiare / sul maglio delle altrui volontà / anche se l'urlo si perderà senza eco / sulla lama della bora«. ¹³⁵³

Odnos prema prostoru označava također iskorištenost iz zemlje koju doživljava kao »madre e matrigna / foglia già morta / di un albero senza radici«, ¹³⁵⁴ i otuđenost zbog činjenice da se talijanski jezik u komunikaciji sve manje koristi u gradu, te ga vidi izbrisanoga svakim danom sve više, čak i u nazivima ulica: »Volti estranei hanno rubato / i dolci nomi delle nostre strade [...] Chiusi negli orgogliosi silenzi / ci rifugiamo nel caparbio disprezzo / finché si spegneranno / anche gli ultimi fuochi«. ¹³⁵⁵ Pred promjenama godišnjih doba i s dolaskom proljeća punoga zelenila i sjaja, autor osuđuje apatiju čovjeka koji dopušta da ga pobijedi »spicciola lotta quotidiana«. ¹³⁵⁶ Na dva paralelna kolosijeka, svijet proze i svijet lirike bave se istim tematikama, a u nekoliko stihova pjesme *Stantie brume* ¹³⁵⁷ sažeta je tragedija onih koji su morali napustiti domovinu, onih koji su ostali i onih koji su pristigli iz drugih krajeva.

Dok promišljanja o postojanju u prvim pjesmama proizlaze iz promatranja cikličnosti i vječnosti prirode, u stihovima s kraja stoljeća, sabranima u zbirci *La voracità del tempo* (1995.), Schiavato se suočava sa smrću i poravnava račune sa životom u kojemu ne odustaje od bora jer one predstavljaju svijest ljudi, odnosno ono što naziva »labirinti dei loro spiriti«. ¹³⁵⁸ Posljednji Schiavato s izraženim pesimizmom promišlja o prevarama i nepravdama koje je iskusio, o uskogrudnome svijetu koji je izgubio moral, o usamljenosti koja mu pomaže živjeti s vlastitim sjećanjima, o starosti koja ga napada. Ali i u mračnim mislima Schiavato uspijeva sažeti iskustva iz prošlosti: na Leopardijev način, suočavajući se sa stvarnošću, prisjeća se trenutka u kojemu je uništen onaj njegov svijet sreće. U odrasloj dobi spoznaje kako je bivstvovanje usko povezano s pripadnošću, a iako siromašan (bosih nogu), shvaća da je u mladosti osjetio svijest o sreći kao i o smislu života, koji je kasnije iskvarila

1352 MARIO SCHIAVATO, *Il balzo della belva*, druga nagrada za poeziju; objavljena u antologiji *Antologia delle opere premiate* al concorso d'arte e di cultura Istria Nobilissima, Trieste, UI-UPT, 1989., str. 73.;

»Jurimo cijeli život / po pustoši / [...] umorni smo od lajanja / na ravnodušan Mjesec / dok se sajmovi, podrigujući, / šepure patentiranim poštenjem«.

1353 MARIO SCHIAVATO, *Mi lascio spesso cullare* iz zbirke *Ribellioni*, u *Antologia delle opere premiate* al concorso d'arte e di cultura Istria Nobilissima, Trieste, UI-UPT, 1992., str. 18.;

»Vruće željezo, ne dam se iskovati / čekićem tude volje / iako će se vrisak izgubiti bez odjeka / na oštrici bure«.

1354 MARIO SCHIAVATO, *Adagiato su questa terra*, *op. cit.*, str. 20.;

»majku i maćehu / list već mrtav / drva bez korijena«.

1355 MARIO SCHIAVATO, *Non c'è più*, *op. cit.*, str. 24.;

»Strana lica ukrala su / nježna imena naših ulica [...] Zatvoreni u ponosnim tišinama / sklanjamo se u tvrdoglavome preziru / dok se ne ugase / i posljednje vatre«.

1356 MARIO SCHIAVATO, *Maggio*, u *Gorghi nella bonaccia*, zbirka objavljena u antologiji *Antologia delle opere premiate* al concorso d'arte e di cultura Istria Nobilissima, Trieste, UI-UPT, 1999., str. 46.;

»sićušna svakodnevna borba«.

1357 MARIO SCHIAVATO, *Stantie brume*, u *Gorghi nella bonaccia*, *op. cit.*, str. 50.

1358 MARIO SCHIAVATO, *Folate*, u *La voracità del tempo*, zbirka objavljena u antologiji *Antologia delle opere premiate* al concorso d'arte e di cultura Istria Nobilissima, Trieste, UI-UPT, 1995., str. 25.;

»labirintima njihovih duša«.

stvarnost: »Un attimo che non dimenticherò mai / Scoprire la ragione d'essere, / la sensazione d'appartenere / ad un mondo splendido. / La rabbia iniziò con la realtà: / penombre, confusione, vagabondaggio. / E solitudine. [...] / Ma io vivo ancora. Vivo!«.¹³⁵⁹

Osjećaj da se bliži kraj dokazuje, međutim, snažan karakter osobe koja se ne želi predati ni pred razočaranjima pa, iako inače sumnjičav, sada opominje: »Nessuno riuscirà a cancellare / le nostre impronte giganti«.¹³⁶⁰ Štoviše, te stope, povezanost sa zemljom i sjećanjima, postavljaju se, u svojoj simbolici, kao osobni mit koji Schiavato dijeli s čitateljem. Autor pronalazi Montaleov „prolaz“ (*varco*), protuotrov za sva zla; posjedovao ga je još od svojih književnih početaka: to je svijet djetinjstva, snova i mašte, nevinosti koja pripada djeci i mladima, istina skrivena na Pascolijev način u onima koji se sa stvarnošću suočavaju čista srca, onima koji gledaju na sve stvari kao da ih vide prvi put i smiješe se: »Schiamazzi di bimbi mi consolano. / Il sorriso, una medicina«.¹³⁶¹

U posljednjim zbirka prevladava misao o smrti u stalnome kontrastu s djetinjstvom. Opisane slike i figure pričaju o autentičnome svijetu koji je dio pjesnikove, a istovremeno i bajkovite, autobiografije: »i miei occhi ridono / per un fiocco di neve / che afferro con le labbra / in un gioco dimenticato«.¹³⁶² Autobiografski pristup očit je u identičnome prizoru prisutnom u proznome tekstu *Il mio trapianto*, gdje Schiavato opisuje Clarino rođenje i trenutak kada se brat Gilberto „koji nosi ime bogatih“ oslobađa njezinoga zagrljaja i počinje loviti snježne pahulje: »li acchiappava se li metteva in bocca e poi rideva e rideva«.¹³⁶³ Unatoč prevlasti sablasne zime u gradskim četvrtima, crvotočnome krevetu, iz dubine tame Schiavato uvijek izvlači trak svjetlosti. Značajna je u tom pogledu pjesma *Cattedrale* koja zatvara zbirku. U stihovima »La vecchiaia è una sorta / di seconda infanzia / in cui son tornato a giocare / senza che ormai nessuno / m'imponga di smettere. / Dove sei mio cuore bambino? / Nella cattedrale di luce / scendo gli ultimi gradini. / Lentamente.«¹³⁶⁴ autor pronalazi ravnotežu u vlastitoj spokojnosti, neokovanu mladenačku sreću, mogućnost da bude svoj.

1359 MARIO SCHIAVATO, *Percepiti fanciullo*, *op. cit.*, str. 26.;

»Trenutak koji nikada neću zaboraviti / Otkriti razlog postojanja, / osjećaj pripadnosti / jednome prekrasnom svijetu. / Ljutnja je započela sa stvarnošću: / sumornost, zbuñjenost, lutanje. / I usamljenost. [...] / Ali još uvijek živim. Živim!«.

1360 MARIO SCHIAVATO, *Carso*, *op. cit.*, str. 32.; »Nitko neće moći izbrisati / naše divovske stope«.

1361 MARIO SCHIAVATO, *Lontano da me stesso*, *op. cit.*, str. 40.; »Buka djece tješi me. / Osmijeh, lijek«.

1362 MARIO SCHIAVATO, *Guardo smarrito*, u *Frammenti di un ritorno*, zbirka objavljena u antologiji *Antologia delle opere premiate al concorso d'arte e di cultura Istria Nobilissima*, Trieste, UI-UPT, 2007., str. 42.;

»Oči mi se smiju / zbog pahuljice snijega / koju hvatam usnama / u zaboravljenoj igri«.

1363 MARIO SCHIAVATO, *Il mio trapianto*, u »La Battana«, br. 178, Fiume/Rijeka, EDIT, 2010., str. 121.;

»Hvatao ih je, stavljao ih u usta, a zatim se smijao i smijao«.

1364 MARIO SCHIAVATO, *Cattedrale*, *op. cit.*, str. 50.;

»Starost je neka vrsta / drugoga djetinjstva / u koje sam se vratio igrati / gdje me nitko ne može / prisiliti da stanem. / Gdje si moje djetinje srce? / U katedrali svjetlosti / spuštam se posljednjim stepenicama. / Polako«.

Marisa Madieri

(Rijeka, 1938. – Trst, 1996.)

Život i djelo

Marisa Madieri rođena je u Rijeci 8. svibnja 1938. u obitelji talijansko-hrvatskoga i mađarskoga podrijetla.¹³⁶⁵ Prvih jedanaest godina života provela je u rodnome gradu. Sjećanja na djetinjstvo povezana su s riječkom svakodnevicom, najprije u kući bake Madieri, antikonformistice, a kasnije u kući u ulici Angheben (današnjoj Zagrebačkoj ulici) br. 9,¹³⁶⁶ mjestu koje u autoričinu sjećanju predstavlja razdoblje dječjih igara. Godine provedene u kući u blizini Porto Baroša za spisateljicu su bezbrižne, unatoč tome što se tada odvijala noćna mora rata. Ali autorica ne shvaća ratne opasnosti i gleda svijet očima djeteta. Zgrada u kojoj živi obitelj Madieri graniči s lukom koja

se otvarala nemirnome, kristalnome i dubokome moru Kvarnera, onome istom moru kojemu će se riječka autorica virtualno vraćati kroz svoje pisanje, a fizički na čestim putovanjima u Rijeku i okolna područja. Zapravo more, odnosno element vode, predstavlja konstantu u autoričinome pisanju. More, koje je iznimno voljela, predstavlja za nju nepresušni izvor sreće, protuotrov za borbu protiv svojih strahova.¹³⁶⁷

Madieri svjedoči preobrazbi svojega rodnog grada: mnogi njezini školski kolege napuštaju Rijeku, ali stižu novi prijatelji s kojima dijeli igre i pustolovine. Oni, međutim, govore drugim jezikom koji autorica uči. Na kraju rata obitelj Madieri doživljava prve trenutke neizvjesnosti i prve strahove. Taj se osjećaj dezorijentacije pogoršava nakon uhićenja njezinoga oca Luigija.

¹³⁶⁵ Marisa Madieri je najstarija kći Jole i Luigija. Arhivski dokumenti pobijaju razmatranja Eliane Moscarde Mirković o mogućem slovenskom podrijetlu obitelji, iznesena u radu: ELIANA MOSCARDA MIRKOVIĆ, *Marisa Madieri: Verde acqua*, u *La forza della fragilità*, ur. ELIS DEGHENGI OLUJIĆ, sv. I, Fiume/Rijeka, EDIT, 2004., str. 194.

¹³⁶⁶ Gradonačelnik grada Rijeke, Vojko Obersnel, 7. travnja 2010. godine, na zahtjev Vijeća talijanske nacionalne manjine Grada Rijeke, postavio je spomen ploču na rodnu kuću Marise Madieri.

¹³⁶⁷ Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Non parto, non resto...I percorsi narrativi di Osvaldo Ramous e Marisa Madieri*, *Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia*, Serie terza: Memorie, V, Trieste, Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia, 2013., str. 39.

Obitelj odluči optirati te 1949. napušta Rijeku. Otac je u zatvoru pa odlaze samo žene iz obitelji, a po dolasku u Trst, razvrstane su u Silosu, tršćanskome izbjegličkom kampu. Otac se pridružuje obitelji 1950. godine. Za Madieri tako započinje unutarnja patnja. Marisa i njezina sestra Lucina, opisana kao plavuša, debeljuca i mirna, četiri godine mlađa od autorice,¹³⁶⁸ ostaju vrlo kratko u Silosu, jer prvu u svojem domu ugošćuje ujak Alberto, ezul koji živi u Veneciji, dok druga odlazi kod ujaka Vittorija u Como. Ujaci velikodušno ugošćuju sestre i omogućuju im odgovarajuće školsko obrazovanje. Madieri provodi školsko doba na Institutu Campostrini u Veneciji i pamt ga kao razdoblje duboke usamljenosti i tuge. Po povratku u Trst, nakon završetka osnovne škole, Silos je i dalje njezin dom sve dok se obitelj ne nastani u skromnome stanu u ulici Piccardi. Autorica pohađa klasičnu gimnaziju Dante Alighieri gdje, među školskim klupama, upoznaje Claudija Magrisa, budućega afirmiranog germanista i književnika, koji će postati njezin suprug. Iz toga braka rađaju se dva sina, Paolo i Francesco. Nakon diplome, književnica kratko vrijeme radi u osiguravajućoj kući Assicurazioni Generali (od 1960. do 1965.), a zatim kao profesorica engleskoga jezika u raznim tršćanskim srednjim školama. Trst je za autoricu sinonim za ljubav i obitelj: Cristina Benussi ističe da je osim tema obrađenih u *Verde acqua* nužno istaknuti zahvalnost koja proizlazi iz Madierinoga pisanja o Trstu, gradu koji ju je prihvatio.¹³⁶⁹ Elvio Guagnini, cijenjeni tršćanski talijanist i spisateljičin sveučilišni kolega, prikazuje je na sljedeći način:

Iz studentskih godina u kojima sam bio Marisin kolega sjećam se tihe osobe, jednostavne i umjerene u izražavanju svojih mišljenja, možda zrelije i promišljenije nego što je bilo prirodno za prosjek njezinih vršnjaka. Iz tih godina, i onih koje su uslijedile, sjećam se djevojke, žene, koja je prije svega željela ohrabrivati, nikada ne stvarati probleme, ne smetati i, ako je moguće, pružiti ruku drugima, ostavljajući dojam osobe koja se morala suočiti s većim poteškoćama negoli njezini vršnjaci, koja je imala teži život, ali i sa sklonošću minimiziranju, ne pridavanju prevelike važnosti poteškoćama. Tu duboku zrelost i taj stil našao sam i na stranicama njezinih knjiga.¹³⁷⁰

Jedan drugi aspekt života Marise Madieri možemo iščitati u volonterskome radu koji je sa strašću obavljala nekoliko godina; 1978. osnovala je CAV, Centro aiuto alla vita (Centar pomoći za život), koji danas nosi njezino ime. Borila se za prava slabijih slojeva talijanskoga društva, ali njezina je predanost i zalaganje u pružanju podrške mladim ženama koje ne žele pobaciti ostavila traga u radu udruge.

1368 »bionda, paffuta e tranquilla, quattro anni più piccola di me«; u MARISA MADIERI, *Verde acqua. La Radura e altri racconti*, Torino, Einaudi, 2006., str. 13; u hrvatskome prijevodu Ljiljane Avirović, *Vodnozeleno*, Zagreb, Grafički Zavod Hrvatske, 1990., str. 17.

1369 Za daljnja objašnjenja vidi CRISTINA BENUSSI, *Storie e memorie letterarie*, u »La battana«, br. 160, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006., str. 31–65.

1370 Usp. ELVIO GUAGNINI, *Una sensibilità al mutamento*, u *Piccole gocce nell'oceano del vissuto. Marisa Madieri e l'emozione della scrittura*, „I Quaderni dell'Archivio“, 22, dokumentarna izložba, 10. prosinca 2014. – 24. siječnja 2015., ur. ELVIO GUAGNINI, BRUNA IVANCIC, PEDRO LUIS LADRON DE GUEVARA, ANNA STORTI, Archivio e Centro di Documentazione della Cultura Regionale u suradnji s: Archivio degli Scrittori e della Cultura Regionale – Sistema Museale di Ateneo dell'Università di Trieste, Dipartimento di Studi Umanistici dell'Università di Trieste, Biblioteca Statale Stelio Crise, Circolo della Cultura e delle Arti di Trieste, objavljeno uz sufinanciranje zaklade Fondazione Benefica Kathleen Foreman Casal, Trieste, 2014., str. 5.

U književni svijet ulazi u drugoj polovici osamdesetih s romanom-dnevnikom *Verde acqua*.¹³⁷¹ Kritičari širom svijeta cijene njezino književno stvaralaštvo. Iako autorica egzodusa, Madieri iskazuje stavove slične autoricama iz istro-kvarnerskoga područja, zadržavajući u svojim radovima potrebu za svjedočenjem. U ovome slučaju sjećanje preuzima stratešku ulogu. Autorica govori o sebi kroz tehniku autobiografije koja omogućava ženskome liku izražavanje svojih najdubljih osjećaja. Madierino djelo nudi nam reinterpretaciju povijesti koja ostaje na marginama naracije. Obiteljski mikrokozmos, proživljena iskustva, intimni elementi izviru iz stranica njezinih djela. Autorica otkriva svoj identitet proživljen u punoj svijesti o pripadnosti multietničkome društvu.

Njezina je književna djelatnost jedinstvena, kao što kaže Guagnini: »ono što ostavlja poseban dojam jest odmjerenost«. ¹³⁷² Različite su teme kojima se bavi, ali postoji zajednička nit koja veže njezina djela, a to je egzil. Nakon debitantskoga romana slijede zbirke pripovijedaka *La radura*,¹³⁷³ *La conchiglia e altri racconti*¹³⁷⁴ te nedovršeni roman *Maria*.¹³⁷⁵

Objavljuje također više pripovijedaka, među kojima su: *Notte d'estate*,¹³⁷⁶ *Acqua è poesia – Water is poetry*,¹³⁷⁷ *Due voci sulla liberazione della donna. Aborto sì, aborto no* (diskusija s Francom Ongarom Basagliom),¹³⁷⁸ *Emarginazione a Trieste: famiglia*,¹³⁷⁹ *Introduzione a »Ambito A – Gruppo di studio 4 – Accoglienza della vita nascente e iniziative per una efficace cultura della vita: associazionismo, volontariato e chiesa locale«*.¹³⁸⁰

Kritičar Ermanno Paccagnini navodi da se Madierina naracija može definirati kao:

jedinstveno književno iskustvo, neobično, izvan uobičajenih okvira [...] izvan moda i struja. Petnaest godina narativne kreativnosti koje su stvorile ukupno oko 250 stranica, među kojima su pripovijetke i tekstovi raznih vrsta te dvije kratke knjige, *Verde acqua* i *La radura*, napisane u razmaku od više godina, različitih stilova, forme i strukture (od još jednoga romana, *Maria*, ostale su samo skice, bilješke i nekoliko poglavlja).¹³⁸¹

U njezinoj produkciji konstantan je element vode. Prozirnost vode asocira kako na bistrinu duše, tako i na tamnu stranu života koja izvire kao kontrast u gotovo svim Madierinim radovima.

Kritička bibliografija o njezinoj produkciji prilično je bogata i sastoji se od tristotinjak radova koji uključuju eseje i članke. Među njima se ističu radovi Graziana Benellija,¹³⁸² Graziana Bian-

1371 MARISA MADIERI, *Verde acqua*, Torino, Einaudi, 1987.

1372 ELVIO GUAGNINI, *op. cit.*, str. 7.

1373 MARISA MADIERI, *La radura*, Torino, Einaudi, 1992. Finalistica nagrade Rapallo Carige 1993.; nagrada Costantino Pavan 1993.

1374 MARISA MADIERI, *La conchiglia e altri racconti*, objavljeno postumno, Milano, Libri Scheiwiller, 1998.

1375 MARISA MADIERI, *Maria*, objavljeno postumno, Milano, Archinto, 2007.

1376 MARISA MADIERI, *Notte d'estate*, u *Una frase, un rigo appena. Racconti brevi e brevissimi*, Torino, Einaudi, 1994.

1377 MARISA MADIERI, *Acqua è poesia – Water is poetry*, u „Cigahotels Magazine“, br. 81, 17, 1989.

1378 MARISA MADIERI, *Due voci sulla liberazione della donna. Aborto sì, aborto no*, u »Nuova Società«, br. 221, 10, 1982.

1379 MARISA MADIERI, *Emarginazione a Trieste: famiglia*, u CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Non parto, non resto...I percorsi narrativi di Osvaldo Ramous e Marisa Madieri*, *op. cit.*, str. 171.

1380 MARISA MADIERI, *Introduzione a »Ambito A – Gruppo di studio 4 – Accoglienza della vita nascente e iniziative per una efficace cultura della vita: associazionismo, volontariato e chiesa locale«*, u *A servizio della vita umana*, ur. CEI, Roma, A.V.E., 1990.

1381 Usp. ERMANNO PACCAGNINI, *Introduzione*, u MARISA MADIERI, *Verde acqua, La radura*, *op. cit.*, str. V.

1382 Usp. GRAZIANO BENELLI, *La prima fortuna di „Verde acqua“*, u »Il lettore di provincia«, br. 72, 1988., str. 36-48.

chija,¹³⁸³ Ermanna Paccagninija,¹³⁸⁴ Marije Carminati¹³⁸⁵ te Ernestine Pellegrini,¹³⁸⁶ kojima valja pridodati stranice Elvija Guagninija, Gena Pampalonija, Vittora Brance i drugih.

Marisa Madieri umire u Trstu 1996. godine, poražena od neizlječive bolesti protiv koje se posljednjih godina svojega života borila dostojanstveno i odlučno.

Povratak u Itaku

Madieri romanom *Verde acqua* utire put ženskoj pripovjednoj liniji egzodusa. Prema nekim autorima, može se smatrati »začetnicom ovoga pravca koji pripovijeda o julijisko-dalmatinskom egzilu s osjećajima lišenima gorčine«. ¹³⁸⁷ Njezina je književna produkcija vezana za umjetnost pripovijedanja viđenu kao tipično žensku aktivnost u kojoj subjekt istražuje dubinu svoje duše, povezuje se s proživljenim traumama, razrađuje ih i bilježi na papiru kako bi ostavio trag potomstvu; u Madierinome slučaju svojoj djeci. Pisanje, stoga, postaje sredstvo preispitivanja identiteta. Njezino je djelovanje slično onome koje su provele druge autorice Istre i Kvarnera u pripovijedanju o egzodusu i boli koju je prouzročio slamajući im identitet. Pitanje identiteta jedno je od najkontroverznijih problema u povijesti filozofskoga promišljanja i šire. Kada govorimo o identitetu, moramo uzeti u obzir razliku između identiteta kao pojedinačnoga pitanja, onoga koji se stvara unutar subjektivnih iskustava, i identiteta kao intersubjektivne ili kolektivne stvari. Prvi govori o osjećaju kontinuiteta i originalnosti pojedinca, dok drugi uzima u obzir međusobni odnos pojedinca sa svima s kojima se identificira ili djeluje. Piero Paolicchi promišlja o ambivalentnosti pojma identiteta i objašnjava da upravo za ovaj aspekt problem identiteta:

ne nastaje na razini jastva ili društvenih činjenica, u smislu autonomnih stvarnosti, već na razini odnosa između jastva i svijeta, jastva i drugoga, a podrazumijeva i nesvodljivost pojedinca na društveni podatak i relacijski karakter čovjeka, koji je uvijek i jedino biće u svijetu, u društvenome svijetu.¹³⁸⁸

Identitet se, stoga, ne može definirati ako se u obzir ne uzme svijet u kojemu subjekt živi, u kojemu se stvara pa i mijenja sliku o sebi. Za prepoznavanje sebe u svijetu bitno je da se formiranje identiteta podudara s procesom socijalizacije. U svjetlu ovih razmatranja razvidno je da je i kriza identiteta problem koji se, s jedne strane, odnosi na subjektivno iskustvo i događaje u životu pojedinca, a s druge strane može nadvladati te granice i proizaći iz društvenoga i kulturnoga konteksta, iz samih životnih uvjeta života u društvu.¹³⁸⁹

1383 Usp. GRAZIANO BIANCHI, *La narrativa di Marisa Madieri*, Firenze, Le Lettere, 2003.

1384 Usp. ERMANNO PACCAGNINI, *op. cit.*, str. V-XXI.

1385 Usp. MARIA CARMINATI, *Postfazione*, u Marisa MADIERI, *Maria*, Milano, Archinto, 2007.

1386 Usp. ERNESTINA PELLEGRINI, *Le città interiori, Le radici della nostra debolezza. „La radura“ di Marisa Madieri*, Bergamo, Moretti & Vitali, 1995.

1387 Usp. MARIA CARMINATI, *Marisa Madieri e la letteratura femminile dell'esodo*, u »La battana«, br. 160, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006., str. 177.

1388 Usp. PIERO PAOLICCHI, *Identità, valori, cultura*, »Società, mutamento, politica«, IV, VIII, Firenze University Press, 2013., str. 222.

1389 Usp. PIERO PAOLICCHI, *op. cit.*, str. 222–223.

Madierin put iščitava se upravo kao dio onoga procesa u kojemu subjekt priželjkuje priču kako bi pronašao svijest i istražio spomenuti odnos između jastva i svijeta. Madierin je svijet u *Verde acqua*, njezinome remek-djelu, svijet koji je uništen i koji treba obnoviti. U romanu autorica otkriva vlastiti život bez poštivanja kronološkoga redosljeda, oslanjajući se na način na koji sjećanje nastaje u sadašnjosti. Pripovijedane epizode odnose se na razdoblja djetinjstva, adolescencije, mladosti i zrelosti. Madieri na svoj način iskopava sjećanja, izvodi duboku samoanalizu vlastitoga života u aspektima koji su ga najviše obilježili, pružajući čitatelju kratke opise povezane s intimnim detaljima, svakodnevnim i obiteljskim trenucima, a ponekad i s dramatičnim ishodima koji su utjecali na nju, ali su potresli uz nju i cijelu zajednicu. U romanu-dnevniku, koji obuhvaća vremenski raspon od 24. studenoga 1981. do 27. studenoga 1984. godine, spisateljica iznosi dramatičnu priču o egzodusu, svoju osobnu patnju, iskustvo koje je podijelila s mnogim drugim izbjeglicama koje su napustile domovinu. Madieri ponovno proživljava svoje riječko djetinjstvo, razmišlja o podrijetlu obitelji i prenosi priče o svojim precima:

patnje povezane s ratnim zbivanjima proživljene i protumačene očima djeteta. Detaljno svjedoči o poratnim iskustvima vezanima za promjene koje je pretrpio njezin rodni grad i koje je kao mlada školarica proživjela u svoj svojoj tuži zbog toga što je izgubila prijatelje s kojima je dijelila igre i pustolovine.¹³⁹⁰

Neizbježno postaje glasnogovornica zajednice koja je doživjela gubitak identiteta. Njezina je priča individualna, ali se povezuje s kolektivnom poviješću ljudi koji žive na granici; osobna je to priča isprepletena s Poviješću. Na svojem putu želi ponovno sastaviti dijelove mozaika identiteta snažno ugroženoga egzilom. Madierina književna produkcija u potpunosti poprima vrijednost povijesnoga svjedočanstva. Autorica se oslanja na autobiografski žanr i proživljava presudne trenutke egzodusa stanovništva Istre i Kvarnera. Razmatranja Marije Carminati daju dodatnu vrijednost načinu pripovijedanja Marise Madieri o egzodusu jer je

egzil ispričan iz jednoga novog pogleda, pogleda drugosti, ženskoga subjekta koji se preobražava tijekom pripovijedanja i koji unutar drugosti ženskoga pripovjedača razvija još jednu različitost, onu subjekta djetinjstva.¹³⁹¹

Povijest julijansko-dalmatinskoga egzodusa predstavlja složeni događaj koji vuče korijene iz prvoga poslijeratnog razdoblja, prolazi kroz fašizam, Drugi svjetski rat, poratna događanja, progone, optacije i tako dalje. U vremenskome razdoblju od oko trinaest godina (1943. – 1956.) događa se gotovo potpuno brisanje talijanske prisutnosti na ovome području. Marino Micich precizira:

izniman migracijski fenomen iz Istre i jadranskih područja, koji nije formaliziran preciznom uredbom o protjerivanju (kao što se dogodilo Nijemcima u Čehoslovačkoj, Rumunjskoj, Jugoslaviji, Poljskoj i drugim zemljama istočne Europe, ili u novije vrije-

1390 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Tra migrazione e straniamento: pagine di letteratura dell'esodo*, u *Movimenti di popoli in Istria*, ur. ANNALISA GIOVANNINI, Pasian di Prato/Udine, Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, 2018., str. 85.

1391 Usp. MARIA CARMINATI, *Marisa Madieri e la letteratura femminile dell'esodo*, op. cit., str. 181.

me Talijanima u Libiji), definiran je, koristeći riječ biblijskoga podrijetla, kao pravi egzodus, jer je uključivao čitav jedan narod, svaku društvenu skupinu, a ne samo fragmentarni skup ljudi.¹³⁹²

Silos, koji je prema Bačić-Karković *et al.* »poligon razočaranja imigranta«,¹³⁹³ redovito se pojavljuje u autoričnim sjećanjima; pamti ga kao »un misto di dolciastro e stantio assieme«¹³⁹⁴ i to je mjesto koje je obilježilo život obitelji. Madieri na stranicama romana prikazuje:

život u oskudici u izbjegličkim kampovima, opisuje osjećaj izgubljenosti i izoliranosti s kojim su se susretali svi ezuli jer su ih stanovnici gradova u kojima su pokušali obnoviti svoj život sumnjičavo gledali. Još uvijek je ukorijenjen u spisateljičinim mislima smrad Silosa u Trstu, izbjegličkoga kampa u kojemu je obitelj Madieri dijelila sudbinu mnogih ezula. Prilagođavanje novom životu bilo je sporo i nadalje obilježeno onim osjećajem praznine koji joj nije dopuštao dostići toliko željeni mir.¹³⁹⁵

Tek kupnjom stana u ulici Piccardi otvara se nova stranica u životu obitelji Madieri. Ali uključivanje u tršćansko društvo za autoricu predstavlja pravo postignuće. U jednome trenutku u životu mlade Madieri dogodio se simbolični događaj koji je najavio njezino stvarno uključivanje u novu društvenu sredinu. Poziv jedne školske kolegice na srednjoškolsku zabavu sve je promijenio. Madieri se osjeća manje različitom od drugih zahvaljujući vodnozelenome kompletiću koji joj je majka uspjela kupiti. O tome kaže:

La mamma mi lesse nel cuore. Portò al Monte di Pietà, come aveva fatto altre volte, il suo braccialetto di metallo bianco e oro, dopo averlo ben strofinato con un panno per renderlo lucido, e la sua pelliccia, probabilmente di coniglio, tutta consunta. Ciò le permise di comperarmi una gonna a campana e un completo formato da un cardigan e una maglia giro collo, in orlon color verde Nilo. Conservai quel completino per anni, con gelosia [...] Anche verde acqua si chiamava quel colore, che per me è ancor oggi il colore dell'amore.¹³⁹⁶

1392 Usp. MARINO MICICH, *L'esodo dell'Istria, Fiume e Zara (1943-1958) e l'accoglienza in Italia*, u *Istria, Fiume, Dalmazia, laboratorio d'Europa*, 1. *Parole chiave per la cittadinanza*, ur. DINO R. NARDELLI I GIOVANNI STELLI, Studi e ricerche, Foligno, 2014., str. 81.

1393 Usp. DANJELA BAČIĆ-KARKOVIĆ, SANJA HASANOVIĆ, NATALIJA NEMET, *L'esperienza della guerra e del dopoguerra nelle prose di Marisa Madieri, Anna Maria Mori, Nelida Milani, Gianna Dallemulle Ausenak e Daša Drndić*, u »La battana«, br. 176, Fiume/Rijeka, EDIT, 2010., str. 90.

1394 MARISA MADIERI, *Verde acqua. La Radura e altri racconti*, *op. cit.*, str. 68.;

...»mješavinu slatkastog i ustajalog variva« u hrvatskome prijevodu Ljiljane Avirović, *Vodnozeleno*, *op. cit.*, str. 85.

1395 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Tra migrazione e straniamento: pagine di letteratura dell'esodo*, *op. cit.*, str. 118.

1396 MARISA MADIERI, *Verde acqua. La Radura e altri racconti*, *op. cit.*, str. 122.;

»Mama me pročitala do dna srca. Odnijela je u zalagaonicu, kao što je to već nekoliko puta učinila, svoju narukvicu iz bijelog i žutog metala, nakon što ju je dobro protrljala s mekom krpom da bi se sjajila, te svoj krzneni istrošeni kaput, vjerojatno od kuničevine. Time mi je mogla kupiti zvonoliku suknju i komplet od veste i majice uz vrat, sve iz orlona zelene boje Nila. Taj kompletić sam čuvala godinama, ljubomorno [...] Nazivali su te preljeve boje i vodnozelenim, što je za mene još i danas boja ljubavi« u hrvatskome prijevodu Ljiljane Avirović, *Vodnozeleno*, *op. cit.*, str. 151–152.

Vodnozeleni cardigan i majica s okruglim izrezom te zvonolika suknja od orlona za Marisu Madieri znače iskupljenje: obilježavaju novu stranicu njezina postojanja u Trstu kojemu po prvi put osjeća da pripada. Roman *Verde acqua* donosi najvažnije događaje njezinoga životnog puta, a pripovijedanje o egzodusu postaje:

bolna metafora postojanja, put odrastanja s preciznom olfaktivnom mapom, gdje mirisi vode do srca stvari, tiho oplodujuć sjećanje, potičući potresne uspomene [...] koje postaju temeljne bilješke na programu sadašnjega života.¹³⁹⁷

Autorica se često prisjeća svojega života, a u toj izmjeni sjećanja radi na unutarnjemu procesuiranju boli, osjećaja izgubljenosti koji je uvijek prati. Spisateljica, karakterističnim smirenim tonom, čiji stil pisanja odlikuje »jasnoća i jednostavnost umjetničkoga izraza«,¹³⁹⁸ čitatelju otkriva punu svijest da ne može pobjeći od sudbine pa se vraća svojim korijenima. Iako u *Verde acqua* prevladava intimistička perspektiva, tema egzila okosnica je romana. Egzodus je ispričan bez ikakve ogorčenosti.¹³⁹⁹ Među Madierinim stranicama ne nazire se osjećaj žrtve, već upravo suprotno:

u autoričnim autobiografskim redcima nalazimo iskrenu svijest o nemogućnosti bijega od sudbine događaja, ali prije svega o nemogućnosti bijega od božanskoga zakona. Među stranicama romana *Verde acqua* prisutan je snažan osjećaj religioznosti, koji međutim ostaje prikriven jer nikada nije izričito naveden, osim u nekoliko kratkih odlomaka, ali uvijek na odmjeran način i u smirenim tonovima.¹⁴⁰⁰

Roman *Verde acqua* je, prema riječima Ernestine Pellegrini,

izvanredna priča o matrijarhatu [...] o milosrdnome, ali na trenutke žestokome matrijarhatu, što je razumljivo za svaku autobiografsku priču koja predstavlja i spuštanje do dna mitskoga izvora majki.¹⁴⁰¹

Radi se o priči koju su stvorile i isplele snažne žene koje su oblikovale autoričin karakter. U tom kontekstu valja se prisjetiti majke Jole, za koju je Madieri posebno vezana, ali i tri bake: bake po ocu Madieri, bake po majci Quarantotto i bake Anke, posljednje družice djeda Luigija (Gigia) Madierija. U toj priči o matrijarhatu, u tom ispreplitanju prošlosti i sadašnjosti, Pellegrini vidi autoričinu potrebu da istakne žensku mudrost i strpljenje pa naglašava:

činilo se kao da su bake Madieri i Quarantotto pružale ruku baki Anki, a ova časnoj sestri Giovanni koja ju je pružala baki Pii Magris, a ona pak tetki Nerini i tetki Nini, i tako sve do Jole, Marisine majke.¹⁴⁰²

1397 Usp. BARBARA STRUMAR, *Marisa Madieri e l'identità olfattiva dell'esodo*, u AA.VV., *L'esodo giuliano-dalmata nella letteratura*, Atti del convegno internazionale, Trst, 28. veljače – 1. ožujka 2013., ur. GIORGIO BARONI, CRISTINA BENUSSI, Biblioteca della »Rivista di letteratura italiana«, 22, Fabrizio Serra Editore, Pisa-Roma, str. 291.

1398 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Non parto, non resto... I percorsi narrativi di Osvaldo Ramous e Marisa Madieri*, op. cit., str. 116.

1399 Usp. DANIELA BAČIĆ-KARKOVIĆ, SANJA HASANOVIĆ, NATALIJA NEMET, op. cit., str. 90.

1400 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Non parto, non resto... I percorsi narrativi di Osvaldo Ramous e Marisa Madieri*, op. cit., str. 124.

1401 Usp. ERNESTINA PELLEGRINI, *Le città interiori, Le radici della nostra debolezza. „La radura“ di Marisa Madieri*, Bergamo, Moretti&Vitali, 1995., str. 133.

1402 *Ibidem*.

Središnja figura djela ostaje majka Jole koju autorica predstavlja na sljedeći način: »le radici della mia forza e della mia capacità di non arrendermi di fronte alle difficoltà«. ¹⁴⁰³ Madieri gaji posebnu naklonost prema svojoj baki Filippini Madieri i prema baki Anki, posljednjoj družici djeda Gigia, ali nije joj posebno draga baka po majci, despotska baka Quarantotto, koju Pellegrini uspoređuje s koprivom kad kaže: »mi žene, rodimo se kao tratinčice, a ponekad se pretvorimo u koprivu, poput nezaboravnoga lika bake Quarantotto«. ¹⁴⁰⁴ *Verde acqua* u prvi plan stavlja pitanje egzodusa, a prati spisateljčinu unutarnju dramu. Ali Madieri pretvara svoju dramu u prednost, zna da je iza granice ostavila »nešto svoje«, ¹⁴⁰⁵ kako tvrdi Pedro Luis Ladrón De Guevara, što uzima natrag vraćajući se svojoj istini. Autorica kaže:

Per molti anni, dopo l'esodo, non ho più rivisto la mia città e l'ho quasi dimenticata, ma quando ho avuto nuovamente l'occasione di passare per Fiume e quel tratto di costa che porta a Brestova, dove generalmente prendiamo il traghetto per Cherso e Lussino, ho provato la chiara sensazione di ritornare nella mia verità. Eppure non ricordavo nulla, almeno consapevolmente, di Icici, Mucici, Laurana, Moschiena, e poco di Abbazia e di Fiume stessa. In realtà era me stessa che trovavo, guardando, come in uno specchio quel paesaggio mutevole di asprezze e di incanti. ¹⁴⁰⁶

U djelu *La radura* glavni je lik tratinčica Dafne, metafora krhkosti života, koja je u potrazi za Skladom koji ne može pronaći. U ovome se djelu možemo također osvrnuti na pitanje egzodusa, ali se u ovome slučaju radi o unutarnjemu egzodusu, o unutarnjoj metamorfozi koja sluša samo glas duše. ¹⁴⁰⁷ Autorica ne bira slučajno naslov ove kratke poeme u prozi, čiji je glavni lik tratinčica Dafne, koja se rodila jednoga svibanjskog jutra, sa svojim laticama: »petali spesso arruffati, ma levigati e lucenti, e il bottone, ancora immaturo, turgido e ancora un po' verdino«, ¹⁴⁰⁸ u toj »stepskoj pustoši u kojoj okoliš nije nimalo poseban ni privlačan«. ¹⁴⁰⁹ U onome što Cerrato definira cvjetnom bajkom, ¹⁴¹⁰ tratinčica Dafne radoznalo pristupa životu, ali u kratko vrijeme otkriva njegovu tamnu stranu. Zajedno sa svojim sestrama, Camillom, Amandom i Rachele, Dafne se

1403 MARISA MADERI, *Verde acqua. La Radura e altri racconti, op. cit.*, str. 11;

»Kotijeni moje jakosti i sposobnosti da se ne predam pred poteškoćama« u hrvatskome prijevodu Ljiljane Avirović, *Vodnozeleno, op. cit.*, str. 85.

1404 ERNESTINA PELLEGRINI, *Le città interiori, Le radici della nostra debolezza. „La radura“ di Marisa Madieri, op. cit.*, str. 35–36.

1405 Usp. PEDRO LUIS LADRÓN DE GUEVARA, *Identità ed esodo nell'opera di Marisa Madieri*, u AA.VV., *L'esodo giuliano-dalmata nella letteratura, op. cit.*, str. 62.

1406 MARISA MADERI, *Verde acqua. La Radura e altri racconti, op. cit.*, str. 43;

»Mного godina nakon odlaska ne vidjeh svoj grad pa sam ga gotovo i zaboravila, ali kad mi se opet pružila prilika da prođem Rijekom i onim djelom obale što vodi prema Brestovi, gdje obično idemo na trajekt za Cres i Lošinj, doživjeh jasan osjećaj vraćanja u svoju istinu. Pa ipak, ničega se, barem svjesno, nisam sjećala Ičića, Mučića, Lovrana, Mošćenice, a tek malko Opatije i same Rijeke. To sam ja u biti nalazila sebe samu promatrajući, poput nekog zrcala, taj promjenjiv krajolik oporosti i ushita« u hrvatskome prijevodu Ljiljane Avirović, *op. cit.*, str. 53–54.

1407 Usp. GRAZIANO BIANCHI, *op. cit.*, str. 85.

1408 MARISA MADERI, *Verde acqua, La radura e altri racconti, op. cit.*, str. 154;

»bijahu često raščupane, ali glatke i blistave, a gumbić još nezreo, nabubren i malko zelenkast« u hrvatskome prijevodu Ljiljane Avirović, *Proplanak, Zagreb-Fiume/Rijeka, Durieux-EDIT, 1995.*, str. 6.

1409 Usp. GRAZIANO BIANCHI, *op. cit.*, str. 54.

1410 Usp. DANIELE CERRATO, *Il femminile matriarcale nella narrativa di Marisa Madieri*, *Cuadernos de Filología Italiana*, 23, 2016., str. 155–173.

suočava s postojanjem koje se sastoji od izmjene dobrih i loših, svijetlih i mračnih stvari. Kao što ističe Cristina Benussi,¹⁴¹¹ *La radura* je, uz druga djela (*Aprile, Acqua è poesia*), dio narativnoga ciklusa prirode koji ocrtava Madierinu viziju života.

U *La conchiglia e altri racconti* ponovno nalazimo temu migracija i sjećanja. Domorodac zaljeva Tongariki živi na otoku koji naseljava stanovništvo podložno neprekidnim migracijama, prisiljeno tražiti nove prostore kako bi preživjelo. Domorodčev život obilježen je tugom zbog gubitka voljene žene Naipuni. Pripovijetka obiluje uspomena, i radosnima i tužnima. Madieri prati život glavnoga junaka, od njegova djetinjstva, do prvoga sramežljivog susreta s Naipuni, izjave njegove ljubavi, prvih poljubaca i prvih strasti. Ističe se liričnost sjećanja na školjku koju je poklonio voljenoj ženi: u odlomku u kojemu domorodac uzima školjku, predaje je crnokosoj i vitkoj Naipuni, koja ga gleda blistavim očima pa približava školjku uhu kako bi poslušala njezinu tajanstvenu glazbu, Madierin izražajni registar doseže najvišu točku. Ta slika ostaje urezana u duši domoroca, a sjećanje se na taj trenutak redovito vraća. Gubitak voljene žene vraća ga u prazninu života; jedini opipljivi element zbog kojega se osjeća bliskim Naipuni zvuk je koji proizlazi iz školjke kada je približi uhu. Na otoku, točnije u špilji Kalenga, živi još jedno usamljeno biće, stara Mauroa. Žena se tamo sklonila nakon što je doživjela traumatu gubitka supruga i djece tijekom oluje. Graziano Bianchi primjećuje moguću sličnost s likom bake Marise Madieri s majčine strane, despotske bake Quarantotto. Mauroin osjećaj izgubljenosti i njezin dobrovoljni egzil imaju obilježja slična egzilu koji je autorica prikazala u *Verde acqua*.¹⁴¹² Mauroin i domorodčev život zapravo se podudaraju i ističu veliku prazninu i usamljenost koje oboje osjećaju.

U nedovršenome romanu *Maria* autorica se bavi temom pobačaja. Djelo je napisano:

kako bi se ispričala bol žena pred tragedijom neostvarenoga majčinstva, ovo je možda Madierino najgorkije djelo, ono u kojemu se ljubav prema životu dovodi do paradoksa brisanja sebe zbog nemogućnosti prihvaćanja samoga života.¹⁴¹³

Glavni je lik romana Maria, djevojka iz Puglie skromnoga podrijetla koja živi u Padovi. Odnosi s ocem vrlo su loši i iz toga razloga Maria bježi od kuće.¹⁴¹⁴ Mlada žena radi kao dadilja za jednu lokalnu obitelj. Kada zatrudni, započinje njezina drama, »nemoguće majčinstvo za koje Maria pronalazi snagu – ili prokletstvo – da ga odbije, da ga udalji od sebe«. ¹⁴¹⁵ Malo se zna o tome što se zapravo dogodilo u Padovi, o tome kako je prekinuta njezina trudnoća; ono što je detaljno opisano posljedice su koje je ovaj dramatični događaj ostavio u duši glavne junakinje. U romanu se ističu intenzivne stranice o odnosu sa sestrom Sarom i osjetljivom trenutku u kojemu ona objavi da će postati majka. Tada započinje prava naracija: »retrospektivno se otkriva drama

1411 Usp. CRISTINA BENUSSI, GRAZIELLA SEMACCHI GLIUBICH, *Marisa Madieri. La vita, l'impegno e le opere*, Perugia, Ibiskos Editrice Risolo, 2011., str. 112.

1412 Usp. GRAZIANO BIANCHI, *op. cit.*, str. 97.

1413 Usp. MARIA CARMINATI, *Postfazione*, u Marisa MADIERI, *Maria*, *op. cit.*, str. 91.

1414 PEDRO LUIS LADRÓN DE GUEVARA tvrdi: »Maria je prisiljena pobjeći iz svoje obiteljske kuće, kao što će joj se često događati u životu [...] i konačno pobjeći od svoje monotone sudbine i završiti u Trstu, jedinome mjestu gdje je bila istinski sretna«. PEDRO LUIS LADRÓN DE GUEVARA, *Marisa Madieri. Immagini di una biografia*, Torino, Nino Aragno Editore, 2019., str. 234.

1415 PEDRO LUIS LADRÓN DE GUEVARA, *Marisa Madieri. Immagini di una biografia*, *op. cit.*, str. 79.

Marijina uskraćenoga majčinstva, odavde tijekom života ponovno dobiva svoj značaj [...] majčinstvo postaje paradigma prihvaćanja«. ¹⁴¹⁶

Madierine stranice dokaz su burne povijesti ljudi koji žive na granici te krhkosti koja ih odlikuje. Iskustva žene koja je znala prevladati životne negativnosti, žene koja je ponovno sastavila vlastiti identitet i koja nije dopustila da je svladaju događaji, već je iz njih izašla ojačana i pobjedonosna. Njezin doprinos predstavlja zrno istine u toj dugo neizgovorenoj povijesti.

1416 PEDRO LUIS LADRÓN DE GUEVARA, *Marisa Madieri. Immagini di una biografia*, op. cit., str. 84.

Valentino Zeichen (Giovanni Mario)

(Rijeka, 1938. – Rim, 2016.)

Poetski glas izvan okvira

Rođen je u Rijeci 1938. godine (kao Giovanni Mario Zeichen), a rodni je grad napustio s obitelji nakon završetka rata.¹⁴¹⁷ Započinje svoj životni put u izgnanstvu i dolazi u doticaj sa surovom stvarnošću izbjegličkih kampova.¹⁴¹⁸ Godine 1950. nastanjuje se u Rimu, koji postaje njegov drugi grad; živi u vrlo skromnome smještaju, odnosno u nekom »improviziranom skloništu«,¹⁴¹⁹ u blizini Ville Borghese do svoje smrti 2016. godine. Samouki je pisac i profinjeni autor, izvan svih kulturnih trendova druge polovice dvadesetoga stoljeća u Italiji; Giulio Ferroni definira ga kao pjesnika „lika“¹⁴²⁰ zbog originalnosti njegovih djela. Na svojem kreativnom putu Zeichen piše i stihove i prozu. Njegov prvijenac iz 1972. godine tiskan je u časopisu »Nuova corrente«,¹⁴²¹ a svoju je prvu zbirku pjesama *Area di rigore*¹⁴²² objavio 1974. Naredne su godine vrlo plodonosne za Zeichena: objavljuje brojne zbirke stihova i nekoliko romana, koje kritika dobro prihvaća.¹⁴²³ U svojim se djelima riječki književnik bavi različitim temama koje su

1417 VALENTINO ZEICHEN, rođen kao Giovanni Mario Zeichen, djetinjstvo je proveo u Rijeci i proživio tragično iskustvo Drugoga svjetskog rata. Obitelj doživljava prve neizvjesnosti u rodnoj Rijeci koja postaje sastavni dio SFRJ-a. Optiranje postaje jedino rješenje za ovu talijansku obitelj koja osjeća sve veću nelagodu. Živio je i radio u Rimu gdje je umro 2016. godine.

1418 ZEICHEN se seli s ocem najprije u Salsomaggiore, zatim se nastanjuju u Parmi i, naposljetku, 1950. godine stižu u Rim gdje grade svoj skromni dom.

1419 Usp. GIUSY CRISCIONE, PATRIZIA C. HANSEN, *op.cit.*, str. 195.

1420 Usp. GIULIO FERRONI, *Storia della letteratura italiana. Il Novecento e il nuovo millennio*, Milano, Mondadori, 2020., str. 698.

1421 Usp. GIUSY CRISCIONE, PATRIZIA C. HANSEN, *op.cit.*, str. 197.

1422 VALENTINO ZEICHEN, *Area di rigore*, Roma, Cooperative Scrittori, 1974.

1423 Među publikacijama VALENTINA ZEICHENA valja istaknuti sljedeće zbirke pjesama: *Ricreazione* (Parma, Guanda, 1979.), *Pagine di gloria* (Parma, Guanda, 1983.), *Museo interiore* (Parma, Guanda, 1987.), *Gibilterra* (Milano, Mondadori, 1991.), *Metafisica tascabile* (Milano, Mondadori, 1997.), *Ogni cosa a ogni cosa ha detto addio* (Roma, Fazi, 2000.), *Passeggiate romane* (Roma, Fazi, 2004.), *Poesie. 1963-2003* (Milano, Mondadori, 2004.), *Neomarziale* (Milano, Mondadori, 2006.), *Aforismi d'autunno* (Roma, Fazi, 2010.), *Casa di rieducazione* (Milano, Mondadori, 2011.), *Poesie 1963-2014* (Milano, Mondadori, 2014.). Među proznim djelima ističu se: *Tana per tutti* (Roma, Lucarini, 1983.), *Matrigna* (Padova, Il Notes Magico, 2002.), *Il testamento di Anita Garibaldi* (Roma, Fazi, 2011.). Autor je nagrađen brojnim nagradama kao što su: Premio Nazionale Rhegium Julii iz 1991., Lerici Pea iz 1992., Metauro iz 1997., Premio Fiore iz 1999., Premio Nazionale Poesia edita »Città di Atri« iz 2004., Premio Nazionale Frascati Poesia Antonio Seccareccia iz 2004., Premio Rosa del Primo Viareggio iz 2006., Premio Cinquina del P.E.N. Club Italiano

obojene suptilnom ironijom i prepune su melankolije. U svojim se stihovima većinom prisjeća rodnoga grada, ali i ljudi koje je upoznao, proživljenih događaja, mračnih trenutaka i dubokih promišljanja. Zeichenov život obilježen je dvama traumatičnim događajima: gubitkom majke i dezorijentacijom uzrokovanom egzilom. Smrt majke Eveline stvara neispunjivu prazninu u autorovoj duši. S tim u vezi, Criscione i Hansen ističu njegove poteškoće u novoj sredini:

bez majke, u glavni je grad stigao neposredno nakon rata s ocem primljenim na posao vrtlara u Villi Borghese. Njegovo tužno djetinjstvo i nesretna adolescencija obilježeni su preranom smrću voljene majke i neodgovarajućom očevom figurom, kao i egzodusom sa svojom dozom poniženja i gladovanja.¹⁴²⁴

Sjećanje na majku duboko je urezano u pjesnikovoj duši, a patnja zbog njezinoga gubitka ne jenjava ni godinama kasnije kada joj posvećuje pjesmu u kojoj kaže: »Dove saranno finiti / la veduta marina, / il secchiello e la paletta, / e i granelli di sabbia / che l'istanteo prodigio / tramutò in attimi fuggenti, / travasandoli dal nulla / in un altro nulla? / Dove sarà finito l'ovale / di mia madre / che fu il suo volto e / che il tempo ha reso medaglia? / Perché non mi sfiora più / con le sue labbra, [...] Rispondimi! Dolore sapiente, / autorità senza voce«.¹⁴²⁵ Za autora, gubitak majke u dobi od osam godina uvjetuje njegovu emocionalnu stranu. Život s »neprijemnim, sebičnim i ravnodušnim«¹⁴²⁶ ocem postaje odmah problematičan, toliko da se ubrzo odvaja od njega. Drugi se čimbenik odnosi na njegovo stanje ezula koje obilježava njegovo postojanje. Nelagoda i osjećaj neprilagođenosti zbog odrastanja u uvjetima nedostatnih identitetskih sigurnosti i gladi, tjeraju autora da u zaborav smjesti svoj svijet djetinjstva, a posljedično i Rijeku. Pjesnik kasnije osjeća potrebu da dokumentira svoj život u rodnome gradu i pritom prodići u svoju nutrinu što ga dovodi do ponovnoga slaganja svojega slomljenog identiteta i vraćanja osjećaja sigurnosti. Tako stihovi dočaravaju teška ratna vremena i majčinsku figuru: »Imitando la radio a galena / io e mio cugino Tonci / ci scambiamo grosse / conchiglie parlanti / accostandole all'orecchio; / da quell'antro proveniva / solo il rombo dei B-17 / [...] A malincuore lascio / la radio accesa / per correre al rifugio / chiedevamo alle nostre madri / quando avremmo potuto vedere il mare [...] "Bambini, non adesso, / a causa della guerra / è agitato anche lui; / quando tutto sarà finito / si rifarà vivo lui / se non saremo morti"«.¹⁴²⁷

iz 2011., Premio alla Carriera di Poesia Città di Fiumicino iz 2015. te Premio Lerici Pea s posebnim priznanjem za pjesničko djelo za 2016. godinu.

1424 Usp. GIUSY CRISCIONE, PATRIZIA C. HANSEN, *op. cit.*, str. 195.

1425 VALENTINO ZEICHEN, *A Evelina, mia madre*, u *Metafisica tascabile*, Milano, Lo Specchio Mondadori, 1997., u <https://poesiairete.com/tag/zeichen-valentino/>; datum pristupa: 15. studenoga 2020.;

»Gdje li su završili / pogled na more, / kanta i lopatica, / i zrnca pijeska / koje je trenutno čudo / pretvorilo u prolazne trenutke, / prelijevajući ih ni iz čega / u neko drugo ništa? / Gdje li je završio oval moje majke / koji je bio njezino lice i / koji je vrijeme pretvorilo u medalju? / Zašto me više ne dodiruje / usnama, [...] Odgovori mi! Mudra boli, / bezglasni autoritete«.

1426 Usp. GIUSY CRISCIONE, PATRIZIA C. HANSEN, *op. cit.*, str. 196.

1427 VALENTINO ZEICHEN, *Fiume 1944*, u GABRIELLA SICA, *Nel ricordo di Valentino Zeichen, lontana voce di Fiume. Addio Valentino, dandy della poesia. Due poesie dedicate all'amico*, u »La battana«, br. 201, Fiume/Rijeka, EDIT, 2016., str. 9.;

»Oponašajući galenski radio / ja i moj bratić Tonci / razmjenjivali smo velike / govoreće školjke / držeci ih prislone na ušima; / iz toga je antruma dopirala / samo tutnjava B-17 / [...] Nevoljko smo ostavili / upaljen radio / kako bismo potražili u sklonište / pitali smo naše majke / kad ćemo moći vidjeti more [...] „Djeco, ne sada, / zbog rata / je i ono uzemireno; / kad sve završi / opet će se

Zeichen je postmoderni autor koji se iz stanja nepovratnoga gubitka i povijesno-geografske dezorijentiranosti, na koje upućuju Criscione i Hansen, približava izričaju često dalekom od klasicizma i prilično slobodnom u uporabi igara riječi, rima i neobičnih figura, uz dozu suptilne ironije.¹⁴²⁸ Ova značajka, ako ne u svim aspektima, barem u pogledu napada na ideološki konformizam i drskosti, odražava onu tipičnu ironiju riječkoga duha, čak i antejskoga karaktera, prisutnu kod mnogih autora, a posebice kod Enrica Morovicha. Pogled na stihove pjesama iz *Vele, velieri, fantasm*i, povezanih sa snom i nadrealnim, otkriva tematsku bliskost s Morovichem: »Gli spettri inconsolabili / inseguono le navi scuola / ma i cadetti superstiziosi / le ammainano nella bonaccia / e azionato i motori ausiliari. / Oltre l'ondulato coprietto / compare un veliero in bottiglia / e getta l'ancora prima del risveglio / nebbia alla fonda del letto«. ¹⁴²⁹ Ovi stihovi kao da vode dijalog s autorom djela *Ascensori invisibili* i slijede njegove tragove kako bi se suočili sa zbunjenim modernim svijetom kroz potragu za oniričkim stvarnostima koje treba dekodirati kako bi ponudili vjerodostojne odgovore čitatelju.

javiti / ako ne budemo mrtvi*«.

1428 Usp. GIUSY CRISCIONE, PATRIZIA C. HANSEN, *op. cit.*, str. 198.

1429 VALENTINO ZEICHEN, *Veli, velieri, fantasm*i, u GIUSY CRISCIONE, PATRIZIA C. HANSEN, *op. cit.*, str. 199.;

»Neutješni duhovi / slijede školske brodove / ali praznovjermi kadeti / spuštaju ih u bonaci / i pokreću pomoćne motore. / Iza valovitoga pokrivača / pojavljuje se jedrenjak u boci / i spušta sidro prije buđenja / magla na dnu kreveta«.

Diego Bastianutti

(Rijeka, 1939.)

Život i stvaralaštvo

Diego Bastianutti, rođen u Rijeci 1939. godine, pisac je koji se kao prognanik preselio u Kanadu. Biografski podaci otkrivaju njegovu svestranost: bio je profesor španjolske i talijanske književnosti na Queen's Universityju, počasni vicekonzul Italije u Kanadi, neumorni promicatelj kulturnih aktivnosti, osnivač Društva Dante Alighieri iz Kingstona, slikar, prozaist, ali, ponajprije pjesnik. Njegova obitelj 1947. godine odlučuje optirati za Italiju i zajedno s drugim Talijanima iz Rijeke krenuti na put izgnanstva. Nastanjuju se u Liguriji i suočavaju s teškim okolnostima koje nisu povezane samo s napornim životom u izbjegličkim kampovima. Budući da tadašnja talijanska vlada ne priznaje pravo na opciju Bastijanuttijevih, oni 1952. godine odlučuju emigrirati u Sjedinjene Američke Države. Trinaestogodišnji Diego ukrcava se na jedan od brodova *Liberty* i po drugi put gubi svoju sigurnu luku. U Sjedinjenim Državama autor se ostvaruje kako na profesionalnome tako i na osobnome planu: sklapa brak s Amerikankom, studira, a u početku radi kao bankar. Nastavlja proučavati svoje podrijetlo, ali osjećaj nelagode i nemira, koji je u njemu prisutan zbog pomanjkanja identitetskih korijena, tjera ga u neprestanu potragu za mjestom koje će mu dati stabilnost. Godine 1970. napušta Sjedinjene Države i odlazi u Kanadu jer je pozvan predavati na Queen's Universityju u Kingstonu u Ontariju. Zapravo, autorova potpuna asimilacija s američkim društvom nikada se nije dogodila, a njegove riječi to i potvrđuju:

Otuđen, kako bih uspio preživjeti barem na društvenome polju, morao sam izgraditi „lažnoga“ sebe, čije je obilježje bilo nedostatak autentičnosti u odnosima s drugima i sa samim sobom. Odmah sam bio prisiljen nositi drugi identitet, koristeći ime „Louis“ umjesto Diego, kako bih izbjegao neugodne rasističke sukobe. Bio je to svojevrsni oblik lažnoga „kalemljenja“ u tu novu kulturu, koji mi je omogućio da se integriram, a da se ne asimiliram. Bila je to maska koju sam nosio dugi niz godina kako bih zaštitio žar istinskoga identiteta zakopan duboko u mojoj duši. Tek u drugome braku uspio sam skinuti masku i osjetiti se shvaćenim.¹⁴³⁰

1430 Usp. DIEGO BASTIANUTTI, http://www.bibliosofia.net/LA_MIA_FIUMANITA_DB.pdf; datum pristupa: 14. listopada 2020.

Objasniti život za autora znači prenositi znanja, ali i bilježiti stihove, utkati osjećaje i uspomene na papir i tako drugima ponuditi svoje svjedočanstvo. U pjesmi *Il dono* donosi svoju osobnu priču, svjestan da ima ulogu glasnogovornika kolektivne priče koju ta riječ prenosi: »Il serpente si avvinghia / attorno al mio melo / e mi offre / la parola«. ¹⁴³¹ Kanada mu, zapravo, nudi drugu priliku na osobnome i profesionalnome putu, ali tek će susret s njegovom drugom suprugom, Giusy Oddo, profesoricom sicilijanskih korijena iz Milana nastanjenom u Kanadi, uspjeti ponovno sjediniti njegov rascjepkani identitet i prekrojiti njegovo postojanje. Zajednički interesi Bastianuttija i njegove supruge iznjedrit će ne samo lijepi i čvrsti odnos među njima, već i intenzivno kreativno djelovanje; upravo će njegova supruga čuvati autorove stihove i poticati ga da ih objavi. Nakon umirovljenja autor će poduže boraviti na Siciliji, da bi se potom vratio u Kanadu, u tu uređenu i multikulturnu zemlju prema kojoj gaji duboko poštovanje. Konrad Eisenbichler navodi kako je »poziv obitelji bio jači od poziva domovine. Za ovoga ezula domovina pripada prošlosti, ona je nešto što se nalazi iza, a ne ispred, nešto iz čega se dolazi, a ne nešto u što se ide; i zbog toga je povratak u domovinu nemoguć«. ¹⁴³²

Pisac otkriva ljubav prema stihovima već u tinejdžerskim godinama, a upravo je poezija ta koja mu omogućuje prodrijeti u uspomene i tako se pomiriti sa svojim dvostrukim identitetom. Krajem 90-ih objavljuje prve zbirke, *Il punto caduto*, ¹⁴³³ *La barca in secco*, ¹⁴³⁴ esej *A Major Selection of the Poetry of Giuseppe Ungaretti*, ¹⁴³⁵ a u novome tisućljeću na red dolaze zbirke *Per un Pugno di Terra / For a Fistful of Soil*, ¹⁴³⁶ *The Bloody Thorn*, ¹⁴³⁷ *Lost in transit*, ¹⁴³⁸ te posljednje književno djelo, *The Lotus Eaters / I mangiatori di loto*. ¹⁴³⁹

U mnogim stihovima nalazimo temu izgnanstva, razrađenu kroz neke osnovne elemente: autorova neprestana potraga za Zemljom (u širem smislu), bilo stvarnom bilo virtualnom, odnosno traganje za mjestom pripadnosti, more kao simbol slobode te talijanski jezik koji poprima obilježje identiteta. Dirljiva je poruka pjesme *Meticcio* ¹⁴⁴⁰ u kojoj Bastianutti prihvaća novo pripadanje Kanadi:

Fra tolleranza malcelata / e radici a fior di pelle / ottenne amore e successo / a caro prezzo, ma alla fine / non riuscì a negare / il richiamo della sua terra: / abbandonò famiglia e carriera / per rifuggire una lenta agonia / e riscoprire la vita interrotta / Ora, rientrato in questa terra / di mia libera scelta / con la compagna per mano / sereno lascio scivolare dall'altra / quel misero pugno di terra / Con la pace in tasca

1431 DIEGO BASTIANUTTI, *Per un Pugno di Terra / For a Fistful of Soil*, Milano, Zeisciu Centro Studi, Magenta (Milano), 2006., str. 22.; »Zmija se omotava / oko moje jabuke / i nudi mi / riječ«.

1432 KONRAD EISENBICHLER, *Un fumano d'oltreoceano: Gianni Angelo Grohovaz*, u «La battana», br. 160, Fiume/Rijeka, EDIT, str. 117.

1433 DIEGO BASTIANUTTI, *Il punto caduto*, Laval, Quebec, Monfort & Villeroy, 1993.

1434 DIEGO BASTIANUTTI, *La barca in secco*, (*Creative Writings Series*; 5) *Poems*, Toronto, Ontario, Legas, 1995.

1435 DIEGO BASTIANUTTI *A Major Selection of the Poetry of Giuseppe Ungaretti. A bilingual edition translated by Diego Bastianutti*, Toronto, Exile Editions, 1997.

1436 DIEGO BASTIANUTTI, *Per un Pugno di Terra // For a Fistful of Soil*, Magenta (Milano), Zeisciu Centro Studi, 2006.

1437 DIEGO BASTIANUTTI, *The Bloody Thorn*, Createspace Independent Pub., 2014.

1438 DIEGO BASTIANUTTI, *Lost in transit*, Lexington, KY, USA, 2018.

1439 DIEGO BASTIANUTTI, *The Lotus Eaters / I mangiatori di loto*, Toronto, Ontario, Legas, 2019.

1440 DIEGO BASTIANUTTI, *Meticcio*, u *Per un Pugno di Terra / For a Fistful of Soil*, *op. cit.*, str. 224–227.

/ la luna e il sole mi sorridono per ogni dove / e ormai faccio parte del futuro / per
quel che sono: / un meticcio.¹⁴⁴¹

Nakon mnogo lutanja i svjestan da se osjeća kao mješanac, da posjeduje dvostruki identitet, Bastianutti prihvaća samoga sebe i osjeća da je svoju Zemlju pronašao u državi koja ga je prihvatila i upoznala ga s Ljubavlju.

1441 *Ibidem*;

»Između slabo skrivene tolerancije / i površinskoga korijenja / stekao je ljubav i uspjeh / po visokoj cijeni, ali na kraju / nije mogao poreći / poziv svoje zemlje: / napustio je obitelj i karijeru / kako bi pobjegao sporoj agoniji / i ponovno otkrio prekinuti život. / Sada, po povratku u ovu zemlju / po mom slobodnom izboru / s partnericom pod jednom rukom / spokojan puštam da iz druge sklizne / ta bijedna šaka zemlje. / S mirom u džepu / mjesec i sunce svuda mi se smiješe / i sada sam dio budućnosti / onakav kakav jesam: / mješanac«.

Ezio Mestrovich

(Brdo, 1941. – Rijeka, 2003.)

Kratke priče iz prošlosti: riječki mikrokozmos

Rođen je 21. travnja 1941. u Brdu kod Labina.¹⁴⁴² Obitelj se ubrzo vraća u Rijeku gdje autor završava srednju talijansku školu. Godine 1961. zapošljava se u izdavačkoj kući EDIT,¹⁴⁴³ u početku kao korektor, zatim kao novinar, a na kraju postaje i glavni urednik dnevnoga lista »La Voce del Popolo« i časopisa »Panorama«. Od 1990. do 1997. godine je direktor EDIT-a.

Novinar, esejist i intelektualac druge generacije, one rođene tijekom Drugoga svjetskog rata, Mestrovicha posebno zanimaju problemi suživota u heterogenome društvenom okruženju. U trideset i pet godina novinarstva objavljuje reportaže, komentare, intervjuje, član je uredništva časopisa »La battana«¹⁴⁴⁴ i hrvatskoga kulturnog časopisa »Dometi« iz Rijeke. Značajna je njegova društvena i politička angažiranost unutar Zajednice Talijana¹⁴⁴⁵ kao i na nacionalnoj razini u pogledu borbe za manjinska prava.¹⁴⁴⁶ Promicatelj debata, okruglih stolova i predstavljanja knjiga, surađuje i s Radiom Capodistria / Kopar.¹⁴⁴⁷

1442 Igrom slučaja rodio se za vrijeme raseljavanja Rijeke pa se njegova majka odlučila pridružiti svojoj obitelji istro-rumunjskoga podrijetla u Istri (Briani/Brdo). Nakon povratka u Rijeku tu pohađa osnovnu školu i talijansku srednju školu (Liceo), a zatim u Zagrebu kreće na studij komparativne književnosti koji neće završiti.

1443 Od 1961., kada se zaposlio u EDIT-u, osim kao korektor i novinar, od 1979. do 1985. bio je i glavni urednik dvotjednoga časopisa »Panorama«, 1985. glavni urednik »La Voce del Popolo«, a istovremeno i vršitelj dužnosti direktora EDIT-a (1985. – 1987.); direktor je od 1990. do 1997. (godine u kojoj je podnio neopozivu ostavku). Pratio je i upravljao složenom tranzicijom dnevnoga lista i EDIT-a iz jednostranačkoga u demokratski sustav, osmišljavajući faze projekta za tehnološku obnovu institucije. Potpisuje svoje radove pseudonimom Meridiana do 2001.

1444 Tijekom razdoblja uredništva Sequi, Martini, Turconi.

1445 Kao mladić bio je izvršni voditelj društva mladih Giovanni Poscani te član Predsjedništva riječke Zajednice Talijana, Komisije za državljanstvo Socijalističkoga saveza Regije, Predsjedništva UIIF-a, Komisije za tisak i medije Talijanske unije (od 1987. do 1991.) te Aktiva riječkih novinara.

1446 Član Odbora za nacionalna pitanja Hrvatskoga sabora (pod predsjedništvom Žarka Domljana) i Odbora za manjine Republike Hrvatske.

1447 U osamdesetima je surađivao s Radiom Capodistria / Kopar s kulturnim osvrtima pod nazivom *Una cartolina da Fiume*.

Hrvatsko novinarsko društvo dodijelilo mu je 1981. Zlatno pero,¹⁴⁴⁸ a 1994., kao direktor izdavačke kuće, od predsjednika Republike Italije Oscara Luigija Scalfara preuzeo je Državnu nagradu za prevođenje dodijelenu EDIT-u. Na Natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima* dodijeljene su mu dvije nagrade za novinarski rad.¹⁴⁴⁹ U mirovini od 1998., nastavlja pisati do 2001. za »Panoramu«. Umire 22. ožujka 2003. u Rijeci.

Književni debi ostvario je zbirkom pjesama *Preposizioni* 1981.¹⁴⁵⁰ Uslijedilo je nagrađivano prozno djelo *Dizionario fiumano passato minimo*.¹⁴⁵¹ Među ostalim djelima valja spomenuti romane *A Fiume, un'estate* iz 2001.¹⁴⁵² i, posmrtno objavljen 2005., *Foiba in autunno*.¹⁴⁵³

Aktivan u društvenome, kulturnome i novinarskome djelovanju, Mestrovich pripada generaciji koja, rođena u ratu, vodi borbe za opstanak talijanske kulture koja u drugoj polovici 20. stoljeća postaje manjinom. Cilj mu je savladati nove izazove u znatno promijenjenim uvjetima. Tek se u zrelijoj dobi predstavlja javnosti u ulozi pisca.

Manje su poznati angažirani stihovi u kojima promišlja o jeziku: »Quando gli dico di parlare in italiano / con il bambino della prima italiana [...] mi accorgo in ritardo / che leggi e istituzioni non bastano«¹⁴⁵⁴ i o novoj multietničkoj pripadnosti grada: »Combatti intolleranze e temi aperture / ti tieni in riserva e intanto / il fratello, l'amico, il figlio / porgono la mano dall'altra parte«.¹⁴⁵⁵ Mestrovich promišlja o suživotu kultura i sve težemu održavanju vlastitoga identiteta, tradicija i talijanskoga jezika. U želji da što više zabilježi i oda počast svom materinskom jeziku, autor piše *Dizionario fiumano passato minimo*, neobičan mnemoničko-ekspresionistički rječnik koji pisac definira ovim riječima: »Jedna riječ za svako slovo (a ponekad ni toliko), ne uvijek sa zaštićenom oznakom izvornosti, ali s fujumanskim iskustvom. Minimalistička, poput ograničenoga vokabulara, možda proživljena, možda izmišljena, ali koju je moguće vremenski smjestiti u rane poslijeratne godine i njihovu okolicu. Riječi korištene i potrošene bačene i ponovno dohvaćene u potrazi za mogućim i nesigurnim značenjima, koji se osjećaju više nego što se proživljavaju. Međutim, ništa više od igre zvukova sa značenjima i

1448 Godine 1993. dobio je nagradu Talijanskoga instituta za kulturu u Zagrebu za uredničku suradnju.

1449 Godine 1987. osvojio je prvu nagradu za svoje komentare, među kojima za rubriku *In punta di penna*, a 1992. nagradu za životno djelo.

1450 Na polju pjesničkoga stvaralaštva dobio je posebno priznanje.

1451 Osvojio je prvu nagradu na natječaju *Istria Nobilissima* 1984. za djelo *Dizionario fiumano passato minimo*. Knjigu je kasnije objavila izdavačka kuća EDIT: EZIO MESTROVICH, *Dizionario fiumano passato minimo*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2001.

1452 EZIO MESTROVICH, *A Fiume un'estate*, Como, Hefi, 2001. Na hrvatski jezik je preveo Roman Karlović pod naslovom *U Rijeci jednog ljeta*, Rijeka, Adamić, 2003.

1453 EZIO MESTROVICH, *Foiba in autunno*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2005. kao dio serije *Altre lettere italiane* i u suizdavaštvu s izdavačem Il Ramo d'oro iz Trsta, 2006. U hrvatskome prijevodu Nataše Modrić Tićak pod naslovom *Jama u jesen*, roman je u Rijeci objavio Izdavački centar Rijeka 2009.

1454 EZIO MESTROVICH, *Leggi e cortili*, u »Panorama«, br. 7, Fiume/Rijeka, EDIT, 15. travnja 2003., str. 32.;

»Kada mu kažem da govori na talijanskom / s djetetom u prvome talijanskom razredu [...] kasno primjećujem / da zakoni i institucije nisu dovoljni«.

1455 EZIO MESTROVICH, *Il disagio*, u »Panorama«, br. 7, *op. cit.*, str. 33.;

»Boriš se protiv netolerancije i plaši te otvorenost / držiš se po strani dok u međuvremenu / brat, prijatelj, sin / pružaju ruku na drugu stranu«.

obrnuto«. ¹⁴⁵⁶ Dijalektalna riječ postaje izgovor da se asocijativnim putem stvori mikropovijest grada: likovi, mjesta, anegdote. U prikazima obitelji i uspomenama iz djetinjstva odražava se fijumanski mentalitet. Svako slovo stvara »gradsku sliku one Rijeke koje više nema, koja se otopila u dramatičnim napadima Povijesti. Sve to u vihoru dojmova i sjećanja koji čitatelju prenose osjećaj proživljenoga, osjećaj istinitosti«. ¹⁴⁵⁷

Roman *A Fiume un'estate* autobiografskoga je karaktera. Naraciji se pristupa iz perspektive djeteta koje emocionalno reagira na njemu često neobjašnjive događaje. Koristeći se tehnikom Calvina iz njegove ranije faze, kroz dječji nevin i neiskvareni pogled na zbivanja lika koji u sebi nema zlobe, Mestrovich ublažava tragičan opseg dramatičnih događaja. Progovara autor kao odrasla osoba, ali još uvijek ne može sebi objasniti trenutke koji su preobrazili njegov život, život njegove obitelji, svih Fijumana i same Rijeke. Ilustrirani se stripovi za djecu kroz glas pripovjedača pretvaraju u prozor prema Italiji:

La carta stampata proveniente dall'Italia è rara, quando capita un libro o un giornale, è una duplice anche se tenue conferma: le città in cui vengono pubblicati sono invisibili ma reali, questa inconfutabile esistenza conferisce autenticità alle visibili ma immaginarie avventure disegnate. Se le nuvolette e le didascalie sono scritte nella propria lingua, l'italiano, allora seguire le storie fantastiche è come avvicinarsi a qualcosa che non c'è ma può essere. O che c'è ma non può essere ¹⁴⁵⁸

Novost Mestrovicheva stila leži u dijalozima koji su na fijumanskome dijalektu jer se autor želi približiti vjernome i realističnome prikazu sredine. Pripovijeda o razdoblju prelaska Rijeke u komunizam, u novu jugoslavensku državnu stvarnost, koja dovodi do ukidanja privatnoga vlasništva što posebno ranjivom stvara srednju klasu grada, usko povezanu s trgovinom i razmjenama. Ukidajući sve aktivnosti povezane s tradicijom, novi državni ustroj pokazuje put egzodusa mnogim riječkim obiteljima koje žive od trgovine. Pripovijeda se o prijateljstvima, podijeljenima u izboru i odluci o tome hoće li ostati u Rijeci ili otići:

„Non te dispiaše andar via?“. „I mii dixè che va via tuti!“ „Come tuti! Xe tanti che resta!“ „Ja, ma i anderà via anche lori“. „Ma vignirà altri. Cossì anche in porto, dove abitemo noi“. „Ja, ma chi li capisse, no' parla come noi. Epoi in Italia xe più bel. Se trova de tuto pensa solo a quanti giornalini che ti pol gaver! [...] „Sto altro ano non saremo più qua“, assicurava lo zio. „A meno che qualche sempio dela comission non nela frachi e i scrivi che semo croati. Come che i ga fato coi Furlan, che in croato i riva solo dir dobardan!“ ¹⁴⁵⁹

1456 EZIO MESTROVICH, unutrašnja strana korica, u *Dizionario fiumano passato minimo*, op. cit.

1457 PATRIZIA VENUCCI MERDŽO, *Introduzione*, u EZIO MESTROVICH, *Dizionario fiumano passato minimo*, op. cit., str. 7.

1458 EZIO MESTROVICH, *A Fiume un'estate*, str. 91.;

»Tiskani papir rijetko dolazi iz Italije, i kad pristigne kakva knjiga ili novine, to je svojevrsna, koliko god slabašna, potvrda da nevidljivi gradovi u kojima su bili objavljeni ipak postoje, i s te nesumnjive činjenice, čak i vidljive, premda izmišljene, pustolovine u slikama dobivaju na uvjerljivosti. Kako su riječi u stripovima na materinskom, talijanskom jeziku, čitanjem tih izmišljenih priča kao da dolaze u dodir s nečim čega nema, ali bi moglo postojati – ili što postoji, ali nikako ne može biti.« u hrvatskome prijevodu Romana Karlovića: EZIO MESTROVICH, *U Rijeci, jednog ljeta*, op. cit., str. 91.

1459 EZIO MESTROVICH, *A Fiume un'estate*, str. 79.;

»„Ča ti ni žal da ćeš partit?“ „Otac i mat mi govoru da svi gredu ča“. „Ča si? Trn jih je puno ki ostaju!“ „Ja, ma će valje i oni“. „Če

Priča je to, također, o razorenoj obitelji i o pitanju talijanskoga jezika koji se iz dana u dan sve manje koristi u gradu. Na taj način Mestrovich želi progovoriti o sve problematičnijem identitetu. Obiteljska kronika prikazuje samo jedno ljeto, ali je to trenutak ispunjen značajnima i promjenama koje utječu na živote protagonista. To je ljeto prelaska iz onoga grada izgubljenoga u vihoru rata u novu Rijeku koja se uzdiže iz katrana razasutoga po otvorenim ponorima i ruševinama kuća uništenih u bombardiranjima.¹⁴⁶⁰

Roman *Foiba in autunno*, koji se u potpunosti uklapa u postmodernu književnost, želi, prema smjernicama Umberta Eca, povijesno smjestiti kriminalističku radnju u godine neposredno nakon Domovinskoga rata. Uvodeći već u naslovu pojam fojbe, autor, prema Maroeviću, kod čitatelja budi određena očekivanja jer je fojba

tabu-tema dugih pola stoljeća, neizgovoriv motiv od straha nametnutoga „kulturom šutnje“ za vrijeme čitavoga jednopartijskoga sustava. Fojbe su, dodajmo, kraške jame u koje su (čak još živi) bačeni pripadnici „pobijedene“ strane u Drugom svjetskom ratu, često i obični građani koji se nisu mogli pomiriti s političkim konzekvencama komunizma i prelaza Rijeke u okružje druge, jugoslavenske države. U fojbama su tako likvidirani, čini se, naročito brojni riječki Talijani, kako oni koji su doista prihvaćali (i provodili) fašističko nasilje, tako i oni koji su samo slijedili svoje talijanske osjećaje, te, eventualno, otirali za riječku autonomiju.¹⁴⁶¹

Ništa nije prepušteno slučaju, a protagonisti, pomno izabrani među „onima koji su ostali“ (Bruno Devescovi od pomoćnika postaje menadžer hotela na Kvarnerskoj rivijeri) i ezulima (Renato Dobrilla, koji je otišao u Italiju i tamo osnovao svoju obitelj, ali se redovito vraća u rodno mjesto), doprinose stvaranju mreže unutar koje će autor, nakon pola stoljeća, smjestiti opskurna i još uvijek neriješena povijesna pitanja. Radnja je smještena u Rijeci i povezuje niz neriješenih ubojstava s raznim tumačenjima stanovnika takozvane „talijanske kolonije“.¹⁴⁶² Kroz njih, Mestrovich dobiva višeperspektivnu sliku događaja iz sadašnjosti kao i onih iz prošlosti, uspijevajući rekonstruirati prešućenu stvarnost. Pokušaj razotkrivanja misterija postaje izgovor za progovaranje o uvjerenjima različitih društvenih skupina: od nezadovoljnih i neintegriranih izbjeglica iz Domovinskoga rata u Hrvatskoj, do mladih ovisnika i homoseksualaca. U pozadini ostaje otvoren mogući trag povezan s osvetom, nakon mnogo desetljeća, zbog fašističkih i partizanskih smaknuća iz poslijeratnoga razdoblja. Detektivska priča daje slobodu prepričavanju, a istovremeno omogućuje autoru da ostavi neriješenim jedan dio povijesti, koji se tumačio, razdirao, i koji se nije odobravao, a napose se ignorirao. Lirski trenutak

prit drugi, tako je i va luke, kade smo mi“. „Ja, ma ki jih razumi? Ne govoru kako mi. A va Talije je čuda boje. Seg a je, kako poli cesara, moreš zibrat med đornalini ki god češ!“ [...] „Za leto dan, mi smo va Talije“ samouvjeren o je govorio barba. „Samo ko nas neka šempija zi komisije ne zame va đir i napiše da nismo Talijani. Kako su storili onen Furlani, ki po hrvaški ne moru drugo reć leh dobarđan!“« u hrvatskome prijevodu Romana Karlovića: EZIO MESTROVICH, *U Rijeci, jednog ljeta*, op. cit., str. 79.

1460 AMLETO BALLARINI, *Recensione – A Fiume un'estate di Ezio Mestrovich*, u »Fiume Rivista di Studi Adriatici« (nova serija), br. 4, godina XXI, Roma, srpanj – prosinac, 2001., str. 119.

1461 TONKO MAROEVIĆ, *Krimiće povijesnih sondi. Povodom romana Foiba u jesen Ezia Mestrovicha*, u »Novi Kamov«, br. 3., v. 16., a. V, Rijeka, 2005., str. 90–91.

1462 Grupa obitelji ujedinjenih dugogodišnjim prijateljstvom, koja provodi vrijeme na Učki.

romana vezan je za posjetu monumentalnome groblju na Kozali, ogledalu jednoga grada koji je zauvijek izbrisan.

Ova dva stilski veoma različita romana povezuje riječki okvir. Nastaju kao želja autora da uvijekveći i zabilježi svoja iskustva i događaje kako ne bi pali u zaborav. Još jedan pogled na talijansku književnu povijest.

Diego Zandel

(Servigliano, 1948.)

Život i djelo

Rođen je u Serviglianu u regiji Marche, u izbjegličkome kampu, 5. travnja 1948., iako u rodnome listu kao mjesto rođenja stoji obližnji grad Fermo u kojemu se nalazila najbliža bolnica. Njegovi roditelji, Carlo i Maria (Ucci) rođena Zorco, rodnom su iz Rijeke!¹⁴⁶³

Grad je, uz Istru i Dalmaciju, tek bio ustupljen Jugoslaviji Pariškim ugovorom od 10. veljače 1947. Moji se roditelji, kao novopečeni dvadesetjednogodišnji mladenci, nisu osjećali spremnima graditi budućnost u gradu u kojemu su se Talijani osjećali sve ugroženijima. Meni, kojega je odgojila istarska baka Maria Miculian, čakavska govornica, koja je znala vrlo malo talijanskoga, koja me na svome jeziku zvala „sine moj“ i koju sam iznimno volio, te su razlike između Talijana, Hrvata i drugih narodnosti uvijek bile strane. Zato nikada nisam imao razumijevanja za nacionaliste i rasiste bilo koje vrste. Tim više što sam, iako sam nastavio živjeti, nakon izbjegličkoga kampa u Serviglianu, u zajednici prognanika u Julijsko-dalmatinskome naselju u Rimu (nap. a. Villaggio Giuliano-Dalmata, periferna četvrt Rima), kamo sam se doselio sa svega 3 mjeseca života, vrlo brzo stekao sam hrvatske, slovenske i srpske prijatelje. Upoznao sam ih tijekom školskih praznika koje sam oko 15 godina, od 1954. do 1969., kontinuirano provodio u Rijeci u kući bake i djeda po majci.¹⁴⁶⁴

O svome obrazovanju i odrastanju autor svjedoči kako u autobiografskome romanu *I testimoni muti*, tako i u brojnim intervjuima. Naglašavajući da nikada nije bio žrtva ikakvoga oblika zastrašivanja, između ostaloga i zbog svoga udaljavanja od nacionalnih polemika, Zandel se prisjeća života u barakama, bivšim spavaonicama radnika smještenima u periferiji Rima, navodeći da se tamo nije nikada osjećao usamljeno jer se nalazio među mnogobrojnim ezulima naguranim u vrlo malome prostoru. Razlog za netrpeljivost

¹⁴⁶³ Oboje su bili iz Rijeke, ali potječu od istarskih obitelji koje su se preselile u Rijeku iz poslovnih razloga; očeva obitelj dolazi s područja Raše, u blizini Labina, dok su majčini preci iz Višnjana. Iz toga razloga Zandel svoje korijene smatra čvrsto istro-fjumannskima.

¹⁴⁶⁴ Usp. DIEGO ZANDEL, *Nota dell'Autore*, u *I testimoni muti*, Milano, Mursia editore, 2011., str. 209.

koju su mnogi Talijani pokazivali prema njima smatra da proizlazi iz posebnoga statusa koji su ezuli dobili:

Zakonom su nas izjednačili s ratnim veteranima i zbog toga smo imali neke povlastice pri pronalaženju posla. [...] Ali mi nikome ništa nismo oduzeli: uostalom, moj je otac imao posao u našoj zemlji, i lijepu kuću. Morao je sve ostaviti kako bi došao u Italiju i živio u koncentracijskome logoru kao što je to bio Servigliano.¹⁴⁶⁵

Pisac i novinar, Zandel pripada drugoj generaciji prognanih autora koji su, rođeni u obitelji roditelja Fijumana u egzilu, nastavili održavati veze s napuštenim gradom, toliko da je Rijeka često postajala predmet njihova književnoga nadahnuća. Suraduje s novinama i časopisima, među kojima su »La Gazzetta del Mezzogiorno di Bari« i tršćanski »Il Piccolo«, te s izdavačkim kućama Mondadori, Bompiani i Rusconi. Osim što radi kao lektor, djeluje i kao urednički savjetnik za razne izdavačke kuće. Prije nego što se posvetio isključivo književnoj karijeri, trideset je godina radio, do 2002., u sektoru komunikacijskih djelatnosti pri talijanskome Telecomu, odnosno na polju uredničkih aktivnosti, obavljajući i menadžerske funkcije. Godine 2006. priredio je, s Oscarom Iarussijem, u sklopu projekta talijanskoga Telecoma, filmski festival *Mezzogiorno di cinema*, koji se održao na gradilištu Kazališta Petruzzelli u Bariju.¹⁴⁶⁶ Živi u Rimu.

Autor je dviju zbirki pjesama: *Primi Giorni* iz 1965. te *Ore ferme* iz 1968.¹⁴⁶⁷ Godine 1981. počinje objavljivati romane: *Massacro per un presidente* te godine,¹⁴⁶⁸ *Una storia istriana* 1987.,¹⁴⁶⁹ *Crociera di sangue* 1993.,¹⁴⁷⁰ *Operazione Venere* 1996.,¹⁴⁷¹ *I confini dell'odio* 2002.,¹⁴⁷² *L'uomo di Kos* 2004.,¹⁴⁷³ *Il fratello greco* 2010.,¹⁴⁷⁴ *Il figlio perduto* 2010.,¹⁴⁷⁵ *I testimoni muti*

1465 Usp. ALBERTO PICCIONI, *E De Gasperi sacrificò l'Istria*, intervju s Diegom Zandelom, u »L'Adige«, Trento, 11. veljače 2011., str. 12.

1466 Preuzeto s mrežne stranice www.diegozandel.it; datum pristupa: 6. prosinca 2020.

1467 Nakon objavljivanja dviju zbirki pjesama, *Primi giorni* iz 1965. (Roma, OEL, 1965.) te *Ore ferme* (Trieste, SAL, 1968.), Giacomo Scotti ga je krajem 1960-ih pratio u Sarajevo, na Međunarodni festival poezije. Usp. GIACOMO SCOTTI, *Diego Zandel. Una storia istriana*, recenzija u »La battana«, br. 169, Fiume/Rijeka, EDIT, 2008., str. 120. Osjećajne ispovijesti dvadesetogodišnjega Zandela, iskrene i svježe, pisane u tonu osobne introspekcije, nakon kritičkoga čitanja Andrića, nestat će iz autorova kreativnog izričaja. Dogodit će se prijelaz iz poezije u roman, žanr koji mu dopušta bolje izražavanje onoga što želi reći. Objavom prvoga romana Zandel zauvijek napušta polje poezije.

1468 DIEGO ZANDEL, *Massacro per un presidente*, Milano, Mondadori, 1981.; novo izdanje Fiume/Rijeka, EDIT, 2012. i Milano, Il Ramo d'oro, 2013.

1469 DIEGO ZANDEL, *Una storia istriana*, Milano, Rusconi, 1987., finalist na natječaju Premio Napoli 1987.; novo izdanje: Fiume/Rijeka, EDIT, 2008. Ovom publikacijom izdavačka kuća EDIT otvara seriju *Richiami* u kojoj objavljuje talijanske autore rodom iz Rijeke, Istre i Dalmacije.

1470 DIEGO ZANDEL, *Crociera di sangue*, Milano, Mondadori, 1993.

1471 DIEGO ZANDEL, *Operazione Venere*, Milano, Mondadori, 1996.

1472 DIEGO ZANDEL, *I confini dell'odio*, Torino, Aragno, 2002.

1473 DIEGO ZANDEL, *L'uomo di Kos*, Milano, Hobby&Work, 2004.

1474 DIEGO ZANDEL, *Il fratello greco*, Matelica, Hacca, 2010.

1475 DIEGO ZANDEL, *Il figlio perduto*, Milano, Alacrán, 2010. Zapravo se radi o reinterpretaciji romana *Una storia istriana* iz 1987. godine, kako je naznačeno u uvodnoj autorskoj bilješci. Zandel objašnjava da je promijenio prava imena članova obitelji kojima je bio inspiriran, jer je kraj u stvarnosti bio drugačiji od onoga u romanu, te da je dodao još jedno poglavlje, uklanjajući reference na željezničku prugu Lupoglav – Štalije (koja prolazi kroz rašku dolinu) jer je pruga izgrađena kasnije od vremenske lokacije romana.

2011.,¹⁴⁷⁶ *Essere Bob Lang* 2012.,¹⁴⁷⁷ *Manuale sentimentale dell'isola di Kos* 2016.,¹⁴⁷⁸ *Balcanica – viaggio nel sudest europeo attraverso la letteratura contemporanea* 2018.¹⁴⁷⁹ U izdanju e-knjiga objavljuje *noir L'ustascia, le donne e Dio* (Digital, 2017.), s Giacomom Scottijem piše *Invito alla lettura di Andrić* (Mursia, 1981.), a s Laurom Marchig *Processo a Oskar Piškulić, il boia degli autonomisti fumani – Chi ha paura di un'utopia?*, doku-recital uprizoren u Torinu 2019.¹⁴⁸⁰ Osim toga, autor je brojnih pripovijedaka objavljenih u nekoliko talijanskih antologija, među kojima su *Seven 21 racconti di peccato e paura*,¹⁴⁸¹ *Duca Lamberti in Crociera*, uvrštena u antologiju pod nazivom *Il ritorno del Duca* posvećenu Giorgiu Scerbanencu (Milano, Garzanti 2006.); *Il console romeno*, objavljena u antologiji *Omissis* (Torino, Einaudi, 2007.); *Stendhal, il carbonaro*, uvrštena u antologiju *History&Mystery* (Milano, Piemme, 2007.). Adaptaciju toga je djela kazalište Teatro Stabile iz Trsta postavilo na scenu. Još je pripovijedaka nadahnutih istro-fijumanskim i grčkim ambijentom objavljeno u nekoliko časopisa i novina, a zatim sabrano u zbirci *Verso Est* i objavljeno 2006. u Udinama u izdanju izdavačke kuće Campanotto.¹⁴⁸²

Od špijunske priče do dostojanstva drugosti: ti nijemi svjedoci

Zandelov opus dijeli se u dva tematska smjera: na teme povezane s njegovim korijenima i na kriminalističke priče. Često ih uspijeva ujediniti pa se radnja odvija u istro-kvarnerskome ili ju-lijsko-dalmatinskome kraju ili iz tih područja potječu likovi. Istro-fijumanskoj tematici pripadaju *Massacro per un presidente, Una storia istriana, I confini dell'odio, I testimoni muti. Le foibe, l'esodo i pregiudizi*, dok se *Il fratello greco* te *Essere Bob Lang* bave drugim temama. Kolekciji *Segretissimo* izdavača Mondadorija pripadaju *Crociera di sangue* te *Operazione Venere*.

Zandelov je prozni prvijenac roman *Massacro per un presidente* iz 1981., koji se naslanja na kriminalističke priče, a smješten je u Rim sedamdesetih godina. Glavnome liku, anarhistu Raulu Radossiju, fijumanskoga podrijetla, pridružuje se Nereo Dolcich, pukovnik u tajnoj službi, kojega poznaje već dosta vremena. Potonji, čovjek odan institucijama, sumnja da postoje snage koje odgovaraju drugim tijelima i koje su spremne na stvaranje nemira, izvođenje terorističkih djela s ciljem nametanja autoritarnoga oblika vlasti Italiji. Radossi se pristaje infiltrirati u radne oružane skupine (koje su metafora za Crvene brigade) kako bi raskrinkao teroristički plan i otkrio odgo-

1476 DIEGO ZANDEL, *I testimoni muti*, Milano, Mursia, 2011.

1477 DIEGO ZANDEL, *Essere Bob Lang*, Matelica, Hacca, 2012.

1478 DIEGO ZANDEL, *Manuale sentimentale dell'isola di Kos*, Torino, Oltre, 2016.

1479 DIEGO ZANDEL, *Balcanica – viaggio nel sudest europeo attraverso la letteratura contemporanea*, Milano, Novecento Libri, 2018.

1480 Na javnim predstavljajima njegovih knjiga sudjelovali su kritičari kao što su to Corrado Augias, Alberto Bevilacqua, Carlo Castellaneta, Pasquale Chessa, Guido Gerosa, Antonio Ghirelli, Elvio Guagnini, Mario Lunetta, Ida Magli, Bruno Maier, Predrag Matvejević, Anna Maria Mori, Ermanno Paccagnini, Eugenio Lio, Giacomo Scotti, Geno Pampaloni, Michele Prisco, Carlo Sgorlon, Antonio Spinosa, Fulvio Tomizza, Andrea Di Consoli, Giancarlo De Cataldo, Piero Citati, Pietro Cheli, Gianna Mazzieri-Sanković, Giuseppe Lupo, i drugi.

1481 *Seven 21 racconti di peccato e paura*, ur. GIAN FRANCO ORSI, Milano, Piemme, 2010.

1482 Među kritičarima koji su analizirali njegov rad valja spomenuti Bruna Maiera, Elvija Guagninija, Cristinu Benussi, Giusy Criscione i Patriziju C. Hansen, Valentinu D'Alba, Elisu Amadori, Giannu Mazzieri-Sanković, Giacoma Scottija, Guida Crainza.

vorne. Uvučen je u složenu mrežu prikrivenih veza između izdvojenih državnih tijela, političkih opcija i terorizma. Iako je djelo po strukturi krimić, u zapletu i u osvrtu na političku korupciju, u sebi sadrži autobiografske elemente, među kojima i mjesto radnje u periferiji Rima, u takozvanome Julijsko-dalmatinskome naselju, gdje je bila smještena izbjeglička zajednica Talijana u poslijeratnome razdoblju. Nadalje, glavni je lik fijumanskoga podrijetla, a i prezimena su tipična za područje Istre i Kvarnera.¹⁴⁸³ Strastveni čitatelj djela iz ciklusa *Segretissimo*, Zandel ubrzo postaje i jedan od autora; u svojim špijunskim pričama prelazi granice obične akcijske priče, a u stvaralaštvu Erica Amblera pronalazi inspiraciju za razvijanje svoje kreativnosti – ono je za njega imalo funkciju *bildungsromana*. Ono što ga čini posebnim i kod njega očarava, jest stvaranje protagonista koji ulazi u priču pa, nakon niza avantura, radnji i susreta, doživljava preobrazbu, razvija se, jer sve proživljeno utječe na njegov bitak i obilježava cijeli njegov život. Ulazeći u dubinu karakterizacije lika, autor reinterpretira njegovo ponašanje kao i sam karakter.¹⁴⁸⁴ Benussi u svojem kritičkom osvrtu djela Zandelova rješenja približava tehnici koju u svojim romanima koristi Leonardo Sciascia, iako za razliku od ovoga sicilijanskog autora Zandel pripovijeda u prvome licu. Na razvoj našega autora veliki je utjecaj imalo njegovo čitanje Andrića i interpretacije književnosti kao jedinoga sredstva koje bi moglo pomoći čovječanstvu u odgonetavanju vječnih ljudskih potreba. Zandel na taj način daje epsku interpretaciju Andrićeve poruke prožete beskonačnošću vremena, ali i prošlošću koja u trenu postaje sadašnjost i projicira se u budućnost, uvjetujući je. Njegovo se tumačenje razvija

na modelu trilera, i aktualizirano je potragom za osobom koja je odgovorna za stvaranje takozvane strategije napetosti. Zandel prikazuje lude pothvate terorističkih skupina koje iskorištavaju oni koji žele osvojiti vlast, ali, za razliku od serijskih romana, ne slavi pobjedu pravde niti prokazuje krivca [...] koristi naraciju u prvome licu koju vodi lik kojega na kraju ubiju.¹⁴⁸⁵

Osim zanimljivoga zapleta, prava je tema prvoga romana potraga za pograničnim identitetom koji protagonist nosi sa sobom kroz životne izbore u složenome odnosu s vlastitim podrijetlom u svijetu „različitih“ – ezula iz julijsko-dalmatinske periferije Rima s jedne strane, te metropole u kojoj nema svojih biološko-emotivnih korijena.

Sljedeći je roman *Una storia istriana*, objavljen 1987., ali napisan deset godina ranije. Neka su mu poglavlja objavljena na stranicama »La battana« još 1981.¹⁴⁸⁶ Radnja se odvija u tridesetim godinama prošloga stoljeća između Labina i Rijeke. Čitatelja uvodi u priču s gotovo verističkom preciznošću, opisujući tragediju koja se dogodila 1938. u raškome rudniku i koja je odnijela stotine

1483 *Massacro per un presidente*, <https://www.balcanicaucaso.org/Libreria/Copertine/Massacro-per-un-presidente>; datum pristupa stranici: 10. rujna 2020.

1484 Preuzeto iz obiteljske arhive – vlastoručna kartica ustupljena autoricama 3. srpnja 2020.

1485 Usp. CRISTINA BENUSSI, *Le „ore ferme“*. *Il rapporto fra storia e identità nella produzione letteraria di Diego Zandel*, u »La battana«, br. 97-98, Fiume/Rijeka, EDIT, 1991., str. 42.

1486 O zanimanju časopisa za fijumanskoga autora svjedoče članci: DIEGO ZANDEL, *Una storia istriana*, u »La battana«, br. 58, Fiume/Rijeka, EDIT, 1981., str. 83-92., i DIEGO ZANDEL *Orizzonte diciotto*, u »La battana«, br. 99-102, Fiume/Rijeka, EDIT, 1991., str. 465-469., kao i redovite recenzije novih izdanja njegovih djela te intervjui, od kojih je najrecentniji: EZIO GIURICIN, *Intervista a Diego Zandel e Livio Dorigo*, »La battana«, br. 217, Fiume/Rijeka, EDIT, 2020., str. 50-63.

žrtava.¹⁴⁸⁷ Autor prelazi s prvoga lica na pripovijedanje u trećemu licu. Okvir priče o Ivi Miculianu, energičnome i snažnome rudaru, ubijenome zbog pitanja časti, čine opisi teškoga seljačkog života, kojima se pridružuju jasne slike ljudi povezanih sa starim rudarskim tradicijama, prikazi riječkoga gradskog života s istim likovima, koji se suočavaju s drugačijom svakodnevnom praksom. Tako se slika Rijeke u njezinoj brzini, anonimnosti i mogućnostima dostizanja blagostanja, suprotstavlja prirodnim ljepotama Labinštine povezanim s bezbrižnošću ljetnih praznika koje prekida uznemirujuća priča, inspirirana autorovom biografijom, koja razbija idilu. Zandel u prvi plan stavlja činjenice, prepričava događaje koje je čuo u obitelji, oko kojih je izveo priču o uskraćenome očinstvu s tragičnim epilogom, uronjenu u sredinu iz koje lik ne može pobjeći svojim osobnim izborima. Nasilna smrt protagonista prikazuje mračnu priču koja ulazi u intimnost obitelji i širi se krajolikom koji je istovremeno i surov i nježan.¹⁴⁸⁸ Kroz riječi Ive Miculiana, autor ne oklijeva izraziti vlastita egzistencijalna promišljanja: »Il passato è dentro di noi. Non faremmo che portarcelo dietro. Non sono i luoghi che dobbiamo cambiare, ma noi stessi. [...] Chiedendoci che cosa vogliamo dalla vita, e poi passare all'attacco«. ¹⁴⁸⁹ Osobna priča postaje priča o svima jer Zandel uspijeva stvoriti prikaz upornosti čovjekova uma i uvijek predvidljiva poraza, dostojanstva „različitih“ koji su takvi bez obzira na politička rješenja onih koji odlučuju i upravljaju svima. Prema Cristini Benussi, Zandel je na taj način koračao sve neprohodnijim stazama da bi na kraju dostigao individualnu i kolektivnu svijest, ponekad u oprečnome međusobnom odnosu.¹⁴⁹⁰

Godine 2010., za milanskoga izdavača Alacrána, izlazi djelo *Il figlio perduto*, novo revidirano izdanje romana *Una storia istriana*, u kojemu autor, osim naslova, mijenja i imena likova (u prvoj su verziji bila navedena prava imena članova obitelji). U uvodu najnovijega izdanja Zandel ističe da su se u Istri u kojoj je živjela njegova baka, miješali jezici i narodnosti:

Ako to ne shvatimo, nikada se nećemo izvući iz međusobnih sukoba, iskorištavanja i negiranja ne samo talijanske strane, kao u mome slučaju, nego i slavenske, hrvatske ili slovenske, ili koje god. [...] Povijest zemlje iz koje potječu moji korijeni, bili oni talijanski, hrvatski, slovenski, ili čak i austrijski, kako proizlazi iz dokumenta koji kao prvoga člana moje obitelji navodi samohranu majku koja je, nakon što ga je krstila u crkvi svetoga Jakova Apostola u Trstu, napustila dijete, mojega pradjeda Carla (to je ime kasnije nadjenuto mome ocu, i mome sinu), dakle ta „istarska priča“ u potpunosti mi pripada i, dok sam god živ, borio sam se, borim se i borit ću se da je nitko ne okalja nacionalističkim namjerama, s jedne ili druge strane.¹⁴⁹¹

Prema Crainzu, upravo je ta „višeglasna“ priča, koja prikazuje konkretne događaje žena i muškaraca, s njihovim tugama i nadama, najvažnija i najdragocjenija priča svih europskih korijenja,

1487 Ovaj je događaj, nakon gotovo 60 godina šutnje, nedavno povijesno prikazao i dokumentirao Narodni muzej Labin.

1488 Usp. GIACOMO SCOTTI, *Diego Zandel. Una storia istriana*, »La battana«, br. 169, Fiume/Rijeka, EDIT, 2008., str. 120–124.

1489 DIEGO ZANDEL, *Una storia istriana*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2008., str. 73.;

»Prošlost je u nama. Možemo je samo voditi sa sobom. Ne trebamo mijenjati mjesta, već nas same. [...] pitajući se što želimo od života, a zatim krećući u napad«.

1490 Usp. CRISTINA BENUSSI, *Le „ore ferme“: Il rapporto fra storia e identità nella produzione letteraria di Diego Zandel*, op. cit., str. 44.

1491 Usp. DIEGO ZANDEL, *Introduzione*, u *Il figlio perduto*, Milano, Alacrán, 2010., str. 12–16.

ona koju treba projicirati u budućnost kako bi ti korijeni što duže trajali.¹⁴⁹²

Zanimanje za događanja na prostorima vezanima za njegovo podrijetlo vidljivo je i u romanu *I confini dell'odio* iz 2002.; iako se temelji na bratoubilačkome ratu u Jugoslaviji, između 1991. i 1995., predstavlja radnju koja je u potpunosti usmjerena na odnos s Rijekom. Dok se raspada država »odgovorna za egzodus«, ¹⁴⁹³ glavni lik odlazi u Rijeku kako bi tamo pokopao oca i tako ispunio njegovu posljednju želju. U gradu svojih predaka, vidjevši druge izbjeglice kako bježe, povezuje priču njihovoga egzodusa s onom svoje obitelji u poslijeratnome razdoblju. Primjećuje da one koji su nekada protjerali Talijane iz grada sada, pak, tjeraju neki drugi. Tada shvaća da je ta zemlja zauvijek izgubljena i, neočekivano, odluči vratiti oca u Italiju.

Zandel se i u zbirci pripovijedaka *Verso Est* vraća u istro-kvarnerski kraj. U posljednjemu desetljeću još jedan *topos* privlači piščev interes i pažnju: grčki otok Kos¹⁴⁹⁴ koji Zandel posjećuje od 1969. Nakon četrdeset godina braka s Annom, koja je podrijetlom s toga otoka, a u spomen na voljenu i prerano preminulu suprugu, romanopisac na taj otok smješta radnju dva uspješna romana: *Il fratello greco* i *L'uomo di Kos*. Priča romana *Il fratello greco* smještena je u sadašnjost, ali u suvremeno vrijeme koje sa sobom nosi odgovornosti iz prošlosti koju je nemoguće izbrišati. Snažne su poveznice s Drugim svjetskim ratom tijekom kojega je otok, u jeku njemačke okupacije, pretrpio tragediju strijeljanja 103 časnika 10. pješačke pukovnije „Regina“ talijanske vojske. Pisac još jednom otvara stranice malo poznate talijanske povijesti koje uokviruje ljubavnom pričom. Roman je to u kojemu se isprepliću povijest, ljubav i obitelj, kroz priču, sličnu onoj romana *Il figlio perduto*, o neostvarenome očinstvu.¹⁴⁹⁵ Ojačana je Zandelova svijest o prošlosti koja se uvijek vraća u sadašnjost uvjetujući i budućnost; etničko miješanje predstavlja kao bogatstvo, a ljubav i senzualnost kao pokretače života.¹⁴⁹⁶ Djelo, iako plod mašte, kako autor sam navodi u završnoj bilješci, napisano je u spomen na Ettore del Bella, vojnika 10. pješačke pukovnije „Regina“, a kasnije njegova svestrana. Karakterizirano preciznim povijesnim činjenicama, djelomice temeljenima na istraživanjima, a djelomice na proživljenim iskustvima, djelo je, poput drugih postmodernih tekstova, nedefinirano te sadrži citate stihova, pjesama, rečenica i riječi na grčkome jeziku, stranice dnevnika i Pirandellom inspirirane odlomke u kojima govori o otuđenju modernoga čovjeka, kada se protagonist na početku knjige ne prepozna u liku čovjeka koji se među automobilima i u vrevi prometa metropole propitkuje: »Ma era casa sua quella? Non si ritrovava in quegli interni.«¹⁴⁹⁷ Bijeg na grčki otok postaje čuđenje zbog kontrasta između ljepote prirode i zlodjela koja je čovjek počinio u prošlosti: »È difficile immaginare che qui ci sia stata

1492 Usp. GUIDO CRAINZ, *Postfazione*, u DIEGO ZANDEL, *Il figlio perduto*, *op. cit.*, str. 125.

1493 Usp. CRISTINA BENUSSI, *Confini*, *op. cit.*, str. 137.

1494 Treći po veličini iz skupine Dodekanez, nakon Rodosa i Karpatos.

1495 Priča je to o Erricu Saporiju koji nakon prisilne prijevremene mirovine, želeći se odvojiti od obiteljskoga okruženja koje, iako ga voli, osjeća previše ustaljenim i zagušujućim, odlučuje otputovati na Kos kako bi upoznao ženu koja je 1943., za vrijeme Drugoga svjetskog rata, spasila život njegovome ocu koji je bio u bijegu od nacista. U potrazi za djelićem svoje prošlosti glavni lik otkriva novu ljubav, ali i brata za čije postojanje nije znao.

1496 Usp. P. SPI., *Così il passato modifica il presente*, u »Il Piccolo«, Trieste, 2. studenoga 2010., str. 24.

1497 DIEGO ZANDEL, *Il fratello greco*, Matelica, Hacca, 2010., str. 18.;

»Je li to bila njegova kuća? Nije se pronalazio u tim interijerima«.

una cosa spaventosa come la guerra, un massacro di quelle proporzioni. A guardare, sembra che qui possa regnare solo la pace, la felicità.«.¹⁴⁹⁸

Detektivski i špijunski žanr pronalaze u međunarodnim terorističkim zapletima središnje teme krimića *Crociera di sangue*, *Operazione Venere* i *L'uomo di Kos*. I iz njih izvire poveznica s autorom: u prvome se radnja odvija na brodu koji plovi Jadranom i na koji se ukrcaju izbjeglice iz rata zahvaćenih krajeva bivše Jugoslavije.

Teško je odrediti žanr kojemu bi pripadalo djelo *I testimoni muti*. Ono je nešto između povijesnoga romana i zbirke memoara u kojima se prikriva monolog. Čitatelj je uronjen u privatne događaje isprepletene s poviješću i njome oblikovane: autor koristi brojne digresije, likove, datume, ulice, spominje spomenike, legende i prenosi vijesti iz gradske kronike. Zandel ulazi u mehanizam pripovijedanja u prvome licu nudeći čitatelju djelo koje on sam definira nadahnutim »istinitim činjenicama, kako sam ih iskusio, što sam o njima čuo ili kako ih se sjećam. Ne tvrdim da predstavljaju istinu, ali su svakako moja istina.«.¹⁴⁹⁹ Zandel izvještava o događajima jednostavnim stilom i s povijesnom preciznošću, a začinjava ih vlastitim komentarima i osjećajima. Knjiga je podijeljena u šest poglavlja – *I profughi*, *I rimasti*, *S'ciavi e fascisti*, *I diversi*, *Via martiri delle foibe* te *Nuovi ritorni* – i već je iz naslova jasna autorova namjera cjelovitoga obrađivanja teme kako ništa ne bi ostalo nedorečeno. Naslov *I testimoni muti* (Nijemi svjedoci), kroz oksimoron predstavlja jedini nadrealistički trenutak romana koji, u poglavlju *I diversi* (Drugačiji), uvodi pojam žrtve kao univerzalne žrtve svakoga režima i povijesnoga trenutka. Paradoksalno, povratkom u prvo lice jednine u pripovijedanju Zandel pronosi univerzalni glas koji potvrđuje svjedočanstva onih čije osobne priče postaju dijelom povijesti. Pisac navodi političke i ljudske razloge među onima koji ga potiču da ispriča do tada potisnute događaje, neizravno prikazane i kroz kriminalističke zaplete; postoji potreba, smatra, »da se postigne dijalog s drugom stranom, s Hrvatima i sa Slavenima. Postupno sam upoznao njihova gledišta [...] Zemlja je jedinstvena, radi se o zajedničkoj stranici povijesti. Ne postoji krvni identitet niti postoje krvne barijere.«.¹⁵⁰⁰ Iz surove stvarnosti izbjegličkoga kampa u Serviglianu, kampa s drvenim barakama s kosim krovom, poredanima unutar visokoga zida od opeke koji je tijekom rata bio koncentracijski logor, i iz tragedije onih koji napuštaju svoj dom, čuje se Zandelov glas:

Soli per modo di dire. Oltre i teli, le voci e i rumori delle altre famiglie arrivavano a volume naturale. La mamma scoppiò a piangere, un pianto irrefrenabile. Papà pazientemente, cominciò a riempire la federa di stoppie. La mamma seppure acccata dalle lacrime prese ad aiutarlo... disperata, pensando alla sua casa di Fiume, a Cantrida, con le finestre e il balcone affacciato sul golfo del Quarnero... Nella testa il dolore dell'addio dei suoi genitori e dei fratelli.¹⁵⁰¹

1498 DIEGO ZANDEL, *Il fratello greco*, op. cit., str. 177.;

»Teško je zamisliti da se ovdje odvijalo nešto tako zastrašujuće kao što je rat, masakr tih razmjera. Na prvi pogled djeluje kao da ovdje mogu vladati samo mir i sreća.«

1499 Usp. DIEGO ZANDEL, *Nota dell'Autore*, u *I testimoni muti*, Milano, Mursia, str. 209.

1500 Usp. *Intervista a Diego Zandel*, u ELISA AMADORI, *I testimoni muti*, u *L'esodo giuliano dalmata nella letteratura*, op. cit., str. 342–343.

1501 DIEGO ZANDEL, *I testimoni muti*, op. cit., str. 19.;

Od početka, pripovjedni glas, glas osobe rođene u izbjegličkome kampu i odrasle u velikome siromaštvu, okružene bolnom tišinom odraslih, ostavlja prostora dijalektalnim izrazima u dijalozima koji karakteriziraju prognane Talijane, ali ih i razlikuju od Rimljana koji su ih ugostili. U Italiji život nije lak za izbjeglice:

erano visti male, gente che “rubava” il posto di lavoro ai romani: l’incomprensione, l’ingenerosità, nei confronti di persone che – sole – pagavano per una guerra persa da tutti gli italiani, era pressoché totale. [...] Il villaggio giuliano dalmata era isolato dal resto del mondo. Tutta la vita si svolgeva nei padiglioni, compresa la scuola, materna ed elementare, che si avvaleva di molti insegnanti essi stessi profughi.¹⁵⁰²

Jedini kontakt koji im je ostao s toliko voljenom Rijekom bile su epistolarne razmjene. Zandel objašnjava: »l’attesa delle lettere era una misura per contare i giorni. [...] Quando il postino riusciva a portare una lettera con il francobollo raffigurante il volto di Tito e la famigliare grafia dei fratelli o dei nonni sulla busta, lei aveva un tuffo al cuore. La scartava subito«. ¹⁵⁰³ Snažan ga odnos veže za *ovu* zemlju, jednostavna, ali intenzivna ljubav, koja na trenutke, u projekciji i percepciji tinejdžera, poprima mitski izgled. Tako prvi odlazak u Rijeku postaje putovanje u san, u sjećanja koja su mu prenijeli baka i roditelji, u priče koje mu pripadaju. Pisanje se tada pretvara u unutarnju autobiografiju:

Papà mi raccontava sempre di quand’era ragazzo, con gli amici, facevano a gara tra chi nuotava per primo fino alla zattera. Ed ora ecco, io le vedevo: e quei punti di riferimento diventavano così mitici anche per me. [...] Estate dopo estate quel viaggio diventato una consuetudine, mi avrebbe permesso di costruire una mia Fiume, diversa dalla loro, inevitabilmente contaminata dalla nuova realtà e dal travolgimento epocale scaturito dalla guerra.¹⁵⁰⁴

Već od prvoga susreta s gradom Zandel se osjeća drugačijim, a i sama mu je Rijeka različita od one iz priča. Na ležeran način progovara o nezgodnim temama, pišući o osobnim sjećanjima isprepletenima s događajima ljudi različitih etničkih pripadnosti, političkih stavova, dobi, i profesija. Radi se o egzemplarnim pričama ne samo zbog količine iznesenih podataka, već i zbog

»Naizgled sami. Iza zastora, glasovi i zvukovi drugih obitelji dolazili su prirodnom načinom. Mama je briznula u plač, neukrotivi plač. Tata je strpljivo počeo puniti jastučnicu slamom. Mama, iako oslijepljena suzama, priskočila mu je u pomoć... očajna, misleći na svoju kuću u Rijeci, na Kantridi, s prozorima i balkonom s pogledom na Kvarnerski zaljev... U glavi neopisiva bol zbog oproštaja od svojih roditelja i braće«.

1502 DIEGO ZANDEL, *I testimoni muti*, op. cit., str. 40-44.;

»promatrane s prijezirom, kao ljudi koji Rimljanima „kradu“ radna mjesta: nerazumijevanje, nedostatak velikodušnosti prema osobama koje su – same – plaćale danak ratu koji su izgubili svi Talijani, bili su gotovo na najvišoj razini. [...] Julijsko-dalmatinsko naselje bilo je izolirano od ostatka svijeta. Cjelokupan se život odvijao u paviljonima, čak i pohađanje vrtića i osnovne škole, a među izbjeglicama su se nalazili i učitelji«.

1503 DIEGO ZANDEL, *I testimoni muti*, op. cit., str. 34.;

»iščekivanje pisama bilo mjera za brojanje dane [...] Kada bi poštar donio pismo s markicom s prepoznatljivim likom Tita i s poznatim obiteljskim rukopisom braće ili bake i djeda na omotnici, sva bi se raznježila. Odmah ga je otvarala«.

1504 DIEGO ZANDEL, *I testimoni muti*, op. cit., str. 80-84.;

»Tata bi mi uvijek pričao o godinama kada je bio dječak, o tome kako se je natjecao s prijateljima tko će prvi doplivati do splavi. I ja ih sada vidim: pa ta obilježja i za mene postaju mitska. [...] Ljeto za ljetom, to je putovanje postalo običaj i omogućilo mi da izgradim vlastitu Rijeku, drugačiju od njihove, neizbježno prožetu novom stvarnošću i epohalnim prevratom koji je uslijedio nakon rata«.

dijalektičke vizije koju donose.¹⁵⁰⁵ Zandel na moderniji način prevladava prošlost; i dalje je skeptičan prema čovjeku i uviđa njegovu nesavršenost, ali se suočava i sa sposobnošću oblikovanja stvarnosti i pristupa globalnome i univerzalnome svijetu u kojemu sve razlike postaju zastarjele. Čitatelj uranja u linearno i jasno štivo. Upravo u toj neposrednosti leži originalnost ovoga svježeg teksta, koji govori o dramatičnim zbivanjima bez namjere mijenjanja ishoda. Zandel ne zaobilazi dramatične događaje, ali ne osjeća gorčinu koja bi bila sam sebi svrha i koja bi spriječila prepoznavanje intimnih ljudskih vrijednosti. I dalje njegov stil karakteriziraju konkretnost i jasnoća,¹⁵⁰⁶ pa prednost daje događajima, činjenicama i istini, iznesenima u okviru krajolika koji svaki put precizno ocrtava. U usporedbi s romanom *Una storia istriana*, ovo djelo gubi na sažetosti i uporabi neknjiževnoga izričaja zahvaljujući dubokim vezama sa zemljom svojih baka i djedova te roditelja.¹⁵⁰⁷ Ono što bi se moglo pretvoriti u zahtjevno, zamršeno i kompleksno povijesno štivo, zahvaljujući osobnim događajima različitih likova, od Talijana do Hrvata, od majke do sina, od slavenskoga do talijanskoga partizana, od njemačkoga vojnika do fašističkoga ujaka, te zahvaljujući jednostavnosti pripovijedanih događaja, postaje egzemplarno. I kada uključuje likove iz stvarnoga života, kao što su primjerice Erio Franchi, Eros Sequi, Osvaldo Ramous, Giacomo Scotti, Sandro Pertini, Anita Pittoni, Zandel želi rekonstruirati sjećanja kako bi na taj način dao riječ *nijemim svjedocima* povijesti, gubitnicima 20. stoljeća.

U njegovim radovima tako postoji kontinuirana usporedba s oblicima i likovima već postojećih tekstova, s onime što je već rečeno, pokušavajući pritom baciti novo svjetlo na ono o čemu pripovijeda. Egzemplarnu prošlost iščitava kao način za prevladavanje oprečnih činjenica i stavova, kao želju za pamćenjem kako bi se mogao vratiti istim putem i na površinu izvući grad i život iz prošlosti koji danas više ne postoji. Uporaba fijumanskoga dijalekta postaje tako dragocjena kada autor želi svoj izričaj učiniti realističnijim. Vješto koristeći specifične dijalektalne pojmove i fraze tipične za fijumansko okruženje kao i opise okusa, recepata, mirisa, snažne percepcije ljudskih osjećaja, autor kao da želi antropološki prodrijeti u idiome kako bi otkrio duboke razloge postojanja jezika koji je, iako pripada manjini, prepoznat kao neodvojivi dio kolektivne mašte. U knjizi nema dobrih i zlih, ali iz nje izvire mnoge sumnje koje odgovaraju različitim životnim odlukama. Donosi priče o likovima povezanim s riječkim krajem, ali i balkanskim područjem, kroz opis niza ljudskih odnosa prikazanih u različitim povijesnim kontekstima, koji odišu životnošću. Povijest koja još jednom preplavljuje grad i njegove stanovnike, oblikuje individualne puteve namećući životne odluke koje nisu ni ispravne ni pogrešne, ali predstavljaju važne trenutke u kojima je dio osobe zauvijek slomljen. Slomljeni su životi onih koji su ostali u Rijeci:

proprio a Fiume, al termine di un comizio, gli slavi si erano sparsi per la città distruggendo tutte le insegne italiane che erano sopravvissute e anche quelle, più

1505 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Dallo straniero al diverso: immagini di letteratura quarnerina*, u *L'esodo giuliano dalmata nella letteratura*, op. cit., str. 379.

1506 Usp. GIACOMO SCOTTI, *Diego Zandel, Una storia istriana*, u »La battana«, br. 69, Fiume/Rijeka, EDIT, 2008., str. 123.

1507 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *I testimoni muti. Le foibe, l'esodo, i pregiudizi*, u »La battana«, br. 179, Fiume/Rijeka, EDIT, 2011., str. 132.

recenti, bilingue, attaccando il palazzo in cui si trovavano il Circolo di Cultura e l'Unione degli italiani; in Istria e nelle isole di Lussino e di Cherso alcune scuole italiane furono chiuse, mentre gli alunni delle poche scuole in lingua italiana che come a Fiume erano rimaste aperte, furono intimiditi, presi a male parole e a sputi, tanto da costringere molti genitori a iscrivere i propri figli alle scuole croate (1953/54).¹⁵⁰⁸

A u novim, drugačijim uvjetima slomljeni su i životi neshvaćenih prognanika, prisiljenih na težak život. Za svaki lik Zandel objašnjava razloge za životne odluke koje je donio. Unatoč naslovu *I testimoni muti*, autor ovom knjigom uspijeva dati glas baš svjedočanstvima koja su prenijeli, čuli, proživjeli i ispričali mnogi pojedinci najrazličitijih profila. U tom je pogledu dragocjena Zandelova lekcija: odao je počast mnogim žrtvama neugodne i zataškavane povijesti koju bi svi trebali upoznati kako bi je mogli prevladati, i posljedično se otvoriti budućnosti. U obilju podataka i preciznih iskaza, teško je razaznati granice između kronike i povijesti. Koristeći oblik dnevnika i monologa, govoreći o još uvijek otvorenim raspravama, autor, slijedeći dragocjenu Andrićevu lekciju, objedinjuje sve kodove s ciljem približavanja činjeničnoj stvarnosti i prevladavanja običnog analitičkog povijesnog pristupa.

Metaknjiževni diskurs: *Essere Bob Lang*

Zandelovim zrelijim ostvarenjem može se smatrati roman *Essere Bob Lang*. Od samoga naslova – Biti Bob Lang, aludiranja na bitak, autor se okreće temi koja prožima sva njegova djela, ali je sada razmatra kroz postmodernu tehniku u kojoj sažima svo vlastito, godinama stečeno, spisateljsko iskustvo: od enigmatične do kriminalističke priče, od ljubavnoga zapleta do metropolitanske otuđenosti, od pozivanja na medijske i televizijske stereotipe, koji su već ušli u kolektivnu svijest pojedinca, do dekonstrukcije mehanizma koji ulazi u metaknjiževni diskurs. Iako ne možemo govoriti o avangardnome stilu, uočavaju se aspekti novih eksperimentalnih pravaca temeljenih na jasnome sjecištu različitih jezika: od jezika masovnih medija do hiperteksta interneta, s novim odnosom između pisanih tekstova i slika (Zandel filmskom preciznošću opisuje okolinu). Autor se zna nositi s velikim aktualnim pitanjima uspoređujući ih s tradicijom, ne negirajući kulturnu baštinu prošlosti, ali je također ne prihvaćajući pasivno, već kroz njezinu reinterpretaciju. U skladu s tehnikom bliskom postmoderni, u romanu *Essere Bob Lang* razrađuje metanaraciju u kojoj predmet pripovijedanja postaje samo književno djelo, kroz prikaz književnoga stvaralaštva unutar samoga književnog stvaralaštva, provodeći promišljanje književnosti o sebi samoj. Roman je to u romanu koji, polazeći od opisa monotonoga života Marca,

1508 DIEGO ZANDEL, *I testimoni muti*, op. cit., str. 87.;

»baš u Rijeci, na kraju jednoga javnog skupa, Slaveni su se razbježali po gradu uništavajući sva preostala talijanska obilježja, čak i ona novija, dvojezična, napadajući zgradu u kojoj su se nalazili *Circolo* i Talijanska unija; u Istri i na otocima Lošinju i Cresu zatvorene su neke talijanske škole, a učenici nekoliko preostalih škola na talijanskome jeziku, kao i u Rijeci, bili su zastrašivani, zvalo ih se ružnim riječima i pljuvalo po njima, u toj mjeri da su mnogi roditelji bili prisiljeni upisati svoju djecu u hrvatske škole (1953./1954.)«.

bankovnoga činovnika s književnim ambicijama koji se dosađuje, istovremeno razvija zaplete dvaju romana koji se isprepliću, a na kraju se i spajaju; ne štedeći pritom kritike suvremenoga izdavaštva, razotkrivajući mehanizme književnoga stvaralaštva. Nadalje, autor određuje mjesto radnje u globalnome prostoru koji, iako se kreće od Rima do Cipra i Bliskoga istoka, dotiče i mali, ali voljeni otok Kos. Također ne zaboravlja staviti svoj potpis na skrivene reference na svoje korijene. U tom kontekstu valja interpretirati za samu bankarevu priču nužna imena likova koja je izabrao:

Alla fine si è indirizzato verso quelli di una comunità di profughi arrivati sessant'anni prima dall'Istria, da Fiume, dalla Dalmazia, col passaggio di queste terre alla ex Jugoslavia, e che abitava a poche centinaia di metri da casa sua, al Villaggio Giuliano – Dalmata [...] Portano cognomi che di italiano non hanno niente, come Kaitner, Hagendorfer, Sincich, Zandel, Micich, Kregar, Nider, Sandor [...] e, appunto, Lang. Cognome di origine austro-tedesca, come il regista Fritz Lang, ma che può avere anche qualcosa di esotico.¹⁵⁰⁹

Pisac na nov način koristi modele i stilove s namjerom stvaranja profinjenoga teksta koji teži k dubljem znanju i traga za smislom. Književnost za Zandela, slično kao kod Baricca iz romana *Mr Gwyn*, igra važnu ulogu i potrebno joj je vratiti veo privlačnosti koja joj pripada: sugestivne priče koje valja ispričati.

Zandel nalazi svoj prostor djelovanja u sigurnoj i provokativnoj književnosti s kojom je započeo krajem 20. stoljeća, ispreplićući tradicionalni oblik pisanja s novim medijskim pristupom masovnih komunikacijskih žanrova, pisanje koje daje prostor njegovoj iznimnoj tehnici. *Essere Bob Lang* nije samo oštroumno laboratorijsko djelo, koje miješa različite žanrove, od ljubavne tematike do akcijskoga romana s elementima kriminalistike, i metaknjiževnosti. Roman djeluje kao profinjena intelektualna i kulturna igra u kojoj autor, na tragu Eca, koristi svoje duboko kritičko znanje o procesima komunikacije, o kulturi i masovnoj književnosti, nikada se ne odričući korijena koji ga vode k univerzalnim prostorima, gdje globalni svijet postaje dom.

1509 DIEGO ZANDEL, *Essere Bob Lang*, Matelica, Hacca, 2012., str. 31.;

»Na kraju se okrenuo onima iz zajednice izbjeglica koje su šezdeset godina ranije stigle iz Istre, Rijeke i Dalmacije, nakon prelaska tih krajeva pod vlast bivše Jugoslavije, i koje su živjele nekoliko stotina metara od njegova doma, u Julijsko-dalmatinske naselju [...] Njihova prezimena nemaju ništa talijanskoga; to su primjerice Kaitner, Hagendorfer, Sincich, Zandel, Micich, Kregar, Nider, Sandor [...] i, upravo, Lang. Prezime austro-njemačkog podrijetla, poput redatelja Fritza Langa, ali koje može u sebi nositi i nešto egzotičnoga.«

Nirvana Beltrame Ferletta

(Rijeka, 1953.)

Portreti i slike Rijeke

Pjesnikinja i spisateljica, rođena 1953. u Rijeci gdje živi i djeluje,¹⁵¹⁰ u svojim djelima teži prikazivanju riječkoga mikrokozmosa. Još je u školskim klupama zavoljela književnost, a na književnoj se sceni pojavila osamdesetih godina i od tada redovito sudjeluje na književnim natječajima, na kojima je osvojila nekoliko nagrada.¹⁵¹¹ U početku piše stihove, a njezin prvijenac datira iz 1984. godine kada se prijavljuje na natječaj za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima* sa zbirkom pod naslovom *Ricordi*.¹⁵¹² Zbirka se sastoji od pet kratkih pjesama u kojima autorica uvodi čitatelja u svoj privatni svijet. Tako se npr. u pjesmi *Un alloggio* prisjeća majke, u drugima loše odjevenoga muškarca, djevojčice i ljujlačke ili žena koje pletu vunu. U pjesmi *Un alloggio* autorica se u sjećanju vraća na trenutke kada je sjedila na stolici za ljuljanje i čekala na majčin povratak kući. Taj se *alloggio* (smještaj) najvjerojatnije nalazio na Kantridi, gdje se nalazi brodogradilište »3. maj«, jer je s balkona promatrala njegove radnike na kraju smjene. Potvrđuju to stihovi: »Ritornavano i cantierini. / E la vedevo salire / la strada / lentamente«. ¹⁵¹³ Iako se majka jedva kretala cestom, ruku izduženih pod težinom namirnica, uvijek joj je izgledala prelijepo: »Anche da lontano / era molto bella / e ne ero fiera«. ¹⁵¹⁴ U pjesmi *Vestito malamente* autorica u prvi plan stavlja marginalizaciju pojedinca koji je: »vestito malamente / senza gusto, / la barba lunga, / i capelli disordinati, / le scarpe / sempre scure e polverose / la giacca / logora da tem-

1510 NIRVANA BELTRAME FERLETTA pohađala je riječke škole i zaposlila se u izdavačkoj kući EDIT u Rijeci, u prodajnome i marketinškome sektoru, gdje je ostala do umirovljenja. Osim publikacija u zbornicima radova nagrađenih na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, Trst, UI-UPT, 2000. godine objavljeno joj je i dvojezično izdanje pod naslovom *Una mattina qualsiasi / Bilo koje prijepodne*, Fiume/Rijeka, EDIT.

1511 NIRVANA BELTRAME FERLETTA osvaja dvije nagrade u kategoriji poezije: na natječajima 1984. i 1985. natječaja Concorso Poesia in piazza u Miljama. Nadalje, udruga Associazione Veneto-Istria nagradila ju je 1986. također za poeziju u Trevisu.

1512 NIRVANA BELTRAME FERLETTA, *Ricordi*, u *Antologia delle opere premiate* al concorso d'arte e di cultura Istria Nobilissima, Trieste, UIIF-UPT, 1984., str. 81–87.

1513 NIRVANA BELTRAME FERLETTA, *Ricordi*, *op. cit.*, str. 86.;

»Vračali su se trećemajci. / I vidala bih je kako se penje / cestom / polako«.

1514 *Ibidem*; »Čak i izdaleka / bila je vrlo lijepa / i bila sam ponosna na to«.

po, / anche gli occhi / sono diventati / di un altro colore«. ¹⁵¹⁵ A pred očitim nedaćama jasnoga usamljenog čovjeka, Beltrame Ferletta pragmatično zaključuje: »Grande cosa essere almeno in due«. ¹⁵¹⁶ Spisateljica više voli prozu koja postaje njezino sredstvo izražavanja od 1985. ¹⁵¹⁷ Sudjeluje na raznovrsnim natječajima i osvaja razne nagrade. ¹⁵¹⁸ Njezin narativni izričaj primarno dočarava, na vjerodostojan način, život u Rijeci isprepleten lijepim događajima i mračnim trenucima. Ulaze u njezinu prozu brojni skromni likovi, prisiljeni na odvojene živote. To je slučaj pripovijetke *Il nonno* iz 1987. godine, objavljene u dvojezičnome izdanju *Una mattina qualsiasi / Bilo koje prijepodne* iz 2000. godine. ¹⁵¹⁹ Tema priče je dezorijentiranost osamdesetogodišnjega umirovljenika iz tvornice »Torpedo«. Stari gospodin, nema s kime razgovarati na fijumanskome dijalektu. Lakše mu je jedino kada uđe u autobus i vidi vozača koji ga pozdravi na fijumanskome, jer je i sam talijanski govornik i sin njegova bivšeg kolege. Usamljenost starca intenzivnija je od one koju osjećaju mlađe osobe kada se nađu u sličnome stanju jer se u novome društvenom poretku rodnoga grada na ulicama sve rjeđe govori talijanski, a prepoznati se postaje sve teže. Tema ljudskoga otuđenja i obiteljskih problema nalazi se u priči *Il giorno dopo* iz 1991. Beltrame Ferletta donosi priču jednoga riječkog Talijana, koji se suočava s mamurlukom. Priča se otvara mijaukom mačke, životinje koja je autorici vrlo draga i koju nalazimo u nekoliko pripovijedaka: »“Accidenti!” a un miagolio che si era fatto sempre più acuto quasi fosse un comando senza parole. “Il gatto”, pensò«. ¹⁵²⁰ Ali mačka je samo izgovor da u prvi plan stavi nesretan brak. Iz njezinih djela izvire jezična raznolikost koja se proteže od književnoga talijanskog do fijumanskoga dijalekta, a ne nedostaje ni hrvatskih riječi.

1515 NIRVANA BELTRAME FERLETTA, *Vestito malamente*, u *Antologia delle opere premiate* al concorso d'arte e di cultura Istria Nobilissima, Trieste, UIIF-UPT, 1984., str. 84.;

»loše odjeven / neukusno, / s dugom bradom, / neurednom kosom, / cipela / uvijek tamnih i prašnjavih / u jakni / istrošenoj vremenom, / i oči su / postale / druge boje«.

1516 *Ibidem*; »Sjajno je biti barem u dvoje«.

1517 NIRVANA BELTRAME FERLETTA za prozno djelo *Clara* dobila je posebno priznanje na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima* 1985., ali priča nije objavljena u zborniku radova.

1518 U kategoriji poezije Beltrame Ferletta je dobila posebno priznanje na natječajima za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima* 1984. Osvojila je prvu nagradu za prozu na natječaju 1989., a drugu nagradu na natječajima: 1987., 1988., 1990. i 1991. Posebna priznanja u kategoriji proze dobila je na natječaju iz 1985. Većina nagrađivanih djela objavljena je u *Antologie delle opere premiate*, antologijama radova nagrađenih na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT.

1519 NIRVANA BELTRAME FERLETTA, *Una mattina qualsiasi/Bilo koje prijepodne*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2000.

1520 NIRVANA BELTRAME FERLETTA, *Il giorno dopo* u antologiji nagrađivanih djela, *Antologia delle opere premiate*, na natječaja za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1991., str. 113.;

»„Proklet bio!“ mijauk koji je postajalo sve jači kao da se radi o naredbi bez riječi. „Mačka“, pomislio je«.

Laura Marchig

(Rijeka, 1962.)

Život i djelo

Rođena je 1962. u Rijeci, u četvrti Kozala. Pjesnikinja, spisateljica, novinarka, dramaturginja, autorica eseja, prevoditeljica kazališnih tekstova, kreatorica internetskih kolumni na dijalektu, umjetnica koja voli eksperimentirati, pripadnica je druge generacije kvarnerskih spisateljica. Pohađala je osnovnu školu Belvedere i upisala se u Centar za obrazovanje na talijanskome jeziku u Rijeci (nekadašnju talijansku gimnaziju). U školskim klupama naučila je osnove novinarstva, profesije kojom će se baviti u budućnosti. Oduvijek je bila aktivna u lokalnoj Zajednici Talijana. Još je kao djevojčica počela pjevati u zboru Minicantanti da bi se u dobi od četrnaest godina pridružila glumačkoj skupini KUD-a Fratellanza, koju je vodio glumac Nereo Scaglia. Strast prema kazalištu oduvijek je prisutna u njezinome životu. Predano uči i redovito pohađa Scagli-
ne satove glume ostvarujući izvrsne rezultate, zahvaljujući kojima dobiva malu ulogu u jednoj komediji. Naime, umjetničko vodstvo talijanske kazališne skupine riječkoga kazališta dodijelilo joj je ulogu u predstavi *La calzolaia fantastica*¹⁵²¹ Federica Garcie Lorce u kojoj je debitirala kao sporedna glumica. Kao stipendistica Talijanske unije za Istru i Rijeku te Narodnoga sveučilišta u Trstu upisala se na Filozofski fakultet Sveučilišta u Firenci gdje je 1987. diplomirala obranom teme o riječkome autoru Enricu Morovichu. Boravak u Firenci također je povezan s kazalištem: tu pohađa tečajeve koje organizira Laboratorio di recitazione pod vodstvom redatelja Orazija Coste. Po povratku u rodni grad zapošljava se u dnevnim novinama »La Voce del Popolo« kao novinarka u kulturnoj rubrici, a nekoliko godina obavlja posao urednice.¹⁵²² Godine 2003. preuzima dužnost glavne urednice tromjesečnika »La battana«, koju obavlja do 2009. Ponukana intelektualnom znatiželjom po kojoj se ističe, 2004. Marchig okreće novu stranicu u svojem profesionalnom životu: preuzima dužnost ravnateljice Talijanske drame u Rijeci. Zadržana ča-

1521 LAURA MARCHIG debitirala je u komediji *La calzolaia fantastica* u izvedbi Talijanske drame, postavljenoj u kinu-kazalištu Neboder u Rijeci 19. veljače 1977.

1522 LAURA MARCHIG zaposlena je kao novinarka kulturne rubrike dnevnih novina »La Voce del Popolo« od 1987. do 2004.

rolijom scene, autorica se potvrđuje i kao glumica te dramaturginja.¹⁵²³ Ovo je razdoblje obilježeno brojnim uspjesima jer biva nagrađen njezin odabir repertoara. Dovoljno je prisjetiti se da su za vrijeme njezinoga obnašanja dužnosti ravnateljice Talijanske drame dobivena brojna priznanja kritike, kako nacionalna tako i međunarodna. Među njima je i prestižna hrvatska kazališna nagrada, odnosno Nagrada hrvatskoga glumišta iz 2013. za dramu *Kafka project: frontiere/granice/meje/grens/borders...* autorice Karinne Holle. Vodila je Talijansku dramu do 2014. Nakon teškoga razdoblja, uslijed njezine smjene s mjesta ravnateljice Talijanske drame, Marchig djeluje u kulturnome sektoru Zajednice Talijana u Rijeci te postaje predsjednica izvršnoga odbora. Tu je funkciju obnašala u periodu od studenoga 2015. do veljače 2016. Odlaskom s funkcije, u siječnju 2017. učlanjuje se u Hrvatsku zajednicu samostalnih umjetnika. Njezina umjetnička inspiracija vodi je u eksperimentiranje s novim umjetničkim oblicima pa tako nastaju sinergijske produkcije kao što je *Fedra art project*, utemeljen 2019. u suradnji s redateljicom Denis Kirinčić i jazz-gitaristom Darkom Jurkovićem Charliejem. Članica je Hrvatskoga društva dramskih umjetnika, Društva hrvatskih književnika i Hrvatskoga P.E.N. centra, te Kružoka pjesnika, književnika i umjetnika talijanske nacionalne manjine. Aktivno se bavi politikom i članica je predsjedništva političke stranke Lista za Rijeku.

Ulazi u svijet književnosti kao ljubiteljica stihova sa samo šesnaest godina s pjesmom pod naslovom *Quel che mi passa per la mente*,¹⁵²⁴ a u narednim se godinama njezin pjesnički izraz sve više razvija. Nastaju zbirke utemeljene na njezinoj individualnoj viziji svijeta i života. Prema Visintini, Laura Marchig ispred svoga je vremena:

autorica iznosi različita složena oblikovanja svoje poezije: kroz autoironični i parodijski ton, na primjer, ističe da ono što ona piše nije njezino, već dolazi iz svijeta ideja, gotovo oprečnoga njezinoj ljudskoj osrednjosti [...] dok su neke pjesme stvarene kao verbalne igre, neobične vježbe, gotovo drske kompozicije.¹⁵²⁵

Sklonost eksperimentiranju postaje prepoznatljivo obilježje njezine poetike. Tako nastaje nekoliko zbirki stihova: *Dall'oro allo zolfo* (1998.),¹⁵²⁶ *Lilith* (1998.),¹⁵²⁷ *T(t)erra* (2009.),¹⁵²⁸ *Lilith*,

1523 Poduži je popis kazališnih predstava za koje je LAURA MARCHIG potpisala dramaturgiju počevši od 1991. Predstava plesnoga projekta *Poetar*, čija je autorica, redateljica i izvođačica, osmišljena je u suradnji s koreografkinjom Senkom Baruškom, a izvedena je na Biennalu mladih Jugoslavije 1991. Slijede djela: *Aggiungi un posto a tavola*, mjuzikl autora Garinea i Giovanninija, u režiji i koreografiji Branka Žaka Valente, predstavljen 2. svibnja 2009. u kazalištu Ivana Zajca u Rijeci, te *Djeca Luke*, preuzeto iz antologije *Riječka rock himna*, autora Zorana Žmirić, u režiji Denisa Kirinčića; program je predstavljen u sklopu proslave riječkoga osvajanja titule Europske prijestolnice kulture za 2020.

1524 LAURA MARCHIG sudjeluje na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima* 1978. i osvaja nagradu u kategoriji mladih autora s djelom *Quel che mi passa per la mente*, objavljenom u Zborniku djela nagrađenih na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, Rijeka-Trst, UIIF-UPT, 1978., str. 77–80. Ostale nagrade osvojene na ovome natječaju bit će obrađene u odlomku koji se odnosi na njezinu pjesničku produkciju.

1525 Usp. IRENE VISINTINI, *Presentazione*, u LAURA MARCHIG, *Dall'oro allo zolfo*, u »Biblioteca istriana«, br. 16, Trieste, UI-UPT, 1998., str. 7.

1526 LAURA MARCHIG, *Dall'oro allo zolfo*, u »Biblioteca istriana«, br.16, Trieste, UI-UPT, 1998.

1527 LAURA MARCHIG, *Lilith*, Siena, Città di Siena, 1998.

1528 LAURA MARCHIG, *T(t)erra*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2009.

Sinnlichkeit und Farben (2010.),¹⁵²⁹ *Horror temporum* (2011.),¹⁵³⁰ *Settembre* (2013.)¹⁵³¹

Uz poeziju, Marchig svoj život posvećuje kazalištu. Autorica je i redateljica djela *Putnici i Psovači (Homage Kamovu)* iz 2010.,¹⁵³² autorica recitala *Scrittori sotto le stelle* iz 2010.,¹⁵³³ djela *Anch'io scrivo jazz qualche volta* iz 2012.,¹⁵³⁴ *Voci del Quarnero* iz 2015.¹⁵³⁵ Autorica je i kazališne adaptacije romana *Una storia istriana*¹⁵³⁶ Diega Zandela, kao i autorica te redateljica predstava *Alfa Romeo Jankovits* iz 2018.¹⁵³⁷ i *Anche le stelle hanno il singhiozzo* iz 2019.¹⁵³⁸ Nadalje, osim što potpisuje režiju, u koautorstvu s Diegom Zandelom, potpisuje i tekst djela *Processo a Oskar Piškulić, il boia degli autonomisti fumani – Chi ha paura di un'utopia?* iz 2019.¹⁵³⁹ Potpisuje režiju i dramaturgiju djela *Bora* autorica Anne Marije Mori i Nelide Milani¹⁵⁴⁰ te djela *Passegiada istriana*, izvedenoga 24. siječnja 2013.

U zrelim godinama okušala se i u pisanju proze. Stil pisanja pripovijedaka *Una certa primavera*,¹⁵⁴¹ *Concerto per violino*,¹⁵⁴² *A miglior vita*¹⁵⁴³ i *Rosso cielo*¹⁵⁴⁴ čini temelj iz kojega će nastati roman *Snoopy Polka. Noir balcanico*¹⁵⁴⁵ koji je pobudio veliko zanimanje kritičara. Slijedi nekoliko prozних izdanja obilježenih njezinim jedinstvenim stilom, s malom dozom ironije

1529 LAURA MARCHIG, *Lilith, Sinnlichkeit und Farben*, Klagenfurt, Drava, 2010.

1530 LAURA MARCHIG, *Horror temporum*, u *Antologia delle opere premiate* al concorso d'arte e di cultura Istria Nobilissima, Trieste, UI-UPT, 2011.

1531 LAURA MARCHIG, *Settembre*, poetski blog, *Per il verso giusto, poeti e poetastri*, rujan 2013.

[HTTP://WWW.POETASTRI.COM/SETTEMBRE-LAURA-MARCHIG.HTML](http://www.poetastri.com/settembre-laura-marchig.html); datum pristupa: 29. studenoga 2020.

1532 *Putnici i Psovači (Homage Kamovu)* predstavljen je publici u kazalištu Ivana Zajca 12. travnja 2010. u sklopu prvoga festivala posvećenoga Janku Poliću Kamovu.

1533 Djelo *Scrittori sotto le stelle – Poesia e nuove tecnologie* izvedeno je 6. srpnja 2010. u Astronomskome centru Rijeka u sklopu *Riječkih ljetnih noći 2010*.

1534 Predstava je osmišljena u suradnji s glazbenikom i životnim partnerom Darkom Jurkovićem Charliejem, u režiji Laure Marchig; autor scenskoga pokreta jest Branko Žak Valenta. Predstavljena je 28. lipnja 2012. tijekom *Riječkih ljetnih noći 2012*. Predstava je izvedena na Međunarodnome sajmu knjiga u Leipzigu 2008. godine, u Beču (Literatur im Herbst – Kazalište Odeon) 2010., u Klagenfurtu iste godine, u Varšavi i Zagrebu 2011., na festivalu Festival dell'armonia u Fossacesiji u regiji Abruzzo u Italiji 2013.

1535 *Voci del Quarnero* privatna je produkcija nastala u suradnji s Darkom Jurkovićem Charlieom i Giacomom Scottijem. Laura Marchig autorica je teksta, a potpisuje i režiju te dramaturgiju. Predstava je izvedena u Vili Antonio u Opatiji 13. listopada 2015.

1536 Godine 2018. autorica potpisuje kazališnu adaptaciju romana DIEGA ZANDELA, *Una storia istriana*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1987. i njegova hrvatskog prijevoda *Istarske priče*, Mathias Flacius, Labin, 1995.

1537 Autorica je, dramaturginja i redateljica kazališne predstave *L'Alfa Romeo Jankovits*, projekta nastaloga uz financijsku potporu Primorsko-goranske županije, predstavljenoga 27. prosinca 2018. i 3. rujna 2020. u Zajednici Talijana u Rijeci, u koprodukciji s Talijanskom dramom riječkoga kazališta Ivana pl. Zajca – EPK 2020., Golden Showom iz Trsta, ESOFO-om, kazalištem Teatro Stabile Rossetti iz Trsta i umjetničkim *Fedra art projectom* iz Rijeke.

1538 Autorica je teksta i režije; predstava je postavljena na scenu 21. ožujka 2019.

1539 Predstava je predstavljena u Torinu 6. prosinca 2019.

1540 *Bora* je predstavljena 24. siječnja 2012.

1541 LAURA MARCHIG, *Una certa primavera*, treća nagrada za prozno djelo na međunarodnome književnom natječaju Leone di Muggia 2012. godine.

1542 LAURA MARCHIG, *Concerto per violino* dobiva posebno priznanje na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, Trieste, UI-UPT, 2013.

1543 LAURA MARCHIG, *A miglior vita*, priča objavljena u Zborniku radova s 8. međunarodnoga književnog natječaja Lapis Histriae 2013, Općinska knjižnica Umag, 2013.

1544 LAURA MARCHIG, *Rosso cielo*, u »La battana«, br. 189, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013., str. 31–65.

1545 LAURA MARCHIG, *Snoopy Polka. Noir balcanico*, Sestri Levante, Oltre Edizioni, 2015. Hrvatska verzija romana izlazi 2019. pod naslovom *Snoopy Polka. Balkanski noir*, u prijevodu Lorene Monice Kmet, Opatija, Shura Publikacije, 2019.

i radnjama koje označavaju prekid s tradicijom. Ovaj njezin razvoj i slobodu u pisanju valja tumačiti u okviru postmodernizma, čiju bit Marchig utjelovljuje. Kako bi čitatelje/publiku bolje upoznala sa svojim djelima, spisateljica objavljuje tekstove prevedene na hrvatski jezik, kao što su na primjer *Slavenska njegovateljica*,¹⁵⁴⁶ *U bolji život*,¹⁵⁴⁷ te višejezični tekst *Rondine*.¹⁵⁴⁸ Fijumanski dijalekt prisutan je u nekim djelima u stihovima, no jedinstven postaje kada ga koristi kao sredstvo komunikacije u satiričnoj internetskoj kolumni pod nazivom *La Scartaza*.¹⁵⁴⁹ *La Scartaza* aludira na četku za pranje rublja, kojom se autorica simbolično služi kako bi se na kritički i ironičan način obračunala s domaćim političarima, osobama iz gradske vlasti, poznatim osobama iz svijeta kulture, kako gradske tako i nacionalne te međunarodne.

Među raznim priznanjima u karijeri, 2008. godine talijanski predsjednik Giorgio Napolitano dodijelio joj je titulu viteza Republike Italije.

Riječima u potrazi za vlastitim tragovima

Godine 1978. Marchig je debitirala u kategoriji mladih na natječaju *Istria Nobilissima*, pokazujući već u prvim stihovima sigurnost izražavanja. S nepunih dvadeset godina analizira ljubav i radost koje osjeća prema životu i svemu što je okružuje: »Voglio parole, tante / per poter dire tutta la mia gioia di vivere«. ¹⁵⁵⁰ Pored još uvijek naivnih i real-socijalističkih pjesmama, bliskih mnogim školskim tekstovima u uporabi u jugoslavenskim školama, u kojima pokazuje odanost zemlji u kojoj ne postoje nepravde, izjavljujući: »Non si mangia carne di operaio, morto / inchiodato a una macchina«, ¹⁵⁵¹ donosi stihove iz kojih izvire pozorno opažanje svijeta i društva. Iako naglašava svoju pripadnost jednoj novoj generaciji, još uvijek ne otkriva mladenački bunt, već blagu provokaciju u kojoj dobrovoljno ulazi u izravnu raspravu s čitateljem, tražeći prostor samo za sebe, svjesna, od samih početaka, svojega „drugačijeg“, ženskog pisanja: »Io non canto stupidamente la gloria del mio paese / parlo da donna, che ci vive«. ¹⁵⁵² U stihovima druge pjesme iz iste zbirke kaže: »Ritorneranno tutti sullo stesso sentiero / per assaporare ancora del mio carisma rosa, / e io macchina dai mille cervelli, / così eterna e così mutevole, non mi lascerò più andare«. ¹⁵⁵³ Sigurnost se ocrta u posljednjim stihovima: »Scoprirò la mia ragnatela d'oro

1546 LAURA MARCHIG, *Slavenska njegovateljica*, u »Nova Istra«, 1-2017, Istarska sekcija hrvatskih književnika, Pula, 2015., u prijevodu Lorene Monice Kmet.

1547 LAURA MARCHIG, *U bolji život*, u »Strane« portal za književnost i kulturu, <http://strane.ba/laura-marchig-u-bolji-zivot/> u prijevodu Lorene Monice Kmet.

1548 LAURA MARCHIG, *Rondine*, višejezična poema u stihovima za Dašu Drndić, u AA.VV. Zbornik radova *Daša spomenar*, ur. MILAN RAKOVAC, Zagreb, Fraktura, 2018.

1549 LAURA MARCHIG, *La Scartaza*, online rubrika, portal Rijeka danas.

1550 LAURA MARCHIG, *Tutta la mia gioia di vivere*, u *Quel che mi passa per la mente*, u *Antologia delle opere premiate al concorso d'arte e cultura Istria Nobilissima*, Fiume/Rijeka-Trieste, UIIF-UPT, 1978., str. 80.;

»Želim riječi, mnogo njih / kako bih iskazala svu svoju volju za životom«.

1551 LAURA MARCHIG, *Nel mio paese*, iz zbirke *Quel che mi passa per la mente*, *op.cit.*, str. 79.;

»Ne jede se meso radnika, koji je poginuo / pribijen na stroj«.

1552 *Ibidem*; »Ja ne pjevam glupavo o uspjehu svoje zemlje / govorim kao žena koja u njoj živi«.

1553 LAURA MARCHIG, *Senza titolo*, u »Panorama«, br. 18, Fiume/Rijeka, EDIT, 1978., str. 32.;

e tutti pagheranno / per aver creduto«. ¹⁵⁵⁴ U intervjuu danom povodom osvajanja nagrade mlada pjesnikinja govori o svojim književnim interesima i objašnjava odakle crpi ideje: »iz onoga što vidim oko sebe, iz životnih događaja, iz školskih štiva i ne samo, iz učenja. Dostojevski je moj omiljeni autor, vrlo je human, a njegovi me likovi, s tom mješavinom dobra i zla, fasciniraju. [...] Postoji veliko otuđenje između ljudi i svijeta koji ih okružuje, a najviše su pogođeni mladi jer su i najranjiviji«. ¹⁵⁵⁵

Većina njezinih zbirki nalazi se skupljena u dva sveska: *Dall'oro allo zolfo* ¹⁵⁵⁶ iz 1998. i *T(t)erra* ¹⁵⁵⁷ iz 2009. Prvi uključuje brojne zbirke nagrađene na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima*, ¹⁵⁵⁸ među kojima su *Raccontare uomini*, u kojoj se nalaze pjesme napisane u razdoblju od 1980. do 1988., te *Via delle caramelle* iz 1992. U njemu se nalaze i zbirke: *Canto di una rosa rossa* (s pjesmama napisanima između 1984. i 1996.), *Poesie per il figlio* iz 1992. i *Romantica* iz 1993./1994., koje zaključuju prvi ciklus njezina pjesničkoga stvaralaštva. Najnoviji svezak pod nazivom *T(t)erra* sastavljen je od ostalih zbirki djela nagrađenih na natječaju *Istria Nobilissima* među kojima valja izdvojiti *Lussignana*, *Colours* te *Horror temporum*, kojima se mogu pridružiti zbirke nastale u različitim vremenskim razdobljima – *Senso*, *Tothem* i *Lilith*. Potonja, ponovno objavljena s minimalnim varijacijama, dobila je posebno priznanje na natječaju Hystria iz 1996. ¹⁵⁵⁹

Marchig, jedna od najznačajnijih autorica nove generacije koja je u posljednjih dvadeset godina zaokružila pjesničko stvaralaštvo 20. stoljeća, uvodi ne samo nove, svježije teme, već i namjerno iskrivljene leksičke i sintaktičke oblike bez imalo zabrinutosti za formu. Teme su otvorene emocionalnim iskustvima, svijetu snova, halucinacijama, noćnom životu velegrada, malim opsesijama, majčinstvu. Marchig majčinstvo proživljava s radosnim konotacijama, ali i kao teško pomirenje između ženstvenosti i umjetničkoga stvaranja. U predgovoru knjige *Dall'oro allo zolfo*, Visintini definira njezinu poeziju:

nadahnuta autorima kao što su Yeats, Rimbaud, Villon, Plath i Cvetaeva, djeluje grčevito projicirana u grozničavu napetost trenutnoga postmodernog svijeta, odražavajući njegov antimetafizički i dekonstruktivni naboj, dvosmislenosti i zamjenjivosti izražajnih sredstava: autorica je istodobno jasna i tajanstvena, radosna i uznemirena. ¹⁵⁶⁰

»Svi će se vratiti na isti put / kako bi još uživali u mojoj ružičastoj karizmi, / a ja stroj s tisuću mozgova, / tako vječna i tako promjenjiva, više se neću prepustiti«.

1554 *Ibidem*, »Otkrit ću svoju zlatnu paukovu mrežu i svi će platiti / za to što su vjerovali«.

1555 Usp. ARNALDA BULVA, *Sedic'anni per un premio*, u »Panorama«, br. 18, Fiume/Rijeka, EDIT, 1978., str. 32.

1556 LAURA MARCHIG, *Dall'oro allo zolfo*, u «Biblioteca istriana», br. 16, Trieste, UI-UPT, 1998.

1557 LAURA MARCHIG, *T(t)erra*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2009.

1558 Među pjesničkim zbirkama nagrađivanima na natječaju za umjetnost i kulturu *Istria Nobilissima* i objavljenima u pripadajućim antologijama, *Antologie delle opere premiate* al concorso d'arte e di cultura Istria Nobilissima, Trieste, UIIF-UPT, nalaze se: *Quel che mi passa per la mente* iz 1978. i *Sbriciolando emozioni e rabbie antiche* iz 1980. (u kategoriji mladih); *Raccontare uomini*, prva nagrada, 1988.; *Via delle caramelle*, druga nagrada, 1993.; *Lussignana*, prva nagrada (ex aequo), 2006.; *Colours*, prva nagrada, 2009.; *Horror temporum*, prva nagrada, 2011.

1559 Zbirku *Lilith* u Sieni je objavilo tijelo zaduženo za jednakost spolova Grada Siene 1998. U zbirci *T(t)erra* autorica objavljuje i dotada neobjavljenu pjesmu *Oci* iz 2009.

1560 Usp. IRENE VISINTINI, *Presentazione*, u LAURA MARCHIG, *Dall'oro allo zolfo*, op. cit., str. 5.

Karakteristično širenje poetskih tematika postmoderne, dopušta joj kretanje kroz raznolika vlastita iskustva i njihovu preobrazbu u stihove bogate metaforama, simboličkim vrijednostima, verbalnim igrama u kojima ne razlikuje ukrašene/profinjene tonove od mizernih/niskih motiva. Želja za dopiranjem do dvosmislene stvarnosti, pune proturječnosti, stvara stihove pune egzistencijalnih oksimorona u kojima autorica detaljno bilježi svaki trenutak ili događaj koji je ostavio traga u njezinim mislima i životu. Njezina je subjektivnost lirska, neposredna, a karakterizira je potpuno povjerenje u emocionalnu istinu vlastitoga biografskog pisma, kako u vizionarskim prikazima, tako i u dramskim ispovijestima, ponekad teško razumljivima ili u potpunosti nerazumljivima. Tako se svijet, uz neizrecivo i zamršeno predstavljanje ljudima, prikazuje razoren još jednim ratom koji ostavlja duboke tragove, briše stara uvjerenja koje je autorica branila u stihovima iz mladosti. Nakon što se uvjerila u njezin neuspjeh, Marchig se ograđuje od mladenačke ideologije: »Pensi tu serio ai dì futuri / credi e t'infavori per l'ideale, / io molto meno«,¹⁵⁶¹ no ne prepušta se očaju, već nastoji analizirati sebe, ponekad kroz ironiju i samoironiju. Daleko od razloga sutonskih pjesnika upravo u trenutku u kojemu postaje jedna od njih, kroz odbacivanje sigurnosti pjesničkoga subjekta i odmaka od pozicije pjesnika, postajući sitna pred neobjašnjivim svemirom: »I'm just a poor thing. / Sono solo un piccolo coso / un povero piccolo coso. [...] dei miei / piccoli, piccoli sospiri / appannano i vetri«,¹⁵⁶² stilski se približava Corazziniju iz pjesme *Desolazione del povero poeta sentimentale*. Ne dolazi, dakle, do potpunoga prekida s tradicijom, a uz već spomenute reference na krepuskolarizam, prepoznaju se i elementi Pascolijeve poetike: »Vieni vocula mea il tuo liquor / mi strazia. Sei tu la sola trasparenza / ch'è gravidanza e vigore leonino. / Ti paragona al lungo e breve suono / della campana, il canto del poeta. / Vieni vocina / strillami nell'orecchio ancora un poco / tutti i segreti del tuo mare«,¹⁵⁶³ Dječji glas Pascolijevog *fanciullina* obojan je ženskim pismom, lomi proživljenu stvarnost »na sitne djeliće zvuka«¹⁵⁶⁴ kako bi je učinilo vječnom. Ne nedostaje ni referenci na Ramousa u prikazu lutajuće okrutnosti: »pazzia unna, brutalità romana. / Io sento il mondo che si muove / in spasimi s'affretta il nostro gene guasto / dall'una all'altra botte si travasa. / Non ho patria né cielo né casa«,¹⁵⁶⁵ a u svojemu tragičnom ljudskom putovanju prisjeća se napada na povijest i čovjeka Ramousova djela *Risveglio di Medea*. Nadalje, razvidna je uvijek prisutna hermetička esencijalnost, još drskija u sintaksi lišenoj tradicionalnih logičkih veza, što pomaže da se riječ izolira i napuni simboličkom vrijednošću. Posebno je to očito u zbirci *Canto di una rosa rossa* (1984. – 1996.). Ovdje su priroda i društvo u prisnoj, destruktivnoj vezi koja stvara gangrene i otpad; oni guše okoliš u cjelini,

1561 LAURA MARCHIG, *Ricordando un giovane trotzkista*, u *Dall'oro allo zolfo*, op. cit, str. 20.;

»Ozbiljno razmišljaš o budućnosti / vjeruješ i strastveno gledaš na ideale, / ja mnogo manje«.

1562 LAURA MARCHIG, *Sono un piccolo coso*, u *Dall'oro allo zolfo*, op. cit, str. 25.;

»I'm just a poor thing. / Samo sam jedna sitnica / jedna, mala sitnica. [...] od mojih / malih, malih uzdaha / zamagljuju se stakla«.

1563 LAURA MARCHIG, *Vieni vocina*, u *Dall'oro allo zolfo*, op. cit, str. 36.;

»Dodì vocula mea tvoja me tečnost / muči. Ti si jedina bistrina / koja je smisao i lavovska snaga. / Uspoređuje te s dugim i kratkim zvukom / zvona, pjesnikova pjesma. / Dodì glasiću / vrišti mi još malo u uho / sve tajne tvoje mora«.

1564 *Ibidem*, »in frazioni minutissime di suono«.

1565 LAURA MARCHIG, *Sangue*, u *Dall'oro allo zolfo*, op. cit, str. 41.;

»hnskoga ludila, rimske brutalnosti. / Osjećam svijet kako se kreće / u grčevima žuri naš oštećeni gen / prelijeva se iz jedne u drugu bačvu. / Nemam domovine, ni neba, ni doma«.

a stežu i samoga subjekta koji u njemu živi. Marchig čvrsto postavlja prisutnosti i predmete u uobičajeno kvarnersko okruženje, pored žudnji i buke kolektivnoga života, a iskustvo se smješta iza psihičkoga, fiziološkoga i jezičkoga zapleta. Mnogi su tekstovi kraći, glazbeno prilagodljivi, s metričkim i sintaktičkim prekidima, suočeni sa stvarnošću koja se briše i uvlači između analogija i razmjena, iz koje izvire podsjetnik na raspravljivu, ako ne i nemoguću sreću. Pod neodređenim gomilanjem umnoženih predmeta svakodnevnoga života, probijaju se percepcije svjetla, tišine, kroz vizualna proširenja u kojima blista nedostižni osjećaj stvarnosti. Potvrđujući nadu u ponovno sastavljanje vlastitih misli, autorica traži izlaz pred svijetom koji kao da propada. Sve se prikazuje u postupnom pomaku prema izgubljenosti u samome trenutku spoznaje: poznata i strana mjesta svijeta, uspomene iz djetinjstva, tragovi opće političke razočaranosti, najrazličitije kulturne i književne konotacije, životi bliskih osoba kojih više nema. U stihovima: »Endecasillabiamo e il mondo sappia / del dolce nome il suono e dei tuoi occhi / mare il colore e di bontà regina«,¹⁵⁶⁶ na epigramski način autorica ovjekovječuje lik prerano preminule prijateljice Paole.

Snažan utjecaj ratne stvarnosti vidljiv je u zbirci *Via delle caramelle* u kojoj se djetinjstva uskraćena tijekom domovinskoga rata sudaraju sa slikama iz autoričine mladosti. Marchig na intimniji način preispituje identitet i poteškoće žena na putu prema uspjehu, bavi se problemima položaja žena, nasilja nad ženama i djecom u kontekstu u kojemu prevladava opća ravnodušnost: »Il mio crimine si chiama indifferenza / assenza preterintenzionale. / Testimone dell'uso e dell'abuso / inconcludente e perciò permissiva / ciuccio violenza come uno sciroppo / che poi disgrego e assimilo. [...] Un eczema / ce lo togliamo a squame / umanità pigra e di nascosto. / Quanti morti hai seppellito fino ad ora / guatando tra le macerie / film documentato D.O.C. televisione – / Tutto slappato inglobato – passiamo oltre.«¹⁵⁶⁷

Privrženost glazbi, kao umjetnički izbor drugačiji od ostalih autora riječke književne tradicije, rezultira miješanjem žanrova: rocka, jazza, ali i metala. Fonički aspekti pogoduju boljem prikazu raspadnute stvarnosti, ponekad nadrealistične zbog mnogih ljudskih djela koja su spisateljici nedokučiva, ali koja u svakome slučaju nastoji zabilježiti. Visintini smatra da:

se ponekad Marchig izražava čak agresivnom i žestokom (i ne uvijek umjetnički uspjelom) jezičnom nepromišljenošću, koja dovodi do isprekidane ekspresionističke deformacije stvarnosti: jezik postaje trpak i oštar, obilježen umetcima hiperrealističkih neologizama, izmišljenih, preuzetih iz stranih jezika, ili učenih referenci.¹⁵⁶⁸

Njezina gorčina, međutim, nikada ne dotiče očaj privatnosti i uspijeva zacijeliti zahvaljujući urođenoj ironiji koja sve prikazuje bez iluzija i manje ozbiljno. Zbirka završava tekstovima

1566 LAURA MARCHIG, *Incede ora la notte*, u *Dall'oro allo zolfo*, *op. cit.*, str. 45.;

»Jedanaesterčimo i neka svijet zna / o zvuku njeznoga tvojeg imena i tvojim očima / morske boje i o kraljici dobrote«.

1567 LAURA MARCHIG, *Inverno 1992*, u *Dall'oro allo zolfo*, *op. cit.*, str. 74–75.;

»Moj se zločin naziva ravnodušnost / nenamjerno neobitavanje. / Svjedokinja uporaba i zlouporaba / neuvjerljiva i stoga popustljiva / sišem nasilje kao da je sirup, / a zatim ga cjepkam i prisvajam. [...] Egzem ćemo skinuti ljuskanjem / lijeno čovječanstvo i kriomice. / Koliko si mrtvih do sada sahranio / odmjeravajući među ruševinama / dokumentirani film kontroliranoga podrijetla televizija – / Sve pograbljeno proždrtu – idemo dalje«.

1568 Usp. IRENE VISINTINI, *op. cit.*, str. 8.

posvećenima sinu i prožetima autentičnošću, svježinom i bezuvjetnom majčinskom ljubavlju. Marchig se poigrava riječima, pretvarajući djetetove glasove u stihove: »E non invecchiero, te lo prometto / faccio ginnastica! / Per sempre e sempre / io e te - yuyeté / Zeco coniglio, che ti è caro«,¹⁵⁶⁹ i namjerava mu, ako je potrebno, pokloniti Mjesec.¹⁵⁷⁰

Nezaustavljivo djelovanje naličja

U svesku *T(t)erra* razvidna je sigurnija verzija autorice. Jedna od zbirki koju sadrži predstavlja prekretnicu između dva trenutka: *Lilith* nudi tekstove u dvojezičnoj verziji – na fijumansko-m dijalektu, jeziku koji spisateljica svakodnevno koristi (kao i većina autora obrađenih u ovoj knjizi), uz usporednu verziju na talijanskome jeziku. Prethodnica ostalih zbirki, prikazuje svijet povezan upravo s intimom obitelji, sa školom, sjećanjima na mladost, s književnim izborima. Faza je to u kojoj Marchig izražava, i kroz izvorni dijalektalni izričaj, onaj neprevedeni, želju da se približi svom stvarnom, svakodnevnom svijetu, ali i onome pohranjenom u sjećanjima, koji je postao dio njezine suštine. U uvodu knjige ističe:

La figura mitologica ciamada Lilith, come se sa, xe quela ne la Bibia (ne la version più antica dele Sacre Scritture) vien definida come la prima dona che Dio ga creato, insieme con Adamo e che la xe stada impastada con el stesso fango. A un certo punto sta qua lasa la Tera per diventar quel che noi ciamemo la Luna Nera, che saria poi quel che disevo sora, el altro, el sconosciuto, ma anche el femminile sconosciuto [...] El fuman che dopero no xe quel de un Milinovich o de altri fiumani patochi, no' xe gnanche el dialeto che parla mio pare, xe el fuman che mastiga ogi i rapresentanti de questa disgraziada generazion cresuda in socialismo democratico e con el rock come pan per el spirito, e su la lingua de Dante, e mastruzada dopo una guera per la democrazia. Xe la generazione che se ga sempre trovà a conviver con una altra cultura, quela slava, che no' la disprezza, ma al contrario la ama, perché la la conossi, almeno quanto la ama e la conossi la propria, stramba ma precisa.¹⁵⁷¹

Prožet brojnim talijanizmima i izrazima bliskima istrovenetskome dijalektu kojim se govori u obližnjoj Istri, *njezin* dijalekt, različit od očeva, koji pripada novoj generaciji, pomaže joj da preispita svoj odnos sa slavenskom kulturom, vlastitim identitetom i rodnome gradu: »A ti te lo domando mare slava / che ti fjburti in alto i soris de late / quale xe el mio fguardo originale / varado dal peto col primo respiro? [...] Su la strada de fughe, de le scelte / vedo arpioni de lagrime

1569 LAURA MARCHIG, *Non ti sarà mai vecia?*, u *Dall'oro allo zolfo*, op. cit., str. 84.;

»I neću ostarjeti, obećavam / vježbam! / Zauvijek i uvijek / ja i ti - yuyeté / Zeko coniglio, koji ti je drag«.

1570 Usp. LAURA MARCHIG, *Martino vuole la luna*, u *Dall'oro allo zolfo*, op. cit., str. 85.

1571 LAURA MARCHIG, *A proposito di 'Lilith'*, u *T(t)erra*, op. cit., str. 99–100.;

»Mitološka figura po imenu Lilith, kao što znate, u Bibliji (u najstarijoj verziji Svetoga pisma) je definirana kao prva žena koju je Bog stvorio, zajedno s Adamom, iz istoga blata. U jednome trenutku ona napušta Zemlju kako bi postala ono što nazivamo Crnim Mjesecom, onim što sam prije nazvala drugošću, nepoznatim, ali i nepoznatom ženstvenošću [...] Fijumanski koji koristim nije onaj Milinovičev ili drugih pravih Fijumana, nije ni dijalekt kojim govori moj otac, to je dijalekt kojim se danas služe predstavnici ove nesretne generacije koja je odrasla u demokratskome socijalizmu i s rockom kao kruhom za dušu, uz Danteov jezik, jezik prignječen nakon rata za demokraciju. Generacija je to koja oduvijek živi s drugom kulturom, onom slavenskom, koju ne prezire, već je naprotiv voli, jer je poznaje, barem onoliko koliko voli i poznaje vlastitu, neobičnu, ali istu«.

medaglie / tuti me zuca / conceti e comozioni. / Ma se straparme provo de 'sta tera / resta striche de pele e sangue amaro«. ¹⁵⁷²

Svezak otvara zbirka *Lussignana* panteističke inspiracije, u kojoj je sjećanje na baku u njezinome prirodnom okruženju obojeno mitom. Prostor je to u kojemu priroda nudi ljubav i vječnost vrijednosti koje spisateljica prihvaća, o njima promišlja i čini ih vlastitima: »Il fiore sconosciuto di scogliera / il mirto, il lauro, e della primavera / il primo frutto dolce, una carota. / Essere qui è essere narice / il corpo che si sente la radice / di queste piante / e nella terra e nella pietra spinge / le pallide ginocchia«. ¹⁵⁷³ Iako kontroverzni, otvorene interpretacije, stiho- vi su to u kojima se razmišljanja, vrijednosti i okolnosti postavljaju pred autoricu. Nostalgijom pune prostor u kojemu se prepoznaje i koji joj, zato što pripada njezinim precima, pomaže u suočavanju s još uvijek nepoznatom budućnošću. Karakterizirana svjetlošću u definiciji lošinj- ske prirode, pjesma ne propušta ponuditi oprečne pojmove koji zauzimaju isti prostor. Benussi primjećuje da:

na otoku koji predstavlja mitsko djetinjstvo, ogrezlo u vegetaciji netaknutih oblika, čini se da i poznati bestijarij želi pisca stihova pripremiti za bijeg, koji sanja i koje- ga se boji, iz stanja nevinosti koje je već postalo neizdrživo: »čuvši tvoj glas / more postaje potočić / i stvara labirint / u kojemu se gube sunčeve zrake / dok dirnuta priroda plače / pjevajući tvoje ime« (*Cantando il tuo nome*). Ime označava nekoga tko nije tu, a u sljedećoj pjesmi kontrast, stilsko obilježje zbirke, pokazuje potpunu spremnost otvaranju racionalnim i strastvenim odabirima, svjetlima i tamnima, ja- sno prikazanima ili skrivenima: „jasno“ je incipit poezije, „noć“ obilježava zaklju- čak (*Chiara ha la fronte la baia*). ¹⁵⁷⁴

U potrazi za vlastitom autonomnom fizionomijom, pjesnikinja pronalazi težnje ženskoga svijeta u individualnome iskustvu isprepletenom s onim povijesnim, koje preuzima kako bi ponovno otkrila nit koja žensko postojanje veže za korijene i proturječja prošlosti.

Colours je zbirka u kojoj Marchig pronalazi svoj jasan prostor, premda bogat oprečnim izrazima koji nisu nimalo cjeloviti i definirani. Naziva je najdražom knjigom – *Libro preferito*, a ona predstavlja autoričinu volju da se osloni na umjetnost kako bi zaključala svoje uspomene i svoj život u vječnu budućnost, na tragu Foscola: »una rima / una sola / e una porta socchiusa. / Ci sono ricordi / vecchi volti da aspettare«. ¹⁵⁷⁵ Jezik je i dalje istančan, isprekidan, promje- njiv. Tu su trenutci prepuštenosti i strasti, a pojavljuju se narativni elementi, puni komunika- tivne energije koji ponekad predstavljaju igru koju pjesnikinja nastavlja igrati s označiteljima.

1572 LAURA MARCHIG, *Mare slava*, u *T(t)erra*, op. cit., str. 120.;

»Tebe pitam, majko slavenska / koja guraš u visinu mliječne osmijehe / koji je moj originalni pogled / onaj isti koji je izašao iz mojih grudi s prvim udahom? [...] Na putu bjegova, odluka / vidim harpune suza i medalje / svi me vuku / razmišljanja i emocije. / Ali ako se pokušam otrgnuti od ove zemlje / ostat će tragovi kože i gorke krvi«.

1573 LAURA MARCHIG, *La radice*, u *Lussignana*, u *T(t)erra*, op. cit., str. 22.;

»Nepoznati cvijet s hridi / mirta, lovor i proljetno / prvo slatko voće, mrkva. / Biti ovdje znači biti nosnica / tijelo koje se osjeća kao korijen / ovih biljaka / pa u zemlju i kamen gura / blijeda koljena«.

1574 Usp. CRISTINA BENUSSI, *Prefazione*, u LAURA MARCHIG, *T(t)erra*, op. cit., str. 10.

1575 LAURA MARCHIG, *Una rima sola*, u *T(t)erra*, op. cit., str. 58.;

»jedna rima / samo jedna / i odškrinuta vrata. / tu su uspomene / stara lica koja treba pričekat«.

U potrazi za vlastitim simetrijama i toliko željenom slobodom, zatvorena u boje života kojima oslikava svaki egzistencijalni trenutak, spisateljica još jednom utvrđuje da se, osim boja i dubina koju boja doseže povezujući se s dimenzijama pojedinca na njegovome životnom putu, nikada ne uspijeva odvojiti od oksimorona koji sadašnjost (ali i samu prošlost) čine proturječnima. A dok su se Ramousove *zore i sutoni* susretali, kako bi izrazili slobodu umjetničkoga stvaranja, kod Marchig se suprotnosti dodiruju kako bi se deformirale, kako bi pokazale svoju dvojnju stranu, različitu i suprotnu od sebe: »Tutto si rabbuia in questo viso / eppure risplende / a volte ha un passo di onda / irrequieta, imprendibile / che avanza per mostrarsi generosa / e quindi si ritrae«. ¹⁵⁷⁶ Eros, vitalno iskustvo i ponovno rođenje, također se predstavlja u svojem smrtnom ruhu koje s jedne strane ispunjava vitalnom energijom, željama, snovima, da bi ih zatim razbarušio, slomio i uništio u dvostrukoj polarizaciji erotskih i pogrebnih tema: »tra gli artigli dei distacchi le nostalgie grondano sangue. / Hanno solide tombe e malinconiche lapidi gli amori sfibrati, / sepolti coi loro misteri«. ¹⁵⁷⁷

Zbirka *Senso* podijeljena je na dva dijela. U prvome, potpuno privatne i svakodnevne teme ponekad su prenesene kroz filter ironije i šaljivosti, a u potpunosti je razvidan neproblematičan odnos s jezikom, oslobođenim bilo koje vrste ograničenja. Izlazeći iz okvira skučenoga svijeta, uspijeva izgraditi samu sebe s buntovnom sviješću i erotskom životnom snagom koja u cjelokupnome njezinom izričaju izvire kroz želju za shvaćanjem života. Gotovo opsesivno na vidjelo iznosi sva obilježja osoba i prostora, izbjegnutih, ali i priželjkivanih emocija, s osjećajem razumijevanja svih životnih aspekata. Teži prikazu i tamne strane želja, razočarenja, erotske sublimacije u svakodnevici, na trenutke se sudara i s degradacijom same svakodnevice. Leksik tada postaje opor i otrovan, u vještome pripovijedanju složenih osjećaja i njihove dvoznačnosti.

Senso u napomeni sadrži odjeljak *Voli notturni*, u kojemu promišlja i suprotstavlja, u obliku pjesme u prozi, dva načina gledanja na osjećaj sjedinjenja i ljubavi. Iako prirodan i svojstven svim bićima, problematičan je i pun proturječnosti. Kroz višeglasnu perspektivu, dragu postmodernizmu, u tekstovima *Colui che vola* (Onaj koji leti) s jedne te *Colei che striscia* (Ona koja puže) s druge strane Marchig pokušava prikazati (zamišljajući *Onoga*) dvije strane iste medalje: podijeljene u načinima viđenja, sanjanja, prevladavanja i prekidanja ljubavnoga odnosa. Isti trenutak razmotren je kroz vlastitu i hipotetičku perspektivu drugoga, kroz iskaz žaljenja, proživljenoga, uspjeha i poraza, boli i radosti koje nisu uvijek bile istovjetne. Dva se tumačenja ponekad spoje u jedan glas kako bi se opravdalo ono što je postojalo i očito imalo i dodirnih točaka: »Nonostante tutto il male che mi hai fatto io continuo ad amarti. Nonostante tutto il bene che mi hai fatto io continuo ad amarti. Nonostante tutto il bene che ti ho fatto io continuo ad amarti,

1576 LAURA MARCHIG, *A proposito di un viso*, u *T(t)erra*, op. cit., str. 37.;

»Na ovome licu sve tamni / pa ipak sja / ponekad ima valni korak / nemiran, neosvojiv / koji napreduje da bi se pokazao velikodušnim / pa se zatim povlači«.

1577 LAURA MARCHIG, *Intenzioni feroci*, u *T(t)erra*, op. cit., str. 44.;

»među kandžama rastanaka nostalgije liju krv. / Imaju čvrste grobove i melankolične nadgrobne spomenike istrošene ljubavi / pokopane sa svojim tajnama«.

nonostante tutto il bene io continuo ad amarti, nonostante tutto il male io continuo ad amarti, nonostante io continui ad amarti. Perché ciò che era legato slegandosi lascia un segno...Recito nel buio il mantra degli amanti«. ¹⁵⁷⁸ Ljubavni dnevnik, zamišljen kao četveroručni spis, bavi se problematičnom, teškom ljubavlju, u kojoj razum ne može naći valjana načela na odabranim životnim putovima. Iako je svjesna vlastite usamljenosti, glavna junakinja izražava svoju tugu zbog činjenice da više nema tog odnosa, ali i svijest da ne može izbrisati proživljeni osjećaj jer je ostavio trag dobra i zla u oboma: »Io ti cerco nel ricordo dei nostri incontri, caldi come zolle, e gli occhi tramano tra le forme dei passanti per scoprire la tua«. ¹⁵⁷⁹ Istražujući različite etape koje su dovele do kraja ljubavi, spisateljica koristi sve osjetne organe, ističući njih kroz mirise koji okružuju zajedničke trgove i mjesta, i ostavljaju ženu bespomoćnom. U ovoj se zbirci, također, poigrava oprečnim pojmovima kako bi izrazila proturječnosti života i samog osjećaja. I dok s jedne strane *Colei che striscia* zaključuje autoričino promišljanje s optimističnom perspektivom: »Dove sei, rimani, da me lontano e in me presente, al limite tra la notte e l'idea del giorno. Il sole alla fine come sempre sorge, ritorna, bisognerà saper aspettare«, ¹⁵⁸⁰ s druge strane *Colui che vola* promišlja o značenju koje je njihov odnos dao ovome kratkom životu, putovanju podešenome između ogorčenja i nostalgije, narušene ravnoteže između dvije suprotnosti: »Forse lo senti anche tu questo sapore d'alba al limite tra due opposti. Mi chiedo che strade prenderanno le nostre nature lontane e per sempre presenti«. ¹⁵⁸¹

Zahvaljujući uporabi novoga jezičnog materijala, *T(t)erra* obiluje različitim oblicima i jezicima, odjecima masovne komunikacije, znakovima gradske stvarnosti i industrijskoga svijeta, i donosi raznovrsne tragove modernosti koji se miješaju s rastrganim bitkom. Kontinuirano pribjegavanje višejezičnosti dio je ovoga konteksta, kako u uporabi dijalekta, tako i engleskoga jezika, s učincima i citatima izvedenima i iz latinskih oblika. Kao što autorica otvoreno tvrdi, djelo donosi beskrajnu verbalizaciju svijeta koji pronalazi svoju izvornu vezu s prirodom, sa zemljom, a i s razdobljem djetinjstva prenesenoga prije svega kroz majčinske elemente. Odrasli Martino, koji sjeda na bicikl i, ostavljajući kućne stereotipe, kreće na svoj put: »Già nella corsa scompigliò le onde / dell'aria«. ¹⁵⁸² Mreža je to znakova i referenci u kojoj različita lica svijeta prolaze kroz nezaustavljivo djelovanje naličja koje ne dopušta ikakvu umirujuću identifikaciju.

1578 LAURA MARCHIG, *Voli notturni*, u *Senso*, iz zbirke *T(t)erra*, *op. cit.*, str. 86.;

»Unatoč svemu lošemu što si mi učinio, ja te još uvijek volim. Unatoč svemu dobrome što si mi učinio, ja te još uvijek volim. Unatoč svemu dobrome što sam ti učinila, ja te još uvijek volim, unatoč svemu dobrome ja te još uvijek volim, unatoč svemu lošemu, ja te još uvijek volim, iako te još uvijek volim. Jer ono što je bilo vezano, kada se odveže, ostavlja trag... U mraku izgovaram mantru ljubavnika«.

1579 LAURA MARCHIG, *Voli notturni*, *op. cit.*, str. 77.;

»Tražim te u sjećanju na naše susrete, tople poput gruda, a oči traže među oblicima prolaznika kako bi otkrili tvoje«.

1580 LAURA MARCHIG, *Voli notturni*, *op. cit.*, str.82.;

»Gdje si, ostani, daleko od mene i prisutan u meni, na granici između noći i ideje dana. Na kraju, kao i uvijek, sunce izlazi, vraća se, moramo znati čekati«.

1581 LAURA MARCHIG, *Voli notturni*, *op. cit.*, str. 88.;

»Možda i ti osjećaš ovaj okus zore na granici između dvije suprotnosti. Pitam se kojim će putovima krenuti naše daleke, ali zauvijek prisutne prirode«.

1582 LAURA MARCHIG, *La mattina che mio figlio salì (variante 2)*, u *T(t)erra*, *op. cit.*, str. 95.;

»Već je u trei razbarušio valove / zraka«.

Suočena s razbijenim svemirom koji je poput goleme zagonetke čiji se dijelovi ne mogu ponovno sastaviti, autorica uranja u sitne detalje, nastojeći izvući sjene koje će postaviti barem neko pitanje o globalnome značenju koje joj bježi.

Proza snažnih tonova

Iz autoričinih prvih priča izvire njezin unutarnji svijet, prikazan izravnim i ponekad grubim jezikom: Marchig je vješta u jasnome izražavanju pojmova često koristeći, u govoru svojih likova, surove izraze. Već u djelu *Concerto per violino* pojavljuje se vizija balkanskoga svijeta kojemu autorica priznaje da pripada, iako se ograđuje od njega. Priča govori o dva stranca na plaži, do koje je moguće doći spuštanjem niz duge stepenice, na mjestu s kojega se prostire pogled na morsko plavetnilo i razvedenu obalu koja bez daha ostavlja turiste iz svih krajeva svijeta. Na površinu izlaze stare ogorčenosti mještana koji, u ovome slučaju, ne podnose novinara i njegovu prevoditeljicu, likove ove priče, koji se moraju suočiti s bahatošću Brka, Mikija, Tonija, Luke i Marjana:

„Stronzi stranieri!“ Marjan prese la palla al balzo perché gli giravano a turbina. Adesso gli toccava anche sentir parlar straniero da quei due: l'uomo che portava allacciato un tipico borsello da frocio non si poteva guardare, e la ragazza che aveva una voce stridula e parlava una lingua incomprensibile, tutta vocali, non si poteva ascoltare. I cinque circondarono i due e spararono tanto di petto in fuori, a galletto.¹⁵⁸³

Kako bi ih spasio od negativaca, pojavljuje se Danko, vlasnik bara na plaži, koji silom oduzima švicarski nož jednome od njih i uspijeva ih natjerati na bijeg. Istodobno, prestrašenome novinaru i njegovoj prevoditeljici Danko, autoričin alter ego, objašnjava ovakav način dočeka stranaca: radi se o dijelu stanovništva doseljenom iz unutrašnjosti u priobalje zemlje čije se ime ne spominje:

Il problema, lo dico sempre signori, è nei forestieri che vengono in questa città e cercano di imporre le loro regole e i loro modi di fare [...] Sì, i forestieri che parlano la mia stessa lingua, vivono in un'area geografica che è la mia stessa area geografica e dovrebbero appartenere alla mia stessa identica cultura. Ma nei nostri confronti, nei confronti di noi custodi di antiche tradizioni e di antiche conoscenze, hanno provato sempre e soltanto rabbia e invidia. È quasi una missione genetica che si tramanda da generazioni: cercare di modificare la struttura delle vecchie città della costa, svuotare loro l'anima.¹⁵⁸⁴

1583 LAURA MARCHIG, *Concerto per violino*, u *Antologia delle opere premiate* al concorso d'arte e cultura Istria Nobilissima, Fiume/Rijeka-Trieste, UI-UPT, 2013., str. 82.;

»Strani seronje!» Marjan se nadovezao jer mu je padao mrak na oči. Sada je još morao slušati kako to dvoje govori stranim jezikom: muškarca, koji je nosio tipično homičku torbu oko pasa, nije se moglo gledati, i djevojku koja je imala piskutav glas i govorila nerazumljivim jezikom, punim samoglasnika, nije se moglo slušati. Petorica su okružila ovo dvoje i isprsilu se pred njima poput pijetlova«. Pripovijetka je uvrštena u roman *Snoopy Polka. Noir balcanico*, Sestri Levante, Oltre Edizioni, 2015., str. 59–74.

1584 LAURA MARCHIG, *Concerto per violino*, op. it., str. 83.;

»Problem je, uvijek kažem, gospodo, u došljacima koji dolaze u ovaj grad i pokušavaju nametnuti svoja pravila i svoje načine ponašanja [...] Da, stranci koji govore isti jezik kao i ja, žive na istome geografskom području kao i ja i trebali bi pripadati mojoj istoj kulturi. No prema nama, prema nama čuvarima drevnih tradicija i znanja, uvijek su osjećali samo i isključivo bijes i zavist.

Na tragu Dankovih riječi, Marchig se u narednim tekstovima bori protiv onoga što definira kao »proces balkanizacije«. ¹⁵⁸⁵ Očit je kritički odabir tekstova *Rosso Cielo* objavljenih u časopisu »La battana« i kasnije uvrštenih u autoričin jedini roman *Snoopy Polka. Noir balcanico*. Potonji je obojan u crveno jer, prema riječima urednice kolekcije koja zajedno sa Zandelom izdaje djelo, »ako je crvena boja koja prevladava (izvorni naslov romana bio je upravo *Cielo rosso* – Crveno nebo), sluh su privukle note Snoopy Polke i kalašnjikova, u pucketavoj baladi o ljudima i leševima«. ¹⁵⁸⁶ Radnja romana, raznolika, složena i nelinearne naracije, odvija se u sreću Balkana, u zemlji koju autorica nikada ne imenuje, ali koja se lako prepoznaje. U jednome intervjuu autorica otkriva detalje o mjestu koje je opisala:

krajolici i prostori koje opisujem u »Snoopy Polki« više su povezani s Dalmacijom, iako se ona nikada izravno ne imenuje, baš kao što se ni Hrvatska, čak ni slučajno, nikada ne spominje. Za one koji žive u Hrvatskoj vrlo su prepoznatljive reference i izravni *hommagi* tipičnim komedijama iz dalmatinske tradicije, Miljenku Smoji, scenaristu kulturne televizijske serije s početka sedamdesetih koja je tada predstavljala istinsku kritiku komunističkoga režima. Govorim o Malom mistu. Serija, čija se radnja odvija u jednome malom dalmatinskom mjestu, govorila je o manama i vrlinama novih socijalističkih drugova; bilo je tu likova poput bivše partizanke koja je pokušavala nametnuti svoj primitivni mentalitet, među stanovnicima ovoga malog mjesta, u kojemu je liječnik, doktor Luigi, govorio na talijanskome i citirao Dantea. ¹⁵⁸⁷

Vrijeme radnje može se datirati na kraj devedesetih godina prošloga stoljeća. U ovome nestvarnom i primitivnom mjestu, gdje izgleda kao da se vrijeme neprestano vrti oko svoje osi cikličkom putanjom, izmjenjuju se brojni likovi i njihove priče s propalim ljubavima i neostvarenim ciljevima. Ovo mjesto uz plavo more, omiljeno odredište mnogih turista, kroz naraciju biva obojeno u crveno i crno: crvena boja označava krv kojom obiluju opisani događaji, a crna brojne korote koje su obilježile mjesno stanovništvo. Izvorna jezgra oko koje autorica gradi priču može se pronaći u ljubavnome trokutu između Mate, Ande i Eve koji žive u ovome kafkijanskom krajoliku. Mate Adamić oženjen je Anđom i imaju jednoga sina, Nena, koji kasnije postaje poznati pisac erotskih priča. U opisivanju nasilnih trenutaka autoričina proza često je obojana krvlju. U drugim, pak, trenucima pribjegava erotizmu kako bi objasnila složene odnose između muškaraca i žena.

Obitelj, koja se vratila u domovinu nakon godina iseljništva u Njemačkoj, uživa zapažen status zasnovan na ilegalnoj trgovini oružjem i na prividu trgovačkoga carstva ostvarenom kroz niz

Njihova je gotovo genetska misija koja se prenosi generacijama: pokušati promijeniti strukturu starih obalnih gradova, isprazniti im dušu«.

1585 MARCHIG u intervjuu koji je dala novinaru ROBERTU DEDENARU tvrdi: »„Balkanizacija“, čitaj primitivizacija, krajeva kao što je na primjer dalmatinska obala, koji su kroz povijest predstavljali primjere visokih civilizacija i vrednovanja kultura u dodiru, koji trpe svojevrsnu neprestanu i agresivnu eroziju pod „stranom“, balkanskom kulturom, koja im krade dušu, onu tipičnu odmjerenu prirodno, ono što bismo mogli nazvati njihovim izvornim mediteranskim duhom.« U ROBERTO DEDENARO, *Una Snoopy Polka contro la guerra*, »Il Piccolo«, Trieste, 6. lipnja 2015., <https://ilpiccolo.gelocal.it/tempo-libero/2015/06/05/news/laura-marchig-una-snoopy-polka-contro-la-guerra-1.11563836>; pristup stranici: 2. prosinca 2020.

1586 Usp. ELISA AMADORI, *Snoopy polka*, recenzija objavljena na portalu »Thriller Magazine« dana 21. travnja 2015., <http://www.thriller-magazine.it/15883/snoopy-polka>; pristup stranici: 2. prosinca 2020.

1587 Usp. ROBERTO DEDENARO, *op. cit.*

favoriziranja koje autorica ironično opisuje. Adamić, koji već dugi niz godina ne voli suprugu, paralelno si je s Evom stvorio novu obitelj. Eva je mnogo mlađa od njega i strankinja je. Njezina majka, oštroumna Margot, pazi na obitelj. Njih dvoje imaju sina Alea. Ale je maza roditelja i polubrata Nena koji ga, bez znanja svoje majke, redovito posjećuje. Ale voli slušati oca kako svira harmoniku i često ga potiče:

„Papà suona!“ Supplica con quella vocina di acquoso cristallo e papà non può non accontentarlo. [...] La mamma annuisce, la nonna solleva le braccia e si mette a battere ritmicamente le mani e a scandire „Snoopy Polka! Snoopy Polka!“ con un tono che è quello di chi incita un pugile che sta per salire sul ring. Mate s’infilta le cinghie della vecchia fisarmonica tutta ornata da intarsi di legno e madreperla e rivolge uno sguardo complice a Eva e al bambino e chiede: „Snoopy Polka?“ „Siiii!“¹⁵⁸⁸

S druge strane, Anđa ne želi Mati dati razvod braka pa se ovaj mora snalaziti između dvije obiteljske stvarnosti. Vječito neodlučan, amater u svemu što radi, čak i kada svira Snoopy Polku. Ono što proizlazi iz jedanaest poglavlja romana jest raspad jedne zemlje, Jugoslavije. Na tu temu spisateljica je vrlo eksplicitna:

Imala sam potrebu obračunati se s jednim užasnim razdobljem poput onoga posljednjeg balkanskog rata, koji smo mi Talijani koji smo ostali živjeti u Istri i Rijeci osobno pretrpjeli. Željela sam se pozabaviti s dva desetljeća tijekom kojih Hrvatska i cijelo područje Balkana nisu pokazali da su išta naučili iz svojih pogreška, iz mora krvi koje su ostavili za sobom. Naprotiv, razvio se sustav koji uzdiže umijeće prijevare i zlorabe ovlasti kao da su vrline, a ne grijesi.¹⁵⁸⁹

Ljubav prema pisanju i strast prema kazalištu stapaju se i tako nastaje cijeli jedan niz kazališnih djela koja ostvaruju veliki uspjeh kod publike i kritičara. Godine 2018. Marchig i Zandel zajedno pišu *Processo a Oskar Piškulić, il boia degli autonomisti fumani – Chi ha paura di un utopia?*. Tema je vezana za Drugi svjetski rat i poratno razdoblje u gradu Rijeci. Autori se bave dijelom prešućene riječke povijesti i na površinu iznose pozadinu rimskoga suđenja Oskaru Piškuliću, zvanom Žuti, kojega su građanskom parnicom tužili Antonia i Giuseppe Sincich mlađi, djeca Giuseppea Sincicha, kojega je Piškulić osobno strijeljao. Na suđenju, koje je trajalo sedam godina, optuženi se nikada nije pojavio, a zbog proceduralne greške talijansko ga je sudstvo oslobodio krivnje. Marchig i Zandel osjećaju potrebu na sceni suditi ovome neuspjehu talijanskoga pravosuđa. Piškulić, heroj Narodnooslobodilačkoga rata, na kraju sukoba postao je jedan od šefova OZNE, jugoslavenske tajne policije koja je kasnije preimenovana u UDBU. Kao novinarka EDIT-a, autorica ga je imala priliku intervjuirati. Piškulićevo ime za Fijumane predstavlja razdoblje terora nad lokalnim stanovništvom jer je on bio glavni krivac za brojna pritvaranja i

1588 LAURA MARCHIG, *Snoopy Polka. Noir balcanico, op. cit.*, str. 15–16.;

»Tata, sviraj!« Moli ga tim vodenastim kristalnim glasićem pa ga tata ne može odbiti. [...] Majka klima glavom, baka podiže ruke i počinje ritmično pljeskati i skandirati ‘Snoopy Polka! Snoopy Polka!’ tonom koji podsjeća na nekoga tko ohrabruje boksača koji se sprema ući u ring. Mate navlači remene stare harmonike, ukrašene intarzijama od drva i sedefa, pa znakovito pogleda Evu i dijete i pita: ‘Snoopy Polka?’ ‘Daaaaa!’ «.

1589 Usp. ROBERTO DEDENARO, *op.cit.*

ubijanja sugrađana. Predstava se odvija na praznoj sceni na kojoj dvoje autora interpretira tekst. U jednome trenutku Marchig, u predstavljanju publici – kao što čini i Zandel (koji istovremeno glumi i sebe i Žutoga) – objašnjava zašto se namjerava suditi Piškuliću:

Avrei voluto conoscere la storia di intere famiglie fiumane, viste per l'ultima volta ammassate per le piazze di Fiume e dopo scomparse per sempre, o quella di tanti ufficiali e sott'ufficiali dell'esercito italiano, segregati nelle carceri di via Roma, e poi spariti. Mi premeva avere chiarificazioni sulle uccisioni degli autonomisti fiumani avvenute fra il 3 e il 4 maggio del 1945, subito dopo l'arrivo delle brigate partigiane in città. E soprattutto, avrei voluto sapere il perché di quelle frettolose liquidazioni, esecuzioni sommarie, ma anche assassini, compiuti casa per casa.¹⁵⁹⁰

Godine 2019. autorica piše višejezični tekst za djecu pod naslovom *I zvezde štucaju / I zvezde štucaju / Anche le stelle hanno il singhiozzo* i realizira predstavu koja je izvedena u Zajednici Talijana Rijeka. Produkciju predstave potpisuje udruga Stato Libero di Fiume u suradnji sa Zajednicom Srba Rijeka, Zajednicom Talijana Rijeka, Osnovnom školom San Nicolò, Talijanskom dramom i Kazalištem lutaka. Ovaj autoričin eksperiment od izrazite je važnosti jer u prostorima Zajednice uključuje brojnu djecu, koja se putem višejezičnoga teksta mogu približiti talijanskome jeziku i kulturi.

Posljednji književni pothvat jest *Alfa Romeo Jankovits*, kazališni tekst koji je najprije postavljen u kazalištu Rossetti u Trstu 31. kolovoza 2020., a kasnije i u Zajednici Talijana u Rijeci 3. rujna iste godine. Tekst govori o projektu dvoje mladih poduzetnika. Radnja se zbiva u živahnoj Rijeci, gradu u kojemu se suočavamo s poviješću i egzodusom. Ideja-projekt života doživljava dramatičan rasplet. Ostaje, međutim, zauvijek zabilježen u Marchiginoj priči.

Polazeći od jednoga opsežnoga istraživačkog rada autorica odlučuje na sceni oživjeti izvanredno iskustvo braće Jankovits, koji iz svoje skromne garaže Lampo u Ciottinoj ulici br. 27 sanjaju i ostvaruju svoj cilj. Tako je rođena trkaća Alfa Romeo, Alfa Romeo 6C 2300 Aerodinamica Spider, poznata i kao Alfa Jankovits, auto čiji su motor projektirali i sastavili braća Oskar i Eugenio 1934. u Rijeci. San o samostalnoj izradi trkaćega automobila oduvijek je bio prisutan u njihovim mislima. Kaže tako Eugenio obraćajući se bratu:

EUGENIO: È da una vita che non facciamo altro che parlare di automobili, di corse, di motori. E l'idea di costruircela da noi una macchina, di progettarla, disegnarla... Pensa, se avessimo un'officina meccanica, un garage, potremmo farlo davvero! Potremmo costruire una macchina vera, una macchina da corsa. Un'automobile da far scendere in pista. Via, sulla pista dell'autodromo di Monza, Il Gran premio Italia... Abbiamo mai parlato di legname io e te da bambini? Mai. Sempre di automobili, fin da piccoli. A cosa giocavamo quando eravamo bambini, a piallare tavole?¹⁵⁹¹

1590 LAURA MARCHIG i DIEGO ZANDEL, *Processo a Oskar Piškulić, il boia degli autonomisti fiumani – Chi ha paura di un'utopia?*, predstava je praižvedena u Torinu 6. prosinca 2019.;

»Željela sam znati priču o čitavim fijumanskim obiteljima, koje su posljednji put videne okupljene na riječkim trgovima, a zatim su nestale zauvijek, ili o brojnim časnicima i dočasniciima talijanske vojske, zatvorenima u riječkom zatvoru, a zatim nestalima. Željela sam dobiti pojašnjenja o ubojstvima riječkih autonomaša koja su se dogodila između 3. i 4. svibnja 1945., neposredno nakon dolaska partizanskih brigada u grad. A nadasve, željela sam znati razlog tih užurbanih likvidacija, pogubljenja po prijekom postupku, ali i ubojstava, provedenih po kućama«. S ljubaznim dopuštenjem LAURE MARCHIG naveden je odlomak iz vlastoručnoga zapisa kazališnog teksta.

1591 LAURA MARCHIG, *L'Alfa Romeo Jankovits*, 2020.;

Brat mu odgovara da su se njihove igre uvijek vrtjele oko svijeta automobila, svijeta u kojemu je jedan bio vozač, a drugi se vidio kao suvozač. No, ova prekrasna priča mora se suočiti s poviješću: izbija rat i snovi padaju u vodu. Obitelj Jankovits odabire put egzodusa, ali se 1946. vraća u Rijeku po svoj automobil, boreći se pritom protiv milicije, granica i metaka, sve dok Alfa Romeo Jankovits, umorna od puta, ne stigne u Trst. Tekst Laure Marchig valja čitati kao važan način obnove kulturne i znanstvene baštine grada Rijeke.

»EUGENIO: Cijeli život stalno razgovaramo o automobilima, utrka, motorima. I o ideji da sami izradimo automobil, projektiramo ga, dizajniramo... Pomisli samo, da imamo automehaničarsku radionicu, garažu, mogli bismo ga stvarno napraviti! Mogli bismo napraviti pravi automobil, trkaći automobil. Automobil kojim se može na stazu. Start na autodromu u Monzi, Velika nagrada Italije ... Jesmo li ikada razgovarali o drvim nas dvoje dok smo bili djeca? Nikada. Uvijek samo o automobilima, još od malih nogu. Čime smo se igrali dok smo bili djeca, blanjanjem dasaka?«

S ljubaznim dopuštenjem LAURE MARCHIG naveden je odlomak iz vlastoručnoga zapisa kazališnog teksta.

Kritički doprinosi fijumanologiji

Tijekom više desetljeća, autohtona talijanska književnost kvarnerskoga područja nastojala se mjeriti sa svojom specifičnom stvarnosti i pokušala je pronaći svoje mjesto u okviru talijanske nacionalne književne baštine. To je bilo i jest moguće zahvaljujući pojedinačnim istraživanjima talijanskih, hrvatskih i prekoceanskih sveučilišta te organizaciji nacionalnih i međunarodnih znanstvenih skupova na tu temu. Samo zahvaljujući objavljivanju knjiga, diplomskih i doktorskih radova, monografija, znanstvenih radova u časopisima i zbornicima, kreativno stvaralaštvo marginaliziranih riječkih književnika može postići zasluženu vidljivost. Tijekom devedesetih godina razvila se žustra rasprava u kojoj su sudjelovali filolozi, ali i povjesničari, filozofi, likovni kritičari, kroz istraživanja usmjerena na kulturne aspekte grada Rijeke. U pogledu riječke talijanske književnosti postoje brojna istraživanja, monografije i knjige, kao i priopćenja na konferencijama vezanima uz tematiku Rijeke i Kvarnerskoga područja, koji se ne bave samo autorima i djelima, već i studijama iz područja književne kritike, povijesti, zemljopisa, a istražuju i umjetničke te kulturne aspekte.

Moguće je uočiti, u posljednja dva desetljeća, razvoj rasprave o književnim pitanjima, ne toliko usmjerene na stilistička i formalna pitanja, škole, pokrete kojima pripadaju pojedini autori ili nove književne pravce, već sa zajedničkim ciljem valorizacije ovoga važnog književnog i općenito kulturnoga opusa koji je dugo ostao u sjeni. U preispitivanju proživljene povijesti kako bi se stvorio jedinstveni stav i kako bi se objedinila toliko suprotna i oprečna koliko i teška iskustva, vrednujući mnoge još nepoznate stranice književnosti, nužno je provesti preciznu sistematizaciju. U nadi da će ta iskustva, jednoga dana, pronaći prikladno i odgovarajuće mjesto u okviru opsežne talijanske nacionalne književne produkcije, koja će znati prepoznati svjedočanstva i ulogu mnogobrojnih književnih djela ovih prostora te prigrлити ne toliko nestvarnu ideju o jednoj talijanskoj književnosti bez granica.

Ulazak u dvadeset i prvo stoljeće učvršćuje političku volju da se razjasni višedesetljetno književno djelovanje pa postaje ključno usmjeriti se na kulturne aktivnosti koje bi dokumentirale i bilježile godinama skrivene istine. Zajednica Talijana Rijeka, u suradnji s Talijanskom unijom iz

Rijeke, promiče inicijative potpore znanstvenim istraživanjima na tome području.¹⁵⁹² Izdavačka kuća EDIT, u svojem projektu oporavka i revitalizacije institucije, pronalazi upravo u *knjizi* sredstvo za prenošenje i stvaranje, kroz književnost, mozaika nacionalnoga identiteta Talijana Istre, Rijeke i Dalmacije. Otkrivanje autora kvarnerske književne tradicije, objavljivanje njihovih neobjavljenih tekstova, čitanje i upoznavanje njihove složene i jedinstvene produkcije, povijesno sagledavanje njihova djelovanja i shvaćanje njihove univerzalne poruke pomaže u otvaranju prema temama koje tumače povijest ovoga područja i njegov specifični identitet gledajući u prošlost, ali i sagledavajući buduće izazove i očekivanja.¹⁵⁹³ Upoznati sebe, ali i otvoriti se drugima, postaju prioriteti uredničke kulturne politike šire Talijanske zajednice.¹⁵⁹⁴ Obnovljeni smjer izdavačke kuće EDIT dovodi do nastanka novih kolekcija: »*Altre lettere italiane*« (Druge Talijanske književnosti)¹⁵⁹⁵ nastala je s ciljem promicanja povijesne književne baštine Talijana iz ovih krajeva; »*Lo scampo gigante*« (Divovski škamp) s ciljem predstavljanja generacije mladih autora; »*Richiami*« (Pozivi)¹⁵⁹⁶ objavljuje fjumanske autore u egzilu predstavljajući ih i u prevedenome izdanju na hrvatskome jeziku u zbirci »*Egzodika*«. Nadalje, »*A porte aperte*« (Otvoreni vrata) kolekcija je u kojoj se izmjenjuju talijanski te hrvatski i slovenski autori, »*La fionda*« (Pračka) objavljuje dječju književnost, dok »*Passaggi*« (Prijelazi), u suizdavaštvu s tršćanskom izdavačkom kućom *Il ramo d'oro*, ima za cilj promicanje talijanskih autora Istre i Rijeke u Italiji. Kolekcija »*L'identità dentro*« (Unutarnji identitet), u suradnji sa Znanstvenom udrugom *Pietas Iulia* iz Pule, objavljuje djela iz područja publicistike.¹⁵⁹⁷ Ključne su, kao što je navedeno u ovoj knjizi, funkcije tromjesečnika za kulturu »*La battana*«, koji je posebno usmjeren promociji i vrednovanju književne baštine, te *Centra* za povijesna istraživanja Rovinj u pogledu istraživanja lokalne povijesti.

S druge strane granice, djelovanje Društva za riječka povijesna istraživanja iz Rima (*Società di Studi Fiumani di Roma*), zajedno s Udrugom talijanskih Fjumana u svijetu (*Associazione Italiani Fiumani nel Mondo*, nekoć *Libero Comune di Fiume in esilio*), dovodi do poticanja i jačanja dijaloga s riječkim gradskim poglavarstvom te do razvijanja znanstvenih istraživanja u suradnji sa Zajednicom Talijana iz Rijeke i Odsjekom za talijanistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Rijeci. Znatna je istraživačka djelatnost i razmjena ideja s Povijesnim arhivskim

1592 Cilj je projekata istraživati ličnosti i institucije koje su pridonijele kulturnome razvoju Talijana koji su ostali u Rijeci, stvaranjem dragocjenih tematskih svezaka, kao što su monografija *Romolo Venucci* iz 2008., *Il giornalismo, l'impegno culturale e critico di Osvaldo Ramous (Zbornik radova sa skupa iz 2007.)* te povijest Srednje talijanske škole u Rijeci, *Storia dell'istruzione media superiore italiana a Fiume dal 1945 ad oggi*, iz 2008.

1593 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Vent'anni di dibattito letterario nel panorama culturale istroquarnerino*, op. cit., str. 73. –74.

1594 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *La radice della nostra identità letteraria*, op. cit., str. 49.

1595 Među važnijim objavljenim djelima valja spomenuti ona od povijesno-književnoga značaja, kao što su *Il cavallo di cartapesta i Lotta con l'ombra ed altri racconti*, roman i zbirka pripovijedaka OSVALDA RAMOUSA, koji su, nakon što su desetljećima bili neobjavljeni, postali istovremeno simbol i primjer novih vremena te ciljane uredničke politike EDIT-a. Među publikacijama koje se odnose na riječko područje značajne su, između ostalih, i *Rimembranze fiumane* ENNIA MACHINA, *Ed ebbero la luna* ALESSANDRA DAMIANIJA te *La scelta* LUCIFERA MARTINIJA.

1596 U zbirci posvećenoj talijanskim autorima istarskoga, fjumanskoga i dalmatinskoga podrijetla, prvi je objavljen DIEGO ZANDEL s djelom *Una storia istriana*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2008. Ovom se kolekcijom želi otvoriti pogled na iznimna i dubokoumna djela koja inspiraciju crpe u rodnoj grudi.

1597 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, *La politica editoriale dell'EDIT*, u »*La battana*«, br. 173–174, Fiume/Rijeka, EDIT, 2009., str. 6.

muzejom u Rimu (Archivio Museo Storico di Roma), koji ima značajnu ulogu u očuvanju povijesnih dokumenata te riječke baštine, kao i s polugodišnjim časopisom za povijesna i kulturna pitanja »Rivista Fiume«. Zahvaljujući sudjelovanju svih navedenih udruga i drugih aktera, organizirane su brojne konferencije o Rijeci.¹⁵⁹⁸ Važnu ulogu u tome kontekstu ima i udruga Associazione Nazionale Venezia Giulia e Dalmazia koja kroz organizaciju studijskih dana, događanja i okruglih stolova na nacionalnoj i regionalnoj razini promiče i podiže svijest javnosti o temama iz kvarnerske kulture i povijesti.

Na regionalnoj je razini u Italiji značajno djelovanje kulturne udruge Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia, IRCI-ja, odnosno instituta za istarsku, riječku i dalmatinsku kulturu (Istituto Regionale della Cultura Istriano-Fiumano-Dalmata) udruge Unione degli Istriani, sa sjedištem u Trstu, koji pokreću rasprave pridajući književnosti važan položaj.¹⁵⁹⁹ Na polju promocije književne rasprave najaktivniji je ipak IRCI.¹⁶⁰⁰ Specifična djelatnost udruge Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia usmjerena je na područja toponomastike, povijesne dokumentacije, dok je književni diskurs stavljen u drugi plan. Valja ipak spomenuti dvije inicijative ove institucije vezane za filološke i povijesne aspekte Rijeke: objavu knjige *Non parto, non resto... I percorsi narrativi di Osvaldo Ramous e Marisa Madieri* autorica Gerbaz Giuliano i Mazzieri-Sanković iz 2013. te organizaciju, iste godine, u suradnji s riječkim Odsjekom za talijanistiku, XIV. znanstvenog skupa pod nazivom *Intorno a Fiume e all'area alto adriatica: nuove ricerche storiche*.

Bez ikakve namjere sveobuhvatnosti, popisom koji slijedi žele se prikazati imena autora koji su vlastitim istraživanjima i promišljanjima pridonijeli – ponekad s jednostavnim esejom, ponekad s dugogodišnjim znanstvenim studijama – boljem poznavanju tema povezanih s fijumanologijom te talijanske književne i kulturne povijesti Rijeke.

Pored autora koji djeluju na polju književne kritike i koji se općenito bave riječkim područjem, tu su i mnogi intelektualci koji se bave povijesnim i kulturnim istraživanjima te raspravama o raznovrsnim tematskim cjelinama. Među njima je potrebno istaknuti i one koji su, na znanstvenim skupovima, okruglim stolovima, susretima i kroz istraživanja, pridonijeli poznavanju gradske baštine: Anita Antoniazio Bocchina, Angelo Ara, Elvio Baccarini, Danijela Bačić-Karković, Nedjelka Balić Nižić, Amleto Ballarini, Franco Biloslavo, Camillo Blasich, Graziano Benelli, Cristina Benussi, Honorè Oliviero Bianchi, Mario Bianchi, Kristina (Blecich) Blagoni, Sándor Bösze, Silvio Benco, Silva Bon, Gino Brazzoduro, Rina Brumini, Robert Buranello, Ingrid Burić, Pericle Camuffo, Ester Capuzzo, Ljerka Car Matutinović, Maria Carminati, Daniele Caviglia, Daniele Cerrato, Gianclaudio de Angelini, Bruno Crevato Selvaggi, Mirjana Crnić Novosel, Giorgio Cusatelli, Giusy Criscione, Giovanni D'Alessio, Ingrid Damiani Einwalter, Alessandro

1598 Više o toj temi u zbornicima sa međunarodnih znanstvenih skupova: *Fiume nel secolo dei grandi mutamenti* iz 1999., *Fiume crocevia di popoli e culture* iz 2005. i *Ritornare si può* iz 2019.

1599 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, *Il patrimonio culturale di una regione di confine: riflessioni sulla salvaguardia della letteratura giuliano-dalmata*, in *Studi e memorie dell'IRCI*, Trieste, IRCI, 2018., str.59–60.

1600 Više o toj temi u zbornicima sa međunarodnih znanstvenih skupova u organizaciji IRCIja: *L'esodo giuliano dalmata nella letteratura* iz 2013., *Letteratura dalmata italiana* iz 2015. i *Visioni d'Istria, Fiume e Dalmazia nella letteratura italiana* iz 2019.

Damiani, Rodolfo Decleva, Elis Deghenghi Olujčić, Pedro Luis Ladrón De Guevara, Francesco De Nicola, Attilio Depoli, Ivan Devčić, István Diószegi, Roberto Dobran, Pierpaolo Dorsi, Ervin Dubrović, Darko Dukovski, Maja Đurđulov, Konrad Eisenbicher, Antonella Ercolani, Anita Forlani, Silvio Forza, Ilona Fried, Chiara Galassi, Darko Gašparović, Corinna Gerbaz Giuliano, Carlo Ghisalberti, Nensi Giachin Marsetich, Riccardo Gigante, Silvino Gigante, Antun Giron, Ezio Giuricin, Luciano Giuricin, Vera Glavinić, Daina Glavočić, Boris M. Gombač, Franco Gottardi, Roberta Grdaković, Bruno Gregorutti, Giovanni Angelo Grohovaz, Damir Grubiša, Elvio Guagnini, Rita Guerricchio, Patrizia C. Hansen, Sanja Hasanović, Corrado Illiasich, Ivan Jeličić, Maria Teresa Jervolino, Sergio Katunarich, William Klinger, Carla Konta, Josip Krajač, Helena Labus Bačić, Giacinto Lászy, Lujo Margetić, Marinko Lazzarich, Elena Ledda, Aleš Lokar, Emiliano Loria, Julija Lozzi Barković, Irvin Lukežić, Mladen Machiedo, Claudio Magris, Bruno Maier, Stefan Malfèr, Giuliano Manacorda, Giuliana Marchig Matešić, Laura Marchig, Tonko Maroević, Lucifero Martini, Danilo Massagrande, Radmila Matejčić, Isabella Matticchio, Predrag Matvejević, Ettore Mazzieri, Silvana Mazzieri, Gianna Mazzieri-Sanković, Marco Medved, Katalin Mellace, Albert Merdžo, Ezio Mestrovich, Marino Micich, Gianfranco Miksa, Nelida Milani Kruljac, Dolores Miškulin, Luciano Monica, Eliana Moscarda Mirković, Sergio Molesì, Zsuzsa L. Nagy, Gloria Nemeč, Natalija Nemet, Ermanno Paccagnini, Nicola Pafundi, Vito Paoletić, Giovanna Paolin, Giuseppe Parlato, Ivan Pederin, Ernestina Pellegrini, Antonio Pellizzer, Francesco Perfetti, Iva Peršić, Luigi Peteani, Nikola Petković, Benito Petrucci, Fabio Polidori, Nada Poropat Jeletić, Raoul Pupo, Aljoša Pužar, Paolo Quazzolo, Gloria Rabac-Čondrić, Giorgio Radetti, Osvaldo Ramous, Iliara Rocchi (Rukavina), Sanja Roić, Bruno Rombi, Jasna Rotim Malvić, Roberto Ruspanti, Fabio Russo, Vittorio Sablich, Guglielmo Salotti, Salvatore Samani, Martina Sanković Ivancić, Paolo Santarcangeli, Dino Saraval, Maria Schiavato, Giuseppe Schiavelli, Donatella Schulzer, Melita Sciucca, Rita Scotti Jurić, Giacomo Scotti, Graziella Semacchi Gliubich, Eros Sequi, Gabriella Sica, Gino Sirola, Mario Simonovich, Ante Škrobonja, Mihael Sobolevski, Rita Soprano, Granfranco Sodomaco, Sanjin Sorel, Roberto Spazzali, Nina Spicijarić Paškvan, Saša Potočnjak, Ines Srdoč-Konestra, Giovanni Stelli, Milorad Stojević, Diana Stolac, Barbara Strumar, Edoardo Susmel, Aldo Tardivelli, Grazia Tatò, Erna Toncinich, Luigi Maria Torcoletti, Ljubinka Toševa Karpowicz, Maurizio Tremul, Rossella Trimarchi, Rossanna Turcinovich Giuricin, Sergio Turconi, Vladimir Uremović, Miklós Vásárhelyi, Patrizia Venucci Merdžo, Romolo Venucci, Giulio Vignoli, Irene Visintini, Vittorio Sablich, Claudio Schwarzenberg, Alice Skull Allazetta, Graziella Srelz, Massimo Superina, Gianluca Volpi, Diego Zandel, Norma Zani, Mate Zorić, Pietro Zovatto, Nives Zudič Antoniĉ i drugi.

Zaključak

Krenuti iz maloga Kvarnerskog zaljeva, spomenutoga i u remek-djelu nastalom iz Danteova pera, kako bi se raspravljalo o životu, prirodi, čovjekovoj intimi, kako bi se shvatila i upoznala složena i autentična dimenzija, kako bi se otkrili snažni osjećaji, povijest, opasnosti, različitosti, ljudske tragedije, znači odabrati specifičan način bavljenja čovjekom. Poruka svima jest da sve može krenuti iz skromnosti i nečega što se na prvi pogled čini malenim i beznačajnim. Proučavanje i otkrivanje te skromnosti znači doprinijeti spoznaji o svima onima koji su pripovijedali o malim velikim stvarima.

Ovim djelom o talijanskoj književnosti u Rijeci želi se otvoriti jedan novi pogled na kulturnu baštinu, s nadom u nastavak daljnjih proučavanja kojima bi ovo štivo moglo biti korisno. Namjera autorica, naravno, nije bila dostići sveobuhvatnost tematike. Ovo djelo želi otkriti dio književne povijesti i kulturnih promišljanja, bogatstvo još uvijek nedovoljno vrednovano. Kako nas Ramous podučava, ovaj *tetto di radici* (krov od korijenja) koji treba njegovati, čini nas optimističnima. Nikada neće nestati i mora nam govoriti kako bi se, i nakon teških razdoblja, talijanska književnost u Rijeci počela shvaćati kao poticaj za rast i element obogaćivanja za sve ostale književnosti koje su se razvile u ozračju prirodne simbioze, toliko prirodne koliko je stoljećima bio prirodan suživot na ovim prostorima. Kultura promišljanja koja si daje oblik, dodiruje čovjekovu suštinu i čini nas svjesnima da je globalizirani svijet, s kojim se danas suočavamo, Rijeka oduvijek imala, i u prošlosti, kada su parobrodi bili poput hodajućih kuća¹⁶⁰¹ i donosili svijet u domove.

Neposredno po završetku rata razvija se neorealizam, posebice kod autora takozvanoga *controesoda*, (odnosno autora koji dolaze iz Italije u novu socijalističku sredinu, potaknuti ideološkim razlozima, npr. Martini, Sequi, Turconi i Scotti), s pojedinim primjerom socijalističkoga realizma ždanovskoga stila, koji se naslanjao na kulturnu politiku još uvijek povezanu sa sovjetskim uzorima. Druga, pak, faza talijanske književnosti u Rijeci, koja je uslijedila, okreće se intimnome svijetu: *mi* postaje *ja*, iako neki pisci nikada ne odustaju od potrage za čovjekovom biti u odnosu na kozmos. Individualno psihološko istraživanje nutrine očituje se na različite

1601 OSVALDO RAMOUS, *Lotta con l'ombra e altri racconti*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006., str. 172.;

»case che camminano«.

načine: od Damianijeva napada na neuspjelu političku lekciju u kojoj se čovjek gubi u nizu Vicovih ciklusa, iz kojih čovječanstvo, čini se, nije ništa naučilo, do spokojne i optimistične Ramousove vizije na temu ništavila koje nas očekuje, dok se mi nastavljamo diviti svemu što nas okružuje. Nudeći naš, iako mali, doprinos čovječanstvu, u skladu smo s prirodom od koje bismo morali mnogo toga naučiti kako bismo bolje razumjeli suprotnosti utkane u čovjeku. Stoga kod Ramousa nalazimo rješenje lirike koja, na temelju iskustva klasika, bira hermetički izričaj oblikujući ga stilskom zrelošću koja zbog vrijednosti značenja i višestruke kodifikacije prethodi postmoderni: dopušta čitatelju da razmišlja o mnogim neriješenim, otvorenim pitanjima egzistencijalne prirode.

Također nailazimo na Schiavatov prijezir prema utrci za društvenim udobnostima i luksuzom, često slijepoj za tuđu bijedu i tešku prošlost. Ove aspekte Morovich promatra pretvarajući ih u slike iz snova, dajući prostora najernjim mislima u pokušaju shvaćanja ovoga labirinskog svijeta. Ne nedostaje stvaralaštva koje, oslobođeno iz lanaca neizrečenoga i na razumnoj udaljenosti od strahota svjetskoga sukoba, odlučuje ispričati traume (Santarcangeli), ali i identitet srednjoeuropske Rijeke koja se više ne pronalazi u novoj konfiguraciji, koju sada čine stanovnici nesvjesni svojega stoljetnog kulturnog identiteta (Ramous). Potonje ostaje, iz već objašnjenih razloga, neobjavljeno. Vremena još nisu sazrela, ali to će biti put mnogih, koji će devedesetih godina odlučiti progovoriti o stvarima vrijednima pričanja (Machin).

Tijekom svih ovih desetljeća opstaje i fjumanska dijalektalna tradicija. Polazeći od antejskih modela (Milinovich, Grohovaz): ona se razvija oblikujući jedinstvenu liriku i prozu (Mazzieri, Marchig, Dabović).

Usporedo nastaje i grana se književnost onih koji je, iako su napustili Rijeku, žele učiniti protagonisticom svojih djela. Sjećanja, tradicije, vjerovanja, mikrokozmos izgubljene Atlantide, koji žele održati na životu u pričama (Brazzoduro, Vegliani, Zandel). Razvija se i žensko pismo u kome žene odlučuju prikazati svoja iskustva. Prva progovara Madieri, za koju pisanje postaje misija: prenijeti potomstvu svoje autobiografsko kognitivno nasljeđe, pisati da se ne zaborave vlastiti korijeni, vrijednosti, mentalitet i raznolike kulture koje karakteriziraju život kvarnerskoga grada. Iz Madierina učenja proizlaze brojna književna svjedočanstva koja sačinjavaju kartografiju sjećanja.

Devedesetih godina dolazi do ponovnoga ujedinjenja dvaju pravaca, s namjerom da se objasne razdvojeni životi i izazovi s kojima su se suočili oni koji su ostali, oni koji su morali izaći na kraj s izmijenjenom jezičnom i identitetskom stvarnošću. Boreći se svim raspoloživim sredstvima za darvinistički opstanak (Mestrovich), istovremeno su: njegovali fjumansku tradiciju i prihvatili nova kulturna iskustva onih koji su stigli u obnovljenome gradu na kvarnerskom zaljevu kako bi tu stvorili svoj dom. S druge strane suočavaju se sa velikim izazovima ezula, koji nakon odlaska iz rodnoga grada ne žele izgubiti svoju bit, pa memoarima, povijesnim istraživanjima, ponovnim otkrivanjem korijena, sociološkim, kulturnim, općenito fjumanoškim studijama, pokušavaju održati na životu ono što smatraju nepovratno izgubljenim i odlučuju ostaviti svoj pisani trag. Da se ne zaboravi (Morovich, Santarcangeli, Madieri). Nova generacija pisaca rađa

se u kontekstu novih mogućnosti književnoga izražavanja, generacija čiji je demokratski ideal popraćen izrazitom kreativnom slobodom. Ona se naslanja na obradu tradicionalnih ideja i motiva kroz nova strukturna, kompozicijska i jezična rješenja (Marchig).

U periodičkim i istraživačkim publikacijama pojavljuju se i jasni, a ponekad i oprečni stavovi. Oni se kreću, kako tvrdi Patrizia C. Hansen,¹⁶⁰² od pozitivnoga promišljanja o ponovnome otkriivanju istočne granice i o eksplicitnome odnosu između povijesti i književnosti, do kritičnijega razmatranja Silvija Forze o pomanjkanju veće pozornosti talijanskih kritičara koji u povijesti nisu bili voljni proširiti talijanski kulturni prostor na naše obale kako bi razmotrili autore talijanske nacionalne zajednice unutar talijanske književne geografije.¹⁶⁰³ Teško je, zapravo, prijeći granice književne kritike onih talijanskih antologija koje formiraju mlađe generacije, i ponuditi toj znatiželjnoj publici novo poglavlje talijanske književnosti koje bi mogla proučavati i promatrati u svježini njezinih slika. U složenoj stvarnosti poput one ujedinjene Europe, talijanska književnost više se ne bi trebala bojati priznati ova djela nastala s druge strane granica, često stvorenih apstraktnim političkim planovima.

Gorki i kritički sažetak ove tematike nalazimo kod Ezija Giuricina koji, iako zapaža postupni napredak u ponovnome sastavljanju dviju iskorijenjenih duša jednoga naroda, dviju stvarnosti uništenih egzodusom, naglašava značajno odsustvo zajedničkih projekata i ciljeva koji bi težili očuvanju i jačanju sastavnih osobina talijanskoga identiteta i kulture u Istri, Rijeci i Dalmaciji.¹⁶⁰⁴ Za Giuricina, istinsko spajanje dviju iskorijenjenih duša još je daleko:

Nažalost, preostaje još mnogo toga što je potrebno učiniti kako bi se postiglo potpuno i kolektivno „dijeljenje“ vrijednosti i sjećanja na egzodus i kako bi se u Italiji (a time i u Sloveniji i Hrvatskoj) osiguralo dostizanje većih spoznaja o povijesti, identitetu te građanskome i kulturnome doprinosu Talijana sjeveroistočnoga Jadrana, kao i veće svijesti o „značenju“ talijanske prisutnosti na ovim prostorima.¹⁶⁰⁵

Ipak, nazire se tračak svjetlosti i spajaju se dva pravca talijanske književnosti u Rijeci: jedan kojim su kročili oni koji su ostali i drugi nastao u svijetu ezula. Preteča toga obnovljenog kulturnog dijaloga jest priča o proživljenim iskustvima otvaranjem prema novim oblicima dragima postmoderni; ujedinjuju se i miješaju razni izričaji koji se nadovezuju na različita iskustva proizašla iz zajedničkoga korijena: još se mnogo toga može reći i napisati o ovome pograničnom gradu u kojemu su se izmjenjivale šale i uvrede i koje je pregazila Povijest (Zandel, Marchig). Ne bi u tome bilo ničega neobičnog da tu priču nije stvorio sam čovjek. Na kraju stoljeća možemo govoriti o svojevrsnome ideološkom umoru (Damiani, Martini) koji se očituje i u najangažiranijim manifestacijama misli, ali autori ipak pronalaze druge načine za izražavanje svoje kreativnosti.

1602 Usp. PATRIZIA C. HANSEN, *Personalità della letteratura fumana*, u *Scrittura sopra i confini: letteratura dell'esodo, Atti del convegno*, ur. LAURA MARCHIG, »La battana«, br. 160, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006., str. 152–153.

1603 Usp. SILVIO FORZA, *L'editoria minoritaria tra cultura e identità*, »La battana«, br. 173–174, Fiume/Rijeka, EDIT, 2009., str. 23.

1604 Usp. EZIO GIURICIN, *Quei due numeri de „La battana“*, u *Scrittura sopra i confini: letteratura dell'esodo, Atti del convegno*, op. cit., str. 17–18.

1605 Usp. EZIO GIURICIN, *La letteratura dell'esodo*, op. cit., str. 449,

http://www.israt.it/images/abook_file/ATCO000094.pdf, datum pristupa: 20. siječnja 2020.

Nizom inicijativa, koje su organizirane tijekom desetljeća, ali su tek od devedesetih godina nadalje bile lišene svih ideoloških konotacija, kroz objavu knjiga, skupove, izložbe, koncerte, okrugle stolove, talijanski umjetnici s ovih prostora prenose kulturu i identitet koji je riskirao potonuće u zaborav. Otvorenost prema drugima sljedeći je korak koji valja poduzeti. Književnik Diego Zandel, svjestan da su neke životne odluke često dovele do identitetskih razlika unutar iste obitelji, nudi sinergijsko rješenje: smatra da kultura, jezik i povijest imaju odlučujuću ulogu u spajanju rascjepkanih identiteta. U intervjuu koji je dao Giuricinu, pisac navodi:

intelektualci, umjetnici, pisci, bez obzira na poetiku koja jest i mora ostati slobodna, mogu biti važno sredstvo prijenosa. Ono što im je potrebno pružiti jesu sredstva izražavanja: izdavačke kuće, pozornice, umjetničke izložbe, koncerti. Sredstva i prostori [...] Vjerujem da ezuli i oni koji su ostali u rodnome kraju moraju učiniti svoj dio posla kako bi bili sve više zajedno, obraćajući se novim generacijama, našoj djeci i unucima. [...] Radi se o identifikiranju ljudi s otvorenim, demokratskim gledištima, kojima je dijalog dio njihova bitka, njihova karaktera i njihove kulture.¹⁶⁰⁶

Značajno je i istraživanje Maurizija Tremula o književnome području u kojemu se kulture u dodiru počimju upoznavati, u uvjerenju da književnost CNI-a, iako je nastala izvan državnih granica Italije, valja smatrati sastavnim i neodvojivim dijelom talijanske nacionalne književnosti, čija je legitimna kći.¹⁶⁰⁷

U drugoj polovici dvadesetoga stoljeća talijanska književna produkcija u Rijeci u sebi nosi mnoštvo značenja koja se ne mogu zanemariti. Pred njom su drugi, ali jasni ciljevi koji se podudaraju s onima globaliziranoga svijeta, koji se neprestano mijenja i teži nečemu apsolutnom. Ta se književnost u jednome trenutku podijelila: s jedne strane na autore koji su fizički ostali u rodnome kraju, u Rijeci, a s druge strane na one koji su se rasprostrli po raznim kontinentima. U tim se godinama ta dva aspekta književnosti na talijanskome jeziku spajaju stvarajući i četveroručna djela. Promišljanjem o različitim načinima suočavanja s teškim povijesnim trenucima i nadilaženja povijesti te usvajanja novih pouka iz vlastitih iskustava, književno stvaralaštvo obogaćuje se novim spoznajama.

A suočeni s novim ratom i procesom demokratizacije društva, pasivni, slabi ljudi, bez imalo hrabrosti, oni koji su podlegli događajima jer nisu bili u stanju suočiti se s njima, odlučuju progovoriti. Ponekad ne samo na idealnome planu, već i u praksi, stvarajući četveroručna djela u kojima se dvije duše fjumanske književnosti, duša ezula i duša onoga koji je ostao živjeti u rodnome gradu, ponovno spajaju sa željom da se rasvijetle povijesni događaji i razlozi koji su doveli do kolektivnih tragedija: tako nastaje *Processo a Oskar Piškulić, il boia degli autonomisti fiumani – Chi ha paura di un'utopia?* autora Diega Zandela i Laure Marchig, koji žele rekonstruirati ono što društvo još uvijek poriče. Autori se bave povijesnom temom. Marchig¹⁶⁰⁸ karakterizira

1606 Usp. EZIO GIURICIN, *Il senso di un'appartenenza... Intervista a Diego Zandel e Livio Dorigo*, u »La battana«, br. 217, Fiume/Rijeka, EDIT, 2020., str. 57–63.

1607 Usp. MAURIZIO TREMUL, *Proviamo a scrivere il nostro destino*, u *Scrittura sopra i confini: letteratura dell'esodo, Atti del convegno*, op. cit., str. 26.

1608 Ideja za djelo razvila se na temelju intervjuu koji je protagonist Piškulić dao 1990. Lauri Marchig, u to vrijeme novinarki novina »La Voce del Popolo«.

djelo kao *docu-recital*; tekst se temelji na aktima suđenja koje je talijansko pravosuđe pokrenulo protiv tadašnjega šefa OZNE s optužbom da je »s predumišljajem uzrokovao smrt, jedino zbog činjenice da su bili Talijani, antifašista Nevija Skulla, koji je ubijen hicem u glavu, Giuseppa Sincicha, koji je ubijen hicima mitraljeza koji su mu izmrcvarili tijelo, i Marija Blasicha, koji je zadavljen u svome krevetu«. ¹⁶⁰⁹ Djelo želi razjasniti tragičnu epizodu kvarnerske povijesti. U epilogu suđenja optuženi je oslobođen zbog proceduralne pogreške, a u nadi da donese pravdu, Zandelov i Machigin *docu-recital* ostavlja pisani trag o ovome događaju budućim generacijama.

Uхватiti se u koštac s univerzalnim, polazeći od svojih korijena, od vlastite malenkosti, i otkriti da postoji podudarnost između bivanja čovjekom na ovoj planeti i bivanja pojedinca na granici, u sebi nosi tu svijest o različitim i dvostrukim *ja* koji se onda lako množi.

U ovoj smo knjizi nastojali organizirati teško dohvatljive i rastrkane aspekte književne kritike koji se odnose na talijansku književnost u Rijeci. To je polje koje je već djelomično istraženo, ali samo kroz monografske pristupe i bez prikaza cjelovite slike onoga što je proizvedeno u raznim povijesnim trenucima.

Mnogostrukost perspektiva koja karakterizira globalni svijet i koju prihvaćaju postmoderni autori svojstvena je korijenima multietničke i multiperspektivne Rijeke, grada koji je kroz stoljeća živio i udisao kulturnu i jezičnu toleranciju, što sačinjava njezino neprocjenjivo bogatstvo. Dvadeseto je stoljeće bilo stoljeće Velikih ratova, promjena, zločina zbog kojih je riječki mikrokozmos doživio nestabilnost, stavljajući na kušnju njegove korijene i identitet. Otkriven je svijet koji je suočen s prošlošću pokušavao dati odgovore na postojanje i identitet. Proučavajući razloge i književne posljedice povijesti koje su zabilježili pisci, pazeći ne samo na izgled već i na sadržaj najdubljih skrivenih osjećaja, otkriva se svijet ideja koji pronalazi svoju životnost upravo u bivanju pograničnoga čovjeka. S tom se spoznajom pojedinac uvijek suočava i ne napušta je ni kada se nalazi vrlo daleko u svijetu (u Rimu, Torontu, New Yorku), čak i tamo gdje nema granica (Grohovaz, Bastianutti): jer je granica u samome čovjeku, koji mora razumjeti drugoga koji je pored njega. Ciljevi talijanskoga književnog iskustva u Rijeci, koje se sjedinjuje s onim miljeom u književnome svijetu udaljenom kilometrima, ali spojenom istim jezikom, uključuju, u pluralnosti i složenosti njihovih gledišta, nejedinstveni i dubok odgovor na život i sam identitet (Zeichen).

Talijanska književnost u Rijeci nastavlja stvarati značajne tekstove i rađati autore koji ne bi trebali biti smješteni u provincijsko poglavlje pogranične književnosti, već u ono talijanske nacionalne književnosti koja se od samih početaka mogla hvaliti s relevantnom regionalnom raznolikošću. Teško je, pa čak i nepravedno, u postmodernizmu s kraja tisućljeća komprimirati autore u formule i definicije, u znakove prepoznavanja, zaustavljajući umjetnički tijek periodizacijama, dok njihovi identiteti nadilaze formule i interpretacije. U konačnici, važno je pobuditi i reaktivirati iskustva iznesena u samim radovima.

1609 Usp. ORNELLA ROSSETTO, *Processo a Oskar Piškulić, a Torino un recital per non dimenticare*, u Radio Capodistria/Koper, <https://www.rtvsllo.si/capodistria/radio-capodistria/notizie/cultura/processo-a-oskar-piskulic-a-torino-un-recital-per-non-dimenticare/506310>; datum pristupa: 18. prosinca 2020.

U europskome kontekstu, u kontekstu kulturne unije koje je Rijeka bila svjesna već prije mnogo stoljeća, nema straha od podjela koje će se temeljiti na nepremostivim različitostima, pa se može omogućiti prostor za stvaranje jedinstva različitih kulturnih aspekata iz kojih će se izvući pouke ne samo iz književnosti već i iz samoga života. Lijepe, jer su raznolike. Rijeka je u tom pogledu u prvim redovima, jer iz svoje prošlosti nudi primjere tih razmjena, koje nisu uvijek idilične, ali su bogate idejama, mislima, identitetima i jezicima, susretima i sukobima. U današnjoj globalizaciji svjedoci smo miješanja kultura i pojam identiteta poprima novo značenje. Talijanska književnost Istre i Hrvatskoga primorja, koja je desetljećima kontinuirano filtrirala i objedinjavala kulturu naroda koji pripadaju prostorima bivše Jugoslavije, lakše se povezuje, u svojoj posljedičnoj raznolikosti i specifičnosti, s velikim opusom talijanske književnosti, koja je sada bliža i dostupnija. To potvrđuju sve češća izdanja naših autora u talijanskim izdavačkim kućama.

Objediniti u jednome pravom zaključku povijest talijanske književnosti u Rijeci, nakon što su predstavljena najznačajnija imena posljednje polovice stoljeća, po svojoj je prirodi ne samo težak, već možda i nemoguć zadatak, jer riječka književna produkcija nastavlja neumorno slijediti tijekom života. Pokušalo se objediniti, u okviru kritičkoga i analitičkoga diskursa, na što je više moguće kohezivan način, različite književne aspekte priče koja se više razvijala kroz prijelome nego kroz pojedinačne koherencije. Da bismo danas razumjeli talijansku književnost u Rijeci, važno je shvatiti događaje, iskustva i zapise koji se nalaze negdje u pozadini, ali koji jedini mogu pružiti – danas i nakon nekog vremena – odgovore onima koji proučavaju sadašnjost isključivo iz sadašnjosti. Neki stihovi i poglavlja romana, nakon toliko godina i na svjetlu nove povijesne svijesti, poprimaju vrijednost koju autor nije zamišljao u trenutku pisanja. U zaključnome djelu Ferronijeve povijesti talijanske književnosti, autor objašnjava da se povijesni diskurs ipak mora zaustaviti čak i ako, citirajući Pirandella, život »ne prestaje«, a svi zaključci mogu izgledati varljivo, privremeno, neistinito, prolazno:

Čak i ako je toliko uvjeren u svoju privremenu prirodu, svaki zaključak riskira dati blokiranu sliku stvarnosti, kao da je želi zaustaviti, zatvoriti u okvir stranica i odlomaka, istim redoslijedom kojim su napisana imena, naslovi, datumi. Upravo pred sadašnjošću, književna povijest na vidjelo iznosi jednu od svojih temeljnih i neizbježnih proturječnosti: ona se odnosi na „zatvaranje“ autora i tekstova u formule i definicije, u odlomke i znakove prepoznavanja, na „blokiranje“ povijesnoga tijeka u periodizacijama, u kronologijama epohalnih obrisa. [...] Ovo neizbježno „zatvaranje“ uključuje odabire, diskriminaciju, isključenja koja često pobuđuju optužbe onih koji brane interese „manjih“ autora koje globalni povijesni pregled zanemaruje. Potražuju vrijednosti tolikih zgaženih i marginaliziranih iskustava, potvrđujući „ideološki“ karakter „kanona“ koji u prvi plan stavljaju velike i priznate autore.¹⁶¹⁰

Ovdje predložena književna iskustva sadržana su upravo na sličnim „marginama“ i oduvijek su se smatrala pograničnom književnošću, manjom književnošću, malo poznatom i proučava-

1610 Usp. GIULIO FERRONI, *Storia della letteratura italiana. Il Novecento e il nuovo millennio*, Milano, Mondadori, 2020., str. 744.

nom. Iako svjesne da svaka kategorizacija može biti krajnje proizvoljna, nadamo se da smo stvorile pretpostavke za redefiniranje tih margina i dale određeni poticaj, na temelju obnovljenoga kritičkog i analitičkog iskustva, budućim istraživanjima. Potpuno svjesne da će svako upotpunjavanje tematike jednoga dana moći pronaći nova književna rješenja i nove povijesne putove, unutar izuzetno tečne i raznolike stvarnosti koja čini kulturno okruženje u kojemu se talijanska književnost u Rijeci nastavlja stvarati.

Danas uporaba društvenih medija stvara nove izazove i, dok smanjuje udaljenost između dvije riječke književnosti, popravlja tu prekinutu vezu i ponovno vrednuje njezina stoljetna obilježja. Prostor dobiva novu definiciju i dimenziju, kao i identitet. Koji će biti mogući plodovi buduće talijanske književnosti u Rijeci, teško je pretpostaviti, svakako pred rastućim svijetom, globalnim i raznolikim, drugačijim, u kojemu *sve* predstavlja *drugost*, riječkome književnom senzibilitetu suđeno je ostati slušati i spremno zabilježiti mobilnu budućnost koja je pred vratima.

Čovjek će se i dalje propitivati kroz pisanu riječ tražeći razloge svojih djelovanja; u Rijeci i u ostatku svijeta kritička svijest o zapisanim tragovima ostat će znak identiteta, kulture i civilizacije izvan svih granica.

Bibliografija

AA.VV., 'Voce Radioteatro', u *Enciclopedia Garzanti dello Spettacolo*, Milano, Garzanti, 1977.

AA.VV., *Istria Nobilissima. 50 anni del Concorso d'arte e di Cultura della Comunità Nazionale Italiana della Croazia e della Slovenia*, Fiume/Rijeka, UI, 2019.

AA.VV., *La Comunità Nazionale Italiana nei censimenti jugoslavi 1945-1991*, ur. Centro di Ricerche Storiche Rovigno-Centar za povijesna Istraživanja Rovinj, Rovigno/Rovinj, Fiume/Rijeka, UI-UPT, 2001.

AA.VV., *La letteratura dell'esodo fra sradicamento e persistenza*, u »La battana«, *Letteratura dell'esodo*, br. 97-98, Fiume-Rijeka, EDIT, 1991.

AA.VV., *Letteratura dell'esodo pagine scelte*, ur. Uredništvo, »La battana«, br. 99-102, Fiume/Rijeka, EDIT, 1991.

AA.VV., *Letteratura e identità nazionale nel Novecento*, ur. ROMANO LUPERINI i DANIELA BROGI, Lecce, Manni izd., 2004.

Annuario del Circolo Letterario di Fiume, Anno 1913, Fiume, Stabilimento Tipo-Litografico di E. Mohovich, 1913.

ANTONIAZZO BOCCHINA A., *Fiume, il cimitero di Cosala*, Padova, Aldo Ausilio, 1995.

ANTONIAZZO BOCCHINA A., *Forme poetiche*, Padova, Panda, 1991.

ANTONY G., *Al Quarnero*, u *El nostro dialeto. Raccolta di poesie in vernacolo fiumano*, ur. MARIA SCHIAVATO i GRAZIELLA SRELZ, Fiume/Rijeka, Comunità degli Italiani di Fiume/Zajednica Talijana Rijeka, 1983.

ANTONY G., *Laurana*, u *El nostro dialeto. Raccolta di poesie in vernacolo fiumano*, ur. MARIA SCHIAVATO i GRAZIELLA SRELZ, Fiume/Rijeka, Comunità degli Italiani di Fiume/Zajednica Talijana Rijeka, 1983.

Osvaldo Ramous. Il giornalismo l'impegno culturale e critico, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa*, održanoga 26. svibnja 2007. u Rijeci, ur. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, Fiume/Rijeka, Comunità degli Italiani di Fiume/Zajednica Talijana Rijeka, 2008.

BACCARINI E., GIURICIN E., TREMUL M., *Le ragioni di un percorso*, u »La battana«, br. 99-102, Fiume/Rijeka, EDIT, 1991.

BAČIĆ-KARKOVIĆ D., HASANOVIĆ S., NEMET P., *L'esperienza della guerra e del dopoguerra nelle prose di Marisa Madieri, Anna Maria Mori, Nelida Milani, Gianna Dallemulle Ausenak e Daša Drndić*, u »La battana«, br. 176, Fiume/Rijeka, EDIT, 2010.

BALLARINI A., *L'Olocausta sconosciuta*, Roma, Edizioni Occidentale, 1986.

BALLARINI A., *L'antidannunzio a Fiume: Riccardo Zanella*, Trieste, izd. Italo Svevo, 1995.

BALLARINI A., *L'Eco della bora*, Roma, Edizioni Occidentale, 1984.

BALLARINI A., *Recensione – A Fiume un'estate di Ezio Mestrovich*, u »Fiume Rivista di Studi Adriatici«, br. 4, god. XXI, Roma, srpanj-prosinac, 2001.

BALLARINI A., *Quelli vestiti di bianco*, Roma, Edizioni Occidentale, 1987.

BARONI G., BENUSSI C., *Introduzioni*, u *L'esodo giuliano dalmata nella letteratura*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa, u organizaciji I.R.C.I., Trieste, od 28. veljače do 1. ožujka 2013., u Biblioteca della »Rivista di Letteratura italiana«, br. 22, ur. GIORGIO BARONI i CRISTINA BENUSSI, Pisa-Roma, Fabrizio Serra, 2014.

BASTIANUTTI D., *Il punto caduto*, Laval, Quebec, Monfort & Villeroy, 1993.

BASTIANUTTI D., *A Major Selection of the Poetry of Giuseppe Ungaretti. A bilingual edition translated by Diego Bastianutti*, Toronto, Exile Editions, 1997.

BASTIANUTTI D., *La barca in secco*, u *Poems*, Toronto, Ontario, Legas, 1995.

BASTIANUTTI D., *Lost in transit*, Lexington, KY, USA, 2018.

BASTIANUTTI D., *Per un Pugno di Terra / For a Fistful of Soil*, Zeisciu Centro Studi, Magenta / Milano, 2006.

BASTIANUTTI D., *The Bloody Thorn*, Createspace Independent Pub., 2014.

BASTIANUTTI D., *The Lotus Eaters / I mangiatori di loto*, Toronto, Ontario, Legas, 2019.

BATTISTINI A., *Lo specchio di Dedalo. Autobiografia e biografia*, Bologna, Il Mulino, 1990.

BELTRAME FERLETTA N., *Il giorno dopo* u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1991.

BELTRAME FERLETTA N., *Ricordi* u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1984.

BELTRAME FERLETTA N., *Una mattina qualsiasi / Bilo koje prijepodne*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2000.

BELTRAME FERLETTA N., *Vestito malamente* u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1984.

BENCO S., *Nel canneto*, u »Il Piccolo della Sera«, Trieste, 17. studenoga 1938.

BENELLI G., *La prima fortuna di "Verde acqua"*, u »Il lettore di provincia«, br. 72, 1988.

BENUSSI C., *Confini*, Brescia, Sholé – Editrice Morcelliana, 2019.

BENUSSI C., *Le 'ore ferme'. Il rapporto fra storia e identità nella produzione letteraria di Diego Zandel*, u »La battana«, br. 97-98, Fiume/Rijeka, EDIT, 1991.

- BENUSSI C., *Prefazione*, u LAURA MARCHIG, *T(t)erra*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2009.
- BENUSSI C., SEMACCHI GLIUBICH G., *Marisa Madieri. La vita, l'impegno e le opere*, Perugia, Ibiskos Editrice Risolo, 2011.
- BENUSSI C., *Storie e memorie letterarie*, u *Scrittura sopra i confini: letteratura dell'esodo*, *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, ur. LAURA MARCHIG, u »La battana«, br. 160, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006.
- BERGHOFFER G., *Contributi allo studio del dialetto fiumano. Programma del Regio Ginnasio di Stato in Fiume 1894*, u ATTILIO DEPOLI, *Bibliografia storica fiumana*, u »Fiume« rivista della Società di Studi Fiumani, Fiume, stabilimento tipografico Urania, 1924.
- BIANCHI G., *La narrativa di Marisa Madieri*, Firenze, Le Lettere, 2003.
- BLECICH K., *Prefazione* a EGIDIO MILINOVICH, *Joze fiumane*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2017.
- BONFIGLIO S., *I termini d'Italia dal Nevoso al Quarnero – Firenze 1866*, u ATTILIO DEPOLI, *Bibliografia storica fiumana*, u »Fiume« rivista della Società di Studi Fiumani, Fiume, Urania, 1924.
- BONTEMPO B., *Caro vecchio Pepi Fritola*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, EDIT, 28. siječnja 2005.
- BRAZZODURO G., *A Itaca non c'è approdo*, Pisa, Giardini, 1987.
- BRAZZODURO G., *Confine*, Genova, San Marco dei Giustiniani, 1980.
- BRAZZODURO G., *La città inesistente* u *La letteratura dell'esodo fra sradicamento e persistenza*, u »La battana«, *Letteratura dell'esodo*, br. 97-98, Fiume/Rijeka, EDIT, 1991.
- BRAZZODURO G., MARIN. B., *Dialogo al confine: scelta di lettere 1978-1985*, ur. PERICLE CAMUFFO, Pisa-Roma, Fabrizio Serra Editore, br. 14 »Studi Mariniani«, 2009.
- BRAZZODURO G., *Oltre le linee*, Pisa, Lischi & Figli, 1985.
- BRAZZODURO G., *Sfida in mare aperto. La recente creazione poetica di P. Santarcangeli*, u »La battana«, br. 86, Fiume/Rijeka, EDIT, 1987.
- BRAZZODURO G., *Straniero / Stranac*, ur. ALJOŠA PUŽAR, Fiume/Rijeka, EDIT-ICR-Digital point, 1996.
- BRAZZODURO G., *Tra Scilla e Cariddi*, Pisa, Giardini, 1989.
- BULVA A., *La mano dell'uomo*, u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Fiume/Rijeka-Trieste, UIIF-UPT, 1978.
- BULVA A., *Sedic'anni per un premio*, u »Panorama«, br. 18, Fiume/Rijeka, EDIT, 1978.
- BURANELLO R., „Chi gavessi mai deto“: *The Immigrant Experience in Giovanni Angelo Grohovaz's Strada bianca*, u *An Italian Region on Canada. The Case of Friuli-Venezia Giulia*, ur. KONRAD EISENBICHLER, Toronto, Multicultural History Society of Ontario, 1998.
- CAFFIERI A., *Cose de ogni giorno*, u *El nostro dialeto. Raccolta di poesie u vernacolo fiumano*, ur. MARIA SCHIAVATO i GRAZIELLA SRELZ, Fiume/Rijeka, izd. Comunità degli Italiani di Fiume/Zajednica Talijana Rijeka, 1983.

CAFFIERI A., *Per seguir la moda*, u *Città di carta / Papirnati grad. La letteratura italiana di Fiume nell'Ottocento e nel Novecento / Talijanska književnost Rijeke u XIX. i XX. stoljeću*, ur. ALJOŠA PUŽAR, Fiume/Rijeka, EDIT-Izdavački centar Rijeka, 1999.

CALVINO I., *Le città invisibili*, Milano, Mondadori, 2006.

CAMUFFO P., *'Nati a Fiume': il carteggio Gino Brazzoduro – Paolo Santarcangeli*, u *L'esodo giuliano dalmata nella letteratura, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, u organizaciji I.R.C.I., Trieste, od 28. veljače do 1. ožujka 2013., u Biblioteca della »Rivista di Letteratura italiana« br. 22, ur. GIORGIO BARONI i CRISTINA BENUSSI, Pisa-Roma, Fabrizio Serra, 2014.

CARMINATI M., *Marisa Madieri e la letteratura femminile dell'esodo*, u *Scrittura sopra i confini: letteratura dell'esodo, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, ur. LAURA MARCHIG, u »La battana«, br. 160, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006.

CARMINATI M., *Postfazione* u MARISA MADIERI, *Maria*, Milano, Archinto, 2007.

CERRATO D., *Il femminile matriarcale nella narrativa di Marisa Madieri*, *Cuadernos de Filología Italiana*, 23, 2016.

CESARANI R., *Il Postmoderno. Una svolta epocale*, u ROBERTO FEDI, MARCO FRANCINI, GIORGIO MASI, GIOVANNI CAPECCHI, *Dieci secoli di Letteratura*, Milano, Mursia, 2008.

Città di carta / Papirnati grad. La letteratura italiana di Fiume nell'Ottocento e nel Novecento / Talijanska književnost Rijeke u XIX. i XX. stoljeću, ur. ALJOŠA PUŽAR, Fiume/Rijeka, EDIT-Izdavački centar Rijeka, 1999.

CONTINI G., *Italie magique-Contes surréels modernes*, Paris, Editions Aux portes de France, 1946.

CRAINZ G., *Postfazione*, u DIEGO ZANDEL, *Il figlio perduto*, Milano, Alacrán, 2010.

CREMONESI L., *Oltre confine*, Gorizia, Tipografia grafica goriziana, 2002.

CRISCIONE G., HANSEN P. C., *Dove andare, dove tornare. Autori italiani dell'Istria, di Fiume e della Dalmazia dal Novecento al nuovo millennio*, Roma, Carta Adriatica, 2018.

Curiosando nella vita. Giacomo Scotti, poliedrico intellettuale di frontiera, ur. RITA SCOTTI-JURIĆ, NADA POROPAT JELETIĆ i ISABELLA MATTICCHIO, Pola/Pula, Università degli Studi „Juraj Dobrila” di Pola/Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2019.

D'ORAZIO O., *Paolo Santarcangeli ebreo, fumano ed esule*, u *Dizionario Biografico Fiumano*, »Fiume Rivista di Studi Adriatici«, god. XX., br. 1-6, Roma, Società di Studi Fiumani, siječanj-lipanj 2000.

DABOVIĆ T., *La stradela dela mlecariza*, u *Il dialetto fiumano*, ur. IRENE MESTROVICH, MARTINA SANKOVIĆ IVANČIĆ, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ i CORINNA GERBAZ GIULIANO, Fiume/Rijeka, Consiglio della minoranza nazionale italiana di Fiume-Università degli Studi di Fiume, Facoltà di Lettere e Filosofia, Dipartimento di Italianistica / Vijeće talijanske nacionalne manjine za Grad Rijeku-Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za talijanistiku, 2020.

DALLEMULLE AUESENAK G., *La poesia di Giacomo Scotti*, u »La battana«, br. 161, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006.

- DAMIANI A., *Dal tramonto all'alba*, u »La battana«, br. 53, Fiume/Rijeka, EDIT, 1979.
- DAMIANI A., *Di là dal silenzio*, u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1982.
- DAMIANI A., *Ed ebbero la luna*, Trieste-Fiume/Rijeka, UPT-UI, 1982; Trieste, LINT, 1987; Fiume/Rijeka, EDIT 2009.
- DAMIANI A., *Gioco*, u *Appunti Romani*, u *Il fiore gelido*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013.
- DAMIANI A., *Giuseppina Martinuzzi e la questione nazionale in Istria*, u »Quaderni« del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno, IV, 1974-1977, Pula, Tipografia Otokar Keršovani, 1977.
- DAMIANI A., *Idilli*, u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1983.
- DAMIANI A., *Il fiore gelido*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013.
- DAMIANI A., *Illudere parvenze di vita / Dočarati privid življenja*, Fiume/Rijeka, EDIT i Izdavački centar Rijeka, 1986; *Illudere parvenze di vita*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2015.
- DAMIANI A., *Ipotesi*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2012.
- DAMIANI A., *La cultura come „tenuta etnica“*, »La battana«, br. 147, Fiume/Rijeka, EDIT, 2003.
- DAMIANI A., *La cultura degli italiani dell'Istria e di Fiume*, Rovigno/Rovinj, UI-UPT-CRS, 1997.
- DAMIANI A., *La guerra*, u *Il fiore gelido*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013.
- DAMIANI A., *La torre del borgo*, Udine, Campanotto, 1996.
- DAMIANI A., *Non chiedetemi di credere* u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1997.
- DAMIANI A., *Note di viaggio / Putne bilješke*, Rijeka, Društvo hrvatskih književnika, 2001.
- DAMIANI A., *Note di viaggio*, u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UI-UPT, 1997.
- DAMIANI A., *Osim kruha / Non di solo pane*, »Riječka revija«, br. 3-4, Rijeka, 1976.
- DAMIANI A., *Poesia e realtà*, u *Il fiore gelido*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013.
- DAMIANI A., *Realtà dell'assurdo*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 12. rujna 1973.
- DAMIANI A., *Restare ad Itaca*, u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1978.
- DAMIANI A., *Satira*, III., u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1982.
- DAMIANI A., *Satire*, V., u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1982.
- DAMIANI A., *Se questa è poesia*, u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1981.

- DAMIANI A., *Trittico / Triptih*, Rijeka, Društvo hrvatskih književnika, 2005.
- DAMIANI L., SGORLON C., MANIACCO T., *Racconti del Nord-Est*, Roma, Gremese editore, 1976.
- DAMIANI L., *Alla fine del giorno*, Tricesimo, Udine, Carlo Lorenzini Editore, 1984.
- DAMIANI L., *Arcipelago della memoria*, La Nuova Base Editrice, 2007.
- DAMIANI L., *Gli sposi di Atene i Il sorriso di Venere*, Napoli, Alfredo Guida Editore, 1990.
- DAMIANI L., *Il cavallo tra gli olivi i L'occhio del dio marino*, Roma, Gremese editore, 1980.
- DAMIANI L., *Maggiolone e Maggiolina*, Udine, Istituto per l'Enciclopedia del Friuli-Venezia Giulia, 1978.
- DAMIANI L., *Paura di Vera e altri racconti*, Udine, La nuova base, 1972.
- DAMIANI L., *Vita nei campi – Storie, memorie e leggende della campagna*, Udine, Società Filologica Friulana, 2017.
- DAMIANI S., A., *Jugoslavia. Genesis di una mattanza annunciata*, Pistoia, Sette giorni, 1993.
- DE GUEVARA P.L.L., *Identità ed esodo nell'opera di Marisa Madieri*, u *L'esodo giuliano dalmata nella letteratura*, *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, u organizaciji I.R.C.I., Trieste, od 28. veljače do 1. ožujka 2013., u Biblioteca della »Rivista di Letteratura italiana« br. 22, ur. GIORGIO BARONI i CRISTINA BENUSSI, Pisa-Roma, Fabrizio Serra, 2014.
- DE GUEVARA P.L.L., *Marisa Madieri. Immagini di una biografia*, Torino, Nino Aragno Editore, 2019.
- DE NICOLA F., *Enrico Morovich e il racconto breve*, u ENRICO MOROVICH, *Notti con la luna*, Genova, Edizioni Unimedia, 1986.
- DE NICOLA F., *Enrico Morovich: l'onirica realtà*, u »La battana«, br. 97-98., Fiume/Rijeka, EDIT, 1990.
- DE NICOLA F., *Il ritorno di Morovich*, u »Il Territorio«, izd. Consorzio Culturale del Monfalconese, 1989.
- DEBENEDETTI G., *Poesia italiana del Novecento*, Milano, Garzanti, 1980.
- DEFRANZA S., *Giacomo Scotti. Per caso o per passione*, u »La battana«, br. 188, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013.
- DEGHENGI OLUJĆ E., *La letteratura italiana dell'Istro quarnerino fra tradizione e innovazione*, u *Comunicare letterature*, br. 4., Bologna, Il Mulino, 2004.
- DEGHENGI OLUJĆ E., *La lirica di Anita Forlani*, u »La battana«, br. 119, Fiume/Rijeka, EDIT, 1996.
- DEGHENGI OLUJĆ E., *Giacomo Scotti: l'approccio ludico e creativo alla scrittura*, u »La battana«, br. 173/174, Fiume/Rijeka, EDIT, 2009.
- DEPOLI A., *Bibliografia storica fumana*, u »Fiume« rivista semestrale della Società di Studi Fiumani, Fiume, stabilimento tipografico Urania, 1924.
- DEPOLI A., *Il dialetto fumano*, Deputazione di Storia Patria, LII, Fiume, 1913.

DJILAS M., *Relazione sul lavoro di agitazione e propaganda*, Beograd, Savjet za informisanje Vlade Narodne Federativne Republike Jugoslavije, 1948.

DONATI D., *Australia, Australia*, Udine, Campanotto, 1991.

DONATI D., *I Keinerlei*, Bari, Bracciodieta, 1991.

DONATI D., *Il Veneziano*, Bologna, Boni, 1981.

DONATI D., *Il viaggio e altri racconti*, Udine, La nuova base, 1976.

DONATI D., *Ipotetici amori*, Trieste, SAL, 1976.

DONATI D., *Notti brave di provincia*, Quarto d'Altino, Rebellato, 1978.

DONATI D., *Un uomo allo specchio*, Bologna, Boni, 1986.

DUBROVIĆ E., *Francesco Drenig – Personaggio d'avanguardia e guida spirituale dei giovani*, u »La battana«, br. 2, u *Zborniku radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Fiume: itinerari culturali*, ur. NELIDA MILANI KRULJAC i ELISA ZAINA, Fiume/Rijeka, EDIT, 1997.

DUKOVSKI D., *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943-1955*, Pula, C.A.S.H., 2003.

ĐURĐULOV M., *Osvaldo Ramous e il racconto breve*, u »La battana«, br. 179, Fiume/Rijeka, EDIT, 2001.

E.S. (EROS SEQUI), *I giganti marini*, u »La battana«, br. 74, Fiume/Rijeka, EDIT, 1984.

ECCHER C., *La letteratura degli italiani d'Istria e di Fiume dal 1945 a oggi*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2012.

ECO U., *Prefazione*, u PAOLO SANTARCANGELI, *Il libro dei labirinti*, Milano, Frassinelli, 1984.

EISENBICHLER K., *And if Fiume were to Call*, u *Patterns of Nostos u Italian Canadian Narratives*, v. 35., ur. GABRIEL NICCOLI, Toronto, Department of Italian Studies, University of Toronto, 2021.

EISENBICHLER K., *Before the World Collapsed Because of the War: The City of Fiume in the Poetry of Gianni Angelo Grohovaz*, u *Italians in Canada: Selected Proceedings from the Annual Meeting of the Canadian Society for Italian Studies*, u »Quaderni d'Italianistica«, sv. 28, br. 1, Toronto, Gabriele Scardellato, 2007.

EISENBICHLER K., *Un fumano d'oltreoceano: Gianni Angelo Grohovaz*, u *Scrittura sopra i confini: letteratura dell'esodo*, *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, ur. LAURA MARCHIG, u »La battana«, br. 160, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006.

El nostro dialeto. Zbirka pjesama na fijumanskom dijalektu, ur. MARIA SCHIAVATO i GRAZIELLA SRELZ, Fiume/Rijeka, Comunità degli Italiani di Fiume/Zajednica Talijana Rijeka, 1983.

ERNJAK L., *Al freddo, a guardare le stelle*, u »Il Menabò«, br. 10, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006.

FARINA R., *In Macedonia fiorisce la cultura del popolo*, u »La Voce del Popolo«, 28. listopada 1951.

FARINA R., *Itinerari istriani*, u »Biblioteca istriana«, br. 10, Trieste, Italo Svevo, 1989.

FARINA R., *La febbre di Giuseppe*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 18. ožujka 1956.

FARINA R., *Tra gelsi, vigneti e fichi le case scure di Medolino*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 11. siječnja 1953.

- FARINA R., *Vendemmie e cantine istriane*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 4. studenoga 1951.
- FAVRETTI E., *La prosa di Umberto Saba*, Roma, Bonacci editore, 1982.
- FERRONI G., *Letteratura italiana contemporanea 1945-2014*, Drugo izd., Firenze, Mondadori Università, 2015.
- FERRONI G., *Storia della letteratura italiana. Il Novecento e il nuovo millennio*, Milano, Mondadori, 2020.
- FERRONI G., *Storia e testi della letteratura italiana: ricostruzione e sviluppo nel dopoguerra (1945-1968)*, Milano, Mondadori Education S.P.A., 2003.
- Fiume, *crocevia di popoli*, ur. GIOVANNI STELLI, *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, održanog pri Mađarskoj Akademiji u Rimu 27. listopada 2005., Roma, Società di Studi Fiumani i Archivio Museo Storico di Roma, 2006.
- Fiume: itinerari culturali*, *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, u »La battana«, br. 2, ur. NELIDA MILANI KRULJAC i ELISA ZAINA, Fiume/Rijeka, EDIT, 1997.
- Fiume nel secolo dei grandi mutamenti – Rijeka u stoljeću velikih promjena*, *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa* u organizaciji Società di Studi Fiumani di Roma i Grada Rijeke, održanog u Rijeci 1999., ur. MELITA SCIUCCA, Fiume/Rijeka, EDIT, 2001.
- FORLANI A., *Finestra sul Quarnero*, u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UI-UPT, 2011.
- FORLANI A., *Scadenze quotidiane*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2011.
- FORLANI A., *Tempo amico nemico*, u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UIIF-UPT, 1974.
- FORLANI A., *Voci e pensieri*, u »Biblioteca istriana«, br. 7, Trieste, UIIF-UPT-LINT, 1987.
- FORNASARO F., *Il ciondolo etnico istriano: cent'anni di cambiamenti u Etnie a confronto. Il mosaico Europa*, Mestre-Venezia, Alcione Editore, 1997.
- FORTINI F., *Foglio di via*, Torino, Einaudi, 1946.
- FORZA S., *Il coraggio dell'uomo che voleva essere Uno*, u *Il giornalismo, l'impegno culturale e critico di Osvaldo Ramous*, *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, održanoga 26. svibnja 2007. u Rijeci, ur. GIANNA MAZZIERI SANKOVIĆ, Fiume/Rijeka, Comunità degli Italiani di Fiume/Zajednica Talijana Rijeka, 2008.
- FORZA S., *L'editoria minoritaria tra cultura e identità*, u »La battana«, br. 173-174, Fiume/Rijeka, EDIT, 2009.
- FORZA S., *Prefazione*, u ALESSANDRO DAMIANI, *Il fiore gelido*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013.
- FORZA S., *Prefazione*, u ENNIO MACHIN, *Rimembranze fiumane*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2008.
- FRIED I., *Fiume città della memoria 1868-1945*, Udine, Del Bianco, 2005.
- FUSI G., *L'opposizione filosofica e politica in Jugoslavia: la rivista „Praxis“*, u »aut aut«, br. 148, Milano, srpanj-kolovoz 1975.
- GALASSI C., *Sergio Maria Katunarich, una conversione nella letteratura dalmata*, u *Lettera-*

tura dalmata italiana, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa, Trieste, od 27. do 28. veljače 2015., u Biblioteca della »Rivista di Letteratura italiana« br. 23, ur. GIORGIO BARONI i CRISTINA BENUSSI, Pisa-Roma, Fabrizio Serra, 2016.

GARIN E., *Avvertenza a questa edizione*, u *L'umanesimo latino*, Roma-Bari, Laterza, 1986.

GASPARDIS F. E., *Da uno a cento anni, favole rivisitate*, Milano, izd. Il Filo, 2007.

GASPARDIS F. E., *Verso la salvezza, Un raggio di sole sulla foiba e altri racconti sull'esodo da Fiume*, Milano, Feltrinelli, 2008.

GERBAZ GIULIANO C., *Introduzione*, u GIULIANA MARCHIG MATEŠIĆ, ILARIA ROCCHI RUKAVINA, *Storia dell'istruzione media superiore italiana a Fiume dal 1945 ad oggi*, ur. CORINNA GERBAZ GIULIANO, Fiume/Rijeka, Comunità degli Italiani di Fiume/Zajednica Talijana Rijeka, 2008.

GERBAZ GIULIANO C., *La Battana e i suoi cinquant'anni...*, u »La battana«, br. 194, Fiume/Rijeka, EDIT, 2014.

GERBAZ GIULIANO C., *Antonio Widmar mediatore culturale e traduttore*, u »Quaderni giuliani di storia«, br. 1, Trieste, 2015.

GERBAZ GIULIANO C., *Il patrimonio culturale di una regione di confine: riflessioni sulla salvaguardia della letteratura giuliano-dalmata*, u »Studi e memorie dell'IRCI«, Trieste, Edizioni Mosetti, 2018.

GERBAZ GIULIANO C., *La tradizione anteica nella produzione letteraria dell'area fiumana, u Visioni d'Istria, Fiume e Dalmazia nella letteratura italiana, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, Trieste, 7. – 8. studenoga 2019., u Biblioteca della »Rivista di Letteratura italiana«, br. 30, ur. GIORGIO BARONI i CRISTINA BENUSSI, Pisa-Roma, Fabrizio Serra, 2020.

GERBAZ GIULIANO C., *Ricordando Sergio Turconi*, u »La battana«, br. 212, Fiume/Rijeka, EDIT, 2019.

GERBAZ GIULIANO C., MAZZIERI-SANKOVIĆ G., *Non parto, non resto... I percorsi narrativi di Osvaldo Ramous e Marisa Madieri*, Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia, Trieste, Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia, 2013.

GERBAZ GIULIANO C., MAZZIERI-SANKOVIĆ G., *Tra migrazione e straniamento: pagine di letteratura dell'esodo*, u *Movimenti di popoli in Istria*, ur. ANNALISA GIOVANNINI, Pasian di Prato/Udine, Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, 2018.

GERINI G., *Tra i libri nuovi – Nel canneto di Osvaldo Ramous*, u »La Vedetta d'Italia«, Fiume, 29. travnja 1938.

GIACHIN MARSETIĆ N., *Il Dramma italiano*, Rovigno/Rovinj, Centro di Ricerche Storiche Rovigno / Centar za povijesna Istraživanja Rovinj, 2004.

GIGANTE R., *Il folklore fumano*, ur. SALVATORE SAMANI, Padova, Libero comune di Fiume in esilio, 1980.

GIURICIN E. e L., *Trent'anni di collaborazione Unione Italiana-Università Popolare di Trieste*, Rovigno/Rovinj, Fiume/Rijeka, Centro di Ricerche Storiche Rovigno / Centar za povijesna Istraživanja Rovinj, 1994.

GIURICIN E., *Che cosa?*, u *Prima dell'alba* u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Fiume-Rijeka-Trieste, UIIF -UPT, 1975.

GIURICIN E., *Condanna all'inesistenza* u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Fiume/Rijeka-Trieste, UIIF-UPT, 1975.

GIURICIN E., *I censimenti jugoslavi*, u AA.VV., *La Comunità Nazionale Italiana nei censimenti jugoslavi 1945-1991*, ur. Centro di Ricerche Storiche di Rovigno / Centar za povijesna istraživanja Rovinj, Rovigno/Rovinj-Fiume/Rijeka, UI-UPT, 2001.

GIURICIN E., *Intervista a Diego Zandel e Livio Dorigo*, u »La battana«, br. 217, Fiume/Rijeka, EDIT, 2020.

GIURICIN E., L., *La Comunità Nazionale Italiana. Storia e Istituzioni degli Italiani dell'Istria, Fiume e Dalmazia (1944-2006)*, Rovigno/Rovinj, Fiume/Rijeka, Trieste, Centro Ricerche Storiche di Rovigno / Centar za povijesna istraživanja Rovinj, UI-UPT, 2008.

GIURICIN E., L., *Mezzo secolo di collaborazione (1964-2014). Lineamenti per la storia delle relazioni tra la Comunità italiana u Istria, Fiume e Dalmazia e la Nazione madre*, »Etnia«, br. 3, Rovigno/Rovinj, Fiume/Rijeka, Trieste, Centro Ricerche Storiche di Rovigno / Centar za povijesna istraživanja Rovinj, UI-UPT, 2015.

GIURICIN E., *Riflessioni sulla riedizione del romanzo di Alessandro Damiani „Ed ebbero la luna“*, u »La battana«, br. 173/174, Fiume/Rijeka, EDIT, 2009.

GIURICIN E., L., *La Comunità Nazionale Italiana. Storia e Istituzioni degli Italiani dell'Istria, Fiume e Dalmazia (1944-2006)*, Rovigno/Rovinj, Fiume/Rijeka, Trieste, Centro Ricerche Storiche di Rovigno / Centar za povijesna istraživanja Rovinj, UI-UPT, 2009.

GIURICIN L., »*La Voce del popolo*« e i giornali minori, Fiume/Rijeka, EDIT, 1979.

GLAVINIĆ V., *La letteratura degli italiani*, u *Jugoslavia nel quotidiano „La Voce del Popolo“*, u »La battana«, br. 80, Fiume/Rijeka, EDIT, 1986.

GLAVINIĆ V., *La terra natia e il paese di appartenenza come motivo poetico nell'opera di Eros Sequi, Giacomo Scotti e Alessandro Damiani*, u *La letteratura di emigrazione*, ur. JEAN-JACQUES MARCHAND, Torino, Edizioni della Fondazione Giovanni Agnelli, 1991.

GOTTARDI R., *Diario 1906-1907*, u RUGGERO GOTTARDI, *Ruggero Gottardi (Fiume, 1882-Diano Marina, 1954)*, Rovigno/Rovinj, »Quaderni«, sv. XVI, 2004.

GRDAKOVIĆ R., *L'impegno culturale, sociale e politico di Alessandro Damiani*, u »La battana«, br. 199, Fiume/Rijeka, EDIT, 2016.

GROHOVAZ G. A., *...e con rispetto parlando è al microfono Gianni Grohovaz*, Toronto, Sono me, 1983.

GROHOVAZ G. A., *Per ricordar le cose che ricordo*, Toronto, Dufferin, 1974.

GROHOVAZ G. A., *Strada bianca*, Toronto, izd. Sono me, 1988.

GRUBIŠA D., *Multiculturalismo e democrazia pluralista: il caso di Fiume*, u *Fiume itinerari culturali*, ur. NELIDA MILANI KRULJAC i ELISA ZAINA, Fiume/Rijeka, EDIT, 1997.

GUAGNINI E., *Osvaldo Ramous mediatore tra culture. Il critico e il giornalista*, u *Il giornalismo, l'impegno culturale e critico di Osvaldo Ramous. Zbornik radova s međunarodnoga znan-*

stvenog skupa održanoga 26. svibnja 2007. u Rijeci, ur. GIANNA MAZZIERI SANKOVIĆ, Fiume/Rijeka, Comunità degli Italiani di Fiume/Zajednica Talijana Rijeka, 2008.

GUAGNINI E., *Postfazione*, u *Balkan lyrics*, Treviso, Editoriale Programma, 2014.

GUAGNINI E., *Prefazione*, u *La caricatura*, Genova, Editrice Lanterna, 1983.

GUAGNINI E., *Una sensibilità al mutamento*, u *Piccole gocce nell'oceano del vissuto. Marisa Madieri e l'emozione della scrittura*, u »I Quaderni dell'Archivio«, br. 22, izložba od 10. prosinca 2014. do 24. siječnja 2015., ur. ELVIO GUAGNINI, BRUNA IVANCIC, PEDRO LUIS LADRON DE GUEVARA i ANNA STORTI, Trieste, Fondazione Benefica Kathleen Foreman Casal, 2014.

GUERRICCHIO R., *Postfazione*, u ENRICO MOROVICH, *Il baratro*, Torino, Einaudi, 1990.

GUERRINI P., *Toio un uomo come tanti altri*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, Nova godina, 1950.

GUGLIELMINO S., *Guida al Novecento*, Milano, Principato, 2009.

HANSEN P., *L'origine altra. Inquietudine e identità nella narrativa di Franco Vegliani*, u »La battana«, *Letteratura dell'esodo*, br. 97-98, Fiume/Rijeka, EDIT, 1990.

HANSEN P.C., *Personalità della letteratura fiumana*, u *Scrittura sopra i confini: letteratura dell'esodo*, *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, ur. LAURA MARCHIG, »La battana«, br. 160, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006.

HEIDEGGER M., *Essere e tempo*, Longanesi, Milano, 1992.

Il dialetto fiumano, ur. IRENE MESTROVICH, MARTINA SANKOVIĆ IVANČIĆ, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ i CORINNA GERBAZ GIULIANO, Fiume/Rijeka, Consiglio della minoranza nazionale italiana di Fiume-Università degli Studi di Fiume, Facoltà di Lettere e Filosofia, Dipartimento di Italianistica / Vijeće talijanske nacionalne manjine za Grad Rijeku-Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za talijanistiku, 2020.

ILLIASICH C., *Il Liceo di Fiume dal dopoguerra ad oggi*, u »Fiume. Rivista di studi fiumani«, br. 20, Roma, 1990.

ILLIASICH C., *Un modello di istruzione in lingua italiana: la scuola di via Ciotta dal 1888 al 1945*, u AA.VV., *Tra storia e ricordi*, Scuola media superiore italiana di Fiume/Srednja talijanska škola Rijeka, Fiume/Rijeka, 1999.

Intervista a Diego Zandel, u ELISA AMADORI, *I testimoni muti*, u *L'esodo giuliano dalmata nella letteratura*, *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, u organizaciji IRCI-a, Trieste, od 28. veljače do 1. ožujka 2013., u Biblioteca della »Rivista di Letteratura italiana« br. 22, ur. di GIORGIO BARONI i CRISTINA BENUSSI, Pisa-Roma, Fabrizio Serra, 2014.

Italie Magique-Contes surréels modernes, ur. GIANFRANCO CONTINI, Parigi, izd. Aux portes de France, 1946.

JACOBBI R., *L'avventura del Novecento*, Milano, Garzanti, 1984.

JEREMIĆ T., TURCONI S., *Italijanski 1, 2*, Beograd, Kolarčev Narodni Univerzitet, 1976-1977.

KARPOWICZ L.J., *Biografia politica di un autonomista-Ruggero Gotthardi*, Rovigno-Rovinj, »Quaderni«, sv. VII, 1983-1984.

- KATUNARICH S. M., *Zibaldone Fiumano-Dalmata-Istriano*, Milano, Spirali, 2000.
- KATUNARICH S. M., *...ma de Fiume*, Trieste, Ricerche, 1994.
- KATUNARICH S. M., *Frammenti di una vita fiumana*, Udine, Del Bianco izd., 1994.
- KRAJAČ J., *Appunti di critica letteraria*, u ALESSANDRO DAMIANI, *Il fiore gelido*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013.
- Le parole rimaste. Storia della letteratura italiana nell'Istria e nel Quarnero nel secondo Novecento*, ur. NELIDA MILANI i ROBERTO DOBRAN, Serie Pietas Julia, Fiume/Rijeka, EDIT, sv. I-II, 2010.
- LEKOVIĆ K., *La strage degli anatroccoli*, Venezia, Marsilio, 1995.
- LEKOVIĆ K., *Se improvvisamente il treno si fermasse a Maglern*, u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UI-UPT, 2003.
- L'esodo giuliano dalmata nella letteratura*, *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, u organizaciji IRCI, Trieste, od 28. veljače do 1. ožujka 2013., u Biblioteca della »Rivista di Letteratura italiana« br. 22, ur. GIORGIO BARONI i CRISTINA BENUSSI, Pisa-Roma, Fabrizio Serra, 2014.
- Letteratura dalmata italiana*, *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, u organizaciji IRCI, Trieste, od 27. veljače do 28. veljače 2015., u Biblioteca della »Rivista di Letteratura italiana«, br. 23, ur. GIORGIO BARONI i CRISTINA BENUSSI, Pisa-Roma, Fabrizio Serra, 2014.
- Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939-1947)*, ur. AMLETO BALLARINI i MIHAEL SOBOLEVSKI, Società di Studi Fiumani di Roma, Hrvatski Institut za povijest Zagreb, Roma, Ministero per i beni e le attività culturali – Direzione generale per gli archivi, 2002.
- LOKAR A., *Gino Brazzoduro, uomo di confine*, u »La battana«, *Letteratura dell'esodo*, br. 97-98, Fiume/Rijeka, EDIT, 1990.
- LORIA E., *Antonio Widmar, intellettuale fiumano (1899-1981)*, u »Fiume« Rivista di studi adriatici (Nuova serie), br. 12, Roma, srpanj-prosinac 2005.
- LUKEŽIĆ I., *L'identità fiumana*, u *Fiume crocevia di popoli e culture: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, u Rimu 27. listopada 2005., ur. GIOVANNI STELLI, Roma, Società di Studi Fiumani di Roma-Mađarska Akademija u Rimu, 2006.
- LUKEŽIĆ I., *Mario Schittar*, Crikvenica, Libellus, 1995.
- LUPERINI R., CATALDI P., MARCHIANI L., MARCHESI F., *La scrittura e l'interpretazione: storia della letteratura italiana nel quadro della civiltà europea 6*, Palermo, Palumbo, 2011.
- MACHIN E., *Rimembranze fiumane*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2008.
- MADIERI M., *Acqua è poesia – Water is poetry*, u »Cigahotels Magazine«, 17, br. 81, 1989.
- MADIERI M., *Due voci sulla liberazione della donna. Aborto sì, aborto no*, u »Nuova Società«, 10, br. 221, 1982.
- MADIERI M., *Introduzione a „Ambito A – Gruppo di studio 4 – Accoglienza della vita nascente e iniziative per una efficace cultura della vita: associazionismo, volontariato e chiesa locale“*, u *A servizio della vita umana*, ur. CEI, Roma, A.V.E., 1990.

- MADIERI M., *La conchiglia e altri racconti*, Milano, Libri Scheiwiller, 1998.
- MADIERI M., *La radura*, Torino, Einaudi, 1992.
- MADIERI M., *Maria*, Milano, Archinto, 2007.
- MADIERI M., *Notte d'estate*, u *Una frase, un rigo appena. Racconti brevi e brevissimi*, Torino, Einaudi, 1994.
- MADIERI M., *Verde acqua*, Torino, Einaudi, 1987.
- MADIERI M., *Verde acqua. La Radura e altri racconti*, Torino, Einaudi, 2006.
- MADIERI M., *Vodnozeleno*, Zagreb, Grafički Zavod Hrvatske, 1990.
- MAIER B., *Il gioco dell'alfabeto. Altri saggi triestini*, Gorizia, Istituto Giuliano di Storia, Cultura e Documentazione, 1990.
- MAIER B., *Introduzione*, u ALESSANDRO DAMIANI, *La torre del borgo*, Udine, Campanotto editore, 1996.
- MAIER B., *La letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento*, Trieste, Edizioni Italo Svevo, 1996.
- MANACORDA G., *Il carteggio Enrico Morovich – Alberto Carocci 1928-1929*, u »La battana«, br. 61, Fiume/Rijeka, EDIT, 1981.
- MANACORDA G., *Letteratura e industria u Storia della letteratura italiana contemporanea*, Roma, Editori Riuniti, 1974.
- MANACORDA G., *Storia della letteratura italiana contemporanea (1940-1975)*, Roma, Editori Riuniti, 1981.
- MAR. (MARTINI L.), *Barchette sull'acqua*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 12. srpnja 1953.
- MARCHIG L., *Dall'oro allo zolfo*, u »Biblioteca istriana«, br. 16, Trieste, UI-UPT, 1998.
- MARCHIG L., *Enrico Morovich. La collaborazione a riviste e giornali italiani nel dopoguerra*, u »La battana«, br. 97-98, Fiume/Rijeka, EDIT, 1990.
- MARCHIG L., *Horror temporum*, u *Antologiji nagradenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UI-UPT, 2011.
- MARCHIG L., *Intervista a Sergio Turconi. „La Battana“ degli archetipi: rivista ponte fra le culture u contatto*, u »La battana«, br. 151/152, Fiume/Rijeka, EDIT, 2004.
- MARCHIG L., *L'Alfa Romeo Jankovits*, izvorno dramsko djelo ustupljeno autoricama, 2020.
- MARCHIG L., *Lilith*, Siena, Città di Siena, 1998.
- MARCHIG L., *Lilith, Sunlichkeit und Farben*, Klagenfurt, Drava, 2010.
- MARCHIG L., *Poesie del mare. Fluide cronache di un uomo stupefatto*, u »La battana«, br. 190, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013.
- MARCHIG L., *Quel che mi passa per la mente*, u *Antologiji nagradenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Fiume/Rijeka-Trieste, UIIF-UPT, 1978.

MARCHIG L., *Rondine*, u *Zborniku radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Daša spomenar*; ur. MILAN RAKOVAC, Zagreb, Fraktura, 2018.

MARCHIG L., *Rosso cielo*, u »La battana«, br. 189, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013.

MARCHIG L., *Senza titolo*, u »Panorama«, br. 18, Fiume/Rijeka, EDIT, 1978.

MARCHIG L., *Slavenska njegovateljica*, u »Nova Istra«, 1-2017, Pula, 2017.

MARCHIG L., *Snoopy Polka. Balkanski noir*, Opatija, ShuraPublikacije, 2019.

MARCHIG L., *Snoopy Polka. Noir balcanico*, Sestri Levante, Oltre Edizioni, 2015.

MARCHIG L., *T(t)erra*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2009.

MARCHIG L., ZANDEL D., *Processo a Oskar Piškulić, il boia degli autonomisti fiumani – Chi ha paura di un'utopia?*, izvorno dramsko djelo ustupljeno autoricama, 2019.

MARCHIG MATEŠIĆ G., ROCCHI RUKAVINA I., *Storia dell'istruzione media superiore italiana a Fiume dal 1945 ad oggi*, ur. CORINNA GERBAZ GIULIANO, Fiume/Rijeka, Comunità degli Italiani di Fiume/Zajednica Talijana Rijeka, 2008.

MAROEVIĆ T., *Krimić povijesnih sondi. Povodom romana Foiba u jesen Ezia Mestrovicha*, u »Novi Kamov«, br. 3., v. 16., a. V, Rijeka, 2005.

MARPICATI A., *La passione di Fiume*, Brescia, 1919., u ATTILIO DEPOLI, *Bibliografia storica fiumana*, u »Fiume«, Società di Studi Fiumani, Fiume, Urania, 1924.

MARTINI L., *Col lume per le viuzze della Fiume quattrocentesca*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 3. studenoga 1951.

MARTINI L., *Colloquio con la città-Razgovor s gradom*, Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 1987.

MARTINI L., *Erba di casa*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1966.

MARTINI L., *Giorno buio*, u *Prosa*, Circolo dei Poeti, Letterati e Artisti UIIF, Fiume/Rijeka, UIIF, 1965.

MARTINI L., *Il brontolone*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 5. rujna 1953.

MARTINI L., *Il tarlo del pollice*, u »La battana«, br. 66, Fiume/Rijeka, EDIT, 1982.

MARTINI L., *L'appuntamento*, u »La battana«, br. 70, Fiume/Rijeka, EDIT, 1983.

MARTINI L., *L'avventura del Capitan Parapatan*, u »Il Pioniere«, Fiume/Rijeka, EDIT, 1964.

MARTINI L., *L'uomo nel parco*, u ANTONIO PELLIZZER, *Voci nostre*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1993.

MARTINI L., *La lunga strada*, u »Biblioteca istriana«, br. 6, UIIF-UPT, Trieste, 1985.

MARTINI L., *La scelta*, Fiume-Rijeka, EDIT, 1987.; izd., 2007., *Opredjeljenje*, Pula, Čakavski sabor, 1985.

MARTINI L., *La Società artistico-culturale operaia Fratellanza*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1977.

MARTINI L., *Neanche tu, padre, Il tuo respiro, Uno di meno* u *Poesia 2, Quaderni letterari*, br. 4, ur. Circolo dei Poeti, Letterati e Artisti UIIF, Fiume/Rijeka, UIIF, 1968.

MARTINI L., *Nel cuore gli ulivi*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 4. studenoga 1951.

- MARTINI L., *Novi dom*, Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 1987.
- MARTINI L., *Nuvole in cielo – Na nebu oblaci*, Rijeka, Književno i naučno društvo, 1975.
- MARTINI L., *Parlano i protagonisti (Memorie e documenti raccolti per una storia di Fiume nella Lotta Popolare di Liberazione fino al 1943): Il Battaglione Fiumano e il Battaglione Garibaldi*, Rovigno/Rovinj, Fiume/Rijeka, Centro di Ricerche Storiche Rovigno / Centar za povijesna istraživanja Rovinj, UIIF, 1976.
- MARTINI L., *Poesie*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1964.
- MARTINI L., *Poesie*, u »La battana«, br. 26, Fiume/Rijeka, EDIT, 1971.
- MARTINI L., *Poesie*, u »La battana«, br. 36/37, Fiume/Rijeka, EDIT, 1975.
- MARTINI L., *Poesie*, u »La battana«, br. 55, Fiume/Rijeka, EDIT, 1980.
- MARTINI L., *Quelli della piazzetta sono quelli della Gennari*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 21. siječnja 1957.
- MARTINI L., *Queste ferie*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 27. kolovoza 1953.
- MARTINI L., *Ritratti*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 23. srpnja 1952.
- MARTINI L., *Sette poesie*, u »La battana«, br. 14, Fiume/Rijeka, EDIT, 1968.
- MARTINI L., *Somiglianze – Sličnosti*, Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 1982.
- MARTINI L., *Vecchie usanze di una Fiume del '700*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 2. srpnja 1950.
- MARTINI L., *Versi in corsia*, u »La battana«, br. 60, Fiume/Rijeka, EDIT, 1981.
- MARUSSI G., *Renoir*, Milano, Studio editoriale d'arte Perna, 1967.
- MAZZIERI E., *Ettore Mazzieri. Storia e ciacole de un fiumano patoco*, ur. GLORIA TIJAN, Fiume/Rijeka, SAC Fratellanza-CI Fiume / KUD Fratellanza-ZT Rijeka, 2007.
- MAZZIERI E., *La ricchezza del povero*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 6. rujna 1953.
- MAZZIERI E., *Lui e la volpe*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 21. studenoga 1954.
- MAZZIERI E., *Nonna Rosa*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 15. siječnja 1955.
- MAZZIERI E., *Nonno e nipote*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 15. veljače 1952.
- MAZZIERI G., *La „Voce“ di una minoranza. Analisi della pagina culturale de „La Voce del Popolo“ negli anni '50*, Torino, La Rosa Editrice, 1998.
- MAZZIERI G., *Oswaldo Ramous. Lo sradicamento dei rimasti*, u »La battana«, br. 97-98, Fiume/Rijeka, EDIT, 1991.
- MAZZIERI G., *Rassegna dei giornali e dei periodici italiani u Istria e a Fiume dal 1945 ad oggi*, u *La „Voce“ di una minoranza. Analisi della pagina culturale de „La Voce del Popolo“ negli anni '50*, Torino, La Rosa, 1998.
- MAZZIERI SANKOVIĆ G., *Oswaldo Ramous: un fiumano, cittadino del mondo*, u »La battana«, br. 2, *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Fiume: itinerari culturali*, ur. NELIDA MILANI KRULJAC i ELISA ZAINA, Fiume/Rijeka, EDIT, 1997.

MAZZIERI-SANKOVIĆ G., *Dal realismo magico alla fantasia onirica: i percorsi narrativi di Osvaldo Ramous ed Enrico Morovich*, u *Il libro di Astolfo*, ur. ZORANA KOVAČEVIĆ i FRANCESCA RIGHETTI, Rieti, Amarganta, 2019.

MAZZIERI-SANKOVIĆ G., *Dallo straniero al diverso: immagini di letteratura quarnerina, u L'esodo giuliano dalmata nella letteratura*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa, u organizaciji I.R.C.I., Trieste, od 28. veljače do 1. ožujka 2013., u Biblioteca della »Rivista di Letteratura italiana«, br. 22, ur. GIORGIO BARONI i CRISTINA BENUSSI, Pisa-Roma, Fabrizio Serra, 2014.

MAZZIERI-SANKOVIĆ G., *Fiume and Canada: The Two Worlds of Gianni Angelo Grohovaz, u Forgotten Italians: Julian-Dalmatian Writers and Artists in Canada*, ur. KONRAD EISENBICHLER, Toronto, The University of Toronto Press, 2019.

MAZZIERI-SANKOVIĆ G., GERBAZ GIULIANO C., *Enrico Morovich. L'ultimo sapore della vigna, (a cura di Marina Petronio)*, u »La battana«, br. 187, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013.

MAZZIERI-SANKOVIĆ G., GERBAZ GIULIANO C., *La poetica di „Lacrime e perle“ u Giacomo Scotti, u Curiosando nella vita. Giacomo Scotti, poliedrico intellettuale di frontiera*, ur. RITA SCOTTI-JURIĆ, NADA POROPAT JELETIĆ i ISABELLA MATTICCHIO, Pola/Pula, Università degli Studi „Juraj Dobrila“ di Pola / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2019.

MAZZIERI-SANKOVIĆ G., GERBAZ GIULIANO C., *Non c'è più Mario Schiavato. Rimane il lascito dei suoi valori genuini. Ricordando l'autore*, u »La battana«, br. 217, Fiume/Rijeka, EDIT, 2020.

MAZZIERI-SANKOVIĆ G., *I testimoni muti. Le foibe, l'esodo, i pregiudizi*, u »La battana«, br. 179, Fiume/Rijeka, EDIT, 2011.

MAZZIERI-SANKOVIĆ G., *L'improsciugabile narrativa di Scotti. „Racconti di una vita“ ed altre prose*, u »La battana«, br. 190, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013.

MAZZIERI-SANKOVIĆ G., *La radice della nostra identità letteraria nelle pagine riscoperte di Osvaldo Ramous*, u »La battana«, br. 173-174, Fiume/Rijeka, EDIT, 2009.

MAZZIERI-SANKOVIĆ G., *Lettere fumane. Morovich e Ramous: due scelte*, u »Archeografo triestino«, s. IV, sv. LXVIII, Trieste, La Minerva, 2008.

MAZZIERI-SANKOVIĆ G., *Precorrere i tempi...ricordando Ramous*, u »La battana«, br. 179, Fiume/Rijeka, EDIT, 2011.

MAZZIERI-SANKOVIĆ G., PREDOVAN R., *Le avanguardie letterarie del primo Novecento nella cultura italiana a Fiume*, u »La battana«, br. 210, Fiume/Rijeka, EDIT, 2018.

MAZZIERI-SANKOVIĆ G., *Prefazione*, u OSVALDO RAMOUS, *Lotta con l'ombra ed altri racconti*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006.

MAZZIERI-SANKOVIĆ G., *Vent'anni di dibattito letterario nel panorama culturale istroquarnerino*, u »Studi e memorie dell'IRCI«, ur. Istituto Regionale per la Cultura Istriano-fiumano-dalmata, Trieste, Mosetti, 2018.

MAZZIERI-SANKOVIĆ G., STEFANOVIĆ L., *Il contributo di Mario Schiavato alla narrativa istro-quarnerina*, u »La battana«, br. 214. Fiume/Rijeka, EDIT, 2019.

MESTROVICH E., *Come le nonne*, u »Panorama«, br. 7, Fiume/Rijeka, EDIT, 15. travnja 2003.

- MESTROVICH E., *Dizionario fumano passato minimo*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2001.
- MESTROVICH E., *Foiba in autunno*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2005.; Trieste, Il Ramo d'oro, 2006.
- MESTROVICH E., *Il disagio*, u »Panorama«, br. 7, Fiume/Rijeka, EDIT, 15. travnja 2003.
- MESTROVICH E., *Jama u jesen*, Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 2009.
- MESTROVICH E., *Leggi e cortili*, u »Panorama«, br. 7, Fiume/Rijeka, EDIT, 15. travnja 2003.
- MICICH M., *L'esodo dell'Istria, Fiume e Zara (1943-1958) e l'accoglienza in Italia*, u *Istria, Fiume, Dalmazia, laboratorio d'Europa*, 1. *Parole chiave per la cittadinanza*, ur. DINO. R. NARDELLI i GIOVANNI STELLI, Studi e ricerche, Foligno, 2014.
- MICICH M., *Le organizzazioni culturali e sportive degli esuli fiumani u Italia*, u *Fiume: itinerari culturali. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, u »La battana«, br. 2, ur. NELIDA MILANI KRULJAC i ELISA ZAINA, Fiume/Rijeka, EDIT, 1997.
- MIKSA G., *Le pubblicazioni giornalistiche italiane a Fiume*, u »Quaderni« del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno / Centar za povijesna istraživanja Rovinj, br. XXVII, Rovigno/Rovinj, 2016.
- MILANI KRULJAC N., *Introduzione*, u *La forza della fragilità*, sv. I, ur. ELIS DEGHENGI OLUJĆ, Fiume/Rijeka, EDIT, 2004.
- MILANI KRULJAC N., *Premessa*, u *Fiume: itinerari culturali. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, u »La battana«, br. 2, ur. NELIDA MILANI KRULJAC i ELISA ZAINA, Fiume/Rijeka, EDIT, 1997.
- MILINOVICH E., *Ad Abdon Pamich campione olimpionico di marcia 1964*, u *Joze fumane*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2017.
- MILINOVICH E., *Variazioni fumane*, Trieste-Fiume/Rijeka, UI-UPT, 1981. i *Joze fumane*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2017.
- MIŠKULIN D., *Enrico Morovich*, Opatija, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu u Opatiji, 2013.
- MIŠKULIN D., *Književne teme u riječkoj periodici na talijanskome jeziku od 1900. do 1919. godine*, u »Fluminensia«, god. 25, br. 12, Rijeka, 2013.
- MIŠKULIN D., *Književne teme u riječkoj periodici na talijanskome jeziku od 1900. do 1919. godine*, Opatija, Sveučilište u Rijeci, FMTU Opatija, 2019.
- MIŠKULIN D., *Pregled stvaralačkoga opusa riječkoga pisca Gina Antonyja (Cavaliere di Garbo) kroz presjek riječkoga tiska na talijanskome jeziku*, u »Fluminensia«, god. 25, br. 2, Rijeka, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku, 2013.
- MOROVICH E., *Ascensori invisibili*, Genova, Unimedia, 1980.
- MOROVICH E., *Contadini sui monti*, Firenze, Vallecchi, 1942.
- MOROVICH E., *Cronache vicine e lontane*, Genova, San Marco dei Giustiniani, 1981.
- MOROVICH E., *I giganti marini*, Genova, Unimedia, 1984.
- MOROVICH E., *I miei fantasmi*, ur. BRUNO ROMBI, Genova, San Marco dei Giustiniani, 1998.

- MOROVICH E., *Il baratro*, Padova, Rebellato, 1964.; Torino, Einaudi, 1990.
- MOROVICH E., *Il leprotto*, u »La Fiera letteraria«, Roma, 31. ožujka 1929.
- MOROVICH E., *La caricatura*, Genova, Lanterna, 1983.
- MOROVICH E., *La nostalgia del mare*, Genova, Unimedia, 1981.
- MOROVICH E., *La partita a scacchi*, u *Notti con la luna*, Genova, Unimedia, 1986.
- MOROVICH E., *L'abito verde*, Roma, izd. Collezione romanzi brevi u »Lettere d'Oggi«, 1942.
- MOROVICH E., Pismo Osvaldu Ramousu od 13. travnja 1976., u GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Lettere fumane. Morovich e Ramous: due scelte*, u »Archeografo Triestino«, s. 4, 68, Trieste, 2008.
- MOROVICH E., Pismo Osvaldu Ramousu od 14. prosinca 1976., iz obiteljske arhive Ramous.
- MOROVICH E., Pismo Osvaldu Ramousu od 21. ožujka 1980., iz obiteljske arhive Ramous.
- MOROVICH E., *L'omnibus di Pecine*, u ENRICO MOROVICH, *L'ultimo sapore della vigna*, ur. MARINA PETRONIO, Trieste, LINT, 2002.
- MOROVICH E., *L'ultimo sapore della vigna*, ur. MARINA PETRONIO, Trieste, LINT, 2002.
- MOROVICH E., *Miracoli quotidiani*, Firenze, Izd. Fratelli Parenti, Collana di letteratura, 1938.; Palermo, Sellerio, 1988.
- MOROVICH E., *Non era bene morire*, Milano, Rusconi, 1992.
- MOROVICH E., *Notti con la luna*, Genova, Unimedia, 1986.
- MOROVICH E., *Piccole storie / Kratke priče*, Fiume/Rijeka, EDIT, Durieux, ICR, UI, UPT, 1994.
- MOROVICH E., *Piccoli amanti*, Milano, Rusconi, 1990.
- MOROVICH E., *Racconti di Fiume e altre cose*, Genova, Compagnia dei Librai per Creativa, 1985.
- MOROVICH E., *Racconti e fantasie*, Aarau, Sauerländer, 1962.
- MOROVICH E., *Ritratti del bosco*, Firenze, Fratelli Parenti, 1939.
- MOROVICH E., *Un compagno di scuola*, u »Solaria«, Firenze, lipanj 1929.
- MOROVICH E., *Un italiano di Fiume*, Milano, Rusconi, 1993.
- MOSCARDA MIRKOVIĆ E., *La prosa di Nirvana Beltrame Ferletta*, u *La forza della fragilità*, ur. ELIS DEGHENGI OLUJIĆ, I, Fiume/Rijeka, EDIT, 2004.
- NUVOLI G., *La poesia neorealista italiana by Sergio Turconi*, u »Studi Novecenteschi«, sv. 6, br.16 (ožujak 1977.), str. 159-160.
- PACCAGNINI E., *Introduzione*, u MARISA MADIERI, *Verde acqua. La Radura e altri racconti*, Torino, Einaudi, 2006.
- PALISCA R., *Biografia*, u ETTORE MAZZIERI, *Ettore Mazzieri. Storia e ciacole de un fuman patoco*, ur. GLORIA TIJAN, Fiume/Rijeka, SAC Fratellanza-CI Fiume / KUD Fratellanza-ZT Rijeka, 2007.

- PANDINI G., *Le esperienze dell'uomo d'oggi*, u »Gazzetta del popolo«, Torino, 25. kolovoza 1977.
- PAOLICCHI P., *Identità, valori, cultura*, u »Società, mutamento, politica«, IV, VIII, Firenze University Press, 2013.
- PAZZAGLIA M., *Scrittori e critici della letteratura italiana. Il Novecento. Antologia con pagine critiche e un profilo di storia letteraria*, Bologna, Zanichelli, 1992.
- PELLEGRINI E., *Le città interiori, Le radici della nostra debolezza. „La radura“ di Marisa Madieri*, Bergamo, Moretti & Vitali, 1995.
- PELLIZZER A., *Breve profilo della letteratura italiana per l'infanzia*, u MILAN CRNKOVIĆ, *Letteratura infantile*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1982.
- PELLIZZER A., *L'esodo collante e chiave di lettura*, u »La battana«, br. 145, Fiume/Rijeka, EDIT, 2002.
- PELLIZZER A., *Voci nostre*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1985.
- PELLIZZER A., *Voci nostre*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1993.
- PICCIONI A., *E De Gasperi sacrificò l'Istria*, intervju s Diegom Zandelom, u »L'Adige«, Trento, 11. veljače 2011.
- PICCO B., *Spettacolo brioso applausi per tutti*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 21. travnja 1970.
- Poesia jugoslava contemporanea*, ur. OSVALDO RAMOUS, Padova, Rebellato izd., 1959.
- Poeti italiani del Novecento*, ur. PIER VINCENZO MENGALDO, Milano, Oscar Mondadori, 1990.
- PULCINI A., *La poesia di Osvaldo Ramous*, u »Liguria«, Genova, rujan 1939.
- PUPPO R., *Introduzione a Istria, Fiume, Dalmazia laboratorio d'Europa*, ur. DINO RENATO NARDELLI i GIOVANNI STELLI, Foligno, ISUC Editoriale umbra, 2009.
- PUŽAR A., *La letteratura italiana di Fiume nell'Ottocento e nel Novecento*, u *Città di Carta / Papirnatigrad. La letteratura italiana di Fiume nell'Ottocento e nel Novecento / Talijanska književnost Rijeke u XIX. i XX. stoljeću*, ur. ALJOŠA PUŽAR, Fiume/Rijeka, EDIT-Izdavački centar Rijeka, 1999.
- PUŽAR A., *Premessa*, u *Città di carta. La letteratura italiana di Fiume nell'Ottocento e nel Novecento / Papirnatigrad. Talijanska književnost Rijeke u XIX. i XX. stoljeću*, ur. ALJOŠA PUŽAR, Fiume/Rijeka, EDIT – Izdavački centar Rijeka 1999.
- PUŽAR A., *Va fuori, o stranier...*, u »La battana«, br. 143, Fiume/Rijeka, EDIT, 2002.
- QUAZZOLO P., *Prefazione*, u ALESSANDRO DAMIANI, *Ipotesi*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2012.
- RAMOUS O., *Il cavallo di cartapesta*, Fiume/Rijeka, Comunità degli Italiani di Fiume/Zajednica Talijana Rijeka, 2007.
- RAMOUS O., *Arabesco*, u *Nel canneto*, Fiume, Termini, 1938.
- RAMOUS O., *Aspetti poco noti di una minoranza*, u »La Fiera letteraria«, Roma, 7. srpnja 1966.
- RAMOUS O., *Canti e canzonette fiumani – La grande passione delle Tabacchine*, u »Panorama«, br. 21, Fiume/Rijeka, EDIT, 1978.

- RAMOUS O., *Dante oltre l'Adriatico*, u »La Fiera letteraria«, 4. ožujka 1973.
- RAMOUS O., *Diario*, 14. rujna 1962., iz obiteljske arhive.
- RAMOUS O., *Due parole sul dialetto fiumano*, u »Panorama«, br. 17, Fiume/Rijeka, EDIT, 1978.
- RAMOUS O., *Gli jugoslavi hanno ridato il giusto posto a Pirandello*, u »Messaggero Veneto«, 22. veljače 1968.
- RAMOUS O., *I figli della cometa*, u *Antologia della piccola biblioteca*, ur. IGINIO MONCALVO, Fiume/Rijeka, EDIT, 1987.
- RAMOUS O., Pismo Antoniju Widmaru od 15. siječnja 1980., iz obiteljske arhive Ramous.
- RAMOUS O., Pismo Antoniju Widmaru od 18. lipnja 1979., iz obiteljske arhive Ramous.
- RAMOUS O., Pismo Antoniju Widmaru od 20. ožujka 1979., iz obiteljske arhive Ramous.
- RAMOUS O., Pismo Antoniju Widmaru od 23. siječnja 1979., iz obiteljske arhive Ramous.
- RAMOUS O., Pismo Antoniju Widmaru od 20. siječnja 1973., iz obiteljske arhive Ramous.
- RAMOUS O., Pismo Antoniju Widmaru od 5. srpnja 1980., iz obiteljske arhive Ramous.
- RAMOUS O., Pismo Erardu Misci od 22. lipnja 1969., iz obiteljske arhive Ramous.
- RAMOUS O., Pismo Antoniju Widmaru od 24. travnja 1980., iz obiteljske arhive Ramous.
- RAMOUS O., *Lotta con l'ombra e altri racconti*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006.
- RAMOUS O., *Pirandello non è più un 'reazionario sotto la polvere'*, u »Il Cittadino«, 24. siječnja 1968.
- RAMOUS O., *Porto, pesci e marinai*, u »Panorama«, br. 19, Fiume/Rijeka, EDIT, 1978.
- RAMOUS O., *Reality of the Absurd – Selected poems*, prev. DIANA WORMUTH, Rijeka, Stabilimento tipografico, 1975.
- RAMOUS O., *Riječ u vremenu / La parola nel tempo*, Zagreb, Zora, 1969.
- RAMOUS O., *Risveglio di Medea*, Padova, Rebellato, 1967.
- RAMOUS O., *Tommaseo e la sua città*, u »La Fiera letteraria«, 6. listopada 1974.
- RAMOUS O., *Un'antologia è diventata motivo di scandalo*, u »La Fiera letteraria«, 12. siječnja 1967.
- RAMOUS O., *Voci dalla cittavecchia fiumana*, u »Panorama«, br. 18, Fiume/Rijeka, EDIT, 1978.
- RAMOUS O., *50 poesie – 50 pjesama*, Zagreb, Naklada društva književnika Hrvatske, 1957.
- RAMOUS O., *Edizione straordinaria*, Zagreb, Zora, 1950.
- RAMOUS O., *Gaiotas no telhado (I gabbiani sul tetto)*, San Paulo, Clube do livro, 1964.
- RAMOUS O., *Galebovi na krovu*, Zagreb, Naprijed, 1965.
- RAMOUS O., *Il cavallo di cartapesta*, ur. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, Fiume/Rijeka, Comunità degli Italiani/Zajednica Talijana Rijeka, 2007.; Fiume/Rijeka, EDIT, 2008.

RAMOUS O., *Il teatro jugoslavo*, u *Enciclopedia dei popoli d'Europa*, ur. LUCIANO DI BONA, Milano, Confalonieri, 1966.

RAMOUS O., *Il vino della notte*, Venezia, Editrice Lombardo Veneta, 1964.

RAMOUS O., Pismo Ugu Fasolu, listopad 1974., iz obiteljske arhive Ramous.

RAMOUS O., Pismo Giancarlu Vigorelliju od 12. lipnja 1963., iz obiteljske arhive Ramous.

RAMOUS O., Pismo Ilu de Franceschiju od 31. ožujka 1968., iz obiteljske arhive Ramous.

RAMOUS O., *Lotta con l'ombra e altri racconti*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006.

RAMOUS O., *Nel canneto*, Fiume, Termini, 1938.

RAMOUS O., *Stranica Dnevnika* od 26. veljače 1955., iz obiteljske arhive Ramous.

RAMOUS O., *Pianto vegetale*, Padova, Rebellato, 1960.

RAMOUS O., *Pietà delle cose*, Padova, Rebellato, 1977.

RAMOUS O., *Posebno izdanje*, Zagreb, Glas rada, 1951.

RAMOUS O., *Realtà dell'assurdo*, Padova, Rebellato, 1973.

RAMOUS O., *Riječ u vremenu*, Zagreb, Zora, 1969.

RAMOUS O., Vlastoručna biobibliografska kartica, iz obiteljske arhive Ramous.

RAMOUS O., *Tutte le poesie*, Fiume-Rijeka, EDIT, 2008.

RAMOUS O., *Un messaggero dell'arte jugoslava: Zlatko Baloković*, u »La Tribuna«, 17. srpnja 1938.

RAMOUS O., *Vento sullo stagno*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1953.

RAMOUS O., *Viaggio quotidiano / Svagdanje putovanje*, Fiume/Rijeka, Centro editoriale di Fiume / Izdavački centar Rijeka, 1982.

RELLA F., *Miti e figure del moderno*, Parma, Pratiche Editrice, 1983.

ROCCHI I., *Riflessioni sulla riedizione del romanzo di Alessandro Damiani „Ed ebbero la luna“*, u »La battana«, br. 173/174, Fiume/Rijeka, EDIT, 2009.

ROCCHI RUKAVINA I., *Alla ricerca di una nuova identità*, u *Il giornalismo, l'impegno culturale e critico di Osvaldo Ramous. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanoga 26. svibnja 2007. u Rijeci*, ur. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, Fiume/Rijeka, Comunità degli Italiani di Fiume/Zajednica Talijana Rijeka, 2008.

ROCCHI RUKAVINA I., *L'istruzione media superiore italiana dal 1945 al 1980*, u *Storia dell'istruzione media superiore italiana a Fiume dal 1945 ad oggi*, ur. CORINNA GERBAZ GIULIANO, Fiume-Rijeka, Comunità degli Italiani di Fiume/Zajednica Talijana Rijeka, 2008.

ROIĆ S., *Eros Sequi, impegno e scrittura*, u *La letteratura dell'emigrazione*, ur. JEAN-JACQUES MARCHAND, Torino, Fondazione Giovanni Agnelli, 1991.

ROIĆ S., *Le parole ridenti di Giacomo Scotti*, u *Curiosando nella vita. Giacomo Scotti, poliedrico intellettuale di frontiera*, ur. RITA SCOTTI-JURIĆ, NADA POROPAT JELETIĆ i ISABELLA MATTICCHIO, Pola/Pula, Università degli Studi „Juraj Dobrila“ di Pola/Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2019.

ROIĆ S., *Testimoniare da Fiume. Osvaldo Ramous traduttore e mediatore delle culture slavomediterranee in Italia*, u *Il giornalismo, l'impegno culturale e critico di Osvaldo Ramous. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa* održanoga 26. svibnja 2007. u Rijeci, ur. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, Fiume/Rijeka, Comunità degli Italiani di Fiume/Zajednica Talijana Rijeka, 2008.

ROMBI B., *Morovich scrittore tra gioco e sogno*, Liguria, Sabatelli, 1986.

ROMBI B., *Spleen e saudade di Fiume in alcune pagine di Enrico Morovich*, u *L'esodo giuliano-dalmata, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, u Biblioteca della »Rivista di Letteratura italiana«, Pisa-Roma, Fabrizio Serra editore, 2014.

ROSSIT L., *Università Popolare, quella sera del 1899. Terzo capitolo: dal 1964 al 1992*, u »La ricerca«, br. 5, Rovigno/Rovinj, Centro di Ricerche Storiche Rovigno / Centar za povijesna istraživanja Rovinj, prosinac 1992.

RUSPANTI R., *Paolo Santarcangeli: la limpida fedeltà delle parole*, u »Fiume Rivista di Studi Adriatici«, god. XX, br. 7-12, Roma, Società di Studi Fiumani, srpanj-prosinac, 2000.

RUSSI O., *Cativerie!*, Fiume, Mohovich, 1907.

RUSSO F., *Prefazione*, u ALESSANDRO DAMIANI, *Ed ebbero la luna*, Trieste, LINT, 1987.

S.T. (SERGIO TURCONI), *Qualcuno ha tradito*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 23. veljače 1950.

S.E. (SEQUI E.), *Il sole era lontano romanzo di Dobrica Ćosić*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 5. lipnja 1954.

SABBATUCCI G., VIDOTTO V., *Storia del nostro tempo*, Roma-Bari, Editori Laterza, 1990.

SAMBUGAR M., SALÀ G., *Gaot: 3 dalla fine dell'Ottocento alla letteratura contemporanea*, Milano, La Nuova Italia, 2007.

SAMBUGAR M., SALÀ G., *Tempo di letteratura. 3.*, Firenze, La Nuova Italia, 2018.

SANKOVIĆ IVANČIĆ M., *Quel Zuane nato in Marsecia br. 20*, u MARIO SCHITTAR-ZUANE DE LA MARSECCHIA, *Rime de Fiume*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2018.

SANKOVIĆ IVANČIĆ M., *Vincere il labirinto col sorriso: due motivi centrali del pensiero di Paolo Santarcangeli*, u »La battana«, br. 201, Fiume/Rijeka, EDIT, 2016.

SANTARCANGELI P., *Beszélgetések a Sátánnal (Conversazioni con Satana)*, Budapest, Europa, 1987.; *Pokolra kell annak menni... (Il poeta negli inferi)*, Budapest, Gondolat, 1980. i *Magyar-olasz kapcsolatok – tanulmányok*, Budapest Akadémiai, 1989.

SANTARCANGELI P., *Canzoni della ricca stagione*, Roma, Ubaldini, 1951.

SANTARCANGELI P., *Confiteor*, Milano, Scheiwiller, 1993.

SANTARCANGELI P., *Diario del Tigullio*, Firenze, Vallecchi, 1989.

SANTARCANGELI P., *Homo ridens. Estetica, filologia, psicologia, storia del comico*, Firenze, Leo S. Olschki izd., 1989.

SANTARCANGELI P., *Hortulus litterarum ossia la magia delle lettere*, Milano, Scheiwiller, 1965.; Budapest, Europa, 1971.

- SANTARCANGELI P., *Il cuore molteplice*, Roma, Ubaldini, 1949.
- SANTARCANGELI P., *Il fuoco e altri racconti d'amore e disamore*, Torino, 1973.
- SANTARCANGELI P., *Il libro dei labirinti. Storia di un mito e di un simbolo*, Firenze, Vallecchi, 1967.; Milano, Frassinelli, 1984; Budapest, Gondolat, 1970.
- SANTARCANGELI P., *Il porto dell'aquila decapitata*, Udine, Del Bianco izd., 1959. i 1988.; Firenze, Vallecchi, 1969.
- SANTARCANGELI P., *In cattività babilonese*, Udine, izd. Del Bianco, 1987.
- SANTARCANGELI P., *L'antipode*, u *Poesie*, u »La battana«, br. 86, Fiume/Rijeka, EDIT, 1987.
- SANTARCANGELI P., *Lettera agli antipodi*, Firenze, Vallecchi, 1981.
- SANTARCANGELI P., *Morte d'un guerriero*, Roma, Ubaldini, 1966.
- SANTARCANGELI P., *Nekya – La discesa agli Inferi*, Milano, Uni, 1981.
- SANTARCANGELI P., *Predica inutile*, u *Poesie*, u »La battana«, br. 86, Fiume/Rijeka, EDIT, 1987.
- SANTARCANGELI P., *Resa dei conti*, Milano, Scheiwiller, 1976.
- SANTARCANGELI P., *Specchio dell'illusione*, Torino, 1982.
- SANTARCANGELI P., *Specchio e diario*, Alessandria, Dell'Orso, 1991.
- SANTARCANGELI P., *Szökőár (Maremoto)*, Budapest, Magvető, 1974.; *Üzenet a túlsó partról (Messaggio dall'altra sponda)*, Békéscsaba, 1980. i *Sötét láng (Fiamma nera)*, Budapest Magvető, 1985.
- SANTARCANGELI P., *Török uduló Válogatott lebeszélések*, Budapest, Szépirodalmi, 1989.
- SARAVAL D., *Presentazione*, u ROMANO FARINA, *Itinerari istriani*, Trieste, Italo Svevo, 1989.
- SCHIAVATO M., *All'ombra della Torre*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2003.
- SCHIAVATO M., *In questa notte di lumini*, u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UI-UPT, 1981.
- SCHIAVATO M., *Ricordando la miseria*, u *Voci nostre*, ur. ANTONIO PELLIZZER, Fiume/Rijeka, EDIT, 1985.
- SCHIAVATO M., *Alpi Giulie*, Cividale del Friuli, DOM, 1996.
- SCHIAVATO M., *Desiderio di un letto*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 31. kolovoza 1958.
- SCHIAVATO M., *Fiabe e leggende istriane*, Trieste, LINT, 2006.
- SCHIAVATO M., *Folate*, u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UI-UPT, 1995.
- SCHIAVATO M., *Forse è morto Nessuno*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 5. svibnja 1958.
- SCHIAVATO M., *Gli indefiniti smarrimenti*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2000.
- SCHIAVATO M., *Guardo smarrito*, u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UI-UPT, 2007.

- SCHIAVATO M., *I ragazzi del porto*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1954.
- SCHIAVATO M., *Il balzo della belva*, u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UI-UPT, 1989.
- SCHIAVATO M., *Il mio trapianto*, u »La battana«, br. 178, Fiume/Rijeka, EDIT, 2010.
- SCHIAVATO M., *Il ritorno*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2006.
- SCHIAVATO M., *Incontro*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 5. kolovoza 1956.
- SCHIAVATO M., Intervju Lore Stefanović, 24. svibnja 2019., iz arhiva Odsjeka za talijanistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Rijeci.
- SCHIAVATO M., *L'eredità della memoria*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2005.
- SCHIAVATO M., *La ragazza del tabacco*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 13. siječnja 1957.
- SCHIAVATO M., *La voracità del tempo*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1997.
- SCHIAVATO M., *Le ultime lacrime della mia fanciullezza*, Trieste, LINT, 1972.
- SCHIAVATO M., *Maggio*, u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UI-UPT, 1999.
- SCHIAVATO M., *Mi lascio spesso cullare*, u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UI-UPT, 1992.
- SCHIAVATO M., *Mini e Maxi*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1976.; novo izdanje 2012.
- SCHIAVATO M., *Nozze d'oro*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, EDIT, 23. kolovoza 1953.
- SCHIAVATO M., *Poesie istriane / Istarske pjesme*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1986.
- SCHIAVATO M., *Posmrtno zvono*, Rijeka, Riječka tiskara, 1977. i u *Racconti dignanesi*, Trieste, LINT, 1981.
- SCHIAVATO M., *Quelli della piazzetta*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1968.
- SCHIAVATO M., *Racconti dignanesi*, Trieste, LINT, 1981.
- SCHIAVATO M., *Racconti istriani*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1994.
- SCHIAVATO M., *Ricordando la miseria*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 1. svibnja 1959.
- SCHIAVATO M., *Storie di gente nostra*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2012.
- SCHIAVATO M., *Sul Carso*, u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UI-UPT, 1986.
- SCHIAVATO M., *Svoltato l'angolo*, u *Antologiji nagrađenih radova na natječaju iz umjetnosti i kulture Istria Nobilissima*, Trieste, UI-UPT, 1983.
- SCHIAVATO M., *Terra rossa e masiere*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2001.
- SCHIAVATO M., *Una semplice storia*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 11. kolovoza 1957.
- SCHIAVATO M., *Zaino in spalla*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1996.
- SCHIAVATO M., ET ALII, u AA.VV., *5 autori X 16 storie*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2012.

- SCHITTAR M. – ZUANE DE LA MARSECCHIA, *Rime de Fiume*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2018.
- SCIUCCA M., *La scrittura femminile a Fiume (dalla metà dell'Ottocento alla Reggenza del Carnaro)*, u *La forza della fragilità*, sv. 2, ur. ELIS DEGHENGI OLUJIĆ, Fiume/Rijeka, EDIT, 2004.
- SCOTTI G., *La civetta in croce*, Fiume/Rijeka EDIT, 1966.
- SCOTTI G., *Alba d'oro*, Fiume/Rijeka, Edizione dell'autore, 1960.
- SCOTTI G., *All'ombra di un vulcano, cronache e racconti*, Napoli, La città del sole, 2016.
- SCOTTI G., *Basna beskrajna*, Zagreb, Mladost, 1965.
- SCOTTI G., *Bilješka za biografiju / Appunti per una biografia*, Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 2001.
- SCOTTI G., *Bitna je ljubav*, Sarajevo, Svjetlost, 1969.
- SCOTTI G., *C'era un castello... Né in cielo né in terra*, Roma, Gremese editore, 1972.
- SCOTTI G., *C'era una volta un mago*, Fiume/Rijeka, izdanje autora, 1998.
- SCOTTI G., *C'era una volta un re / Bio jednom jedan kralj*, Karlovac, Osvit, 1987.
- SCOTTI G., *Cercando fiumi segreti / U potrazi za tajnim rijekama*, Rijeka, Društvo hrvatskih književnika, 2000.
- SCOTTI G., *Boja naranče/Colore d'arancia*, Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 1981.
- SCOTTI G., *Come nacque il Carso*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1998.
- SCOTTI G., *Diego Zandel, Una storia istriana*, u »La battana«, br. 169, Fiume/Rijeka, EDIT, 2008.
- SCOTTI G., *Dječak i rat*, Čakovec, Zrinski 1979.
- SCOTTI G., *Fate, folletti, streghe e diavoletti, leggende popolari dal Friuli-Venezia Giulia al Quarnero*, Monfalcone, izd. Comune di Monfalcone, 2015.
- SCOTTI G., *Favole e leggende dai Balcani*, Slovenia, Istria, Croazia, Bosnia ed Erzegovina, Nardò / Lecce, Besa editrice-Salento books, 2017.
- SCOTTI G., *Favole e leggende dai Balcani*, Serbia, Montenegro, Macedonia, Nardò / Lecce, Besa editrice-Salento books, 2017.
- SCOTTI G., *Favole e leggende dell'est Adriatico*, Nardò / Lecce, Besa editrice-Salento books, 2018.
- SCOTTI G., *Favole e miti degli zingari dei Balcani*, Formigine / Modena, izd. Infinito, 2019.
- SCOTTI G., *Favole e storie da recitare*, Udine, Kappa Vu, 2005.
- SCOTTI G., *Fiabe degli zingari dei Balcani*, Salerno, Besa mucì, 2020.
- SCOTTI G., *Fiabe e leggende del Mar Adriatico*, Treviso, Santi Quaranta, 2005.
- SCOTTI G., *Fiabe e leggende dell'Istria*, Treviso, Santi Quaranta, 2003.
- SCOTTI G., *Fra due mari*, Trieste, UPT-UI, 2005.
- SCOTTI G., *Ghe vojo ben al mar*, Fiume-Rijeka, izdanje autora, 1971.
- SCOTTI G., *Gli animali parlanti, favole di autori serbi in versi e in prosa*, Nardò / Lecce, Besa editrice-Salento books, 2018.

- SCOTTI G., *Guerre, uomini e cani*, Sestri Levante, Oltre, 2015.
- SCOTTI G., *Hanno sapore di racconto le storie vere degli operai*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 24. listopada 1950.
- SCOTTI G., *I cavalieri del nulla. Eros bez maske*, Rijeka, Liber, 2005.
- SCOTTI G., *I furbi e gli sciocchi, l'Istria veneta che ride*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2007.
- SCOTTI G., *Il cuore della vita*, Napoli, La sfinge, 1992.
- SCOTTI G., *Il paese delle favole*, Roma, Europa edizioni, 2017.
- SCOTTI G., *Il portalettere*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 29. travnja 1951.
- SCOTTI G., *Il ragazzo e il cane*, Napoli, izd. Loffredo, 1989.
- SCOTTI G., *Il richiamo della miniera*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 24. listopada 1950.
- SCOTTI G., *Il vecchio lettore*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 17. listopada 1954.
- SCOTTI G., *Il venditore di favole / Prodavač bajki*, Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 1995.
- SCOTTI G., *U viaggio, la vita*, Udine, Campanotto, 1994.
- SCOTTI G., *Krepki glas tišine*, Rijeka, Orion, 2005.
- SCOTTI G., *La civetta u croce*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1966.
- SCOTTI G., *La grotta del vento ed altre favole della sponda adriatica*, Nola / Napoli, Il laboratorio, 2007.
- SCOTTI G., *La luna, il gallo ed altre poesie per i più giovani / Mjesec, pijetao i druge pjesme za najmlađe*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2002.
- SCOTTI G., *La lunga notte*, Fiume/Rijeka, izdanje autora, 1962.
- SCOTTI G., *La Macedonia racconta, favole e magia*, Pula, Žakan Juti, 2016.
- SCOTTI G., *La nave sulle secche / Nasukani brod*, Rijeka, Društvo hrvatskih književnika, 2008.
- SCOTTI G., *Lacrime e perle*, Fiume/Rijeka, Comunità degli Italiani di Fiume/Zajednica Talijana Rijeka, 2018.
- SCOTTI G., *Le mie favole*, Firenze, Edizioni Cynthia, 1963.
- SCOTTI G., *L'uomo terragno e i colori della vita*, Atripalda / Avellino, Edizioni Mephite, 2012.
- SCOTTI G., *Mačka s naočalima*, Zagreb, Durieux, 2004.
- SCOTTI G., *Maria Bolè infaticabile frontista*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 15. srpnja 1950.
- SCOTTI G., *Navi, porti, bordelli, quasi un romanzo, avventure di un marinaio*, Sestri Levante, Edizioni oltre, 2019.
- SCOTTI G., *U čednom oku čovjeka / Nell'umile occhio dell'uomo*, Zagreb, August Cesarec, 1978.
- SCOTTI G., *Obale tišine*, Kruševac, Bagdala, 1965.

- SCOTTI G., *Od mora do mora, Odabrane pjesme*, Rijeka, Društvo hrvatskih književnika, Ogranak Rijeka, 2015.
- SCOTTI G., *Otkriće mora*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1988.
- SCOTTI G., *Pa toke pa lot*, Prishtine, Rilinda, 1979.
- SCOTTI G., *Parole ridenti*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1968.
- SCOTTI G., *Per caso e per passione*, Trieste, LINT, 2013.
- SCOTTI G., *Per quelli dei „Fratelli Bandiera“ giunse l'ora di entrare u azione*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 15. veljače 1951.
- SCOTTI G., *Poesia del mare*, Trieste, Hammerle, 2011.
- SCOTTI G., *Poesie dell'eros e della vita*, Empoli / Firenze, Risolo Ibiskos, 2015.
- SCOTTI G., *Poesie per mio figlio*, Napoli, La sfinge, 1983.
- SCOTTI G., *Poeti dialettali di Fiume*, u »La battana«, br. 177, Fiume/Rijeka, EDIT, 2010.
- SCOTTI G., *Priče za laku noć / Racconti per la buona notte*, Karlovac, Osvit, 1986.
- SCOTTI G., *Produžiti život*, Banjaluka, Glas, 1986.
- SCOTTI G., *Questo non è dolore*, u *Poesia 2*, u *Quaderni letterari br. 4*, ur. Circolo dei Poeti, Letterati e Artisti-UIIF, Fiume/Rijeka, UIIF, 1968.
- SCOTTI G., *Rabbia e amore*, Saviano, Notor, 1985.
- SCOTTI G., *Racconti di questo e dell'altro mondo*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1994.
- SCOTTI G., *Racconti di una vita*, Trieste, LINT, 2001.
- SCOTTI G., *Racconti diversi e favole in versi*, Saviano, izdanje autora, 1998.
- SCOTTI G., *Racconti fra due mondi*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2013.
- SCOTTI G., *Raspeta sova / La civetta in croce*, Zagreb, Naprijed, 1968.
- SCOTTI G., *Realizzato il piano*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 1. siječnja 1950.
- SCOTTI G., *Ribe, sirene i druge basne za odrasle*, Zagreb, Spektar, 1984.
- SCOTTI G., *Rimovano more*, Kruševac, Bagdala, 1964.
- SCOTTI G., *Se il diavolo è nero*, Napoli, izdanje autora, 1963.
- SCOTTI G., *Sei più cinque donne con la penna in mano*, Trieste, Vita Activa, 2020.
- SCOTTI G., *Snijeg, vukovi i psi*, Rijeka, Društvo hrvatskih književnika, 2007.
- SCOTTI G., *Soffrendo per la Croazia / Bol za Hrvatskom*, Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 1993.
- SCOTTI G., *Sono stato fucilato*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 24. srpnja 1952.
- SCOTTI G., *Spara il fucile sulla montagna*, Rijeka, Ilinden, 2010.
- SCOTTI G., STARAJ R., *Poesie a due voci – Pjesme u dva glasa*, Fiume/Rijeka, Edizioni Zambelli, 2016.

- SCOTTI G., *Storie istriane*, Milano, Fratelli Fabbri, 1974.
- SCOTTI G., *Storielle, storielline, filastrocche, per bambini*, Fiume/Rijeka, Zambelli, 2018.
- SCOTTI G., *Sulla strada del giorno / Na cesti mojega dana*, Rijeka, Društvo hrvatskih književnika, 2003.
- SCOTTI G., *Tajne rijeke*, Brčko, Distrikt, 2006.
- SCOTTI G., *Tornano le fate e streghe, nuove favole e leggende dell'Istria*, Nardò / Lecce, Besa editrice-Salento books, 2015.
- SCOTTI G., *Tra due mari*, Trieste, UIIF-UPT, 2006.
- SCOTTI G., *U carstvu mitova i mašte*, Rijeka, Riječko književno i naučno društvo, 1974.
- SCOTTI G., *Ultimato il lavoro u fabbrica divengono artisti ogni sera*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 24. prosinca 1950.
- SCOTTI G., *Un altro mare, un altro giorno*, Siena, Maia, 1969.
- SCOTTI G., *Una vita stracciata – Poderani život*, Rijeka, Društvo hrvatskih književnika, Ogranak Rijeka, 2012.
- SCOTTI G., *Veliko more i mali galeb / Il grande mare e il piccolo gabbiano*, Kruševac, Bagdala, 1987.
- SCOTTI G., *Versi di una vita*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2010.
- SCOTTI G., *K posljednjem pristanu - Verso l'ultimo approdo*, Rijeka, Društvo hrvatskih književnika, Ogranak Rijeka, 2010.
- SCOTTI G., *Z one bane mora. Tragom hrvatskih naselja u srednjojužnoj Italiji*, Rijeka, Otokar Keršovani, 1980.
- SCOTTI G., *Živjeti, uprkos*, Novi Sad, Stražilovo, 1974.
- SEGNAN D., *Balkan lyrics*, Treviso, Editoriale Programma, 2014.
- SEGNAN D., *Come fuori il cielo – Balkan lyrics II*, Treviso, Editoriale Programma 2017.
- SELIGARDI R., *Prefazione*, u *Il ritorno*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2002.
- SEQUI E., *Bilo nas je mnogo*, Zagreb, Zora, 1952.
- SEQUI E., *Asterischi fumani*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 8. kolovoza 1950.
- SEQUI E., *Bilo nas je mnogo*, Zagreb, Zora, 1952.
- SEQUI E., *Dani na raskrću – I giorni al bivio*, Zagreb, Matica hrvatska, 1953.
- SEQUI E., *Eravamo in tanti*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1953. i 1979. Milano, Comedit, 2001.
- SEQUI E., *Frontiere – punto d'unione*, u »La battana«, br. 84, Fiume/Rijeka, EDIT 1987.
- SEQUI E., *I poeti partigiani diedero espressione artistica agli ideali e ai sacrifici dei combattenti per la libertà*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 29. studenoga 1951.
- SEQUI E., *Il pubblico ha la parola*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 8. veljače 1952.

SEQUI E., *In una baracca fumosa di carburo è nata „La voce“, araldo della libertà*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 11. studenoga 1951.

SEQUI E., *Insomnia*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 19. srpnja 1952.

SEQUI E., *Introduzione*, u »La battana«, br. 40, Fiume/Rijeka, EDIT, 1976.

SEQUI E., *Juče i danas (Chiaroscuro)*, Novi Sad, Srpska književna zadruga, 1992.

SEQUI E., *L'ora di Marinopoli tre atti di Osvaldo Ramous*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 11. rujna 1952.

SEQUI E., *La commedia del Rinascimento italiano*, Beograd, Prosveta, 1965.

SEQUI E., *La grotta*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 16. prosinca 1957.

SEQUI E., *La partiticità della letteratura nel pensiero di Lenin*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 12. ožujka 1950.

SEQUI E., *Le case di Pothia*, Fiume/Rijeka, EDIT, 1957.

SEQUI E., *Mudre izreke*, Beograd, Nolit, 1976.

SEQUI E., *Nebbia*, u »La battana«, br. 6, Fiume/Rijeka, EDIT, 1966.

SEQUI E., *Note sulla funzione della nostra letteratura*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 5. siječnja 1950.

SEQUI E., *Platani e gente*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 17. studenoga 1951.

SEQUI E., *Risveglio*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 4. svibnja 1952.

SEQUI E., *Sklonište (Rifugio)*, Beograd, Nolit, 1966.

SEQUI E., *Storia e letteratura nel secondo dopoguerra*, u »La battana«, br. 75, Fiume/Rijeka, EDIT, 1985.

SEQUI E., *Sui monti del Kukuljan nacque „La Voce del Popolo“*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka 26. veljače 1950.

SEQUI E., *Susreti s Istrom / Incontri con l'Istria*, Pula, Čakavski sabor, 1989.

SEQUI E., *Tradizione e innovazione nella cultura del gruppo nazionale italiano dell'Istria e di Fiume*, u »La battana«, br. 69, Fiume/Rijeka, EDIT, 1983.

SEQUI E., *Un bimbo ha riso*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 27. srpnja 1950.

SEQUI E., *Una nuova corda alla lira di Osvaldo Ramous*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 14. kolovoza 1952.

SEQUI E., *Verizam i njegova negacija / Verismo e antiverismo*, Beograd, Prosveta, 1968.

SEQUI E., *Voce ferma del popolo che visse nella miseria*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 8. kolovoza 1950.

SERENI V., *Stella variabile*, Milano, Garzanti, 1981.

SERGI G., *Serenella Zottinis e Livia Cremonesi*, u *La forza della fragilità*, sv. II., ur. ELIS DEGHENGI OLUJIĆ, Fiume/Rijeka, EDIT, 2004.

SILVANI S., *Ci ha lasciati un grande fiumano*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, EDIT, 16. srpnja 2004.

SIMONOVICH M., *Un canto accorato in „Pietà delle cose“*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 22. srpnja 1977.

SMOQUINA M., *Cenni bibliografici (Libri rari o poco comuni)*, Fiume, 1924., u ATTILIO DE-POLI, *Bibliografia storica fiumana*, u »Fiume« rivista della Società di Studi Fiumani, Fiume, stabilimento tipografico Urania, 1924.

SOREL S., *Lo „straniero“ Brazzoduro di Pužar*, u »La battana«, br. 123, Fiume/Rijeka, EDIT, 1997.

SPI. P., *Così il passato modifica il presente*, u »Il Piccolo«, Trieste, 2. studenoga 2010.

SRDOČ-KONESTRA I., *Riječka književnost na talijanskom jeziku*, »Kolo«, časopis Matice hrvatske, 14, 4, Zagreb, 2004.

SRDOČ-KONESTRA I., *Pisci riječkoga egzodusa*, u »Fluminensia«, god. 8, br. 1-2, Rijeka, 1996.

STELLI G., *Storia di Fiume dalle origini ai giorni nostri*, Pordenone, Biblioteca dell'immagine, 2017.

STRUMAR B., *Marisa Madieri e l'identità olfattiva dell'esodo*, u *L'esodo giuliano-dalmata nella letteratura, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, Trieste, od 28. veljače do 1. ožujka 2013., ur. GIORGIO BARONI i CRISTINA BENUSSI, Biblioteca della »Rivista di letteratura italiana«, 22, Pisa-Roma, Fabrizio Serra, 2014.

TELLINI G., *Il romanzo tra Ottocento e Novecento*, Milano, Bruno Mondadori, 2003.

TOMSICH V., u *Notizie Storiche sulla Città di Fiume cronologicamente svolte*, Fiume, Mohovich, 1886.

TORCOLETTI L.M., *I primi libri stampati a Fiume*, u AA.VV., *Studi saggi appunti*, Fiume, Deputazione di Storia Patria per le Venezia, 1944.

TORCOLETTI L.M., *Scrittori fiumani*, Fiume, Mohovich, 1911.

TRERÉ S., GALLEGATI G., *Nuovi itinerari nella comunicazione letteraria*, Firenze, Editore Bulgarini, 1990.

TURCINOVICH GIURICIN R., *Maddalena ha gli occhi viola*, Trieste, Comunicarte, 2016.

TURCINOVICH GIURICIN R., *Mangiamoci l'Istria*, Trieste, MGS Press, 1998.

TURCINOVICH GIURICIN R., *Una raffica all'improvviso*, Verona, Frangente, 2011.

TURCONI S., *A casa per le 7 di Robert Cedric Sherriff*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 10. studenoga 1951.

TURCONI S., *Bagni di mare*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 14. srpnja 1951.

TURCONI S., *Co Ross*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 4. ožujka 1951.

TURCONI S., *Fuori dal folklore (La poesia di L. Zanini)*, u »La battana«, br. 24, Fiume/Rijeka, EDIT, 1970.

TURCONI S., *Gli Innamorati di Carlo Goldoni*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 13. lipnja 1951.

- TURCONI S., *Inverno a Fiume*, u «La Voce del Popolo», Fiume/Rijeka, 17. siječnja 1952.
- TURCONI S., *La letteratura degli italiani in Jugoslavia e i suoi emigrati*, u *La letteratura dell'emigrazione*, ur. JEAN-JACQUES MARCHAND, Torino, Fondazione Giovanni Agnelli, 1991.
- TURCONI S., *Le nostre mani capisci*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 15. listopada 1950.
- TURCONI S., *Sorprese per il pubblico di Tre mesi di prigionia*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 13. prosinca 1951.
- TURCONI S., *Tregua u cantiere*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 10. svibnja 1950.
- TURCONI S., *Una storia di Capodanno*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 30. siječnja 1955.
- TURCONI S., *Una tarda stagione del neorealismo: la letteratura degli Italiani in Istria*, u »La battana«, br. 83, Fiume/Rijeka, EDIT, 1987.
- TURCONI S., *Vanno insieme Goldoni e Pirandello in un repertorio d'alta qualità*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 4. travnja 1958.
- VEGLIANI F., *Malaparte*, Milano, Daria Guarnati, 1957.
- VEGLIANI F., *La carta coperta*, Milano, Palazzi, 1972.; Trieste, Istituto Giuliano di Storia, Cultura e Documentazione, 2006.
- VEGLIANI F., *La città provvisoria*, Lucca, Cinque Sensi Editore, 2016.
- VEGLIANI F., *La frontiera*, Milano, Ceschina, 1964.; Palermo, izd. Sellerio, 1988. i 1996.
- VEGLIANI F., *La signora Ada*, u »Termini«, br. 3, Rijeka, studeni 1936., u *Città di carta / Papirnati grad. La letteratura italiana di Fiume nell'Ottocento e nel Novecento / Talijanska književnost Rijeke u XIX. i XX. stoljeću*, ur. ALJOŠA PUŽAR, Fiume/Rijeka, EDIT-Izdavački centar Rijeka, 1999.
- VEGLIANI F., *Lettere in morte di Cristiano Bess*, Milano, Stamperia Bianca e Volta, 1986.
- VEGLIANI F., *Proces Voloskom*, Rijeka, ICR, 2004.
- VEGLIANI F., *Processo a Volosca*, Milano, Daria Guarnati, 1958.
- VEGLIANI F., *Un uomo del tempo*, Roma, Istituto Grafico Tiberino, 1941.
- VENUCCI MERDŽO P., *Introduzione*, u EZIO MESTROVICH, *Dizionario fumano passato minimo*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2001.
- VENUCCI MERDŽO P., *Quando la poesia si interroga sull'essenza delle cose*, u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, 21. rujna 2013.
- VISINTINI I., *Enrico Morovich. Piccoli amanti*, u »La battana«, br. 108, Fiume/Rijeka, EDIT, 1993.
- VISINTINI I., *Franco Vegliani*, u »La battana«, br. 119, Fiume/Rijeka, EDIT, 1996.
- VISINTINI I., *Mario Schiavato*, u *Storie di gente nostra*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2012.
- VISINTINI I., *Prefazione*, u MARIO SCHIAVATO, *Storie di gente nostra*, Fiume/Rijeka, EDIT, 2012.
- VISINTINI I., *Presentazione*, u LAURA MARCHIG, *Dall'oro allo zolfo*, u »Biblioteca istriana«, br.16, Trieste, UI-UPT, 1998.

Visioni d'Istria, Fiume e Dalmazia nella letteratura italiana, Zbornik radova s međunarodno-ga znanstvenog skupa, Trieste, 7.-8. studenoga 2019., u Biblioteca della »Rivista di Letteratura italiana« br. 30, ur. GIORGIO BARONI i CRISTINA BENUSSI, Pisa-Roma, Fabrizio Serra, 2020.

WIDMAR A., *Pismo Osvaldu Ramousu od 1. prosinca 1977.*, iz obiteljske arhive Ramous.

WIDMAR A., *Pismo Osvaldu Ramousu od 23. listopada 1975.*, iz obiteljske arhive Ramous.

ZANDEL D., *Balcanica – viaggio nel sudest europeo attraverso la letteratura contemporanea*, Milano, Novecento Libri, 2018.

ZANDEL D., *Crociera di sangue*, Milano, Mondadori, 1993.

ZANDEL D., *Essere Bob Lang*, Matelica, Hacca, 2012.

ZANDEL D., *I confini dell'odio*, Torino, Aragno, 2002.

ZANDEL D., *I testimoni muti*, Milano, Mursia, 2011.

ZANDEL D., *Il figlio perduto*, Milano, Alacràn, 2010.

ZANDEL D., *Il fratello greco*, Matelica, Hacca, 2010.

ZANDEL D., *Introduzione*, u *Il figlio perduto*, Milano, Alacràn, 2010.

ZANDEL D., *L'uomo di Kos*, Milano, Hobby&Work, 2004.

ZANDEL D., *Manuale sentimentale dell'isola di Kos*, Sestri Levante, Oltre edizioni, 2016.

ZANDEL D., *Massacro per un presidente*, Milano, Mondadori, 1981.; nova izdanja Fiume/Rijeka, EDIT, 2012. i Milano, Il Ramo d'oro, 2013.

ZANDEL D., *Nota dell'Autore*, u *I testimoni muti*, Milano, Mursia editore, 2011.

ZANDEL D., *Operazione Venere*, Milano, Mondadori, 1996.

ZANDEL D., *Orizzonte diciotto*, u »La battana«, br. 99-102, Fiume/Rijeka, EDIT, 1991.

ZANDEL D., *Prefazione*, u FRANCO ENRICO GASPARDIS, *Verso la salvezza*, Roma, Il Filo, 2008.

ZANDEL D., *Una storia istriana*, u »La battana«, br. 58, Fiume/Rijeka, EDIT, 1981.

ZANDEL D., *Una storia istriana*, Milano, Rusconi, 1987.; Fiume/Rijeka, EDIT, 2008.

ZEICHEN V., *Fiume 1944*, u GABRIELLA SICA, *Nel ricordo di Valentino Zeichen, lontana voce di Fiume. Addio Valentino, dandy della poesia. Due poesie dedicate all'amico*, u »La battana«, br. 201, Fiume/Rijeka, EDIT, 2016.

ZEICHEN V., *Aforismi d'autunno*, Roma, Fazi, 2010.

ZEICHEN V., *Area di rigore*, Roma, Cooperative Scrittori, 1974.

ZEICHEN V., *Casa di rieducazione*, Milano, Mondadori, 2011.

ZEICHEN V., *Gibilterra*, Milano, Mondadori, 1991.

ZEICHEN V., *Il testamento di Anita Garibaldi*, Roma, Fazi, 2011.

ZEICHEN V., *Matrigna*, Padova, Il Notes Magico, 2002.

- ZEICHEN V., *Metafisica tascabile*, Milano, Mondadori, 1997.
- ZEICHEN V., *Museo interiore*, Parma, Guanda, 1987.
- ZEICHEN V., *Neomarziale*, Milano, Mondadori, 2006.
- ZEICHEN V., *Ogni cosa a ogni cosa ha detto addio*, Roma, Fazi, 2000.
- ZEICHEN V., *Pagine di gloria*, Parma, Guanda, 1983.
- ZEICHEN V., *Passeggiate romane*, Roma, Fazi, 2004.
- ZEICHEN V., *Poesie. 1963-2003*, Milano, Mondadori, 2004.
- ZEICHEN V., *Poesie 1963-2014*, Milano, Mondadori, 2014.
- ZEICHEN V., *Ricreazione*, Parma, Guanda, 1979.
- ZEICHEN V., *Tana per tutti*, Roma, Lucarini, 1983.
- ZOTTINIS S., *Uscita di servizio*, Milano, izd. Silvia, 1990.
- ZOTTINIS S., *Non c'è nulla contro di te*, Milano, izd. Silvia, 1986.
- ZOTTINIS S., *Proprietà privata*, Milano, izd. Silvia editore, 1994.
- ZUECH S., *Suva: un'isola, un mondo*, Torino, Editrice Italiana, 1966.; Trieste, Tipografia Moderna, 1994.

Popis internetskih izvora

AMADORI E., *Snoopy polka*, recenzija objavljena na portalu »Thriller Magazine« 21. travnja 2015., <http://www.thrillermagazine.it/15883/snoopy-polka>; datum pristupa stranici: 2. prosinca 2020.

BASTIANUTTI D., http://www.bibliosofia.net/LA_MIA_FIUMANITA_DB; datum pristupa stranici: 14. listopada 2020.

CAMUFFO P., *Il confine nel dialogo Biagio Marin e Gino Brazzoduro u Zogia del gno pensâ. Scritti su Biagio Maru*, Varazze, izd. PM, 2018., str. 67; <https://www.Trieste.com/cultura/news/pericle-camuffo-zogia-gno-pensa-scritti-biagio-maribr.html>; datum pristupa stranici: 10. studenoga 2020.

CHIEREGHIN W., <https://mail.google.com/mail/u/0/#search/walter.chiereghin%40gmail.com?projector=1>; datum pristupa stranici: 2. studenoga 2020.

DEDENARO R., *Una Snoopy Polka contro la guerra*, »Il Piccolo«, Trieste, 6. lipnja 2015., <https://ilpiccolo.gelocal.it/tempo-libero/2015/06/05/news/laura-marchig-una-snoopy-polka-contro-la-guerra-1.11563836>; datum pristupa stranici: 2. prosinca 2020.

DUBROVIĆ E., *Stranac u rodnom gradu*, u »Sušačka revija«, br. 40, Rijeka, Klub Sušačana, <http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak>; datum pristupa stranici: 9. srpnja 2020.

GIANGOIA R.E., *Ricordo di Enrico Morovich*, u »Bombacarta«, 18. travnja 2008., <https://bombacarta.com/2008/04/18/ricordo-di-enrico-morovich/>; datum pristupa stranici: 16. rujna 2020.

LABUS BAČIĆ H., *Tiziana Dabović: »La scrittura è uno sfogo dell'anima«*, u »La Voce del Popolo«, 17. rujna 2019., <https://lavoce.hr/cultura-e-spettacoli/tiziana-dabovic-la-scrittura-e-uno-sfogo-dellanima>; datum pristupa stranici: 29. studenoga 2020.

LO IACONO C.L., *Gino Brazzoduro*, u <http://www.sagarana.it/časopis/numero4/ibridazioni5.html>; datum pristupa stranici: 12. studenoga 2020.

MARCHIG L., *Settembre*, blog poetico, *Per il verso giusto, poeti e poetastri*, u <http://www.poetastri.com/settembre-laura-marchig.html>, rujan 2013.

MARCHIG L., *U bolji život*, portal »Strane«, <http://strane.ba/laura-marchig-u-bolji-zivot/>; prijevod Lorena Monica Kmet; datum pristupa stranici: 2. studenoga 2020.

MARCHIG L., <http://www.poetastri.com/rujna-laura-marchig.html>; datum pristupa stranici: 29. studenoga 2020.

MIKSA G., *Mario Schiavato, vita di uno scalatore puro: ha conquistato cime letterarie e di montagna*, intervju s Marijom Schiavatom u »La Voce del Popolo«, Fiume/Rijeka, EDIT, <http://www.editRijeka.com/archivio/lavoce/2011/110204/cultura.htm>; datum pristupa stranici: 27. lipnja 2020.

MORANI R., *Figure e significati del nulla nel pensiero di Heidegger*, Consecutio Rerum, god. I, br. 2, <http://www.consecutio.org/wp-content/uploads/2017/04/morani.pdf>; datum pristupa stranici: 14. rujna 2020.

PREDOVAN R., *Itinerari artistico-culturali di Fiume nella narrativa ramosiana*; <https://repository.ffri.uniri.hr/islandora/object/ffri:1544/preview>; datum pristupa stranici: 12. rujna 2020.

ROSSETTO O., *Processo a Oskar Piškulić, a Torino un recital per non dimenticare*; <https://www.rtvsllo.si/capodistria/radio-capodistria/notizie/cultura/processo-a-oskar-piskulic-a-Torino-un-recital-per-non-dimenticare/506310>; datum pristupa stranici: 18. prosinca 2020.

SANTARCANGELI P., *Santa Teresa d'Avila – Amore Divino*, Milano, Rusconi, 1980., u Peter Sarkozy, *Rivista di Studi Ungheresi*, studeni 1996., http://epa.oszk.hu/02000/02025/00011/pdf/RSU_1996_11_173-174.pdf; datum pristupa stranici: 9. srpnja 2020.

SCHIAVATO M., <http://dhk.hr/clanovi-drustva/detaljnije/mario-schiavato>; datum pristupa stranici: 8. lipnja 2020.

SCOTTI G., <https://katalog.gkr.hr/pagesresults/rezultati.aspx?&action=search&searchById=10&sort=0&spid0=10&spv0=Scotti%2C+Giacomo&xm0=1¤tPage=2>; datum pristupa stranici: 7. rujna 2020.

SISTOLI PAOLI N., *Gemma Harasim. Rijeka 1876-Roma 1961*, u *Enciclopedia delle donne*, <http://www.encyclopediadelledonne.it/biografie/gemma-harasim/>; datum pristupa stranici: 21. lipnja 2020.

STANIŠIĆ A., *Il dialetto è come il latte materno*, u »La Voce del Popolo«, 19. siječnja 2019.; <https://lavoce.hr/cultura-e-spettacoli/il-dialetto-e-come-il-latte-materno>; datum pristupa stranici: 29. studenoga 2020.

SCHIAVATO M., *Una vita per la cultura, la scuola, la CNI. Intervista a Maria Schiavato*, u »La Voce del Popolo« <http://www.editRijeka.com/archivio/lavoce/2011/110905/cultura.htm>; datum pristupa stranici: 21. lipnja 2020.

ZANDEL D., <https://www.balcanicaucaso.org/Libreria/Copertue/Massacro-per-un-presidente>; datum pristupa stranici: 10. rujna 2020.

ZANDEL D., www.diegozandel.it; datum pristupa stranici: 6. prosinca 2020.

ZEICHEN V., *A Evelina, mia madre*, tratto da *Metafisica tascabile*, Milano, Lo Specchio Mondadori, 1997., <https://poesiaurete.com/tag/zeichen-valentuo/>; datum pristupa stranici: 15. studenoga 2020.

ISBN 978-953-361-025-2

9 789533 610252